İbrahim Hakkı Hazretleri

MÂRİFETNÂME

معرفت نامہ

İNKILÂP

Erzurumlu
İbrahim Hakkı Hazretleri

MÂRİFETNÂME

معرفتنامه

Sâdeleştirme
Cafer DURMUŞ - Dr. Kerim KARA

1.
CİLT

ERKAM
YAYINLARI

İSTANBUL 1432 / 2011

MÂRİFETNÂME

1. Cilt

ERZURUMLU
İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ

Sâdeleştirme:
Cafer DURMUŞ Dr. Kerim KARA

ERKAM YAYINLARI

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı
anlaşmalı olarak
Erkam Yayın San. ve Tic. A.Ş.'ne aittir.
İzinsiz, kısmen ya da
tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

MÂRİFETNÂME
1. CİLT
ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİ

Erkam Yayın No: 414
Kapak: Altınoluk Grafik / Halil Ermiş
Ofset Hazırlık: Altınoluk Grafik / Mustafa Erguvan
ISBN No: 978-605-302-056-1

Yayın ve Matbaa Sertifika No: 19891
Baskı Tarihi: İstanbul / 2011

ERKAM YAYINLARI
Kitaplar'dan "Kitab'a" ulaşsın yolunuz...
İkitelli Org. San. Bölgesi Mah. Atatürk Bulvarı Haseyad 1. Kısım No: 60/3-C
Başakşehir / İstanbul Tel: 0212 671 07 00 - Faks: 0212 671 07 48
www.erkamyayinlari.com • www.kampanyakitaplari.com

Bu eserin e-kitap çevrimi **SaveAs Bilişim** tarafından yapılmıştır.
www.saveas.com.tr

Katkıda Bulunanlar:
Prof. Dr. Mustafa Çiçekler
Prof. Dr. Mehmet Atalay
Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı
Doç. Dr. Süleyman Derin
Doç. Dr. Necdet Tosun
Dr. Ahmet Zeki İzgöer
Barış İlhan
Nihat Değirmenci
Kadir Turgut
Dr. Süleyman Yıldırım
İ. Hakkı Uzun

SUNUŞ

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Cenâb-ı Hakk'a sonsuz hamd ü senâlar olsun. O*f*'nun Sevgili Habibi Hazret-i Muhammed Mustafa (s.a.v.)'e, âline, ashabına salât u selâm olsun.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şaheseri sayılan Mârifetnâme, toplayıcı muhtevası ve kuşatıcı üslubu ile eşine az rastlanır bir zenginliğe sahiptir. Bu özelliği sebebiyle ülkemizde ve İslam Dünyası'nda müstesna bir mevkii vardır. Elhamdülillah, Mârifetnâme'yi bu günkü kuşakların anlayabileceği sade bir dil ve akıcı bir üslupla yeniden insanımızla buluşturmak **Erkam Yayınları**'na nasip oldu.

Mârifetnâme, telif edildiği zamanın ilmî seviyesinin üstünde bir idrak ve sezgi ile yazılmış nev-i şahsına münhasır, kıymetli bir eserdir. Eserde birbirinden bağımsız pek çok ilim dalı pratik hayatta istifade edilecek bir tarzda özetlenmiştir. Kuşatıcı muhtevası ve akıcı üslubu ile kısa sürede milletimizin hüsnü teveccühüne mazhar olmuştur. Belli bir zaman diliminde bazı bölgelerde başucu kitabı edilerek Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok okunan kitap olma hüviyetini haiz olmuştur. İnsanlar onunla tefe'ül etmişler; "Hudâ Rabbim" diye başlayan ve 54 farzı ihtiva eden şiiri çocuklarına ezberletmişlerdir.

Mârifetnâme çokça okunarak istifade edildiği dönemlerde, toplumun bilinçlendirilmesine ciddi katkı sağlamış, ilim ve irfân sahibi ahlaklı nesiller yetiştirilmesinde önemli hizmetler görmüştür. Bu itibarla elinizdeki sadeleştirilmiş metnin, günümüzde önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz. Yeni kuşakların ilmi irfân ile buluşturarak yetişmesi, İslâm ahlakının üstün erdemleriyle donanması ve İslâm âdâbı ile edeplenmesi adına kültür hayatında pek mühim bir hizmet göreceğini ümit ediyoruz.

Mârifetnâme'nin ana başlıklarını oluşturan bölümlere bakıldığında görülecektir ki **Erzurumlu İbrahim Hakkı** Hazretleri okurun önüne, insân-ı kâmil olmak gibi ulvî bir hedef koymaktadır. Ona göre bir mü'minin matematikten astronomiye, geometriden coğrafyaya, insan psikolojisinden iklimlere kadar insan hayatını ilgilendiren her konuda malumat sahibi olmalıdır.

Ancak bilinçli bir okuyucu bunlara da takılıp kalmamalı ve ilimleri basamak yaparak marifet-i Mevlâ'ya talip olmalıdır. Oradan muhabbet-i Mevlâ'ya vasıl olmak için nefs-i emmâreyi riyâzâta tabi tutmalıdır. Daima kötülükleri emreden nefis, râzıye ve kâmileye vâsıl olarak, Peygamber

aleyhisselâmın mükemmel ahlakını kuşanmaya gayret etmelidir. Evliyâ-yı kirâmın titizlikle riayet ettiği âdâb ve erkânı öğrenip hayatına tatbik etmelidir.

Mârifetnâme, ilim çevrelerinin kendisine bigane kalamayacağı bir tasavvuf klasiğidir. Kalbî rikkat sahibi gönül erbabının her satırında ilim ve irfâna kanacağı bir marifet pınarıdır. Çünkü bu kıymetli eserde ele alınan ilmî bahislerin hiçbiri kuru bilgi yığını halinde işlenmemiştir. Bilakis bütün müsbet ilim dalları Allah'ın nihayetsiz kudretini tefekküre sevk edecek bir tarzda adeta maneviyat zerk ederek anlatılmıştır.

Şu kadar var ki, 20. Yüzyılın ilk yarısında Türkçe'nin geçirdiği hızlı değişim ve dönüşümle başka faktörler **Mârifetnâme**'nin icra ettiği müsbet tesirin azalmasına sebep olmuştur. Yetişmekte olan kuşaklar, bu kıymetli eseri aslından okuyup anlamaktan hızla uzaklaşmışlardır. Bu güne kadar yapılan sadeleştirilmeler ise, eserin aslî hüviyetini ve gönüllere nüfuz eden manevî iklimini okuyucuya yansıtmakta yetersiz kalmışlardır.

Bu itibarla **Erkam Yayınları** uzun zamandır titizlikle sürdürülmekte olan bu çalışmayı neşriyatımız arasına katmanın önemli bir kültür hizmeti olacağını değerlendirdi. Muhterem **Cafer DURMUŞ** ve **Dr. Kerim KARA** beyefendilere çalışmalarından dolayı teşekkür ediyoruz. Eseri aslî hüviyetine yaraşır bir kalitede yeniden gün yüzüne çıkarmak için büyük emek verdiler. Biz de **Erkam Yayınları** olarak bu kıymetli eseri en iyi şekilde siz kıymetli okurlara sunmak için gayret ettik, hiçbir fedâkârlıktan kaçınmadık.

Erkam Yayınları olarak bu kıymetli eseri yeniden okuyucu ile buluşturmanın bahtiyarlığı içindeyiz. Sizleri ilim ve irfân deryâsı olarak tarif edilen **Mârifetnâme** ile baş başa bırakıyoruz. Temennimiz, eserin ulaştığı her yerde azami istifadeye medar olması ve okuyucularını insân-ı kâmil olmanın şevk ve heyecanı ile buluşturmasıdır.

Erkam Yayınları / 2011

ÖNSÖZ

(Mârifetnâme'nin Yeniden Doğuşu)

Bütün varlıkları insana hizmet için, insanı da Yüce Zâtı'nı gereğince bilmesi ve kulluk etmesi için yaratan Allah Teâlâ'ya hamd ü senâlar olsun. Salât ü selâm, âlemlerin yüzü-suyu hürmetine yaratıldığı Habîb-i Kibriyâsı'na, âline ve ashâbına olsun.

Mârifetnâme, merhum müellifinin nitelemesi ile faydalı ve güzel bir kitap (kitâb-ı müstetâb) olup, *"kendini bilen Rabbini bilir"* düsturu ile özetlenen *marifet nazariyesi* üzere bina edilmiştir. Bir mukaddime, üç fen ve bir hâtimeden meydana gelmiştir. Söz konusu beş bölümde hangi konuların işlendiği, mukaddimede müellifin o nezih üslubu ile açıklanmıştır. Eserin ana temasını şöyle özetleyebiliriz:

İnsan, öncelikle manevî âlemlerin azameti hakkında fikir sahibi olmalı, kainattaki işleyişin mükemmelliğini düşünmelidir. Sonra şu "oluş ve bozuluş âlemi"ndeki (âlem-i kevn- u fesâd) dönüşüme bakmalı ve eşyanın vücuda gelmesine sebep olan unsurları (anâsır-ı erbaa) tanımalıdır. Bitkilerle, madenlerin oluşumunu tefekkür edip, rüzgarın ve havanın tesirleri hakkında malumat sahibi olmalı ve bütün bu nimetlerin insan için hazır edildiğini bilmeli; beşeriyet içinde makbul olanın da insân-ı kâmil olduğunu idrâk etmelidir. Matematik ve geometriden ana hatlarıyla haberdar olmalı, gıda ve ilaçları tanımalı; insan fizyolojisi hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Bütün bunları kendini tanımaya basamak yaparak nefsi tasfiye ve tezkiye metotlarını öğrenmelidir. "Nefs-i emmâre"den "mutmainne"ye vâsıl olmak için çirkin sıfatlardan arınıp övülen sıfatları kuşanarak "irfân sahibi olmaya çalışmalı; muhabbet-i Mevlâ'ya talip olmalıdır…

Merhum müellif, okuru gayelerin gayesine (aksa'l-gâye) ulaştırmak için, Mârifetnâme'de birçok ilim dalını ihtisar etmiştir. Eser, bu hususiyeti sebebiyle yüzyıllarca milletimizin hüsn-i teveccühüne mazhar olup başucu kitabı olarak okunmuştur.

Mehmed Zikrî Efendi'nin *"Açıldı bahr-i irfân, müjdeler olsun uşşâka, her fende"* mısaraıyla takdim ettiği Mârifetnâme, "irfân deryâsı" nitelemesini fazlasıyla hak etmiş ansiklopedik bir eserdir. Fakat kuru bir

bilgi yığınından ibaret değildir. Çünkü müellif işlediği her "madde"yi sonunda, Allah'ın nihayetsiz kudretine şehâdet ettirmektedir:

Mesela denizlerle ilgili bahsi bitirirken, "Hikmetiyle denizleri yaratan Yüce Allah, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir" der. Suda yaşayan canlılarla ilgili anlattıklarını "**Her canlı şeyi sudan yaratan Allah'**ı tesbih ederiz. O, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir" şeklinde bitirir. Ayın, güneşin menzillerine dair olan bahsi, "Bu, kudret sahibi Allah'ın takdiriyledir" sözleriyle bitirir. "Mülkünde olanların en doğrusunu, ancak Allah teâlâ bilir" diyerek ufkunuzu açar…

İbrahim Hakkı Hazretleri bu ve benzeri cümlelerle nihayetlendirdiği her konuya âdeta maneviyat zerk ederek okuru bilinçlendirmeye çalışır ve bununla, etrafında olup bitenden habersiz olmamak gerektiğini vurgular. Eserin başından itibaren kainattaki mükemmel işleyişe nazar-ı dikkatini celp ettiği okuru, tasavvufî ve ahlâkî öğretinin yoğun olduğu üçüncü Fen'den sonra yeni bir uyanışla arınmaya davet eder:

Dünya ve ahiret saadetinin Allah Rasûlü'nün ahlâkını kuşanarak evliyâullahın izince yürümekle elde edileceğini işaret eder. Nereden gelip nereye gittiğine (mebde' ve meâd) bakarak son menziline nasıl hazırlanması gerektiğine dair altın değerinde öğütler verir. Bir yandan aile efrâdı ve komşularla iyi geçinmenin inceliklerini anlatırken, diğer taraftan avâm (mecâhil-i nâs) ile oturup kalkmanın âdâbını, âlimler huzurunda bulunmanın nezâketini sıralar. Unutmanın nedenlerini ve bereketsizliğe sebep olan sebepleri sayar. Elin, kulağın, dilin, gözün ve midenin âfetlerini sıralar, unutkanlığa sebep olan davranışları hatırlatır. Ve hemen her mevzuu birbirinden enfes manzûmelerle tezyîn eder.

Uğur İbrahimhakkıoğlu'nun tespitine göre **Erzurumlu İbrahim Hakkı** Hazretleri şiir ve edebiyâtı halka tanıtıp sevdirmek, onları yanlışlardan koruyup iyiye ve güzele sevk etmek için bir vâsıta olarak kullanmıştır. Bunu yaparken, insanın fizikî yapısı ile buna bağlı olarak başka sebeplerle şekillenen davranışlarını ve bazı bölgeler ahalisinde baskın karakter halinde tezahür eden sosyolojik gerçekleri yeri geldikçe açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Merhum müellifin bu tavrının "doktora ve hocaya ayıp olmaz" deyimine uygun düştüğünü söyleyebiliriz. Ancak biz, sadeleştirerek herkesin istifadesine sunacağımız metnin her ortamda rahatça okunabilir olmasını esas aldık. Söz konusu tespitlerin tıpkıbasım ve translitere nüshalarında mahfuz kalması gerektiğini düşündük. Bu düşünce ile

sadeleştirmede bazı tasarruflarda bulunarak yanlış anlamaya sebep olabilecek kısımlarını ihtisar ettik.

Bu uzun soluklu çalışmaya başlarken şu düşünceyle hareket ettik: **Mârifetnâme**, astronomiden anatomiye, matematikten ilm-i nebâta ve hatta kıyafetnâmeye kadar ele aldığı her konuda okuruna doyurucu malumât veren; okuyucuyu bilgilendirirken irfân sahibi kılan ilmî ve edebî değeri yüksek, ansiklopedik bir eserdir. Ve bu toplayıcı (câmi‘) özelliği sebebiyle, istifade niyetiyle okuyanları -üç asra yaklaşan bir zamandır aydınlattığı gibi- bugünde ve yarınlarda da irfân sahibi kılmaya devam edecektir. Dolayısıyla onu, yetişmekte olan kuşakların okuyup anlayacağı bir üslupla yeniden istifadeye sunmak boynumuzun borcudur.

Yapılması gereken, Mârifetnâme'yi bugükü kuşaklarla buluşturacak kapsamlı bir çalışma ortaya koymaktı. Biz de bunu başarmak için yola çıktık ve bunu yapmak için eserin mutlaka tıpkıbasımının yapılması ve onun yanında translitere edilmiş nüshasının kapsamlı bir indeks ile birlikte verilmesi gerektiğini değerlendirdik. Ancak bundan sonra aslına mutabık bir sadeleştirmenin anlamlı olacağını düşündük. Bütün bunları herkesin okuyup istifade edebileceği bir üslupla hazırlanmış, kapsamlı bir biyografi ile taçlandırdık.

Şunu belirtmek isteriz ki, bu çalışmanın her aşamasını en doğruyu en iyi şekilde yapma şevkiyle yürüttük. Ve sadeleştirmesini yaptığımız her bölümü, ilgili sahanın mütehassısı ile birlikte okuyarak kontrol ettik. Bu itibarla elinizdeki sadeleştirme nüshasının, herkesin okuyup istifade edebileceği şekilde sade ve anlaşılır olduğu kadar, ilim adamlarının asıl nüsha ile mukayese etmesine imkân verecek kadar şeffaf olduğunu belirtmek isteriz. Metinde görülecek köşeli parantez içindeki varak numaraları vasıtasıyla tıpkıbasım nüshası ve translitere nüshadan konuların akışı birebir takip edilebilecektir.

Bu noktada okuyucudan istirhamımız şudur; özellikle manevî âlemin vûs'ati ve yaratılış ile ilgili maddelerle kıyâfetnâme ve âdâb bölümleri okunurken, biyografide yapılan hatırlatmalar mutlaka gözönünde bulundurulmalıdır. Bu kıymetli eserden azami derecede istifade etmek isteyen muhterem okuyucularımızın öncelikle biyografideki Mârifetnâme ile ilgili değerlendirmeleri dikkatlice okumaları gerekiyor.

Biz, eserin doğru anlaşılması ve istifadeye medâr olması için elimizden geldiğince gayret ettik.

Metinde geçen ve atıfta bulunulan bütün âyet-i kerîmelerin âyet ve sûre numaralarını belirttik. Hadis-i şeriflerden tespit edilebilenlerin kaynağını dipnotlarda gösterdik ve ıstılahların muhafazasına özen gösterdik.

Sadeleştirme ve translitere çalışmaları ile birlikte tıpkıbasımı yapılacak nüshanın seçimi ve fotoğraf çekimi için gerekli prosedürün takibi dâhil olmak üzere, yaklaşık on yılda tamamlayarak müstakil bir "külliyât" şeklinde baskısını gerçekleştirdiğimiz "Mârifetnâme seti" ile ilgili bütün aşamalarda kılı kırk yarar bir titizlikle çalıştık. Ve bu süreçte daima aşağıda isimlerini saydığımız kıymetli hocalarımızla, iç kapakta isimleri yazılı aziz dostlarımızın değerli yardımlarına mazhar olduk. Onların desteğine güvenerek zor ya da çetrefilli olan hiçbir satırı atlamadık. Gerekli gördüğümüz için tasarrufta bulunduklarımız hariç, hiçbir satırın müphem ya da muğlak kalmasına razı olmadık. Bu kıymetli eseri lâyık olduğu şekilde günümüz Türkçesine kazandırabilmek için, karşılaştığımız güçlüklere severek katlandık. Ancak çalışmaların bitimine yaklaştığımızda bir acı kaybımız oldu; kıymetli mesai arkadaşımız Dr. **Kerim Kara**'yı elîm bir trafik kazasında kaybettik. Eserin, onun azîz hatırası adına bir sadaka-i câriye olmasını Cenâb-ı Hak'tan niyâz ederiz.

Fedâkarane, titiz ve gayretli bir çalışmanın yanında, ciddî bir emek ve güç gerektiren bu eserin ortaya çıkması elbette ki kolay olmadı. O sebeple bu kıymetli eserin yeniden gün yüzüne çıkması için gerekli desteği severek omuzlayan muhterem **Fahreddin TİVNİKLİ** ve **Abdullah TİVNİKLİ** beyefendilere teşekkür ediyoruz. Bu kıymetli eserin ecr u mesûbatını merhûme valideleri, **İbrahim Hakkı** Hazretleri'nin ahfâdından **Hatice Câhide TİVNİKLİ** Hanımefendi'nin ve merhûm pederleri Hacı **Sıddık TİVNİKLİ** Beyefendi'nin azîz rûhlarına husûsen ithaf ediyoruz. Kendilerinin, merhûm müellifin "*Hakkı'ya ölmez oğuldur bu kitâb* / *Andırır hayr ile anı bî-hisâb"* mısralarında geçen hayır duadan hissedâr olmalarını Cenâb-ı Hak'tan niyâz ediyoruz.

Bu uzun soluklu çalışmanın başından itibaren bizi destekleyerek, her zaman en iyi ve en doğruyu aramaya yönlendiren kıymetli hocalarımız Prof. Dr. **Mustafa Tahralı**, Prof. Dr. **H. Kamil Yılmaz**, Prof. **Mustafa Uzun** ve Prof. Dr. **Mahmut Erol Kılıç** beylere teşekkür ediyoruz.

Feyiz ve rûhâniyet kaynağı olan **Mârifetnâme**'nin, telif olunduğu yıllardaki gibi hüsn-i tesirini icrâ ederek gönüllere nüfûz etmesini Yüce Rabbimiz'den niyâz ediyoruz. Bu çalışma vesîlesiyle ülkemiz semâlarında

parıldayan bir yıldız şahsiyeti insanlığın tanımasına vâsıta olabilirsek, kendimizi bahtiyâr addederiz.

Cafer Durmuş
05.09. 2011

BİYOGRAFİ

Dr. Kerim KARA

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Hayatı ve Eserleri

A- Hayatı

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de kendisi, ailesi ve yetiştiği çevresiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunun için İbrahim Hakkı Hazretleri'nin biyografisini yazanların ilk başvuru kitabı *Mârifetnâme* olmuştur.[1]

Bir kimsenin hayatı, ailesi ve çevresiyle ilgili en doğru ve en güvenilir bilgiler elbette o kişinin kendi verdiği bilgilerdir. Bu açıdan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendi hayatı hakkında verdiği bilgiler, en muteber bilgilerdir. Fakat gerek bazı eski eserlerde, gerekse onları kaynak alan daha sonraki çalışmalarda bazı ciddî yanlışların olduğu da bir gerçektir.

Nitekim İbrahim Hakkı Hazretleri'nin torunlarından emekli öğretmen Mesih İbrahimhakkıoğlu, enişteleri Ramiz Çavuşoğlu'nun evinde 1943 yılı kışında hısım akraba toplandıklarında merhum Zakir İbrahimhakkıoğlu'nun şöyle dediğini yazmaktadır:

"Son yıllarda İbrahim Hakkı Hazretleri'ne ve eserlerine ait pek çok kimselerin yazı yazmakta olduklarını, bunlar içinde konusunda yetkili ve bilgili kişilerin önemli ve değerli yazıları olduğu gibi, mâlesef kalem denemeleri yapanlar da olmuştur. İbrahim Hakkı Hazretleri'ni Tercan'lı gösterenler, mezarının Hasankale'de olduğunu ve yola karıştırıldığını savunanlar, doğum ve ölüm tarihlerini bile doğru dürüst tespit edemeyenler olmuştur. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı hakkında büyük yanlışlıklar yapan ve eserlerinin adlarını bile yanlış yazan bu hevesliler ya *Kâmûsu'l-A'lâm*, *Osmanlı Müellifleri*, *Hayat Ansiklopedisi* gibi konuyu eksik ve kusurlu kaydeden kaynaklara başvuruyorlar yahut şuradan buradan edindikleri asılsız söylentilerle yetinerek ortaya bambaşka bir İbrahim Hakkı çıkartıyorlar."[2]

Zakir Bey, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yakınları olarak onun eserlerinin adlarını, konularını, basılmayanların nerelerde bulunduğunu, hayatını

aydınlatan bütün belgeleri göstermek ve bildirmenin üzerlerine borç ve tarihi bir görev olduğunu ilave etmiştir.[3] İşte Mesih İbrahimhakkıoğlu Zakir Bey'in bu arzusu üzerine çalışmalara başlar ve *Erzurumlu İbrahim Hakkı* adlı eserini ortaya koyar. Günümüzde İbrahim Hakkı Hazretleri üzerine yapılan çalışmaların çoğu bu kaynağa dayanmaktadır.

a-İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Doğumu ve Ailesi

Mârifetnâme'de kendisinin bildirdiğine göre İbrahim Hakkı Hazretleri, 18 Mayıs 1703'te (H. 1115 Muharremi'nin ilk Cuması) Erzurum'a bağlı Hasankale (Kal'a-i Ahsen) de Nef'î mahallesinde Zühre yıldızının hâkim olduğu saâdetli bir vakitte –güneşin doğmasıyla beraber-[4] dünyaya gelmiştir. Annesi Hanife hanım, ona İbrahim adını vermiştir.[5]

Doğum tarihini *Mârifetnâme*'de;

"Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahar

Kal'a-i Ahsen'de İbrahim Hakkı doğdu zâr" beytiyle ifade edilmiştir.

Babası, Derviş Osman Efendi, annesi ise Hazret-i Peygamber (s.a.v.) soyundan Şerife Hanife Hatun'dur.[6] İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafının vaktiyle Sivas şehrinden göçüp Erzurum'un Hasankale kazasına yerleştikleri ve orada Sivas mahallesi denilen mahalleyi kurdukları rivayet edilmektedir.[7] Mesih İbrahimhakkıoğlu "Bu rivayeti doğrulayacak bir kayda rastlanamamıştır"[8] diyerek bu rivayete ihtiyatla yaklaşıyor. İbrahim Hakkı Hazretleri ise bu konuda bir şey söylememiştir.[9]

Cemil Çiftçi, Cemaleddin Server Üstünbaşoğlu'nun[10] *İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Soy Kökü ve Ana Tarafı*[11] adlı eserinde daha farklı bilgiler verdiğini yazıyor. Onun söylediğine göre, Üstünbaşoğlu bu bilgileri bazı mektuplardan, Kındığılı Seyyid Dede Mahmud'un soy köküne ait şecereden, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin torunları tarafından yazılan *Tambul* adlı defterden ve yazma Mârifetnâme nüshalarının kenarlarına yapılan eklemelerden edinmiştir.[12]

Cemil Çiftçi'nin naklettiğine göre Üstünbaşoğlu, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafıyla ilgili iki rivayete yer vermiştir. Birinci rivayete göre; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedeleri Bağdat sarayında irşâd ve imâmet görevini yürütürlerken, Hülâgü Han'ın Bağdat'ı istilâsı sonucu Anadolu'ya göç etmişler ve bundan sonra Sivas'a bağlı Kazovası'nda ikâmet etmişlerdir. Bu insanların bir kolu Pasinler'e, bir kolu Erzurum'un güneyindeki Avnik köyüne, bir kolu da Horasan'a yerleşmişlerdir. Son

kolun önemli sîmâsı **Dursun Muhammed** daha sonraları Hasankale'ye gelmiştir.

İkinci rivayete göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafı Türkistan'dan Anadolu'ya göç ederek, bir kolu Iğdır'ın Kemerli kasbasına, diğer kolu Bağdat'a yerleşmiştir. Kemerli'de ikãmet edenler Ahundoğulları, Bağdat'a yerleşenler ise Mollaoğulları adıyla anılmışlardır.[13]

Hayrani Altıntaş İbrahim Hakkı Hazretleri'nin soyunun baba tarafından on birinci yüzyılın akıncı Türklerine kadar çıktığını ifade etmiştir. Hazret'in ataları âlim ve din adamı olarak Bağdat sultanlarının hizmetine girmişler, daha sonra Moğol istilaları sonunda Fırat bölgesine göç etmişler ve bir müddet sonra da Erzurum'un Hasankale'sine yerleşmişlerdir.

İbrahim Hakkı Hazretleri anne tarafından ise, Revnakoğlu'nun *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*'nde yayınladığı şecerelere göre -ki bunlardan birincisi hicrî 1038/1626'da Seyyid Dede Mahmud'un isteği üzerine, ikincisi ise hicrî 1040/1630'da kaleme alınmıştır- onun soyu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kadar çıkmaktadır.[14]

Mesih İbrahimhakkıoğlu yukarıda bahsedilen eserinin sonuna İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Dursun Muhammed'den itibaren bir şeceresini koymuştur. Bu şecerede İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedesi Molla Bekir'in bütün çocukları ve torunları da ayrıntılı olarak verilmiştir.[15] İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillolular diye bilinen torunlarından olan Celalettin Toprak, yaptığı lisans tezinin baş tarafına; "Büyük Eser Yazan Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin 192. Ölüm Yılında Üst ve Alt Soyu-Kısa Biyografisi" adlı bu günkü Türkçe ile yazılmış bir şecere koymuştur. Şecere İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedesi Osman Hasanî (1670/1720) den itibaren başlamaktadır.[16]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin anne tarafının Oğuz Türklerinin Pasinler'e yerleşen ilk boylarından olduğu da ifade edilmiştir.[17] Annesinin babası olan Dede Mahmud, Hasankele'nin beş kilometre güneyinde olan Kındığı köyündendir.[18]

Pasinler'li Dede Mahmud ve Şeyhoğlu Seyyid Dede Mahmud olarak da bilinen dedesinin otuz altıncı göbekte evlâd-ı Rasûl silsilesi içinde yer aldığı rivayet edilmektedir. Dede Mahmud, Anşa Hoca adıyla anılan Ayşe Hanım'ın oğludur. Şeyh Ziyal adıyla anılan Yakup Efendi, Ayşe Hanım'ın babasıdır.[19]

İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme'de* dedesinin (babasının babası) Hasankale halkından Dursun Muhammed oğlu Molla Bekir olduğunu kaydeder. Yine onun bildirdiğine göre dedesi, fakirlere ve misafirlere ikramı çok sevmesi, isâbetli fikirleriyle yöneticilere yol göstermesi, güzel ve faydalı nasihatleriyle halka yardım etmesiyle bilinirdi. Belirtildiğine göre Molla Bekir ikramı o kadar severdi ki, misafir gelmediği akşam aç yatardı. Orduyla Azak seferine katılan Molla Bekir, Kefe'de vefat etmiş[20] ve orada Ulu Câmii hazîresine ebedî istirahatgahına tevdî edilmiştir.[21]

Babası Derviş Osman Efendi 1081 yılı Rebiülevvel ayının on dördüncü İsneyn (4 Ağustos 1670) günü dünyaya gelmiştir.[22] Oğlunun doğumuna çok sevinen Molla Bekir'in Hasankale halkına ziyafet çektiği söylenir. Osman Efendi yirmi yaşına kadar Hasankale'de, kerâmetleriyle meşhur Karaşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den sarf, nahiv, fıkıh ve ilm-i ferâiz okuyup, tefsir, hadîs ve akãid öğrenmiştir.[23] Osman Efendi, çevresinde güzel ahlâklı ve yumuşak huylu olarak tanınmıştır.[24] 1693 yılında Osman Efendi'nin annesi hastalanıp vefat etmiştir.

1694 yılında Molla Bekir, Osman Efendi'yi Hasankale yakınlarındaki Kındığı köyünde oturan Seyyid Dede Mahmud'un kızı Hanife hanım ile evlendirmiştir.[25] İbrahim Hakkı Hazretleri'nin annesi işte bu Hanife hanımdır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'de belirttiğine göre, babası Osman Efendi son derece utangaç bir insandı, gerdek gecesi insanlardan kaçıp minareye saklanmıştır. Daha sonraki günlerde ise Allah'ın lutfuyla eşiyle huzurlu ve mutlu günler sürmeye başlamıştır.[26]

Güz günlerinin birinde evlerine **Derviş Zekeriya** denilen Özbekli bir misafir gelir ve dedesi Molla Bekir'e misafir olur. Bu kişi dedesinin evinde hastalanarak bütün bir kışı orada geçirir. Molla Bekir, oğlu Osman Efendi'yi Derviş Zekeriya'nın hizmetini görmekle vazifelendirir. Osman Efendi de bu görevi lâyıkıyla yerine getirir. Özbekli derviş giderken Osman Efendi'ye tasavvufî sırları açar. İstiğfar, salavât ve Fâtiha'dan sonra günde on bin adet kelime-i tevhid (lâ ilâhe illallah) zikri çekmesini söyler. Osman Efendi de bu tavsiyeye uyarak zikre devam eder.[27]

Zamanla Osman Efendi'nin huzur ve saâdeti bozulmaya başlar. Azak seferine katılan babasının vefatı üzerine babasından kalan ticaret, ziraat, çiftçilik, dükkân, gelen giden misafirlerle ilgilenme ve bunlar gibi, ardı arkası kesilmeyen iş güç Osman Efendi'yi zikrinden alıkoymaya başlar.

Bunların üstüne babasına duyduğu hasret de eklenince Derviş Osman Efendi, kelime-i tevhidin nûru ve ayrılığın şiddetli elemiyle yanıp tutuşarak H. 1110 (M. 1698) yılı başlarında amansız bir hastalığa tutulur. Daha önceleri halim-selim olmasıyla bilinen ve güzel ahlâkıyla, geçimliliğiyle tanınan Osman Efendi'nin hastalığın etkisiyle huyu değişir; her gördüğü şeye kızmaya ve her duyduğu sese öfkelenmeye başlar.

Bu durum kendisini de çok üzmekte, ancak elinden bir şey gelmemekteydi. Her sene bir oğlu doğup üç-dört aylık iken ölüyordu. Bu ve benzeri acılar sebebiyle Osman Efendi iyice dünyadan yüz çevirmiştir.

Derviş Osman Efendi çektiği bütün bu ıstırapları, bütün içtenliğiyle kendi yöresel şivesiyle bir deftere yazmıştır. Mesih İbrahimhakkıoğlu eserine bu defteri aynen nakletmiş, ancak bu defterin nerede ve kimde olduğundan söz etmemiştir.

Derviş Osman Efendi H. 1115 senesi Muharrem'inin ilk Cuma gecesi (18 Mayıs 1703) ne yapacağına karar vermek için istihâreye yatar. Rüyasında kendisine, dünyayı terk ederek Mevlâ'yı istemesi emrolunur. Uyandıktan sonra seyahat ve mürşid-i kâmil bulma azusuyla yanıp tutuşmaya başlar.

O gecenin sabahında Erzurum ve civarında yaşayanların "ezel bahar" dedikleri İlkbahar mevsiminin sonlarına rastlayan Muharrem ayının ilk Cuma sabahı güneş doğarken (18 Mayıs 1703) Derviş Osman Efendi'nin bir oğlu dünyaya gelir.

Bu doğan çocuğun ismi İbrahim Hakkı olmuştur. Onun doğması haberiyle babası maddî ve manevî bütün kederlerinden kurtulmuştur.[28] Fakat bu durum uzun sürmemiştir; hastalık ve iç sıkıntısı bir müddet sonra Derviş Osman Efendi'nin yakasını bırakmaz olmuştur.[29]

İbrahim Hakkı Hazretleri henüz iki buçuk yaşında iken babası Derviş Osman Efendi bir seyahate çıkar. İlk hocası Karaşeyhoğlu İbrahim Efendi'nin de uygun görmesiyle seyahat etmek ve bir mürşid-i kâmil bulmak isteğiyle gizlice Hasankale'den çıkar. 1117 yılının Receb ayında (Ekim 1705) Erzurum'a gelir.[30] Erzurum'un tanınmış simalarından Gümrükçü Derviş Efendi lakabıyla bilinen Sarı Gümrükçü'yü, oğlu İbrahim Hakkı'nın yanına hem hoca, hem hâmî, hem de mürebbî olarak bırakır. Sarı Gümrükçü'ye yapılacak ikram ve ihtiramdan başka ona ayrıca okutma ücreti olarak aylık otuz kuruş tahsis eder.[31]

Derviş Osman Efendi Ezurum'da Habib Efendi'den tasavvuf eğitimi alır. Habib Efendi'nin Mehdi Mahallesinde yaptırdığı câminin imamlığını biraz da ailesinin baskısıyla yürütmeye gayret eder.[32] Bu günlerde bulduğu *es-*

Seyr-ü ve's-sülûk ile'l-Meliki'l-mülûk adlı tasavvufî bir kitabı önce Vâiz Ahmed Efendi'ye götürür ve incelemesini ister. Vâiz Ahmed Efendi on gün boyunca kitabı inceler. İncelemeleri esnasında eseri bazen beğendiğini bazen beğenmediğini söyleyen Vâiz Ahmed Efendi, son olarak "Bu kitapla amel olunmaz, bâtıldır. Müellifi elime geçse öldürürdüm" der.

Daha önceden tarikat eğitimi alan Derviş Osman Efendi bu sözlere hem şaşırır hem de üzülür. Kitabı bir de Habib Efendi'ye götürür. Kitabı inceleyen Habib Efendi beğenir ve "Bu mübârek kitabı nereden buldun?" diye sorar. Habib Efendi bu kitabın bir nüshasını da kendisi için temin etmesini ister. Derviş Osman Efendi bir nüsha da onun için yazar ve ikisi kitabı mütâlaa etmek isterler fakat, Osman Efendi çok hastadır, okumaya gücü yoktur. Zar zor derslere katılabilir. Habib Efendi ise tasavvufî eserleri beğenip okuyan birisidir. Nitekim Osman Efendi bir yıl kadar öncesinde Habib Efendi'yi ne zaman yalnız görse, tasavvufî bir kitap okurken bulur. Osman Efendi de onu dinlemeye başlamıştır.

Şimdi gizli yerlerde bu kitabı okuyup mütâlaa ederlerdi. Habib Efendi o kadar gizliliğe dikkat edermiş ki, çok kere kitabı hareme götürüp kapıları kilitlermiş. Osman Efendi'nin sıkıntıları bu tasavvufî derslerde azalır gibi olsa da bir türlü dinmemiştir. Bu sebeple daha sıcak bir yere gitmeyi düşünmeye başlamıştır.

Derviş Osman Efendi Erzurum'da beş seneden fazla kalmıştır.[33] İbrahim Hakkı Hazretleri'ne "Erzurumî" denmesinin sebebini, babası Derviş Osman Efendi'nin Erzurum'a göç etmiş olmasına bağlayanlar vardır.[34] Bursalı Mehmed Tahir, Osman Efendi'den "Şeyh Osman Efendi" diye bahsetmiştir.[35] Fakat Osman Efendi'nin şeyh olduğuna dâir başka bir bilgi mevcut değildir.

Âmil Çelebioğlu, Derviş Osman Efendi'nin iki sene kendisine bir mürşid-i kâmil aradığını söylemektedir. Herhalde bunu, oğlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası Derviş Osman Efendi hakkında Mârifetnâme'de verdiği bilgilere dayandırmaktadır.

Derviş Osman Efendi bu dönemde zaman zaman oğlu İbrahim Hakkı'yı görmüştür. Oğlu İbrahim Hakkı için "*O kadar zekâveti var idi ki, dört buçuk yaşında bir iki ay okuttum, "Büyük hel etâ" ya çıktı. Cümle ezbere okurdu. Beş kere yüzüne okurdu. Yüzüne bilene değin bakardın ki ezberlemiş*" diyor.[36]

b. Çocukluğu ve İlk Eğitimi

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk çocukluk yıllarındaki eğitimi ile ilgili kesin ve net bir bilgi verilememektedir. "Sekiz yaşına kadar ilim ve irfan sahibi babasının terbiyesi altında yetişmiştir. İlk eğitimini ondan almıştır"[37] diyen kaynaklar sanki bunu sürekli bir eğitim gibi yansıtsalar da durum böyle değildir. Çünkü henüz küçük yaştaki İbrahim Hakkı Hazretleri o yıllarda Hasankale'de annesinin yanında idi. Bir yandan bir mürşid-i kâmil arayan diğer taraftan da hastalıklarla uğraşan babası ise Erzurum'da bulunuyordu. Dolayısıyla İbrahim Hakkı Hazretleri'nin o yaşlarda babasından sürekli ve düzenli bir eğitim alması mümkün değildir.

Hayrani Altıntaş İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk öğretmeninin babası olduğunu söylerken beş yaşında Erzurum'da Sarı Gümrükçü Derviş Efendi'den dersler aldığını rivayet ediyor.[38] Halbuki yukarıda da ifade edildiği üzere, İbrahim Hakkı Hazretleri için "zaman zaman Erzurum'a babasının yanına getirilmiş ve o dönemlerde babasından bir şeyler öğrenmiştir" demek daha doğru olacaktır. Nitekim C. Server Revnakoğlu "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, baba ocağında öğrendikleri ve öğrenecekleri nihâyet bir başlangıç mahiyetinde olmuştur" demektedir.[39]

Derviş Osman Efendi 1120 yılı Receb ayına kadar yaklaşık dört ay hasta ve zayıf vücuduyla Erzurum'un bir ucundan diğerine gitmek sûretiyle saygın bir kişi olan Eyüp Efendi'den tasavvuf eğitimi almıştır. Daha önce Habib Efendi ile okuduğu *es-Seyr-ü ve's-sülûk ile'l-Meliki'l-mülûk* adlı kitabı bir de onunla okumuştur. Bu dönemde bir mürşid-i kâmil bulmak arzusuyla sürekli seyahat arzusunda olan Osman Efendi o günlerde Lâla Paşa Câmii'ne vâiz olarak gelen bir Özbek ile tanışır. Onu kendisine mürşid edinip peşinden gitmek istemiştir. Özbek vâiz ise murâkabede bulunup kendisinin nasibinin **İsmail Fakîrullah Efendi**'de olduğunu ve iki yıla kadar ona kavuşacağını söyler. Bu habere sevinen Derviş Osman Efendi kendisine yol arkadaşı olarak Eyüp Efendi'yi bulur. Hazırlıklarını tamamlamaya başlarlar.[40] Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun ifadesine göre Özbek vâiz ile gitmek isteyen Derviş Osman Efendi'ye Eyüp Efendi ilk başta razı olmamıştır. Nihâyet Eyüp Efendi Derviş Osman Efendi'nin ısrarlarına dayanamayarak, onun bu arzusunu kabul etmiştir. Kendisini bu yolculuğunda yalnız bırakmamak ve devamında Hicaz'a gitmek için M. 1709 yılının Mayıs ayında Eyüp Efendi Osman Efendi ile birlikte gitmeye karar vermişlerdir.[41]

Derviş Osman Efendi seyahate çıkmayı düşünürken muhtereme zevcesi ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin annesi Hanife Hatun (M. 1709) da vefat

etmiştir.[42] Zevcesinin ölümünün ardından bir yıl kararsız kalan Derviş Osman Efendi, istihâreye yatar ve rüyasında Muharrem ayının ilk Cuma gecesi dünyayı ve dünyalığı terk ederek, muhabbetullah adına aradığını bulma emrini alır. Küçük oğlu İbrahim Hakkı'yı iki kardeşine bırakıp Eyüp Efendi ile H. 1122 yılı Cemâziyelevvel ayının dokuzuncu günü (M. 6 Temmuz 1710) yolculuğa çıkarlar.

İki arkadaş, önce Bitlis tarafına gelirler. Oradan hac ibâdeti yapmak niyetiyle Siirt tarafına yönelirler. Siirt yakınlarında Tillo (Aydınlar) denilen bir kasabada Şeyh İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin adını işitip ziyaretine giderler.

Rivayete göre ilk başlarda Şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri'nden, Eyüp Efendi daha fazla etkilenir ve oradaki câmide îtikãfa girer. Derviş Osman Efendi de 1122 senesi Şaban aynın ikinci (M. 26 Eylül 1710) gününden Ramazan ayının sonuna kadar (22 Kasım 1710) arkadaşı ile birlikte îtikãfa girer. Bundan sonra ikisi de Şeyh Fakîrullah Hazretleri'nin manevî kemâlinden etkilenerek ona bağlanırlar ve yanında kalırlar. Bayramdan sonra Molla Eyüp Efendi Erzurum'a geri döner.

Derviş Osman Efendi ise İsmail Fakîrullah'ın hizmetinde kalır ve çektiği bütün sıkıntılardan kurtulur. Böylece Derviş Osman Efendi sekiz yıldır aradığı mürşid-i kâmili, huzur ve saâdeti bulmuş olur. Şeyh Fakîrullah Hazretleri'nin ve tekkenin "Reîsü'l-huddâm"ı yani hizmette bulunan vazifeli kimselerin ileri geleni sayılma şerefini kazanır.[43] Derviş Osman Efendi M. 29 Ocak 1711 gecesi gördüğü bir rüya üzerine hatıralarını deftere yazma işine son verir.[44]

c- Tillo'ya İlk Gelişi

Ertesi sene Şaban ayında İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası Şeyh Ali Efendi, dokuz yaşındaki İbrahim Hakkı'yı alıp babasına getirir.[45] Çocuk yaştaki İbrahim Hakkı Hazretleri babasının şeyhi Fakîrullah Efendi'nin cezbesine kapılır ve ona hayran olur. O da babasıyla birlikte İsmail Fakîrullah'ın yanında kalır.[46] İsmail Fakîrullah Efendi kendi evinin karşısında Osman Efendi için bir oda (hücre) yaptırır. İbrahim Hakkı babası ile birlikte bu odada kalmıştır. Celalettin Toprak bu odanın şimdi bile muhafaza edildiğini belirtmiştir.[47]

Hayrani Altıntaş'ın "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile Prut savaşını yaptığı sırada Osman Efendi oğlunu Aydınlar bucağına beraberinde*

götürür ve onu İsmail Fakîrullah'a takdim eder" şeklindeki tespiti, yukarıda anlatılan gerçeklerle örtüşmemektedir.[48]

Tillo'da iyi bir eğitim alan İbrahim Hakkı Hazretleri Arapça, Farsça ve Türkçeye lâyıkıyla hâkim olmuş ve neticede her üç dilde şiir yazacak bir mertebeye gelmiştir.[49]

Eğer elimizde babası Osman Efendi'nin günlük defteri ve *Mârifetnâme* olmasa, İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili ciddi yanlışlıklar yapılırdı. Nitekim bu noktaya dikkat etmeyen bazı eski kaynaklarda bu durum açıkça görülmektedir. Şemseddin Sami; "İbrahim Hakkı zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra Siirt kazasının Tillo kasabasında bulunan Kãdiri tekkesinde seccâde-nişîn bulunan Şeyh İsmâil Efendi'ye intisâb etti" demek sûretiyle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babasıyla çocukluğunda geçirdiği Tillo günlerinden hiç bahsetmemiştir.[50] "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası bir derviş idi" diyen Mehmed Süreyya da "Siirt'e gidip İsmâil Tillovî'den inâbet eyledi" diyerek, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ne zaman Tillo'ya geldiğinden ve babasının oradaki durumundan hiç bahsetmemiştir.[51]

Ahmed Rıfat Efendi ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya gelerek şeyh İsmail Efendi'ye intisâb ettiğini, öldükten sonra onun halîfesi olarak yerine geçtiğini ve eser telif ettiğini yazmıştır.[52] Bursalı Mehmed Tahir Efendi de ana hatlarıyla yukarıdaki ifadeleri tekrarladığı gibi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Şeyh İsmail Efendi'nin kızıyla evlendiğini ve kayınpederi olan şeyhin ölümünden sonra onun yerine geçerek irşad görevini üstlendiğini söylemiştir.[53]

Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun yazdığı üzere, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin torunlarının özellikle vurgulayarak üzerinde durdukkları hatalar bu kabil yanlışlardır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendi beyanına göre babası Derviş Osman Efendi Şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin yanında on sene kalmıştır. Aradığı huzuru bularak manevî mertebeleri kat etmiştir. Elli iki sene ömür süren Derviş Osman Efendi H. 1132 Receb ayında (M. 24 Mayıs 1720) bir Cuma gecesi sabaha karşı ahirete irtihal etmiştir.[54] Osman Efendi'nin cenâze namazını şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri kıldırmıştır. Mezarı, oğlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin türbesinin beş buçuk metre kuzeyindedir. Taşlarını torunlarından Hacı Halim Efendi (v. 1909) Tillo'ya gidişinde yaptırmıştır.[55]

Altı yaşında annesi vefat eden İbrahim Hakkı Hazretleri, on yedi yaşında iken de babasını kaybetmiş ve babasının ölümü üzerine 1720 yılında Tillo'dan Erzurum'a dönmüştür.[56] Bu noktada Celalettin Toprak, diğer kaynaklarla çelişen bir rivayet vermektedir. Buna göre on yedi yaşında babasını kaybeden İbrahim Hakkı Hazretleri'ni, İsmail Fakîrullah Hazretleri kendisine hücre arkadaşı edinmiştir. İlk günlerde İbrahim Hakkı Hazretleri bu durumdan çok sıkılmış ve ders okumaktan bile zevk almamıştır.

Şeyh Fakîrullah Hazretleri bu durumu sezince İbrahim Hakkı Hazretleri'ne altı tavsiyede bulunmuş ve eğer bu alt tavsiyeyi harfiyen yerine getirirse muradına ereceğini bildirmiştir. Söz konusu altı tavsiye şunlardır: zühd, gönül, tefvîz, tevekkül, murâkabe ve sabır.[57]

Diğer kaynaklar İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, şeyhi ile böyle bir hücre arkadaşlığından bahsetmemişlerdir. İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin yukarıda bahsi geçen esasları İbrahim Hakkı Hazretleri'ne, Erzurum'dan tekrar döndükten sonra *"tarîk-i fenâ"*yı tarif ettiği sırada verdiğini yazmışlardır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Molla Mehmed, Şeyh Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır ve İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmıştır.[58] Bu zaman zarfında kendisi medrese tahsili yapmıştır. Şeyhler mahallesinde "Dârus'-Safâ" medresesinde ders okuduğu belirtilmekte ve[59] müftü Hâzık Efendi'den Farsça dersleri aldığı söylenmektedir.[60] Hâzık Efendi'nin ebced hesabıyla tarih düşürmede ve bunun için şiirler yazmada yetenekli bir kişi olduğu ifade ediliyor.[61] İbrahim Hakkı Hazretleri'nin burada başka hangi hocalardan ders aldığına dâir bilgi bulunmamaktadır.[62]

Zahirî ilimlerin tahsili için Erzurum'u tercih eden İbrahim Hakkı Hazretleri, gönül dünyasını imar etmek için Tillo'yu tercih etmiştir.[63] 1728 İlkbaharında İbrahim Hakkı Hazretleri sekiz yıllık bir ayrılıktan sonra tekrar şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin yanına dönmüştür.

Şeyh Fakîrullah Hazretleri kendisini orada vefat eden babası Osman Efendi'nin odasına yerleştirmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri şeyhinden kendisini *"fenâ fillah"* tarikatine sülûk ettirmesini istirham etmiş, İsmail Fakîrullah Hazretleri de onun bu isteğini yerine getirmiştir. Söz konusu tarikatin altı ilkesi vardı ve bunlar; gönül, tefvîz, teslim, rızâ, murâkabe ve sabır idi.[64] İbrahim Hakkı Hazretleri böylece şeyhinin tarikatine intisâb etmiştir. Şakir Diclehan'ın kanaatine göre, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin

çocukluk yılları yine bu tasavvufî çevrede geçmekle birlikte, yukarıda anlatıldığı şekilde seyr u sülûke girmesinin bu tarihte olduğu kesinlik kazanıyor.[65]

İsmet Binark ise, muhtemelen *Kâmûsu'l-A'lâm*'dan[66] elde ettiği bilgilerden hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Şeyh Fakîrullah Efendi Hazretleri'ne intisâbını daha dokuz yaşında iken, ilk geldiği zamana götürmektedir. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri, bir Kãdirî şeyhi olan İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne babasının yanına getirildiği zaman intisâb etmiştir. Şeyhinin vefatına kadar onun yanından ayrılmamış, sonra da onun yerine halîfe olmuştur. Hatta hilâfet makãmına oturduktan sonra bir taraftan eser yazmış, bir taraftan da mürîdânını yetiştirmiştir.[67] Burada Şemseddin Sami'nin, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası ile birlikte Tillo'da bulunmalarından bahsetmediğini yeniden hatırlatmak isteriz.

İsmet Binark'ın yukarıda değinmiş olduğumuz tespitleri pek çok yönden diğer kaynaklarla çelişmektedir. Şöyle ki, en başta İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, vefatına kadar İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin yanından ayrılmadığı yönünde söylenenler doğru değildir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, İbrahim Hakkı Hazretleri babasının ölümünden sonra Erzurum'a amcalarının yanına dönmüş ve uzun bir müddet orada medrese eğitimi görmüştür. Ancak bundan sonra tekrar Tillo'ya dönmüştür.

Şeyhinden klasik mânâda bir hilâfet alıp almadığı kesin olarak belli değildir. Bu konuda torunlarından Mesih İbrahimhakkıoğlu; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kesinlikle klasik bir tarikat eğitimi almadığını, Erzurum'daki uzun süren tahsil hayatından sonra yeniden Tillo'ya döndüğünde şeyhinden özel bir tasavvufî yöntem istediğini, şeyhinin de onun bu arzusunu yerine getirerek ona "Tarîkü'l-fenâ" adını verdiği özel bir sülûk yöntemi verdiğini söylemiştir.[68] Hele hele Fakîrullah Hazretleri'nin vefatından sonra onun yerine geçip mürid yetiştirdiği kesinlike doğru değildir. Çünkü aşağıda değinileceği üzere, o şeyhinin vefatından sonra Tillo'dan ayrılıp tekrar memleketine gitmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bu tarikate nasıl sülûk ettiğini ve tarikatin esaslarının ne olduğunu Arapça bir risâle olarak *Sülûk-i Tarîku'l-Fenâ* adıyla kaleme almıştır ve bu eser onun ilk eseridir.[69] Hayatının büyük bir kısmını şeyhinin yanında geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, onu şeyhinin *halîfe*si olarak görenlere göre; bu göreve gelmeden önce bazı manevî derece ve görevlere tekâbül eden mertebelerde bulunmuştur. Bunlar sırasıyla "Nev-niyazcılık, meydancılık ve nakiblik" gibi görevlerdir.[70]

d- Gençlik ve Olgunluk Dönemi

Yedi sene sonra Şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri 11 Mart 1735'de vefat edince, İbrahim Hakkı Hazretleri yeniden Erzurum'a döndü. Yukarıda bahsi geçen Habib Efendi Câmii'ne imam hatip oldu.[71]

Otuz üç yaşında iken amcalarının evi karşısında bir ev satın aldıktan sonra[72] kültürlü, hünerli ve güzel bir hanım olan Firdevs Hanım ile 1736'da evlendi. Şakir Diclehan Firdevs hanım için "Erzurumlu"[73] derken, Mesih İbrahimhakkıoğlu "Kendisi Erzurumlu değildi. Nereli olduğunu da öğrenemedik" demiştir.[74] Firdevs hanım, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İsmail Fehim ile Ahmed Naimî (ya da Naîm) adlı çocuklarının anasıdır.[75]

İbrahim Hakkı Hazretleri, vaktiyle babası Osman Efendi'nin de imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürürken 1150/ 1738 yılı Mart ayında ilk defa hacca gitmiştir.[76] Bu arada bir çok yerlere seyahat yapmıştır.[77] Mesih İbrahimhakkıoğlu, "Siirt tarihi, bundan iki yıl sonra Kãhire ve İstanbul'a gittiğini yazıyor. Belki de dönüşte buralara uğramıştır, fakat biz bunu doğrulayacak bir vesika bulamadık." diyor.[78] İstanbul'dan dönüşünde yine Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürmüştür.

İbrahim Hakkı Hazretleri, 1742 yılına doğru Erzurum'lu Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanım[79] ile ikinci evliliğini yaptı. Fatma Hanım'ın zengin bir ailenin kızı olduğu söylenir.[80] Hatta babası Hüseyin Bey'in Erzurum'un hatırı sayılır zenginlerinden olduğunu söyleyenler de vardır.[81] İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu hanımdan olan çocukları yaşamamıştır.[82]

Zamanın tanınmış Erzurum şairlerinden Hâzık Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ikinci defa evlenmesini doğru bulmuyordu. Ona göre evlenmek ayağından bağlanmak demekti. Bu sebeple İbrahim Hakkı Hazretleri'ne

"Eylerse bir şahsa pirezen düzen
Eyler giran nikâh ile pâbeste-i dü zen" nüktesini söylemişti.

İbrahim Hakkı Hazretleri Hâzık Efendi'ye şu nükte ile cevap vermiştir:

"Emvâc-ı kesret içre yem-i vahdeti sezen
Deryadil erdir ol ne keder alsa da se zen." [83]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da bulunduğu günlerde İbrahim Hâzık Efendi'den Farsça öğrendiği söyleniyorsa da, bu durumun ne derece gerçek olduğu bilinmemektedir. Çünkü Hâzık Efendi'nin hangi yıllarda Erzurum'da bulunduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mehmed Hâzık Efendi'nin ölümüne tarih düşürmesi, aralarında bir yakınlık ve dostluk olabileceği ihtimalini güçlendiriyor.[84] Aynı tarihlerde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcalarından Şeyh Ali Çelebi de vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri Hicaz'dan döndükten sonra Habib Efendi Câmii'nde imam hatiplik yapmış ve önemli Türk İslâm şairlerinin Farsça şiirlerini *Lübbü'l-kütüb* adıyla toplamıştır. Mesih İbrahimhakkıoğlu bu konuda şöyle diyor: "*Bunların yedi cilt olduğu söylense de hepsini göremedim. İki seri olarak yazılmış. Bende yalnız birinci serinin dördüncü cildi vardır. İçinde Hayyam, Nizâmî, Sadi, Attâr ve başkalarının 1100 beyti bulunmaktadır. Halamın oğlu rahmetli Fevzi Toparlak'ta ikinci serinin üçüncü cildi vardı. O da bu cildi bana vermişti. Bu cilt 1744 de tamamlanmıştır. Her iki cilt de kendi el yazısıyla yazılmıştır.*"[85] Şakir Diclehan ise şöyle diyor: "*Bu antolojinin beş cildi hâlen torunlarından Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun elindedir. İki cildi ise Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır*."

Burada Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun elinde bir cilt birinci seriden, bir cilt de ikinci seriden olmak üzere iki cilt var iken, Şakir Diclehan'ın Mesih beyin elinde beş cilt olduğunu söylemesi, Şakir Diclehan eserini yazdığı sıralar Mesih beyle görüşüp bu yeni bilgileri almış olduğu şeklinde izah edilebilir.

Baba yurdu Hasankalesi'ni unutmayan İbrahim Hakkı Hazretleri 1742 yıllarına doğru Ferhat Kethüda mahallesinde bir ev yaptırmıştır. Bu evin yakın tarihlere kadar mevcut olduğu belirtilmektedir.[86] İbrahim Hakkı Hazretleri evi yaptırdıktan bir müddet sonra Hasankale'li Belkıs hanım ile üçüncü evliliğini yapmıştır. Bu hanımdan Gülsüm ile Mehmed Şakir adlı çocukları dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin erkek torunları bahsi geçen Mehmed Şakir'den dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri bundan birkaç sene sonra da dördüncü evliliğini Züleyha Hanım ile yapmıştır. Bu hanımdan da Osman ile Nedim adlı oğulları dünyaya gelmiştir.[87]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hanımlarının ilk ikisi Erzurum'da, sonraki ikisi de Hasankale'de yaşıyordu. Bazen hepsinin bir arada kaldığı da

oluyordu ve birbirlerine "bacı" diye hitap ediyorlardı. Aralarında güzellikle ve tatlılıkla geçiniyorlardı. Hazret'in oğulları İsmail Fehim ile Ahmed Naimî Erzurum'da okuyorlardı. Kendisi de daha çok kışın Erzurum'da yazın Hasankale'de ikãmet ediyordu.[88]

e- İstanbul Ziyaretleri ve Eğitim Öğretim Faaliyetleri

İbrahim Hakkı Hazretleri 1747 yılında ilk defa İstanbul'a gelmiş ve dönemin pâdişahı Sultan I. Mahmud'un (1730/1754) özel ilgi ve iltifâtını görmüştür.[89] Pâdişah, Saray'a dâvet ederek kendisi ile görüşmüştür.[90] İbrahim Hakkı Hazretleri bu gelişinde aylarca İstanbul'da kalmıştır.[91] Kendisinin bu iltifatlara mazhar olmasının sebepleri arasında, ilmî sahadaki yetkinliği ve tasavvufî kişiliğinin yanı sıra İsmail Fakîrullah'ın nakîbi oluşu ve devrin şeyhülislâmının onun hemşehrisi Murteza Efendi'nin olmasının etkili olduğu söylenmektedir.[92]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan dört hanımına yazdığı sevgi, hasret ve iltifatlarla dolu mektupları neşredilmiş olup, orijinalleri torunları tarafından saklanmaktadır.[93] Pâdişah'ın iltifatına mazhar olan İbrahim Hakkı Hazretleri, Saray kütüphanesinde çalışma imkanı bulmuştur.[94] Özellikle yeni astronomiye ilgisinin bu kütüphanedeki çalışmalarıyla başladığı söylenebilir.[95]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Saray'a dâvet edilmesinin gaye ve maksadı üzerinde duran kaynaklar, bu dâvetin ilim ve kitap sevgisinden doğduğunu ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin de, eline geçen fırsatı değerlendirerek, Saray kütüphanesinden oldukça fazla yararlandığı belirtilmektedir. *Mârifetnâme*'yi telif etmesinde de büyük katkısı olan bu ziyaret esnasında, belki sadece Saray'da bulunan ve başka yerlerde benzerine tesâdüf edilmesi güç olan kitaplardan faydalandığı; gerekli gördüğü yerlerden notlar aldığı, kendisine lazım olan malzeme ve bilgiyi topladığı tahmin edilmektedir.[96]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Saray kütüphanesinde yaptığı incelemeler sayesinde Osmanlı dışındaki dünyanın bu çağda yaptığı bilimsel atılımı uzak bir pencereden de olsa izleme imkanı bulduğu ifade edilmektedir. Mesela Mârifetnâme'nin yazılışında ve konularında 18. yüzyıl Osmanlı toplumunu etkileyen "*Mesnevî*"nin Sarı Abdullah şerhi'nin, Kâtib Çelebi'nin *Cihannüma* ve *Keşfü'z-Zünûn*'unun, *Evliyâ Çelebi*'nin *Seyahatmâne*'sinin, Şamlı Ebu Bekir'in *Kitâb-ı Atlas Major Tercemesi*'nin

ve Kopernik'in güneşin Merkezliği teorisinin bizde öğrenilmesinin tesirleri olduğu ileri sürülebilir.[97]

Siirt Sempozyumunda; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Saray kütüphanesinde üç gün kaldığı ve bu sırada bir eser yazdığı ifade ediliyor. Ayrıca bu yolculuğa Sarı Gümrükçü diye bilinen zamanın Erzurum Gümrükçüsü Sun'ullah Ağa ile çıktığı belirtiliyor.[98]

Bu gezi vesilesi ile müderrislik[99] yapması uygun görülerek ders okutmak şartıyla, 1160/1747 yılından itibaren Pâdişah tarafından kendisine Erzurum'daki Şigveler Dağı eteğindeki Abdurrahman Gâzi zâviyedarlığı verilmiştir.[100] Hayrani Altıntaş ise, 1747 tarihinden itibaren Sultan tarafından bir fermanla, Abdurrahman Gâzi vakfının defterdarlığına tayin edilmiştir diyor. Bu ifadeye göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin daha İstanbul'a gitmeden, gelen bir fermanla Abdurrahman Gâzi'deki görevine tayin edildiği ve görevinin defterdarlık olduğu anlamı çıkıyor.

Nitekim Hayrani Altıntaş, cümlelerinin devamında "*1752 de oğlu ve hocası Sarı Gümrükçü Derviş Efendi ile birlikte araştırmalar yapmak üzere İstanbul'a hareket etti. Sultan dâhil herkesin saygı gösterdiği şeyh Fakîrullah'ın nakîbi olduğu için Sultan II. Mahmud kendisine Kütüphane-i Saray-ı Hümâyun'dan faydalanma müsaadesi verdi*"[101] demek sûretiyle bu seyahatte mezkur görevin verilmesinden bahsetmemiştir. Ancak metinde geçen Sultan II. Mahmud ifadesi, herhalde bir baskı hatası olmalıdır. Çünkü doğrusu Sultan I. Mahmud olacaktır.

Erzurum'a dönen İbrahim Hakkı Hazretleri bir müddet Habib Efendi Mescidi'nde imamlığa devam etmiştir. 1750 yılında *Tevhîd'*ini ve ilk Türkçe manzum eseri *Tertîbü'l-Ulûm'*unu yazmış ve burada ilk defa Hakkı mahlasını kullanmıştır.

1753 de bir *Ruznâme* hazırlar. Yine bu yıllarda beş büyük eserinden biri olan *Dîvân'*ı kaleme alır.[102] Bu dönemde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en yakın dostu Hâzık Efendi idi. Daha önceden belirtildiği üzere, bazıları Hâzık Efendi'nin İbrahim Hakkı Hazretleri'ne Farsça hocalığı ettiğini, bazıları da tam tersini söylemektedir. Halbuki İbrahim Hakkı Hazretleri aralarında onüç yıl yaş farkı olan Hâzık Efendi ile arkadaş idi.[103]

İbrahim Hakkı Hazretleri bir müddet sonra imamlık görevini aynı zamanda iyi bir mûsikişinas[104] olan oğlu İsmâil Fehim'e bırakarak ikinci defa İstanbul'a gitmeye niyetlendi. Bu sıralarda Hekimoğlu Ali Paşa (ö.1758) üçüncü defa sadrazam olmuştur. Hekimoğlu Ali Paşa İbrahim

Hakkı Hazretleri'nin şeyhi Fakîrullah Efendi'ye saygı ve ilgi duyan bir devlet adamıydı.

Hekimoğlu Ali Paşa, beylik hesapları gördürmek için Erzurum gümrükçüsü Mehmed Sun'ullah Ağa'yı İstanbul'a çağırtmıştı.[105] Sun'ullah Ağa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendisine yol arkadaşı olmasını isteyince Hazret, aynı zamanda baba dostu olan Sarı Gümrükçü'yü kırmayarak 1168 yılı Şaban ayının on üçüncü Cumartesi günü (24 Mayıs 1755) İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan yola çıktı.[106]

Sun'ullah Ağa'nın beraberinde bir at yükü değerli eşya ile İstanbul'a gittiğini yolda öğrenen İbrahim Hakkı Hazretleri yol arkadaşına "Senin hesabından korkun varsa bu değerli hediyelerin arkadaşlığı sana yeter, benim buradan geri dönmem gerekir" der.

Sun'ullah Ağa hesabında bir bozukluk olmadığını, hediye götürmenin âdetten olduğunu söylese de, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bundan rahatsız olduğunu anlayınca hediye yüklü atı geri çevirtmiştir.[107]

Birinci İstanbul ziyaretinden daha uzun sürdüğü anlaşılan bu ikinci ziyaret sırasında da İbrahim Hakkı Hazretleri kütüphane çalışmaları yapmış olmalıdır. Nitekim *Mârifetnâme*'yi İstanbul dönüşünden kısa bir süre sonra tamamlaması onun bu eserle ilgili olarak İstanbul'da yoğun bir hazırlık çalışması yaptığı kanaatini vermektedir.[108]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan hanımlarına ve çocuklarına yazdığı mektuplar günümüze kadar ulaşmıştır.[109] Bunların birer sûretleri Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında vardır. Celalettin Toprak'ın İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu ikinci İstanbul seyahatinde "Mârifetnâme adlı değerli eserini tab' eder" rivayeti[110] tek kalan bir rivayettir. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sağlığında ve İstanbul'da *Mârifetnâme*'yi bastırdığına dâir başka hiçbir rivayet yoktur.

İstanbul'dan döndükten sonra Hasankale'de oturan İbrahim Hakkı Hazretleri bir yandan ilmî çalışmalara teksif olur ve bir yandan da öğrenci yetiştirmeye başlar.[111] 1170/1757 de (Ağustos ortalarında) *Mârifetnâme*'yi tamamlar. Bu sene Hasankalesi'ndeki hanımlarından Belkıs hanımdan bir oğlu daha olmuştur. Adı Muhammed olan bu çocuk daha sonradan takılan Şakir lakabıyla meşhur olmuştur. Muhammed, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dördüncü ve sonuncu oğludur.[112] Hazret'in Hasankale'li torunları Muhammed'in soyundandır.[113]

İbrahim Hakkı Hazretleri'ne 1747 de verilen Abdurrahman Dede Tekkesi Zâviyedarlığı beratı, 1173/1760 (14 Kasım) da Sultan III. Mustafa tarafından yenilenmiştir.[114] Söz konusu beratın fotokopisi Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında yer almaktadır.[115] Bu tarihlerde Hasankale'de talebe okutmakta olan İbrahim Hakkı Hazretleri, söz konusu zâviye gelirini kendi oğulları ile amcaoğlu Yusuf Nedim arasında paylaştırmıştır.[116]

1759 tarihinde Hazret'in "Sarı Aslan" diye iltifat ettiği oğlu Osman Nedim, genç yaşta vefat etmiştir.[117] 1761 de *İrfâniyye* adlı eserini tamamlamıştır.[118]

İbrahim Hakkı Hazretleri, Erzurum'daki evini, eşyası ile birlikte oğlu İsmâil Fehim'e, Hasankale'deki evini de yine eşyası ile birlikte ve Erzurum Gerz mahallesindeki bir bostan tarlasının yarısını, henüz altı yaşındaki oğlu Mehmed Şakir'e 1762 de bırakmıştır.[119] İbrahim Hakkı Hazretleri, bundan bir yıl sonra, 12 Temmuz 1763 te (1177) üçüncü defa Tillo'ya (Aydınlar) gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmıştır. Tekman-Hınıs-Bulanıksu-Lizkalesi-Muş yoluyla on iki günde Bitlis'e gelmiştir. İki günde Siirt yoluyla Tillo'ya ulaşmıştır.[120]

İbrahim Hakkı Hazretleri oraya vardığında Fakîrullah Efendi'nin yerinde oğulları, 49 yaşındaki Hamza Ganiyyullah ile ondan sekiz yaş küçük kardeşi Mustafa Fânî vardı.[121] Aynı zamanda İsmâil Fakîrullah'ın halîfesi[122] olan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya (Aydınlar) gelişine İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin oğulları çok sevindiler. İbrahim Hakkı Hazretlerini vefat eden eşi Fatma'nın yerine, Fakîrullah Hazretleri'nin torunu şeyh Abdülkâdir-i Sâni'nin kızı[123] Fatma Azîze ile evlendirdiler.[124]

Sebile Özdamar, Fatma Azize hanımı Mustafa Fâni'nin kız kardeşi olarak yazmış fakat kaynak göstermemiştir.[125] Mustafa Çağrıcı ise, "muhtemelen Tillo'ya yerleşmesini sağlamak üzere onu kızkardeşleriyle evlendirdiler" demiştir.[126]

Fatma Azize hanım İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'lu çocuklarının ve torunlarının annesidir.[127] Fatma Azize'ye kardeşleri çeyiz olarak bir ev vermişlerdi. İbrahim Hakkı Hazretleri Mustafa Fâni Efendi'nin evinden bölünen bu eve yerleşmiştir.[128] 1763 de *İnsâniyye* adlı eserini üçüncü defa gittiği Tillo'da bitirmiştir.[129] Bir süre sonra İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'daki eşi Züleyha Hanım'ın vefat haberini aldı. Aynı tarihlerde

(1763) hocası ve dostu, âlim ve şair bir zat olan Erzurumlu Seyyid Mehmed Hâzık Efendi de vefat etmiştir.

O yılın kışını Tillo'da (Aydınlar) geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, 1764 yılı Nisan ayı sonlarında kayın biraderleri Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî[130] ile birlikte hac yolculuğuna çıktı[131] ve yol boyunca çeşitli ilim merkezlerini ziyaret etti. Halep, Şam, Mekke, Medîne, Kudüs ve benzeri tarihî ve kutsal şehirlerde devrin ünlü bilginleriyle görüşüp tanıştı ve bunlarla temasını sürdürdü.[132] İbrahim Hakkı Hazretleri ikinci haccını, merhum şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri için yaptığını belirtir.[133]

Dönüşte yine Tillo'daki evine geldi. Erzurum'daki eşi Firdevs Hanım oğlu İsmail Fehim'i, kocasını karşılamaya gönderip onun doğruca Erzurum'a gelmesini arzu etse de, Halep'te karşılaşan baba-oğul, Erzurum yerine Tillo'ya gittiler. Yol emniyeti olmadığı için 1178/1764 yılını orada geçirdiler.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin o yıl, şeyhinin torunu olan son hanımı Fatma Hanım'dan, adını annesinin adı olan Hanife koyduğu bir kızı oldu. Bu kızını daha sonra kayınbiraderi olan şeyh Mustafa Fâni'nin oğlu şeyh Hâmid ile evlendirmiştir.[134] Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki torunları bu hanımdan gelmektedir.[135]

İbrahim Hakkı Hazretleri Tillo'da aynı zamanda ders de okutmuştur.[136] Tillo ve çevresinden epeyce talebesi vardı. Çok defa dışarıda büyük bir "Butum (ya da Bıttım)" ağacının altında ders verirdi. "Butmü'l-üstad" denilen bu ağacın ortasının çürüdüğü ve yakın zamanlarda şiddetli bir rüzgar etkisiyle kırılıp yok olduğu belirtilmektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri derslerinde o günkü imkanlar dâhilinde denemeler yaparmış. Ağaçtan büyük bir yerküresi varmış. Özel bir araba üzerinde yerleştirilmiş. Siirt müftülerinden birisi görmek için bu küreyi aldırmış ve bir daha geri vermemiş.[137] Gözlem aletlerini kullandığı tatil günlerini bile, "Kal'atü'l-Üstad"ın bulunduğu tepede öğrencileriyle birlikte geçirirmiş.

1179/1766 da Firdevs Hanım'dan olan oğlu Ahmed Naimî, yirmi sekiz yaşında Erzurum'da vefat etmiştir. Oğlu Ahmed Naîm'in Erzurum'dan ölüm haberini yine böyle bir günde alan İbrahim Hakkı Hazretleri derslerine ve deneylerine devam etmiştir. Sadece ders verdiği yerden dönerken "Oğlum Ahmed Naîm'in ruhuna Fatiha" dediğinde öğrencileri meseleyi öğrenmişlerdir.[138]

Kendisi hemen Erzurum'a gidemeyen İbrahim Hakkı Hazretleri, oğlu İsmâil Fehîm'i annesi Firdevs Hanım'ın yanına gönderdi. Bir müddet sonra kendisi de Erzurum'a döndü. Celalettin Toprak ise tam tersi bir rivayet aktarır. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri oğlunun ölüm haberini almadan Ezurum'a gitmiş ve oğlunun ölüm haberini orada işitmiştir.[139]

İbrahim Hakkı Hazretleri 1181/ 1768'de Erzurum müftüsü şeyh Mustafa ile üçüncü ve son hac yolculuğuna çıktı. Şubat sonlarına doğru Şam'a vardılar ve Ramazan bayramını orada geçirdiler. Şam'da on gün ağırlandıktan sonra 8 Mart 1768'de Medîne'ye doğru yola çıktılar. Ziyaretlerden sonra 23 Haziran 1768'de Şam'a döndüler.[140] İbrahim Hakkı Hazretleri buradan amcasının oğlu Yusuf Nesim'e gönderdiği mektupta kendi eserlerinin Şam ve civarında okunup beğenildiğini yazar.[141]

İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'a geldiğinde eşi Firdevs Hanım'ın vefat ettiğini öğrendi. (1181/1768) Hasankale'deki eşi Belkıs Hanım ve oğlu Mehmed Şakir'in yanına gitti. İki üç yıl kadar burada kaldı. 1771'de oğlu İsmail Fehim ile birlikte dördüncü ve son defa çok sevdiği Tillo'ya (Aydınlar) gittiler. İbrahim Hakkı Hazretleri ömrünün sonuna kadar artık Tillo'dan ayrılmamıştır.[142] Tillo'ya gelişinin ikinci yılında Fâtıma Azîze hanımdan Şemsâ Âişe (ya da Şefsî Ayişe) adında bir kızı oldu. Bu kızı, kendi vefatından sonra genç yaşta evlenmeden ölmüştür.[143] Tillo'da "Beş ana eser" dediği kitaplarından, on evlat eseri çıkartmıştır.

Belkıs hanım kocasının Hasankalesi'ne gelmesini ve on dokuz yaşına girmiş olan oğlu Muhammed Şakir'i evlendirmesini istiyordu. İbrahim Hakkı ise 1775 yılı baharında rahatsızlandı. Altı-yedi ay sonra ancak yataktan kalkabildi. Birkaç ay sonra tekrar yatağa düştü. Bir müddet sonra tekrar iyileşti.

Bu sırada *Mârifetnâme'*deki –o çağa göre modern sayılabilecek- bilgiler ve müsbet ilim verileri, Erzurum'daki bazı çevrelerce kötülenmeye ve dedikodu konusu yapılmaya başlanmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri hem kitabını kurtarmak hem de dinsiz olarak suçlanmamak için 1777'de o günün astronomisini anlatan "Hey'etü'l-İslâm"ı yazarak şu mektupla amcası oğluna gönderir:

"Benim oğlum, geçen yazmıştın ki (Efendi bir sır kitabı telif etmiş) diye beni sıklet ederler. Şimdi (Urvetü'l-İslâm) kitabını bu kaime ile değil öbür mektupla gösterip diyesin ki; İşte efendimizin Mârifetnâme'den sonraki tasnifi budur…"[144]

Bir başka rivayete göre ise, Hasankale'deki öğrencilerinden Derviş Halil adlı birsi kendisini ziyarete gelmiş, ancak İbrahim Hakkı Hazretleri onun ölçüsüz davranışlarından rahatsız olmuştur. Bir süre Tillo'da kalan Derviş Halil hocasının yeni yazdığı bazı eserleri de okumuştu. Daha sonra Erzurum'a dönünce hocasının bir sır kitabını okuduğu yolunda sözler sarfederek güya onun itibarını artırmak istemiş, ancak bu açıklama herkeste bir merak uyandırmıştır. Muhtemelen bu haberin, kendisi hakkında bâtınî fikirler taşıdığı yolunda dedikoduların çıkmasına yol açacağından kaygılanan İbrahim Hakkı Hazretleri, sünnî akîdeye bağlılığını isbat etmek amacıyla âyet ve hadîslerden başka şeylerle meşgul olmayı bıraktığı mesajını veren *Urvetü'l-İslâm* ve *Hey'etü'l-İslâm* adlı iki eser yazarak değişik kişilere gönderme gereğini duymuştur. Erzurum'daki Yusuf Nesim'e de *Urvetü'l-İslâm* ile birlikte gizli işaretli bir mektup göndererek "Avnikli kezzâb" diye andığı Halil'in anlattıklarına inanmamalarını ve onun söylediklerinin iftira olduğunu bildirdi.[145]

f- Vefatı ve Türbesi

1192/1778'de (Temmuz başlarında) İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki eşi Fâtıma Azîze hanım vefat etti. İbrahim Hakkı Hazretleri buna çok üzüldü. Bir müddet sonra vasiyetnâmesini yazarak mallarını taksim etti.[146] Çok geçmeden kayınbiraderi Hamza Ganiyyullah da vefat etti.[147] Bundan sonra kendisi de hastalandı. Bir müddet sonra iyileşme emareleri görüldüyse de sancıları devam ediyordu. Daha sonra Hazret tekrar hastalandı. Bir gün bir gece süren son rahatsızlığından sonra 1194 yılının on dokuz Cemâziyelâhir'inde saat dokuzu on beş geçe (22 Haziran 1780 saat on yedide) vefat etti.[148]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ölüm tarihiyle ilgili farklı görüşlere rastlanmaktadır. Eski kaynakların çoğu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Hicrî 1186/1782 yılında vefat ettiğini yazarlar. Mesela bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c.I., s.129; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.I., s. 34; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, c.I., s.567; Ahmet Rıfat, *Lugât-i Tarihiyye ve Coğrafiyye*, c.I., s.17.

Bağdatlı İsmail Paşa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin vefat tarihini Hicrî 1195 olarak vermiştir.[149] Sahaflar şeyhi Esad Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ölümünün 1194/1780 de gerçekleştiğini belirtir (Esad Efendi, Bağçe-i Safâ-Endûz, İÜK, TY, no 2095, s.126)[150]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nden söz eden pek çok kaynak da Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun verdiği tarihi verir. (İsmet Binark, Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası, s.6; Hayrani Altıntaş, Erzurumlu İbrahim Hakkı, s.24; Muammer Çelik, Erzurum Kitabı, s.220; Selahaddin Yaşar, Erzurumlu İbrahim Hakkı, s.92; Sami Önal, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk Kültürü, Eylül 1970, sayı 95, s.795 (42); Ötüken, Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1980, c.VII:, s.226)[151]

Hayatının son dönemini Tillo'da geçiren ve orada vefat eden İbrahim Hakkı Hazretleri'nin vefat ettiği yerle ilgili de farklı bilgiler verilmektedir. Mehmed Süreyya, Erzurum'da vefat ettiğini söyler.[152] Mehmed Tahir Efendi ve İsmail Paşa öldüğü yer konusunda sükut ederler.[153]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nden söz eden kaynakların bir çoğu gerek îmâ yoluyla gerekse açık olarak Tillo'da öldüğünü söylerler. Şemseddin Sami, "Zâviyesi hazîresine defnedildi" der.[154] Ahmed Rifat, *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* .I., s. 17; Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, İstanbul 1946, s.110; Fatin, a.g.e., s.64; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları*, s.184)[155]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ölümünü kayın biraderi Mustafa Fâni bir mektup yazarak Erzurum'a haber vermiştir. Mektup Temmuz ortalarına doğru Erzurum'daki oğulları İsmail Fehim ile Yusuf Nesim'in eline ulaşmıştır.[156]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İsmail Fehim, Ahmed Naimî, Muhammed Şakir ve Osman Nedim adında dört oğlu; Gülsüm, Hanife ve Şemsi Âişe olmak üzere üç de kız çocuğu olmuştur.[157]

Vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnâmesinde "*Eğer şeyhimin köyünde ölürsem onun kubbesi altına beni defnetmeyiniz. Onun ayak tarafı evlâdı için kalsın. Beni babam Osman Efendi'nin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin*" demiş olmasına rağmen şeyhin oğlu Mustafa Fânî Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni çok sevdiği şeyhinden ayırmamak için teberrüken babasının türbesine defnettirmiştir.[158] İbrahim Hakkı Hazretleri'nin türbesi, bu gün de önemli bir ziyaret yeridir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin oğullarından İsmail Fehim, babasının vefatından bir müddet sonra ve herhalde babasının hasretiyle yerinde, yurdunda duramaz. Mısır'a gider. Kendisini en son olarak Mustafa Fâni'nin oğullarından Hâmidü'l-Hamîd 1783 hac mevsiminde Mekke'de görmüştür. Hindistan hacılarıyla Hindistan'a giden İsmail Fehim, bir daha geri

dönmemiş, muhtemelen orada vefat etmiştir. Diğer oğlu Yusuf Nesim 1797 Mayıs ayında, Şakir Muhammed 1198 yılında vefat etmiştir.[159]

Nevruz hatıralarını yaşatmak için İbrahim Hakkı Hazretleri'nin astronomik hesap ve ölçülere dayanarak Siirt'e on kilometre uzaklıkta bulunan Tillo'da, hocası ve mürşidi İsmail Fakîrullah Hazretleri için inşâ ettirdiği ve sonradan kendisinin de içine defnedildiği türbe, astronomi ilminin gelişmesi göz önünde bulundurulduğunda, pek de küçümsenmeyecek bir değerdedir. Bin yüz doksan rakımlı bucağı çevreleyen ve İlkbaharda zambaklarla bezenerek süslenen mezarlar arasındaki bu türbe, biri büyük, ikisi küçük olmak üzere üç kubbenin örttüğü iki oda ve bir hol ile tahminen 40 metrekareye yakın bir alan üzerinde kurulmuş olan sekiz köşeli bir yapıdır.

Ortadaki büyük kubbenin tepesindeki pencere ile türbenin girişinde bulunan kule, ışığın kırılma sistemine dayanılarak yapılmış astronomik bir yapıdır.

İbrahim Hakkı Hazretleri Tillo'ya yaklaşık 4 kilometre uzaklıkta bulunan dağın tepesine bir kale yaptırmış ve duvarın ortasına büyük bir pencere yerleştirmiştir.

Mart ayının 22 sine rastlayan Nevruz gününde sabahleyin güneş ufuktan doğduğu zaman ilk huzmeleri dağın tepesindeki pencereden geçerek türbenin giriş kısmındaki kuleye yerleştirilmiş prizmaya ve oradan da türbenin tepesindeki kubbenin penceresine aksedip bir mercek vasıtasıyla İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin mezar taşının baş ucuna düşmektedir. Böylece türbenin iç tarafı senenin belli bir gününde güneş ışıklarıyla aydınlatılmış olmaktadır.

Tillo'da yaşayanlar dağın tepesindeki duvara "Kal'atü'l-Üstad", türbenin hemen girişinde bulunan minare şeklindeki yapıya da "Kuletü'l-Üstad" demektedirler.

1964 yılında restore edilen türbenin astronomik hesap ve incelikleri göz önünde bulundurulmadığı için bu harika yapı ve olay bozulmuş, senenin aynı gün ve saatinde tekrar eden bu enteresan hâdiseyi seyretmek imkanı bugün ortadan kalkmıştır.[160]

B - ŞAHSİYETİ

a. Yaşadığı Dönemin Genel Özellikleri

İbrahim Hakkı Hazretleri 18. mîlâdi asırda yaşamış ve Türk-İslâm medeniyetine pek büyük hizmetler vermiş önemli bir şahsiyettir. 18. yüzyıl Avrupa insanının pek çok alanda özellikle, askerî alanda, eğitim sistemi ve zihniyetinde, bilimde ve kültürde önemli atılım ve hamlelere giriştiği, yeni keşif ve icatlara yöneldiği bir çağdır. Osmanlı devleti de batı medeniyetinin başta askerî alan olmak üzere gittikçe artan gücünü hissetmiş, buna karşı kendi anlayış ve yorum kãbiliyeti çerçevesinde tedbirlerini almaya çalışmıştır. Avrupa'ya gönderilen elçilerden batıda olup bitenleri rapor etmeleri, gelişen bilim ve teknolojiyi İstanbul'a tanıtmaları istenmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yaşadığı çağ, Osmanlı Devleti'nin iktisadî, kültürel ve sosyal bünyesinin çeşitli çalkantı ve dalgalanmalarla sarsıldığı, devletin ve halkın âhenkli bir uyum içinde yaşamasını temin eden medrese ve tekkenin birbirlerine cephe aldığı bir dönemdi. Bununla birlikte gittikçe kötüleşen durumun farkına varıp sosyal ve kültürel çalkantılarla sarsılan toplum düzeninin rayına oturtulabilmesi için çeşitli iyileştirme hareketleri yapılmıştır. Mesela yangınların zararlarından korunmak için Tulumbacılar Ocağı kurulmuş, su bentleri yapılmıştır. Edirne'de Bostancılar Ocağı düzene sokulmuştur. Bababurnu'na bir kale yaptırılmış, darphâne kurulmuştur. Büyük bir kesimin muhâlefetine rağmen fetva alınarak matbaa kurulmuştur.[161]

Şair Nedim'in de içinde bulunduğu bir heyet *Aynî Tarihi Tercemesi* ile meşgul oldu. Şair Nahîfî'nin içinde bulunduğu bir heyet, *Habîbü's-siyer Tercemesi* yapıyordu. Yeni Câmii Kütüphanesi ile İbrahim Paşa Kütüphanesi kuruldu. Batı medeniyetinden yararlanma düşüncesinin bir uzantısı olarak Fransız modeli öne çıktı. Buna paralel olarak o dönemin bürokratları Lâle Devrini yaşamaya başladılar. Fakat bu durum halk arasında hoşnutsuzluğa sebep oluyordu.[162]

1699 yılında imzalanan Karlofça antlaşmasıyla Türklerin Avrupa'dan dönüşü başlamış, 1718 Pasarofça antlaşmasıyla bir nefes alma ve kendine çeki düzen verme imkanı doğmuştu.[163] Avrupa'nın bilim, teknik, yaşayış ve düşüncesine karşı büyük şehirlerde ve özellikle İstanbul'da bir ilgi ve temâyül başlamıştı. Fakat o çağda Devlet merkezinin çok uzağında Hasankale gibi bir yerde bulunan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mârifetnâme gibi bir eseri yazması dikkate değer bir olaydır.[164]

Lâle Devri (1703-1730) denilen bu dönemde zevk, safâ ve eğlencelerin yanında, 1726 da matbaanın ülkeye girişiyle kültür hayatında da canlı bir devreye girilmiştir.

Bu asırda klasik edebiyatın şairleri, sıkı bir kural ve disiplin içinde iken ve kuralların dışına çıkmaları oldukça güç bir iş iken İbrahim Hakkı Hazretleri rahat söyleyiş ve ifadeleriyle bu çerçeveyi zorlamıştır.[165] Bu bakımdan halkın duygularına tercüman olan şair ve düşünürlerden biri de, İbrahim Hakkı Hazretleri'dir denilebilir.

Batı bilim ve teknolojisiyle boy ölçüşecek derecede yetişmiş insanımız içinde, yeterli sayıda olmasa da İbrahim Hakkı Hazretleri'nin doğduğu 18. yüzyılda toplumu etkileyen düşünür ve şairlerin sayısı bir hayli kabarıktır: İbrahim Müteferrika (1674-1745), Evliyâ Çelebi (1611-1681), Koca Ragıp Paşa (1699-1763), Tarihçi Naîmâ (1652-1745) ve Nâbi (1642-1712) bunların başlıcalarıdır.[166]

Bu dönemde edebiyatta mahallîleşme cereyanının çıkışı, dilde sadeliği ve millîleşme hareketini doğurdu. Nedim, Koca Ragıp Paşa ve Şeyh Gâlip bu harekete ivme kazandırdılar. Nitekim sade ve anlaşılır Türkçe ile eserler yazmanın bu dönemde yaygınlık kazandığı bir gerçektir. Cemil Çiftçi "Her ne kadar XIV. Yüzyılda Âşık Paşa ve Gülşehrî gibi şairlerin sade bir dille şiirler yazdığı, XV. ve XVI. yüzyıllarda bazı şairlerin temâyüllerinin olduğu görülse de,[167] ilmî seviyenin düşmesiyle mahallîleşme cereyanının itibar gördüğünü, Türkçe'nin itibar görmesinin asıl sebebinin bu akım olduğunu söylemek güçtür" diyor. Ona göre bunun asıl sebebi, İran'la yapılan savaşlardır. Savaşlar yüzünden Türk şairlerinin Farsça'ya ve İran şairlerine olan ilgisinin azalmasıdır.

Bu çağda dîvân şairleri genelde aruzla şiir yazıyorlar ve hece şiirine ilgi duymuyorlardı. Dönemin büyük şairleri Nedim ve Şeyh Gâlib ise hece vezniyle şiir yazdılar. Halk şiirinin nazım türlerine ilgi duydular. Dîvân şairlerinin bu türleri kullandıkları ve türküler ve koşmalar yazdıkları görüldü.[168]

Fuzûlî, Nâilî ve Şeyh Gâlib gibi şairlerimizde tasavvufî düşünceler, şiirlerde ikinci anlam durumundadır. Yani bu şairler şiirlerinde söylemek istediklerini birtakım tasavvufî semboller arkasında gizlemişlerdir. Bu şiirleri iyi anlayıp tahlil edebilmek için tasavvufu, şiire akseden yönüyle bilmek için hazırlıklı olmak gerekir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şiirinde ise dînî, tasavvufî bilgi ve düşüncelerin çok daha yalın bir ifade ile verildiğini görmekteyiz.[169] İbrahim Hakkı Hazretleri'ni anlamak için o dönem insanının uzun uzun düşünmesine gerek yoktu. Türkçemizin geçirdiği bunca değişikliğe rağmen bu günün insanı bile İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Türkçe şiirlerini rahat anlayabilir.[170]

O dönem tekke şairleri dil konusunda orta bir yol izlediler; ne dîvân şairleri gibi ağdalı, ne de halk şairleri gibi sade bir dil kullandılar. İkisinin ortasında bir yol tutturdular. XVIII. yüzyılın en yetkin tekke şairleri arasında Bursalı İsmail Hakkı Hazretleri gelir. Bir diğeri Gülşenî tarikatinden Hasan Sezâî'dir. Keşanlı Zâti, Ümmî Sinan Tekkesi şeyhi Üsküdarlı Zekâî Mustafa Efendi, Diyarbakırlı Ahmed Mürşidî'nin, *Pendnâme* adını verdiği on bin beyitlik eseri vardır. Adına nisbetle Ahmediyye diye bilinir. Sanat endişesi taşımayan şair, bu eseriyle geniş halk kesimlerine ulaşabilmiştir.[171]

b. İlmî ve Edebî Yönü

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin iyi yetiştiği, eğitimini mükemmel bir şekilde tamamladığı, yazdığı eserlerinden belli olmaktadır. Döneminin eğitim ve yazım anlayışına uygun olarak Arapça ve Farsça eserler verdiği gibi kendi dili olan Türkçeyi de ihmal etmemiştir. Hem nazım hem de nesir alanında Türkçe eserler vermiştir.

Geniş tasavvuf bilgisi, konuları iyi bir düzen içinde ve anlaşılır bir üslupla ifade etmesi, özellikle eğitimde Arapça'nın hâkim olduğu, Türkçe eserlerde ise ağdalı bir dilin kullanıldığı dönemde eserlerinin büyük bölümünü nisbeten sade bir Türkçe ile yazması İbrahim Hakkı Hazretleri'nin takdire değer yönlerindendir.[172]

İbrahim Hakkı Hazretleri ilmî, tasavvufî ve öğretici bir şahsiyete sahiptir. Her şeyden evvel mutasavvıf bir zattır. Kesrette vahdeti ve vahdette kesreti görmek onun tasavvufî şahsiyetinin temelini teşkil eder.[173]

İbrahim Hakkı Hazretleri yaşadığı dönemdeki hemen bütün ilimler hakkında kalem oynatmıştır. Onun bu özelliği ekseriya takdir ile karşılanmıştır. Ancak az da olsa, onun bu yönünü tenkit edenler olmuştur. Başka bir ifadeyle söylersek; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin her alanda yetkin bir ilim adamı mı olduğu yoksa her taraftan derlemeler yapan bir derlemeci mi olduğu tartışılmıştır. Yaşadığı devrin imkanları göz önüne alındığında, kolay kolay bir insan ömrüne sığdırılamayacak sayıda ve çeşitlilikte eserler vermesi ve bununla birlikte sürekli seyahat etmesi gerçekten takdire şâyan bir durumdur.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni bunca zahmet ve sıkıntıya sokan ve sonunda ona, çağını aşan bir şöhreti sağlayan sebepler nelerdi? Bunları anlamaya çalışırsak onun değerini ve önemini daha iyi kavramış oluruz.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni ilme ve tasavvufa yönlendiren sebeplerin başında babası Osman Efendi'yi sayabiliriz. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hemen önünde ilme ve tasavvufî hakîkatlere susamış, bu uğurda dertlere düşmüş, evini, ailesini ve yurdunu terk etmiş canlı bir örnek olarak babası Osman Efendi vardı. Osman Efendi'nin çileli hayatı, seyahatleri, akabinde ilim elde etmesi, tasavvufa yönelmesi, câmi imam ve hatipliği yapması onda derin izler bırakmıştır. Nitekim İbrahim Hakkı Hazretleri de, daha dokuz yaşında iken babasının peşine düşmüş ve aynı idealler peşinden gitmiştir. Babasının geçtiği belli başlı merhaleleri geçmiş, hatta aynı görevleri yapmıştır. Çocuk yaşında babasının yanına gitmiş ve babasının şeyhine intisâb etmiştir. Babası gibi sürekli seyahat ederek ilim elde etmiştir. İleriki hayatında babasının imamlık yaptığı câmide imam-hatiplik yapmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babasından ayrıldığı belirgin nokta, çok evlilik konusudur. Son derece utangaç bir şahsiyete sahip olan babasının İbrahim Hakkı Hazretleri'nin annesi genç yaşta ölmesine rağmen, başka bir kadınla evlendiği bilinmemektedir. Çünkü bu konuda herhangi bir rivayet gelmemiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri ise dinin izin verdiği dört evliliği nefsinde gerçekleştirmiştir. Bu konuda kendisinin isteğinin yanında artan şöhretinin de etkili olduğu, evlilik yoluyla akrabalık kurmak isteyen eşrâfın arzusunun da bunda etkili olduğu söylenebilir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilim ve tasavvuf yolunu seçmesinde kendisiyle alâkalı sebeplere gelince; Daha ilk çocukluk yıllarında zekâsının keşfedildiğini, babası ve babasının hocaları tarafından takdir edildiğini hayatını anlatırken ifade etmiştik. Özellikle küçük yaşta ödev olarak verilen Kur'ân-ı Kerîm'in sûrelerini kısa sürede ezberlemesi zikredilir. Bunun yanında onun derin bir tecessüse sahip, hisli bir insan olduğunu da söylemek gerekir.

Bu gözlemci yönü sayesinde ilmin peşine düşmüş, evreni, hayatı ve insanı anlamaya dâir ne varsa hepsini incelemeye girişmiştir. O, birlik ile çokluk (vahdet-kesret) arasındaki bağı keşfetmiş, birlikten çokluğa gidildiği gibi, çokluktan da birliğe gidilebileceğini göstermeye çalışmıştır.

Tasavvuf erbabının çok önem verdiği ve hadîs-i şerif kabul ettikleri "*Nefsini bilen Rabb'ini bilir"* düsturundan hareketle insan üzerinde yoğunlaşmıştır. Çünkü yine tasavvufî anlayışa göre insan, âlemin özeti ve özüdür, göz bebeğidir. Bu bakımdan İbrahim Hakkı Hazretleri kâinattaki her şeyi insan ile irtibatlandırmış, insan denen meçhûlü keşfetmeye

çalışmıştır. Bunun için hiçbir ilimden geri durmamıştır. İnsan-ı kâmil hakkında müstakil bir eser yazmıştır. Yine bu düşüncenin gereği olarak insanın yaşadığı dünyaya ait bilgileri de elde etmeye ve eserlerine aktarmaya gayret etmiştir. Mesela *Mârifetnâme*'de, insan sağlığına etkileri açısından yerleşim yerlerinin nerelere kurulması gerektiğini açıklaması, bu gün bile çok önemli bir konudur.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilim ve tasavvufta derinleşmesinde şeyhi İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin de büyük etkisi olmuştur. Daha ilk görüşmelerinde ona derin bir muhabbet duyan ve bu muhabbetten kaynaklanan irfan ile gelişen İbrahim Hakkı Hazretleri, şeyhinin bütün kemâlâtına vâris olmuş ve bunları Türkçe ile ifade etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir gönül adamıdır. İslâm'ı ve hayatı en güzel biçimde ifade eden ve ölümü belirsiz bir yok oluştan çıkartan tasavvuf, onun elinde ve dilinde Türkçe olarak bir kez daha tebellür etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri, Allah'ın büyüklüğünü idrak edebilmek için öncelikle bir bütün olarak maddî ve manevî yapısıyla insanı incelemeyi uygun görmüş, Yaratan'ın bu büyük eserini inceledikçe ona hayran kalmış, "insanı ve kendi nefsini tanımayan, Allah'ı da tanıyamaz" sonucuna varmıştır. İnsanın, "bir bütünün hâliki ve mâliki olan Cenâb-ı Hakk'ın irâdesiyle ilahî kânunun mükemmel sistemi içinde, yüce bir gaye için yaratıldığını, bedenin zamanla parça parça ayrılıp tabiat bütününe karıştığını, ruh ve gönlün ise bu yüce gayeye uygun olarak, Allah'a varmak amacıyla geliştiğini ve gelişmesi gerektiğini vurgulamıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri, tasavvuf felsefesine, müsbet ilim yoluyla varmaktadır.[174]

İbrahim Hakkı Hazretleri devrinin tasavvuf edebiyatında, İslâm kültüründe ve bunları geniş halk tabakalarına tanıtmada asrının en kudretli şahsiyeti olmuştur. Onun tasavvuf anlayışı, dînî kuralların sınırlarını aşarak tehlikeli uçurumlara yanaşan vahdet-i vücud savunucularıyla, dînî emirleri umursamamayı savunan Bektaşilerden farklıdır. O, kutsal hükümlerin dışına çıkmaksızın, ilahî aşkı arıyor ve bulabiliyordu.[175]

İbrahim Hakkı Hazretleri ilmî çalışmalarında olabildiğince geniş kapsamlı hareket etmeye gayret etmiştir. Ele alıp incelediği konuları en ince ayrıntılarına kadar okuyucuya sunmaya özen göstermiştir. Nitekim, onu sırf bir nakilci gibi görenlerin eleştirileri bu noktaya dayanıyor. Hatta özellikle *Mârifetnâme*'de dünya ve evrenin yaratılışı, ilm-i kıyâfet denilen insanların dış görünüşünden hareketle karakterlerinin belirlenmesi, cinsel yaşantıya ait bilgiler bölümünü, onun ilmî kudretini ve manevî şahsiyetini bir bütün

olarak değerlendiremeyenler fazlaca dillerine dolamaktadır. Kanaatimizce, konuları doğru dürüst sonuna kadar okumadan bir değerlendirme yapmak uygun olmadığı gibi, bu şekilde sığ bir yaklaşımla İbrahim Hakkı Hazretleri'nin metodunu anlamanın imkanı yoktur.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir konuya başladığında konuyla ilgili en eski rivayetleri eserine almaktan çekinmemiştir. Üstelik bu tür rivayetleri mutlak doğru olarak sunmamıştır. "Rivayet edildiğine göre" diyerek kendinden önceki dönemlerin ilmî mirasını ve geçirdiği ilmî düşünce merhalelerini göstermiş olmaktadır. Bu gün ister doğru ister yanlış olsun, ister beğenelim isterse beğenmeyelim insanlığın evrene, maddeye ve kendisine ait düşüncelerinin geniş bir özetini İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserinden görebiliyoruz.

İbrahim Hakkı Hazretleri, tıpkı Gazzâlî gibi dinî inanç esaslarının dışında kalan konulardaki bilgilerimizin imanî bir mesele olmadığını, bunların değişebileceğini, madde ve evrenle ilgili bilgilerimizdeki değişikliklerin dinî inanışlara zarar vermeyeceğini belirtmiştir. Bu sebeple ilk rivayetlere ilaveten ulaşabildiği her türlü yeni ilmî gelişmeyi eserine almış ve döneminin düşünce yapısını karşısına almayacak bir üslup tesis etmiş ve kendisinin de yeni ilmî düşünceleri benimsediğini ifade etmiştir. Şu da unutulmamalıdır ki, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yaşadığı dönemde dünyanın ve evrenin yaratılışına dâir eski rivayetleri benimseyen, hatta bunları dinî bir hakikat olarak kabul edenler az değildi. İbrahim Hakkı Hazretleri bu insanları da ihmal etmemiş ve onları karşısına almamıştır. Herkesin seviyesine uygun bir eser yazmaya çalışmıştır.

Mârifetnâme'den herhangi bir konuyu sonuna kadar okuyanlar ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin üslubuna güvenenler elbette ilk bilgilerinden hareketle yeni keşif ve bilgilere de ulaşacaklardı. Bu mânâda İbrahim Hakkı Hazretleri'nin o çağlarda İstanbul'dan bir hayli uzak mesâfelerde yaşayan aydınların ve halk kitlelerinin eski anlayış ve düşüncelerden yeni anlayış ve düşüncelere geçişinde olumlu katkıları olduğu muhakkaktır. Sahip olduğu ilmî dirâyeti ve tasavvufî şahsiyeti, kendisine duyulan sevgi ve saygının artmasına vesile olmuştur.

İbrahim Hakkı Hazretleri müsbet ilimlere ait verileri, nakilleri ve değerlendirmelerini yaparken bunların hikmete uygunluğunu her fırsatta gözler önüne sermiş ve müsbet ilimlerin Hakk'ın ilim, irâde ve tekvin sıfatlarının hârici şeyler olmadığını özellikle vurgulamıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilmî ve edebî yönünü tanıtırken bu alanda yapılmış değerli çalışmalar araştırmamıza önemli ölçüde ışık tutmuştur. İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun 1977 yılı itibâriyle yaptığı araştırmaya göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şahsiyeti ve eserleriyle ilgili olarak 114 kitap, tez, makãle vb. neşredilmiştir.[176] Kuşkusuz bu tarihten sonra da İbrahim Hakkı Hazretleri ve eserleri üzerine pek çok çalışma yapılmış olmalıdır. Sayıları ve muhtevâları henüz yeterli bir seviyeye ulaşamamış olsa da İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili önemli akademik çalışmalar da yapılmıştır. Gerek bu çalışmalardan öğrendiğimize göre gerekse Mârifetnâme'yi sadeleştirme çalışmalarımız esnâsında şunu görmüş olduk ki o, gerçekten ilim ve edebiyat alanında Türk İslâm düşüncesinin yetiştirdiği ender simalardan biridir.

İbrahim Agâh Çubukçu, onu 18. yüzyılın yetiştirdiği çok büyük bir mütefekkir olarak vasfeder. Ona göre 16. yüzyıla kadar parlak ve canlı giden kültürümüz, daha sonra bu parlaklığını kaybetmiş ve içinde bulunduğu çağa ışık tutacak eserler iyice azalmıştır. İşte 18. asırda ortaya çıkan İbrahim Hakkı Hazretleri, hem müsbet ilimlerle uğraşmış hem de İslâmî ilimlerle meşgul olmuştur.[177] İbrahim Hakkı Hazretleri zihin ve kültür hayatımızdan kayıp gitmeye başlayan müsbet ilimleri bütün Osmanlı toplumuna yeniden benimsetmiştir diyebiliriz.

Hazret'in torunlarından Uğur İbrahimhakkıoğlu ise onu tam bir müsbet bilim adamı olarak tavsif ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri, eski Yunan felsefesi ve Arsito'yu geride bırakarak, evvelâ tabiatı, madenleri, bitkileri ve hayvanları incelemiş, İmam Gazzâlî'de gelişen "atomun parçalanabileceği fikrini" daha açık bir şekilde izah etmiş, sonra insanı tetkik ederek onun yaratılışını, edindiği müsbet veriler ışığında kompoze edebilmiştir. Tekâmül ve evrim nazariyesini Darwin'den yarım asır önce ortaya koymuş olması, Hazret'in ilmî değerini gösteren önemli bir şahittir.[178] Burada şunu da belirtmeliyiz ki, İbrahim Hakkı Hazretleri'nden önceki dönemlerde İslâm dünyasının filozof ve mutasavvıflarında görülen bu nazariye tabiî ki Darwin nazariyesinden farklı bir şeydir.

F. Sabri Ülgener, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni "ortaçağın düşünce ve sanatta en meşhur kişilerinden birisi, fakat zihniyeti bakımından çağın geleneksel bir ahlâkçısı" olarak tanımlanmıştır. Özellikle Allah tarafından taksim olunan rızkın (rızk-ı maksum) değiştirilemeyeceği görüşünden hareketle, iktisadî hayatı ilerletmediği görüşünü savunmuştur.[179]

Kimilerine göre İbrahim Hakkı Hazretleri mühim bir filozoftur. Bilhassa İslâm felsefesinde gayet derinlere dalmış, bu alana hemen her eserinde girmiştir. İleri bir mutasavvıftır. Çünkü İslâm tasavvufunda müstesnâ bir şahsiyeti ve geniş bir şöhreti vardır. Mukaddes İslâm akîdesine, kitâbî bilgilere bakarsak İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük velîlerdendir; evliyâullah zümresine dâhildir; kendisiyle teberrük olunur.[180] İbrahim Âgâh Çubukçu, kendi yaptığı felsefe tasnifine göre onu "manevî felsefe gurubuna dâhil ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri'ndeki Türk-İslâm felsefesi Kur'ân-ı Kerîm'den alınmıştır. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah'ın yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır*" buyruğuna uygun davranmıştır.[181]

"Eserlerinin belirgin tarafını teşkil eden tasavvufî tahlillerden hareketle onu bir sosyolog olarak görenler de vardır. Çünkü o daima topluma ve onun ahlâkına seslenir. Yine insanın ruh halleri üzerinde yaptığı tahliller göz önüne alındığında o bir psikologtur. Kıyâfetnâmeden hareketle bir fizyonomisttir.[182] İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda felekiyyat âlimidir, kozmoğrafyacıdır.[183]

Mârifetnâme'deki bilgilerden hareketle diyebiliriz ki o, bir astronomi bilginidir, kozmoğrafyacıdır. Çünkü göklerden, güneşten, aydan, gök cisimlerinden, şimşekten, yıldırımdan, yağışlardan, meteorolojik olaylardan ve yıldızlardan bahseder. Tillo'da eğitim verdiği günlerde öğrencilerle gözlemler yaptığı rivayet edilmiştir. İncelediği alanlarla ilgili olarak gerek ilmî kitaplardan aldığı resimleri gerekse kendi tasavvuru olan itibarî resimleri ve çizdiği şekilleri eserlerinde göstermiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda bir fen adamıdır. Çünkü tıp, astronomi, jeoloji, biyoloji, matematik, geometri, hikmet ve kimyadan bilgiler vermiş bunların temel esaslarına dikkat çekmiştir. O aynı zamanda kuvvetli bir mütefekkirdir. İşaret ettiği tasavvufî inceliklerden anlıyoruz ki, velîler halkasının bir pırlantasıdır.[184]

İbrahim Hakkı Hazretleri geleneksel astronomi yanında yeni astronomiyle tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, trigonometri, felsefe, psikoloji, ahlâk gibi alanlarda da oldukça geniş bir birikime sahiptir.[185]

Kimilerine göre İbrahim Hakkı Hazretleri fevkalade bir müceddid sayılır. Çünkü yeniliği seven insandır. Türkçe'yi yaşatarak gelecek kuşaklara sevdiren kuvvetli bir kalemdir. Yaşadığı asırda Arapça ve Farsça'dan başka dillerde eser vermek ilmî geleneğe aykırı sayılırken, o cesaret gösterip, kitaplarının çoğunu hâlis Türkçe ile yazmıştır. Mesela İstanbul'da yetişen

Kâtib Çelebi *Cihannümâ'*sını Türkçe yazdığı halde bizde ilk biyoğrafi kitabı olan *Keşfü'z-Zünûn'*u Arapça yazmak zorunda kalmıştır.[186]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'de yer ve gök bilimlerine değinerek Macellan'ın seyahatini, Kristof Kolomb'un meşakkatli yolculuğunu, maceralarını ve Yeni Dünya'nın özelliklerini anlatması ve Amerika'nın keşfini haber vermesi, o devirde sırf medresede okuyanların bilmesi zor konulara değinmesi, küçümsenmeyecek bir olaydır. Gerçi Kâtib Çelebi (1609-1658) ve benzeri bilginler o çağda bu konulara eserlerinde yer vermişlerdir. Çünkü onlar batıyı ve batı bilimlerini bilen insanlardı.[187] Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri kadar seyahat yapmış ve bununla beraber gezileri çalışmalarına engel olmamış bilgin ve şair azdır.[188] Onun uğraşıp eser verdiği sahalara bakınca kendisini mutasavvıf, âlim, filozof, edip ve şair olarak görenler haksız sayılmazlar. Hem ilim dünyası içinde tanınmış hem de geniş halk kitleleri tarafından sevilip sayılmıştır. Hakkında anlatılan menkıbeler, aradan geçen yüzyıllara rağmen hâlâ halkın dilindedir. Eserleri içinde *Mârifetnâme*'nin gerek yazma nüshaları ve gerekse matbû nüshaları pek çoktur ve eserin sadeleştirilmiş hâli değişik zamanlarda değişik ilim adamları tarafından yapılıp halkın istifadesine sunulmuştur.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilmî yönünün yanında eğitici ve öğretici yönünü de değerlendirmek gerekir. Çocukluğundan beri aldığı tasavvuf eğitimi onda geniş bir gönül zenginliği oluşturmuş, eşyaya ve olaylara daha inceden bakabilmeyi öğretmiştir. Ömrü boyunca imam ve vâiz olarak halkı irşâd etmeye, gönüller aydınlatmaya çalışmış ve hayatında kimseyi incitmemiştir. Kendi aile efradını yetiştirdiği gibi Hasankale, Erzurum ve Tillo'da da birçok öğrenciyi okutup yetiştirmiştir.[189]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tasavvufî görüşleri Osmanlı tasavvufunun tipik ve canlı bir örneğidir. *Mârifetnâme*'de mârifet, fenâ, bekã, muhabbet ve aşk, velâyet, kerâmet, tevekkül, tefvîz ve teslim, sabır, şükür, rızâ, seyr ü sülûk, sâlik, mürşid, nefis ve nefsin mertebeleri gibi tasavvufun hemen bütün konularına yer vermiştir.[190]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin edebî yönünü şekil ve muhtevâ bakımından ele aldığımızda, onun vezin ve nazım şekilleri bakımından dîvân edebiyatını, konu bakımından tekke üslubunu ve dil bakımından da halk şiirini kendisine örnek aldığını görmekteyiz.[191]

Torunlarından Uğur İbrahimhakkıoğlu şu önemli değerlendirmelerde bulunmuştur; Şair ve edib olarak İbrahim Hakkı Hazretleri edebiyatı, didaktik bir amaçla, duygu ve düşüncelerini, insanlığın müşterek malı olan

ilim ve ahlâka dair tavsiyelerini halka yaymak, tanıtmak ve sevdirmek, onları yanlışlardan koruyup iyiye ve güzele sevketmek için bir vasıta olarak kullanmıştır. Buna rağmen üslubu güzeldir. Lirik bir şair değildir. Şiirleri içinde bazıları tadına doyulmayacak güzelliktedir, enfestir. Konularını işlerken başka şairlerden manzum parçalar aldığı da vardır. Kaynağını vermeden yapılan bu alıntılar o dönem için gayet normal bir davranıştır. Türkçe, Farsça ve Arapça gibi o devir İslâm dünyasının üç ana diline vakıf olan ve bu üç dilde de şiir yazabilecek kültür ve kãbiliyette olan müellifin bu iktibaslarındaki gaye, insanlığın müşterek kültür mirasını gelecek nesillere aktarıp, duygu ve düşüncelerini başka şairlerin terennümleriyle, duyurmaktan ibârettir. Bazen nazîrelerinde de asıllarını geçen şaheserler yaratmıştır. Fuzûlî'nin

"Gönül yetti ecel zevk-i ruh-i dil-dâr yetmez mi" şiirinden mülhem olarak;

"Sana ey dil iki âlemde bir dil-dâr yetmez mi?
Yeter mağrur-i gayr oldun bu yâr-ı gar yetmez mi?" şiirini yazmış ve şâirin

"Kendi hüsnün hublar şeklinde peyda eyledin"

mısrasıyla başlayan gazeline karşı;

"Kendi hüsnün vech-i dilberden hüveyda kıldı aşk
Çeşm-i âşıktan dönüp ânı temaşa kılı aşk"
beyitlerini dile getirmiştir.

Prof. Karahan'ın tabiriyle "O bir misyon adamı idi." Dahası, ilahî aşka varmış bir didaktik âlimdir.

"Hak şerleri hayreyler
Zannetme ki gayreyler
Ârif ânı seyreyler

Mevlâ görelim neyler
Neylerse güzel eyler "[192]

manzûmesi, bunun dillere destan örneklerindendir.

Sâdece bir senette "Ferdî" mahlasını kullanan İbrahim Hakkı Hazretleri "Fakîrî" ve daha çok olarak "Hakkı" mahlasını kullanmıştır. Değişik vezinleri kullanırken kasîde, gazel, musammatlar, rubâi, kıt'a vs. gibi dîvân

edebiyatı nazım şekillerini tercih etmiştir.[193] İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda dîvân şiirinin nazım türlerini kullanan tekke şairlerinin en yetkinlerinden biridir. Dîvân'ında bulunan na't, kaside, gazel, mesnevî, muhammes, müseddes ve rubâiler bu ifadenin doğruluğuna işaret eder. Farsça ve Arapça şiirlere imza atan İbrahim Hakkı Hazretleri dil olarak Türkçeyi tercih etmiştir. Dîvân şiirinin nazım türlerini kullanmış, fakat muhtevâ yönünden tekke şiirini yansıtmıştır.[194] Edebiyat alanında hem derleyici toparlayıcı görevi üstlenmiş hem de kendi ürünlerini vermiştir. Dîvân, tekke ve halk şiiri diye bölümlere ayrılan şiirin her türünde şiirler yazmıştır. Kendisine vezin ve nazım şekli bakımından dîvân, konu bakımından tekke, dil bakımından halk şiirini örnek almıştır.[195]

Dîvân şairleri arasında İbrahim Hakkı Hazretleri'ni en çok etkileyen Fuzûlî'dir. Fuzûlî aşkı en geniş mânâda lirik ve patetik olarak duymuş ve o nisbette başarı ile insanın haz alacağı biçimde terennüm etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri ise aşkı, sâkin ve olgun bir ruh hâleti içinde daha çok tasavvufî haz ve neşe tarafı ağır basacak nitelikte işlemiştir.[196]

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni edebî ve tasavvufî yönden etkileyenlerin başında; Şeyhi İsmail Fakîrullah, Mevlânâ, Yunus Emre ve Hâzık Mehmed Efendi gelir.[197] Bununla birlikte İbrahim Hakkı Hazretleri'ni etkileyenler arasında Mevlânâ'nın özel bir yeri vardır. *Mârifetnâme*'nin birçok yerinde görüşlerini kuvvetlendirmek için Mevlânâ'nın şiirlerinden iktibaslar yapmış, özellikle tekâmül konusundaki düşüncelerini açıklarken Mevlânâ'nın bir şiirini isim vermeden zikretmiştir.[198]

Şefik Can hem *Mârifetnâme*'de hem de *Dîvân*'da İbrahim Hakkı Hazretleri'ni bu isim vermeden yaptığı alıntıların bir intihal olmadığını o dönem şark kültüründe böyle uygulamaların gayet normal olduğunu belirtir.[199]

Şefik Can'ın araştırmalarından vardığı sonuca göre; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en çok okuduğu, hatta ezberlediği kitaplar Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile *Dîvân-ı Kebîr*'idir.[200] Şefik Can'ın araştırmasına göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*'inden yaptığı manzum gazel tercümesi 50 tanedir. Merhum Şefik Can bu gazellerin hem Farsça'sını hem bugünkü Türkçe'sini, aynı zamanda İbrahim Hakkı'nın tercümelerini ve onların bugünkü Türkçesini bir kitap halinde neşretmiştir. Eser giriş yazısı hâriç 201 sayfadır.[201]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mesnevî*'den derleyerek *Tuhfetü'l-Uşşâk* başlığı altında bir bölüm halinde *Mecmuatü'l-Maânî* isimli eserinde

kaydettiği şiirleri vardır.[202]

13. yüzyıldan başlayarak İbrahim Hakkı Hazretleri'ne gelinceye kadar birçok mutasavvıf ve şair Yunus Emre'den etkilenmiştir. Yunus Emre'nin İbrahim Hakkı Hazretleri üzerindeki tesiri hem şekil ve vezin, hem de anlam ve ruh bakımından kendini gösterir. Yunus Emre'nin şu şiiri ile;

"Mülk-i bakãdan gelmişem
Fâni cihanı neylerem
Ben dost cemalin görmüşem
Hur ü gılmanı neylerem"

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin,

"Can illerinden gelmişem
Fâni mekânı neylerem
Ol mülke meylim salmışam
Ben bu cihan neylerem"

şiiri hem şekil ve vezin, hem de duygu, düşünce ve ruh bakımından birbirine çok benzemektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin halk arasında yaygın olan *Tefvîznâme*'sinin birçok mısraı Yunus Emre'nin bir şiirinde aynen geçmektedir.[203]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Yunus Emre'yi çok beğendiğinin güçlü bir delili de Erzurum'un Düzü köyünde Yunus'a ait olduğuna inanılan mezar taşlarının diktirilmesinde gösterdiği çaba ve gayrettir.[204]

c- İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tarikati

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tarikati konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bir çok kimse onun Nakşibendiyye tarikatine, bazıları da Kãdiriyye'nin Üveysiyye koluna bağlı olduğunu ifade ederler. Fakat pek çoğu onun Üveysî olduğu kanaatindedir.[205] *Mârifetnâme*'de başka hiçbir tarikate yer vermezken "Velîlerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarikat" olarak nitelediği Nakşibendiyye'ye geniş yer vermesi, bu tarikate mensup olduğu kanaatini güçlendirmektedir.[206]

İsmet Binark, *Kâmûsu'l- A'lâm*'dan[207] hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dokuz yaşında Tillo'ya giderek Kãdirî şeyhi İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne intisâb ettiğini ve şeyhi ölünceye kadar yanından

ayrılmadığını, şeyhinin vefatından sonra ise onun halîfesi olarak bir taraftan eser yazdığını bir taraftan da mürîdânı yetiştirdiğini söylemiştir.[208] Ahmed Rıfat Efendi de, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni şeyhinin ölümünden sonra yerine halîfe olarak göstermiştir.[209]

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin hem Kãdirî hem de Nakşibendî olduğunu belirtmiş ve şeyhinin vefatından sonra onun irşad makãmına geçtiğini yazmıştır.[210]

Diğer taraftan E. Benhan Şapolyo, Halvetiyye tarikatinin Cihangiriyye şubesinin silsilenâmesinde bir şeyh İbrahim Hakkı adının geçtiğinden bahsetmektedir. Fakat bu şeyhin kim olduğu bilinmemektedir.[211]

C. Server Revnakoğlu; Şark tarihçileri ondan şöyle bahseder diyerek kaynağını vermediği bir eserden uzun bir alıntı yapmıştır. Bu alıntının sonlarında

"*… es-Seyyid eş-Şeyh, el-Hâc İbrahim el-Hakkî el-Kãdirî el-Üveysî el-Fakîr el-halim es-selîm; rahimehu'llâhu'r-Raûfu'r-Rahîm. Halîfe-i Hazreti'ş-Şeyh kutbi'l-vakt, gavsi'l-a'zam, Seyyidinâ İsmâîli-l aleviyyi'l-kãdiriyyi't-Tillûvî Fakîrullah …"* ifadeleri geçmektedir. Böylece, onun Kãdirî olduğunu belirttikten sonra, ayrıca Nakşibendîlik başta olmak üzere diğer tarikatlerin de edeblerine, usûllerine ve rükünlerine tamamıyla vâkıftır demektedir.[212]

Hazret'in torunlarından Mesih İbrahimhakkıoğlu ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bildiğimiz tarzda bir tarikat yaşantısının olmadığını iddia etmiş ve resmî belgelerde geçen "şeyh" ibâresini tevil etmiştir.

Mesela, I. Abdülhamid'in fermanlarında geçen "*meşâiyih-i kibâr-ı tarîk-i Nakşibendiyye'den es-seyyid eş-şeyh İbrahim Efendi*"[213] ibâresine rağmen İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Nakşibendî olmadığını iddia ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri'ni şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri "Tarîk-i fenâ"ya sülûk ettirmiş ve İbrahim Hakkı Hazretleri hayatının sonuna kadar bu tarikat üzere kalmıştır. Fermanlarda kendisinin Nakşibendiyye tarikati şeyhi olarak gösterilmesi, o günlerde ortaya çıkan bir hukûki meselenin çözümü içindir.

Olay şudur: Sultan I. Mahmud tarafından kendisine ders okutması şartı ile Abdurrahman Dede tekkesi zâviyedarlığı verilmişti. Bu berat gerekli görüldükçe de uzatılmıştı. Cebel Bekiroğlu şeyh Muhammed aynı vakfa türbedarlık ve zâviye şeyhliği beratı alıp işleri karıştırdığı sırada İsmail Fehim ile Yusuf Nesim değişik girişimlerde bulunmuşlar ve bu işten

anlayanların tavsiyesi üzerine İbrahim Hakkı Hazretleri'nin de bir şeyh olduğunu beyan etmişlerdir.

Yine Mesih Bey'e göre İsmail Hakkı Hazretleri'ni şeyh ve tarikat mensubu göstermekle evlatları bu hakkın kendilerine geçeceğini düşünmüşlerdir. Çünkü öbür tarikatlar gibi şeyhi, mürîdi ve âyini olmayan *"tarîk-i fenâ"*yı kim anlar? Bu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendisine mahsus felsefî bir tarikattir. *Mârifetnâme*, *İrfâniye* ve *Mecmuatü'l-Maâni* gibi eserlerinde uzun uzadıya Nakşibendiyye tarikatini öven ve anlatan İbrahim Hakkı Hazretleri'ne Nakşibendî denilmekte bir mahzur görülmemiştir. Şeyh Muhammed'in zâviyeden el çektirilmesi için bu şekilde başvurmaları yüzünden İbrahim Hakkı Hazretleri'ne son iki fermanda Nakşibendiyye şeyhi denilmiştir. Yoksa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ne Nakşibendiyye ile ne de bazılarının yazdığı gibi "Kãdiriyye tarikatinin Veysiyye kolu" ile ilgisi yoktur.[214] Görüleceği üzere İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tasavvufa girdiği ve bir şeyhe intisâb ettiği açık ve kesindir. Fakat tarikati konusunda ihtilaflar vardır. Şeyh İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin tarikatinin Kãdirîlik olduğu vurgulanmaktadır. Diğer taraftan bir insan sadece *Mârifetnâme*'yi okusa, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Nakşibendî olduğu kanaatine varır. Nitekim eski kaynaklarda – Mesela Bursalı Mehmed Tahir'de olduğu gibi- bu yönde ifadeler vardır. Hatta bu, resmî yazılarda da geçmektedir. Fakat yine de elde bir tarikat silsilenâmesinin olmayışı ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu yönde eserlerinde bir bilgi vermemiş olması bize bu konuda ihtiyatlı davranmamız gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan torunlarının da onunla ilgili klasik bir tarikat sistemini ve yaşantısını kabul etmemelerini dikkate almak gerekir.

d-Kerâmetleri

Celalettin Toprak "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kerâmetlerini hiçbir kaynakta bulamadım. Kerâmetlerini akrabalarından derledim" demiştir. Hazırladığı Lisans tezinin 19-21 sayfaları arasında beş tane kerâmetini yazmıştır. Bunlar şöyledir:

1- İbrahim Hakkı Hazretleri daha genç yaşlarında iken annesi Hanife Hanım yıkamış olduğu çamaşırları dışarıya serer. İbrahim Hakkı Hazretleri de o sırada bahçede uzanmış dalgın, dalgın düşünmektedir. Annesi İbrahim Hakkı Hazretleri'ne çamaşırları gözetlemesini söylemiştir.

Annesi içeri girdikten sonra bir adam bahçeye gelir ve bütün çamaşırları toplayıp götürür. Fakat İbrahim Hakkı Hazretleri sesini çıkartmaz. Annesi bahçeye gelip çamaşırların yerinde olmadığını görünce oğluna kızar. O da annesine der ki; "Anne gören söylemez, fakat bizim mal helal ise götüren getirir" der. Adam çaldığı çamaşırları hangi tarafa götürüyorsa karşısında İbrahim Hakkı Hazretleri'ni görür ve ondan sonra çamaşırları geri getirip bahçeden içeri atar.

2-İbrahim Hakkı Hazretleri babasının talebesi olan zamanın gümrükçüsü Muhammed Sun'ullah Ağa (Sarı Gümrükçü) ile samimi arkadaşlartır. Bir gün İbrahim Hakkı Hazretleri Hasankale'de Sun'ullah Ağa'ya misafir olur. Akşam sohbet ederken müteessir görünen Sun'ullah Ağa'ya İbrahim Hakkı Hazretleri üzüntüsünün sebebini sorar.

O da Pâdişah'ın (II. Mahmud Han) kendisini İstanbul'a çağırttığını ve bunun kendisi hakkında pek hayırlı olmayacağını düşündüğünü söyler. İbrahim Hakkı Hazretleri kendisinin de *Mârifetnâme*'yi tab' etmek için İstanbul'a gitmek niyetinde olduğunu, bunun için beraber gitmelerini ancak külliyatlı miktarda yanlarına para almaları gerektiğini tavsiye eder. Gümrükçü bunu memnuniyetle kabul eder ve birlikte yola çıkarlar. Trabzon'un Maçka kazasına vardıkları zaman bir hana giderler ve birkaç günlüğüne ikãmet ederler. Fakat hancının psikolojik ve tipolojik özelliklerini Mârifetnâme'nin Kıyâfetnâme bölümünde gösterdiği özellikleri taşıdığı (Hancı sarı saçlı, mavi gözlü ve kısa boylu imiş) için İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'nin Kıyâfetnâme bölümünde

"Kim ki saçı sarıdır
Kibr u gazap kârıdır"
"Gözleri gök ışkırak (mavi gözlü)
Olsa ol andan ırak"

Ayrıca hancının boyu kısa olduğu için de;

"Kim ki boyudur kasîr
Hilesi vardır kesîr"

şeklinde vasıflandırdığı bu hancıdan hayır umulmayacağını düşünür, fakat hancı konuklarına fevkalade iyi davranmaktadır. Yiyeceklerine, içeceklerine îtina gösterir…

Bu durum İbrahim Hakkı Hazretleri'ni eserimde yanıldım mı, düşüncesine götürür. Fakat handan ayrılacakları zaman Sun'ullah Ağa ile hancı münâkaşaya tutuşurlar. İbrahim Hakkı Hazretleri tartışmalarının sebebini sorar. Sun'ullah Ağa "Efendi bizim yükümüzü taşıyan hayvanı alıp onun yerine sakat hayvanı bırakmış ve on beş kişinin yapamayacağı masrafı yapmışız gibi borç göstermiş" der. İbrahim Hakkı Hazretleri tebessüm ederek şöyle der; "Ver Sun'ullah Ağa ver! Hayvanı da ver, istediği tutarın iki mislini de ver. Çünkü o bizim kitabı (Mârifetnâme) kurtardı."

3- İbrahim Hakkı Hazretleri bir gün Erzurum'da o zamanın kadısının evinde otururken, oturdukları sedirin altına devamlı bir kedi girip çıkar. İbrahim Hakkı Hazretleri ev sahibi kadıya kedinin niçin devamlı sedir altına girip çıktığını sorar.

Kadı "Bilemem efendim, kedidir girer çıkar" der.

İbrahim Hakkı Hazretleri "Bu hayvan bir et kokusuna girip çıkıyor" der.

Kadı "Olabilir efendim, belki fare vardır" der.

İbrahim Hakkı Hazretleri "Bu hayvan kesik baş eti kokusuna girip çıkıyor" deyince kadı, artık inkarın fayda etmeyeceğini anlayarak itirafta bulunur. "İki mel'unun kafasını kesip buraya koymuştum, kaldı. Başka yere attıracaktım, fakat imkan bulamadım" der.

İbrahim Hakkı Hazretleri o mel'unların kimler olduğunu ve suçlarının ne olduğunu sordu. Kadı "Birisi kızım olacak mel'unun, diğeri de kapımda çalışan bir hristiyan gencinin kafalarıdır. Suçları birbiriyle anlaşıp kaçmalarıdır. Bu sebeple ben de kafalarını kestim" der.

İbrahim Hakkı Hazretleri "Kadı efendi, taraflara zulmetmişsin" der. "Fiilin belki de bâtıldır. Hristiyan gence Müslüman olmasını, kızına da Müslüman olmayan bir Hristiyanla evlenme isteğinden vaz geçmesini teklif edecektin. Taraflar kabul etmezlerse tarafsız bir kadıya, yargılanmaları için havale edecektin. O yargı neticesinde verilen hükme rızâ gösterecektin" diyerek kadı efendinin evini terk eder.

4- İbrahim Hakkı Hazretleri İstanbul'da bulunduğu sıralarda zamanın şeyhülislâmı onu yemeğe dâvet eder. İbrahim Hakkı Hazretleri dâvet yerine geldiğinde şeyhülislâm namaz kılmaktadır. İbrahim Hakkı Hazretleri ona selam vererek bir köşeye oturur. Şeyhülislâm namazı bitirdikten sonra İbrahim Hakkı Hazretleri'ne "Mezhebimizce namazda bulunan bir kimseye selam verilmeyeceğini bilmez misin?" der. İbrahim Hakkı Hazretleri gayet sâkin ve güleryüzlü bir edayla şöyle der: "Allah için namaz kılan şeyhülislâma değil, mihrabın boyasını yeniletmek isteyen şahsa selam

verdim" der. Şeyhülislâm namaz kılarken mihrabın boyasını yeniletmeyi düşünüyormuş.

5-İbrahim Hakkı Hazretleri, Tillo'da bulunduğu sıralarda talebe yetiştiriyormuş. Talebeleri içinde üç tanesinin ismi Mahmud imiş. İbrahim Hakkı Hazretleri bunların üçüne "Mahmud'lar çalışın, üçünüzden birini yetiştireceğim" demiş. Bu sözü işiten Mahmud'lar daha çok çalışmaya başlamışlar. İbrahim Hakkı Hazretleri bir gün ikinci adı Memduh olan talebesinin yanına gelmiş ve ona "Mahmud Memduh! Sen erişmeğe lâyıksın. Eriştiğin gün heyecanını yenmeğe gayret et ve sâkin ol der. Mahmud Memduh eriştiği zaman hakîkaten kendisini zaptedememiş ve "Âriflerin, âşıkların, sıddîklerin, sultanların sultanı benim" demiş ve bir zamanlar sahralarda dolaştıktan sonra sâkinleşip tekkesine gelmiş. Burada adı geçen Şeyh Mahmud Memduh, Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torununun oğludur. Türbesi Tillo'dadır. Kırk bin beyitlik Arapça bir Dîvân'ı vardır.[215]

C- ESERLERİ

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerinin sayısı farklı farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Bağdatlı İsmâil Paşa, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin otuz iki eseri olduğunu yazmıştır.[216] Hakkında bir tez hazırlayan ve aynı zamanda Hazret'in torunlarından olan Celâlettin Toprak, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerini 54 olarak göstermiştir. Celâlettin Toprak tezini hazırladığı dönemde hangi eserin kimlerde olduğuna dâir de bilgi vermiştir.[217]

Bursalı Mehmed Tahir Bey ise, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerini ve bu eserlerden alınarak yazılan bir kısım küçük ve ayrı eserciklere bakarak, sayıyı 39 olarak zikretmiş ve göremediği üç beş eserinin varlığından da söz etmiştir.[218]

İbrahim Alaeddin Gövsa da, hem *Meşhur Adamlar'*da hem de onun kısaltılmışı olan *Türk Meşhurları'*nda aynı yolu tutmuştur. Bir zamanların Siirt müftüsü Ömer Atalay da aynı şekilde düşünmüştür.[219]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendisi ise *Sefîne-i Nuh*'ta eserlerini ana eserler ve evlat eserler olarak iki ana bölüme ayırmıştır. Bunların beş tanesi ana eserler on tanesi ise evlat eserlerdir. H.1168 (M. 1754) yılından H.1178 (M.1764-65) yılına kadar yazılmış beş eserini (*Dîvân, Mârifetnâme, İrfâniyye, İnsâniyye, Mecmuâtü'l-Maâni*) "Ana eserler" olarak belirtip, H. 1180 (M. 1766) dan H. 1191 (M. 1777) yılına kadar yazdığı on eseri de

“Evlat eserler” diye adlandırır. Nitekim bunu aşağıdaki beytinde şöyle dile getirmiştir:

“Fakîri der ki te’lifatımız on beş kitab olmuş
Usûlü beş furû’u adlarıyla on hisab olmuş”[220]

İbrahim Hakkı Hazretleri’nin eserlerinden bahsederken, onları yazılış sırasına göre verenler olduğu gibi önem sırasına göre verenler de vardır. Söz konusu on beş eseriyle ilgili bilgiler şunlardır:

1-Dîvân

İbrahim Hakkı Hazretleri’nin ilk eseri olan ve şiirlerinin toplandığı *Dîvân*’ı, 1168/ 1755 tarihinde tertip edilmiştir. *Dîvân,* İbrahim Hakkı Hazretleri’nin Mârifetnâme’den sonra en tanınmış eseridir. ***Dîvân-ı İbrahim Hakkı***, ***Dîvân-ı İlâhiyât*** veya ***Dîvân-ı İlâhinâme*** adlarıyla da anılmaktadır. Sade bir Türkçe ve zengin bir halk diliyle yazılmış olan Dîvân’ında tasavvufî bir aşkla söyleyiş, ilahî sevgiyi konu edinen kasîde ve gazelleri yanında üslubunun sadeliği ve sıcaklığı içinde, tasavvuf zevkini tadan irfan sahibi bir kişinin nasihatlerini ihtiva eden manzûmeleri vardır. [221] Hazret *Dîvân*’ı Oğlu İsmail Fehim’e ithâf etmiştir.[222]

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası’nda bildirildiğine göre *Dîvân*’ın DTCF Kütüphanesi İsmail Saip Sencer Yazmaları arasında 1851 no’da ve Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi’nde 2445 de kayıtlı birer yazma nüshası vardır.[223]

Uğur İbrahimhakkıoğlu’nun bildirdiğine göre *Dîvân*’ın el yazması nüshaları Ali Emirî, Hacı Mahmud, Esad Efendi ve Selim Ağa kütüphanelerindedir.[224]

Başka bir tesbite göre Erzurum İl Halk Kütüphanesi no: 14132, 1170/1757 de Derviş Yusuf eliyle istinsah edilmiş bir nüshası; Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi no:2445, 1196/1782 de Sun’ullah Ali hattıyla istinsah edilmiş bir nüshası; Erzurum Müzesi no:1104, Osman ibn Ali hattıyla istinsah edilmiş bir nüshası; DTC Fakültesi Kütüphanesi, Ali Said bl, no: 1851; Ankara Milli Kütüphane, A. 2277; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi no: 3446 bir nüshası bulunmaktadır. [225]

Eser Sultan Abdülmecid zamanında 1263 (1847) Rebiulevvel ayının evâilinde Muhammed Saîd tarafından İstanbul’da basıldı. Dârü’t-Tıbaati’l-Âmire, 230 sayfadır. Bunun sonunda İbrahim Hakkı Hazretleri’nden “Şeyh-

i sânî" diye bahsedilmektedir. Eserin bir nüshası Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi'ndedir. (Küfrevi T811.218 ERZ. D) Eserin bu baskısı yine orijinal harfleriyle Hasankale İbrahim Hakkı Hazertleri'nin Cami ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından Elif Osfet Tesislerinde İstanbul 1977. de bastırılmıştır.

Cemil Çiftçi'nin değerlendirmelerine göre eser 1263/1847 yılında basılmış olmakla birlikte az da olsa yazma nüshalarıyla farklılık göstermektedir. Kasîdeler kısmından sonra hâssaten gazeller bölümü, "İlâhînâme" başlığıyla verilmektedir. Bir nevi önsöz olan ilk şiirinde *Dîvân*'ın içeriği ve tertip tarihi hakkında bilgiler verilmektedir.

"İlâhi vasf-ı aşkın yazdı çün şevkinle bu ednâ
İlâhînâme nâmıyla kabul et bunu ey Mevlâ!

Sana hamd ü senâ olsun ki verdin gönlüme aşkın
Selâm olsun ona kim rûh-i pâk-i aşkdır mahzâ

Bu Hakkı der çü halkın sohbetinden bulmadım lezzet
Kütüb cem'iyyetiyle ülfet ettim bir zaman tenhâ

Pes ehlullah kelâmın cem' idüb haddimce nazm ettim
Ki ba'zı terceme ba'zı nazîre eyledim inşâ.

Gazel dîvânı oldu hikmet ehlullah andan can
İçip hamr-ı mehâbet buldu hoş ünsiyet-i ma'nâ

İlâhî senden bu dîvânı enîs-i ehl-i aşk et kim
Rumûz-ı lezzetinden âşık olsun ârîf ü dânâ

Bu vahdetnâmenin tenha bu mısrâ' oldu târihi
İlâhînâme-i Hakkı enîs-i âşık-ı şeydâ"

Burada dikkat çeken bir husus şudur: Son mısradaki harflerin sayı değeri toplanınca 1168 tarihi çıkmaktadır.

İlâhinâme bölümünde, daha fazla beyitliler de olmakla birlikte takrîben yedi beyitli ve her harften kâfiyelisi bulunmak üzere üç yüz altmış altı gazel vardır. İbrahim Hakkı Hazertleri'nin gazelleri, nazım şekli ve türü bakımından nev'inin özelliklerine uygundur. Daha çok dînî-tasavvufî

yapıda olması bakımından gazellerini "İlâhinâme" veya "Vahdetnâme" diye nitelendirmiş olmalıdır. İbrahim Hakkı Hazertleri, gazellerinin sonunda, sonsöz gibi bir şiirle dîvânı hakkında bazı bilgiler vermektedir. *Dîvân*'ın altı ayda yazılmış olması muhtemelen daha önce ve o sıralarda yazılmış olan şiirlerin tertibi ve bir arada yazılması bakımındandır.

Dîvân'daki bir çok gazeller Mârifetnâme dâhil daha sonra yazılmış eserlerinde de geçmektedir. *Dîvân*'ın İlâhinâme kısmını müteâkiben matbû ve bir kısım yazma dîvânlarda, müseddes ve muhammesler yer almaktadır. Su hakkında bir medhiyeden sonra matbû dîvânda "Müfredât", yazmalarda "Ma'niyât" başlığını taşıyan bölüm gelmektedir. İbrahim Hakkı Hazertleri'nin buradaki on beş mânisi, aruz vezniyle yazılması bakımından da ayrıca bir özellik taşır. (Bkz. A. Çelebioğlu, Erzurumlu İ. Hakkı Hazertleri'nin Mânileri)

Müfred (Tek beyit) lerden sonra "Saâdetnâme" başlığı altında seksen iki rubâi bulunmaktadır. İbrahim Hakkı Hazertleri son rubâide rubâilerin sayısını, adını ve 1168/1755 yılında tamamladığını ifade eder.

Bazı Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinden sonra "Vaslnâme" adlı ve yüz on yedi beyitli bir manzum mektup, ardından Pendnâme, Şükürnâme gibi kasîde, mesnevî tarzında ve kıt'a, gazel şeklinde küçük parçalarla dîvân genişletilmiştir. İbrahim Hakkı Hazertleri bu eserini, büyük oğlu İsmâil Fehim için yazmıştır.

Dîvân'ın basılmış nüshası, ***Dîvân-ı İbrahim Hakkı Erzurumî*** diye başlar (s.2). Münâcâttan sonra sekiz kaside yer alır (s 4-24), bir aşknâme (s.24-26), bir Na't (26-28), bir vasf-ı hâl (s 28-29) ile devam eder. İlâhinâme-i İbrahim Hakkı adıyla anılan bölümü dînî-tasavvufî gazelleri ihtiva eder (30-185). Bu bölümde 360 gazel bulunmaktadır. *Dîvân*'da bir müseddes, altı muhammes ve suyun özelliği ile ilgili bir şiir yer alır. Müfredât başlığı altında aruz vezniyle yazılmış 15 mâni,[226] "İlimlerin Tertibi" başlığını taşıyan bölümde 82 rubâi, 17 müfred yer alır. "Saâdetnâme" adını verdiği bölüm rubâilerden oluşmaktadır. Son rubâide eserin adı, rubâilerin sayısı ve düzenlendiği tarihi belirtilir.

"Çun seksen iki rubâi yazdı hâme
Hakkı dedi nâmını Saâdetnâme
Bin sâl ü yüz altmış sekiz sâlinde
Hatm oldu bu nazm erişdi hoş encâme"

Dîvân, Arapça bir tahmis, bir muhammes, üç kaside; Farsça bir Tevhid, Türkçe bir müstezad, dört münâcât ile devam eder. Vaslnâme, Pendnâme, Şükürnâme'den sonra Murabba', Mesnevî, Kıt'a, Vasiyetnâme ile sona erer. [227]

Eser, İ. Turgut Ulusoy tarafından *Dîvân-ı İbrahim Hakkı* adıyla sadeleştirilmiş, Hasankale İbrahim Hakkı Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından basılmıştır. Eser Matbaası, İstanbul 1974. Kitabın bir nüshası, dış tarafındaki kabında *Aşknâme İbrahim Hakkı* adıyla (İSAM T811. 218 Erz. D.) kayıtlıdır. Turgut Ulusoy eserin sonunda, İbrahim Hakkı Hazertleri'nin hayatı hakkında kısaca bilgi vermektedir.

Dr. Numan Külekçi ve Dr. Turgut Karabey neşri; *Dîvân*'ın başında 32 beyitlik müstezad nazım şekliyle yazılmış bir tevhid, 9 ve 10 beyitlik iki münâcât kasîdesi vardır. Daha sonra gelen 32 beyitlik 6 ve 73 beyitlik 2 kasîde de gönle ve ilahî sevgiye dâirdir. Müteâkip 63 beyitlik "Aşk-name" başlıklı kasidenin istisnasız her beyti aşk kelimesiyle başlamakta ve ilahî aşkı vasfetmektedir. 25 beyitlik bir na't kasîdesinde Hz. Peygamber (s.a.v)'in bazı sünnet-i şerifleri nazmedilmiştir. 15 beyitlik vasf-ı hâl başlıklı insanın mebde' ve meâdı ile ilgili "…..nı neylerem" redifli kasîdesi ise, zevkle okunan bestelenmiş şiirlerindendir.[228]

Numan Külekçi Turgut Karabey neşri üzerinden 181-220. gazellerin şerhi ve açıklamaları Nurşen SALTABAŞ tarafından Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Tez hocası Yrd. Doç. Dr. Numan KÜLEKÇİ'dir.[229]

Yine Yrd. Doç. Dr. Numan KÜLEKÇİ yönetiminde Kemal Saygılı tarafından Atatürk Ünv. K.K.E. Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümünde Erzurum 1996 da bir bitirme tezi hazırlanmıştır. *Dîvân Erzurumlu İbrahim Hakkı Mukattalar-Nazmlar-Rubâiler-Maniler-Müfredler-Açıklama ve Şerhleri.*

Eser Mustafa güneş tarafından *Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı* adıyla neşredilmiştir. Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2008. Sonundaki sözlük ilavesiyle 479 sayfadır. Mustafa Güneş bu çalışmasında İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı, kişiliği ve eserlerini incelemiş, hanımılarına yazdığı mektuplardan bir kısmını nakletmiştir. Tıpkı basım ve yeni harflerle *Dîvân*'ı neşretmiştir.[230]

2-Mârifetnâme

Pek çok eser veren İbrahim Hakkı Hazretleri'nin asıl şöhretini sağlayan ve kendisinin ana eser dediği ve muhtelif konuları ihtiva eden ansiklopedik

bir eseridir. *Mârifetnâme* 1170/1757 tarihinde İbrahim Hakkı Hazretleri yaklaşık 53 yaşında iken tamamlanmıştır. Kendi ifadesine göre bu eseri yazmak için 400 kitaptan faydalanmıştır.[231]

Bir çok baskıları yapılmış olan ve tezhipli, kıymetli pek çok yazma nüshaları bulunan ve Hazret'in bütün eserleri arasında en ziyade tanınmış, istifade edilmiş ve tefe'ülde kullanılmış olan *Mârifetnâme*'yi oğlu Ahmed Naimî için yazmıştır. *Mârifetnâme* bir bakıma doğunun *Mesnevî*'si sayılmıştır. En ücra köylerde raflarda görülen *Mârifetnâme*'yi bütün Erzurum ve çevresinin bir zamanlar kısmen ezbere bildiği rivayet edilir. Halk mukaddes bir kitap gibi onu başının üstünde taşır, bunaldığı zamanlarda ondan medet umar, sayfalarını çevirip ahkâm çıkarmak sûretiyle tefe'ül ederdi. Bilhassa Ezurum'da bir zamanlar Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en çok okunan kitap *Mârifetnâme* idi.[232]

İlk bakışta eserin konuları çok ve karışık gibi görünmektedir. Çünkü orada İbrahim Hakkı Hazretleri, neredeyse bu gün bile normal bir insanın ömrü boyunca okumaktan âciz kaldığı bir çok ilim dalından bahsetmiştir. Eğer okuyucu kitabın yazılış amacını ve varmak istediği hedefi bilmezse konular arasında kaybolur, çoğu zaman bir sonuca varamaz. Eserin baş tarafındaki âlemin yaratılışı, Arş ve Arş'ın büyüklüğü, Arş'ı taşıyan melekler, Arş'ın etrafındaki nehirler, Kürsi, Sidre vs. yi okurken evvelki kültürlere ait rivayetleri görüp günümüzde eserden ve müellifinden soğuyanlar çıkmıştır. Halbuki bu bilgiler yazıldığı dönemde çok itibar gören, özellikle halk tabakasının bu tür eserlerde görmekten hoşlandığı konulardı. Nitekim ünlü Osmanlı Mutasavvıfı *Aziz Mahmud Hüdâyi* de aynı konuları daha da kısa bir şekilde açıklayan *Hulâsâtü'l-ahbâr fî ahvâli'n-Nebiyyi'l-muhtâr* adlı Arapça bir risâle yazmıştır.[233] İbrahim Hakkı Hazretleri hem bu bilgileri nakletmiş hem de ulaşabildiği kadarıyla zamanındaki yeni ilmî gelişmeleri eserine almıştır.

Mârifetnâme'yi okumak biraz sabır ister. Ve bir bölümü tamamen okumadan ne dediğini anlamak kolay değildir.

Biz yine genel muhtevâya dönecek olursak şunu diyebiliriz: Konularının çokluğuna rağmen eserin ana iskeleti *mârifet nazariyesi*dir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilmî ve edebî kişiliğinden bahsederken de söylediğimiz gibi mutasavvıflara göre "Kendini bilen Rabb'ini bilir." İbrahim Hakkı Hazretleri de bu noktadan hareketle insanı tanımaya yönelmiştir. Bunun için diğer âlim ve mutasavvıflar gibi dinî ilimlerden faydalanmıştır. Bununla birlikte o, sadece dinî ilimlerin mârifeti açıklamada yeterli olmayacağını

Allah'ın kevnî âyetleri denilen tabiat olaylarına; canlıların yapısını ve çoğalmasını konu edinen biyolojik yasalara ve insanlar arası ilişkileri ele alıp inceleyen ve düzenleyen ahlâkî konulara da müracaat etmiştir. Bütün bu yasaların hepsine birden "Sünnetullah" dendiğine göre insanın kendini tanıması için sosyal ve müsbet ilimleri de bilmesi gereklidir.

Mârifetnâme üzerine araştırma yapan ve fikir yürüten değerli ilim ve düşünce adamlarının bazı kanaatlerini buraya almayı uygun gördük.

İbrahim Hakkı Hazretleri, yakın tarihe kadar sadece bir mutasavvıf olarak biliniyordu. Oysa onun, ansiklopedik mahiyetteki *Mârifetnâme'*siyle **ş**ark kültürünün en güçlü temsilcilerinden biri olduğu muhakkaktır. Halk zevkini okşayan hakîmâne, didaktik ve sade söyleyişleriyle birçok şiiri dilden dile dolaşmıştır. İlmî eserleri gereken ilgiyi görmese de İbrahim Hakkı Hazretleri bu yönüyle unutulmamaktadır.[234]

Mârifetnâme ansiklopedik mahiyette olup, o zamanın ölçülerine göre medreselerde öğretilen on iki ilmi içine toplayarak eski görüş ve düşüncelere yer veren bir eserdir. İbrahim Hakkı Hazretleri eserinde, önce şarkta hâkimiyetini sürdüren görüş ve düşüncelere değinmiş, daha sonra da o çağda ortaya atılan yeni fikir ve buluşları kaydetmiştir.[235]

Mârifetnâme İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sadece dönemine göre eşi bulunmaz bir bilim gücünü isbatlamakla kalmaz; aynı zamanda tasavvufî inancı bakımından da ön planda gelen bir bilgi ve seziş bahçesinin bereketli meyvesini temsil eder.[236]

Anadolu'da yıllarca özel bir itina ile okunup elden ele dolaştırılan, matbaanın yaygın olmadığı dönemlerde elle yazılarak çoğaltılan, aynı zamanda eğitim ve kültür tarihimizle de ilgisi bulunan bu eserin konuları ve temas ettiği ilimlerin bu güne kadar derinlemesine incelendiği ve ele alındığı yazık ki söylenemez.[237]

Osmanlı'da modernleşmenin başladığı dönemlerde kaleme alınan *Mârifetnâme*, hem eski inanış ve bilgileri nakletmesi hem de yeni fikir ve buluşları içine alması bakımından eski ilimler ve kültür ile yenilerinin bir arada olduğu nâdir eserlerdendir. Bu itibarla *Mârifetnâme,* dönemindeki her seviyeden insana hitap etme gücüne sahip bir eserdir. Bir bakıma bu eseriyle İbrahim Hakkı Hazretleri Osmanlı modern düşüncesinin oluşması sırasında eski ile yeniyi yan yana koyarak yeni terkiplerin oluşmasına öncülük eden düşünürlerin ilklerindendir denilebilir. Bunu yaparken onun eskiyi karalamadığını ve eski düşünceyi benimseyen insanları incitmediğini

görüyoruz. Böyle yapmakla kendisine yönelebilecek muhtemel ithamlara set çekmiş olmaktadır.

Bir değerlendirmeye göre şöyle denilmektedir: Pozitif ilimlerde o devir için yeni ve geçerli bazı fikirler ortaya atması, hem münevver (entelektüel) kesime ve hem de halk tabakasına hitap etmesi, İslâmî esaslara ters düşmeden bazı geçekleri ifade etmesi, dünyanın yuvarlak olup olmadığının tartışıldığı bir dönemde akıl ve mantığa yer vererek hemen hemen herkesi iknâ etmesi, şiirlerindeki inandırıcı kudrete, manevî mertebelerdeki yüceliğine işaret eder.

Avrupa'da "Aydınlanma Akımı" sırasında, "Öğrenimin başlamasından akademi yaşına kadar gençliğin öğretimi için zarurî bütün bilgilerin – Mârifetin- toplanıp düzenlendiği, *Elemantor Work* adlı büyük eser, *Mârifetnâme*'den yirmi yıl sonra şüphesiz birbirinden habersiz olarak ve fakat onunla aynı fihristi ihtiva edecek şekilde hazırlanmış olması fevkalade dikkat çekici bir noktadır. Kanaatimizce, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserinin önemini belirtmek için bu örnek çok enteresandır. Çünkü *Mârifetnâme*'de bütün astronomi, anatomi, fizyoloji, dünya haritası ve şehirlerin enlem ve boylamları, kıtalar, maden ve nebâta dâir bulgular ve bilgiler, kıyâfetname, ruh bilimi, sağlık bilgileri, dînî konular, ölümün niteliği, iç yüzü ve gerçekliği, Allah'a inanış ve onu kavrayış, insan gönlü ve terakkîsi, kâmil insanın vasıfları, eğitim ve tasavvuf, sosyal ahlâki ve an'anevî bilimler ve bilgiler yer almaktadır.[238]

Selma Özdemir *Mârifetnâme*'nin "müellifinin ilmî ve fikri şahsiyetini yansıtması yanında dönemin skolastik zihniyetinden kurtulma çabalarıyla da özel bir değer taşıdığını" söylemiştir. Hatta ona göre Almanya'nın tanınmış eğitimcisi ve eğitim düşünürü Prof.G. Hausmann'a, "Türk eğitim tarihini kapsamayan bir dünya eğitim tarihinden söz edilemez" cümlesini, Kutadgu Bilig'in "*Kitâb-ı Tarîku'l-Edeb*"i ile birlikte özellikle söyleten *Mârifetnâme*'dir.[239]

Mârifetnâme insanları aydınlatmak, yani nefsini tanıtmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu fikre ortaklık eden R. İnan, konular itibariyle *Philanthropie* (insan sevgisi) düşüncesinin kurucularından olan Basedaw J. Bernard'ın *Elementarverk*'iyle bu eserden yirmi sene önce yazılmış *Mârifetnâme* arasında ilgi çekici bir benzerliğin bulunduğunu söyler.[240]

Bu benzerliğin yanında, eğitim açısından, bir başka yakınlık hatta aynîlik gözler önüne serilmektedir. Bu, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Kur'ân-ı Kerîm'den, dolaysıyla da tasavvuftan esinlendiği, -Kur'ân'ın verdiği ve

tasavvuf tarafından daha önce işlenmiş ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yeniden ele almış olduğu- "Nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne" konuları ile Kant'ın "*Anomie, Hètèronomie, Anatomie*" ve G.L. Pestalozzi'nin (1764-1827) " *Naturzustand (Tabiî Hal)*, Geselschaftzustand *(Sosyal Hal)*, Sittlicher Zustand *(Ahlâkî Hal)* arasında kendisini göstermektedir. Pestalozzi "Eğitimin gerçek gayesinin iç huzuru (inere ruhe) vermek olduğunu söylemektedir. İşte bilhassa bu gaye ile "nefs-i mutmainne" arasında büyük bir benzeşme olduğu göze çarpmaktadır. Salzmann C. Gotthiffe'nin (1744-1811) öğretmene verdiği öğütlerle, bundan on bir yıl önce yazılmış olan *Mârifetname*'nin eğitim konusunda bildirdiği hususlar arasındaki benzeyiş ise, gerçekte İslâm'ın dolaysıyla İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bütün bu fikirlere tekaddüm ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.[241]

İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu'nun beyanına göre *Mârifetnâme*'nin aslı iki cilt olup, torunlarından Celalettin Toprak'ın elindedir.[242]

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'nda *Mârifetnâme*'nin bir yazma nüshasının Feridun Nafiz Uzluk'un şahsî kütüphanesinde olduğu ve bu kütüphanenin Konya Mevlânâ Tetkikleri Enstitüsü'ne intikal ettiği belirtilmiştir. Bir diğer yazmanın da Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde 1673 numarada kayıtlı olduğu bildirilmiştir.[243] Yine burada bildirildiğine göre *Mârifetnâme* Hintli âlimlerden Şeyh Alâddîn-i Fârukî tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Mısır'da Bulak Matbaasında bastırılmıştır. Fransızca'ya çevrilmiş tezhipli bir nüshasının Erzurum Lisesi Fizik-kimya hocalarından Hüseyin Hüsnü Şardağ tarafından Paris'te Bibliotheque Nationale'de görüldüğünü Sami Önal (190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk Kültürü 8.c., 95. Sayı Eylül 1970) ve Cemaleddin Server Revnakoğlu yazmışlardır.[244] Ancak Hayrani Altıntaş Paris'te bulunduğu sırada yaptığı araştırmalarda böyle bir tercümeyi bulamadığını belirtmiştir.[245]

Mârifetnâme'nin Baskıları

Mârifetnâme ilk önce 1251 (1835) yılında Mısır'ın Bulak Matbaasında basıldı. Nakşibendiyye seyyidlerinden, Şeyh Hâfız Muhammed Murad'ın mollası, Ahmed Efendi'nin elinde tashih gördü. Kalınca beyaz kağıt üzerine, 563 büyük sahife tutuyor. (Mevcudu pek az olan bu baskısının bir nüshası, İstanbul'da Vefa-Âtıf Efendi Kütüphanesinde görülebilir. No 1934) Bir nüshası Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesinde

(İSAM) (030 ERZ.M) bulunmaktadır. Yine Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesinde (İSAM) (KÜFREVİ 030 ERZ.M) bir nüshası bulunmaktadır.

İkinci defa 1280 Rebiulevvel'inde (1863) yine Bulak'da bastırılan bir nüsha daha bulunmaktadır. Bu nüsha Abdurrahman Rüşdi Bey'in "Âmire Matbaası"nda tertiplenmiş, düzeltme işine de Mustafa Mestî Efendi bakmıştır. Bütün *Mârifetnâme*'ler görülen –ihvâna yazılmış Arapça, secili uzun mektupla beraber- 564 sayfadan ibâret bulunuyor. Söz konusu nüshanın açık krem rengindeki kağıdı biraz incedir.

Dört sene sonra İstanbul'da, *Mârifetnâme*'den bir nüsha daha basılıyor. Bu baskı 1284 Zilkade ayında (1867) Matbaa-i Âmire'nin Litoğrafya- taş basması tezgahlarında hazırlanmıştır. Ortadan biraz daha küçük boyda, 660 sayfa tutan bu nüsha, çok sık ve ince Nesih ile yazılmıştır. Hattatı, Bahriye Hazinesi kâtiplerinden Ahmed Şevket Efendi'dir. Küçükçe harflerle bastırılmış olduğundan metnin yazısı pek iyi çıkmamış, biraz da hatalı ve silikçe olmuştur. Bu baskının bir nüshası Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. (Nuhoğlu, 030 ERZ. M)

On yıl sonra ikinci bir tab'ına daha rastlıyoruz. 1294 Ramazan-ı şerifi sonlarında (1877) Hacı Muharrem Efendi'nin matbaasında tertib edilen nüsha, biraz daha büyükçedir. Bu da 534 sayfayı ihtiva ediyor. *Hâtime*sinin sonunda " *Kitâbımızın başlarında işaret edilen Şeyh'i Fakîrullah Hazretleri'nin, dolaysıyla baş halîfesi olan kendisinin, "Üeysiyye- Veysiyye-den olduğu burada tekrar tasrih edilmiştir deniyor."*

Dördüncüsü, Sultan II. Abdülhamid zamanına rastlıyor. Maârif Nezâreti'nin izniyle, Şirket-i Sahhâfiyye-i Osmaniye matbaa ve kütüphanesi tarafından yine Matbaa-i Âmire'de bastırılmıştır. 18 Şevval 1310 (1892) başlanıp aynı yılın Zilkadesinde tab'ı tamamlanan bu nüshanın tashihlerini, Matbaa-i Âmire musahhihlerinden Karahisarlı Osman Hilmi Efendi yapmıştır. Bu da 564 sayfa tutuyor. Bu baskılardan bir tanesi Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesinde (İSAM) (GNL 030 ERZ.M) bulunmaktadır.

Meşrutiyetten sonra 1328 (1912) ve 1330 (1914) yıllarında bastırılan iki çeşit nüsha daha vardır ki, şimdiye kadar saydığımız baskıların sonuncusunu teşkil ediyor. Bu da yine İstanbul'da Bâyezid'de, Ahmed Kâmil Matbaası'nda, Kırımlı Yusuf Ziyâüddin Efendi'nin himmetiyle yayınlanmıştır. Bu nüshanın fazla alâka görmesi dolaysıyla çokça bastırıldığı, ötekilerden daha fazla ilgi topladığı görülüyor. Nüsha,

diğerlerinden bir sayfa eksikle 563 sayfa teşkil etmektedir. Bu baskının bir nüshası da yine Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesinde (İSAM) (OŞG 030 ERZ.M) bulunmaktadır.

Bunlardan başka Kazan Üniversitesi Basımhânesi'nin tab' ettirdiği bir nüsha vardır ki şekli, boyu ve harfleri bizimkilere benzemez. Kağıdı hepsinden kalın, bembeyaz, yazısı tertemiz, satırlar seyrek olduğu halde bilinen boydan daha küçük ve şişkincedir. Baştanbaşa 338 yaprak tutuyor. İlk bakışta *Mârifetnâme*'den eksiklikler olduğu sanılıyor. 1261 (1845) de basılmış, Han Emiroğlu'nun himmetiyle yayınlanmış ve diğer *Mârifetnâme*'lerin sonunda görülen Fihrist burada başa alınmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 74377 numarada kayıtlıdır.[246]

Erzurum Sultânîsi (Lisesi) Eski Fizik- Kimya muallimi merhum Hüseyin Hüsnü Şarman, *Mârifetnâme*'nin Fransızca'ya tercüme edilmiş tezhipli bir nüshasını, Paris Umumi Kütüphanesi'nde gördüğünü söylemiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri ailesinden şair Mehmed Hakkı ve Çavuşoğlu Zeki beylerin, Muş milletvekili Gıyâseddin Emre'den naklen söylediklerine göre, *Mârifetnâme* Hint ulemâsından şeyh Alâeddin Fârukî tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Mısır'da bastırılmıştır. Kıbrıs'ta yayınlanan Türkçe bir nüsha vardır ki, küçük boyda olmakla beraber tertibi düzgün ve okunaklıdır.[247]

Âmil Çelebioğlu bibliyografya kısmında kütüphanelerde bulunan otuz üç yazma nüsha kaydetmiştir. Mesih İbrahimhakkıoğlu'nda bazı nüshaların olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca eseri yazmadan yirmi beş yıl önce Amasya Gümüşhacıköyü'nde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin soyundan olduğu rivayet edilen ve halk arasında Garip Hâfız olarak tanınan âlim ve edib bir zat olan İbrahim Hakkı Gül'de tezhipli bir nüsha gördüğünü kaydetmiştir.[248]

Mârifetnâme ve İbrahim Hakkı Hazretleri ile İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni halka yeniden tanıtarak, onun tasavvufî ve ilmî görüşlerini aktarmak üzere yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

1- *Mühim Ahlâki Öğütler (Tefvîzname)*, Halide Tamer tarafından sadeleştirilmiş ve *Mârifetname*'den alınmıştır. Sinan Neşriyat tarafından 1957 de Ankara'da yayınlanmıştır.

2- *Mârifetnâme, Marifetullah, Muhabbetullah,* Bu eserinde M. Süleyman Teymuroğlu "Mârifetnâme'nin Allah'ı bilmek ve Allah'ı sevmek bölümlerini dindaşlarım için açıklamak istedim" demiştir. *Mârifetnâme*'nin

Marifetullah, Muhabbetullah bölümlerinin sadeleştirilmiş hâlidir. 209 sayfadır. Hilâl Yayınları, Şark Matbaası, Ankara 1964.

3- *Can Bülbülü*, Fehmi Akalın tarafından sadeleştirilmiş olup *Mârifetnâme'*nin *Muhabbet-i Mevlâ* kısmıdır. Eskişehir 1963 de Güven Matbaası'nda basılmıştır.

4- *Mârifetnâme,* Turgut Ulusoy tarafından yeni Türkçeye göre sadeleştirilmiş ve Hasankale, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından yayınlanmıştır.[249]

5-Hayrani Altıntaş: *Les İdees Soufiques d'Erzurumlu İbrahim Haggi Dans Son Ma'rifetname:* Etude Psycho-reliqieuse Paris Üniversitesi Doktora Tezi. Paris 1976, 226 sayfa.

6-M. Said Kebeli: *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinin Üçüncü Fenninin İkinci Babında Bulunan Türkçe Şiirlerinin Transkripsiyonu.* Basılmamış Lisans Tezi. Ankara 1975, 37 sayfa.

7-Sami Önal: *Erzurumlu İbrahim Hakkı, Hayatı, Eserleri, Şairliği ve Seçme Şiirleri.* Basılmamış Lisans Tezi. Ankara, 1975, 56 sayfa.

8-Hulusi Özkul: *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Eserleri.* Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1953, 29 sayfa.

9-Ömer Özyılmaz: *İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Tertîb-i Ulûm İsimli Eserindeki Eğitimle İlgili Görüşleri:* Uludağ Ünv. S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa 1986.

10-Ömer Özyılmaz: *İbrahim Hakkı'ya Göre Çocuk Gelişimi ve Eğitimi.* Uludağ Ünv. S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi. Bursa 1990.

11-Celalettin Toprak: *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah.* A.Ünv. İlahiyat Fakültesi, Basılmamış Lisans Tezi. Ankara 1975.

12-Hasan Vahaboğlu: *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Eserleri ve Mârifetnâme'sinin Üçüncü Fennin İkinci Babında Bulunan Türkçe Şiirlerinin Transkripsiyonu.* Basılmamış Lisans Tezi. Ankara 1974. 78 sayfa.

13-Neriman Yavuzer: *İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'deki Tasavvuf Anlayışı,* Basılmamış Lisans Tezi. İstanbul 1948. 78 sayfa.

14- Durali Yılmaz ve Hüsnü Kılıç tarafından Matbaa-i âmire baskısı esas alınarak sadeleştirilmiş bir neşri vardır. Eser üç ayrı cilt halinde Devran Yayıncılık tarafından 1981 de İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca Çelik Yayınları tarafından tarihsiz, 970 sayfa civarında tek cilt halinde basılmıştır

15-Turgut Ulusoy, *Mârifetnâme*, Hasankale İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından basılmıştır. Üzerinde cild 1-2-3-4 yazıyor. Kitap tek parça olduğu halde her bir cilt için baştan yeni numara verilmiştir. Kitap Aynı dernek tarafından İstanbul Ahmed Said Matbaası'na dört ayrı cilt olarak bastırılmıştır. 1972- 1974 tarihleri arası.

16- Faruk Meyan, *Mârifetnâme,* 1150 sayfa civârındadır, değişik tarihlerde Bedir Yayınevi tarafından basılmıştır.

17-M. Fuad Başar (Erzurumlu hattat), *Mârifetnâme*, Matbaa-i Âmire baskısı esas alınarak sadeleştirme yapılmıştır. Baş tarafında İstanbul Müftüsü Selahattin Kaya'nın Takdim yazısı vardır. 757 sayfa. Kitsan, İstanbul, tarihsiz.

Mârifetname'nin Kaynakları

Kaynak olarak *Mârifetnâme*'de ancak birkaç eser geçmesine rağmen, müellifin kendi ifadesine göre dört yüz kitaptan faydalanmıştır. Bu kaynaklardan bir kısmı şunlardır:

1-Seyyid Şerif Cürcâni, *Târifât,*
2-Gazzâlî'nin bir çok eseri, özellikle, *İhyâ* ve *Tehâfütü'l-felâsife,*
3-İbn Sînâ, *Şifa,*
4-Fahreddin Râzi'nin bir çok eseri,
5-Mes'ûdi, *Mürûcu'z-zeheb,*
6-Nâsıruddin Tûsi'nin birkaç eseri,
7-Mevlânâ, *Mesnevî,*
8-Hakîm Sinâi, *Hadîka-i şerîfe,*
9-Feridüddîn Attâr'ın birkaç eseri,
10- İbn Arabi'nin eserleri.[250]

Bunların yanı sıra Şefik Can'ın araştırmalarına göre İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de 201 beyit *Mesnevî* tercümesine yer vermiştir.[251] Eski ve muteber kaynaklardan derleyerek düzene koyduğu ve kendisine has üslubuyla sunduğu bilgilerde Kur'ân ve sünnete ters düşmemek için âzami gayret sarfetmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dünyanın anlamı, makbul olan ve olmayan dünya, kalbin mânâsı, mahiyeti, mârifetullahla ilgisi gibi konulara dair görüş ve açıklamaları önemli ölçüde Gazzâlî'nin *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*'indeki fikirleriyle parelellik arzeder.[252]

Anatomi ve tıp konularını yazarken İbn Sînâ'nın *el-Kãnun fî't-tıb* ve bir Osmanlı tıp âlimi olan Şemseddin-i İtâkî'nin *Kitâbü'l ebdân*'ın da çokça faydalandığını gördük. Buralarla ilgili değerlendirmelerimizi *Mârifetnâme*'nin sadeleştirmesi sırasında geniş olarak yapmıştık.

Mârifetnâme'nin Şekli ve Muhtevâsı

Mârifetnâme, Bir mukaddime (başlangıç), üç fen (kitap) ve bir hâtime (sonuç) olmak üzere beş bölümden meydana gelmiştir. Ve bu hacimli eser, çeşitli bâb, fasıl ve nev'ilerle genişletilmiştir. *Mârifetname*'de konular ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bunda göz önünde tutulan husus, okuyucuya psiko-pedagojik bir eğitim sağlamaktır. Bu sebeple fikirler sık sık tekrar edilmektedir. Arılığı ve âhengi sağlamak gayesiyle kafiyeli kelimeler birbiri ardınca kullanılmaktadır. Psiko-pedagojik eğitim ve öğretim kuralları sadece konu içinde kalmayıp, hem okuyucunun dikkatini çekmek, ona zevk vermek ve fikri cazip hale getirmek için konular şiir halinde özetlenmiştir. Bu şiirler zaman zaman Türkçe, bazen Arapça ve nâdiren Farsça'dır. Okuyucunun ilgisini çekmek gayesiyle konuların arasına kısa şiirler konulduğu gibi bazı fikirler de bu şekilde ifade edilmiştir. Zamanın yazı dilinin ağır olmasına rağmen Hazret, halk diliyle, çoğunlukla Türkçe kelime kullanarak yazmıştır.[253]

Mukaddime

Bu kısmın konusu âlemin yaratılışı, gökler, melekler, cennetler, cennetlikler, hamd sancağı (Livâü'l-hamd), güneş, ay, yıldızlar, ay ve güneş tutulması, Kaf Dağı, yeryüzünün katları, cehennemler, cehennemlikler, Hz. Âdem'in (a.s.) yaratılışı ve kıyamettir.

Birinci Fen

Başlıkları şöyle sıralayabiliriz: hikmet, felsefe ve tasavvufla da ilgili olarak cevherler, araz, akıllar, nefisler, gökler, hava, su, ateş, toprak olmak üzere dört unsur (anâsır-ı erba'a). Söz konusu dört unsura üç çocuk (mevalid-i selase) tabir olunan cansız cisimler, bitkiler ve hayvanlar. Mahlûkâtın ve insanın tekâmülü, devriye, aritmetik, geometri, astronomi ve astroloji, dört unsur ve mevalid-i selase ile alâkalı cisimlerin ahvâli, atmosfer, hava özellikleri, denizlerin ve karaların faydaları, diğer özellikleri. İklimler, kıtalar ve ahâlisi, yeni astronomiye göre gökler ve özellikleri, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanın mahiyeti ve benzeri

konular işlenmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, âlemin küre şeklinde olduğunu isbat ederken Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eserinden çokça yararlandığı ifade edilir.[254]

İmam Gazzâlî'nin *Tehâfitü'l-felâsife*'sinden bu bahse dâir fıkraları olduğu gibi Türkçeye çevirdiği görülmekte ve bahsedilen aktarmaları yaparken yararlandığı kaynaklara değinmektedir. Sudan bahsederken dünyanın evvelce, sularla örtülü olduğunu, bazı taşlar kırılınca içinden deniz hayvanları (fosil) çıktığını Fahreddin Râzî'nin bir sözüne dayanarak söyler. Yine bu münasebetle Magellan'ın seyahatinden bahsederken Amerika'nın keşfini haber verir. İbrahim Hakkı Hazretleri insanların ve hayvanların yaratılışı, dört unsur ve bunların birbirlerine dönüşümleri (devran) konusunda kimilerine göre evrimi (istihâle-évolution) kabul eder. Şu şekilde bir açıklaması onları bu sonuca götürür: Madenlerin evriminden bitkiler, bitkilerinkinden hayvanlar, hayvanlarınkinden de insanlar meydana gelir. Madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasında da "mutavassıtlar" (aracılar) vardır.[255]

Bazı araştırmacılar ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu evrim teorisinin tasavvufî bir mahiyet arzettiğini belirtirler "İlahi nur ve sonsuz feyz, birlik mertebesinden akıllar üzerine, oradan nefisler üzerine, …" diye devam eden açıklamaları bunu gösterir denilmektedir.[256] Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu evrim anlayışı Darwinci anlamda bir evrim değil, sadece türler arasındaki derecelenme ve yakınlığın ifade edilmesidir. Türden türe geçiş söz konusu değildir.[257]

Bu konuda en derli toplu açıklama ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin devran nazariyesine inandığıdır. Ancak onun anladığı devran, İslâm dünyasında Câbir b. Hayyan'dan beri daha çok tasavvufta ve tasavvuf etkisindeki felsefede ilgi toplayan yükseliş ve iniş sürecidir. İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh gibi ilk Müslüman düşünürlerden başlayıp Kınalızâde Ali Efendi, Muhyî-yi Gülşenî gibi Osmanlı âlimlerine kadar gelen bu teorinin İbrahim Hakkı Hazretleri'nden yarım asır kadar sonra Lamarck ve Darwin tarafından ortaya atılan "Evrim teorisi" ile aynı olup olmadığı tartışılmaktadır. İbrahim Hakkı Hazretleri'nde en güzel ifadesini bulan İslâm dünyasındaki anlayış, Darwinizm'in aksine yalnızca biyolojik bir evrim değil, madde ve ruhun bütünlüğü içerisinde bütün ontik gerçekliği kapsayan bir gelişmedir; ayrıca buradaki gelişim Darwinizm'deki doğal seleksiyon yerine ilahî irâdeye bağlanmıştır.[258]

Cevher, araz, hal, mahal, madde, sûret, mevzû, cism-i tabiî, nefs-i insâniyye, nefs-i felekiyye, gibi felsefî terimleri Meşşâî gelenek çerçevesinde açıklayan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tedbir ve tasarrufu ile cisimlere etkide bulunmayan akıl (kozmolojik akıl) için "lisan-ı ehl-i şer' ile melektir" demesi de Fârâbî'den beri gelen felsefî anlayışın devâmıdır. Yine Fârâbî'nin başlattığı "sudûr teorisi"ni de ehl-i hikmete nisbet ederek anlaşılır bir üslupla tanıtmaktadır.[259]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dünyayı çevreleyen hava tabakasının çeşitli katlarında cereyan eden klimatolojik değişmelerin güneş ısısının yerden yansımasından ileri geldiği ve bu yansımaya en yakın olan bölgelerde havanın daha sıcak olacağı, yükseklere çıkıldıkça sıcaklığın düşeceği gibi tesbitleriyle bugünkü bilim seviyesine yaklaştığı kabul edilmektedir.[260]

Yıldırım ve gök gürültüsünün mahiyeti, ışık dalgalarıyla ses dalgalarının yayılışındaki zaman farkı, gök kuşağı, ay hâlesi, sis, kırağı, çise ve bulutların oluşumu, hava hareketleri gibi meteorolojik olayları İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinden de faydalanmakla birlikte çoğunlukla kendi gözlemlerine dayanarak oldukça isâbetli bir şekilde kaydetmiştir.[261]

İbrahim Hakkı Hazretleri bütün bu bilgilerden sonra astronomi ilmine geçer ve birtakım açıklamalarda bulunur. Yaratılmışların en şereflisi olan insana gelince anatomi (ilm-i teşrih-i ebdân) ile konuya girer. Sadeleştirme çalışmaları sırasında tesbit edebildiğimiz kadarıyla anatomi, tıp ve ilaçlardan bahsederken *İbn Sînâ'*dan ve kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış olan *Şemseddin-i İtâkî*'nin *Kitâbü'l-ebdân* [262] adlı eserinden çokça faydalanmıştır.[263] Konuları bölümlemede ve açıklamada çoğu zaman satırı satırına bu iki kaynağı takip ettiği görülmüştür.

Abdülhak Adnan Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1970, sf. 168) adlı eserinde bu bilgilerin *Târîh-i Hind-i Garbî*'den alındığını iddia ediyor. Bu konunun daha önce Kâtib Çelebi'nin İbrahim Müteferrika'nın matbaasında basılan *Cihannümâ* isimli eserinde –ekleme konu ve bilgiler bölümünde- konu edildiği bilinmektedir. Fakat medresede yetişen bir insandan ve hayatının büyük bölümünü Erzurum, Hasankale, Siirt ve Bitlis gibi doğu şehirlerinde geçiren bir âlimden bu tür açıklamaların dışında yeni bilgiler beklenemezdi. Kâtib Çelebi Avrupa dillerine vâkıftı ve o dillerde yazılmış eserleri okuyacak bilgiye sahipti ve devletin merkezinde yaşıyordu, Batı'dan gelen insanlarla sürekli temas halindeydi. Onlarla sürekli bilgi alış verişinde bulunma imkanına sahipti, teknik imkanlara ve resmî yolla birtakım işleri yaptırma fırsatına sahipti.[264]

İbrahim Hakkı Hazretleri, zamanında egemenliğini sürdüren eski astronomiye (Batlamyus sistemi) *Mârifetnâme*'de yer vermekle beraber kendisi, yeni astronomiye (Kopernik sistemi) bağlı olduğunu söyler. A. Adnan Adıvar, (*Osmanlı Türklerinde İlim)* bu bilgileri İbrahim Hakkı Hazretleri Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sından almıştır diyor. Fakat onları daha cesur ve akla uygun delillerle işleyerek anlatmıştır.[265]

İbrahim Hakkı Hazretleri, müsbet ilimlerin hemen her dalında görüş ve düşüncelerini ifade etmekle beraber en fazla meşgul olduğu ve yetkiyle kalem oynattığı, açıklamalarda bulunduğu ilim, "Hey'et" dediği astronomidir.

Anadolu'daki şehirlerin enlem ve boylamlarını ilk defa tesbit edenin İbrahim Hakkı Hazretleri olduğunu söyleyebiliriz.[266]

İbrahim Hakkı Hazretleri yeni astronomi konusunda toplum psikolojisine uygun hareket etmiş önce eski bilgileri hiç itiraz etmeden vermiş ve muhtemel tepki ve itirazları önlemiştir. Doğuda yıllarca hâkimiyetini sürdüren eski astronomiye göre yer ve üzerinde yaşadığımız dünya düz olup hareket etmesi mümkün değildir. Eğer İbrahim Hakkı Hazretleri hemen bu görüşe itiraz etseydi, şimşekleri üzerine çeker ve insanlara faydalı olamazdı. Bunun için *Mârifetnâme*'de önce eski görüşleri kaydetmiş, sıra Yeni astronomiye gelince son derece önemli bilgiler vermiş ve yeni astronominin insanlar arasında gördüğü rağbetle şöhret bulduğunu anlatmıştır. Yeni astronomiyle ilgili uzun uzadıya bilgiler vermiştir.[267]

Astronomi bilgilerinde Kopernik'den faydalanmış, ancak bunu kendi gözlemleriyle geliştirerek herkesin anlayabileceği biçimde izah etmiştir. Dünyanın dönüşü, ses ve ışık hızı, takvim ve saat bilgileri, hâleler, ışığın kırılması ve parçalanması, burç hesapları, hayatın sudan oluşması gibi bilgiler, gayet açık bir şekilde *Mârifetnâme*'de anlatılmıştır. Gökyüzünü incelemek İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en büyük zevkiydi. Bir "fecr-i şimalî" hâdisesinde İstanbul'da insanlar kıyamet kopuyor diye camilere koşarken, o Tillo'da öğrencilerine olayın astronomik izahını yapıyordu.[268]

Yusuf Nesim'e ithâf edilmiş olan ve 1165/1752 tarihinde yazılan 190 beyitlik mevsimlere, aylara, günlerin uzayıp kısalmasına, hilâl ve bedir ahvâline vs. dâir *Menâzilü'l-Kamer*, yine aynı yılda manzum ve mensur olarak yazılan hicrî ve rûmî tarihlerle ilgili *Gurrenâme*; gezegenler ve takvime ait bilgiler ihtiva eden, kamerî yılın şemsî yıla çevrilmesini izah eden yüz beyitli ve 1166/1753 nazmedilmiş bulunan *İhtiyâratü'l-kamer* vs. gibi daha önce yazılmış eserler de bu bölüme dâhil edilmiştir.

İkinci Fen

Anatomi, insanın vücut yapısı, cihanın şefkatli bir anne gibi insanı beslemesi, dört mizaç ve dört karışım, uzuvlar ve kemikler, mafsal ve adeleler, sinirler ve damarlar, insandaki zâhiri ve bâtınî kuvveler ve hisler, beden yapısı ve karakter arasındaki münasebetler, kıyâfet ilmi, bazı uzuvların seğirmesi, insan uzuvlarıyla tabiat arasındaki benzerlikler, rüya tabirleri, insanın kendinde Hakk'ın kudretinin tecellî etmesini idrak etmesi, kâmil insanın âlemin özü olduğu ve ibâdetle rızâ bulduğu, ruh ve beden sıhhatinin ve korunması, insanlar arası ilişkiler, ilaçlar ve gıdâlar, yeme-içme, giyinme ve süslenmenin âdâb ve kaideleri, ölümün fazilet ve faydaları ve ruhun bedenden ayrılması.

İbrahim Hakkı Hazretleri insan bedenini bütün anatomik ve fizyolojik özellikleriyle incelemiş, başta İbn Sînâ olmak üzere eski âlimlerden tevarüs edilen bilgilere, kendi gözlem ve tetkiklerini katarak ve bunları geliştirerek, tıp tarihi bakımından çok değerli kaynak olmuştur. Hazret, insanın iç ve dış yapısını incelerken, ona etki yapan unsurları da ihmal etmemiş, havanın, iklimin, şehirlerin, rüzgar ve güneşin insan üzerindeki tesirlerini belirtmiştir.[269]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin organların faydaları hakkında yaptığı açıklamalar, Finalizm açısından büyük önem taşır. O, yaptığı bütün açıklamalarla, fonksiyonel anatomiden bir çeşit panaroma vermek isterse de, yaptığı deskriptiv anatomiden farklı değildir.[270]

İbrahim Hakkı Hazretleri insanın anatomisi ve fizyolojisiyle ilgili hemen her konuda dönemine göre yeni sayılacak ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgileri esas itibariyle İbn Sînâ'dan alan Hazret, ayrıntıda kendi gözlemlerine dayalı birçok yenilik ortaya koymuştur.[271]

İnsanın ahlâk yapısına temel oluşturan güçleri de geleneksel Meşşâî anlayış çerçevesinde gazap gücü, şehvet gücü ve nefs-i nâtıka olarak göstermiştir.[272]

Felsefî gelenekteki meşhur Eflâtuncu irâdî ölüme atıfta bulunarak irâdesiyle nefsini öldüren (fenâ), kişinin gönül yüzünden benlik perdesi kalkıp kendini ve Rabbini bilme mertebesine ulaşacağını ifade eder.[273]

Üçüncü Fen

İnsanın bilgisizlik ve gaflet sebebiyle hayvana benzemesi, Kur'ân'la hidâyet, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e tâbi olma ve bid'atlerden uzaklaşma, kalbin îtikâdını düzeltme, ehl-i sünnete uyma, Hanefî mezhebine göre

taharetin farzları, namazın kılınışı, dünyanın fâniliği, ahiretin safâ âlemi olduğu, feyiz ve irfan mahallinin gönül ve kalbde bulunduğu, mârifetullah ve irfan mekânı olan kalbin ahvâl ve husûsiyetleri, akıl, kalbin büyüklüğü ve genişliği, ruhun halleri, az yemenin- az uyumanın- gece ibâdete kalkmanın, az konuşmanın, dili korumanın, susmanın, uzletin, tenha yaşamanın, devamlı zikrin, kelime-i tevhidin fazilet ve husûsiyetleri, kalbin korunması, tevekkül, tefvîz (işleri Hak Teâlâ'ya havale etme), ve teslimiyetin faziletleri, keyfiyeti ve şartları, sabır ve tahammül, kazaya rızânın faydaları ve özellikleri, nefsi bilmenin Hakk'ı bilmek olduğu, muhabbetullahın nihaî gaye olduğu, evliyânın hikmeti, faziletleri ve mertebeleri, Nakşibendiyye tarikatinin erkânı, dalalete düşenler, tasavvuf ehlinin on iki fırkası, nefsin yedi mertebesi, kendi şeyhi İsmâil Fakîrullah Hazretleri, babası Derviş Osman Efendi ve benzeri konular vardır.

Diğer mutasavvıflar gibi İbrahim Hakkı Hazretleri de ilham yoluyla gelen bilgiyi kitâbî bilgiden üstün tutar. Vahdet-i vücûdun bir bilgi konusu olmadığını, çünkü onun bilgi konusu sayılması durumunda sonuç itibariyle ilhad ve zındıklığa kadar varan tehlikeler içerdiğini belirtir. Ona göre vahdet-i vücud bir bilgi konusu değil, bir şuhûd konusudur.[274]

Evliyânın kitaplarının hak ve gerçek olduğunu, şeriate uygun olduğunu belirtirken özellikle İbn Arabî'nin kitaplarının usul ve furu'a uygun olduklarını, fakat bir kısım okuyucuların anlama kãbiliyetlerinin yetersizliği yüzünden bu konuda halk arasında şüpheler olduğunu belirtir.[275]

İbrahim Hakkı Hazretleri Mârifetnâme'de dinî konularda bilgi verirken çoğu zaman "Ehl-i tefsir, ehl-i hadîs, ehlullah demiştir ki," şeklinde söze başlamakta ve böylece dinî emirlerin tartışmasız kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir.[276]

İbrahim Hakkı Hazretleri Allah'ın varlığını isbatlamak için "imkan delili"ni kullanmıştır. Bu çerçevede âyetlerden de faydalanarak bazı kozmolojik deliller sıraladıktan sonra âlemin hâdis (sonradan yaratılma) olduğuna selîm aklın kesin bir burhanla şehâdette bulunduğuna, irfan ehlinin de bu sırları zâhir ve bâtınlarında güneşli günden daha açık müşahede ettiklerini belirtmektedir.[277]

Hâtimetü'l-Kitâb (son söz)

Bu bölüm ahlâk ve muâşeretle ilgilidir. Bu bölümde: Hz. Peygamber'in (s.a.v.) güzel ahlâkı, halka şefkatle ve merhametle muâmele etmek, evliliğin faydaları, kulun Mevlâ'sıyla huzur ve ünsiyetinin âdâb ve erkânı, hocanın

talebelerine karşı âdâb ve erkânı, öğrencilerin hocalarına karşı nasıl davranmaları gerektiği, kişinin ana-babasına karşı nasıl davranacağı, ârif bir kimsenin evlenirken nelere dikkat etmesi gerektiği, ailevî münasebetin âdâbı, erkeğin ailesiyle sohbet ve ülfetinin âdâbı, kadının kocasıyla sohbet ve ülfetinin âdâbı, kişinin çocuklarıyla sohbet ve ülfetinin âdâbı, sahibinin köle ve câriyeleriyle sohbet ve ülfetinin âdâbı, akrabanın akrabayla sohbet ve ülfetinin âdâbı, kişinin komşusuyla sohbet ve ülfetinin âdâbı, üç tür insanın, âlimlerin fakihlerin velî ve şeyhlerin halk ile muâmeleleri, kulun uzuvlarını günahtan koruması ile fakirlik ve zenginliğin sebeplerinden bahsedilir.

Sonsöz mahiyetindeki hâtime kısmı, "Hâtimetü'l-hâtime" başlığı altında, manzum ve mensur karışık olarak tevhid ve münâcât bölümlerinden sonra tarih manzûmesi ve ferağ kaydı ile bitirilmektedir.

Mârifetnâme'de Kıyâfetnâme

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'sinde *Kıyâfetnâme* adını verdiği bir bölüm bulunmaktadır. Halbuki Hazret'in bazı kişilerce günümüzde çokça eleştirilen ilm-i kıyâfet ile ilgili görüşleri, tamamen yeni ve sırf kendisine ait bilgiler değildir. Yani bu kısımda anlatılanlar ilk defa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin söylemesi/yazması ile ortaya çıkmış bir bilgi türü değildir. Bu konu da diğer ilimler gibi kökü çok eskilere dayanan bir insanlık mirasıdır. Ve bunun tarihi, İslâm öncesi dönemlere kadar uzanır. Şu kadar var ki, İbrahim Hakkı Hazretleri kendi zamanına kadar gelen bütün insanlık mirası bilgileri kendi anlayış ve ifade gücü çerçevesinde bir bütün halinde kitabında toplamıştır. Kıyâfet ilmine ait bilgilerin ne kadarının doğru ve bu gün için geçerli olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Bu konuda yapılan tesbitler, varılan neticeler tartışılabilir, yanlış ve eksik yönler belirtilebilir. Fakat buradan hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'ni insafsızca eleştirmek doğru değildir.

Eskilerin ilm-i kıyâfet diye adlandırdıkları bu konuda İbrahim Hakkı Hazretleri, sade vatandaşın anlayabileceği bir dil kullanmış ve bu konuya ait verilerin tek tek ele alınmasının doğru bir sonuç vermeyeceğini, ancak bütün verilerin bir araya getirildikten sonra sağlıklı bir sonuç elde edilebileceğini söylemiştir. Bu uyarıyı dikkate aldığımızda geniş bir bilgi ve tecrübe birikimi olmadan, sırf dış görünüşten hareketle insanın karakteri arasında bir bağ kurmanın doğru olmadığı zaten anlaşılacaktır.

Kıyâfet, Arapça bir kelime olup, bir kimsenin ardınca gitmek mânâsına gelen "Kavf" kökünden türetilmiştir. Kelime aynı zamanda "Firâset ve bir kimsenin ardınca olmak, iz sürüp gitmek anlamlarına da gelir. Buradan görüleceği gibi kelime, Türkçe'deki "elbise, şekil, hey'et, sûret, zâhir ve kılık anlamlarında Arapça'da kullanılmamıştır. Kıyâfet kelimesinin Türkçe'deki mânâları Farsça'da mevcut olmasından dolayı kelimenin Türkçe'ye Farsça'dan geçtiği söylenebilir.[278]

Eskiden Arabistan'da yerdeki ayak izlerine bakarak iz sahibi hakkında bazı tesbitlerde bulunan, kişiler arasındaki benzerliklerden, özellikle ayak benzerliklerinden aralarındaki akrabalık derecesini belirlemeye çalışan kişiler olurdu. Bunlara "kãif" denirdi.[279]

Kâiflerin çölde yaptığı işler, elde ettikleri bilgi ve gözlemler zamanla gelişerek "İlm-i kıyâfet" halini almıştır. İnsanın zâhiri dediğimiz dış tarafına ait özelliklerinden hareketle iç âlemi de çözülmeye çalışmıştır. Bu konuda kendisini yetiştirmiş kişilere "kãyif" ya da "kıyâfet-şinâs" (phsiognomist) denilmiştir.[280]

Türk edebiyatında, bu konuda yazılan eserlere *Vesîletü'l-irfân, Zübdetü'l-irfân* gibi husûsi isimlerin dışında genellikle "*Kıyâfetnâme"* adı verilmiştir.[281]

Arapça'da "firâset" kelimesi de "iz sürmek, birinin arkasından gitmek" anlamlarına geldiğinden Arap âlim ve edipleri kıyâfet yerine daha çok firâset kelimesini kullanmışlardır.[282]

Bir bilim dalı olarak kıyâfet, firâsetten daha dar bir alana hitap etmiştir. Türkler bu ilmin Araplar arasındaki geniş kullanım alanları içerisinde daha çok insanın bedenî ve rûhî yapısıyla ilgilenen bölümlerini ön plana çıkarıp bunları "kıyâfetü'l- isr" ve "kıyâfetü'l- beşer" olmak üzere iki bölümde değerlendirmişlerdir.[283]

Kıyâfetü'l- isr, insanların, sığır, katır, merkep, vs. gibi hayvanların yollardaki ayak izlerinden bahseden bir ilimdir. Bu ilme vâkıf olanlar, ayak izleri yardımıyla genci ihtiyardan, erkeği kadından ayırt ederlerdi. Bu konuda şöyle bir hikâye anlatılır:

Üç arkadaş birlikte yolculuk yapıyorlarmış. Bir gün yolda bir hayvan izine rastlarlar. Birisi bu izin deve izi olduğunu belirttikten sonra ikincisi, bu devenin bir gözünün kör olduğunu, üçüncüsü bir ayağının topal olduğunu söyler. Birinci kişi bu devenin kuyruğunun kesik olduğunu da söyler. Neticede yoldaki otların sadece bir cihetten yenmesiyle devenin bir gözünün körlüğü, izlerden birinin daha hafif çıkmasıyla topallığı, yerdeki

bazı kan damlalarıyla (hayvan kendisini ısıran sinek veya böcekleri kuyruğuyla kovamadığından) kuyruğunun kesikliği tahmin edilerek anlaşılmıştır.[284]

Kıyâfetü'l-beşer ise "kıyâfetü'l-insâniyye, kıyâfetü'l-ebdân" olarak da bilinir ve insanın fiziksel özelliklerinden kişiliğini, ahlâkını tahmin ve nesebini tesbitle uğraşır. İlgilendikleri konular bakımından ilm-i sima (insanın yüz özelliklerinden ahlâkını tahmin), ilm-i hutût (alın çizgilerinden insan ömrü ve refah düzeyi hakkında bilgi edinme), ilm-i kef (avuç içinden kişinin geleceğine ait hükümler çıkarma; el falı) ve ilm-i ihtilâc (insan bedenindeki seğirmeleri anlamlandırma) ilm-i kıyâfete yakın diğer bilim dallarıdır.[285]

İlm-i isr, firâset ilmine nazaran daha müsbet görülebilir. Bir takım tecrübe, görüş kuvveti, muhayyile ve hâfıza ile netice alınabileceği gibi nisbeten tâlim ve tahsili de mümkündür. Kaçan esirleri ve köleleri, kaybolan çocuk ve hayvanları arayıp bulmada av hayvanlarını ve düşmanı takip etmede ayak izlerini incelemenin, bu ilimden anlamanın faydası âşikârdır.[286]

Bir kişinin karakteri hakkında varacağımız yargılarda, çoğu kez o kişinin beden ve yüz yapısı önemli rol oynar. Güzellik, çirkinlik, şişmanlık ya da zayıflık gibi ilk bakışta göze çarpan özelliklerin yanı sıra, el, ayak, saç, baş, göz vb. gibi vücûdun dış organlarıyla ilgili özellikler, hem bu özelliklere sahip olan kişinin tutum ve davranışlarının değerlendirilmesinde hem de üzerimizde bırakacağı olumlu ya da olumsuz izlenimde etkili olur.[287]

Vücut yapısıyla ahlâk arasındaki münasebetlerin mevcûdiyeti, hiçbir zaman bir muayyenlik ve kat'iyyet göstermezse de herhalde hayat şartlarının, devamlı meşgul olunan işlerin, maddî ve manevî alışkanlıkların, çeşitli ruhî huzursuzlukların (Mesela sigara içenlerin öksürmesi, çocukluğunda fazla bisiklete binenlerin bacaklarının kalınlaşması, kazma kürek ve tarla bahçe işleri gibi bedensel güç gerektiren şeylerle uğraşanların parmak ve pazularının irileşmesi, maddî ve manevî ıztırapların gözlere, yüz ve alın çizgilerine yansıması gibi) bedenimiz üzerindeki tesirlerini müşahede etmek, bu bakımdan da bu konudan faydalanmak mümkündür.[288]

Bedensel özelliklerle kişilik ve zekâ düzeyi arasında ilişkiler bulunduğu görüşü, öncelikle ruhbilim olmak üzere, anatomi ve fizyoloji gibi bilim dallarını ilgilendirir ve bu bilim dallarının bilgilerinden yararanılarak açıklığa kavşturulabilir.[289]

Kökü eski Yunan'a kadar uzanan bu ilim sayesinde, insanların geleceğinden netice çıkarmak, böylece dış görünüşleri itibariyle ahlâk ve seciyelerini, sahip oldukları meziyetleri tesbit etmek mümkün olabilmiştir. Halk arasında da rağbet gören bu ilim, çeşitli sebeplerle ele alınmış, özellikle siyaset (politika) alanında önemli bir araç olarak kullanılmıştır.

Bir asır öncesine kadar bu ilmin, doktorluk alanında da yardımcı bir unsur olarak kullanıldığı görülmektedir. Hint âlimlerinden bazılarının bu ilimle uğraştıkları bir söylenti ise de bu konuda Arapların yazılı olarak bir hayli eser bıraktıkları muhakkaktır.

Batı dünyasında ise Krestchmer'den sonra müsbet (pozitif) bilim açısından bir değerlendirmeye tâbi tutularak insan karakteri üzerinde bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.[290]

Kıyafet ilminin tarihçesine gelince, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İslâmiyyet'ten önce pek çok ülkede bu ilimle uğraşılmış ve eserler verilmiştir. İslâmiyyet'ten önce Mısır, Yunan, İran, Roma ve Hint kültürlerinde sistematik olmamakla birlikte ilm-i kıyâfetin varlığı bilinmektedir.[291] Rivayetlere göre insanı tiplere ayırma teşebbüsü, ilk önce miladdan önce V. yüzyılda yaşamış Yunan hekimi Hippocrates'te görülür. Sıhhat ve mizacla ilgili olarak insan vücudu, kan, balgam, safra ve sevdâ olmak üzere dört karışım (ahlât-ı erba'a) ihtiva eder. Miladdan sonra II. yüzyılda yaşayan Bergamalo hekim Galien mizacları, demevî, choleric (safravî), flegmatik (balgamî) ve melânkolik olmak üzere dörde ayırır.[292]

Kıyafet ilmi Uzak Doğu da çok eskiden beri bilinen ve değer verilen bir bilgi türü idi. Mesela Taocu felsefede *Mien Shiang* denilen, yüz hatlarından kişiyi teşhis sanatı (mien "yüz", shiang "okuma" demek), uzun yıllar Çin'liler tarafından kullanılmıştır. İnsanların yüzü, ömürleri ve yaşamlarının kalitesi hakkında bilgi edinebilmek için incelenmiştir. Bu ilmi bilen Eski Çin yüz okuma uzmanlarına göre, yüzü oluşturan unsurlardan kaş, gözler, ağız, burun ve kulakların dengeli olmasıyla, kişinin mutluluğu ve ömrünün uzun olması doğru orantılıdır.

Eflâtun insanları "Derin ve sathî" olmak üzere ikiye ayırır. Aristo da Platon'un bu ayırımını kabul etmekle beraber, görüş açısı kendisini fizyolojik esaslara dayanmaya daha fazla sevk eder. Aristo, İskender'e siyaset yollarını birer birer öğretirken o arada bir de firâset ilminden ehemmiyetle bahsederek onu öğrenmek için tavsiyede bulunuyor. Ve onun doğru bir ilim olduğunun sebebini isbat edebileceğini iddia ediyor.[293]

Aristo ilm-i kıyafet konusunu müstakil halde ele almış ve İskender'e siyaset yollarını öğretmek maksadıyla Firâset ilminin öneminden bahseden bir eser yazmıştır. Aristo'nun bu eseri Yuhanna bin el-Bitrik tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Çeşitli kütüphanelerde el yazması halinde bulunan bu eserin Aristo'ya âidiyeti tartışmalıdır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-İslâm Düşüncesi'nde Aristo üzerine geniş bir doktora tezi hazırlayan Mahmut Kaya'ya göre bu eser Aristo'ya mâl edilemez.[294]

Hipokrat, Câlinus (Galien), Eflâtun, İladus ve Aristo'nun kıyâfet ilmiyle alâkalı söz ve eserlerinin bahsi ve tercümeleri, İslâm âlemindeki bu konuyla ilgili eserlerde de geçmektedir.[295]

İslâmî dönemde kıyafet hakkında yazılan ilk eserin İmam Şâfiî'ye (204/819) ait olduğu bildirilse de, bu güne kadar bu eserin ne kendisi ne de tercümesi elde edilebilmiştir. Ancak muhtelif kaynaklarda böyle bir eserin mevcûdiyeti ve şöhretine hatta (eğer rivayetler doğru ise) İmam Şâfiî'nin böyle bir eser yazabilecek bir yapıda oluşuna dâir işaretler bulunmaktadır. Mesela hikâye edildiğine göre İmam Şâfiî ve İmam Muhammed bir adam görürler. İmam Muhammed o kişi için "Neccardır (Marangoz)" dedi. İmam Şâfiî "Demircidir" dedi. Daha sonra o kişiye mesleğini sorduklarında o kişi "Demirci idim, şimdi marangozum" dedi.[296]

Kindî'nin (IX. yüzyıl ortaları) *Risâle fî'l-firâse'*si, Yuhanna b. Bıtrîk'in X. yüzyıl) Aristo'dan tercüme ettiği *Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riâye'*si, Muhammed b. Zekeriya er-Râzî'nin (320/ 932) *el-Mansûrî* adlı eserleri kıyâfetnâme türünün ilk örnekleri olarak tanınır.[297]

Kâtib Çelebi'nin haber verdiğine göre İbn Sînâ'nın da bu konuda bir risâlesi vardır. Arapça kıyâfetnâme veya firâsetnâme türünün sonraki başarılı örnekleri, *Ebu Sehl el-Mesîhî'*nin *Kıyâfetnâme'*si, Fahreddin er-Râzî'nin *Kitâbü'l- firâse'*si, Şeyhürrabve ed-Dimaşkî'nin *Kitâbü'- âdâbü ve's-siyâse fî ilmi'n- nazari ve'l-firâse'*si gelir.[298]

Diğer taraftan yazdığı bir eser içerisinde bir bölümü kıyafetnâmeye ayıran müellifler de vardır. Mesela, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (er-Risâle'de bir bölüm) ve İbn Arabî (Tedbîrâtü'l- ilâhiyye'den bir bölüm) akla gelmektedir.[299]

Farsça kıyâfetnâmelerden Abdürrazzak Kâşâni'nin (730/1329) eserini, Derviş Abdurrahman Mîrek'in Sulta Ebû Saîd Bahadır'a ithâf ettiği *Tuhfetü'l-fakîr'*ini, Seyyid Ali Hemedânî'nin *Zâhiretü'l-mülûk'*ünü,

Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin firâsetle alâkalı bir bölüm ihtiva eden *Ahlâk-ı muhsinî*'sini ilk planda sayabiliriz.[300]

Kıyafet ilmi Türkçe'ye tercüme veya telif yoluyla geçmiş, Arapça ve Farsça'da yazılmalarına sebep olan âmiller Türkçe'de de kaleme alınmalarına sebep olmuştur. Başka milletlerde olduğu gibi Osmanlılar'da da bu ilmin siyaset sahasında kullanıldığı ve Osmanlı pâdişahlarının bu ilme yabancı kalmadıkları görülmüştür. Pâdişahlar firâset ilmine önem vererek saraya alınacak kişiler hakkında bilgi sahibi olmak için kıyâfetnâmelerin yazılmasını teşvik etmişlerdir.

Yüzlerine bakılarak kötü kişiler olduğu düşünülenler, Saraya alınmaz ve bunları teşhis için kıyâfet-şinaslar bulundurulurdu. Sadece terbiye yönünden değil, doktorluk açısından da bu ilme gereken ilgi ve alâka gösterilirdi. Keverek-zâde ve Mustafa Hami Paşa gibi tabiplerin, tıpla ilgili eserleri yanında Kıyâfetnâmeleri de vardır. Bu konudaki eserler çağlarına göre büyük önem taşırdı.

Keverek-zâde'nin Kıyâfetnâmesi Üniversite Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 2695 numaradadır.[301]

Bilinen Türkçe ilk kıyâfetnâme Bedr-i Dilşâd b. Muhammed Oruc'un Osmanlı Pâdişahı Sultan II. Murad'a sunduğu *Murâdnâme* adlı mesnevîsinin kırkıncı bâbında yer alan köle ve câriye satın alırken dikkat edilmesi gereken hususların açıklandığı bazı beyitlerden (beyit: 7464-7631) ibârettir.[302]

Fâtih Sultan Mehmed devri vezirlerinden Mahmud Paşa'nın musahibi ve 1490 yılında tamamlanan *Selâtinnâme* adlı eserin müellifi Sarıca Kemal,

"Ki düzdüm Türkî dilden iki nâme
Firâset-nâmedür bir sûz-nâme" beytiyle bir *Firâsetnâme*sinden bahsederse de bu güne kadar mevcudu görülmemiştir.[303]

Türkçe olarak günümüze kadar ulaşan, elde nüshası bulunan ilk müstakil eser Akşemseddin-zâde Hamdullah Hamdi'nin (909/ 1503) manzum *Kıyâfetnâme*'sidir. Mesnevî şeklinde yazılmış 153 beyitlik eserde, renk, boy, yanak, saç, sakal, baş, alın, çene, el, parmak, vb. yirmi altı başlık altında karakter tahlili yapmıştır.[304]

Diğer Türkçe kıyâfetnâmeler arasında Firdevs- Rûmî'nin *Firâsetnâme*'si, İlyâs b. Îsâ'yı Saruhânî'nin, Abdülmecid b. Şeyh Nasûh'un, Mustafa b. Evranos'un ve Bâlîzâde Mustafa'nın kıyâfetnâmeleri sayılabilir. Nesimî'nin *Kıyâfetü'l- firâse*'si, Visâlî'nin *Vesîletü'l- irfân*'ı, Lokman b. Hüseyin'in *Kıyâfetü'l- İnsâniyye fî şemâili'l- Osmâniyye*'si de en çok bilinen eserlerdir.

Lokman b. Hüseyin'in Sultan III. Murad'a sunduğu kıyâfetnâme'de Osmanlı pâdişahlarının bedenî özelliklerinden hareket edilerek karakter özellikleri tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu kitabın İstanbul ve Avrupa kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunmaktadır.[305]

Görüldüğü gibi ilm-i kıyâfet konusunda İslâm dünyasında Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok eser kaleme alınmıştır. Ve bu eserler başta yönetici kesim olmak üzere insanlar arasında büyük rağbet görmüştür. Özellikle saraylara alınacak görevlilerin seçiminde bu ilimden çok faydalanılmıştır. Âmil Çelebioğlu'nun tesbitlerine göre İslâm dünyasında 18. asra kadar İslâmî Türk Edebiyatı'nda bu türden eserlerin artarak devam ettiği, bu asırdan sonra ise bu ilme ilginin azaldığı, hatta son devirlerde bu konunun ciddiye alınmadığına şahit olunmuştur.[306]

Merhum Çelebioğlu'nun tesbitlerine göre Batıda ise durum bunun tamamen aksine olmuştur. Başlangıçta bu konu müstakil bir ilim konusu teşkil etmekten daha çok, bazı eserlerde fizyolojik görüşler olarak aksettiriliyordu. Shakespeare'in (1616) Juilus Ceasar'ın birinci perdesinde iki tip insanı nasıl karşılaştırdığı malumdur. Burada hem beden yapısı telakkisi hem de bu yapıyla birlikte gittiği farz olunan karakter ve ahlâkla ilgili kıymetli hükümleri vardır. Fransız filozofu ve fizikçisi Pascal'ın (1662) iki nev'i zihniyet (esprit) ayırt ettiği bilinir. Birinci tip, gördüğü eşyadan kalbe ve iç âleme doğru iner, diğeri daha ziyade, mantık ve riyâziyeye dayanır.[307]

Öte yandan tipolojiler ve özellikle somatik morfolojiler hayli gelişiyordu. Hippocrates'in açtığı çığırdan yürüyen çeşitli araştırmacılar görülüyordu. XIX. yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlangıcı, bazı müelliflere göre tipolojilerin altın çağı olmuştur.[308]

Kretschmer'den beri müsbet ilim açısından ele alınan ve ileride Lombrazo'da, kriminoloji açısından sistemli bir şekilde ifadesini bulacak olan vücut yapısı ile insan karakteri arasındaki ilişkiler üzerinde çok çalışılan ve çok ayrıntılı bir şekilde anlatılan konulardandır. Organların ve bedenin renkleri ve şekilleri ile o insanın huy ve tabiatı arasında bağlantı kurmaya ve bu bağlantıları sistematize etmeye çalışan İbrahim Hakkı Hazretleri, hırçın ve sâkin, akıllı ve ve ahmak, olgun ve zayıf karakterli tipleri böylece tespite çalışmıştır.

Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak şöyle der; Elbette tek tek organlar ile karakter arasında sıkı bir bağlantı tesbit edilemez. Şu kadar var ki, organ

kusurlarının bir takım aşağılık duygularına sebep olduğu ve bu duygunun da şahsın karakterine damgasını bastığı inkar olunamaz."[309]

Fizyonomi, yani kıyâfet ilmi, belki aslından bir hayli uzaklaşmış fakat esasta kaynak olmuş yeni bir çok mevzuları ve ilim dallarını doğurmuştur. Bu arada el yazısından, fotoğraftan renk ve tercihleri ve saireden yapılan şahsiyet tahlillerini de bu cümleden sayabiliriz. Bilhassa beden yapısıyla karakter arasındaki münasebetlere ait bilgilerin tecrübe yoluyla inkişaf etmesi, krimonolojide fayda sağladığı, bedenle ruh arasındaki korrelasyonu müsâit şartlar içerisinde sırf riyâzi olarak (beden yapısı endeksli, yani deneme neticesi elde edilen adet vasıtasıyla) ifade etmenin, teknik bakımdan mümkün olduğu ileri sürülmüştür.[310]

Türk edebiyatında, kıyâfetnâmeler içinde başlangıçta nasıl Hamdullah Hamdi'nin kıyâfetnâmesi meşhur ve bilhassa halk arasında en yaygını ise, en son tanınmış kıyâfetnâme olarak İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eseri zikredilebilir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kıyâfetnâmesi, *Mârifetnâme* içinde olup beşinci faslın bir kısmını teşkil etmektedir. Sekiz nev'e (madde) ayrılan bu fasılda asıl kıyâfetnâme'yi meydana getiren bölüm, dördüncü ve beşinci maddelerdir. Yani burada "Müfteilün fâilün" vezniyle yazılmış mesnevîlerdir. Diğer maddeler ise tamamlayıcı mahiyette olup birincisi, baş uzuvlarının şekilleri hikmetine, ikincisi, insan cisminin diğer uzuvlarının hikmetine, üçüncüsü, insan uzuvlarına firâsetle nazar etmenin selâmetine, altıncısı, kadın güzelliklerinin alâmetlerine, yedincisi, uzuvların zıd durumlarıyla ve nefisle alâkalı hükümlere, sekizincisi, bedenî ihtilâclara dâir konulardır. Bunlardan altıncı ve sekizinci maddeler hâriç diğerleri nesirdir.[311]

Psikolojide büyük ölçüde İbn Sînâcı geleneği tekrar eden İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de kişinin saç, göz, kulak, el, baş gibi organlarından ve dış görünüşünden hareketle onun ahlâk ve karakter yapısından sonuç çıkarma yollarını gösteren bilgilerden oluşan kıyâfet ilmi (physiognomy) konusuna ayırmış olduğu bölüm, İslâm ilimler tarihi içinde bu alanda yapılmış çalışmalar arasında özel bir yere sahiptir.[312]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *"Kıyâfetnâme"*sinde, diğer birçok örneklerden farklı olarak, her uzuvla ilgili hükümler verilirken, başlık konularak ayrıca uzuvlar belirtilmemiştir. Beyitler müteselsilen devam eder. Müellifin bu konuda eski eserlerden faydalanmış olması tabiî olmakla beraber manzûmede, hiçbir yabancı tesir ve tercüme kokusu hissedilmez.

Konu, şiire müsâit olmamakla veya öğretici mahiyette olduğundan, bu nev'i eserlere şiir havası eklemek zaten doğru değildir. Dili devrine göre sade ve akıcıdır.[313]

İbrahim Hakkı Hazretleri Kıyâfetnâme'sinin dördüncü ve beşinci kısımlarında hemen hemen Hamdullah Hamdi'nin Kıyafetnâme'sine yakın bir biçimde, baş ve yüzdeki organlardan başlayarak vücûdun dış organlarını özellikleriyle sıralar ve bu özelliklere sahip kişinin nasıl bir ruh yapısına sahip olabileceğini belirtir. Yalnız İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bazı özelliklerinden yararlanarak kişinin karakterini tahlile geçtiği organlar sayıca çoktur. Örneğin; Hamdullah Hamdi'nin Kıyâfetnâme'sindekilerden fazla olarak kol, el, tırnak, göğüs, kasık, diz, baldır ve benzeri özelliklerine göre de insanların karakteri tahmin edilmiştir.[314]

Batı dünyasının özellikle **Krestchmer**'in ele aldığı tipler, haliyle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Kıyâfetnâme'sinde sistemli bir şekilde mevcut değildir. Ayrıca tek bir uzuv ile karakter ve ahlâk arasında çok sıkı bir bağlantı kurmak da oldukça güçtür. O devrin ilim anlayışına uygun olarak hemen hemen her ilme yer veren İbrahim Hakkı Hazretleri uzuvları tek tek ele alarak incelemiştir.

Son asırda ilimlerin ilerleyişine, sistemli ve metodlu ilim anlayışına göre insanın yüzü, rengi ve diğer organları vasıtasıyla ahlâk ve mizacını tayin ve tesbit etmek güçleşmiştir. Çünkü bu tür çalışmalara az-çok indî telakkîler, farazî düşünceler, acele verilmiş hükümler ve tecrübesi yüzde yüz yapılmamış bir takım müşahedelerin karışması mümkündür. Kıyafetname'deki hükümlere kesinlik atfedilemez. Ancak psikoloji ve tıp gibi alanlarda insan karakteri tahlillerinde yardımcı olabilir.[315]

Şarkta "ilm-i firâse" ve "ilm-i kıyâfet" gibi adlarla gelişerek psikologlar ve adliyeciler için dikkate değer bir konu haline gelen bu ilim, İbrahim Hakkı Hazretleri'nden önceki ve ondan sonraki çağların bilim telakkisine uygun olarak bazen âyet-i kerîmeler, hadîs-i şeriflerli, tasavvufî ve ahlâkî kıssalardan yararlanılarak da işlenmiştir.

Beden yapısı ile karakter, insanın dış görünüşü ile iç âlemi arasındaki bütünlük asırlar boyunca geçerliliğini korumuş ve bugün de bunlar arasında çok sıkı bağlar olduğunu söyleyen uzmanlar bulunmaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Kıyâfetnamesi, diğer kıyafetnameler gibi kesin ilmî ölçüler içinde mütâlaa edilmese bile, mizah, şaka, nükte ve latîfeler ile süslü yönü esere değişik bir hava vermiştir. Manzum olması birçok insanın rahatlıkla okuyup anlamasına yardımcı olmuştur.

Osmanlı devletinin çeşitli yerlerinde kaleme alınan kıyafetnamelerde hiçbir yabancı tesir ve ilhamın mevcut olmadığını iddia etmek ne kadar güç ise, fıtrî ve sosyolojik suçlular hakkındaki Lombrozo, Karafolo, Ferri ve benzeri bilginlerin kurduğu İtalyan mektebinin iddia ve nazariyelerinin tamamen şarktan alındığını söylemek de o kadar güçtür.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir kriminolojist değildi. Eklektik bir çerçevede kaleme aldığı bazı konularda kendi görüş ve düşüncelerini beyan etmesi, kişilerin iç yüzünü ve sahip oldukları meziyetleri inceden inceye deşerek teşhis etmede ustalık göstermesi, insanın yaratılıştan getirdiği bir takım marazî ve ruhî bozuklukları ele alıp incelemesi çok yoğun ve yorucu bir çalışmanın sonucudur.[316]

3-İrfâniyye

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin beş ana kitap olarak zikrettiği kitapların üçüncüsü *İrfâniyye*'dir. Yazarının ifadesiyle eser, 1174/ 1761 tarihinde cem' olunmuştur. Aynı zamanda *Mecmû'atü'l-vahdâniyye fî Ma'rifeti'n-nefsi'r-Rahmâniyye* adını taşıyan ve Yusuf Nesim tarafından 1190/1776 tarihinde ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sağlığında istinsah edilmiş 166 varaklık tezhipli bir nüshasına göre (Süleymaniye ktp., H. Mahmud bl. N. 2412) Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç bölümden meydana gelen bu eser, umumî mahiyette "Men arefe nefsehû fe-kad arefe Rabbehû" (Nefsini bilen Rabb'ini bilir.) hadîs-i şerifi ile ilgilidir.[317]

İrfâniyye'nin İbrahim Hakkı Hazretleri'nin damadı Şeyh Hâmidü'l-Hamîd tarafından yazılmış bir nüshası Celalettin Toprak'ın elindedir.[318]

Arapça olan birinci bölümde (2/b-74/a): İlgili âyet ve hadîslerin dışında Hz. Ali'den, Abdülkadir Geylânî'den, İbn Arabî'den, Gazzâlî'den, Kemal Paşazâde'den, Ömer İbn Fâriz'den, Şeyh Arslan'dan, Şeyh Ebu'l-Vefâ'dan, Necmüddîn-i Kübrâ'dan, Akşemseddin'den, Molla Câmi'den vs. den ilgili nakil ve seçmeler bulunmaktadır.[319]

Farsça olan ikinci bölümde (74/a-134/a): Esas olarak yine aynı konu işlenilmiş, Molla Câmi', Abdullah Ensârî, Hüseyin Vâiz, Feridüddîn-i Attâr, Şeyh Lâhicî, Hakîm-i Isfahânî, Habîb-i A'cemî vs. den nakillerde bulunulmuştur.[320]

Türkçe olan üçüncü bölüm (134/b-166/a) de aynı konu ile alâkalıdır: Nakşibendiyye ile ilgili bazı bilgilerden sonra "Men arefe …" ye dâir Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'inden, Mola İlâhî'den, Şeyh Ebû İshâk'ın

Nuktatü'l-Vahde kitâbından, Bâbâ-yı Âlem'in *Vesâyâ-yı Hazret*'inden naklen tercümeler bulunmaktadır.[321]

Elli yedi kitaptan parçalar seçilerek hazırlandığı belirtilen eser, müteâkip tarih manzûmesi ile sona ermektedir.

"Bu İrfâniyye'dir lübbü'l-kütüb ilm-i tasavvuftan
Bu İrfâniyye'dir âzad eden canı tekellüften

Bu İrfâniyye'dir tecrîd eden aklı alâyıktan
Bu İrfâniyye'dir tefrîd eden nefsi halâyıktan

Bu İrfâniyye'nin vahdet şarâbın kim ki içmiştir
O nefis Rabb'isin bilmiş ikilikten o geçmiştir

Bu İrfâniyye'dir her dem enîs-i kalb-i her fânî
Vücûdun nefy eden âriflerindir mürşid-i cânı

Çü bin yüz yetmiş ü dörtte bunun cem'i tamam oldu
Cihanda senden ey Hakkı bu mecmûa müdâm oldu."[322]

4-İnsâniyye

Mecmûatü'l-insâniyye fî ma'rifeti'l-vahdâniyye: İbrahim Hakkı Hazretleri'nin güldeste (antoloji) türünden eserlerindendir.(Süleymaniye, Düğümlü Baba N.352) Eser manzum ve 722 sayfadır.[323]

Mecmûatü'l-insâniyye, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde ve yüz altmış kitaptan şiirler seçilerek, 1176/1763 tarihinde tertip olunmuştur. Seçilen eserlerin daha çok tasavvufî ve tâlîmî (didaktik) olmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber edebî mahiyetteki örnekler de az değildir. İbrahim Hakkı Hazretleri, eserin sonundaki tarih manzûmesinde, güldestesinin bazı özelliklerini de belirtmiştir.[324]

Eserin el yazması nüshalarının torunlarında olduğuna dâir bir bilgi de mevcuttur.[325] Eserin aslı Tillo'da Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'ndadır.[326] Evvelce Nazımiye Müftüsü olan Mehmed Ali Bener'deki nüsha, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası oğlu Yusuf Nesim tarafından, Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndaki nüsha İsmail Fehim tarafından istinsah edilmiştir.[327]

Eser, baştan itibaren 17. sayfaya kadar Arapça'dır. Şeyh Fakîrullah için yazdığı sekiz kasîde de buradadır. Hazret bu bölümü 20 kitaptan seçtiğini belirtmiştir. 570. sayfaya kadar Farsça, geri kalanı da Türkçe'dir. Bunlar 140 kitaptan seçilmiştir.[328]

"Bu İnsâniyye'dir lübbü'l-kütüb ilm-i tasavvuftan
Bu İnsâniyye'dir tecrîd eden kalbi tasarruftan

Bu İnsâniyye'nin her beyti bir iklîm-i hikmettir
Bu İnsâniyye'nin her harfi bir sırr-ı hakîkattir

Bu İnsâniyye'nin hikmet sütün nûş eyleyen âkil
Şecâat kesb edip havf u recâyı kor olur kâmil

Bu İnsâniyye'dir her dem enîs-i kalb-i her âgâh
Bu İnsâniyye'dir ağleb celîs-i evliyâullâh

Çü bin yüz yetmiş altıda bunun cem'i tamam oldu
Cihanda senden ey Hakkı bu hoş tuhfe kirâm oldu."[329]

*Mecmûatü'l-insâniyye'*nin birinci bölümünü oluşturan Arapça şiirler (2/a-9/b) yirmi Arapça kitaptan hazırlanmıştır. Zebur'daki "Fatlubnî" sûresinin Arapça manzum tercümesi (Türkçe tercümesi için bkz. Â. Çelebioğlu, Türk Edebiyatında Manzum Dînî Eserler, Şükrü Elçin armağanı, Ankara 1983, s.153-166), Cüneyd-i Bağdâdî, Zeynelâbidîn, Fakîrullah Efendi (İ. Hakkı), vs. nin kasîdeleri, muhammesleri ve benzerleri bulunmaktadır.[330]

İkinci bölümü meydana getiren Farsça şiirler, eserin en geniş bölümüdür (10/b-287/b). Bu bölümde Gazneli Hakîm Senâî, Feridüddîn-i Attâr, Mevlânâ, Ârif Halîfe, Şahîdî, Sa'dî, Şeyh Uzletî, Hâfız, Kemâl-i Hocendî, Mağribî, İbrâhîmü'l-Irâkî, Evhâdî, İmâd, Hakânî, Nizâmî, Hüsrev, Enverî, Feyyâz, Şebüsterî, Hilâlî, Halîlî, Lâhicî, Molla Câmî, Örfî, Şevket, Sâib, Hayâlî, Hüseyin Vâiz Kâşifî, Ömer Hayyam, Akşemseddin, Tecellî vs. nin dîvânlarından, mesnevîlerinden ve muhtelif eserlerinden seçilmiş parçalar yer alır.[331]

Üçüncü bölümde Türkçe şiirler bulunmaktadır (288/b- 340/a) Bu bölümde: Fuzûlî'nin *Dîvân*'ından, *Leylâ ve Mecnûn*'undan, Hamdullah Hamdî'nin *Yusuf ile Zelîha*'sından, Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'sinden, Kemal Paşazâde'nin *Yusuf ile Züleyhâ*'sından ve

diğer şiirlerinden, Yunus Emre'den, Elvân-ı Şîrâzî'nin *Gülşen-i Râz'*ından, Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gencine-i Râz* ve *Şâh u Gedâ*' sından, Niyâzî-i Mısrî *Dîvân*'ından, Cevrî'nin *Hall-i Müşkilât*'ından, Hayretî *Dîvân*'ından, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid'*inden, Bursalı Lâmiî Çelebi'nin *Dîvân*'ından, mesnevîleri ve *Manzum Lügat*'inden, Fehîm *Dîvân*'ından, Hâkânî'nin *Hilye*'sinden, Şâhidî'nin *Manzum Lügat*'inden (*Tuhfe-i Şâhidî),* Sabûhî, Oğlan Şeyh, Nef'î, Nâbi *Dîvân* ve mesnevîlerinden, Sultan Ahmed'in şiirlerinden, Sâbit, Hâzık, Rûhî-yi Bağdâdî ve Hakkı'nın (Hazret'in kendisi) muhtelif eserlerinden seçme şiirler vardır. Bu tercihlerinde İbrahim Hakkı Hazretleri, sadece şairlere ve muhtevâya dikkat etmemiş, edebî yönden olduğu kadar şekil husûsiyetleri bakımından da bazı hususlara dikkat etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu tür eserleri bu konudaki başarı ve titizliğini gösterdiği gibi, üç dilden çeşitli konulardaki yüzlerce eseri gördüğünü hatta incelediğini göstermesi bakımından ilim, kültür ve edebî seviyesini, zevkini tayinde, kaynaklarını ve tercümelerini tespitte yardımcı olabileceği için de ayrıca dikkate değer bir husustur.[332]

İnsâniyye'nin muhtevâsı ve Türkçe kısmının transkripsiyonlu metni Köksal Selçuk tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Tez yöneticisi Yrd. Doç Dr. Numan Külekçi'dir. 3 Ana Bölüm halinde tezini hazırlayan Köksal Selçuk birinci bölümde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı, kişiliği ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümü *İnsâniyye*'nin incelenmesine ayırmıştır. Burada önce *İnsâniyye*'nin Arapça kısmını, sonra Farsça kısmını daha sonra da Türkçe kısmını incelemiştir. Bunun ardından nüshalar hakkında bilgi vermiştir. Üçüncü bölümde ise, metin, sonuç ve kaynaklara yer vermiştir.[333]

5- Mecmû'âtü'l-Meânî

Mecmû'âtü'l-Meânî, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında *Mecmû'atü'l-Hakkı* adını taşıyan bu eser, 1178/1765 de nazm ve cem' olunmuştur. (İst. Arkeoloji Müzesi Ktp. Said Paşa bl. Nr. 576, 503 s.) El yazması nüshaları şahıslardadır denilmiştir.[334] El yazması nüshasının Ali Bener'de olduğu da rivayet edilmiştir.[335] Cemil Çiftçi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu eseri Tillo'da tamamladığını söylemiştir.[336] Bu eserin tek nüshasının İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'nda olduğu da söylenmektedir.[337]

Muhtelif konularla ilgili manzum ve mensur yazılar ihtiva eden Mecmû'âtü'l-Meânî'de Arapça, Farsça ve Türkçe olan kısımlar karışık bir şekildedir. Kendi eserlerinden ve başkalarından da (Mesela, Mevlânâ'dan, s.354-369) seçmeler bulunmakta olup ayrıca doğum, ölüm vs. tarihleriyle bazı mektuplar bulunmaktadır. Eserin içinde (s.176-177) Molla Mustafa Fânî'ye, -İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bazı kendi eserleri de dâhil olmak üzere- adları verilen elli beş kitabın tavsiye edilmesiyle bu mecmûanın, adı geçen şahsa ithâf edildiği söylenebilir.[338]

Mecmû'âtü'l-Meânî'nin Bazı Bölüm Başlıkları

Tertîbü'l-ulûm: yüz beyitten biraz fazla bir mesnevîdir. İlimler hakkındaki görüşleri ihtiva eder, s.1-10,Türkçe.

Cilâü'l-kulûb: 1180 de telif edildiğine göre sonradan ilave edilmiş olmalı. Arapça, s.11-30

Vuslatnâme: manzum mektup, Türkçe s.31-38

Şükürnâme: Türkçe mesnevî, s.43-49

Sıfâtü'l-ârifîn: Farsça, s.59

Vasiyyetü'l-uzlet: Arapça, s.63

İkbalnâme: Türkçe mesnevî, s.63-65

Fenânâme: Türkçe kasîde, 70-71

İbretnâme: s.78

İnsânü'l-kâmil: (İnsan-ı Kâmil) Türkçe, s.103-118

Bu bölüm tarîk-i kãdiriyye meşâyihinden şeyh Fâzıl Erzurumî tarafından Dersaâdet Matbaa-i Âmire'sinde 1339 yılında basılmıştır. *İnsâniyyet-i kâmile* şeklinde yazılmıştır. 16 sayfadır. Türkçe'dir. 17 fasıl üzerine bina edilmiştir. Bir nüshası İSAM Kütüphanesindedir. (GNL, 297/7 ERZ. İ)

Eser İ. Turgut Ulusoy tarafından sadeleştirilmiştir. *İnsan-ı Kâmil,* (Hisar Yayınevi, İstanbul, tarihsiz. 108 sayfa.) Eser bir de Hisar Cilt ve Yayınevi tarafından sadeleştirilip neşredilmiştir. İstanbul 1971. Sadeleştirenin kim olduğu belirtilmemiştir. Baş tarafında Mevlüt Karaca'ya ait bir tanıtım yazısı vardır. 64 sayfadır.

A'mâlü'l-felekiyye bi'r-rubi'l-müceyyib: Türkçe, astronomiyle ilgili ceyb tahtasının kullanılışı hakkında, s.124-139

Tecvîdü'l-Kur'âni'l-azîm: s.213-218. Arapça, Farsça, Türkçe küçük bir lügat, sonunda bazı aruz kalıpları ve örnekleri mevcuttur (s.218-247)

Kavaid-i Fürsiyye: Farsça bazı dil kaideleri, Türkçe, manzum, s.248-265

Nasihatnâme: Türkçe bir murabba', s.292-293

Mir'âtü'l-kevneyn: Arapça s.322-328
İnâyetnâme: Türkçe, şathiye nev'inden bir şiir, s.426.
Gönülnâme: Türkçe, manzum, s.434-437[339]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu beş ana eserinden meydana gelen ve evlat eserler dediği on kitabı ise şunlardır:

1-Tuhfetü'l-Kirâm (Büyüklerin Hediyesi): 1180/1765 yılında Tillo'da (Aydınlar) şeyhinin evinde yazılmıştır. *Mecmû'âtü'l-Meânî*'nin kaynaklık ettiği bu eserin nüshasıyla karşılaşmak mümkün olmamıştır.[340]

2-Nuhbetü'l-Kelâm (Sözlerin Seçilmesi): Kendisinin ikinci evlat eser olarak gösterdiği ve 1182/ 1768 de yazdığını belirttiği bu kitap, yine yazarının ifadesiyle seçmelerden (intihab) meydana gelmiş bir eserdir. *Mecmuâtü'l-maâni* ve *Mârifetnâme*'den seçmeler olduğu kaydedilir.[341] Nüshası görülmemiştir.[342]

3-Meşâriku'l-Yûh (Güneşin Doğuları): 1185/ 1771 yılında tertip olunmuştur. Bir tanesi Arapça, daha çok Farsça ve Türkçe, kendisinin ve başkalarının şiirlerinden, daha doğrusu evvelki eserlerinden seçilerek hazırlanmış bir müntehâbât (güldeste, antoloji) dir. (Süleymaniye, H. Mahmud Ef. No: 3381,vr. 1/b- 3/a) Eksik bir nüshası da Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır. Eserde Râh-ı ervâh, Âzatnâme, Rızânâme, Fakirnâme, Fenânâme, Gönülnâme, Sabırnâme gibi bölümler bulunmaktadır.[343]

4-Sefîne-i Rûh: *Sefînetü Rûh min Vâridati'l-fütûh*, 1187/1773 tarihinde yazılmıştır. (Süleymaniye, H. Mahmud Ef. No: 3812, 3413)[344] Diğer eserlerinden Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk vâridât, (gönle gelen ilhamlar) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir.[345] Bir nüshası Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.[346]

5-Kenzü'l-Fütûh: İbrahim Hakkı Hazretleri bu eserini *İrfâniyye* adlı mecmûasından seçtiği müfredlerden (müstakil beyit) meydana getirmiştir. Bin yirmi beyit ihtiva eden bu eser, 1188/ 1774 yılında tertip olunmuştur. Tasavvufî ve didaktik mahiyetteki bu eserde bazı beyitler, Arapça'dan Farsça'ya ve Türkçe'ye tercüme şeklindedir. Bir nüshası Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.[347]

Eser Şakir Diclehan tarafından yeni harflerle *Kenzü'l-fütûh* adıyla yayınlanmıştır. (Hasankale İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, Er-Tu Matbaası, İstanbul 1980)

Şakir Diclehan'ın yaptığı araştırmaya göre *Kenzü'l- fütûh*'un gerek İstanbul ve gerekse Anadolu'da üç el yazma nüshası vardır. Bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmud Efendi 3316 numaradadır. Diğeri İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T.Y. 1734 numaradadır. Öbürü de Hasankale'de Mesih İbrahimhakkıoğlu tarafından İbrahim Hakkı Hazretleri Külliyesini Koruma ve Yaşatma Derneği'ne bağışlanan ve hâlen aynı kütüphanede muhafaza edilen nüshadır.[348]

İbrahim Hakkı Hazretleri bu kitabın sonunda, Fakîrî mahlasıyla yazdığı ve dua ile başlayan "Hâtime" (sonsöz) mahiyetindeki manzûmesinde eseriyle ilgili bilgiler verir.[349]

"İlâhî vechin için eyledim müfredler inşâd
Okuyup tâlibin venz ile dilşâd ola hem dil şâd

İlahî hıfzına verdim emânet müfredâtım ben
Enîs-i ehl-i dil kıl bunları sen sakla münkirden

Müfredât oldu kitâb-ı müstetâb ey rûh-i ruh
Resmidir lübb-i tasavvuf ismidir Kenzü'l-fütûh

Ey Fakîrî bin yigirmi müfred oldu bu kitab
Sâl-i hicret seksen ü sekiz tedâhüldür hisab

Hakk'a hamd olsun Habîb ü âline yüz bin selâm
Buldu Kenzü'l-fütûh ebyâtımız bunda hitâm"[350]

6-Defînetü'r-Rûh: Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış şiir ve nesirleri ihtiva eden bu eser, 1189/1775 de yazılmıştır. *Mecmû'âtü'l-Meânî*'nin kaynaklık ettiği bu kitapta, *Cilâü'l-kulûb* ve *İnsân-ı kâmil* risâleleri ile üç mektup (Kitâbü'l-âlem, Mektubu's-sırr, Raznâme)[351] ve dört yüz beyit miktarında çeşitli şiirler bulunmaktadır. (M. İbrahimhakkıoğlu, s.140-141).[352] Aslı Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.[353]

7-Rûhu'ş-Şurûh: 1190/1776 yılında, seçmeler (müntehâbât) şeklinde hazırlanan eser, *İlâhînâme*'den seçilmiş Mahzeni'l-esrâr'dan meydana gelmiştir. (Süleymaniye, H. Mahmud, nr. 3381, vr. 98/a- 11/b)[354]

8-Ülfetü'l-Enâm: Yazarın 1190/1776 tarihinde *Mârifetnâme*'den alarak tasnif ettiğini söylediği bu eser hakkında kimi araştırmacı "henüz bir

nüshasıyla karşılaşılmamıştır"[355] derken, bir bilgiye göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kayınbiraderi Mustafa Fâni tarafından yazılmış bir nüshası Celalettin Toprak'tadır.[356]

9-Urvetü'l-İslâm: 1191/1777 tarihinde tertip olunmuştur. (Süleymaniye, H. Mahmud, nr. 1462, 85 varak)

Bir mukaddime, on beş bâb (bölüm), ve Hâtime'den meydana gelen bu eser, daha çok dînî mahiyettedir. Daha önce yazılan veya iktibas edilen bir kısım Arapça risâleler, yer yer Türkçe tercümeleri ve konuyla ilgili bazı şiirler bir araya getirilmiştir.

İlk dört bâb Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili olup üçüncü bölümde Kur'ân tilâveti için gerekli olan tecvid ilmi konusu işlenmiştir. Dördüncü bölüm, Arapça olan üçüncü bölümün tercümesidir.

Diğer bölümler: Hz. Peygamber'e (s.a.s) ve sünnetine tâbi olma, Esmâ-i hüsnâ, Esmâ-i nebevî, Hz. Peygamber'in (s.a.s) hilyesi (fizîkî ve ahlâkî özellikleri), na'tlar, îtikad, İslâm'ın şartları, namazın şartları hakkındadır. (Şemseddin Fenârî'den bu eserin diğer manzum tercümeleri için bkz. A. Çelebioğlu, Türk Edebiyatında Manzum Dînî Eserler, Şükrü Elçin Armağanı, Ankara 1983, s.153-166).

Hacı Haliloğlu Lutfullah hattıyla yazılan nüsha Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.[357]

10- Hey'etü'l-İslâm: İbrahim Hakkı Hazretleri'nin evlat eserlerinin onuncusudur. *Urvetü'l-İslâm* ile aynı yılda hazırlanmıştır. *Mârifetnâme*'nin "Birinci Fen"ninde bulunan astronomi bahislerini eski anlayışa göre derlemiştir. *Hey'etü'l-İslâm*, Hamza Ganiyyullah'a ithâf olunmuştur.[358] Aslı Celalettin Toprak'ın elinde olup 180 sayfadır.[359]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ayrıca Farsça şiirlerden seçtiği ve yedi cilt olduğu rivayet edilen Lübbü'l-kütüb adlı bir antolojisi de bulunmaktadır. Âmil Çelebioğlu, 1971-1977 yılları arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde öğretim görevlisi ve üniversitenin satın alma komisyonunda görevli iken bu güldestenin beş cildinin üniversite kütüphanesi için satın alındığını belirtiyor.[360]

Bunların dışında İbrahim Hakkı Hazretleri'ne nisbet edilen pek çok eser daha vardır. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'*nda hepsini ayrıntılarıyla birlikte görmek mümkündür.[361]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hanımlarına, çocuklarına, dostlarına, derviş ve talebelerine yazdığı Türkçe, Arapça mektupları da bir araya getirildiği

takdirde müstakil bir eser meydana gelebilir. Ayrıca maddî kültürle alâkalı olarak "Devr-i dâim takvimi", bu gün tamir dolayısıyla bozulan ve daha önceleri her sene yirmi iki Mart'ta şeyhinin türbesine bir delikten güneş ışığının girmesi gibi düzenlemeleri, dikkate alınır, araştırılırsa, bunlar da eserleri arasına alınmalıdır.[362]

---

[1]. İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili 1977 yılına kadar yapılan çalışmalar için bkz. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, İsmet Binark-Mustafa Nejat Sefercioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basım evi, Ankara 1977.

[2]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973, Önsöz kısmı.

[3]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, *a.g.e., Önsöz.*

[4]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi,* Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınlarından, Ercan Matbaası, İstanbul 1961, s.8.

[5]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara 1998, s.15.

[6] . Çelebioğlu Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,*Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Büyükleri Dizisi, Ankara 1988, s.1; Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.10.

[7] . İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, Yayına Hazırlayan Siirt Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü, *İbrahim Hakkı Hazretleri* adlı kimin yazdığı belirtilmeyen altı sayfalık bir yazının ilk paragrafı. Bu rivayet diğer bazı kaynaklar tarafından da zikredilmiştir.

[8] . İbrahimhakkıoğlu Mesih, age., s.9.

[9] . Toprak Celâlettin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Tezi, 1975. s.6. sayın Toprak bu çalışmasında İbrahim Hakkı'nın ailesiyle ilgili bilgilerde çoğunlukla Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun eserinden faydalanmıştır.

[10]. Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun babası Server Emin Baba (Üstün Baş) dır.

[11]. Erzurum Halkevi Kültür Dergisi, 1 Mayıs 1945, yıl II, sayı VII, s.31.

[12]. Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000, s.4.
[13]. Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000, s.11.
[14]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hz.*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981, s.25. Hayrani Altıntaş'ın bu eseri *Erzurumlu İbrahim Hakkı* adıyla Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Araştırma- İnceleme Dizisi içinde İstanbul 1992 de basılmıştır.
[15]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, age., Kitap sonu.
[16]. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,7-8.
[17]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, age., s.9.
[18]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973, s.9
[19]. Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000, s.11.
[20]. H. 1110/ M.1697-98.
[21]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.13.
[22]. Çelebioğlu âmil, a.g.e., s.1.
[23]. Külekçi Numan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Toker Yayınları, Erzurum 2002, s.19.
[24]. Diclehan Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Hasankale İbrahim Hakkı Hz.'nin Cami ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği Neşriyatı, no 6, İstanbul 1980, sf.12.
[25]. Siirt'te düzenlenen sempozyumun yukarıda bahsettiğimiz kısmında "Hanife Hanım" yerine "Şerife Hatun" denmektedir. bkz. s.1.
[26]. Çelebioğlu âmil, a.g.e.,s.1.
[27]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.12.
[28]. Buraya kadar anlatılanlar *Mârifetnâme*'den alınmıştır.
[29]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.12.
[30]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.16.
[31]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.13.
[32]. Külekçi Numan, a.g.e., s.21.
[33]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.12; İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1; Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.2.
[34]. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, c.I., s.33; İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu

Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1.

[35]. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, a.g.e., s.33.

[36]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.32.

[37]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.16.

[38]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s.26; Aynı şekilde bkz. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.13.

[39]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.31.

[40]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1; Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.15.

[41]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.35.

[42]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.18

[43]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.22.

[44]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.40.

[45]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.22.

[46]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.41.

[47]. Toprak Celâlettin, a.g.e.,s.9.

[48]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s.26.

[49]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.14.

[50]. Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l- A'lâm,* Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, c.I., s.567.

[51]. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî ahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye,* Yayına hazırlayanlar, Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, c.I. s.129.

[52]. Ahmed Rıfat Efendi, *Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafiyye,* Tıpkıbasım, Ankara 2004, C.1-2, s.17.

[53]. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.I., s.33.

[54]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.28.

[55]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.44.

[56]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.21.

[57]. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,10.

[58]. Celalettin Toprak Erzurum'da dört yıl kaldığını belirtir. Bkz., Toprak Celâlettin, a.g.e., s,10.

[59]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.33.

[60]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.32.

[61]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s.26.

[62]. Çağrıcı Mustafa, *İbrahim Hakkı Erzurumî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2000, c.XXI., s., 306.

[63]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.14.
[64]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.
[65]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.15.
[66]. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 567.
[67]. Binark İsmet, a.g.e., s.5.
[68]. İbrahimhakkıoğlu, Mesih a.g.e., s.47.
[69]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.47.
[70]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.27. sayın Altıntaş bu bilgileri Sami Önal'ın Türk Kültürü'nde yayımlanan *190. Ölüm yıl dönümünde İbrahim Hakkı* adlı makãlesinden almıştır. Türk Kültürü sayı 95, Ankara 1970, s.791. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.36.
[71]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.
[72]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.
[73]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.15.
[74]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.49.
[75]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.
[76]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.
[77]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.28.
[78]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.49.
[79]. Bazı kaynaklar Fatma hanım için Türkçe ifadeye uygun olarak "Fadime Hanım" demişlerdir. Mesela bkz., Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.
[80]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.
[81]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.
[82]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.4.
[83]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.51.
[84]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.16-17.
[85]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.52.
[86]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22
[87]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.56; Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.4; Cemil Çiftçi ise "Osman Nedim adında bir oğlu oldu" diyerek tek bir çocuk olarak bahsediyor. a.e., s.22. Aynı şekilde Celalettin Toprak da Osman Nedim adında bir oğlu olmuştur diyor. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,13.
[88]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.56.
[89]. Külekçi Numan, a.g.e., s.24.
[90]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.42.
[91]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.52

[92]. Özyılmaz Ömer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Çocuk Gelişimi ve Eğitimi,* Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1990.

[93]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22

[94]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.22.

[95]. Çağrıcı Mustafa, *İbrahim Hakkı Erzurumî*, a.g. ank. mad., c.XXI., s., 306

[96]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.

[97]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.16.

[98]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.3; Aynı şekilde Celalettin Toprak da hem bu ilk ziyaretini hem de ikinci ziyaretini Sarı Gümrükçü diye tanınan Erzurum Gümrükçüsü Sun'ullah Ağa ile yaptığını söylüyor. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,13.

[99] . Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[100]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.

[101]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s. 28.

[102]. İbrahimhakkıoğlu Uğur Mesih, a.g.e., s.23.

[103]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.62

[104]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[105]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.23.

[106]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.79.

[107]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.5.

[108]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[109]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16

[110]. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,13.

[111]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[112]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.91.

[113]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

[114]. Külekçi Numan, a.g.e., s.25.

[115]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.93.

[116]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.95.

[117]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

[118]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24

[119]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.6.

[120]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.106.

[121]. Köksal Selçuk bu şahıslar için "Şeyhinin vefat eden oğlu Abdülkadir'den olan torunları Hamza Ganiyyullah'la Mustafa Fâni İbrahim

Hakkı'nın bu gelişinden pek ziyade memnun olurlar. Onu Tillo'da alıkoymak için kız kardeşleri Fatma Azîze ile evlendirirler" demiştir. Bkz. Selçuk Köksal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsâniyye İsimli Güldestesi'nin Muhtevâsı ve Türkçe Kısmının Transkripsiyonlu Metni,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996., s.9.

[122]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[123]. Toprak Celalettin, a.g.e., s.13.

[124]. İbrahim Hakkı'nın şeyhine yakın olmak için torunuyla evlendiğini söyleyen Numan Külekçi'nin rivayeti (Külekçi Numan, a.g.e., s.29) tarihen doğru değildir. Çünkü İbrahim Hakkı bu evliliği yapmadan senelerce önce vefat etmişti. Eğer burada kastedilen yakınlık manevî bir yakınlık ise bu daha net ifade edilebilirdi.

[125]. Özdamar Sebile, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme Adlı Eserindeki İnsan İlişkileri,* Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İlahiyat Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s.5.

[126]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[127]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

[128]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.107.

[129]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

[130]. Celalettin Toprak bu şahısları İsmail Fakîrullah'ın torunları olarak tanıtmıştır. Bkz., Toprak Celalettin, a.g.e., s.13.

[131]. Uğur İbrahimhakkıoğlu sadece Mustafa Fâni efendiyi zikretmiş Hamza Ganiyyullah'tan bahsetmemiştir.

[132]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.17.

[133]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.24.

[134]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.3.

[135]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.117.

[136]. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.17.

[137]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.119.

[138]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.25.

[139]. Toprak Celalettin, a.g.e., s.14.

[140]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.126.

[141]. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.17.

[142]. Sözünü ettiğimiz Siirt Sempozyumunda başka kaynaklarda göremediğimiz *"Mârifetnâme adlı eserini bastırmak için Mısır'a gitti."*

ifadesi yer almaktadır. s.3.

[143]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.137.

[144]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.25.

[145]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[146]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.25

[147]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.3.

[148]. Mustafa Fâni Efendi'nin mektubundan naklen İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.26; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.29; Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.8; Külekçi Numan, a.g.e., s.28.

[149]. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l- ârifîn, Esmâü'l- müellifîn ve Âsâru'l- musannıfîn,* İstanbul 1951, c.I. s.39.

[150]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.25; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.30.

[151]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.25.

[152]. Mehmed Süreyya, a.g.e., c.I. s.129

[153]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.25.

[154]. Şemseddin Sami, a.g.e., s.567.

[155]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.26.

[156]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.182.

[157]. Özyılmaz Ömer, a.g.e., s.14.

[158]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.184.

[159]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.8.

[160]. Bu bilgilerin tamamı için bkz., Diclehan Şakir, a.g.e., s. 133-134.

[161]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.27.

[162]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.28.

[163]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.27.

[164]. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.35.

[165]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.23.

[166]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.47; Diclehan Şakir, a.g.e.,s.22.

[167]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.29.

[168]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.30.

[169]. Külekçi Numan, a.g.e., s.30.

[170]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.34.

[171]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.34.

[172]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

[173]. Toprak Celalettin, a.g.e., s.16.
[174]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.28.
[175]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.28
[176]. Bkz., İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1977.
[177]. İbrahim Agâh Çubukçu, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.15.
[178]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.28.
[179]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.31. Hayrani Altıntaş bu alıntıları F. Sabri Ülgener'in *iktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951, s.18. den almıştır.
[180]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.2.
[181]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1
[182]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.4.
[183]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.5.
[184]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.4.
[185]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.
[186]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.6.
[187]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.26.
[188]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.
[189]. Külekçi Numan, a.g.e., s.29.
[190]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md. s.307.
[191]. Toprak Celalettin, a.g.e., s.17.
[192]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.34.
[193]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.18.
[194]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.37.
[195]. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.15.
[196]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.124.
[197]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.125.
[198]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.125.
[199]. Can Şefik, *Destegül Mârifetnâme Sahibi Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Dîvân-ı Kebir'den Seçtiği ve Manzum Olarak Türkçeye*

Çevirdiği Şiirler, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2001, s.XI.

[200]. Can Şefik, a.g.e., s.XII.

[201]. Bkz. Can Şefik, a.g.e.

[202]. Diclehan Şakir, a.g.e., s. 139.

[203]. Diclehan Şakir, a.g.e., s. 147.

[204]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.29; Diclehan Şakir, a.g.e., s.150.

[205]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.31.

[206]. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.307.

[207]. Şemseddin Sami, a.g.e., c.I., s.567.

[208]. Binark İsmet, a.g.e., s.5.

[209]. Ahmed Rıfat Efendi, a.g.e., s.17.

[210]. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.I., s.33.

[211]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.31.

[212]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.3-4.

[213]. Sultan I. Abdülhamid'e ait 3 Temmuz 1780 (1194 Receb'inin evveli) ve 18 Ocak 1781 (22 Muharrem 1195) tarihlerini taşıyan fermanların bugünkü harflerle yazılı nüshaları için bkz. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.188-190.

[214]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.191-192.

[215]. Toprak Celalettin, a.g.e., s.21.

[216]. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., c.I., s.39.

[217]. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Binark İsmet- Sefercioğlu Nejat, a.g.e

[218]. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.I., s.34-35.

[219]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.57.

[220]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.41.

[221]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.92.

[222]. Külekçi Numan, a.g.e., s.32.

[223]. Binark İsmet- Sefercioğlu Nejat, a.g.e. s.15.

[224]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., .36.

[225]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.42.

[226]. Çiftçi Cemil a.g.e., s.43.

[227]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.43.

[228]. Dîvân'ın daha geniş bir incelemesi için bkz., Külekçi Numan, a.g.e., s.32 ve devamı.

[229]. Saltabaş Nurşen, *Dîvân Erzurumlu İbrahim Hakkı 181-220. Gazellerin Şerhi Açıklamaları (Dr. Numan Külekçi- Dr. Turgut Karabey),* Atatürk Ünv. Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Lisans Tezi, Erzurum 1999.

[230]. Geniş bilgi için bkz., Güneş Mustafa, *Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2008.

[231]. Külekçi Numan, a.g.e., s.36.

[232]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.2.

[233]. Bu eser Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz'ın danışmanlığında Kerim KARA ve Mustafa Özdemir tarafından Yüksek lisan tezi olarak çalışılmıştır. Türkçesi, *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru,* Kerim KARA, Mustafa ÖZDEMİR, İnsan Yayınları, İstanbul.

[234]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.21.

[235]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.27.

[236]. Abdülkadir Karahan, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.8.

[237]. Diclehan Şakir, a.g.e., 27.

[238]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.36.

[239]. Özdemir Selma, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa 2005, s.190. Araştırmacı eserine başlığını veren İbrahim Hakkı ile ilgili asıl konusuna ancak son 12 sayfada değinmiştir.

[240]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.46.

[241]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.46-47.

[242]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.15.

[243]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.15-16.

[244]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.16.

[245]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.47.

[246]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.70-74.

[247]. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.74.

[248]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.42-44.

[249]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 58.

[250]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.54.

[251]. Can Şefik, a.g.e., s.X.III.

[252]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.307.

[253]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.57.
[254]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.20.
[255]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.50.
[256]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.50.
[257]. Özdamar Sebile, a.g.e., s.18.
[258]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.
[259]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.
[260]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.
[261]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.
[262]. Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı, haz. Prof. Dr. Esin Kahya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1996.
[263]. *Mârifetnâme* sadeleştirmesi bölümünde de ifade ettiğimiz üzere bu konuda Prof. Dr. Esin Kahya'nın çalışmaları bize çokça yardımcı olmuştur.
[264]. Diclehan Şakir,a.g.e., s.29.
[265]. Diclehan Şaki, a.g.e., s.36.
[266]. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.39.
[267]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.41.
[268]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.2.
[269]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.29.
[270]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.53.
[271]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.
[272]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.309.
[273]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.309.
[274]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.307.
[275]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.307.
[276]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.35.
[277]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.
[278]. Çelebioğlu Âmil, *Kıyâfe(t) İlmi ve Akşemseddin-zâde Hamdullah Hamdi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyâfetnâmeleri,* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı, Sayı 11, Fasikül 2, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 305.
[279]. Mengi Mine, *Kıyafetnâme* maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt XXV., s.513.
[280]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[281]. Çelebioğlu Âmil, a.g.mak., s.306.
[282]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[283]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

[284]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.306.
[285]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[286]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.306.
[287]. Mengi Mine, *Kıyâfetnameler Üzerine,* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN 1977, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978., s. 299.
[288]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.308.
[289]. Mengi Mine, a.g.mak. BELLETEN, s.299.
[290]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.63.
[291]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[292]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.308.
[293]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.309.
[294]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.62.
[295]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.309.
[296]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.310.
[297]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[298]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.310.
[299]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[300]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.311.
[301]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.63.
[302]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513; Eser Âdem Ceyhan tarafından *Bedr-i Dilşad'in Murâdnâmesi* adıyla neşredilmiştir. M.E.B. İstanbul 1977, 2 cilt. Bahsedilen beyitler II. cilttedir.
[303]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.312.
[304]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[305]. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.
[306]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314.
[307]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314.
[308]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314.
[309]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.30.
[310]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314-315.
[311]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.335.
[312]. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md., s.308.
[313]. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.335.
[314]. Mengi Mine, a.g.mak. BELLETEN, s.302.
[315]. Diclehan Şakir, age., s.66.
[316]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.66.

[317]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.31; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.36; Külekçi Numan, a.g.e., s.37.
[318]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.18.
[319]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.32.
[320]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.32.
[321]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.32.
[322]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.33.
[323]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.100.
[324]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.33.
[325]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.37; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.37.
[326]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.19.
[327]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.100; Çiftçi Cemil, a.g.e., s.48.
[328]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.100.
[329]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.33.
[330]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.
[331]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.
[332]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.
[333]. Selçuk Köksal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsâniyye İsimli Güldestesi'nin Muhtevâsı ve Türkçe Kısmının Transkripsiyonlu Metni,* Atatürk Ünv. Sosyal Bilimler Enst., Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.
[334]. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.37.
[335]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.37.
[336]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.49.
[337]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.20.
[338]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.
[339]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.
[340]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37; Çiftçi Cemil, a.g.e., s.49.
[341]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.38.
[342]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37.
[343]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.50.
[344]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37.
[345]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37.
[346]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.21.
[347]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.20.
[348]. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.

[349]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.38.
[350]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.38.
[351]. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.39.
[352]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.38.
[353]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.21.
[354]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.39.
[355]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.39; Çiftçi Cemil, a.g.e., s.51.
[356]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.22.
[357]. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.51.
[358]. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.54
[359]. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.22.
[360]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.40.
[361]. Bkz. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e.
[362]. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.40.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Molla Mehmed, Şeyh Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır ve İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmıştır. Bu zaman zarfında kendisi medrese tahsili yapmıştır. Şeyhler mahallesinde "Dârus'-Safâ" medresesinde ders okuduğu belirtilmekte ve müftü Hâzık Efendi'den Farsça dersleri aldığı söylenmektedir. Hâzık Efendi'nin ebced hesabıyla tarih düşürmede ve bunun için şiirler yazmada yetenekli bir kişi olduğu ifade ediliyor. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin burada başka hangi hocalardan ders aldığına dâir bilgi bulunmamaktadır.

Kıyafet ilminin tarihçesine gelince, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İslâmiyyet'ten önce pek çok ülkede bu ilimle uğraşılmış ve eserler verilmiştir. İslâmiyyet'ten önce Mısır, Yunan, İran, Roma ve Hint kültürlerinde sistematik olmamakla birlikte ilm-i kıyâfetin varlığı bilinmektedir. Rivayetlere göre insanı tiplere ayırma teşebbüsü, ilk önce miladdan önce V. yüzyılda yaşamış Yunan hekimi Hippocrates'te görülür. Sıhhat ve mizacla ilgili olarak insan vücudu, kan, balgam, safra ve sevdâ olmak üzere dört karışım (ahlât-ı erba'a) ihtiva eder. Miladdan sonra II. yüzyılda yaşayan Bergamalo hekim Galien mizacları, demevî, choleric (safravî), flegmatik (balgamî) ve melânkolik olmak üzere dörde ayırır.

Dîvân şairleri arasında İbrahim Hakkı Hazretleri'ni en çok etkileyen Fuzûlî'dir. Fuzûlî aşkı en geniş mânâda lirik ve patetik olarak duymuş ve o nisbette başarı ile insanın haz alacağı biçimde terennüm etmiştir. İbrahim

Hakkı Hazretleri ise aşkı, sâkin ve olgun bir ruh hâleti içinde daha çok tasavvufî haz ve neşe tarafı ağır basacak nitelikte işlemiştir.

6-Defînetü'r-Rûh: Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış şiir ve nesirleri ihtiva eden bu eser, 1189/1775 de yazılmıştır. *Mecmû'âtü'l-Meânî*'nin kaynaklık ettiği bu kitapta, *Cilâü'l-kulûb* ve *İnsân-ı kâmil* risâleleri ile üç mektup (Kitâbü'l-âlem, Mektubu's-sırr, Raznâme) ve dört yüz beyit miktarında çeşitli şiirler bulunmaktadır. (M. İbrahimhakkıoğlu, s.140-141). Aslı Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

Uğur İbrahimhakkıoğlu'nun bildirdiğine göre *Dîvân*'ın el yazması nüshaları Ali Emirî, Hacı Mahmud, Esad Efendi ve Selim Ağa kütüphanelerindedir.

Bu doğan çocuğun ismi İbrahim Hakkı olmuştur. Onun doğması haberiyle babası maddî ve manevî bütün kederlerinden kurtulmuştur. Fakat bu durum uzun sürmemiştir; hastalık ve iç sıkıntısı bir müddet sonra Derviş Osman Efendi'nin yakasını bırakmaz olmuştur.

Numan Külekçi Turgut Karabey neşri üzerinden 181-220. gazellerin şerhi ve açıklamaları Nurşen SALTABAŞ tarafından Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Tez hocası Yrd. Doç. Dr. Numan KÜLEKÇİ'dir.

Otuz üç yaşında iken amcalarının evi karşısında bir ev satın aldıktan sonra kültürlü, hünerli ve güzel bir hanım olan Firdevs Hanım ile 1736'da evlendi. Şakir Diclehan Firdevs hanım için "Erzurumlu" derken, Mesih İbrahimhakkıoğlu "Kendisi Erzurumlu değildi. Nereli olduğunu da öğrenemedik" demiştir. Firdevs hanım, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İsmail Fehim ile Ahmed Naimî (ya da Naîm) adlı çocuklarının anasıdır.

Arapça olan birinci bölümde (2/b-74/a): İlgili âyet ve hadîslerin dışında Hz. Ali'den, Abdülkadir Geylânî'den, İbn Arabî'den, Gazzâlî'den, Kemal Paşazâde'den, Ömer İbn Fâriz'den, Şeyh Arslan'dan, Şeyh Ebu'l-Vefâ'dan, Necmüddîn-i Kübrâ'dan, Akşemseddin'den, Molla Câmi'den vs. den ilgili nakil ve seçmeler bulunmaktadır.

Şefik Can'ın araştırmalarından vardığı sonuca göre; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en çok okuduğu, hatta ezberlediği kitaplar Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile *Dîvân-ı Kebîr*'idir. Şefik Can'ın araştırmasına göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*'inden yaptığı manzum gazel tercümesi 50 tanedir. Merhum Şefik Can bu gazellerin hem Farsça'sını hem bugünkü Türkçe'sini, aynı zamanda İbrahim Hakkı'nın

tercümelerini ve onların bugünkü Türkçesini bir kitap halinde neşretmiştir. Eser giriş yazısı hâriç 201 sayfadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri, vaktiyle babası Osman Efendi'nin de imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürürken 1150/ 1738 yılı Mart ayında ilk defa hacca gitmiştir. Bu arada bir çok yerlere seyahat yapmıştır. Mesih İbrahimhakkıoğlu, "Siirt tarihi, bundan iki yıl sonra Kãhire ve İstanbul'a gittiğini yazıyor. Belki de dönüşte buralara uğramıştır, fakat biz bunu doğrulayacak bir vesika bulamadık." diyor. İstanbul'dan dönüşünde yine Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürmüştür.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nden söz eden pek çok kaynak da Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun verdiği tarihi verir. (İsmet Binark, Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası, s.6; Hayrani Altıntaş, Erzurumlu İbrahim Hakkı, s.24; Muammer Çelik, Erzurum Kitabı, s.220; Selahaddin Yaşar, Erzurumlu İbrahim Hakkı, s.92; Sami Önal, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk Kültürü, Eylül 1970, sayı 95, s.795 (42); Ötüken, Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri, İstanbul 1980, c.VII:, s.226)

İlm-i isr, firâset ilmine nazaran daha müsbet görülebilir. Bir takım tecrübe, görüş kuvveti, muhayyile ve hâfıza ile netice alınabileceği gibi nisbeten tâlim ve tahsili de mümkündür. Kaçan esirleri ve köleleri, kaybolan çocuk ve hayvanları arayıp bulmada av hayvanlarını ve düşmanı takip etmede ayak izlerini incelemenin, bu ilimden anlamanın faydası âşikârdır.

1192/1778'de (Temmuz başlarında) İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki eşi Fâtıma Azîze hanım vefat etti. İbrahim Hakkı Hazretleri buna çok üzüldü. Bir müddet sonra vasiyetnâmesini yazarak mallarını taksim etti. Çok geçmeden kayınbiraderi Hamza Ganiyyullah da vefat etti. Bundan sonra kendisi de hastalandı. Bir müddet sonra iyileşme emareleri görüldüyse de sancıları devam ediyordu. Daha sonra Hazret tekrar hastalandı. Bir gün bir gece süren son rahatsızlığından sonra 1194 yılının on dokuz Cemâziyelâhir'inde saat dokuzu on beş geçe (22 Haziran 1780 saat on yedide) vefat etti.

Kimilerine göre İbrahim Hakkı Hazretleri mühim bir filozoftur. Bilhassa İslâm felsefesinde gayet derinlere dalmış, bu alana hemen her eserinde girmiştir. İleri bir mutasavvıftır. Çünkü İslâm tasavvufunda müstesnâ bir şahsiyeti ve geniş bir şöhreti vardır. Mukaddes İslâm akîdesine, kitâbî

bilgilere bakarsak İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük velîlerdendir; evliyâullah zümresine dâhildir; kendisiyle teberrük olunur. İbrahim Âgâh Çubukçu, kendi yaptığı felsefe tasnifine göre onu "manevî felsefe gurubuna dâhil ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri'ndeki Türk-İslâm felsefesi Kur'ân-ı Kerîm'den alınmıştır. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah'ın yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır*" buyruğuna uygun davranmıştır.

Mecmû'âtü'l-Meânî, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında *Mecmû'atü'l-Hakkı* adını taşıyan bu eser, 1178/1765 de nazm ve cem' olunmuştur. (İst. Arkeoloji Müzesi Ktp. Said Paşa bl. Nr. 576, 503 s.) El yazması nüshaları şahıslardadır denilmiştir. El yazması nüshasının Ali Bener'de olduğu da rivayet edilmiştir. Cemil Çiftçi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu eseri Tillo'da tamamladığını söylemiştir. Bu eserin tek nüshasının İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'nda olduğu da söylenmektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bütün bu bilgilerden sonra astronomi ilmine geçer ve birtakım açıklamalarda bulunur. Yaratılmışların en şereflisi olan insana gelince anatomi (ilm-i teşrih-i ebdân) ile konuya girer. Sadeleştirme çalışmaları sırasında tesbit edebildiğimiz kadarıyla anatomi, tıp ve ilaçlardan bahsederken *İbn Sînâ'*dan ve kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış olan *Şemseddin-i İtâkî*'nin *Kitâbü'l-ebdân* adlı eserinden çokça faydalanmıştır. Konuları bölümlemede ve açıklamada çoğu zaman satırı satırına bu iki kaynağı takip ettiği görülmüştür.

Derviş Osman Efendi ise İsmail Fakîrullah'ın hizmetinde kalır ve çektiği bütün sıkıntılardan kurtulur. Böylece Derviş Osman Efendi sekiz yıldır aradığı mürşid-i kâmili, huzur ve saâdeti bulmuş olur. Şeyh Fakîrullah Hazretleri'nin ve tekkenin "Reîsü'l-huddâm"ı yani hizmette bulunan vazifeli kimselerin ileri geleni sayılma şerefini kazanır. Derviş Osman Efendi M. 29 Ocak 1711 gecesi gördüğü bir rüya üzerine hatıralarını deftere yazma işine son verir.

Bazı araştırmacılar ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu evrim teorisinin tasavvufî bir mahiyet arzettiğini belirtirler "İlahi nur ve sonsuz feyz, birlik mertebesinden akıllar üzerine, oradan nefisler üzerine, …" diye devam eden açıklamaları bunu gösterir denilmektedir. Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu evrim anlayışı Darwinci anlamda bir evrim değil, sadece

türler arasındaki derecelenme ve yakınlığın ifade edilmesidir. Türden türe geçiş söz konusu değildir.

1-Tuhfetü'l-Kirâm (Büyüklerin Hediyesi): 1180/1765 yılında Tillo'da (Aydınlar) şeyhinin evinde yazılmıştır. *Mecmû'âtü'l-Meânî*'nin kaynaklık ettiği bu eserin nüshasıyla karşılaşmak mümkün olmamıştır.

Eskiden Arabistan'da yerdeki ayak izlerine bakarak iz sahibi hakkında bazı tesbitlerde bulunan, kişiler arasındaki benzerliklerden, özellikle ayak benzerliklerinden aralarındaki akrabalık derecesini belirlemeye çalışan kişiler olurdu. Bunlara "kãif" denirdi.

Cemil Çiftçi, Cemaleddin Server Üstünbaşoğlu'nun *İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Soy Kökü ve Ana Tarafı* adlı eserinde daha farklı bilgiler verdiğini yazıyor. Onun söylediğine göre, Üstünbaşoğlu bu bilgileri bazı mektuplardan, Kındığılı Seyyid Dede Mahmud'un soy köküne ait şecereden, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin torunları tarafından yazılan *Tambul* adlı defterden ve yazma Mârifetnâme nüshalarının kenarlarına yapılan eklemelerden edinmiştir.

Derviş Osman Efendi 1120 yılı Receb ayına kadar yaklaşık dört ay hasta ve zayıf vücuduyla Erzurum'un bir ucundan diğerine gitmek sûretiyle saygın bir kişi olan Eyüp Efendi'den tasavvuf eğitimi almıştır. Daha önce Habib Efendi ile okuduğu *es-Seyr-ü ve's-sülûk ile'l-Meliki'l-mülûk* adlı kitabı bir de onunla okumuştur. Bu dönemde bir mürşid-i kâmil bulmak arzusuyla sürekli seyahat arzusunda olan Osman Efendi o günlerde Lâla Paşa Câmii'ne vâiz olarak gelen bir Özbek ile tanışır. Onu kendisine mürşid edinip peşinden gitmek istemiştir. Özbek vâiz ise murâkabede bulunup kendisinin nasibinin **İsmail Fakîrullah Efendi**'de olduğunu ve iki yıla kadar ona kavuşacağını söyler. Bu habere sevinen Derviş Osman Efendi kendisine yol arkadaşı olarak Eyüp Efendi'yi bulur. Hazırlıklarını tamamlamaya başlarlar. Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun ifadesine göre Özbek vâiz ile gitmek isteyen Derviş Osman Efendi'ye Eyüp Efendi ilk başta razı olmamıştır. Nihâyet Eyüp Efendi Derviş Osman Efendi'nin ısrarlarına dayanamayarak, onun bu arzusunu kabul etmiştir. Kendisini bu yolculuğunda yalnız bırakmamak ve devamında Hicaz'a gitmek için M. 1709 yılının Mayıs ayında Eyüp Efendi Osman Efendi ile birlikte gitmeye karar vermişlerdir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme'de* dedesinin (babasının babası) Hasankale halkından Dursun Muhammed oğlu Molla Bekir olduğunu kaydeder. Yine onun bildirdiğine göre dedesi, fakirlere ve misafirlere ikramı

çok sevmesi, isâbetli fikirleriyle yöneticilere yol göstermesi, güzel ve faydalı nasihatleriyle halka yardım etmesiyle bilinirdi. Belirtildiğine göre Molla Bekir ikramı o kadar severdi ki, misafir gelmediği akşam aç yatardı. Orduyla Azak seferine katılan Molla Bekir, Kefe'de vefat etmiş ve orada Ulu Câmii hazîresine ebedî istirahatgahına tevdî edilmiştir.

İstanbul'dan döndükten sonra Hasankale'de oturan İbrahim Hakkı Hazretleri bir yandan ilmî çalışmalara teksif olur ve bir yandan da öğrenci yetiştirmeye başlar. 1170/1757 de (Ağustos ortalarında) *Mârifetnâme*'yi tamamlar. Bu sene Hasankalesi'ndeki hanımlarından Belkıs hanımdan bir oğlu daha olmuştur. Adı Muhammed olan bu çocuk daha sonradan takılan Şakir lakabıyla meşhur olmuştur. Muhammed, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dördüncü ve sonuncu oğludur. Hazret'in Hasankale'li torunları Muhammed'in soyundandır.

şiiri hem şekil ve vezin, hem de duygu, düşünce ve ruh bakımından birbirine çok benzemektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin halk arasında yaygın olan *Tefvîznâme*'sinin birçok mısraı Yunus Emre'nin bir şiirinde aynen geçmektedir.

Merhum Çelebioğlu'nun tesbitlerine göre Batıda ise durum bunun tamamen aksine olmuştur. Başlangıçta bu konu müstakil bir ilim konusu teşkil etmekten daha çok, bazı eserlerde fizyolojik görüşler olarak aksettiriliyordu. Shakespeare'in (1616) Juilus Ceasar'ın birinci perdesinde iki tip insanı nasıl karşılaştırdığı malumdur. Burada hem beden yapısı telakkisi hem de bu yapıyla birlikte gittiği farz olunan karakter ve ahlâkla ilgili kıymetli hükümleri vardır. Fransız filozofu ve fizikçisi Pascal'ın (1662) iki nev'i zihniyet (esprit) ayırt ettiği bilinir. Birinci tip, gördüğü eşyadan kalbe ve iç âleme doğru iner, diğeri daha ziyade, mantık ve riyâziyeye dayanır.

Bu benzerliğin yanında, eğitim açısından, bir başka yakınlık hatta aynîlik gözler önüne serilmektedir. Bu, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Kur'ân-ı Kerîm'den, dolaysıyla da tasavvuftan esinlendiği, -Kur'ân'ın verdiği ve tasavvuf tarafından daha önce işlenmiş ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yeniden ele almış olduğu- "Nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne" konuları ile Kant'ın "*Anomie, Hètèronomie, Anatomie*" ve G.L. Pestalozzi'nin (1764-1827) " *Naturzustand (Tabiî Hal)*, Geselschaftzustand *(Sosyal Hal)*, Sittlicher Zustand *(Ahlâkî Hal)* arasında kendisini göstermektedir. Pestalozzi "Eğitimin gerçek gayesinin iç huzuru

(inere ruhe) vermek olduğunu söylemektedir. İşte bilhassa bu gaye ile "nefs-i mutmainne" arasında büyük bir benzeşme olduğu göze çarpmaktadır. Salzmann C. Gotthiffe'nin (1744-1811) öğretmene verdiği öğütlerle, bundan on bir yıl önce yazılmış olan *Mârifetname*'nin eğitim konusunda bildirdiği hususlar arasındaki benzeyiş ise, gerçekte İslâm'ın dolaysıyla İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bütün bu fikirlere tekaddüm ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

İstanbul'dan döndükten sonra Hasankale'de oturan İbrahim Hakkı Hazretleri bir yandan ilmî çalışmalara teksif olur ve bir yandan da öğrenci yetiştirmeye başlar. 1170/1757 de (Ağustos ortalarında) *Mârifetnâme*'yi tamamlar. Bu sene Hasankalesi'ndeki hanımlarından Belkıs hanımdan bir oğlu daha olmuştur. Adı Muhammed olan bu çocuk daha sonradan takılan Şakir lakabıyla meşhur olmuştur. Muhammed, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dördüncü ve sonuncu oğludur. Hazret'in Hasankale'li torunları Muhammed'in soyundandır.

Eserin el yazması nüshalarının torunlarında olduğuna dâir bir bilgi de mevcuttur. Eserin aslı Tillo'da Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'ndadır. Evvelce Nazımiye Müftüsü olan Mehmed Ali Bener'deki nüsha, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası oğlu Yusuf Nesim tarafından, Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndaki nüsha İsmail Fehim tarafından istinsah edilmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda bir fen adamıdır. Çünkü tıp, astronomi, jeoloji, biyoloji, matematik, geometri, hikmet ve kimyadan bilgiler vermiş bunların temel esaslarına dikkat çekmiştir. O aynı zamanda kuvvetli bir mütefekkirdir. İşaret ettiği tasavvufî inceliklerden anlıyoruz ki, velîler halkasının bir pırlantasıdır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk eseri olan ve şiirlerinin toplandığı *Dîvân*'ı, 1168/ 1755 tarihinde tertip edilmiştir. *Dîvân,* İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mârifetnâme'den sonra en tanınmış eseridir. ***Dîvân-ı İbrahim Hakkı***, ***Dîvân-ı İlâhiyât*** veya ***Dîvân-ı İlâhinâme*** adlarıyla da anılmaktadır. Sade bir Türkçe ve zengin bir halk diliyle yazılmış olan Dîvân'ında tasavvufî bir aşkla söyleyiş, ilahî sevgiyi konu edinen kasîde ve gazelleri yanında üslubunun sadeliği ve sıcaklığı içinde, tasavvuf zevkini tadan irfan sahibi bir kişinin nasihatlerini ihtiva eden manzûmeleri vardır. Hazret *Dîvân*'ı Oğlu İsmail Fehim'e ithâf etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri Kıyâfetnâme'sinin dördüncü ve beşinci kısımlarında hemen hemen Hamdullah Hamdi'nin Kıyafetnâme'sine yakın

bir biçimde, baş ve yüzdeki organlardan başlayarak vücûdun dış organlarını özellikleriyle sıralar ve bu özelliklere sahip kişinin nasıl bir ruh yapısına sahip olabileceğini belirtir. Yalnız İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bazı özelliklerinden yararlanarak kişinin karakterini tahlile geçtiği organlar sayıca çoktur. Örneğin; Hamdullah Hamdi'nin Kıyâfetnâme'sindekilerden fazla olarak kol, el, tırnak, göğüs, kasık, diz, baldır ve benzeri özelliklerine göre de insanların karakteri tahmin edilmiştir.

İsmet Binark ise, muhtemelen *Kâmûsu'l-A'lâm'*dan elde ettiği bilgilerden hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Şeyh Fakîrullah Efendi Hazretleri'ne intisâbını daha dokuz yaşında iken, ilk geldiği zamana götürmektedir. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri, bir Kãdirî şeyhi olan İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne babasının yanına getirildiği zaman intisâb etmiştir. Şeyhinin vefatına kadar onun yanından ayrılmamış, sonra da onun yerine halîfe olmuştur. Hatta hilâfet makãmına oturduktan sonra bir taraftan eser yazmış, bir taraftan da mürîdânını yetiştirmiştir. Burada Şemseddin Sami'nin, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası ile birlikte Tillo'da bulunmalarından bahsetmediğini yeniden hatırlatmak isteriz.

Vefatından iki yıl önce yazdığı vasiyetnâmesinde "*Eğer şeyhimin köyünde ölürsem onun kubbesi altına beni defnetmeyiniz. Onun ayak tarafı evlâdı için kalsın. Beni babam Osman Efendi'nin kabrinin arkasındaki sahraya defnedin*" demiş olmasına rağmen şeyhin oğlu Mustafa Fânî Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni çok sevdiği şeyhinden ayırmamak için teberrüken babasının türbesine defnettirmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin türbesi, bu gün de önemli bir ziyaret yeridir.

Hipokrat, Câlinus (Galien), Eflâtun, İladus ve Aristo'nun kıyâfet ilmiyle alâkalı söz ve eserlerinin bahsi ve tercümeleri, İslâm âlemindeki bu konuyla ilgili eserlerde de geçmektedir.

Bu çağda dîvân şairleri genelde aruzla şiir yazıyorlar ve hece şiirine ilgi duymuyorlardı. Dönemin büyük şairleri Nedim ve Şeyh Gâlib ise hece vezniyle şiir yazdılar. Halk şiirinin nazım türlerine ilgi duydular. Dîvân şairlerinin bu türleri kullandıkları ve türküler ve koşmalar yazdıkları görüldü.

İbrahim Hakkı Hazretleri Hicaz'dan döndükten sonra Habib Efendi Câmii'nde imam hatiplik yapmış ve önemli Türk İslâm şairlerinin Farsça şiirlerini *Lübbü'l-kütüb* adıyla toplamıştır. Mesih İbrahimhakkıoğlu bu konuda şöyle diyor: "*Bunların yedi cilt olduğu söylense de hepsini göremedim. İki seri olarak yazılmış. Bende yalnız birinci serinin dördüncü*

cildi vardır. İçinde Hayyam, Nizâmî, Sadi, Attâr ve başkalarının 1100 beyti bulunmaktadır. Halamın oğlu rahmetli Fevzi Toparlak'ta ikinci serinin üçüncü cildi vardı. O da bu cildi bana vermişti. Bu cilt 1744 de tamamlanmıştır. Her iki cilt de kendi el yazısıyla yazılmıştır." Şakir Diclehan ise şöyle diyor: "*Bu antolojinin beş cildi hâlen torunlarından Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun elindedir. İki cildi ise Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır*."

Kâtib Çelebi'nin haber verdiğine göre İbn Sînâ'nın da bu konuda bir risâlesi vardır. Arapça kıyâfetnâme veya firâsetnâme türünün sonraki başarılı örnekleri, *Ebu Sehl el-Mesîhî'*nin *Kıyâfetnâme'*si, Fahreddin er-Râzî'nin *Kitâbü'l- firâse'*si, Şeyhürrabve ed-Dimaşkî'nin *Kitâbü'- âdâbü ve's-siyâse fî ilmi'n- nazari ve'l-firâse'*si gelir.

10- İbn Arabi'nin eserleri.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin organların faydaları hakkında yaptığı açıklamalar, Finalizm açısından büyük önem taşır. O, yaptığı bütün açıklamalarla, fonksiyonel anatomiden bir çeşit panaroma vermek isterse de, yaptığı deskriptiv anatomiden farklı değildir.

Kendisi hemen Erzurum'a gidemeyen İbrahim Hakkı Hazretleri, oğlu İsmâil Fehîm'i annesi Firdevs Hanım'ın yanına gönderdi. Bir müddet sonra kendisi de Erzurum'a döndü. Celalettin Toprak ise tam tersi bir rivayet aktarır. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri oğlunun ölüm haberini almadan Ezurum'a gitmiş ve oğlunun ölüm haberini orada işitmiştir.

Altı yaşında annesi vefat eden İbrahim Hakkı Hazretleri, on yedi yaşında iken de babasını kaybetmiş ve babasının ölümü üzerine 1720 yılında Tillo'dan Erzurum'a dönmüştür. Bu noktada Celalettin Toprak, diğer kaynaklarla çelişen bir rivayet vermektedir. Buna göre on yedi yaşında babasını kaybeden İbrahim Hakkı Hazretleri'ni, İsmail Fakîrullah Hazretleri kendisine hücre arkadaşı edinmiştir. İlk günlerde İbrahim Hakkı Hazretleri bu durumdan çok sıkılmış ve ders okumaktan bile zevk almamıştır.

Mecmûatü'l-insâniyye fî ma'rifeti'l-vahdâniyye: İbrahim Hakkı Hazretleri'nin güldeste (antoloji) türünden eserlerindendir.(Süleymaniye, Düğümlü Baba N.352) Eser manzum ve 722 sayfadır.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.32.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.16.

Farsça kıyâfetnâmelerden Abdürrazzak Kâşâni'nin (730/1329) eserini, Derviş Abdurrahman Mîrek'in Sulta Ebû Saîd Bahadır'a ithâf ettiği *Tuhfetü'l-fakîr'*ini, Seyyid Ali Hemedânî'nin *Zâhiretü'l-mülûk'*ünü,

Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin firâsetle alâkalı bir bölüm ihtiva eden *Ahlâk-ı muhsinî*'sini ilk planda sayabiliriz.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s.26; Aynı şekilde bkz. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.13.

İlk bakışta eserin konuları çok ve karışık gibi görünmektedir. Çünkü orada İbrahim Hakkı Hazretleri, neredeyse bu gün bile normal bir insanın ömrü boyunca okumaktan âciz kaldığı bir çok ilim dalından bahsetmiştir. Eğer okuyucu kitabın yazılış amacını ve varmak istediği hedefi bilmezse konular arasında kaybolur, çoğu zaman bir sonuca varamaz. Eserin baş tarafındaki âlemin yaratılışı, Arş ve Arş'ın büyüklüğü, Arş'ı taşıyan melekler, Arş'ın etrafındaki nehirler, Kürsi, Sidre vs. yi okurken evvelki kültürlere ait rivayetleri görüp günümüzde eserden ve müellifinden soğuyanlar çıkmıştır. Halbuki bu bilgiler yazıldığı dönemde çok itibar gören, özellikle halk tabakasının bu tür eserlerde görmekten hoşlandığı konulardı. Nitekim ünlü Osmanlı Mutasavvıfı *Aziz Mahmud Hüdâyi* de aynı konuları daha da kısa bir şekilde açıklayan *Hulâsâtü'l-ahbâr fî ahvâli'n-Nebiyyi'l-muhtâr* adlı Arapça bir risâle yazmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri hem bu bilgileri nakletmiş hem de ulaşabildiği kadarıyla zamanındaki yeni ilmî gelişmeleri eserine almıştır.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.31.

Bunların dışında İbrahim Hakkı Hazretleri'ne nisbet edilen pek çok eser daha vardır. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'*nda hepsini ayrıntılarıyla birlikte görmek mümkündür.

Arapça'da "firâset" kelimesi de "iz sürmek, birinin arkasından gitmek" anlamlarına geldiğinden Arap âlim ve edipleri kıyâfet yerine daha çok firâset kelimesini kullanmışlardır.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.12; İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1; Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.2.

. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, c.I., s.33; İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1.

. Bursalı Mehmed Tahir Efendi, a.g.e., s.33.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk çocukluk yıllarındaki eğitimi ile ilgili kesin ve net bir bilgi verilememektedir. "Sekiz yaşına kadar ilim ve irfan sahibi babasının terbiyesi altında yetişmiştir. İlk eğitimini ondan almıştır" diyen kaynaklar sanki bunu sürekli bir eğitim gibi yansıtsalar da durum

böyle değildir. Çünkü henüz küçük yaştaki İbrahim Hakkı Hazretleri o yıllarda Hasankale'de annesinin yanında idi. Bir yandan bir mürşid-i kâmil arayan diğer taraftan da hastalıklarla uğraşan babası ise Erzurum'da bulunuyordu. Dolayısıyla İbrahim Hakkı Hazretleri'nin o yaşlarda babasından sürekli ve düzenli bir eğitim alması mümkün değildir.

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1; Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.15.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.35.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.18

5-İbrahim Hakkı Hazretleri, Tillo'da bulunduğu sıralarda talebe yetiştiriyormuş. Talebeleri içinde üç tanesinin ismi Mahmud imiş. İbrahim Hakkı Hazretleri bunların üçüne "Mahmud'lar çalışın, üçünüzden birini yetiştireceğim" demiş. Bu sözü işiten Mahmud'lar daha çok çalışmaya başlamışlar. İbrahim Hakkı Hazretleri bir gün ikinci adı Memduh olan talebesinin yanına gelmiş ve ona "Mahmud Memduh! Sen erişmeğe lâyıksın. Eriştiğin gün heyecanını yenmeğe gayret et ve sâkin ol der. Mahmud Memduh eriştiği zaman hakîkaten kendisini zaptedememiş ve "Âriflerin, âşıkların, sıddîklerin, sultanların sultanı benim" demiş ve bir zamanlar sahralarda dolaştıktan sonra sâkinleşip tekkesine gelmiş. Burada adı geçen Şeyh Mahmud Memduh, Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torununun oğludur. Türbesi Tillo'dadır. Kırk bin beyitlik Arapça bir Dîvân'ı vardır.

İnsanın ahlâk yapısına temel oluşturan güçleri de geleneksel Meşşâî anlayış çerçevesinde gazap gücü, şehvet gücü ve nefs-i nâtıka olarak göstermiştir.

İbrahim Agâh Çubukçu, onu 18. yüzyılın yetiştirdiği çok büyük bir mütefekkir olarak vasfeder. Ona göre 16. yüzyıla kadar parlak ve canlı giden kültürümüz, daha sonra bu parlaklığını kaybetmiş ve içinde bulunduğu çağa ışık tutacak eserler iyice azalmıştır. İşte 18. asırda ortaya çıkan İbrahim Hakkı Hazretleri, hem müsbet ilimlerle uğraşmış hem de İslâmî ilimlerle meşgul olmuştur. İbrahim Hakkı Hazretleri zihin ve kültür hayatımızdan kayıp gitmeye başlayan müsbet ilimleri bütün Osmanlı toplumuna yeniden benimsetmiştir diyebiliriz.

8-Ülfetü'l-Enâm: Yazarın 1190/1776 tarihinde *Mârifetnâme*'den alarak tasnif ettiğini söylediği bu eser hakkında kimi araştırmacı "henüz bir nüshasıyla karşılaşılmamıştır" derken, bir bilgiye göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kayınbiraderi Mustafa Fâni tarafından yazılmış bir nüshası Celalettin Toprak'tadır.

. Siirt'te düzenlenen sempozyumun yukarıda bahsettiğimiz kısmında "Hanife Hanım" yerine "Şerife Hatun" denmektedir. bkz. s.1.

1964 yılında restore edilen türbenin astronomik hesap ve incelikleri göz önünde bulundurulmadığı için bu harika yapı ve olay bozulmuş, senenin aynı gün ve saatinde tekrar eden bu enteresan hâdiseyi seyretmek imkanı bugün ortadan kalkmıştır.

. Çelebioğlu âmil, a.g.e.,s.1.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.12.

. Buraya kadar anlatılanlar *Mârifetnâme*'den alınmıştır.

. Külekçi Numan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Toker Yayınları, Erzurum 2002, s.19.

. Diclehan Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Hasankale İbrahim Hakkı Hz.'nin Cami ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği Neşriyatı, no 6, İstanbul 1980, sf.12.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.12.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.16.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'nda *Mârifetnâme*'nin bir yazma nüshasının Feridun Nafiz Uzluk'un şahsî kütüphanesinde olduğu ve bu kütüphanenin Konya Mevlânâ Tetkikleri Enstitüsü'ne intikal ettiği belirtilmiştir. Bir diğer yazmanın da Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde 1673 numarada kayıtlı olduğu bildirilmiştir. Yine burada bildirildiğine göre *Mârifetnâme* Hintli âlimlerden Şeyh Alâddîn-i Fârukî tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Mısır'da Bulak Matbaasında bastırılmıştır. Fransızca'ya çevrilmiş tezhipli bir nüshasının Erzurum Lisesi Fizik-kimya hocalarından Hüseyin Hüsnü Şardağ tarafından Paris'te Bibliotheque Nationale'de görüldüğünü Sami Önal (190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk Kültürü 8.c., 95. Sayı Eylül 1970) ve Cemaleddin Server Revnakoğlu yazmışlardır. Ancak Hayrani Altıntaş Paris'te bulunduğu sırada yaptığı araştırmalarda böyle bir tercümeyi bulamadığını belirtmiştir.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.13.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.21.

İbrahim Hakkı Hazretleri yeni astronomi konusunda toplum psikolojisine uygun hareket etmiş önce eski bilgileri hiç itiraz etmeden vermiş ve muhtemel tepki ve itirazları önlemiştir. Doğuda yıllarca hâkimiyetini sürdüren eski astronomiye göre yer ve üzerinde yaşadığımız dünya düz olup hareket etmesi mümkün değildir. Eğer İbrahim Hakkı Hazretleri hemen bu

görüşe itiraz etseydi, şimşekleri üzerine çeker ve insanlara faydalı olamazdı. Bunun için *Mârifetnâme*'de önce eski görüşleri kaydetmiş, sıra Yeni astronomiye gelince son derece önemli bilgiler vermiş ve yeni astronominin insanlar arasında gördüğü rağbetle şöhret bulduğunu anlatmıştır. Yeni astronomiyle ilgili uzun uzadıya bilgiler vermiştir.

Yedi sene sonra Şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri 11 Mart 1735'de vefat edince, İbrahim Hakkı Hazretleri yeniden Erzurum'a döndü. Yukarıda bahsi geçen Habib Efendi Câmii'ne imam hatip oldu.

. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.I., s.33.

O yılın kışını Tillo'da (Aydınlar) geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, 1764 yılı Nisan ayı sonlarında kayın biraderleri Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî ile birlikte hac yolculuğuna çıktı ve yol boyunca çeşitli ilim merkezlerini ziyaret etti. Halep, Şam, Mekke, Medîne, Kudüs ve benzeri tarihî ve kutsal şehirlerde devrin ünlü bilginleriyle görüşüp tanıştı ve bunlarla temasını sürdürdü. İbrahim Hakkı Hazretleri ikinci haccını, merhum şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri için yaptığını belirtir.

. Celalettin Toprak Erzurum'da dört yıl kaldığını belirtir. Bkz., Toprak Celâlettin, a.g.e., s,10.

İbrahim Hakkı Hazretleri anne tarafından ise, Revnakoğlu'nun *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*'nde yayınladığı şecerelere göre -ki bunlardan birincisi hicrî 1038/1626'da Seyyid Dede Mahmud'un isteği üzerine, ikincisi ise hicrî 1040/1630'da kaleme alınmıştır- onun soyu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kadar çıkmaktadır.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.33.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.32.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s.26.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.28.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.44.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.21.

. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,10.

Muhtelif konularla ilgili manzum ve mensur yazılar ihtiva eden Mecmû'âtü'l-Meânî'de Arapça, Farsça ve Türkçe olan kısımlar karışık bir şekildedir. Kendi eserlerinden ve başkalarından da (Mesela, Mevlânâ'dan, s.354-369) seçmeler bulunmakta olup ayrıca doğum, ölüm vs. tarihleriyle bazı mektuplar bulunmaktadır. Eserin içinde (s.176-177) Molla Mustafa Fânî'ye, -İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bazı kendi eserleri de dâhil olmak

üzere- adları verilen elli beş kitabın tavsiye edilmesiyle bu mecmûanın, adı geçen şahsa ithâf edildiği söylenebilir.

İbrahim Hakkı Hazretleri Allah'ın varlığını isbatlamak için "imkan delili"ni kullanmıştır. Bu çerçevede âyetlerden de faydalanarak bazı kozmolojik deliller sıraladıktan sonra âlemin hâdis (sonradan yaratılma) olduğuna selîm aklın kesin bir burhanla şehâdette bulunduğuna, irfan ehlinin de bu sırları zâhir ve bâtınlarında güneşli günden daha açık müşahede ettiklerini belirtmektedir.

. Çağrıcı Mustafa, *İbrahim Hakkı Erzurumî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2000, c.XXI., s., 306.

Bu gezi vesilesi ile müderrislik yapması uygun görülerek ders okutmak şartıyla, 1160/1747 yılından itibaren Pâdişah tarafından kendisine Erzurum'daki Şigveler Dağı eteğindeki Abdurrahman Gâzi zâviyedarlığı verilmiştir. Hayrani Altıntaş ise, 1747 tarihinden itibaren Sultan tarafından bir fermanla, Abdurrahman Gâzi vakfının defterdarlığına tayin edilmiştir diyor. Bu ifadeye göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin daha İstanbul'a gitmeden, gelen bir fermanla Abdurrahman Gâzi'deki görevine tayin edildiği ve görevinin defterdarlık olduğu anlamı çıkıyor.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nden söz eden kaynakların bir çoğu gerek îmâ yoluyla gerekse açık olarak Tillo'da öldüğünü söylerler. Şemseddin Sami, "Zâviyesi hazîresine defnedildi" der. Ahmed Rifat, *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* .I., s. 17; Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, İstanbul 1946, s.110; Fatin, a.g.e., s.64; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları*, s.184)

10- Hey'etü'l-İslâm: İbrahim Hakkı Hazretleri'nin evlat eserlerinin onuncusudur. *Urvetü'l-İslâm* ile aynı yılda hazırlanmıştır. *Mârifetnâme*'nin "Birinci Fen"ninde bulunan astronomi bahislerini eski anlayışa göre derlemiştir. *Hey'etü'l-İslâm*, Hamza Ganiyyullah'a ithâf olunmuştur. Aslı Celalettin Toprak'ın elinde olup 180 sayfadır.

Bir çok baskıları yapılmış olan ve tezhipli, kıymetli pek çok yazma nüshaları bulunan ve Hazret'in bütün eserleri arasında en ziyade tanınmış, istifade edilmiş ve tefe'ülde kullanılmış olan *Mârifetnâme*'yi oğlu Ahmed Naimî için yazmıştır. *Mârifetnâme* bir bakıma doğunun *Mesnevî*'si sayılmıştır. En ücra köylerde raflarda görülen *Mârifetnâme*'yi bütün Erzurum ve çevresinin bir zamanlar kısmen ezbere bildiği rivayet edilir. Halk mukaddes bir kitap gibi onu başının üstünde taşır, bunaldığı zamanlarda ondan medet umar, sayfalarını çevirip ahkâm çıkarmak

sûretiyle tefe'ül ederdi. Bilhassa Ezurum'da bir zamanlar Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en çok okunan kitap *Mârifetnâme* idi.

1753 de bir *Ruznâme* hazırlar. Yine bu yıllarda beş büyük eserinden biri olan *Dîvân'*ı kaleme alır. Bu dönemde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en yakın dostu Hâzık Efendi idi. Daha önceden belirtildiği üzere, bazıları Hâzık Efendi'nin İbrahim Hakkı Hazretleri'ne Farsça hocalığı ettiğini, bazıları da tam tersini söylemektedir. Halbuki İbrahim Hakkı Hazretleri aralarında onüç yıl yaş farkı olan Hâzık Efendi ile arkadaş idi.

. Toprak Celâlettin, a.g.e.,s.9.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s.26.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.14.

. Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l- A'lâm,* Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, c.I., s.567.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.22.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.40.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.22.

Fizyonomi, yani kıyâfet ilmi, belki aslından bir hayli uzaklaşmış fakat esasta kaynak olmuş yeni bir çok mevzuları ve ilim dallarını doğurmuştur. Bu arada el yazısından, fotoğraftan renk ve tercihleri ve saireden yapılan şahsiyet tahlillerini de bu cümleden sayabiliriz. Bilhassa beden yapısıyla karakter arasındaki münasebetlere ait bilgilerin tecrübe yoluyla inkişaf etmesi, krimonolojide fayda sağladığı, bedenle ruh arasındaki korrelasyonu müsâit şartlar içerisinde sırf riyâzi olarak (beden yapısı endeksli, yani deneme neticesi elde edilen adet vasıtasıyla) ifade etmenin, teknik bakımdan mümkün olduğu ileri sürülmüştür.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.41.

O yılın kışını Tillo'da (Aydınlar) geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, 1764 yılı Nisan ayı sonlarında kayın biraderleri Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî ile birlikte hac yolculuğuna çıktı ve yol boyunca çeşitli ilim merkezlerini ziyaret etti. Halep, Şam, Mekke, Medîne, Kudüs ve benzeri tarihî ve kutsal şehirlerde devrin ünlü bilginleriyle görüşüp tanıştı ve bunlarla temasını sürdürdü. İbrahim Hakkı Hazretleri ikinci haccını, merhum şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri için yaptığını belirtir.

. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî ahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye,* Yayına hazırlayanlar, Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, c.I. s.129.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tarikati konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bir çok kimse onun Nakşibendiyye tarikatine, bazıları da Kãdiriyye'nin Üveysiyye koluna bağlı olduğunu ifade ederler. Fakat pek çoğu onun Üveysî olduğu kanaatindedir. *Mârifetnâme*'de başka hiçbir tarikate yer vermezken "Velîlerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarikat" olarak nitelediği Nakşibendiyye'ye geniş yer vermesi, bu tarikate mensup olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

. Ahmed Rıfat Efendi, *Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafiyye,* Tıpkıbasım, Ankara 2004, C.1-2, s.17.

İbrahim Hakkı Hazretleri devrinin tasavvuf edebiyatında, İslâm kültüründe ve bunları geniş halk tabakalarına tanıtmada asrının en kudretli şahsiyeti olmuştur. Onun tasavvuf anlayışı, dînî kuralların sınırlarını aşarak tehlikeli uçurumlara yanaşan vahdet-i vücud savunucularıyla, dînî emirleri umursamamayı savunan Bektaşilerden farklıdır. O, kutsal hükümlerin dışına çıkmaksızın, ilahî aşkı arıyor ve bulabiliyordu.

Diğer Türkçe kıyâfetnâmeler arasında Firdevs- Rûmî'nin *Firâsetnâme*'si, İlyâs b. Îsâ'yı Saruhânî'nin, Abdülmecid b. Şeyh Nasûh'un, Mustafa b. Evranos'un ve Bâlîzâde Mustafa'nın kıyâfetnâmeleri sayılabilir. Nesimî'nin *Kıyâfetü'l- firâse*'si, Visâlî'nin *Vesîletü'l- irfân*'ı, Lokman b. Hüseyin'in *Kıyâfetü'l- İnsâniyye fî şemâili'l- Osmâniyye*'si de en çok bilinen eserlerdir. Lokman b. Hüseyin'in Sultan III. Murad'a sunduğu kıyâfetnâme'de Osmanlı pâdişahlarının bedenî özelliklerinden hareket edilerek karakter özellikleri tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu kitabın İstanbul ve Avrupa kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunmaktadır.

Fatma Azize hanım İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'lu çocuklarının ve torunlarının annesidir. Fatma Azize'ye kardeşleri çeyiz olarak bir ev vermişlerdi. İbrahim Hakkı Hazretleri Mustafa Fâni Efendi'nin evinden bölünen bu eve yerleşmiştir. 1763 de *İnsâniyye* adlı eserini üçüncü defa gittiği Tillo'da bitirmiştir. Bir süre sonra İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'daki eşi Züleyha Hanım'ın vefat haberini aldı. Aynı tarihlerde (1763) hocası ve dostu, âlim ve şair bir zat olan Erzurumlu Seyyid Mehmed Hâzık Efendi de vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Molla Mehmed, Şeyh Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır ve İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmıştır. Bu zaman zarfında kendisi medrese tahsili yapmıştır. Şeyhler mahallesinde "Dârus'-Safâ" medresesinde ders okuduğu belirtilmekte ve müftü Hâzık Efendi'den Farsça

dersleri aldığı söylenmektedir. Hâzık Efendi'nin ebced hesabıyla tarih düşürmede ve bunun için şiirler yazmada yetenekli bir kişi olduğu ifade ediliyor. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin burada başka hangi hocalardan ders aldığına dâir bilgi bulunmamaktadır.

Başlıkları şöyle sıralayabiliriz: hikmet, felsefe ve tasavvufla da ilgili olarak cevherler, araz, akıllar, nefisler, gökler, hava, su, ateş, toprak olmak üzere dört unsur (anâsır-ı erba'a). Söz konusu dört unsura üç çocuk (mevalid-i selase) tabir olunan cansız cisimler, bitkiler ve hayvanlar. Mahlûkâtın ve insanın tekâmülü, devriye, aritmetik, geometri, astronomi ve astroloji, dört unsur ve mevalid-i selase ile alâkalı cisimlerin ahvâli, atmosfer, hava özellikleri, denizlerin ve karaların faydaları, diğer özellikleri. İklimler, kıtalar ve ahâlisi, yeni astronomiye göre gökler ve özellikleri, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanın mahiyeti ve benzeri konular işlenmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, âlemin küre şeklinde olduğunu isbat ederken Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eserinden çokça yararlandığı ifade edilir.

Mârifetnâme İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sadece dönemine göre eşi bulunmaz bir bilim gücünü isbatlamakla kalmaz; aynı zamanda tasavvufî inancı bakımından da ön planda gelen bir bilgi ve seziş bahçesinin bereketli meyvesini temsil eder.

İsmet Binark, *Kâmûsu'l- A'lâm*'dan hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dokuz yaşında Tillo'ya giderek Kãdirî şeyhi İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne intisâb ettiğini ve şeyhi ölünceye kadar yanından ayrılmadığını, şeyhinin vefatından sonra ise onun halîfesi olarak bir taraftan eser yazdığını bir taraftan da mürîdânı yetiştirdiğini söylemiştir. Ahmed Rıfat Efendi de, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni şeyhinin ölümünden sonra yerine halîfe olarak göstermiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri henüz iki buçuk yaşında iken babası Derviş Osman Efendi bir seyahate çıkar. İlk hocası Karaşeyhoğlu İbrahim Efendi'nin de uygun görmesiyle seyahat etmek ve bir mürşid-i kâmil bulmak isteğiyle gizlice Hasankale'den çıkar. 1117 yılının Receb ayında (Ekim 1705) Erzurum'a gelir. Erzurum'un tanınmış simalarından Gümrükçü Derviş Efendi lakabıyla bilinen Sarı Gümrükçü'yü, oğlu İbrahim Hakkı'nın yanına hem hoca, hem hâmî, hem de mürebbî olarak bırakır. Sarı Gümrükçü'ye yapılacak ikram ve ihtiramdan başka ona ayrıca okutma ücreti olarak aylık otuz kuruş tahsis eder.

İbrahim Hakkı Hazretleri derslerinde o günkü imkanlar dâhilinde denemeler yaparmış. Ağaçtan büyük bir yerküresi varmış. Özel bir araba üzerinde yerleştirilmiş. Siirt müftülerinden birisi görmek için bu küreyi aldırmış ve bir daha geri vermemiş. Gözlem aletlerini kullandığı tatil günlerini bile, "Kal'atü'l-Üstad"ın bulunduğu tepede öğrencileriyle birlikte geçirirmiş.

Babası, Derviş Osman Efendi, annesi ise Hazret-i Peygamber (s.a.v.) soyundan Şerife Hanife Hatun'dur. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafının vaktiyle Sivas şehrinden göçüp Erzurum'un Hasankale kazasına yerleştikleri ve orada Sivas mahallesi denilen mahalleyi kurdukları rivayet edilmektedir. Mesih İbrahimhakkıoğlu "Bu rivayeti doğrulayacak bir kayda rastlanamamıştır" diyerek bu rivayete ihtiyatla yaklaşıyor. İbrahim Hakkı Hazretleri ise bu konuda bir şey söylememiştir.

Dîvân'ın basılmış nüshası, ***Dîvân-ı İbrahim Hakkı Erzurumî*** diye başlar (s.2). Münâcâttan sonra sekiz kaside yer alır (s 4-24), bir aşknâme (s.24-26), bir Na't (26-28), bir vasf-ı hâl (s 28-29) ile devam eder. İlâhinâme-i İbrahim Hakkı adıyla anılan bölümü dînî-tasavvufî gazelleri ihtiva eder (30-185). Bu bölümde 360 gazel bulunmaktadır. *Dîvân*'da bir müseddes, altı muhammes ve suyun özelliği ile ilgili bir şiir yer alır. Müfredât başlığı altında aruz vezniyle yazılmış 15 mâni, "İlimlerin Tertibi" başlığını taşıyan bölümde 82 rubâi, 17 müfred yer alır. "Saâdetnâme" adını verdiği bölüm rubâilerden oluşmaktadır. Son rubâide eserin adı, rubâilerin sayısı ve düzenlendiği tarihi belirtilir.

Derviş Osman Efendi Erzurum'da beş seneden fazla kalmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri'ne "Erzurumî" denmesinin sebebini, babası Derviş Osman Efendi'nin Erzurum'a göç etmiş olmasına bağlayanlar vardır. Bursalı Mehmed Tahir, Osman Efendi'den "Şeyh Osman Efendi" diye bahsetmiştir. Fakat Osman Efendi'nin şeyh olduğuna dâir başka bir bilgi mevcut değildir.

İkinci bölümü meydana getiren Farsça şiirler, eserin en geniş bölümüdür (10/b-287/b). Bu bölümde Gazneli Hakîm Senâî, Feridüddîn-i Attâr, Mevlânâ, Ârif Halîfe, Şahîdî, Sa'dî, Şeyh Uzletî, Hâfız, Kemâl-i Hocendî, Mağribî, İbrâhîmü'l-Irâkî, Evhâdî, İmâd, Hakânî, Nizâmî, Hüsrev, Enverî, Feyyâz, Şebüsterî, Hilâlî, Halîlî, Lâhicî, Molla Câmî, Örfî, Şevket, Sâib, Hayâlî, Hüseyin Vâiz Kâşifî, Ömer Hayyam, Akşemseddin, Tecellî vs. nin dîvânlarından, mesnevîlerinden ve muhtelif eserlerinden seçilmiş parçalar yer alır.

Fuzûlî, Nâilî ve Şeyh Gâlib gibi şairlerimizde tasavvufî düşünceler, şiirlerde ikinci anlam durumundadır. Yani bu şairler şiirlerinde söylemek istediklerini birtakım tasavvufî semboller arkasında gizlemişlerdir. Bu şiirleri iyi anlayıp tahlil edebilmek için tasavvufu, şiire akseden yönüyle bilmek için hazırlıklı olmak gerekir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şiirinde ise dînî, tasavvufî bilgi ve düşüncelerin çok daha yalın bir ifade ile verildiğini görmekteyiz. İbrahim Hakkı Hazretleri'ni anlamak için o dönem insanının uzun uzun düşünmesine gerek yoktu. Türkçemizin geçirdiği bunca değişikliğe rağmen bu günün insanı bile İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Türkçe şiirlerini rahat anlayabilir.

Hekimoğlu Ali Paşa, beylik hesapları gördürmek için Erzurum gümrükçüsü Mehmed Sun'ullah Ağa'yı İstanbul'a çağırtmıştı. Sun'ullah Ağa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendisine yol arkadaşı olmasını isteyince Hazret, aynı zamanda baba dostu olan Sarı Gümrükçü'yü kırmayarak 1168 yılı Şaban ayının on üçüncü Cumartesi günü (24 Mayıs 1755) İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan yola çıktı.

Diğer mutasavvıflar gibi İbrahim Hakkı Hazretleri de ilham yoluyla gelen bilgiyi kitâbî bilgiden üstün tutar. Vahdet-i vücûdun bir bilgi konusu olmadığını, çünkü onun bilgi konusu sayılması durumunda sonuç itibariyle ilhad ve zındıklığa kadar varan tehlikeler içerdiğini belirtir. Ona göre vahdet-i vücud bir bilgi konusu değil, bir şuhûd konusudur.

İbrahim Hakkı Hazretleri, 1742 yılına doğru Erzurum'lu Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanım ile ikinci evliliğini yaptı. Fatma Hanım'ın zengin bir ailenin kızı olduğu söylenir. Hatta babası Hüseyin Bey'in Erzurum'un hatırı sayılır zenginlerinden olduğunu söyleyenler de vardır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu hanımdan olan çocukları yaşamamıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin o yıl, şeyhinin torunu olan son hanımı Fatma Hanım'dan, adını annesinin adı olan Hanife koyduğu bir kızı oldu. Bu kızını daha sonra kayınbiraderi olan şeyh Mustafa Fâni'nin oğlu şeyh Hâmid ile evlendirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki torunları bu hanımdan gelmektedir.

Mârifetnâme'de kendisinin bildirdiğine göre İbrahim Hakkı Hazretleri, 18 Mayıs 1703'te (H. 1115 Muharremi'nin ilk Cuması) Erzurum'a bağlı Hasankale (Kal'a-i Ahsen) de Nef'î mahallesinde Zühre yıldızının hâkim olduğu saâdetli bir vakitte –güneşin doğmasıyla beraber- dünyaya gelmiştir. Annesi Hanife hanım, ona İbrahim adını vermiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan hanımlarına ve çocuklarına yazdığı mektuplar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların birer sûretleri Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında vardır. Celalettin Toprak'ın İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu ikinci İstanbul seyahatinde "Mârifetnâme adlı değerli eserini tab' eder" rivayeti tek kalan bir rivayettir. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sağlığında ve İstanbul'da *Mârifetnâme*'yi bastırdığına dâir başka hiçbir rivayet yoktur.

Eser, baştan itibaren 17. sayfaya kadar Arapça'dır. Şeyh Fakîrullah için yazdığı sekiz kasîde de buradadır. Hazret bu bölümü 20 kitaptan seçtiğini belirtmiştir. 570. sayfaya kadar Farsça, geri kalanı da Türkçe'dir. Bunlar 140 kitaptan seçilmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni edebî ve tasavvufî yönden etkileyenlerin başında; Şeyhi İsmail Fakîrullah, Mevlânâ, Yunus Emre ve Hâzık Mehmed Efendi gelir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Hazretleri'ni etkileyenler arasında Mevlânâ'nın özel bir yeri vardır. *Mârifetnâme*'nin birçok yerinde görüşlerini kuvvetlendirmek için Mevlânâ'nın şiirlerinden iktibaslar yapmış, özellikle tekâmül konusundaki düşüncelerini açıklarken Mevlânâ'nın bir şiirini isim vermeden zikretmiştir.

Mecmû'âtü'l-Meânî, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında *Mecmû'atü'l-Hakkı* adını taşıyan bu eser, 1178/1765 de nazm ve cem' olunmuştur. (İst. Arkeoloji Müzesi Ktp. Said Paşa bl. Nr. 576, 503 s.) El yazması nüshaları şahıslardadır denilmiştir. El yazması nüshasının Ali Bener'de olduğu da rivayet edilmiştir. Cemil Çiftçi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu eseri Tillo'da tamamladığını söylemiştir. Bu eserin tek nüshasının İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'nda olduğu da söylenmektedir.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.335.

. Mengi Mine, a.g.mak. BELLETEN, s.302.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.28.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.32.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.49.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.32.

. Bazı kaynaklar Fatma hanım için Türkçe ifadeye uygun olarak "Fadime Hanım" demişlerdir. Mesela bkz., Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.32.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.33.
. Diclehan Şakir, a.g.e., s.15.
. Diclehan Şakir, age., s.66.
. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.49.
. Diclehan Şakir, a.g.e., s.66.
. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.31; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.36; Külekçi Numan, a.g.e., s.37.

Diğer taraftan E. Benhan Şapolyo, Halvetiyye tarikatinin Cihangiriyye şubesinin silsilenâmesinde bir şeyh İbrahim Hakkı adının geçtiğinden bahsetmektedir. Fakat bu şeyhin kim olduğu bilinmemektedir.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.
. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.18.
. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.

Türkçe olarak günümüze kadar ulaşan, elde nüshası bulunan ilk müstakil eser Akşemseddin-zâde Hamdullah Hamdi'nin (909/ 1503) manzum *Kıyâfetnâme*'sidir. Mesnevî şeklinde yazılmış 153 beyitlik eserde, renk, boy, yanak, saç, sakal, baş, alın, çene, el, parmak, vb. yirmi altı başlık altında karakter tahlili yapmıştır.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.4.

Keverek-zâde'nin Kıyâfetnâmesi Üniversite Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü 2695 numaradadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tarikati konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bir çok kimse onun Nakşibendiyye tarikatine, bazıları da Kãdiriyye'nin Üveysiyye koluna bağlı olduğunu ifade ederler. Fakat pek çoğu onun Üveysî olduğu kanaatindedir. *Mârifetnâme*'de başka hiçbir tarikate yer vermezken "Velîlerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarikat" olarak nitelediği Nakşibendiyye'ye geniş yer vermesi, bu tarikate mensup olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.312.

Üç arkadaş birlikte yolculuk yapıyorlarmış. Bir gün yolda bir hayvan izine rastlarlar. Birisi bu izin deve izi olduğunu belirttikten sonra ikincisi, bu devenin bir gözünün kör olduğunu, üçüncüsü bir ayağının topal olduğunu söyler. Birinci kişi bu devenin kuyruğunun kesik olduğunu da söyler. Neticede yoldaki otların sadece bir cihetten yenmesiyle devenin bir gözünün körlüğü, izlerden birinin daha hafif çıkmasıyla topallığı, yerdeki bazı kan damlalarıyla (hayvan kendisini ısıran sinek veya böcekleri

kuyruğuyla kovamadığından) kuyruğunun kesikliği tahmin edilerek anlaşılmıştır.

. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 567.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314.

. Binark İsmet, a.g.e., s.5.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.30.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin anne tarafının Oğuz Türklerinin Pasinler'e yerleşen ilk boylarından olduğu da ifade edilmiştir. Annesinin babası olan Dede Mahmud, Hasankele'nin beş kilometre güneyinde olan Kındığı köyündendir.

. İbrahimhakkıoğlu, Mesih a.g.e., s.47.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314-315.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.47.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.335.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.14.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.15.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.314.

İbrahim Hakkı Hazretleri Tillo'da aynı zamanda ders de okutmuştur. Tillo ve çevresinden epeyce talebesi vardı. Çok defa dışarıda büyük bir "Butum (ya da Bıttım)" ağacının altında ders verirdi. "Butmü'l-üstad" denilen bu ağacın ortasının çürüdüğü ve yakın zamanlarda şiddetli bir rüzgar etkisiyle kırılıp yok olduğu belirtilmektedir.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.27. sayın Altıntaş bu bilgileri Sami Önal'ın Türk Kültürü'nde yayımlanan *190. Ölüm yıl dönümünde İbrahim Hakkı* adlı makãlesinden almıştır. Türk Kültürü sayı 95, Ankara 1970, s.791. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.36.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md., s.308.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.20.

İbrahim Alaeddin Gövsa da, hem *Meşhur Adamlar'*da hem de onun kısaltılmışı olan *Türk Meşhurları'*nda aynı yolu tutmuştur. Bir zamanların Siirt müftüsü Ömer Atalay da aynı şekilde düşünmüştür.

İbrahim Hakkı Hazretleri oraya vardığında Fakîrullah Efendi'nin yerinde oğulları, 49 yaşındaki Hamza Ganiyyullah ile ondan sekiz yaş küçük kardeşi Mustafa Fânî vardı. Aynı zamanda İsmâil Fakîrullah'ın halîfesi olan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya (Aydınlar) gelişine İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin oğulları çok sevindiler. İbrahim Hakkı Hazretlerini vefat eden eşi Fatma'nın yerine, Fakîrullah Hazretleri'nin torunu şeyh Abdülkâdir-i Sâni'nin kızı Fatma Azîze ile evlendirdiler.

. Selçuk Köksal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsâniyye İsimli Güldestesi'nin Muhtevâsı ve Türkçe Kısmının Transkripsiyonlu Metni,* Atatürk Ünv. Sosyal Bilimler Enst., Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.37.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.37.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.22.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.49.

1753 de bir *Ruznâme* hazırlar. Yine bu yıllarda beş büyük eserinden biri olan *Dîvân'*ı kaleme alır. Bu dönemde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en yakın dostu Hâzık Efendi idi. Daha önceden belirtildiği üzere, bazıları Hâzık Efendi'nin İbrahim Hakkı Hazretleri'ne Farsça hocalığı ettiğini, bazıları da tam tersini söylemektedir. Halbuki İbrahim Hakkı Hazretleri aralarında onüç yıl yaş farkı olan Hâzık Efendi ile arkadaş idi.

İbrahim Hakkı Hazretleri ilmî, tasavvufî ve öğretici bir şahsiyete sahiptir. Her şeyden evvel mutasavvıf bir zattır. Kesrette vahdeti ve vahdette kesreti görmek onun tasavvufî şahsiyetinin temelini teşkil eder.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.38.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf,* s. 28.

Mârifetnâme'de kendisinin bildirdiğine göre İbrahim Hakkı Hazretleri, 18 Mayıs 1703'te (H. 1115 Muharremi'nin ilk Cuması) Erzurum'a bağlı Hasankale (Kal'a-i Ahsen) de Nef'î mahallesinde Zühre yıldızının hâkim olduğu saâdetli bir vakitte –güneşin doğmasıyla beraber- dünyaya gelmiştir. Annesi Hanife hanım, ona İbrahim adını vermiştir.

Hacı Haliloğlu Lutfullah hattıyla yazılan nüsha Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur Mesih, a.g.e., s.23.

. Çağrıcı Mustafa, *İbrahim Hakkı Erzurumî*, a.g. ank. mad., c.XXI., s., 306

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.20.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.16.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.3; Aynı şekilde Celalettin Toprak da hem bu ilk ziyaretini hem de ikinci ziyaretini Sarı Gümrükçü diye tanınan Erzurum Gümrükçüsü Sun'ullah Ağa ile yaptığını söylüyor. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,13.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37; Çiftçi Cemil, a.g.e., s.49.

Bağdatlı İsmail Paşa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin vefat tarihini Hicrî 1195 olarak vermiştir. Sahaflar şeyhi Esad Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ölümünün 1194/1780 de gerçekleştiğini belirtir (Esad Efendi, Bağçe-i Safâ-Endûz, İÜK, TY, no 2095, s.126)

Eğer elimizde babası Osman Efendi'nin günlük defteri ve *Mârifetnâme* olmasa, İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili ciddi yanlışlıklar yapılırdı. Nitekim bu noktaya dikkat etmeyen bazı eski kaynaklarda bu durum açıkça görülmektedir. Şemseddin Sami; "İbrahim Hakkı zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra Siirt kazasının Tillo kasabasında bulunan Kãdiri tekkesinde seccâde-nişîn bulunan Şeyh İsmâil Efendi'ye intisâb etti" demek sûretiyle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babasıyla çocukluğunda geçirdiği Tillo günlerinden hiç bahsetmemiştir. "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası bir derviş idi" diyen Mehmed Süreyya da "Siirt'e gidip İsmâil Tillovî'den inâbet eyledi" diyerek, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ne zaman Tillo'ya geldiğinden ve babasının oradaki durumundan hiç bahsetmemiştir.

Mecmûatü'l-insâniyye, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde ve yüz altmış kitaptan şiirler seçilerek, 1176/1763 tarihinde tertip olunmuştur. Seçilen eserlerin daha çok tasavvufî ve tâlîmî (didaktik) olmasına dikkat edilmiştir. Bununla beraber edebî mahiyetteki örnekler de az değildir. İbrahim Hakkı Hazretleri, eserin sonundaki tarih manzûmesinde, güldestesinin bazı özelliklerini de belirtmiştir.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.100.

Kimilerine göre İbrahim Hakkı Hazretleri fevkalade bir müceddid sayılır. Çünkü yeniliği seven insandır. Türkçe'yi yaşatarak gelecek kuşaklara

sevdiren kuvvetli bir kalemdir. Yaşadığı asırda Arapça ve Farsça'dan başka dillerde eser vermek ilmî geleneğe aykırı sayılırken, o cesaret gösterip, kitaplarının çoğunu hâlis Türkçe ile yazmıştır. Mesela İstanbul'da yetişen Kâtib Çelebi *Cihannümâ'*sını Türkçe yazdığı halde bizde ilk biyoğrafi kitabı olan *Keşfü'z-Zünûn'*u Arapça yazmak zorunda kalmıştır.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.33.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.51.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.37; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.37.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.56.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.24.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ne 1747 de verilen Abdurrahman Dede Tekkesi Zâviyedarlığı beratı, 1173/1760 (14 Kasım) da Sultan III. Mustafa tarafından yenilenmiştir. Söz konusu beratın fotokopisi Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında yer almaktadır. Bu tarihlerde Hasankale'de talebe okutmakta olan İbrahim Hakkı Hazretleri, söz konusu zâviye gelirini kendi oğulları ile amcaoğlu Yusuf Nedim arasında paylaştırmıştır.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.42.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.34.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.52

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.16-17.

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.19.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.52.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.100; Çiftçi Cemil, a.g.e., s.48.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.22

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.100.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.56; Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.4; Cemil Çiftçi ise "Osman Nedim adında bir oğlu oldu" diyerek tek bir çocuk olarak bahsediyor. a.e., s.22. Aynı şekilde Celalettin Toprak da Osman Nedim adında bir oğlu olmuştur diyor. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,13.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.33.

Hayrani Altıntaş İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk öğretmeninin babası olduğunu söylerken beş yaşında Erzurum'da Sarı Gümrükçü Derviş Efendi'den dersler aldığını rivayet ediyor. Halbuki yukarıda da ifade edildiği üzere, İbrahim Hakkı Hazretleri için "zaman zaman Erzurum'a

babasının yanına getirilmiş ve o dönemlerde babasından bir şeyler öğrenmiştir" demek daha doğru olacaktır. Nitekim C. Server Revnakoğlu "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, baba ocağında öğrendikleri ve öğrenecekleri nihâyet bir başlangıç mahiyetinde olmuştur" demektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, 1742 yılına doğru Erzurum'lu Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanım ile ikinci evliliğini yaptı. Fatma Hanım'ın zengin bir ailenin kızı olduğu söylenir. Hatta babası Hüseyin Bey'in Erzurum'un hatırı sayılır zenginlerinden olduğunu söyleyenler de vardır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu hanımdan olan çocukları yaşamamıştır.

. Özyılmaz Ömer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Çocuk Gelişimi ve Eğitimi,* Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1990.

Vücut yapısıyla ahlâk arasındaki münasebetlerin mevcûdiyeti, hiçbir zaman bir muayyenlik ve kat'iyyet göstermezse de herhalde hayat şartlarının, devamlı meşgul olunan işlerin, maddî ve manevî alışkanlıkların, çeşitli ruhî huzursuzlukların (Mesela sigara içenlerin öksürmesi, çocukluğunda fazla bisiklete binenlerin bacaklarının kalınlaşması, kazma kürek ve tarla bahçe işleri gibi bedensel güç gerektiren şeylerle uğraşanların parmak ve pazularının irileşmesi, maddî ve manevî ıztırapların gözlere, yüz ve alın çizgilerine yansıması gibi) bedenimiz üzerindeki tesirlerini müşahede etmek, bu bakımdan da bu konudan faydalanmak mümkündür.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.39; Çiftçi Cemil, a.g.e., s.51.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.25.

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.22.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.93.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.51.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.95.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.54

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.21.

Şefik Can hem *Mârifetnâme*'de hem de *Dîvân*'da İbrahim Hakkı Hazretleri'ni bu isim vermeden yaptığı alıntıların bir intihal olmadığını o dönem şark kültüründe böyle uygulamaların gayet normal olduğunu belirtir.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.39.

. Köksal Selçuk bu şahıslar için "Şeyhinin vefat eden oğlu Abdülkadir'den olan torunları Hamza Ganiyyullah'la Mustafa Fâni İbrahim Hakkı'nın bu gelişinden pek ziyade memnun olurlar. Onu Tillo'da

alıkoymak için kız kardeşleri Fatma Azîze ile evlendirirler" demiştir. Bkz. Selçuk Köksal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsâniyye İsimli Güldestesi'nin Muhtevâsı ve Türkçe Kısmının Transkripsiyonlu Metni,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996., s.9.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

Derviş Osman Efendi Erzurum'da beş seneden fazla kalmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri'ne "Erzurumî" denmesinin sebebini, babası Derviş Osman Efendi'nin Erzurum'a göç etmiş olmasına bağlayanlar vardır. Bursalı Mehmed Tahir, Osman Efendi'den "Şeyh Osman Efendi" diye bahsetmiştir. Fakat Osman Efendi'nin şeyh olduğuna dâir başka bir bilgi mevcut değildir.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.22.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.40.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.6.

. Bkz. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.106.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.40.

İsmet Binark ise, muhtemelen *Kâmûsu'l-A'lâm'*dan elde ettiği bilgilerden hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Şeyh Fakîrullah Efendi Hazretleri'ne intisâbını daha dokuz yaşında iken, ilk geldiği zamana götürmektedir. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri, bir Kãdirî şeyhi olan İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne babasının yanına getirildiği zaman intisâb etmiştir. Şeyhinin vefatına kadar onun yanından ayrılmamış, sonra da onun yerine halîfe olmuştur. Hatta hilâfet makãmına oturduktan sonra bir taraftan eser yazmış, bir taraftan da mürîdânını yetiştirmiştir. Burada Şemseddin Sami'nin, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası ile birlikte Tillo'da bulunmalarından bahsetmediğini yeniden hatırlatmak isteriz.

Türkçe olan üçüncü bölüm (134/b-166/a) de aynı konu ile alâkalıdır: Nakşibendiyye ile ilgili bazı bilgilerden sonra "Men arefe …" ye dâir Gazzâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'inden, Mola İlâhî'den, Şeyh Ebû İshâk'ın *Nuktatü'l-Vahde* kitâbından, Bâbâ-yı Âlem'in *Vesâyâ-yı Hazret*'inden naklen tercümeler bulunmaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri oraya vardığında Fakîrullah Efendi'nin yerinde oğulları, 49 yaşındaki Hamza Ganiyyullah ile ondan sekiz yaş küçük kardeşi Mustafa Fânî vardı. Aynı zamanda İsmâil Fakîrullah'ın halîfesi olan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya (Aydınlar) gelişine İsmâil Fakîrullah

Hazretleri'nin oğulları çok sevindiler. İbrahim Hakkı Hazretlerini vefat eden eşi Fatma'nın yerine, Fakîrullah Hazretleri'nin torunu şeyh Abdülkâdir-i Sâni'nin kızı Fatma Azîze ile evlendirdiler.

1694 yılında Molla Bekir, Osman Efendi'yi Hasankale yakınlarındaki Kındığı köyünde oturan Seyyid Dede Mahmud'un kızı Hanife hanım ile evlendirmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin annesi işte bu Hanife hanımdır.

*Mecmûatü'l-insâniyye'*nin birinci bölümünü oluşturan Arapça şiirler (2/a-9/b) yirmi Arapça kitaptan hazırlanmıştır. Zebur'daki "Fatlubnî" sûresinin Arapça manzum tercümesi (Türkçe tercümesi için bkz. Â. Çelebioğlu, Türk Edebiyatında Manzum Dînî Eserler, Şükrü Elçin armağanı, Ankara 1983, s.153-166), Cüneyd-i Bağdâdî, Zeynelâbidîn, Fakîrullah Efendi (İ. Hakkı), vs. nin kasîdeleri, muhammesleri ve benzerleri bulunmaktadır.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37.
. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.62
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.37.
. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.
. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.21.
. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.23.
. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.20.

Bursalı Mehmed Tahir Bey ise, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerini ve bu eserlerden alınarak yazılan bir kısım küçük ve ayrı eserciklere bakarak, sayıyı 39 olarak zikretmiş ve göremediği üç beş eserinin varlığından da söz etmiştir.

Fatma Azize hanım İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'lu çocuklarının ve torunlarının annesidir. Fatma Azize'ye kardeşleri çeyiz olarak bir ev vermişlerdi. İbrahim Hakkı Hazretleri Mustafa Fâni Efendi'nin evinden bölünen bu eve yerleşmiştir. 1763 de *İnsâniyye* adlı eserini üçüncü defa gittiği Tillo'da bitirmiştir. Bir süre sonra İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'daki eşi Züleyha Hanım'ın vefat haberini aldı. Aynı tarihlerde (1763) hocası ve dostu, âlim ve şair bir zat olan Erzurumlu Seyyid Mehmed Hâzık Efendi de vefat etmiştir.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.50.
. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,13.
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.38.
. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.
. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.91.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.79.
. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.5.
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.38.
. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.38.
. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16
. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.39.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin beş ana kitap olarak zikrettiği kitapların üçüncüsü *İrfâniyye*'dir. Yazarının ifadesiyle eser, 1174/ 1761 tarihinde cem' olunmuştur. Aynı zamanda *Mecmû'atü'l-vahdâniyye fî Ma'rifeti'n-nefsi'r-Rahmâniyye* adını taşıyan ve Yusuf Nesim tarafından 1190/1776 tarihinde ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sağlığında istinsah edilmiş 166 varaklık tezhipli bir nüshasına göre (Süleymaniye ktp., H. Mahmud bl. N. 2412) Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç bölümden meydana gelen bu eser, umumî mahiyette "Men arefe nefsehû fe-kad arefe Rabbehû" (Nefsini bilen Rabb'ini bilir.) hadîs-i şerifi ile ilgilidir.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.117.
. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.17.
. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.119.

Pek çok eser veren İbrahim Hakkı Hazretleri'nin asıl şöhretini sağlayan ve kendisinin ana eser dediği ve muhtelif konuları ihtiva eden ansiklopedik bir eseridir. *Mârifetnâme* 1170/1757 tarihinde İbrahim Hakkı Hazretleri yaklaşık 53 yaşında iken tamamlanmıştır. Kendi ifadesine göre bu eseri yazmak için 400 kitaptan faydalanmıştır.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.25.
. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.24.
. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.3.

İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'a geldiğinde eşi Firdevs Hanım'ın vefat ettiğini öğrendi. (1181/1768) Hasankale'deki eşi Belkıs Hanım ve oğlu Mehmed Şakir'in yanına gitti. İki üç yıl kadar burada kaldı. 1771'de oğlu İsmail Fehim ile birlikte dördüncü ve son defa çok sevdiği Tillo'ya (Aydınlar) gittiler. İbrahim Hakkı Hazretleri ömrünün sonuna kadar artık Tillo'dan ayrılmamıştır. Tillo'ya gelişinin ikinci yılında Fâtıma Azîze hanımdan Şemsâ Âişe (ya da Şefsî Ayişe) adında bir kızı oldu. Bu kızı,

kendi vefatından sonra genç yaşta evlenmeden ölmüştür. Tillo'da "Beş ana eser" dediği kitaplarından, on evlat eseri çıkartmıştır.

. Toprak Celalettin, a.g.e., s.14.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.126.

. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.17.

. Sözünü ettiğimiz Siirt Sempozyumunda başka kaynaklarda göremediğimiz *"Mârifetnâme adlı eserini bastırmak için Mısır'a gitti."* ifadesi yer almaktadır. s.3.

. İbrahim Hakkı'nın şeyhine yakın olmak için torunuyla evlendiğini söyleyen Numan Külekçi'nin rivayeti (Külekçi Numan, a.g.e., s.29) tarihen doğru değildir. Çünkü İbrahim Hakkı bu evliliği yapmadan senelerce önce vefat etmişti. Eğer burada kastedilen yakınlık manevî bir yakınlık ise bu daha net ifade edilebilirdi.

. Özdamar Sebile, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme Adlı Eserindeki İnsan İlişkileri,* Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İlahiyat Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s.5.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

İbrahim Hakkı Hazretleri, Erzurum'daki evini, eşyası ile birlikte oğlu İsmâil Fehim'e, Hasankale'deki evini de yine eşyası ile birlikte ve Erzurum Gerz mahallesindeki bir bostan tarlasının yarısını, henüz altı yaşındaki oğlu Mehmed Şakir'e 1762 de bırakmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri, bundan bir yıl sonra, 12 Temmuz 1763 te (1177) üçüncü defa Tillo'ya (Aydınlar) gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmıştır. Tekman-Hınıs-Bulanıksu-Lizkalesi-Muş yoluyla on iki günde Bitlis'e gelmiştir. İki günde Siirt yoluyla Tillo'ya ulaşmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri henüz iki buçuk yaşında iken babası Derviş Osman Efendi bir seyahate çıkar. İlk hocası Karaşeyhoğlu İbrahim Efendi'nin de uygun görmesiyle seyahat etmek ve bir mürşid-i kâmil bulmak isteğiyle gizlice Hasankale'den çıkar. 1117 yılının Receb ayında (Ekim 1705) Erzurum'a gelir. Erzurum'un tanınmış simalarından Gümrükçü Derviş Efendi lakabıyla bilinen Sarı Gümrükçü'yü, oğlu İbrahim Hakkı'nın yanına hem hoca, hem hâmî, hem de mürebbî olarak bırakır. Sarı Gümrükçü'ye yapılacak ikram ve ihtiramdan başka ona ayrıca okutma ücreti olarak aylık otuz kuruş tahsis eder.

. Toprak Celalettin, a.g.e., s.13.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.17.

Eğer elimizde babası Osman Efendi'nin günlük defteri ve *Mârifetnâme* olmasa, İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili ciddi yanlışlıklar yapılırdı. Nitekim bu noktaya dikkat etmeyen bazı eski kaynaklarda bu durum açıkça görülmektedir. Şemseddin Sami; "İbrahim Hakkı zâhirî ilimleri tahsil ettikten sonra Siirt kazasının Tillo kasabasında bulunan Kãdiri tekkesinde seccâde-nişîn bulunan Şeyh İsmâil Efendi'ye intisâb etti" demek sûretiyle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babasıyla çocukluğunda geçirdiği Tillo günlerinden hiç bahsetmemiştir. "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin babası bir derviş idi" diyen Mehmed Süreyya da "Siirt'e gidip İsmâil Tillovî'den inâbet eyledi" diyerek, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ne zaman Tillo'ya geldiğinden ve babasının oradaki durumundan hiç bahsetmemiştir.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.107.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.24.

. Celalettin Toprak bu şahısları İsmail Fakîrullah'ın torunları olarak tanıtmıştır. Bkz., Toprak Celalettin, a.g.e., s.13.

. Uğur İbrahimhakkıoğlu sadece Mustafa Fâni efendiyi zikretmiş Hamza Ganiyyullah'tan bahsetmemiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir müddet sonra imamlık görevini aynı zamanda iyi bir mûsikişinas olan oğlu İsmâil Fehim'e bırakarak ikinci defa İstanbul'a gitmeye niyetlendi. Bu sıralarda Hekimoğlu Ali Paşa (ö.1758) üçüncü defa sadrazam olmuştur. Hekimoğlu Ali Paşa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şeyhi Fakîrullah Efendi'ye saygı ve ilgi duyan bir devlet adamıydı.

Sâdece bir senette "Ferdî" mahlasını kullanan İbrahim Hakkı Hazretleri "Fakîrî" ve daha çok olarak "Hakkı" mahlasını kullanmıştır. Değişik vezinleri kullanırken kasîde, gazel, musammatlar, rubâi, kıt'a vs. gibi dîvân edebiyatı nazım şekillerini tercih etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda dîvân şiirinin nazım türlerini kullanan tekke şairlerinin en yetkinlerinden biridir. Dîvân'ında bulunan na't, kaside, gazel, mesnevî, muhammes, müseddes ve rubâiler bu ifadenin doğruluğuna işaret eder. Farsça ve Arapça şiirlere imza atan İbrahim Hakkı Hazretleri dil olarak Türkçeyi tercih etmiştir. Dîvân şiirinin nazım türlerini kullanmış, fakat muhtevâ yönünden tekke şiirini yansıtmıştır. Edebiyat alanında hem derleyici toparlayıcı görevi üstlenmiş hem de kendi ürünlerini vermiştir. Dîvân, tekke ve halk şiiri diye bölümlere ayrılan şiirin her türünde şiirler

yazmıştır. Kendisine vezin ve nazım şekli bakımından dîvân, konu bakımından tekke, dil bakımından halk şiirini örnek almıştır.

Kıyâfetü'l-beşer ise "kıyâfetü'l-insâniyye, kıyâfetü'l-ebdân" olarak da bilinir ve insanın fiziksel özelliklerinden kişiliğini, ahlâkını tahmin ve nesebini tesbitle uğraşır. İlgilendikleri konular bakımından ilm-i sima (insanın yüz özelliklerinden ahlâkını tahmin), ilm-i hutût (alın çizgilerinden insan ömrü ve refah düzeyi hakkında bilgi edinme), ilm-i kef (avuç içinden kişinin geleceğine ait hükümler çıkarma; el falı) ve ilm-i ihtilâc (insan bedenindeki seğirmeleri anlamlandırma) ilm-i kıyâfete yakın diğer bilim dallarıdır.

Âmil Çelebioğlu bibliyografya kısmında kütüphanelerde bulunan otuz üç yazma nüsha kaydetmiştir. Mesih İbrahimhakkıoğlu'nda bazı nüshaların olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca eseri yazmadan yirmi beş yıl önce Amasya Gümüşhacıköyü'nde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin soyundan olduğu rivayet edilen ve halk arasında Garip Hâfız olarak tanınan âlim ve edib bir zat olan İbrahim Hakkı Gül'de tezhipli bir nüsha gördüğünü kaydetmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mesnevî*'den derleyerek *Tuhfetü'l-Uşşâk* başlığı altında bir bölüm halinde *Mecmuatü'l-Maânî* isimli eserinde kaydettiği şiirleri vardır.

Sun'ullah Ağa hesabında bir bozukluk olmadığını, hediye götürmenin âdetten olduğunu söylese de, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bundan rahatsız olduğunu anlayınca hediye yüklü atı geri çevirtmiştir.

Hayatının son dönemini Tillo'da geçiren ve orada vefat eden İbrahim Hakkı Hazretleri'nin vefat ettiği yerle ilgili de farklı bilgiler verilmektedir. Mehmed Süreyya, Erzurum'da vefat ettiğini söyler. Mehmed Tahir Efendi ve İsmail Paşa öldüğü yer konusunda sükut ederler.

Şeyh Fakîrullah Hazretleri kendisini orada vefat eden babası Osman Efendi'nin odasına yerleştirmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri şeyhinden kendisini *"fenâ fillah"* tarikatine sülûk ettirmesini istirham etmiş, İsmail Fakîrullah Hazretleri de onun bu isteğini yerine getirmiştir. Söz konusu tarikatin altı ilkesi vardı ve bunlar; gönül, tefvîz, teslim, rızâ, murâkabe ve sabır idi. İbrahim Hakkı Hazretleri böylece şeyhinin tarikatine intisâb etmiştir. Şakir Diclehan'ın kanaatine göre, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin çocukluk yılları yine bu tasavvufî çevrede geçmekle birlikte, yukarıda anlatıldığı şekilde seyr u sülûke girmesinin bu tarihte olduğu kesinlik kazanıyor.

İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'a geldiğinde eşi Firdevs Hanım'ın vefat ettiğini öğrendi. (1181/1768) Hasankale'deki eşi Belkıs Hanım ve oğlu Mehmed Şakir'in yanına gitti. İki üç yıl kadar burada kaldı. 1771'de oğlu İsmail Fehim ile birlikte dördüncü ve son defa çok sevdiği Tillo'ya (Aydınlar) gittiler. İbrahim Hakkı Hazretleri ömrünün sonuna kadar artık Tillo'dan ayrılmamıştır. Tillo'ya gelişinin ikinci yılında Fâtıma Azîze hanımdan Şemsâ Âişe (ya da Şefsî Ayişe) adında bir kızı oldu. Bu kızı, kendi vefatından sonra genç yaşta evlenmeden ölmüştür. Tillo'da "Beş ana eser" dediği kitaplarından, on evlat eseri çıkartmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da bulunduğu günlerde İbrahim Hâzık Efendi'den Farsça öğrendiği söyleniyorsa da, bu durumun ne derece gerçek olduğu bilinmemektedir. Çünkü Hâzık Efendi'nin hangi yıllarda Erzurum'da bulunduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mehmed Hâzık Efendi'nin ölümüne tarih düşürmesi, aralarında bir yakınlık ve dostluk olabileceği ihtimalini güçlendiriyor. Aynı tarihlerde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcalarından Şeyh Ali Çelebi de vefat etmiştir.

"*… es-Seyyid eş-Şeyh, el-Hâc İbrahim el-Hakkî el-Kãdirî el-Üveysî el-Fakîr el-halim es-selîm; rahimehu'llâhu'r-Raûfu'r-Rahîm. Halîfe-i Hazreti'ş-Şeyh kutbi'l-vakt, gavsi'l-a'zam, Seyyidinâ İsmâîli-l aleviyyi'l-kãdiriyyi't-Tillûvî Fakîrullah …"* ifadeleri geçmektedir. Böylece, onun Kãdirî olduğunu belirttikten sonra, ayrıca Nakşibendîlik başta olmak üzere diğer tarikatlerin de edeblerine, usûllerine ve rükünlerine tamamıyla vâkıftır demektedir.

Ertesi sene Şaban ayında İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası Şeyh Ali Efendi, dokuz yaşındaki İbrahim Hakkı'yı alıp babasına getirir. Çocuk yaştaki İbrahim Hakkı Hazretleri babasının şeyhi Fakîrullah Efendi'nin cezbesine kapılır ve ona hayran olur. O da babasıyla birlikte İsmail Fakîrullah'ın yanında kalır. İsmail Fakîrullah Efendi kendi evinin karşısında Osman Efendi için bir oda (hücre) yaptırır. İbrahim Hakkı babası ile birlikte bu odada kalmıştır. Celalettin Toprak bu odanın şimdi bile muhafaza edildiğini belirtmiştir.

Başka bir tesbite göre Erzurum İl Halk Kütüphanesi no: 14132, 1170/1757 de Derviş Yusuf eliyle istinsah edilmiş bir nüshası; Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi no:2445, 1196/1782 de Sun'ullah Ali hattıyla istinsah edilmiş bir nüshası; Erzurum Müzesi no:1104, Osman ibn Ali

hattıyla istinsah edilmiş bir nüshası; DTC Fakültesi Kütüphanesi, Ali Said bl, no: 1851; Ankara Milli Kütüphane, A. 2277; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi no: 3446 bir nüshası bulunmaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Molla Mehmed, Şeyh Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır ve İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmıştır. Bu zaman zarfında kendisi medrese tahsili yapmıştır. Şeyhler mahallesinde "Dârus'-Safâ" medresesinde ders okuduğu belirtilmekte ve müftü Hâzık Efendi'den Farsça dersleri aldığı söylenmektedir. Hâzık Efendi'nin ebced hesabıyla tarih düşürmede ve bunun için şiirler yazmada yetenekli bir kişi olduğu ifade ediliyor. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin burada başka hangi hocalardan ders aldığına dâir bilgi bulunmamaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan dört hanımına yazdığı sevgi, hasret ve iltifatlarla dolu mektupları neşredilmiş olup, orijinalleri torunları tarafından saklanmaktadır. Pâdişah'ın iltifatına mazhar olan İbrahim Hakkı Hazretleri, Saray kütüphanesinde çalışma imkanı bulmuştur. Özellikle yeni astronomiye ilgisinin bu kütüphanedeki çalışmalarıyla başladığı söylenebilir.

7-Rûhu'ş-Şurûh: 1190/1776 yılında, seçmeler (müntehâbât) şeklinde hazırlanan eser, *İlâhînâme*'den seçilmiş Mahzeni'l-esrâr'dan meydana gelmiştir. (Süleymaniye, H. Mahmud, nr. 3381, vr. 98/a- 11/b)

Şeyh Fakîrullah Hazretleri bu durumu sezince İbrahim Hakkı Hazretleri'ne altı tavsiyede bulunmuş ve eğer bu alt tavsiyeyi harfiyen yerine getirirse muradına ereceğini bildirmiştir. Söz konusu altı tavsiye şunlardır: zühd, gönül, tefvîz, tevekkül, murâkabe ve sabır.

"Eserlerinin belirgin tarafını teşkil eden tasavvufî tahlillerden hareketle onu bir sosyolog olarak görenler de vardır. Çünkü o daima topluma ve onun ahlâkına seslenir. Yine insanın ruh halleri üzerinde yaptığı tahliller göz önüne alındığında o bir psikologtur. Kıyâfetnâmeden hareketle bir fizyonomisttir. İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda felekiyyat âlimidir, kozmoğrafyacıdır.

Avrupa'da "Aydınlanma Akımı" sırasında, "Öğrenimin başlamasından akademi yaşına kadar gençliğin öğretimi için zarurî bütün bilgilerin – Mârifetin- toplanıp düzenlendiği, *Elemantor Work* adlı büyük eser, *Mârifetnâme*'den yirmi yıl sonra şüphesiz birbirinden habersiz olarak ve fakat onunla aynı fihristi ihtiva edecek şekilde hazırlanmış olması fevkalade dikkat çekici bir noktadır. Kanaatimizce, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin

eserinin önemini belirtmek için bu örnek çok enteresandır. Çünkü *Mârifetnâme*'de bütün astronomi, anatomi, fizyoloji, dünya haritası ve şehirlerin enlem ve boylamları, kıtalar, maden ve nebâta dâir bulgular ve bilgiler, kıyâfetname, ruh bilimi, sağlık bilgileri, dînî konular, ölümün niteliği, iç yüzü ve gerçekliği, Allah'a inanış ve onu kavrayış, insan gönlü ve terakkîsi, kâmil insanın vasıfları, eğitim ve tasavvuf, sosyal ahlâki ve an'anevî bilimler ve bilgiler yer almaktadır.

Mârifetnâme ansiklopedik mahiyette olup, o zamanın ölçülerine göre medreselerde öğretilen on iki ilmi içine toplayarak eski görüş ve düşüncelere yer veren bir eserdir. İbrahim Hakkı Hazretleri eserinde, önce şarkta hâkimiyetini sürdüren görüş ve düşüncelere değinmiş, daha sonra da o çağda ortaya atılan yeni fikir ve buluşları kaydetmiştir.

Evliyânın kitaplarının hak ve gerçek olduğunu, şeriate uygun olduğunu belirtirken özellikle İbn Arabî'nin kitaplarının usul ve furu'a uygun olduklarını, fakat bir kısım okuyucuların anlama kãbiliyetlerinin yetersizliği yüzünden bu konuda halk arasında şüpheler olduğunu belirtir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Saray kütüphanesinde yaptığı incelemeler sayesinde Osmanlı dışındaki dünyanın bu çağda yaptığı bilimsel atılımı uzak bir pencereden de olsa izleme imkanı bulduğu ifade edilmektedir. Mesela Mârifetnâme'nin yazılışında ve konularında 18. yüzyıl Osmanlı toplumunu etkileyen "*Mesnevî*"nin Sarı Abdullah şerhi'nin, Kâtib Çelebi'nin *Cihannüma* ve *Keşfü'z-Zünûn*'unun, *Evliyâ Çelebi*'nin *Seyahatmâne*'sinin, Şamlı Ebu Bekir'in *Kitâb-ı Atlas Major Tercemesi*'nin ve Kopernik'in güneşin Merkezliği teorisinin bizde öğrenilmesinin tesirleri olduğu ileri sürülebilir.

O yılın kışını Tillo'da (Aydınlar) geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, 1764 yılı Nisan ayı sonlarında kayın biraderleri Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî ile birlikte hac yolculuğuna çıktı ve yol boyunca çeşitli ilim merkezlerini ziyaret etti. Halep, Şam, Mekke, Medîne, Kudüs ve benzeri tarihî ve kutsal şehirlerde devrin ünlü bilginleriyle görüşüp tanıştı ve bunlarla temasını sürdürdü. İbrahim Hakkı Hazretleri ikinci haccını, merhum şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri için yaptığını belirtir.

Fuzûlî, Nâilî ve Şeyh Gâlib gibi şairlerimizde tasavvufî düşünceler, şiirlerde ikinci anlam durumundadır. Yani bu şairler şiirlerinde söylemek istediklerini birtakım tasavvufî semboller arkasında gizlemişlerdir. Bu şiirleri iyi anlayıp tahlil edebilmek için tasavvufu, şiire akseden yönüyle bilmek için hazırlıklı olmak gerekir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şiirinde

ise dînî, tasavvufî bilgi ve düşüncelerin çok daha yalın bir ifade ile verildiğini görmekteyiz. İbrahim Hakkı Hazretleri'ni anlamak için o dönem insanının uzun uzun düşünmesine gerek yoktu. Türkçemizin geçirdiği bunca değişikliğe rağmen bu günün insanı bile İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Türkçe şiirlerini rahat anlayabilir.

Bunların yanı sıra Şefik Can'ın araştırmalarına göre İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de 201 beyit *Mesnevî* tercümesine yer vermiştir. Eski ve muteber kaynaklardan derleyerek düzene koyduğu ve kendisine has üslubuyla sunduğu bilgilerde Kur'ân ve sünnete ters düşmemek için âzami gayret sarfetmiştir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'nda *Mârifetnâme*'nin bir yazma nüshasının Feridun Nafiz Uzluk'un şahsî kütüphanesinde olduğu ve bu kütüphanenin Konya Mevlânâ Tetkikleri Enstitüsü'ne intikal ettiği belirtilmiştir. Bir diğer yazmanın da Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde 1673 numarada kayıtlı olduğu bildirilmiştir. Yine burada bildirildiğine göre *Mârifetnâme* Hintli âlimlerden Şeyh Alâddîn-i Fârukî tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Mısır'da Bulak Matbaasında bastırılmıştır. Fransızca'ya çevrilmiş tezhipli bir nüshasının Erzurum Lisesi Fizik-kimya hocalarından Hüseyin Hüsnü Şardağ tarafından Paris'te Bibliotheque Nationale'de görüldüğünü Sami Önal (190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk Kültürü 8.c., 95. Sayı Eylül 1970) ve Cemaleddin Server Revnakoğlu yazmışlardır. Ancak Hayrani Altıntaş Paris'te bulunduğu sırada yaptığı araştırmalarda böyle bir tercümeyi bulamadığını belirtmiştir.

Şair Nedim'in de içinde bulunduğu bir heyet *Aynî Tarihi Tercemesi* ile meşgul oldu. Şair Nahîfî'nin içinde bulunduğu bir heyet, *Habîbü's-siyer Tercemesi* yapıyordu. Yeni Câmii Kütüphanesi ile İbrahim Paşa Kütüphanesi kuruldu. Batı medeniyetinden yararlanma düşüncesinin bir uzantısı olarak Fransız modeli öne çıktı. Buna paralel olarak o dönemin bürokratları Lâle Devrini yaşamaya başladılar. Fakat bu durum halk arasında hoşnutsuzluğa sebep oluyordu.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ölümünü kayın biraderi Mustafa Fâni bir mektup yazarak Erzurum'a haber vermiştir. Mektup Temmuz ortalarına doğru Erzurum'daki oğulları İsmail Fehim ile Yusuf Nesim'in eline ulaşmıştır.

Mecmû'âtü'l-Meânî, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında

Mecmû'atü'l-Hakkı adını taşıyan bu eser, 1178/1765 de nazm ve cem' olunmuştur. (İst. Arkeoloji Müzesi Ktp. Said Paşa bl. Nr. 576, 503 s.) El yazması nüshaları şahıslardadır denilmiştir. El yazması nüshasının Ali Bener'de olduğu da rivayet edilmiştir. Cemil Çiftçi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu eseri Tillo'da tamamladığını söylemiştir. Bu eserin tek nüshasının İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'nda olduğu da söylenmektedir.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.307.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.35.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.

. Çelebioğlu Âmil, *Kıyâfe(t) İlmi ve Akşemseddin-zâde Hamdullah Hamdi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyâfetnâmeleri,* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı, Sayı 11, Fasikül 2, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 305.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.309.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.307.

. Mengi Mine, *Kıyafetnâme* maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt XXV., s.513.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.mak., s.306.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilmî yönünün yanında eğitici ve öğretici yönünü de değerlendirmek gerekir. Çocukluğundan beri aldığı tasavvuf eğitimi onda geniş bir gönül zenginliği oluşturmuş, eşyaya ve olaylara daha inceden bakabilmeyi öğretmiştir. Ömrü boyunca imam ve vâiz olarak halkı irşâd etmeye, gönüller aydınlatmaya çalışmış ve hayatında kimseyi incitmemiştir. Kendi aile efradını yetiştirdiği gibi Hasankale, Erzurum ve Tillo'da da birçok öğrenciyi okutup yetiştirmiştir.

Kıyâfet, Arapça bir kelime olup, bir kimsenin ardınca gitmek mânâsına gelen "Kavf" kökünden türetilmiştir. Kelime aynı zamanda "Firâset ve bir kimsenin ardınca olmak, iz sürüp gitmek anlamlarına da gelir. Buradan görüleceği gibi kelime, Türkçe'deki "elbise, şekil, hey'et, sûret, zâhir ve kılık anlamlarında Arapça'da kullanılmamıştır. Kıyâfet kelimesinin Türkçe'deki mânâları Farsça'da mevcut olmasından dolayı kelimenin Türkçe'ye Farsça'dan geçtiği söylenebilir.

4-Sefîne-i Rûh: *Sefînetü Rûh min Vâridati'l-fütûh*, 1187/1773 tarihinde yazılmıştır. (Süleymaniye, H. Mahmud Ef. No: 3812, 3413) Diğer

eserlerinden Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk vâridât, (gönle gelen ilhamlar) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir. Bir nüshası Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

İmam Gazzâlî'nin *Tehâfitü'l-felâsife*'sinden bu bahse dâir fıkraları olduğu gibi Türkçeye çevirdiği görülmekte ve bahsedilen aktarmaları yaparken yararlandığı kaynaklara değinmektedir. Sudan bahsederken dünyanın evvelce, sularla örtülü olduğunu, bazı taşlar kırılınca içinden deniz hayvanları (fosil) çıktığını Fahreddin Râzî'nin bir sözüne dayanarak söyler. Yine bu münasebetle Magellan'ın seyahatinden bahsederken Amerika'nın keşfini haber verir. İbrahim Hakkı Hazretleri insanların ve hayvanların yaratılışı, dört unsur ve bunların birbirlerine dönüşümleri (devran) konusunda kimilerine göre evrimi (istihâle-évolution) kabul eder. Şu şekilde bir açıklaması onları bu sonuca götürür: Madenlerin evriminden bitkiler, bitkilerinkinden hayvanlar, hayvanlarınkinden de insanlar meydana gelir. Madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar arasında da "mutavassıtlar" (aracılar) vardır.

. Diclehan Şakir,a.g.e., s.29.

. Diclehan Şaki, a.g.e., s.36.

Batı bilim ve teknolojisiyle boy ölçüşecek derecede yetişmiş insanımız içinde, yeterli sayıda olmasa da İbrahim Hakkı Hazretleri'nin doğduğu 18. yüzyılda toplumu etkileyen düşünür ve şairlerin sayısı bir hayli kabarıktır: İbrahim Müteferrika (1674-1745), Evliyâ Çelebi (1611-1681), Koca Ragıp Paşa (1699-1763), Tarihçi Naîmâ (1652-1745) ve Nâbi (1642-1712) bunların başlıcalarıdır.

. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.39.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.41.

Cemil Çiftçi, Cemaleddin Server Üstünbaşoğlu'nun *İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Soy Kökü ve Ana Tarafı* adlı eserinde daha farklı bilgiler verdiğini yazıyor. Onun söylediğine göre, Üstünbaşoğlu bu bilgileri bazı mektuplardan, Kındığılı Seyyid Dede Mahmud'un soy köküne ait şecereden, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin torunları tarafından yazılan *Tambul* adlı defterden ve yazma Mârifetnâme nüshalarının kenarlarına yapılan eklemelerden edinmiştir.

. *Mârifetnâme* sadeleştirmesi bölümünde de ifade ettiğimiz üzere bu konuda Prof. Dr. Esin Kahya'nın çalışmaları bize çokça yardımcı olmuştur.

Bu gezi vesilesi ile müderrislik yapması uygun görülerek ders okutmak şartıyla, 1160/1747 yılından itibaren Pâdişah tarafından kendisine

Erzurum'daki Şigveler Dağı eteğindeki Abdurrahman Gâzi zâviyedarlığı verilmiştir. Hayrani Altıntaş ise, 1747 tarihinden itibaren Sultan tarafından bir fermanla, Abdurrahman Gâzi vakfının defterdarlığına tayin edilmiştir diyor. Bu ifadeye göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin daha İstanbul'a gitmeden, gelen bir fermanla Abdurrahman Gâzi'deki görevine tayin edildiği ve görevinin defterdarlık olduğu anlamı çıkıyor.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.309.

İbrahim Hakkı Hazretleri, vaktiyle babası Osman Efendi'nin de imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürürken 1150/ 1738 yılı Mart ayında ilk defa hacca gitmiştir. Bu arada bir çok yerlere seyahat yapmıştır. Mesih İbrahimhakkıoğlu, "Siirt tarihi, bundan iki yıl sonra Kãhire ve İstanbul'a gittiğini yazıyor. Belki de dönüşte buralara uğramıştır, fakat biz bunu doğrulayacak bir vesika bulamadık." diyor. İstanbul'dan dönüşünde yine Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürmüştür.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.2.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.29.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.53.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.

İbrahim Hakkı Hazretleri, zamanında egemenliğini sürdüren eski astronomiye (Batlamyus sistemi) *Mârifetnâme*'de yer vermekle beraber kendisi, yeni astronomiye (Kopernik sistemi) bağlı olduğunu söyler. A. Adnan Adıvar, (*Osmanlı Türklerinde İlim)* bu bilgileri İbrahim Hakkı Hazretleri Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sından almıştır diyor. Fakat onları daha cesur ve akla uygun delillerle işleyerek anlatmıştır.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.310.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

İbrahim Hakkı Hazretleri 1747 yılında ilk defa İstanbul'a gelmiş ve dönemin pâdişahı Sultan I. Mahmud'un (1730/1754) özel ilgi ve iltifâtını görmüştür. Pâdişah, Saray'a dâvet ederek kendisi ile görüşmüştür. İbrahim Hakkı Hazretleri bu gelişinde aylarca İstanbul'da kalmıştır. Kendisinin bu iltifatlara mazhar olmasının sebepleri arasında, ilmî sahadaki yetkinliği ve tasavvufî kişiliğinin yanı sıra İsmail Fakîrullah'ın nakîbi oluşu ve devrin şeyhülislâmının onun hemşehrisi Murteza Efendi'nin olmasının etkili olduğu söylenmektedir.

F. Sabri Ülgener, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni "ortaçağın düşünce ve sanatta en meşhur kişilerinden birisi, fakat zihniyeti bakımından çağın geleneksel bir ahlâkçısı" olarak tanımlanmıştır. Özellikle Allah tarafından taksim olunan rızkın (rızk-ı maksum) değiştirilemeyeceği görüşünden hareketle, iktisadî hayatı ilerletmediği görüşünü savunmuştur.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.311.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilmî ve edebî yönünü tanıtırken bu alanda yapılmış değerli çalışmalar araştırmamıza önemli ölçüde ışık tutmuştur. İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu'nun 1977 yılı itibâriyle yaptığı araştırmaya göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şahsiyeti ve eserleriyle ilgili olarak 114 kitap, tez, makãle vb. neşredilmiştir. Kuşkusuz bu tarihten sonra da İbrahim Hakkı Hazretleri ve eserleri üzerine pek çok çalışma yapılmış olmalıdır. Sayıları ve muhtevâları henüz yeterli bir seviyeye ulaşamamış olsa da İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili önemli akademik çalışmalar da yapılmıştır. Gerek bu çalışmalardan öğrendiğimize göre gerekse Mârifetnâme'yi sadeleştirme çalışmalarımız esnâsında şunu görmüş olduk ki o, gerçekten ilim ve edebiyat alanında Türk İslâm düşüncesinin yetiştirdiği ender simalardan biridir.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.309.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.62.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.309.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendi beyanına göre babası Derviş Osman Efendi Şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin yanında on sene kalmıştır. Aradığı huzuru bularak manevî mertebeleri kat etmiştir. Elli iki sene ömür süren Derviş Osman Efendi H. 1132 Receb ayında (M. 24 Mayıs 1720) bir Cuma gecesi sabaha karşı ahirete irtihal etmiştir. Osman Efendi'nin cenâze namazını şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri kıldırmıştır. Mezarı, oğlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin türbesinin beş buçuk metre kuzeyindedir. Taşlarını torunlarından Hacı Halim Efendi (v. 1909) Tillo'ya gidişinde yaptırmıştır.

Baba yurdu Hasankalesi'ni unutmayan İbrahim Hakkı Hazretleri 1742 yıllarına doğru Ferhat Kethüda mahallesinde bir ev yaptırmıştır. Bu evin yakın tarihlere kadar mevcut olduğu belirtilmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri evi yaptırdıktan bir müddet sonra Hasankale'li Belkıs hanım ile üçüncü evliliğini yapmıştır. Bu hanımdan Gülsüm ile Mehmed Şakir adlı çocukları dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin erkek torunları bahsi geçen Mehmed Şakir'den dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı

Hazretleri bundan birkaç sene sonra da dördüncü evliliğini Züleyha Hanım ile yapmıştır. Bu hanımdan da Osman ile Nedim adlı oğulları dünyaya gelmiştir.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.310.

Astronomi bilgilerinde Kopernik'den faydalanmış, ancak bunu kendi gözlemleriyle geliştirerek herkesin anlayabileceği biçimde izah etmiştir. Dünyanın dönüşü, ses ve ışık hızı, takvim ve saat bilgileri, hâleler, ışığın kırılması ve parçalanması, burç hesapları, hayatın sudan oluşması gibi bilgiler, gayet açık bir şekilde *Mârifetnâme*'de anlatılmıştır. Gökyüzünü incelemek İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en büyük zevkiydi. Bir "fecr-i şimalî" hâdisesinde İstanbul'da insanlar kıyamet kopuyor diye camilere koşarken, o Tillo'da öğrencilerine olayın astronomik izahını yapıyordu.

Buldu Kenzü'l-fütûh ebyâtımız bunda hitâm"

Yıldırım ve gök gürültüsünün mahiyeti, ışık dalgalarıyla ses dalgalarının yayılışındaki zaman farkı, gök kuşağı, ay hâlesi, sis, kırağı, çise ve bulutların oluşumu, hava hareketleri gibi meteorolojik olayları İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* adlı eserinden de faydalanmakla birlikte çoğunlukla kendi gözlemlerine dayanarak oldukça isâbetli bir şekilde kaydetmiştir.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.63.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513; Eser Âdem Ceyhan tarafından *Bedr-i Dilşad'in Murâdnâmesi* adıyla neşredilmiştir. M.E.B. İstanbul 1977, 2 cilt. Bahsedilen beyitler II. cilttedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de kendisi, ailesi ve yetiştiği çevresiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bunun için İbrahim Hakkı Hazretleri'nin biyografisini yazanların ilk başvuru kitabı *Mârifetnâme* olmuştur.

Bu konuda en derli toplu açıklama ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin devran nazariyesine inandığıdır. Ancak onun anladığı devran, İslâm dünyasında Câbir b. Hayyan'dan beri daha çok tasavvufta ve tasavvuf etkisindeki felsefede ilgi toplayan yükseliş ve iniş sürecidir. İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh gibi ilk Müslüman düşünürlerden başlayıp Kınalızâde Ali Efendi, Muhyî-yi Gülşenî gibi Osmanlı âlimlerine kadar gelen bu teorinin İbrahim Hakkı Hazretleri'nden yarım asır kadar sonra Lamarck ve Darwin tarafından ortaya atılan "Evrim teorisi" ile aynı olup olmadığı tartışılmaktadır. İbrahim Hakkı Hazretleri'nde en güzel ifadesini bulan İslâm dünyasındaki anlayış, Darwinizm'in aksine yalnızca biyolojik bir evrim değil, madde ve ruhun bütünlüğü içerisinde bütün ontik gerçekliği

kapsayan bir gelişmedir; ayrıca buradaki gelişim Darwinizm'deki doğal seleksiyon yerine ilahî irâdeye bağlanmıştır.

Türk edebiyatında, bu konuda yazılan eserlere *Vesîletü'l-irfân, Zübdetü'l-irfân* gibi husûsi isimlerin dışında genellikle "*Kıyâfetnâme"* adı verilmiştir.

5-Kenzü'l-Fütûh: İbrahim Hakkı Hazretleri bu eserini *İrfâniyye* adlı mecmûasından seçtiği müfredlerden (müstakil beyit) meydana getirmiştir. Bin yirmi beyit ihtiva eden bu eser, 1188/ 1774 yılında tertip olunmuştur. Tasavvufî ve didaktik mahiyetteki bu eserde bazı beyitler, Arapça'dan Farsça'ya ve Türkçe'ye tercüme şeklindedir. Bir nüshası Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.306.

1699 yılında imzalanan Karlofça antlaşmasıyla Türklerin Avrupa'dan dönüşü başlamış, 1718 Pasarofça antlaşmasıyla bir nefes alma ve kendine çeki düzen verme imkanı doğmuştu. Avrupa'nın bilim, teknik, yaşayış ve düşüncesine karşı büyük şehirlerde ve özellikle İstanbul'da bir ilgi ve temâyül başlamıştı. Fakat o çağda Devlet merkezinin çok uzağında Hasankale gibi bir yerde bulunan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mârifetnâme gibi bir eseri yazması dikkate değer bir olaydır.

. Mengi Mine, *Kıyâfetnameler Üzerine,* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN 1977, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978., s. 299.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.308.

. Mengi Mine, a.g.mak. BELLETEN, s.299.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

Otuz üç yaşında iken amcalarının evi karşısında bir ev satın aldıktan sonra kültürlü, hünerli ve güzel bir hanım olan Firdevs Hanım ile 1736'da evlendi. Şakir Diclehan Firdevs hanım için "Erzurumlu" derken, Mesih İbrahimhakkıoğlu "Kendisi Erzurumlu değildi. Nereli olduğunu da öğrenemedik" demiştir. Firdevs hanım, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İsmail Fehim ile Ahmed Naimî (ya da Naîm) adlı çocuklarının anasıdır.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.306.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

Neylerse güzel eyler "

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.63.

. Mengi Mine, a.g.ank. mad., s.513.

. Çelebioğlu Âmil, a.g. mak., s.308.

Siirt Sempozyumunda; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Saray kütüphanesinde üç gün kaldığı ve bu sırada bir eser yazdığı ifade ediliyor. Ayrıca bu yolculuğa Sarı Gümrükçü diye bilinen zamanın Erzurum Gümrükçüsü Sun'ullah Ağa ile çıktığı belirtiliyor.

Aristo ilm-i kıyafet konusunu müstakil halde ele almış ve İskender'e siyaset yollarını öğretmek maksadıyla Firâset ilminin öneminden bahseden bir eser yazmıştır. Aristo'nun bu eseri Yuhanna bin el-Bitrik tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Çeşitli kütüphanelerde el yazması halinde bulunan bu eserin Aristo'ya âidiyeti tartışmalıdır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk-İslâm Düşüncesi'nde Aristo üzerine geniş bir doktora tezi hazırlayan Mahmut Kaya'ya göre bu eser Aristo'ya mâl edilemez.

Sebile Özdamar, Fatma Azize hanımı Mustafa Fâni'nin kız kardeşi olarak yazmış fakat kaynak göstermemiştir. Mustafa Çağrıcı ise, "muhtemelen Tillo'ya yerleşmesini sağlamak üzere onu kızkardeşleriyle evlendirdiler" demiştir.

O yılın kışını Tillo'da (Aydınlar) geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, 1764 yılı Nisan ayı sonlarında kayın biraderleri Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî ile birlikte hac yolculuğuna çıktı ve yol boyunca çeşitli ilim merkezlerini ziyaret etti. Halep, Şam, Mekke, Medîne, Kudüs ve benzeri tarihî ve kutsal şehirlerde devrin ünlü bilginleriyle görüşüp tanıştı ve bunlarla temasını sürdürdü. İbrahim Hakkı Hazretleri ikinci haccını, merhum şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri için yaptığını belirtir.

Eserin el yazması nüshalarının torunlarında olduğuna dâir bir bilgi de mevcuttur. Eserin aslı Tillo'da Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'ndadır. Evvelce Nazımiye Müftüsü olan Mehmed Ali Bener'deki nüsha, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası oğlu Yusuf Nesim tarafından, Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndaki nüsha İsmail Fehim tarafından istinsah edilmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bu tarikate nasıl sülûk ettiğini ve tarikatin esaslarının ne olduğunu Arapça bir risâle olarak *Sülûk-i Tarîku'l-Fenâ* adıyla kaleme almıştır ve bu eser onun ilk eseridir. Hayatının büyük bir kısmını şeyhinin yanında geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, onu şeyhinin *halîfe*si olarak görenlere göre; bu göreve gelmeden önce bazı manevî derece ve görevlere tekâbül eden mertebelerde bulunmuştur. Bunlar sırasıyla "Nev-niyazcılık, meydancılık ve nakiblik" gibi görevlerdir.

Anadolu'daki şehirlerin enlem ve boylamlarını ilk defa tesbit edenin İbrahim Hakkı Hazretleri olduğunu söyleyebiliriz.

Derviş Osman Efendi bu dönemde zaman zaman oğlu İbrahim Hakkı'yı görmüştür. Oğlu İbrahim Hakkı için "*O kadar zekâveti var idi ki, dört buçuk yaşında bir iki ay okuttum, "Büyük hel etâ" ya çıktı. Cümle ezbere okurdu. Beş kere yüzüne okurdu. Yüzüne bilene değin bakardın ki ezberlemiş*" diyor.

4- *Mârifetnâme,* Turgut Ulusoy tarafından yeni Türkçeye göre sadeleştirilmiş ve Hasankale, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği tarafından yayınlanmıştır.

Şeyh Fakîrullah Hazretleri kendisini orada vefat eden babası Osman Efendi'nin odasına yerleştirmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri şeyhinden kendisini *"fenâ fillah"* tarikatine sülûk ettirmesini istirham etmiş, İsmail Fakîrullah Hazretleri de onun bu isteğini yerine getirmiştir. Söz konusu tarikatin altı ilkesi vardı ve bunlar; gönül, tefvîz, teslim, rızâ, murâkabe ve sabır idi. İbrahim Hakkı Hazretleri böylece şeyhinin tarikatine intisâb etmiştir. Şakir Diclehan'ın kanaatine göre, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin çocukluk yılları yine bu tasavvufî çevrede geçmekle birlikte, yukarıda anlatıldığı şekilde seyr u sülûke girmesinin bu tarihte olduğu kesinlik kazanıyor.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ayrıca Farsça şiirlerden seçtiği ve yedi cilt olduğu rivayet edilen Lübbü'l-kütüb adlı bir antolojisi de bulunmaktadır. Âmil Çelebioğlu, 1971-1977 yılları arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde öğretim görevlisi ve üniversitenin satın alma komisyonunda görevli iken bu güldestenin beş cildinin üniversite kütüphanesi için satın alındığını belirtiyor.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nden söz eden kaynakların bir çoğu gerek îmâ yoluyla gerekse açık olarak Tillo'da öldüğünü söylerler. Şemseddin Sami, "Zâviyesi hazîresine defnedildi" der. Ahmed Rifat, *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* .I., s. 17; Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, İstanbul 1946, s.110; Fatin, a.g.e., s.64; İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları*, s.184)

8-Ülfetü'l-Enâm: Yazarın 1190/1776 tarihinde *Mârifetnâme*'den alarak tasnif ettiğini söylediği bu eser hakkında kimi araştırmacı "henüz bir nüshasıyla karşılaşılmamıştır" derken, bir bilgiye göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kayınbiraderi Mustafa Fâni tarafından yazılmış bir nüshası Celalettin Toprak'tadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin oğullarından İsmail Fehim, babasının vefatından bir müddet sonra ve herhalde babasının hasretiyle yerinde, yurdunda duramaz. Mısır'a gider. Kendisini en son olarak Mustafa Fâni'nin

oğullarından Hâmidü'l-Hamîd 1783 hac mevsiminde Mekke'de görmüştür. Hindistan hacılarıyla Hindistan'a giden İsmail Fehim, bir daha geri dönmemiş, muhtemelen orada vefat etmiştir. Diğer oğlu Yusuf Nesim 1797 Mayıs ayında, Şakir Muhammed 1198 yılında vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerinin sayısı farklı farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Bağdatlı İsmâil Paşa, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin otuz iki eseri olduğunu yazmıştır. Hakkında bir tez hazırlayan ve aynı zamanda Hazret'in torunlarından olan Celâlettin Toprak, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerini 54 olarak göstermiştir. Celâlettin Toprak tezini hazırladığı dönemde hangi eserin kimlerde olduğuna dâir de bilgi vermiştir.

Derviş Osman Efendi 1120 yılı Receb ayına kadar yaklaşık dört ay hasta ve zayıf vücuduyla Erzurum'un bir ucundan diğerine gitmek sûretiyle saygın bir kişi olan Eyüp Efendi'den tasavvuf eğitimi almıştır. Daha önce Habib Efendi ile okuduğu *es-Seyr-ü ve's-sülûk ile'l-Meliki'l-mülûk* adlı kitabı bir de onunla okumuştur. Bu dönemde bir mürşid-i kâmil bulmak arzusuyla sürekli seyahat arzusunda olan Osman Efendi o günlerde Lâla Paşa Câmii'ne vâiz olarak gelen bir Özbek ile tanışır. Onu kendisine mürşid edinip peşinden gitmek istemiştir. Özbek vâiz ise murâkabede bulunup kendisinin nasibinin **İsmail Fakîrullah Efendi**'de olduğunu ve iki yıla kadar ona kavuşacağını söyler. Bu habere sevinen Derviş Osman Efendi kendisine yol arkadaşı olarak Eyüp Efendi'yi bulur. Hazırlıklarını tamamlamaya başlarlar. Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun ifadesine göre Özbek vâiz ile gitmek isteyen Derviş Osman Efendi'ye Eyüp Efendi ilk başta razı olmamıştır. Nihâyet Eyüp Efendi Derviş Osman Efendi'nin ısrarlarına dayanamayarak, onun bu arzusunu kabul etmiştir. Kendisini bu yolculuğunda yalnız bırakmamak ve devamında Hicaz'a gitmek için M. 1709 yılının Mayıs ayında Eyüp Efendi Osman Efendi ile birlikte gitmeye karar vermişlerdir.

Üçüncü bölümde Türkçe şiirler bulunmaktadır (288/b- 340/a) Bu bölümde: Fuzûlî'nin *Dîvân*'ından, *Leylâ ve Mecnûn*'undan, Hamdullah Hamdî'nin *Yusuf ile Zelîha*'sından, Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'sinden, Kemal Paşazâde'nin *Yusuf ile Züleyhâ*'sından ve diğer şiirlerinden, Yunus Emre'den, Elvân-ı Şîrâzî'nin *Gülşen-i Râz'*ından, Taşlıcalı Yahyâ'nın *Gencine-i Râz* ve *Şâh u Gedâ*' sından, Niyâzî-i Mısrî *Dîvân*'ından, Cevrî'nin *Hall-i Müşkilât*'ından, Hayretî *Dîvân*'ından, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid'*inden, Bursalı Lâmiî Çelebi'nin *Dîvân*'ından,

mesnevîleri ve *Manzum Lügat*'inden, Fehîm *Dîvân*'ından, Hâkânî'nin *Hilye*'sinden, Şâhidî'nin *Manzum Lügat*'inden (*Tuhfe-i Şâhidî),* Sabûhî, Oğlan Şeyh, Nef'î, Nâbi *Dîvân* ve mesnevîlerinden, Sultan Ahmed'in şiirlerinden, Sâbit, Hâzık, Rûhî-yi Bağdâdî ve Hakkı'nın (Hazret'in kendisi) muhtelif eserlerinden seçme şiirler vardır. Bu tercihlerinde İbrahim Hakkı Hazretleri, sadece şairlere ve muhtevâya dikkat etmemiş, edebî yönden olduğu kadar şekil husûsiyetleri bakımından da bazı hususlara dikkat etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu tür eserleri bu konudaki başarı ve titizliğini gösterdiği gibi, üç dilden çeşitli konulardaki yüzlerce eseri gördüğünü hatta incelediğini göstermesi bakımından ilim, kültür ve edebî seviyesini, zevkini tayinde, kaynaklarını ve tercümelerini tespitte yardımcı olabileceği için de ayrıca dikkate değer bir husustur.

"Eserlerinin belirgin tarafını teşkil eden tasavvufî tahlillerden hareketle onu bir sosyolog olarak görenler de vardır. Çünkü o daima topluma ve onun ahlâkına seslenir. Yine insanın ruh halleri üzerinde yaptığı tahliller göz önüne alındığında o bir psikologtur. Kıyâfetnâmeden hareketle bir fizyonomisttir. İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda felekiyyat âlimidir, kozmoğrafyacıdır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'nda *Mârifetnâme*'nin bir yazma nüshasının Feridun Nafiz Uzluk'un şahsî kütüphanesinde olduğu ve bu kütüphanenin Konya Mevlânâ Tetkikleri Enstitüsü'ne intikal ettiği belirtilmiştir. Bir diğer yazmanın da Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde 1673 numarada kayıtlı olduğu bildirilmiştir. Yine burada bildirildiğine göre *Mârifetnâme* Hintli âlimlerden Şeyh Alâddîn-i Fârukî tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Mısır'da Bulak Matbaasında bastırılmıştır. Fransızca'ya çevrilmiş tezhipli bir nüshasının Erzurum Lisesi Fizik-kimya hocalarından Hüseyin Hüsnü Şardağ tarafından Paris'te Bibliotheque Nationale'de görüldüğünü Sami Önal (190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk Kültürü 8.c., 95. Sayı Eylül 1970) ve Cemaleddin Server Revnakoğlu yazmışlardır. Ancak Hayrani Altıntaş Paris'te bulunduğu sırada yaptığı araştırmalarda böyle bir tercümeyi bulamadığını belirtmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'de yer ve gök bilimlerine değinerek Macellan'ın seyahatini, Kristof Kolomb'un meşakkatli yolculuğunu, maceralarını ve Yeni Dünya'nın özelliklerini anlatması ve Amerika'nın keşfini haber vermesi, o devirde sırf medresede okuyanların bilmesi zor konulara değinmesi, küçümsenmeyecek bir olaydır. Gerçi Kâtib

Çelebi (1609-1658) ve benzeri bilginler o çağda bu konulara eserlerinde yer vermişlerdir. Çünkü onlar batıyı ve batı bilimlerini bilen insanlardı. Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri kadar seyahat yapmış ve bununla beraber gezileri çalışmalarına engel olmamış bilgin ve şair azdır. Onun uğraşıp eser verdiği sahalara bakınca kendisini mutasavvıf, âlim, filozof, edip ve şair olarak görenler haksız sayılmazlar. Hem ilim dünyası içinde tanınmış hem de geniş halk kitleleri tarafından sevilip sayılmıştır. Hakkında anlatılan menkıbeler, aradan geçen yüzyıllara rağmen hâlâ halkın dilindedir. Eserleri içinde *Mârifetnâme*'nin gerek yazma nüshaları ve gerekse matbû nüshaları pek çoktur ve eserin sadeleştirilmiş hâli değişik zamanlarda değişik ilim adamları tarafından yapılıp halkın istifadesine sunulmuştur.

İbrahim Hakkı Hazretleri insanın anatomisi ve fizyolojisiyle ilgili hemen her konuda dönemine göre yeni sayılacak ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bilgileri esas itibariyle İbn Sînâ'dan alan Hazret, ayrıntıda kendi gözlemlerine dayalı birçok yenilik ortaya koymuştur.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk eseri olan ve şiirlerinin toplandığı *Dîvân*'ı, 1168/ 1755 tarihinde tertip edilmiştir. *Dîvân,* İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mârifetnâme'den sonra en tanınmış eseridir. ***Dîvân-ı İbrahim Hakkı***, ***Dîvân-ı İlâhiyât*** veya ***Dîvân-ı İlâhinâme*** adlarıyla da anılmaktadır. Sade bir Türkçe ve zengin bir halk diliyle yazılmış olan Dîvân'ında tasavvufî bir aşkla söyleyiş, ilahî sevgiyi konu edinen kasîde ve gazelleri yanında üslubunun sadeliği ve sıcaklığı içinde, tasavvuf zevkini tadan irfan sahibi bir kişinin nasihatlerini ihtiva eden manzûmeleri vardır. Hazret *Dîvân*'ı Oğlu İsmail Fehim'e ithâf etmiştir.

Babası, Derviş Osman Efendi, annesi ise Hazret-i Peygamber (s.a.v.) soyundan Şerife Hanife Hatun'dur. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafının vaktiyle Sivas şehrinden göçüp Erzurum'un Hasankale kazasına yerleştikleri ve orada Sivas mahallesi denilen mahalleyi kurdukları rivayet edilmektedir. Mesih İbrahimhakkıoğlu "Bu rivayeti doğrulayacak bir kayda rastlanamamıştır" diyerek bu rivayete ihtiyatla yaklaşıyor. İbrahim Hakkı Hazretleri ise bu konuda bir şey söylememiştir.

Zakir Bey, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yakınları olarak onun eserlerinin adlarını, konularını, basılmayanların nerelerde bulunduğunu, hayatını aydınlatan bütün belgeleri göstermek ve bildirmenin üzerlerine borç ve tarihi bir görev olduğunu ilave etmiştir. İşte Mesih İbrahimhakkıoğlu Zakir Bey'in bu arzusu üzerine çalışmalara başlar ve *Erzurumlu İbrahim Hakkı*

adlı eserini ortaya koyar. Günümüzde İbrahim Hakkı Hazretleri üzerine yapılan çalışmaların çoğu bu kaynağa dayanmaktadır.

Baba yurdu Hasankalesi'ni unutmayan İbrahim Hakkı Hazretleri 1742 yıllarına doğru Ferhat Kethüda mahallesinde bir ev yaptırmıştır. Bu evin yakın tarihlere kadar mevcut olduğu belirtilmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri evi yaptırdıktan bir müddet sonra Hasankale'li Belkıs hanım ile üçüncü evliliğini yapmıştır. Bu hanımdan Gülsüm ile Mehmed Şakir adlı çocukları dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin erkek torunları bahsi geçen Mehmed Şakir'den dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri bundan birkaç sene sonra da dördüncü evliliğini Züleyha Hanım ile yapmıştır. Bu hanımdan da Osman ile Nedim adlı oğulları dünyaya gelmiştir.

Diğer taraftan yazdığı bir eser içerisinde bir bölümü kıyafetnâmeye ayıran müellifler de vardır. Mesela, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (er-Risâle'de bir bölüm) ve İbn Arabî (Tedbîrâtü'l- ilâhiyye'den bir bölüm) akla gelmektedir.

Kimilerine göre İbrahim Hakkı Hazretleri mühim bir filozoftur. Bilhassa İslâm felsefesinde gayet derinlere dalmış, bu alana hemen her eserinde girmiştir. İleri bir mutasavvıftır. Çünkü İslâm tasavvufunda müstesnâ bir şahsiyeti ve geniş bir şöhreti vardır. Mukaddes İslâm akîdesine, kitâbî bilgilere bakarsak İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük velîlerdendir; evliyâullah zümresine dâhildir; kendisiyle teberrük olunur. İbrahim Âgâh Çubukçu, kendi yaptığı felsefe tasnifine göre onu "manevî felsefe gurubuna dâhil ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri'ndeki Türk-İslâm felsefesi Kur'ân-ı Kerîm'den alınmıştır. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah'ın yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır*" buyruğuna uygun davranmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan hanımlarına ve çocuklarına yazdığı mektuplar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunların birer sûretleri Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında vardır. Celalettin Toprak'ın İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu ikinci İstanbul seyahatinde "Mârifetnâme adlı değerli eserini tab' eder" rivayeti tek kalan bir rivayettir. Çünkü İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sağlığında ve İstanbul'da *Mârifetnâme*'yi bastırdığına dâir başka hiçbir rivayet yoktur.

Derviş Osman Efendi ise İsmail Fakîrullah'ın hizmetinde kalır ve çektiği bütün sıkıntılardan kurtulur. Böylece Derviş Osman Efendi sekiz yıldır aradığı mürşid-i kâmili, huzur ve saâdeti bulmuş olur. Şeyh Fakîrullah

Hazretleri'nin ve tekkenin "Reîsü'l-huddâm"ı yani hizmette bulunan vazifeli kimselerin ileri geleni sayılma şerefini kazanır. Derviş Osman Efendi M. 29 Ocak 1711 gecesi gördüğü bir rüya üzerine hatıralarını deftere yazma işine son verir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ne 1747 de verilen Abdurrahman Dede Tekkesi Zâviyedarlığı beratı, 1173/1760 (14 Kasım) da Sultan III. Mustafa tarafından yenilenmiştir. Söz konusu beratın fotokopisi Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında yer almaktadır. Bu tarihlerde Hasankale'de talebe okutmakta olan İbrahim Hakkı Hazretleri, söz konusu zâviye gelirini kendi oğulları ile amcaoğlu Yusuf Nedim arasında paylaştırmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri, 1742 yılına doğru Erzurum'lu Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanım ile ikinci evliliğini yaptı. Fatma Hanım'ın zengin bir ailenin kızı olduğu söylenir. Hatta babası Hüseyin Bey'in Erzurum'un hatırı sayılır zenginlerinden olduğunu söyleyenler de vardır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu hanımdan olan çocukları yaşamamıştır.

Şefik Can'ın araştırmalarından vardığı sonuca göre; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin en çok okuduğu, hatta ezberlediği kitaplar Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile *Dîvân-ı Kebîr*'idir. Şefik Can'ın araştırmasına göre İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mevlânâ'nın *Dîvân-ı Kebîr*'inden yaptığı manzum gazel tercümesi 50 tanedir. Merhum Şefik Can bu gazellerin hem Farsça'sını hem bugünkü Türkçe'sini, aynı zamanda İbrahim Hakkı'nın tercümelerini ve onların bugünkü Türkçesini bir kitap halinde neşretmiştir. Eser giriş yazısı hâriç 201 sayfadır.

Hayatının son dönemini Tillo'da geçiren ve orada vefat eden İbrahim Hakkı Hazretleri'nin vefat ettiği yerle ilgili de farklı bilgiler verilmektedir. Mehmed Süreyya, Erzurum'da vefat ettiğini söyler. Mehmed Tahir Efendi ve İsmail Paşa öldüğü yer konusunda sükut ederler.

Anadolu'da yıllarca özel bir itina ile okunup elden ele dolaştırılan, matbaanın yaygın olmadığı dönemlerde elle yazılarak çoğaltılan, aynı zamanda eğitim ve kültür tarihimizle de ilgisi bulunan bu eserin konuları ve temas ettiği ilimlerin bu güne kadar derinlemesine incelendiği ve ele alındığı yazık ki söylenemez.

Babası Derviş Osman Efendi 1081 yılı Rebiülevvel ayının on dördüncü İsneyn (4 Ağustos 1670) günü dünyaya gelmiştir. Oğlunun doğumuna çok sevinen Molla Bekir'in Hasankale halkına ziyafet çektiği söylenir. Osman Efendi yirmi yaşına kadar Hasankale'de, kerâmetleriyle meşhur Karaşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den sarf, nahiv, fıkıh ve ilm-i ferâiz

okuyup, tefsir, hadîs ve akãid öğrenmiştir. Osman Efendi, çevresinde güzel ahlâklı ve yumuşak huylu olarak tanınmıştır. 1693 yılında Osman Efendi'nin annesi hastalanıp vefat etmiştir.

Geniş tasavvuf bilgisi, konuları iyi bir düzen içinde ve anlaşılır bir üslupla ifade etmesi, özellikle eğitimde Arapça'nın hâkim olduğu, Türkçe eserlerde ise ağdalı bir dilin kullanıldığı dönemde eserlerinin büyük bölümünü nisbeten sade bir Türkçe ile yazması İbrahim Hakkı Hazretleri'nin takdire değer yönlerindendir.

Felsefî gelenekteki meşhur Eflâtuncu irâdî ölüme atıfta bulunarak irâdesiyle nefsini öldüren (fenâ), kişinin gönül yüzünden benlik perdesi kalkıp kendini ve Rabbini bilme mertebesine ulaşacağını ifade eder.

Farsça olan ikinci bölümde (74/a-134/a): Esas olarak yine aynı konu işlenilmiş, Molla Câmi', Abdullah Ensârî, Hüseyin Vâiz, Feridüddîn-i Attâr, Şeyh Lâhicî, Hakîm-i Isfahânî, Habîb-i A'cemî vs. den nakillerde bulunulmuştur.

Dr. Numan Külekçi ve Dr. Turgut Karabey neşri; *Dîvân*'ın başında 32 beyitlik müstezad nazım şekliyle yazılmış bir tevhid, 9 ve 10 beyitlik iki münâcât kasîdesi vardır. Daha sonra gelen 32 beyitlik 6 ve 73 beyitlik 2 kasîde de gönle ve ilahî sevgiye dâirdir. Müteâkip 63 beyitlik "Aşk-name" başlıklı kasidenin istisnasız her beyti aşk kelimesiyle başlamakta ve ilahî aşkı vasfetmektedir. 25 beyitlik bir na't kasîdesinde Hz. Peygamber (s.a.v)'in bazı sünnet-i şerifleri nazmedilmiştir. 15 beyitlik vasf-ı hâl başlıklı insanın mebde' ve meâdı ile ilgili "…..nı neylerem" redifli kasîdesi ise, zevkle okunan bestelenmiş şiirlerindendir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kıyâfetnâmesi, *Mârifetnâme* içinde olup beşinci faslın bir kısmını teşkil etmektedir. Sekiz nev'e (madde) ayrılan bu fasılda asıl kıyâfetnâme'yi meydana getiren bölüm, dördüncü ve beşinci maddelerdir. Yani burada "Müfteilün fâilün" vezniyle yazılmış mesnevîlerdir. Diğer maddeler ise tamamlayıcı mahiyette olup birincisi, baş uzuvlarının şekilleri hikmetine, ikincisi, insan cisminin diğer uzuvlarının hikmetine, üçüncüsü, insan uzuvlarına firâsetle nazar etmenin selâmetine, altıncısı, kadın güzelliklerinin alâmetlerine, yedincisi, uzuvların zıd durumlarıyla ve nefisle alâkalı hükümlere, sekizincisi, bedenî ihtilâclara dâir konulardır. Bunlardan altıncı ve sekizinci maddeler hâriç diğerleri nesirdir.

Bazı araştırmacılar ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu evrim teorisinin tasavvufî bir mahiyet arzettiğini belirtirler "İlahi nur ve sonsuz feyz, birlik

mertebesinden akıllar üzerine, oradan nefisler üzerine, …" diye devam eden açıklamaları bunu gösterir denilmektedir. Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu evrim anlayışı Darwinci anlamda bir evrim değil, sadece türler arasındaki derecelenme ve yakınlığın ifade edilmesidir. Türden türe geçiş söz konusu değildir.

Mârifetnâme, Bir mukaddime (başlangıç), üç fen (kitap) ve bir hâtime (sonuç) olmak üzere beş bölümden meydana gelmiştir. Ve bu hacimli eser, çeşitli bâb, fasıl ve nev'ilerle genişletilmiştir. *Mârifetname*'de konular ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bunda göz önünde tutulan husus, okuyucuya psiko-pedagojik bir eğitim sağlamaktır. Bu sebeple fikirler sık sık tekrar edilmektedir. Arılığı ve âhengi sağlamak gayesiyle kafiyeli kelimeler birbiri ardınca kullanılmaktadır. Psiko-pedagojik eğitim ve öğretim kuralları sadece konu içinde kalmayıp, hem okuyucunun dikkatini çekmek, ona zevk vermek ve fikri cazip hale getirmek için konular şiir halinde özetlenmiştir. Bu şiirler zaman zaman Türkçe, bazen Arapça ve nâdiren Farsça'dır. Okuyucunun ilgisini çekmek gayesiyle konuların arasına kısa şiirler konulduğu gibi bazı fikirler de bu şekilde ifade edilmiştir. Zamanın yazı dilinin ağır olmasına rağmen Hazret, halk diliyle, çoğunlukla Türkçe kelime kullanarak yazmıştır.

İsmet Binark, *Kâmûsu'l- A'lâm*'dan hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dokuz yaşında Tillo'ya giderek Kãdirî şeyhi İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne intisâb ettiğini ve şeyhi ölünceye kadar yanından ayrılmadığını, şeyhinin vefatından sonra ise onun halîfesi olarak bir taraftan eser yazdığını bir taraftan da mürîdânı yetiştirdiğini söylemiştir. Ahmed Rıfat Efendi de, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni şeyhinin ölümünden sonra yerine halîfe olarak göstermiştir.

Gönülnâme: Türkçe, manzum, s.434-437

Kıyafet ilminin tarihçesine gelince, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İslâmiyyet'ten önce pek çok ülkede bu ilimle uğraşılmış ve eserler verilmiştir. İslâmiyyet'ten önce Mısır, Yunan, İran, Roma ve Hint kültürlerinde sistematik olmamakla birlikte ilm-i kıyâfetin varlığı bilinmektedir. Rivayetlere göre insanı tiplere ayırma teşebbüsü, ilk önce miladdan önce V. yüzyılda yaşamış Yunan hekimi Hippocrates'te görülür. Sıhhat ve mizacla ilgili olarak insan vücudu, kan, balgam, safra ve sevdâ olmak üzere dört karışım (ahlât-ı erba'a) ihtiva eder. Miladdan sonra II. yüzyılda yaşayan Bergamalo hekim Galien mizacları, demevî, choleric (safravî), flegmatik (balgamî) ve melânkolik olmak üzere dörde ayırır.

Mesih İbrahimhakkıoğlu yukarıda bahsedilen eserinin sonuna İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Dursun Muhammed'den itibaren bir şeceresini koymuştur. Bu şecerede İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedesi Molla Bekir'in bütün çocukları ve torunları da ayrıntılı olarak verilmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillolular diye bilinen torunlarından olan Celalettin Toprak, yaptığı lisans tezinin baş tarafına; "Büyük Eser Yazan Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin 192. Ölüm Yılında Üst ve Alt Soyu-Kısa Biyografisi" adlı bu günkü Türkçe ile yazılmış bir şecere koymuştur. Şecere İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedesi Osman Hasanî (1670/1720) den itibaren başlamaktadır.

4-Sefîne-i Rûh: *Sefînetü Rûh min Vâridati'l-fütûh*, 1187/1773 tarihinde yazılmıştır. (Süleymaniye, H. Mahmud Ef. No: 3812, 3413) Diğer eserlerinden Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk vâridât, (gönle gelen ilhamlar) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir. Bir nüshası Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

Bağdatlı İsmail Paşa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin vefat tarihini Hicrî 1195 olarak vermiştir. Sahaflar şeyhi Esad Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ölümünün 1194/1780 de gerçekleştiğini belirtir (Esad Efendi, Bağçe-i Safâ-Endûz, İÜK, TY, no 2095, s.126)

İbrahim Hakkı Hazretleri 1747 yılında ilk defa İstanbul'a gelmiş ve dönemin pâdişahı Sultan I. Mahmud'un (1730/1754) özel ilgi ve iltifâtını görmüştür. Pâdişah, Saray'a dâvet ederek kendisi ile görüşmüştür. İbrahim Hakkı Hazretleri bu gelişinde aylarca İstanbul'da kalmıştır. Kendisinin bu iltifatlara mazhar olmasının sebepleri arasında, ilmî sahadaki yetkinliği ve tasavvufî kişiliğinin yanı sıra İsmail Fakîrullah'ın nakîbi oluşu ve devrin şeyhülislâmının onun hemşehrisi Murteza Efendi'nin olmasının etkili olduğu söylenmektedir.

. Özyılmaz Ömer, a.g.e., s.14.
. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.184.
. Çelebioğlu Âmil, a.g.e.,s.8.
. Bu bilgilerin tamamı için bkz., Diclehan Şakir, a.g.e., s. 133-134.
. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.25.
. Şemseddin Sami, a.g.e., s.567.
. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.26.
. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.182.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendi beyanına göre babası Derviş Osman Efendi Şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin yanında on sene kalmıştır.

Aradığı huzuru bularak manevî mertebeleri kat etmiştir. Elli iki sene ömür süren Derviş Osman Efendi H. 1132 Receb ayında (M. 24 Mayıs 1720) bir Cuma gecesi sabaha karşı ahirete irtihal etmiştir. Osman Efendi'nin cenâze namazını şeyh İsmail Fakîrullah Hazretleri kıldırmıştır. Mezarı, oğlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin türbesinin beş buçuk metre kuzeyindedir. Taşlarını torunlarından Hacı Halim Efendi (v. 1909) Tillo'ya gidişinde yaptırmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri oraya vardığında Fakîrullah Efendi'nin yerinde oğulları, 49 yaşındaki Hamza Ganiyyullah ile ondan sekiz yaş küçük kardeşi Mustafa Fânî vardı. Aynı zamanda İsmâil Fakîrullah'ın halîfesi olan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya (Aydınlar) gelişine İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin oğulları çok sevindiler. İbrahim Hakkı Hazretlerini vefat eden eşi Fatma'nın yerine, Fakîrullah Hazretleri'nin torunu şeyh Abdülkâdir-i Sâni'nin kızı Fatma Azîze ile evlendirdiler.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.27.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.28.

1759 tarihinde Hazret'in "Sarı Aslan" diye iltifat ettiği oğlu Osman Nedim, genç yaşta vefat etmiştir. 1761 de *İrfâniyye* adlı eserini tamamlamıştır.

İrfâniyye'nin İbrahim Hakkı Hazretleri'nin damadı Şeyh Hâmidü'l-Hamîd tarafından yazılmış bir nüshası Celalettin Toprak'ın elindedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri 1181/ 1768'de Erzurum müftüsü şeyh Mustafa ile üçüncü ve son hac yolculuğuna çıktı. Şubat sonlarına doğru Şam'a vardılar ve Ramazan bayramını orada geçirdiler. Şam'da on gün ağırlandıktan sonra 8 Mart 1768'de Medîne'ye doğru yola çıktılar. Ziyaretlerden sonra 23 Haziran 1768'de Şam'a döndüler. İbrahim Hakkı Hazretleri buradan amcasının oğlu Yusuf Nesim'e gönderdiği mektupta kendi eserlerinin Şam ve civarında okunup beğenildiğini yazar.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.25

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.3.

. Mustafa Fâni Efendi'nin mektubundan naklen İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.26; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.29; Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.8; Külekçi Numan, a.g.e., s.28.

. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l- ârifîn, Esmâü'l- müellifîn ve Âsâru'l-musannıfîn,* İstanbul 1951, c.I. s.39.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.137.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.25.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

Sâdece bir senette "Ferdî" mahlasını kullanan İbrahim Hakkı Hazretleri "Fakîrî" ve daha çok olarak "Hakkı" mahlasını kullanmıştır. Değişik vezinleri kullanırken kasîde, gazel, musammatlar, rubâi, kıt'a vs. gibi dîvân edebiyatı nazım şekillerini tercih etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda dîvân şiirinin nazım türlerini kullanan tekke şairlerinin en yetkinlerinden biridir. Dîvân'ında bulunan na't, kaside, gazel, mesnevî, muhammes, müseddes ve rubâiler bu ifadenin doğruluğuna işaret eder. Farsça ve Arapça şiirlere imza atan İbrahim Hakkı Hazretleri dil olarak Türkçeyi tercih etmiştir. Dîvân şiirinin nazım türlerini kullanmış, fakat muhtevâ yönünden tekke şiirini yansıtmıştır. Edebiyat alanında hem derleyici toparlayıcı görevi üstlenmiş hem de kendi ürünlerini vermiştir. Dîvân, tekke ve halk şiiri diye bölümlere ayrılan şiirin her türünde şiirler yazmıştır. Kendisine vezin ve nazım şekli bakımından dîvân, konu bakımından tekke, dil bakımından halk şiirini örnek almıştır.

Batı dünyasında ise Krestchmer'den sonra müsbet (pozitif) bilim açısından bir değerlendirmeye tâbi tutularak insan karakteri üzerinde bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.25; Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.30.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.25.

. Mehmed Süreyya, a.g.e., c.I. s.129

İstanbul'dan döndükten sonra Hasankale'de oturan İbrahim Hakkı Hazretleri bir yandan ilmî çalışmalara teksif olur ve bir yandan da öğrenci yetiştirmeye başlar. 1170/1757 de (Ağustos ortalarında) *Mârifetnâme*'yi tamamlar. Bu sene Hasankalesi'ndeki hanımlarından Belkıs hanımdan bir oğlu daha olmuştur. Adı Muhammed olan bu çocuk daha sonradan takılan Şakir lakabıyla meşhur olmuştur. Muhammed, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dördüncü ve sonuncu oğludur. Hazret'in Hasankale'li torunları Muhammed'in soyundandır.

Öte yandan tipolojiler ve özellikle somatik morfolojiler hayli gelişiyordu. Hippocrates'in açtığı çığırdan yürüyen çeşitli araştırmacılar görülüyordu. XIX. yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlangıcı, bazı müelliflere göre tipolojilerin altın çağı olmuştur.

Mesela, I. Abdülhamid'in fermanlarında geçen "*meşâiyih-i kibâr-ı tarîk-i Nakşibendiyye'den es-seyyid eş-şeyh İbrahim Efendi*" ibâresine rağmen

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Nakşibendî olmadığını iddia ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri'ni şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri "Tarîk-i fenâ"ya sülûk ettirmiş ve İbrahim Hakkı Hazretleri hayatının sonuna kadar bu tarikat üzere kalmıştır. Fermanlarda kendisinin Nakşibendiyye tarikati şeyhi olarak gösterilmesi, o günlerde ortaya çıkan bir hukûki meselenin çözümü içindir.

1699 yılında imzalanan Karlofça antlaşmasıyla Türklerin Avrupa'dan dönüşü başlamış, 1718 Pasarofça antlaşmasıyla bir nefes alma ve kendine çeki düzen verme imkanı doğmuştu. Avrupa'nın bilim, teknik, yaşayış ve düşüncesine karşı büyük şehirlerde ve özellikle İstanbul'da bir ilgi ve temâyül başlamıştı. Fakat o çağda Devlet merkezinin çok uzağında Hasankale gibi bir yerde bulunan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Mârifetnâme gibi bir eseri yazması dikkate değer bir olaydır.

Bu dönemde edebiyatta mahallîleşme cereyanının çıkışı, dilde sadeliği ve millîleşme hareketini doğurdu. Nedim, Koca Ragıp Paşa ve Şeyh Gâlip bu harekete ivme kazandırdılar. Nitekim sade ve anlaşılır Türkçe ile eserler yazmanın bu dönemde yaygınlık kazandığı bir gerçektir. Cemil Çiftçi "Her ne kadar XIV. Yüzyılda Âşık Paşa ve Gülşehrî gibi şairlerin sade bir dille şiirler yazdığı, XV. ve XVI. yüzyıllarda bazı şairlerin temâyüllerinin olduğu görülse de, ilmî seviyenin düşmesiyle mahallîleşme cereyanının itibar gördüğünü, Türkçe'nin itibar görmesinin asıl sebebinin bu akım olduğunu söylemek güçtür" diyor. Ona göre bunun asıl sebebi, İran'la yapılan savaşlardır. Savaşlar yüzünden Türk şairlerinin Farsça'ya ve İran şairlerine olan ilgisinin azalmasıdır.

Kâiflerin çölde yaptığı işler, elde ettikleri bilgi ve gözlemler zamanla gelişerek "İlm-i kıyâfet" halini almıştır. İnsanın zâhiri dediğimiz dış tarafına ait özelliklerinden hareketle iç âlemi de çözülmeye çalışmıştır. Bu konuda kendisini yetiştirmiş kişilere "kãyif" ya da "kıyâfet-şinâs" (phsiognomist) denilmiştir.

Şakir Diclehan'ın yaptığı araştırmaya göre *Kenzü'l- fütûh*'un gerek İstanbul ve gerekse Anadolu'da üç el yazma nüshası vardır. Bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi H. Mahmud Efendi 3316 numaradadır. Diğeri İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T.Y. 1734 numaradadır. Öbürü de Hasankale'de Mesih İbrahimhakkıoğlu tarafından İbrahim Hakkı Hazretleri Külliyesini Koruma ve Yaşatma Derneği'ne bağışlanan ve hâlen aynı kütüphanede muhafaza edilen nüshadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri 1747 yılında ilk defa İstanbul'a gelmiş ve dönemin pâdişahı Sultan I. Mahmud'un (1730/1754) özel ilgi ve iltifâtını görmüştür. Pâdişah, Saray'a dâvet ederek kendisi ile görüşmüştür. İbrahim Hakkı Hazretleri bu gelişinde aylarca İstanbul'da kalmıştır. Kendisinin bu iltifatlara mazhar olmasının sebepleri arasında, ilmî sahadaki yetkinliği ve tasavvufî kişiliğinin yanı sıra İsmail Fakîrullah'ın nakîbi oluşu ve devrin şeyhülislâmının onun hemşehrisi Murteza Efendi'nin olmasının etkili olduğu söylenmektedir.

6-Defînetü'r-Rûh: Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış şiir ve nesirleri ihtiva eden bu eser, 1189/1775 de yazılmıştır. *Mecmû'âtü'l-Meânî*'nin kaynaklık ettiği bu kitapta, *Cilâü'l-kulûb* ve *İnsân-ı kâmil* risâleleri ile üç mektup (Kitâbü'l-âlem, Mektubu's-sırr, Raznâme) ve dört yüz beyit miktarında çeşitli şiirler bulunmaktadır. (M. İbrahimhakkıoğlu, s.140-141). Aslı Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

Güz günlerinin birinde evlerine **Derviş Zekeriya** denilen Özbekli bir misafir gelir ve dedesi Molla Bekir'e misafir olur. Bu kişi dedesinin evinde hastalanarak bütün bir kışı orada geçirir. Molla Bekir, oğlu Osman Efendi'yi Derviş Zekeriya'nın hizmetini görmekle vazifelendirir. Osman Efendi de bu görevi lâyıkıyla yerine getirir. Özbekli derviş giderken Osman Efendi'ye tasavvufî sırları açar. İstiğfar, salavât ve Fâtiha'dan sonra günde on bin adet kelime-i tevhid (lâ ilâhe illallah) zikri çekmesini söyler. Osman Efendi de bu tavsiyeye uyarak zikre devam eder.

İbrahim Hakkı Hazretleri insan bedenini bütün anatomik ve fizyolojik özellikleriyle incelemiş, başta İbn Sînâ olmak üzere eski âlimlerden tevarüs edilen bilgilere, kendi gözlem ve tetkiklerini katarak ve bunları geliştirerek, tıp tarihi bakımından çok değerli kaynak olmuştur. Hazret, insanın iç ve dış yapısını incelerken, ona etki yapan unsurları da ihmal etmemiş, havanın, iklimin, şehirlerin, rüzgar ve güneşin insan üzerindeki tesirlerini belirtmiştir.

Bunlardan başka Kazan Üniversitesi Basımhânesi'nin tab' ettirdiği bir nüsha vardır ki şekli, boyu ve harfleri bizimkilere benzemez. Kağıdı hepsinden kalın, bembeyaz, yazısı tertemiz, satırlar seyrek olduğu halde bilinen boydan daha küçük ve şişkincedir. Baştanbaşa 338 yaprak tutuyor. İlk bakışta *Mârifetnâme*'den eksiklikler olduğu sanılıyor. 1261 (1845) de basılmış, Han Emiroğlu'nun himmetiyle yayınlanmış ve diğer

Mârifetnâme'lerin sonunda görülen Fihrist burada başa alınmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde 74377 numarada kayıtlıdır.

3-Meşâriku'l-Yûh (Güneşin Doğuları): 1185/ 1771 yılında tertip olunmuştur. Bir tanesi Arapça, daha çok Farsça ve Türkçe, kendisinin ve başkalarının şiirlerinden, daha doğrusu evvelki eserlerinden seçilerek hazırlanmış bir müntehâbât (güldeste, antoloji) dir. (Süleymaniye, H. Mahmud Ef. No: 3381,vr. 1/b- 3/a) Eksik bir nüshası da Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır. Eserde Râh-ı ervâh, Âzatnâme, Rızânâme, Fakirnâme, Fenânâme, Gönülnâme, Sabırnâme gibi bölümler bulunmaktadır.

1192/1778'de (Temmuz başlarında) İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki eşi Fâtıma Azîze hanım vefat etti. İbrahim Hakkı Hazretleri buna çok üzüldü. Bir müddet sonra vasiyetnâmesini yazarak mallarını taksim etti. Çok geçmeden kayınbiraderi Hamza Ganiyyullah da vefat etti. Bundan sonra kendisi de hastalandı. Bir müddet sonra iyileşme emareleri görüldüyse de sancıları devam ediyordu. Daha sonra Hazret tekrar hastalandı. Bir gün bir gece süren son rahatsızlığından sonra 1194 yılının on dokuz Cemâziyelâhir'inde saat dokuzu on beş geçe (22 Haziran 1780 saat on yedide) vefat etti.

Eserin el yazması nüshalarının torunlarında olduğuna dâir bir bilgi de mevcuttur. Eserin aslı Tillo'da Şeyh İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'ndadır. Evvelce Nazımiye Müftüsü olan Mehmed Ali Bener'deki nüsha, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası oğlu Yusuf Nesim tarafından, Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndaki nüsha İsmail Fehim tarafından istinsah edilmiştir.

Kindî'nin (IX. yüzyıl ortaları) *Risâle fî'l-firâse'*si, Yuhanna b. Bıtrîk'in X. yüzyıl) Aristo'dan tercüme ettiği *Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riâye'*si, Muhammed b. Zekeriya er-Râzî'nin (320/ 932) *el-Mansûrî* adlı eserleri kıyâfetnâme türünün ilk örnekleri olarak tanınır.

İbrahim Hakkı Hazretleri, Erzurum'daki evini, eşyası ile birlikte oğlu İsmâil Fehim'e, Hasankale'deki evini de yine eşyası ile birlikte ve Erzurum Gerz mahallesindeki bir bostan tarlasının yarısını, henüz altı yaşındaki oğlu Mehmed Şakir'e 1762 de bırakmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri, bundan bir yıl sonra, 12 Temmuz 1763 te (1177) üçüncü defa Tillo'ya (Aydınlar) gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmıştır. Tekman-Hınıs-Bulanıksu-Lizkalesi-Muş yoluyla on iki günde Bitlis'e gelmiştir. İki günde Siirt yoluyla Tillo'ya ulaşmıştır.

Son asırda ilimlerin ilerleyişine, sistemli ve metodlu ilim anlayışına göre insanın yüzü, rengi ve diğer organları vasıtasıyla ahlâk ve mizacını tayin ve tesbit etmek güçleşmiştir. Çünkü bu tür çalışmalara az-çok indî telakkîler, farazî düşünceler, acele verilmiş hükümler ve tecrübesi yüzde yüz yapılmamış bir takım müşahedelerin karışması mümkündür. Kıyafetname'deki hükümlere kesinlik atfedilemez. Ancak psikoloji ve tıp gibi alanlarda insan karakteri tahlillerinde yardımcı olabilir.

İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu'nun beyanına göre *Mârifetnâme*'nin aslı iki cilt olup, torunlarından Celalettin Toprak'ın elindedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin anne tarafının Oğuz Türklerinin Pasinler'e yerleşen ilk boylarından olduğu da ifade edilmiştir. Annesinin babası olan Dede Mahmud, Hasankele'nin beş kilometre güneyinde olan Kındığı köyündendir.

2-Nuhbetü'l-Kelâm (Sözlerin Seçilmesi): Kendisinin ikinci evlat eser olarak gösterdiği ve 1182/ 1768 de yazdığını belirttiği bu kitap, yine yazarının ifadesiyle seçmelerden (intihab) meydana gelmiş bir eserdir. *Mecmuâtü'l-maâni* ve *Mârifetnâme*'den seçmeler olduğu kaydedilir. Nüshası görülmemiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri geleneksel astronomi yanında yeni astronomiyle tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, trigonometri, felsefe, psikoloji, ahlâk gibi alanlarda da oldukça geniş bir birikime sahiptir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dünyanın anlamı, makbul olan ve olmayan dünya, kalbin mânâsı, mahiyeti, mârifetullahla ilgisi gibi konulara dair görüş ve açıklamaları önemli ölçüde Gazzâlî'nin *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*'indeki fikirleriyle parelellik arzeder.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Saray'a dâvet edilmesinin gaye ve maksadı üzerinde duran kaynaklar, bu dâvetin ilim ve kitap sevgisinden doğduğunu ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin de, eline geçen fırsatı değerlendirerek, Saray kütüphanesinden oldukça fazla yararlandığı belirtilmektedir. *Mârifetnâme*'yi telif etmesinde de büyük katkısı olan bu ziyaret esnasında, belki sadece Saray'da bulunan ve başka yerlerde benzerine tesâdüf edilmesi güç olan kitaplardan faydalandığı; gerekli gördüğü yerlerden notlar aldığı, kendisine lazım olan malzeme ve bilgiyi topladığı tahmin edilmektedir.

Hayrani Altıntaş'ın "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile Prut savaşını yaptığı sırada Osman Efendi oğlunu Aydınlar bucağına beraberinde götürür ve onu İsmail Fakîrullah'a takdim eder*" şeklindeki tespiti, yukarıda anlatılan gerçeklerle örtüşmemektedir.

Ertesi sene Şaban ayında İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası Şeyh Ali Efendi, dokuz yaşındaki İbrahim Hakkı'yı alıp babasına getirir. Çocuk yaştaki İbrahim Hakkı Hazretleri babasının şeyhi Fakîrullah Efendi'nin cezbesine kapılır ve ona hayran olur. O da babasıyla birlikte İsmail Fakîrullah'ın yanında kalır. İsmail Fakîrullah Efendi kendi evinin karşısında Osman Efendi için bir oda (hücre) yaptırır. İbrahim Hakkı babası ile birlikte bu odada kalmıştır. Celalettin Toprak bu odanın şimdi bile muhafaza edildiğini belirtmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan dört hanımına yazdığı sevgi, hasret ve iltifatlarla dolu mektupları neşredilmiş olup, orijinalleri torunları tarafından saklanmaktadır. Pâdişah'ın iltifatına mazhar olan İbrahim Hakkı Hazretleri, Saray kütüphanesinde çalışma imkanı bulmuştur. Özellikle yeni astronomiye ilgisinin bu kütüphanedeki çalışmalarıyla başladığı söylenebilir.

6-Defînetü'r-Rûh: Türkçe, Arapça ve Farsça yazılmış şiir ve nesirleri ihtiva eden bu eser, 1189/1775 de yazılmıştır. *Mecmû'âtü'l-Meânî*'nin kaynaklık ettiği bu kitapta, *Cilâü'l-kulûb* ve *İnsân-ı kâmil* risâleleri ile üç mektup (Kitâbü'l-âlem, Mektubu's-sırr, Raznâme) ve dört yüz beyit miktarında çeşitli şiirler bulunmaktadır. (M. İbrahimhakkıoğlu, s.140-141). Aslı Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası'nda bildirildiğine göre *Dîvân*'ın DTCF Kütüphanesi İsmail Saip Sencer Yazmaları arasında 1851 no'da ve Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde 2445 de kayıtlı birer yazma nüshası vardır.

Şeyhinden klasik mânâda bir hilâfet alıp almadığı kesin olarak belli değildir. Bu konuda torunlarından Mesih İbrahimhakkıoğlu; İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kesinlikle klasik bir tarikat eğitimi almadığını, Erzurum'daki uzun süren tahsil hayatından sonra yeniden Tillo'ya döndüğünde şeyhinden özel bir tasavvufî yöntem istediğini, şeyhinin de onun bu arzusunu yerine getirerek ona "Tarîkü'l-fenâ" adını verdiği özel bir sülûk yöntemi verdiğini söylemiştir. Hele hele Fakîrullah Hazretleri'nin vefatından sonra onun yerine geçip mürid yetiştirdiği kesinlike doğru değildir. Çünkü aşağıda değinileceği üzere, o şeyhinin vefatından sonra Tillo'dan ayrılıp tekrar memleketine gitmiştir.

Bir kişinin karakteri hakkında varacağımız yargılarda, çoğu kez o kişinin beden ve yüz yapısı önemli rol oynar. Güzellik, çirkinlik, şişmanlık ya da

zayıflık gibi ilk bakışta göze çarpan özelliklerin yanı sıra, el, ayak, saç, baş, göz vb. gibi vücûdun dış organlarıyla ilgili özellikler, hem bu özelliklere sahip olan kişinin tutum ve davranışlarının değerlendirilmesinde hem de üzerimizde bırakacağı olumlu ya da olumsuz izlenimde etkili olur.

Selma Özdemir *Mârifetnâme*'nin "müellifinin ilmî ve fikri şahsiyetini yansıtması yanında dönemin skolastik zihniyetinden kurtulma çabalarıyla da özel bir değer taşıdığını" söylemiştir. Hatta ona göre Almanya'nın tanınmış eğitimcisi ve eğitim düşünürü Prof.G. Hausmann'a, "Türk eğitim tarihini kapsamayan bir dünya eğitim tarihinden söz edilemez" cümlesini, Kutadgu Bilig'in "*Kitâb-ı Tarîku'l-Edeb*"i ile birlikte özellikle söyleten *Mârifetnâme*'dir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme'de* dedesinin (babasının babası) Hasankale halkından Dursun Muhammed oğlu Molla Bekir olduğunu kaydeder. Yine onun bildirdiğine göre dedesi, fakirlere ve misafirlere ikramı çok sevmesi, isâbetli fikirleriyle yöneticilere yol göstermesi, güzel ve faydalı nasihatleriyle halka yardım etmesiyle bilinirdi. Belirtildiğine göre Molla Bekir ikramı o kadar severdi ki, misafir gelmediği akşam aç yatardı. Orduyla Azak seferine katılan Molla Bekir, Kefe'de vefat etmiş ve orada Ulu Câmii hazîresine ebedî istirahatgahına tevdî edilmiştir.

Deryadil erdir ol ne keder alsa da se zen."

Ertesi sene Şaban ayında İbrahim Hakkı Hazretleri'nin amcası Şeyh Ali Efendi, dokuz yaşındaki İbrahim Hakkı'yı alıp babasına getirir. Çocuk yaştaki İbrahim Hakkı Hazretleri babasının şeyhi Fakîrullah Efendi'nin cezbesine kapılır ve ona hayran olur. O da babasıyla birlikte İsmail Fakîrullah'ın yanında kalır. İsmail Fakîrullah Efendi kendi evinin karşısında Osman Efendi için bir oda (hücre) yaptırır. İbrahim Hakkı babası ile birlikte bu odada kalmıştır. Celalettin Toprak bu odanın şimdi bile muhafaza edildiğini belirtmiştir.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.18.

"Benim oğlum, geçen yazmıştın ki (Efendi bir sır kitabı telif etmiş) diye beni sıklet ederler. Şimdi (Urvetü'l-İslâm) kitabını bu kaime ile değil öbür mektupla gösterip diyesin ki; İşte efendimizin Mârifetnâme'den sonraki tasnifi budur…"

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.125.

Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak şöyle der; Elbette tek tek organlar ile karakter arasında sıkı bir bağlantı tesbit edilemez. Şu kadar var ki, organ

kusurlarının bir takım aşağılık duygularına sebep olduğu ve bu duygunun da şahsın karakterine damgasını bastığı inkar olunamaz.”

. Can Şefik, *Destegül Mârifetnâme Sahibi Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Dîvân-ı Kebir’den Seçtiği ve Manzum Olarak Türkçeye Çevirdiği Şiirler,* Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2001, s.XI.

. Can Şefik, a.g.e., s.XII.

. Bkz. Can Şefik, a.g.e.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.37.

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.15.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.124.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.125.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s. 139.

Cemil Çiftçi, Cemaleddin Server Üstünbaşoğlu’nun *İbrahim Hakkı Hazretleri’nin Soy Kökü ve Ana Tarafı* adlı eserinde daha farklı bilgiler verdiğini yazıyor. Onun söylediğine göre, Üstünbaşoğlu bu bilgileri bazı mektuplardan, Kındığılı Seyyid Dede Mahmud’un soy köküne ait şecereden, İbrahim Hakkı Hazretleri’nin torunları tarafından yazılan *Tambul* adlı defterden ve yazma Mârifetnâme nüshalarının kenarlarına yapılan eklemelerden edinmiştir.

İkinci rivayete göre İbrahim Hakkı Hazretleri’nin baba tarafı Türkistan’dan Anadolu’ya göç ederek, bir kolu Iğdır’ın Kemerli kasbasına, diğer kolu Bağdat’a yerleşmiştir. Kemerli’de ikãmet edenler Ahundoğulları, Bağdat’a yerleşenler ise Mollaoğulları adıyla anılmışlardır.

İbrahim Hakkı Hazretleri’nin hanımlarının ilk ikisi Erzurum’da, sonraki ikisi de Hasankale’de yaşıyordu. Bazen hepsinin bir arada kaldığı da oluyordu ve birbirlerine “bacı” diye hitap ediyorlardı. Aralarında güzellikle ve tatlılıkla geçiniyorlardı. Hazret’in oğulları İsmail Fehim ile Ahmed Naimî Erzurum’da okuyorlardı. Kendisi de daha çok kışın Erzurum’da yazın Hasankale’de ikãmet ediyordu.

Yine Mesih Bey’e göre İsmail Hakkı Hazretleri’ni şeyh ve tarikat mensubu göstermekle evlatları bu hakkın kendilerine geçeceğini düşünmüşlerdir. Çünkü öbür tarikatlar gibi şeyhi, mürîdi ve âyini olmayan *“tarîk-i fenâ”*yı kim anlar? Bu İbrahim Hakkı Hazretleri’nin kendisine mahsus felsefî bir tarikattir. *Mârifetnâme*, *İrfâniye* ve *Mecmuatü’l-Maâni* gibi eserlerinde uzun uzadıya Nakşibendiyye tarikatini öven ve anlatan

İbrahim Hakkı Hazretleri'ne Nakşibendî denilmekte bir mahzur görülmemiştir. Şeyh Muhammed'in zâviyeden el çektirilmesi için bu şekilde başvurmaları yüzünden İbrahim Hakkı Hazretleri'ne son iki fermanda Nakşibendiyye şeyhi denilmiştir. Yoksa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ne Nakşibendiyye ile ne de bazılarının yazdığı gibi "Kãdiriyye tarikatinin Veysiyye kolu" ile ilgisi yoktur. Görüleceği üzere İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tasavvufa girdiği ve bir şeyhe intisâb ettiği açık ve kesindir. Fakat tarikati konusunda ihtilaflar vardır. Şeyh İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin tarikatinin Kãdirîlik olduğu vurgulanmaktadır. Diğer taraftan bir insan sadece *Mârifetnâme*'yi okusa, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Nakşibendî olduğu kanaatine varır. Nitekim eski kaynaklarda – Mesela Bursalı Mehmed Tahir'de olduğu gibi- bu yönde ifadeler vardır. Hatta bu, resmî yazılarda da geçmektedir. Fakat yine de elde bir tarikat silsilenâmesinin olmayışı ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu yönde eserlerinde bir bilgi vermemiş olması bize bu konuda ihtiyatlı davranmamız gerektiğini göstermektedir. Diğer taraftan torunlarının da onunla ilgili klasik bir tarikat sistemini ve yaşantısını kabul etmemelerini dikkate almak gerekir.

2-Nuhbetü'l-Kelâm (Sözlerin Seçilmesi): Kendisinin ikinci evlat eser olarak gösterdiği ve 1182/ 1768 de yazdığını belirttiği bu kitap, yine yazarının ifadesiyle seçmelerden (intihab) meydana gelmiş bir eserdir. *Mecmuâtü'l-maâni* ve *Mârifetnâme*'den seçmeler olduğu kaydedilir. Nüshası görülmemiştir.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.26.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.16.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.29.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md. s.307.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.5.

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.4.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.6.

İbrahim Hakkı Hazretleri 1181/ 1768'de Erzurum müftüsü şeyh Mustafa ile üçüncü ve son hac yolculuğuna çıktı. Şubat sonlarına doğru Şam'a vardılar ve Ramazan bayramını orada geçirdiler. Şam'da on gün ağırlandıktan sonra 8 Mart 1768'de Medîne'ye doğru yola çıktılar. Ziyaretlerden sonra 23 Haziran 1768'de Şam'a döndüler. İbrahim Hakkı

Hazretleri buradan amcasının oğlu Yusuf Nesim'e gönderdiği mektupta kendi eserlerinin Şam ve civarında okunup beğenildiğini yazar.

Hazret'in torunlarından Uğur İbrahimhakkıoğlu ise onu tam bir müsbet bilim adamı olarak tavsif ediyor. Ona göre İbrahim Hakkı Hazretleri, eski Yunan felsefesi ve Arsito'yu geride bırakarak, evvelâ tabiatı, madenleri, bitkileri ve hayvanları incelemiş, İmam Gazzâlî'de gelişen "atomun parçalanabileceği fikrini" daha açık bir şekilde izah etmiş, sonra insanı tetkik ederek onun yaratılışını, edindiği müsbet veriler ışığında kompoze edebilmiştir. Tekâmül ve evrim nazariyesini Darwin'den yarım asır önce ortaya koymuş olması, Hazret'in ilmî değerini gösteren önemli bir şahittir. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, İbrahim Hakkı Hazretleri'nden önceki dönemlerde İslâm dünyasının filozof ve mutasavvıflarında görülen bu nazariye tabiî ki Darwin nazariyesinden farklı bir şeydir.

. Toprak Celalettin, a.g.e., s.17.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.34.

İbrahim Hakkı Hazretleri oraya vardığında Fakîrullah Efendi'nin yerinde oğulları, 49 yaşındaki Hamza Ganiyyullah ile ondan sekiz yaş küçük kardeşi Mustafa Fânî vardı. Aynı zamanda İsmâil Fakîrullah'ın halîfesi olan İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya (Aydınlar) gelişine İsmâil Fakîrullah Hazretleri'nin oğulları çok sevindiler. İbrahim Hakkı Hazretlerini vefat eden eşi Fatma'nın yerine, Fakîrullah Hazretleri'nin torunu şeyh Abdülkâdir-i Sâni'nin kızı Fatma Azîze ile evlendirdiler.

Otuz üç yaşında iken amcalarının evi karşısında bir ev satın aldıktan sonra kültürlü, hünerli ve güzel bir hanım olan Firdevs Hanım ile 1736'da evlendi. Şakir Diclehan Firdevs hanım için "Erzurumlu" derken, Mesih İbrahimhakkıoğlu "Kendisi Erzurumlu değildi. Nereli olduğunu da öğrenemedik" demiştir. Firdevs hanım, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İsmail Fehim ile Ahmed Naimî (ya da Naîm) adlı çocuklarının anasıdır.

. Sultan I. Abdülhamid'e ait 3 Temmuz 1780 (1194 Receb'inin evveli) ve 18 Ocak 1781 (22 Muharrem 1195) tarihlerini taşıyan fermanların bugünkü harflerle yazılı nüshaları için bkz. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.188-190.

Cihanda senden ey Hakkı bu hoş tuhfe kirâm oldu."

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, a.g.e., s.191-192.

Otuz üç yaşında iken amcalarının evi karşısında bir ev satın aldıktan sonra kültürlü, hünerli ve güzel bir hanım olan Firdevs Hanım ile 1736'da evlendi. Şakir Diclehan Firdevs hanım için "Erzurumlu" derken, Mesih

İbrahimhakkıoğlu “Kendisi Erzurumlu değildi. Nereli olduğunu da öğrenemedik” demiştir. Firdevs hanım, İbrahim Hakkı Hazretleri’nin İsmail Fehim ile Ahmed Naimî (ya da Naîm) adlı çocuklarının anasıdır.

. Toprak Celalettin, a.g.e., s.21.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.41.

Cevher, araz, hal, mahal, madde, sûret, mevzû, cism-i tabiî, nefs-i insâniyye, nefs-i felekiyye, gibi felsefî terimleri Meşşâî gelenek çerçevesinde açıklayan İbrahim Hakkı Hazretleri’nin tedbir ve tasarrufu ile cisimlere etkide bulunmayan akıl (kozmolojik akıl) için “lisan-ı ehl-i şer‘ ile melektir” demesi de Fârâbî’den beri gelen felsefî anlayışın devâmıdır. Yine Fârâbî’nin başlattığı “sudûr teorisi”ni de ehl-i hikmete nisbet ederek anlaşılır bir üslupla tanıtmaktadır.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.92.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.32.

. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., c.I., s.39.

. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Binark İsmet- Sefercioğlu Nejat, a.g.e

. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.I., s.34-35.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.57.

İbrahim Hakkı Hazretleri’nin edebî yönünü şekil ve muhtevâ bakımından ele aldığımızda, onun vezin ve nazım şekilleri bakımından dîvân edebiyatını, konu bakımından tekke üslubunu ve dil bakımından da halk şiirini kendisine örnek aldığını görmekteyiz.

Birinci İstanbul ziyaretinden daha uzun sürdüğü anlaşılan bu ikinci ziyaret sırasında da İbrahim Hakkı Hazretleri kütüphane çalışmaları yapmış olmalıdır. Nitekim *Mârifetnâme*’yi İstanbul dönüşünden kısa bir süre sonra tamamlaması onun bu eserle ilgili olarak İstanbul’da yoğun bir hazırlık çalışması yaptığı kanaatini vermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri’nin hanımlarına, çocuklarına, dostlarına, derviş ve talebelerine yazdığı Türkçe, Arapça mektupları da bir araya getirildiği takdirde müstakil bir eser meydana gelebilir. Ayrıca maddî kültürle alâkalı olarak “Devr-i dâim takvimi”, bu gün tamir dolayısıyla bozulan ve daha önceleri her sene yirmi iki Mart’ta şeyhinin türbesine bir delikten güneş ışığının girmesi gibi düzenlemeleri, dikkate alınır, araştırılırsa, bunlar da eserleri arasına alınmalıdır.

Sâdece bir senette “Ferdî” mahlasını kullanan İbrahim Hakkı Hazretleri “Fakîrî” ve daha çok olarak “Hakkı” mahlasını kullanmıştır. Değişik

vezinleri kullanırken kasîde, gazel, musammatlar, rubâi, kıt'a vs. gibi dîvân edebiyatı nazım şekillerini tercih etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri aynı zamanda dîvân şiirinin nazım türlerini kullanan tekke şairlerinin en yetkinlerinden biridir. Dîvân'ında bulunan na't, kaside, gazel, mesnevî, muhammes, müseddes ve rubâiler bu ifadenin doğruluğuna işaret eder. Farsça ve Arapça şiirlere imza atan İbrahim Hakkı Hazretleri dil olarak Türkçeyi tercih etmiştir. Dîvân şiirinin nazım türlerini kullanmış, fakat muhtevâ yönünden tekke şiirini yansıtmıştır. Edebiyat alanında hem derleyici toparlayıcı görevi üstlenmiş hem de kendi ürünlerini vermiştir. Dîvân, tekke ve halk şiiri diye bölümlere ayrılan şiirin her türünde şiirler yazmıştır. Kendisine vezin ve nazım şekli bakımından dîvân, konu bakımından tekke, dil bakımından halk şiirini örnek almıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İsmail Fehim, Ahmed Naimî, Muhammed Şakir ve Osman Nedim adında dört oğlu; Gülsüm, Hanife ve Şemsi Âişe olmak üzere üç de kız çocuğu olmuştur.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s. 147.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.29; Diclehan Şakir, a.g.e., s.150.

Derviş Osman Efendi Erzurum'da beş seneden fazla kalmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri'ne "Erzurumî" denmesinin sebebini, babası Derviş Osman Efendi'nin Erzurum'a göç etmiş olmasına bağlayanlar vardır. Bursalı Mehmed Tahir, Osman Efendi'den "Şeyh Osman Efendi" diye bahsetmiştir. Fakat Osman Efendi'nin şeyh olduğuna dâir başka bir bilgi mevcut değildir.

. Ahmed Rıfat Efendi, a.g.e., s.17.

. Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., c.I., s.33.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.31.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.3-4.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.31.

"Son yıllarda İbrahim Hakkı Hazretleri'ne ve eserlerine ait pek çok kimselerin yazı yazmakta olduklarını, bunlar içinde konusunda yetkili ve bilgili kişilerin önemli ve değerli yazıları olduğu gibi, mâlesef kalem denemeleri yapanlar da olmuştur. İbrahim Hakkı Hazretleri'ni Tercan'lı gösterenler, mezarının Hasankale'de olduğunu ve yola karıştırıldığını savunanlar, doğum ve ölüm tarihlerini bile doğru dürüst tespit edemeyenler olmuştur. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı hakkında büyük yanlışlıklar yapan ve eserlerinin adlarını bile yanlış yazan bu hevesliler ya *Kâmûsu'l-A'lâm*, *Osmanlı Müellifleri*, *Hayat Ansiklopedisi* gibi konuyu eksik ve

kusurlu kaydeden kaynaklara başvuruyorlar yahut şuradan buradan edindikleri asılsız söylentilerle yetinerek ortaya bambaşka bir İbrahim Hakkı çıkartıyorlar.”

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.307.

Abdülhak Adnan Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1970, sf. 168) adlı eserinde bu bilgilerin *Târîh-i Hind-i Garbî*’den alındığını iddia ediyor. Bu konunun daha önce Kâtib Çelebi’nin İbrahim Müteferrika’nın matbaasında basılan *Cihannümâ* isimli eserinde –ekleme konu ve bilgiler bölümünde- konu edildiği bilinmektedir. Fakat medresede yetişen bir insandan ve hayatının büyük bölümünü Erzurum, Hasankale, Siirt ve Bitlis gibi doğu şehirlerinde geçiren bir âlimden bu tür açıklamaların dışında yeni bilgiler beklenemezdi. Kâtib Çelebi Avrupa dillerine vâkıftı ve o dillerde yazılmış eserleri okuyacak bilgiye sahipti ve devletin merkezinde yaşıyordu, Batı’dan gelen insanlarla sürekli temas halindeydi. Onlarla sürekli bilgi alış verişinde bulunma imkanına sahipti, teknik imkanlara ve resmî yolla birtakım işleri yaptırma fırsatına sahipti.

. Şemseddin Sami, a.g.e., c.I., s.567.

. Binark İsmet, a.g.e., s.5.

İbrahim Hakkı Hazretleri’nin tasavvufî görüşleri Osmanlı tasavvufunun tipik ve canlı bir örneğidir. *Mârifetnâme*’de mârifet, fenâ, bekã, muhabbet ve aşk, velâyet, kerâmet, tevekkül, tefvîz ve teslim, sabır, şükür, rızâ, seyr ü sülûk, sâlik, mürşid, nefis ve nefsin mertebeleri gibi tasavvufun hemen bütün konularına yer vermiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bu kitabın sonunda, Fakîrî mahlasıyla yazdığı ve dua ile başlayan “Hâtime” (sonsöz) mahiyetindeki manzûmesinde eseriyle ilgili bilgiler verir.

İbrahim Hakkı Hazretleri 1747 yılında ilk defa İstanbul’a gelmiş ve dönemin pâdişahı Sultan I. Mahmud’un (1730/1754) özel ilgi ve iltifâtını görmüştür. Pâdişah, Saray’a dâvet ederek kendisi ile görüşmüştür. İbrahim Hakkı Hazretleri bu gelişinde aylarca İstanbul’da kalmıştır. Kendisinin bu iltifatlara mazhar olmasının sebepleri arasında, ilmî sahadaki yetkinliği ve tasavvufî kişiliğinin yanı sıra İsmail Fakîrullah’ın nakîbi oluşu ve devrin şeyhülislâmının onun hemşehrisi Murteza Efendi’nin olmasının etkili olduğu söylenmektedir.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.21.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.27.

. Abdülkadir Karahan, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.8.

. Diclehan Şakir, a.g.e., 27.

Nitekim Hayrani Altıntaş, cümlelerinin devamında "*1752 de oğlu ve hocası Sarı Gümrükçü Derviş Efendi ile birlikte araştırmalar yapmak üzere İstanbul'a hareket etti. Sultan dâhil herkesin saygı gösterdiği şeyh Fakîrullah'ın nakîbi olduğu için Sultan II. Mahmud kendisine Kütüphane-i Saray-ı Hümâyun'dan faydalanma müsaadesi verdi*" demek sûretiyle bu seyahatte mezkur görevin verilmesinden bahsetmemiştir. Ancak metinde geçen Sultan II. Mahmud ifadesi, herhalde bir baskı hatası olmalıdır. Çünkü doğrusu Sultan I. Mahmud olacaktır.

. Bu eser Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz'ın danışmanlığında Kerim KARA ve Mustafa Özdemir tarafından Yüksek lisan tezi olarak çalışılmıştır. Türkçesi, *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru,* Kerim KARA, Mustafa ÖZDEMİR, İnsan Yayınları, İstanbul.

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.15.

. İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili 1977 yılına kadar yapılan çalışmalar için bkz. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, İsmet Binark-Mustafa Nejat Sefercioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basım evi, Ankara 1977.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973, Önsöz kısmı.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.36.

. Özdemir Selma, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa 2005, s.190. Araştırmacı eserine başlığını veren İbrahim Hakkı ile ilgili asıl konusuna ancak son 12 sayfada değinmiştir.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.46.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.46-47.

Bu asırda klasik edebiyatın şairleri, sıkı bir kural ve disiplin içinde iken ve kuralların dışına çıkmaları oldukça güç bir iş iken İbrahim Hakkı Hazretleri rahat söyleyiş ve ifadeleriyle bu çerçeveyi zorlamıştır. Bu bakımdan halkın duygularına tercüman olan şair ve düşünürlerden biri de, İbrahim Hakkı Hazretleri'dir denilebilir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bütün bu bilgilerden sonra astronomi ilmine geçer ve birtakım açıklamalarda bulunur. Yaratılmışların en şereflisi olan insana gelince anatomi (ilm-i teşrih-i ebdân) ile konuya girer. Sadeleştirme çalışmaları sırasında tesbit edebildiğimiz kadarıyla anatomi, tıp ve ilaçlardan bahsederken *İbn Sînâ'*dan ve kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış olan *Şemseddin-i İtâkî*'nin *Kitâbü'l-ebdân* adlı eserinden çokça faydalanmıştır. Konuları bölümlemede ve açıklamada çoğu zaman satırı satırına bu iki kaynağı takip ettiği görülmüştür.

İbrahim Hakkı Hazretleri, vaktiyle babası Osman Efendi'nin de imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürürken 1150/ 1738 yılı Mart ayında ilk defa hacca gitmiştir. Bu arada bir çok yerlere seyahat yapmıştır. Mesih İbrahimhakkıoğlu, "Siirt tarihi, bundan iki yıl sonra Kãhire ve İstanbul'a gittiğini yazıyor. Belki de dönüşte buralara uğramıştır, fakat biz bunu doğrulayacak bir vesika bulamadık." diyor. İstanbul'dan dönüşünde yine Yukarı Habib Efendi Câmii'nin imam ve hatipliğini sürdürmüştür.

İnsâniyye'nin muhtevâsı ve Türkçe kısmının transkripsiyonlu metni Köksal Selçuk tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Tez yöneticisi Yrd. Doç Dr. Numan Külekçi'dir. 3 Ana Bölüm halinde tezini hazırlayan Köksal Selçuk birinci bölümde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı, kişiliği ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümü *İnsâniyye*'nin incelenmesine ayırmıştır. Burada önce *İnsâniyye*'nin Arapça kısmını, sonra Farsça kısmını daha sonra da Türkçe kısmını incelemiştir. Bunun ardından nüshalar hakkında bilgi vermiştir. Üçüncü bölümde ise, metin, sonuç ve kaynaklara yer vermiştir.

. Binark İsmet- Sefercioğlu Nejat, a.g.e. s.15.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., .36.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.42.

. Çiftçi Cemil a.g.e., s.43.

Babası Derviş Osman Efendi 1081 yılı Rebiülevvel ayının on dördüncü İsneyn (4 Ağustos 1670) günü dünyaya gelmiştir. Oğlunun doğumuna çok sevinen Molla Bekir'in Hasankale halkına ziyafet çektiği söylenir. Osman Efendi yirmi yaşına kadar Hasankale'de, kerâmetleriyle meşhur Karaşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den sarf, nahiv, fıkıh ve ilm-i ferâiz okuyup, tefsir, hadîs ve akãid öğrenmiştir. Osman Efendi, çevresinde güzel ahlâklı ve yumuşak huylu olarak tanınmıştır. 1693 yılında Osman Efendi'nin annesi hastalanıp vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Molla Mehmed, Şeyh Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır ve İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmıştır. Bu zaman zarfında kendisi medrese tahsili yapmıştır. Şeyhler mahallesinde "Dârus'-Safâ" medresesinde ders okuduğu belirtilmekte ve müftü Hâzık Efendi'den Farsça dersleri aldığı söylenmektedir. Hâzık Efendi'nin ebced hesabıyla tarih düşürmede ve bunun için şiirler yazmada yetenekli bir kişi olduğu ifade ediliyor. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin burada başka hangi hocalardan ders aldığına dâir bilgi bulunmamaktadır.

O dönem tekke şairleri dil konusunda orta bir yol izlediler; ne dîvân şairleri gibi ağdalı, ne de halk şairleri gibi sade bir dil kullandılar. İkisinin ortasında bir yol tutturdular. XVIII. yüzyılın en yetkin tekke şairleri arasında Bursalı İsmail Hakkı Hazretleri gelir. Bir diğeri Gülşenî tarikatinden Hasan Sezâî'dir. Keşanlı Zâti, Ümmî Sinan Tekkesi şeyhi Üsküdarlı Zekâî Mustafa Efendi, Diyarbakırlı Ahmed Mürşidî'nin, *Pendnâme* adını verdiği on bin beyitlik eseri vardır. Adına nisbetle Ahmediyye diye bilinir. Sanat endişesi taşımayan şair, bu eseriyle geniş halk kesimlerine ulaşabilmiştir.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.36.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.2.

1192/1778'de (Temmuz başlarında) İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki eşi Fâtıma Azîze hanım vefat etti. İbrahim Hakkı Hazretleri buna çok üzüldü. Bir müddet sonra vasiyetnâmesini yazarak mallarını taksim etti. Çok geçmeden kayınbiraderi Hamza Ganiyyullah da vefat etti. Bundan sonra kendisi de hastalandı. Bir müddet sonra iyileşme emareleri görüldüyse de sancıları devam ediyordu. Daha sonra Hazret tekrar hastalandı. Bir gün bir gece süren son rahatsızlığından sonra 1194 yılının on dokuz Cemâziyelâhir'inde saat dokuzu on beş geçe (22 Haziran 1780 saat on yedide) vefat etti.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.43.

Bilinen Türkçe ilk kıyâfetnâme Bedr-i Dilşâd b. Muhammed Oruc'un Osmanlı Pâdişahı Sultan II. Murad'a sunduğu *Murâdnâme* adlı mesnevîsinin kırkıncı bâbında yer alan köle ve câriye satın alırken dikkat edilmesi gereken hususların açıklandığı bazı beyitlerden (beyit: 7464-7631) ibârettir.

. Dîvân'ın daha geniş bir incelemesi için bkz., Külekçi Numan, a.g.e., s.32 ve devamı.

. Saltabaş Nurşen, *Dîvân Erzurumlu İbrahim Hakkı 181-220. Gazellerin Şerhi Açıklamaları (Dr. Numan Külekçi- Dr. Turgut Karabey),* Atatürk Ünv. Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Lisans Tezi, Erzurum 1999.

. Geniş bilgi için bkz., Güneş Mustafa, *Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2008.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dünyayı çevreleyen hava tabakasının çeşitli katlarında cereyan eden klimatolojik değişmelerin güneş ısısının yerden yansımasından ileri geldiği ve bu yansımaya en yakın olan bölgelerde havanın daha sıcak olacağı, yükseklere çıkıldıkça sıcaklığın düşeceği gibi tesbitleriyle bugünkü bilim seviyesine yaklaştığı kabul edilmektedir.

Babası, Derviş Osman Efendi, annesi ise Hazret-i Peygamber (s.a.v.) soyundan Şerife Hanife Hatun'dur. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafının vaktiyle Sivas şehrinden göçüp Erzurum'un Hasankale kazasına yerleştikleri ve orada Sivas mahallesi denilen mahalleyi kurdukları rivayet edilmektedir. Mesih İbrahimhakkıoğlu "Bu rivayeti doğrulayacak bir kayda rastlanamamıştır" diyerek bu rivayete ihtiyatla yaklaşıyor. İbrahim Hakkı Hazretleri ise bu konuda bir şey söylememiştir.

Ahmed Rıfat Efendi ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya gelerek şeyh İsmail Efendi'ye intisâb ettiğini, öldükten sonra onun halîfesi olarak yerine geçtiğini ve eser telif ettiğini yazmıştır. Bursalı Mehmed Tahir Efendi de ana hatlarıyla yukarıdaki ifadeleri tekrarladığı gibi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Şeyh İsmail Efendi'nin kızıyla evlendiğini ve kayınpederi olan şeyhin ölümünden sonra onun yerine geçerek irşad görevini üstlendiğini söylemiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İstanbul'dan dört hanımına yazdığı sevgi, hasret ve iltifatlarla dolu mektupları neşredilmiş olup, orijinalleri torunları tarafından saklanmaktadır. Pâdişah'ın iltifatına mazhar olan İbrahim Hakkı Hazretleri, Saray kütüphanesinde çalışma imkanı bulmuştur. Özellikle yeni astronomiye ilgisinin bu kütüphanedeki çalışmalarıyla başladığı söylenebilir.

Zahirî ilimlerin tahsili için Erzurum'u tercih eden İbrahim Hakkı Hazretleri, gönül dünyasını imar etmek için Tillo'yu tercih etmiştir. 1728 İlkbaharında İbrahim Hakkı Hazretleri sekiz yıllık bir ayrılıktan sonra tekrar şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin yanına dönmüştür.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hz.*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981, s.25. Hayrani

Altıntaş'ın bu eseri *Erzurumlu İbrahim Hakkı* adıyla Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Araştırma- İnceleme Dizisi içinde İstanbul 1992 de basılmıştır.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.50.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, age., Kitap sonu.

. Özdamar Sebile, a.g.e., s.18.

. Toprak Celâlettin, a.g.e., s,7-8.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, age., s.9.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.57.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.20.

. Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000, s.11.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.50.

. Çelebioğlu âmil, a.g.e., s.1.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yaşadığı çağ, Osmanlı Devleti'nin iktisadî, kültürel ve sosyal bünyesinin çeşitli çalkantı ve dalgalanmalarla sarsıldığı, devletin ve halkın âhenkli bir uyum içinde yaşamasını temin eden medrese ve tekkenin birbirlerine cephe aldığı bir dönemdi. Bununla birlikte gittikçe kötüleşen durumun farkına varıp sosyal ve kültürel çalkantılarla sarsılan toplum düzeninin rayına oturtulabilmesi için çeşitli iyileştirme hareketleri yapılmıştır. Mesela yangınların zararlarından korunmak için Tulumbacılar Ocağı kurulmuş, su bentleri yapılmıştır. Edirne'de Bostancılar Ocağı düzene sokulmuştur. Bababurnu'na bir kale yaptırılmış, darphâne kurulmuştur. Büyük bir kesimin muhâlefetine rağmen fetva alınarak matbaa kurulmuştur.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973, s.9

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.

. Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000, s.11.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.308.

. H. 1110/ M.1697-98.

. Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı, haz. Prof. Dr. Esin Kahya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1996.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.13.

İbrahim Hakkı Hazretleri ailesinden şair Mehmed Hakkı ve Çavuşoğlu Zeki beylerin, Muş milletvekili Gıyâseddin Emre'den naklen söylediklerine göre, *Mârifetnâme* Hint ulemâsından şeyh Alâeddin Fârukî tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Mısır'da bastırılmıştır. Kıbrıs'ta yayınlanan Türkçe bir nüsha vardır ki, küçük boyda olmakla beraber tertibi düzgün ve okunaklıdır.

Bedensel özelliklerle kişilik ve zekâ düzeyi arasında ilişkiler bulunduğu görüşü, öncelikle ruhbilim olmak üzere, anatomi ve fizyoloji gibi bilim dallarını ilgilendirir ve bu bilim dallarının bilgilerinden yararanılarak açıklığa kavşturulabilir.

4-Sefîne-i Rûh: *Sefînetü Rûh min Vâridati'l-fütûh*, 1187/1773 tarihinde yazılmıştır. (Süleymaniye, H. Mahmud Ef. No: 3812, 3413) Diğer eserlerinden Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler seçilerek kırk vâridât, (gönle gelen ilhamlar) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir. Bir nüshası Mesih İbrahimhakkıoğlu'ndadır.

Mecmû'âtü'l-Meânî, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Erzurum'da yazdığını söylediği ana eserlerin beşincisi ve sonuncusudur. Bazı nüshalarında *Mecmû'atü'l-Hakkı* adını taşıyan bu eser, 1178/1765 de nazm ve cem' olunmuştur. (İst. Arkeoloji Müzesi Ktp. Said Paşa bl. Nr. 576, 503 s.) El yazması nüshaları şahıslardadır denilmiştir. El yazması nüshasının Ali Bener'de olduğu da rivayet edilmiştir. Cemil Çiftçi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin bu eseri Tillo'da tamamladığını söylemiştir. Bu eserin tek nüshasının İsmail Fakîrullah'ın torunlarından M. Ali Fakîrullahoğlu'nda olduğu da söylenmektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, 1742 yılına doğru Erzurum'lu Hüseyin Bey'in kızı Fatma Hanım ile ikinci evliliğini yaptı. Fatma Hanım'ın zengin bir ailenin kızı olduğu söylenir. Hatta babası Hüseyin Bey'in Erzurum'un hatırı sayılır zenginlerinden olduğunu söyleyenler de vardır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu hanımdan olan çocukları yaşamamıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir gönül adamıdır. İslâm'ı ve hayatı en güzel biçimde ifade eden ve ölümü belirsiz bir yok oluştan çıkartan tasavvuf, onun elinde ve dilinde Türkçe olarak bir kez daha tebellür etmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri, Allah'ın büyüklüğünü idrak edebilmek için öncelikle bir bütün olarak maddî ve manevî yapısıyla insanı incelemeyi uygun görmüş, Yaratan'ın bu büyük eserini inceledikçe ona hayran kalmış, "insanı ve kendi nefsini tanımayan, Allah'ı da tanıyamaz" sonucuna varmıştır. İnsanın, "bir bütünün hâliki ve mâliki olan Cenâb-ı Hakk'ın irâdesiyle ilahî kãnunun

mükemmel sistemi içinde, yüce bir gaye için yaratıldığını, bedenin zamanla parça parça ayrılıp tabiat bütününe karıştığını, ruh ve gönlün ise bu yüce gayeye uygun olarak, Allah'a varmak amacıyla geliştiğini ve gelişmesi gerektiğini vurgulamıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri, tasavvuf felsefesine, müsbet ilim yoluyla varmaktadır.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, *a.g.e., Önsöz.*

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.47.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi,* Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınlarından, Ercan Matbaası, İstanbul 1961, s.8.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.70-74.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara 1998, s.15.

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.74.

. Çelebioğlu Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,*Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Büyükleri Dizisi, Ankara 1988, s.1; Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.10.

. Çelebioğlu Âmil, a.g.e., s.42-44.

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.15-16.

. İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, a.g.e., s.16.

. Erzurum Halkevi Kültür Dergisi, 1 Mayıs 1945, yıl II, sayı VII, s.31.

Bir başka rivayete göre ise, Hasankale'deki öğrencilerinden Derviş Halil adlı birsi kendisini ziyarete gelmiş, ancak İbrahim Hakkı Hazretleri onun ölçüsüz davranışlarından rahatsız olmuştur. Bir süre Tillo'da kalan Derviş Halil hocasının yeni yazdığı bazı eserleri de okumuştu. Daha sonra Erzurum'a dönünce hocasının bir sır kitabını okuduğu yolunda sözler sarfederek güya onun itibarını artırmak istemiş, ancak bu açıklama herkeste bir merak uyandırmıştır. Muhtemelen bu haberin, kendisi hakkında bâtınî fikirler taşıdığı yolunda dedikoduların çıkmasına yol açacağından kaygılanan İbrahim Hakkı Hazretleri, sünnî akîdeye bağlılığını isbat etmek amacıyla âyet ve hadîslerden başka şeylerle meşgul olmayı bıraktığı mesajını veren *Urvetü'l-İslâm* ve *Hey'etü'l-İslâm* adlı iki eser yazarak değişik kişilere gönderme gereğini duymuştur. Erzurum'daki Yusuf Nesim'e de *Urvetü'l-İslâm* ile birlikte gizli işaretli bir mektup göndererek "Avnikli kezzâb" diye andığı Halil'in anlattıklarına inanmamalarını ve onun söylediklerinin iftira olduğunu bildirdi.

. Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000, s.4.

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, Yayına Hazırlayan Siirt Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü, *İbrahim Hakkı Hazretleri* adlı kimin yazdığı belirtilmeyen altı sayfalık bir yazının ilk paragrafı. Bu rivayet diğer bazı kaynaklar tarafından da zikredilmiştir.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s. 58.

. İbrahimhakkıoğlu Mesih, age., s.9.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.54.

. Toprak Celâlettin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Tezi, 1975. s.6. sayın Toprak bu çalışmasında İbrahim Hakkı'nın ailesiyle ilgili bilgilerde çoğunlukla Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun eserinden faydalanmıştır.

. Can Şefik, a.g.e., s.X.III.

. Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun babası Server Emin Baba (Üstün Baş) dır.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.ank. md.s.307.

10- Hey'etü'l-İslâm: İbrahim Hakkı Hazretleri'nin evlat eserlerinin onuncusudur. *Urvetü'l-İslâm* ile aynı yılda hazırlanmıştır. *Mârifetnâme*'nin "Birinci Fen"ninde bulunan astronomi bahislerini eski anlayışa göre derlemiştir. *Hey'etü'l-İslâm*, Hamza Ganiyyullah'a ithâf olunmuştur. Aslı Celalettin Toprak'ın elinde olup 180 sayfadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri Mârifetnâme'de dinî konularda bilgi verirken çoğu zaman "Ehl-i tefsir, ehl-i hadîs, ehlullah demiştir ki," şeklinde söze başlamakta ve böylece dinî emirlerin tartışmasız kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, yakın tarihe kadar sadece bir mutasavvıf olarak biliniyordu. Oysa onun, ansiklopedik mahiyetteki *Mârifetnâme'*siyle **ş**ark kültürünün en güçlü temsilcilerinden biri olduğu muhakkaktır. Halk zevkini okşayan hakîmâne, didaktik ve sade söyleyişleriyle birçok şiiri dilden dile dolaşmıştır. İlmî eserleri gereken ilgiyi görmese de İbrahim Hakkı Hazretleri bu yönüyle unutulmamaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'de yer ve gök bilimlerine değinerek Macellan'ın seyahatini, Kristof Kolomb'un meşakkatli yolculuğunu, maceralarını ve Yeni Dünya'nın özelliklerini anlatması ve Amerika'nın keşfini haber vermesi, o devirde sırf medresede okuyanların bilmesi zor konulara değinmesi, küçümsenmeyecek bir olaydır. Gerçi Kâtib

Çelebi (1609-1658) ve benzeri bilginler o çağda bu konulara eserlerinde yer vermişlerdir. Çünkü onlar batıyı ve batı bilimlerini bilen insanlardı. Ancak İbrahim Hakkı Hazretleri kadar seyahat yapmış ve bununla beraber gezileri çalışmalarına engel olmamış bilgin ve şair azdır. Onun uğraşıp eser verdiği sahalara bakınca kendisini mutasavvıf, âlim, filozof, edip ve şair olarak görenler haksız sayılmazlar. Hem ilim dünyası içinde tanınmış hem de geniş halk kitleleri tarafından sevilip sayılmıştır. Hakkında anlatılan menkıbeler, aradan geçen yüzyıllara rağmen hâlâ halkın dilindedir. Eserleri içinde *Mârifetnâme*'nin gerek yazma nüshaları ve gerekse matbû nüshaları pek çoktur ve eserin sadeleştirilmiş hâli değişik zamanlarda değişik ilim adamları tarafından yapılıp halkın istifadesine sunulmuştur.

Babası, Derviş Osman Efendi, annesi ise Hazret-i Peygamber (s.a.v.) soyundan Şerife Hanife Hatun'dur. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin baba tarafının vaktiyle Sivas şehrinden göçüp Erzurum'un Hasankale kazasına yerleştikleri ve orada Sivas mahallesi denilen mahalleyi kurdukları rivayet edilmektedir. Mesih İbrahimhakkıoğlu "Bu rivayeti doğrulayacak bir kayda rastlanamamıştır" diyerek bu rivayete ihtiyatla yaklaşıyor. İbrahim Hakkı Hazretleri ise bu konuda bir şey söylememiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin o yıl, şeyhinin torunu olan son hanımı Fatma Hanım'dan, adını annesinin adı olan Hanife koyduğu bir kızı oldu. Bu kızını daha sonra kayınbiraderi olan şeyh Mustafa Fâni'nin oğlu şeyh Hâmid ile evlendirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'daki torunları bu hanımdan gelmektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *"Kıyâfetnâme"*sinde, diğer birçok örneklerden farklı olarak, her uzuvla ilgili hükümler verilirken, başlık konularak ayrıca uzuvlar belirtilmemiştir. Beyitler müteselsilen devam eder. Müellifin bu konuda eski eserlerden faydalanmış olması tabiî olmakla beraber manzûmede, hiçbir yabancı tesir ve tercüme kokusu hissedilmez. Konu, şiire müsâit olmamakla veya öğretici mahiyette olduğundan, bu nev'i eserlere şiir havası eklemek zaten doğru değildir. Dili devrine göre sade ve akıcıdır.

Usûlü beş furû'u adlarıyla on hisab olmuş"

Derviş Osman Efendi seyahate çıkmayı düşünürken muhtereme zevcesi ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin annesi Hanife Hatun (M. 1709) da vefat etmiştir. Zevcesinin ölümünün ardından bir yıl kararsız kalan Derviş Osman Efendi, istihâreye yatar ve rüyasında Muharrem ayının ilk Cuma gecesi dünyayı ve dünyalığı terk ederek, muhabbetullah adına aradığını bulma

emrini alır. Küçük oğlu İbrahim Hakkı'yı iki kardeşine bırakıp Eyüp Efendi ile H. 1122 yılı Cemâziyelevvel ayının dokuzuncu günü (M. 6 Temmuz 1710) yolculuğa çıkarlar.

Sebile Özdamar, Fatma Azize hanımı Mustafa Fâni'nin kız kardeşi olarak yazmış fakat kaynak göstermemiştir. Mustafa Çağrıcı ise, "muhtemelen Tillo'ya yerleşmesini sağlamak üzere onu kızkardeşleriyle evlendirdiler" demiştir.

Eser Mustafa güneş tarafından *Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı* adıyla neşredilmiştir. Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2008. Sonundaki sözlük ilavesiyle 479 sayfadır. Mustafa Güneş bu çalışmasında İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı, kişiliği ve eserlerini incelemiş, hanımılarına yazdığı mektuplardan bir kısmını nakletmiştir. Tıpkı basım ve yeni harflerle *Dîvân*'ı neşretmiştir.

Firâset-nâmedür bir sûz-nâme" beytiyle bir *Firâsetnâme*sinden bahsederse de bu güne kadar mevcudu görülmemiştir.

Ahmed Rıfat Efendi ise İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'ya gelerek şeyh İsmail Efendi'ye intisâb ettiğini, öldükten sonra onun halîfesi olarak yerine geçtiğini ve eser telif ettiğini yazmıştır. Bursalı Mehmed Tahir Efendi de ana hatlarıyla yukarıdaki ifadeleri tekrarladığı gibi İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Şeyh İsmail Efendi'nin kızıyla evlendiğini ve kayınpederi olan şeyhin ölümünden sonra onun yerine geçerek irşad görevini üstlendiğini söylemiştir.

Bu doğan çocuğun ismi İbrahim Hakkı olmuştur. Onun doğması haberiyle babası maddî ve manevî bütün kederlerinden kurtulmuştur. Fakat bu durum uzun sürmemiştir; hastalık ve iç sıkıntısı bir müddet sonra Derviş Osman Efendi'nin yakasını bırakmaz olmuştur.

Derviş Osman Efendi Ezurum'da Habib Efendi'den tasavvuf eğitimi alır. Habib Efendi'nin Mehdi Mahallesinde yaptırdığı câminin imamlığını biraz da ailesinin baskısıyla yürütmeye gayret eder. Bu günlerde bulduğu *es-Seyr-ü ve's-sülûk ile'l-Meliki'l-mülûk* adlı tasavvufî bir kitabı önce Vâiz Ahmed Efendi'ye götürür ve incelemesini ister. Vâiz Ahmed Efendi on gün boyunca kitabı inceler. İncelemeleri esnasında eseri bazen beğendiğini bazen beğenmediğini söyleyen Vâiz Ahmed Efendi, son olarak "Bu kitapla amel olunmaz, bâtıldır. Müellifi elime geçse öldürürdüm" der.

İbrahim Hakkı Hazretleri bu tarikate nasıl sülûk ettiğini ve tarikatin esaslarının ne olduğunu Arapça bir risâle olarak *Sülûk-i Tarîku'l-Fenâ* adıyla kaleme almıştır ve bu eser onun ilk eseridir. Hayatının büyük bir

kısmını şeyhinin yanında geçiren İbrahim Hakkı Hazretleri, onu şeyhinin *halîfe*si olarak görenlere göre; bu göreve gelmeden önce bazı manevî derece ve görevlere tekâbül eden mertebelerde bulunmuştur. Bunlar sırasıyla "Nev-niyazcılık, meydancılık ve nakiblik" gibi görevlerdir.

Mârifetnâme insanları aydınlatmak, yani nefsini tanıtmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu fikre ortaklık eden R. İnan, konular itibariyle *Philanthropie* (insan sevgisi) düşüncesinin kurucularından olan Basedaw J. Bernard'ın *Elementarverk*'iyle bu eserden yirmi sene önce yazılmış *Mârifetnâme* arasında ilgi çekici bir benzerliğin bulunduğunu söyler.

Bir bilim dalı olarak kıyâfet, firâsetten daha dar bir alana hitap etmiştir. Türkler bu ilmin Araplar arasındaki geniş kullanım alanları içerisinde daha çok insanın bedenî ve rûhî yapısıyla ilgilenen bölümlerini ön plana çıkarıp bunları "kıyâfetü'l- isr" ve "kıyâfetü'l- beşer" olmak üzere iki bölümde değerlendirmişlerdir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ni edebî ve tasavvufî yönden etkileyenlerin başında; Şeyhi İsmail Fakîrullah, Mevlânâ, Yunus Emre ve Hâzık Mehmed Efendi gelir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Hazretleri'ni etkileyenler arasında Mevlânâ'nın özel bir yeri vardır. *Mârifetnâme*'nin birçok yerinde görüşlerini kuvvetlendirmek için Mevlânâ'nın şiirlerinden iktibaslar yapmış, özellikle tekâmül konusundaki düşüncelerini açıklarken Mevlânâ'nın bir şiirini isim vermeden zikretmiştir.

Hekimoğlu Ali Paşa, beylik hesapları gördürmek için Erzurum gümrükçüsü Mehmed Sun'ullah Ağa'yı İstanbul'a çağırtmıştı. Sun'ullah Ağa İbrahim Hakkı Hazretleri'nin kendisine yol arkadaşı olmasını isteyince Hazret, aynı zamanda baba dostu olan Sarı Gümrükçü'yü kırmayarak 1168 yılı Şaban ayının on üçüncü Cumartesi günü (24 Mayıs 1755) İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan yola çıktı.

Pasinler'li Dede Mahmud ve Şeyhoğlu Seyyid Dede Mahmud olarak da bilinen dedesinin otuz altıncı göbekte evlâd-ı Rasûl silsilesi içinde yer aldığı rivayet edilmektedir. Dede Mahmud, Anşa Hoca adıyla anılan Ayşe Hanım'ın oğludur. Şeyh Ziyal adıyla anılan Yakup Efendi, Ayşe Hanım'ın babasıdır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Molla Mehmed, Şeyh Ali Çelebi ve Mahmud adlarında üç amcası vardır ve İbrahim Hakkı Hazretleri, büyük amcası Molla Mehmed'in yanında sekiz sene kalmıştır. Bu zaman zarfında kendisi medrese tahsili yapmıştır. Şeyhler mahallesinde "Dârus'-Safâ" medresesinde ders okuduğu belirtilmekte ve müftü Hâzık Efendi'den Farsça

dersleri aldığı söylenmektedir. Hâzık Efendi'nin ebced hesabıyla tarih düşürmede ve bunun için şiirler yazmada yetenekli bir kişi olduğu ifade ediliyor. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin burada başka hangi hocalardan ders aldığına dâir bilgi bulunmamaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir kriminolojist değildi. Eklektik bir çerçevede kaleme aldığı bazı konularda kendi görüş ve düşüncelerini beyan etmesi, kişilerin iç yüzünü ve sahip oldukları meziyetleri inceden inceye deşerek teşhis etmede ustalık göstermesi, insanın yaratılıştan getirdiği bir takım marazî ve ruhî bozuklukları ele alıp incelemesi çok yoğun ve yorucu bir çalışmanın sonucudur.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şeyhi İsmail Fakîrullah Hazretleri'nin hem Kãdirî hem de Nakşibendî olduğunu belirtmiş ve şeyhinin vefatından sonra onun irşad makãmına geçtiğini yazmıştır.

Tillo'da iyi bir eğitim alan İbrahim Hakkı Hazretleri Arapça, Farsça ve Türkçeye lâyıkıyla hâkim olmuş ve neticede her üç dilde şiir yazacak bir mertebeye gelmiştir.

1179/1766 da Firdevs Hanım'dan olan oğlu Ahmed Naimî, yirmi sekiz yaşında Erzurum'da vefat etmiştir. Oğlu Ahmed Naîm'in Erzurum'dan ölüm haberini yine böyle bir günde alan İbrahim Hakkı Hazretleri derslerine ve deneylerine devam etmiştir. Sadece ders verdiği yerden dönerken "Oğlum Ahmed Naîm'in ruhuna Fatiha" dediğinde öğrencileri meseleyi öğrenmişlerdir.

Dîvân, Arapça bir tahmis, bir muhammes, üç kaside; Farsça bir Tevhid, Türkçe bir müstezad, dört münâcât ile devam eder. Vaslnâme, Pendnâme, Şükürnâme'den sonra Murabba', Mesnevî, Kıt'a, Vasiyetnâme ile sona erer.

Görüldüğü gibi ilm-i kıyâfet konusunda İslâm dünyasında Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok eser kaleme alınmıştır. Ve bu eserler başta yönetici kesim olmak üzere insanlar arasında büyük rağbet görmüştür. Özellikle saraylara alınacak görevlilerin seçiminde bu ilimden çok faydalanılmıştır. Âmil Çelebioğlu'nun tesbitlerine göre İslâm dünyasında 18. asra kadar İslâmî Türk Edebiyatı'nda bu türden eserlerin artarak devam ettiği, bu asırdan sonra ise bu ilme ilginin azaldığı, hatta son devirlerde bu konunun ciddiye alınmadığına şahit olunmuştur.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerinin sayısı farklı farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela Bağdatlı İsmâil Paşa, İbrahim Hakkı

Hazretleri'nin otuz iki eseri olduğunu yazmıştır. Hakkında bir tez hazırlayan ve aynı zamanda Hazret'in torunlarından olan Celâlettin Toprak, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin eserlerini 54 olarak göstermiştir. Celâlettin Toprak tezini hazırladığı dönemde hangi eserin kimlerde olduğuna dâir de bilgi vermiştir.

Mesih İbrahimhakkıoğlu yukarıda bahsedilen eserinin sonuna İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Dursun Muhammed'den itibaren bir şeceresini koymuştur. Bu şecerede İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedesi Molla Bekir'in bütün çocukları ve torunları da ayrıntılı olarak verilmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillolular diye bilinen torunlarından olan Celalettin Toprak, yaptığı lisans tezinin baş tarafına; "Büyük Eser Yazan Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin 192. Ölüm Yılında Üst ve Alt Soyu-Kısa Biyografisi" adlı bu günkü Türkçe ile yazılmış bir şecere koymuştur. Şecere İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dedesi Osman Hasanî (1670/1720) den itibaren başlamaktadır.

Psikolojide büyük ölçüde İbn Sînâcı geleneği tekrar eden İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de kişinin saç, göz, kulak, el, baş gibi organlarından ve dış görünüşünden hareketle onun ahlâk ve karakter yapısından sonuç çıkarma yollarını gösteren bilgilerden oluşan kıyâfet ilmi (physiognomy) konusuna ayırmış olduğu bölüm, İslâm ilimler tarihi içinde bu alanda yapılmış çalışmalar arasında özel bir yere sahiptir.

İslâmî dönemde kıyafet hakkında yazılan ilk eserin İmam Şâfiî'ye (204/819) ait olduğu bildirilse de, bu güne kadar bu eserin ne kendisi ne de tercümesi elde edilebilmiştir. Ancak muhtelif kaynaklarda böyle bir eserin mevcûdiyeti ve şöhretine hatta (eğer rivayetler doğru ise) İmam Şâfiî'nin böyle bir eser yazabilecek bir yapıda oluşuna dâir işaretler bulunmaktadır. Mesela hikâye edildiğine göre İmam Şâfiî ve İmam Muhammed bir adam görürler. İmam Muhammed o kişi için "Neccardır (Marangoz)" dedi. İmam Şâfiî "Demircidir" dedi. Daha sonra o kişiye mesleğini sorduklarında o kişi "Demirci idim, şimdi marangozum" dedi.

İsmet Binark, *Kâmûsu'l- A'lâm*'dan hareketle İbrahim Hakkı Hazretleri'nin dokuz yaşında Tillo'ya giderek Kãdirî şeyhi İsmâil Fakîrullah Hazretleri'ne intisâb ettiğini ve şeyhi ölünceye kadar yanından ayrılmadığını, şeyhinin vefatından sonra ise onun halîfesi olarak bir taraftan eser yazdığını bir taraftan da mürîdânı yetiştirdiğini söylemiştir. Ahmed Rıfat Efendi de, İbrahim Hakkı Hazretleri'ni şeyhinin ölümünden sonra yerine halîfe olarak göstermiştir.

1759 tarihinde Hazret'in "Sarı Aslan" diye iltifat ettiği oğlu Osman Nedim, genç yaşta vefat etmiştir. 1761 de *İrfâniyye* adlı eserini tamamlamıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mârifetnâme*'de belirttiğine göre, babası Osman Efendi son derece utangaç bir insandı, gerdek gecesi insanlardan kaçıp minareye saklanmıştır. Daha sonraki günlerde ise Allah'ın lutfuyla eşiyle huzurlu ve mutlu günler sürmeye başlamıştır.

Babası Derviş Osman Efendi 1081 yılı Rebiülevvel ayının on dördüncü İsneyn (4 Ağustos 1670) günü dünyaya gelmiştir. Oğlunun doğumuna çok sevinen Molla Bekir'in Hasankale halkına ziyafet çektiği söylenir. Osman Efendi yirmi yaşına kadar Hasankale'de, kerâmetleriyle meşhur Karaşeyhoğlu Seyyid İbrahim Efendi'den sarf, nahiv, fıkıh ve ilm-i ferâiz okuyup, tefsir, hadîs ve akãid öğrenmiştir. Osman Efendi, çevresinde güzel ahlâklı ve yumuşak huylu olarak tanınmıştır. 1693 yılında Osman Efendi'nin annesi hastalanıp vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri'ne 1747 de verilen Abdurrahman Dede Tekkesi Zâviyedarlığı beratı, 1173/1760 (14 Kasım) da Sultan III. Mustafa tarafından yenilenmiştir. Söz konusu beratın fotokopisi Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun kitabında yer almaktadır. Bu tarihlerde Hasankale'de talebe okutmakta olan İbrahim Hakkı Hazretleri, söz konusu zâviye gelirini kendi oğulları ile amcaoğlu Yusuf Nedim arasında paylaştırmıştır.

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Yunus Emre'yi çok beğendiğinin güçlü bir delili de Erzurum'un Düzü köyünde Yunus'a ait olduğuna inanılan mezar taşlarının diktirilmesinde gösterdiği çaba ve gayrettir.

Eflâtun insanları "Derin ve sathî" olmak üzere ikiye ayırır. Aristo da Platon'un bu ayırımını kabul etmekle beraber, görüş açısı kendisini fizyolojik esaslara dayanmaya daha fazla sevk eder. Aristo, İskender'e siyaset yollarını birer birer öğretirken o arada bir de firâset ilminden ehemmiyetle bahsederek onu öğrenmek için tavsiyede bulunuyor. Ve onun doğru bir ilim olduğunun sebebini isbat edebileceğini iddia ediyor.

. Bkz., İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1977.

. İbrahim Agâh Çubukçu, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.15.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.28.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.31. Hayrani Altıntaş bu alıntıları F. Sabri Ülgener'in *iktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet*

Meseleleri, İstanbul 1951, s.18. den almıştır.

. Toprak Celalettin, a.g.e., s.16.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.28.

. İbrahimhakkıoğlu Uğur, a.g.e., s.28

. Revnakoğlu Cemaleddin Server, a.g.e., s.2.

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.1

. İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984, s.4.

Hayrani Altıntaş İbrahim Hakkı Hazretleri'nin ilk öğretmeninin babası olduğunu söylerken beş yaşında Erzurum'da Sarı Gümrükçü Derviş Efendi'den dersler aldığını rivayet ediyor. Halbuki yukarıda da ifade edildiği üzere, İbrahim Hakkı Hazretleri için "zaman zaman Erzurum'a babasının yanına getirilmiş ve o dönemlerde babasından bir şeyler öğrenmiştir" demek daha doğru olacaktır. Nitekim C. Server Revnakoğlu "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, baba ocağında öğrendikleri ve öğrenecekleri nihâyet bir başlangıç mahiyetinde olmuştur" demektedir.

Fatma Azize hanım İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Tillo'lu çocuklarının ve torunlarının annesidir. Fatma Azize'ye kardeşleri çeyiz olarak bir ev vermişlerdi. İbrahim Hakkı Hazretleri Mustafa Fâni Efendi'nin evinden bölünen bu eve yerleşmiştir. 1763 de *İnsâniyye* adlı eserini üçüncü defa gittiği Tillo'da bitirmiştir. Bir süre sonra İbrahim Hakkı Hazretleri Erzurum'daki eşi Züleyha Hanım'ın vefat haberini aldı. Aynı tarihlerde (1763) hocası ve dostu, âlim ve şair bir zat olan Erzurumlu Seyyid Mehmed Hâzık Efendi de vefat etmiştir.

. Diclehan Şakir, a.g.e., s.23.

. Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, s.47; Diclehan Şakir, a.g.e.,s.22.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.29.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.30.

Cihanda senden ey Hakkı bu mecmûa müdâm oldu."

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.27.

. Diclehan Şakir, a.g.e.,s.35.

. Külekçi Numan, a.g.e., s.30.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.34.

. Çiftçi Cemil, a.g.e., s.34.

. Çağrıcı Mustafa, a.g.a. mad., s.306.

KİTÂBİYÂT

Abdülkadir Karahan, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984.

Âdem Ceyhan, *Bedr-i Dilşad'in Murâd-nâmesi,* M.E.B. İstanbul 1977, 2 cilt.

Ahmed Rıfat Efendi, *Lügât-i Tarihiyye ve Coğrafiyye,* Tıpkıbasım, Ankara 2004.

Akalın Fehmi, *Can Bülbülü*, *Mârifetnâme'*nin *Muhabbet-i Mevlâ* kısmıdır. Güven Matbaası, Eskişehir 1963.

Altıntaş Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Araştırma- İnceleme Dizisi İstanbul 1992.

Altıntaş Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hz.* Cimtay Matbaası, İstanbul 1981.

Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l- ârifîn, Esmâü'l- müellifîn ve Âsâru'l-musannıfîn,* İstanbul 1951.

Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.

Can Şefik, *Destegül Mârifetnâme Sahibi Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Dîvân-ı Kebir'den Seçtiği ve Manzum Olarak Türkçeye Çevirdiği Şiirler,* Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2001.

Çağrıcı Mustafa, *İbrahim Hakkı Erzurumî*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2000, c.XXI., s., 306.

Çelebioğlu Âmil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Büyükleri Dizisi, Ankara 1988.

Çelebioğlu Âmil, *Kıyâfe(t) İlmi ve Akşemseddin-zâde Hamdullah Hamdi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyâfetnâmeleri,* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı, Sayı 11, Fasikül 2, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

Çiftçi Cemil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yayınları, İstanbul 2000.

Diclehan Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Hasankale İbrahim Hakkı Hz.'nin Cami ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği Neşriyatı, no 6, İstanbul 1980.

Güneş Mustafa, *Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle Erzurumlu İbrahim Hakkı Dîvânı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2008.

İbrahim Agâh Çubukçu, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984.

İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri, Siirt 22 Eylül 1984. Yayına Hazırlayan Siirt Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü.

İbrahimhakkıoğlu Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973.

İbrahimhakkıoğlu Uğur, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara 1998.

İsmet Binark-Mustafa Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basım evi, Ankara 1977.

Kebeli M. Said, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinin Üçüncü Fenninin İkinci Babında Bulunan Türkçe Şiirlerinin Transkripsiyonu.* Basılmamış Lisans Tezi. Ankara 1975.

Külekçi Numan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* Toker Yayınları, Erzurum 2002.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî ahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye,* Yayına hazırlayanlar, Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin, Sebil Yayınevi, İstanbul.

Mengi Mine, *Kıyafetnâme* maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt XXV., s.513.

Mengi Mine, *Kıyâfetnameler Üzerine,* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN 1977, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978., s. 299.

Önal Sami, *Erzurumlu İbrahim Hakkı, Hayatı, Eserleri, Şairliği ve Seçme Şiirleri.* Basılmamış Lisans Tezi. Ankara, 1975.

Özdamar Sebile, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme Adlı Eserindeki İnsan İlişkileri,* Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enst., İlahiyat Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Özdemir Selma, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Bursa 2005.

Özkul Hulusi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Eserleri.* Basılmamış Lisans Tezi, Ankara 1953.

Özyılmaz Ömer, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Çocuk Gelişimi ve Eğitimi,* Uludağ Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi,

Bursa 1990.

Özyılmaz Ömer, *İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Tertîb-i Ulûm İsimli Eserindeki Eğitimle İlgili Görüşleri:* Uludağ Ünv. S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa 1986.

Revnakoğlu Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi,* Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınlarından, Ercan Matbaası, İstanbul 1961.

Saltabaş Nurşen*, Dîvân Erzurumlu İbrahim Hakkı 181-220. Gazellerin Şerhi Açıklamaları (Dr. Numan Külekçi- Dr. Turgut Karabey),* Atatürk Ünv. Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Lisans Tezi, Erzurum 1999.

Selçuk Köksal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsâniyye İsimli Güldestesi'nin Muhtevâsı ve Türkçe Kısmının Transkripsiyonlu Metni,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996.

Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l- A'lâm,* Tıpkıbasım, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.

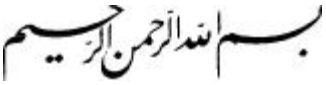
Şemseddin-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı, haz. Prof. Dr. Esin Kahya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1996.

Tamer Halide, *Mühim Ahlâki Öğütler (Tefvîzname)*, Sinan Neşriyat Evi, Ankara 1957.

Toprak Celâlettin, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah,* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Tezi, 1975.

Vahaboğlu Hasan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Eserleri ve Mârifetnâme'sinin Üçüncü Fennin İkinci Babında Bulunan Türkçe Şiirlerinin Transkripsiyonu.* Basılmamış Lisans Tezi. Ankara 1974.

Yavuzer Neriman, *İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'deki Tasavvuf Anlayışı,* Basılmamış Lisans Tezi. İstanbul 1948.

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

[1/b]

Hadsiz hesapsız hamd, nihayetsiz şükür, ebedî övgü bir tek ve eşi benzeri olmayan Allah'a olsun. O, âlemlerin her işini, ezelî ilmiyle takdir edip belirlemiştir. Cihanın hakikatlerini, bitip tükenmez ihsanı bereketiyle düzenleyip yerli yerince koymuştur.

Gül bahçesine benzeyen âlemi, topraktan yarattığı insanla[363] süsleyip donatmıştır. Bütün âlemi insan için, insanı da Yüce Zâtı'nın tanınması için yaratmıştır[364] Eşyanın hakikatiyle mânânın bütün inceliklerini insanda bir araya getirip göstermiştir. İnsan ruhunu; "toplayan, bir araya getiren" mânâsına *Câmi'* ism-i şerîfine sûret yapmış ve onu emanetlerin yüklenicisi, [365] sırların mahalli kılmıştır.

Bütün âlemde olan binlerce hikmetini, bilgi sahibi âlim kullarına öğretmiştir. Kâinât kitabının her bir harfinden, kendine ait marifet sırlarını araştıranları ârif kılmıştır. Gönül âlemine giren âbid kullarına, sürekli kendi huzurunda ibadet halinde bulunma şuurunu vermiştir.

Salavâtların en fazîletlisi, övgülerin en mükemmeli, selâmların en güzeli; kâinâtın efendisi, yaratılmışların en şereflisi, bütün varlıkların özü Peygamberimiz (aleyhisselâtü vesselâm) Hazretleri'nin ism-i a'zam ve akl-ı evvel olan mükemmel ruhuna olsun. Onun şânı *"Sen olmasaydın, felekleri yaratmazdım"* hitâbıyla yüceltilmiştir. Ve onun, halkı cehaletin karanlıklarından hidâyetin nûrlu aydınlığına çıkarmasıyla kendi nefsini tanıyan ümmeti, Hak bilgisini bulmuştur. Onun ehline ve ashâbına da selâm olsun ki onlar sözlerinde, işlerinde, inançlarında ve üstün ahlâk ilkelerine uymakta Peygamberin izinde yürümüşlerdir. İman nûru ve irfân huzuruyla gönülleri dolmuştur. (Allah onların hepsinden râzı olsun.)

Bundan sonra, Fakîr **İbrahim Hakkı** bu kitabı, pek azîz ve değerli oğlu **Seyyid Ahmed Naîmî** için kaleme almıştır. Ona şöyle der:

Ey azîz evlâdım, Allah seni dünyada ve âhirette azîz kılsın. İlk olarak şu bilinmelidir ki Hak teâlâ iki cihanı insanoğlu için ve insanoğlunu da ancak Yüce Zâtını tanıması için yarattığını herkese duyurmuştur. Nitekim lutuf ve

keremiyle şöyle buyurmuştur: *"Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim. (Ma'rifete muhabbet ettim.) Beni tanımaları için varlıkları yarattım."*[366]

Şu halde, âlemin ve insanın yaratılmasının nihâî gayesi ve en öncelikli amacı Mevlâ'nın bilinmesidir. Ancak her şeyden üstün olan bu ebedî devlet ve tükenmez saâdet sadece kişinin kendi nefsini bilmesine bağlıdır[367]. Kendini bilmek de, bedeni tanımaya bağlıdır. Bedenin bilinmesi ise, âlemi tanımakla, âlemin tanımak da hakîki ilimlerle mümkün olduğundan, bir nebze astronomi ve hikmete dair ilimleri bir araya getirdim. Bunun yanında bir miktar ilm-i teşrîh-i ebdân ve bir miktar da enfüs ilimlerinden seçmeler yaptım. Sonra bir miktar da kalb ve gönülle alâkalı konuları işleyen tasavvuf ilminden alıntılar yaparak **[2/a]** Türk diline tercüme ederek, bu faydalı kitabı bir mukaddime, üç fen ve bir hâtime olmak üzere tasnif ettim.

Mukaddimede, genel İslâmî bilgiler ile özetle dünya ve âhiret âlemine ait bilgileri; birinci fende, âlemin şekil ve durumuna dair bilgilerle eşya ve eşyanın sabit özlerinin (âyân) hikmetini ayrıntılı olarak açıkladım. İkinci fende bedenin anatomisi ile insan nefsinin mâhiyetini; üçüncü fende, irfânî bilgiye ulaşmanın yolları ve Yüce Allah'ın huzurunun hakikatini anlattım. Hâtime bölümünde nezaket ve görgü kuralları, dostlar, akrabalar ve komşularla olan ilişkilerin âdâb ve erkânından bahsettim. Bunu yapmadaki maksadım; mukaddimeden apaçık âyetlerle sabit olan kâinâttaki hayret verici durumları özet olarak öğrenmen, dünya ve âhirete dair şaşkınlık veren halleri yakînen bilmen ve bütün âlemleri var edeni, yaratanı tanıyıp tam bir itimatla güvenmendir. O'nun yüceliğini ve kudretini tefekkür edip arınmandır.

Bundan sonra birinci fende anlatılanlardan maksat, yaratıcının yarattıklarının eşsizliğini, kâinâtın enginliği içerisinde izleyip cihanın sırlarına vâkıf olarak şu âlemin âdeta insanın kabuğu, insanın da âlemin özü mesâbesinde bulunduğunu bilmen ve seni oyalayan gereksiz işlerden sıyrılıp kendine gelmendir.

İkinci fende anlatılanlardan maksat, Yüce Yaratıcı'nın hayret verici kudretini, kendi cisminde ve canında özet olarak görüp, seni çevreleyen büyük âlemde her ne varsa, hepsinin örneğini kendi vücudunda bulmandır. Böylece vücudunun bir "küçük âlem" olduğunu bilerek, kendi nefsine bakmak sûretiyle Allah'ın apaçık âyetlerini şu varlıklar âleminde temâşâ edersin. Ve kendi ruhunu, vücud ülkesinin sultanı sayıp kadrine ve kıymetine vâkıf olup nefsi tanıma mertebesini bulursun. Kendi varlık âleminde sultan olursun.

Üçüncü fende, kalpleri döndüren Allah teâlânın şaşılacak ilhâmlarını ve âlemdeki hayret verici tasarruflarını, zât ve sıfatlarının kalbe olan yakınlığını en büyük âlem olan gönülde ilme'l-yakîn[368] bilip Allah'tan başka tüm ilgilerin (mâsivâ) tasallutundan kurtulup Allah'tan başka her şeyi unutup gerçekte her işi çekip çevirenin bir tek O olduğunu bularak, vahdet âlemine erip o tek olan birin vahdâniyetini basîret gözünle ayne'l-yakîn[369] görüp marifetullah devletine nâil olasın. Allah'a yakın olma saâdetini hakka'l-yakîn[370] bulup ebedî olarak O'nunla kalasın.

Son olarak kesret âleminde olan vücudun (varlığın) mertebelerinin hükümlerini bilip sınırlarını koruyup kollayarak Hüdâ'nın yarattıklarına sevgi ve merhametle yaklaşarak, kalplerin sevgilisi olasın. Bu güven duygusu ile gönlün huzur bulsun ve rahatlık içinde dünyada azîz ve kıymetli olasın.

İşte bu güzel ve faydalı kitabın tertibi, bu şekilde tamamlanmış olup esere hüsn-i kabul gösterenlere Allah'ın marifetinin (marifetullah) hakikatini bildirmiştir. Böylece bu kitaba "Mârifetnâme" adı konulup H. 1170 (M.1756 tarihinde tasnifi tamamlanmıştır.

Der bu te'lîfine Hakkı tarîh
Mârifetnâme'de bil Rabbini hû[371]

---

[363]. Yüce Allah'ın insanı topraktan yarattığını ifade eden bir âyet-i kerîme mealen şöyledir: **"Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan** (aşılanmış yumurtadan), **sonra uzuvları** (önce) **belirsiz,** (sonra) **belirlenmiş canlı et parçasından** (uzuvları zamanla oluşan ceninden) **yarattık ki size** (kudretimizi) **gösterelim. Dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için** (sizi büyütürüz). **İçinizden kimi vefat eder; yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür, tâ ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin. Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten** (veya çiftten) **iç açıcı bitkiler verir."** (Hac, 22/5) Konu ile ilgili diğer bazı âyetler şunlardır: Âl-i İmrân, 3/59; Hicr, 15/28; Kehf, 18/37; Secde, 32/7-9; Fâtır, 35/11. Hem yukarıdaki âyetin mealini hem de *Mârifetnâme*'de geçen âyetlerin meallerini Ali Özek, Hayreddin Karaman, Ali Turgut, Mustafa

Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadreddin Gümüş'ten oluşan heyetin hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali*'nden alınmıştır.

[364]. **"Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"** (Zâriyât, 51/56) Âyette geçen (ليعبدون) kelimesi tasavvufî muhitlerde (ليعرفون) şeklinde, yani "Beni bilsinler diye" şeklinde açıklanmaktadır.

[365]. **"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler,** (sorumluluğundan) **korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zâlim, çok câhildir."** (Ahzâb, 33/72)

[366]. Fettenî, *Tezkiretü'l-mevzû'ât*, s. 11; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II/191, H. no: 2016. İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1724) sırf bu hadisi şerh etmek üzere *Kenz-i Mahfî* adlı bir eser yazmıştır. Hadisin metni hadis bilginlerinin itibar ettiği rivayet yöntemleriyle rivayet edilmemiştir. Fakat keşif ehli denilen sûfîlere göre sahih bir hadistir. İbn Arabî *Futûhât-ı Mekkiyye* adlı kitabında: *"Bu hadis keşfen sahih, naklen sâbit değildir."* demiştir. (Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 98.)

[367]. *"Nefsini bilen Rabbini bilir."* Bu hadisin hadis kitaplarında uzun uzun değerlendirmeleri vardır. Biz burada şunu nakledebiliriz: Aclûnî'nin naklettiğine göre bu sözü İbn Arabî ve benzerleri hadis olarak sevk etmişlerdir. Onlara göre o da huffâzdan sayılmaktadır. İbn Arabî der ki: *"Bu hadis, her ne kadar rivayet yoluyla sahih değilse de, bize göre keşif yoluyla sahihtir."* (Yıldırım, *a.g.e.*, s. 229-230.)

[368]. İlme'l-yakîn: Bilgiye ve delîle dayanan kesin bilgi. Tasavvufta zâhirî ilimler, şer'î hükümler hakkındaki kesin bilgiler. Keşf halinde hakikat nûrunun tecellî etmesi de ilme'l- yakîndir. (Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1991, s. 245.)

[369]. Ayne'l-yakîn: Gözle ve görerek hâsıl olan bilgi. İlme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn adı verilen üç yakîn mertebesinden ikincisi. Kalbin, müşâhade yoluyla hakikî vahdeti görmesi. Nihayet bu haldeki sûfîye göre bu sözleri söyleyen kendisi değil, kudret dilidir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 73.)

[370]. Hakka'l-yakîn: Bir şeyi tadarak ve yaşayarak öğrenmek, kesin ve apaçık bilgi. Tasavvufta Hakk'ın ayn-ı cem'-i ahadiyet makãmında kendi hakikatini temâşâ etmesi. Tasavvuf yolcusunun sadece ilim yönünden değil,

aynı zamanda hal ve müşâhade yönünden de Hak'ta fânî ve Hak ile bâkî olması. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 201.)

[371]. Bu beyit, matbu nüshada mevcut değildir.

Üçüncü fende, kalpleri döndüren Allah teâlânın şaşılacak ilhâmlarını ve âlemdeki hayret verici tasarruflarını, zât ve sıfatlarının kalbe olan yakınlığını en büyük âlem olan gönülde ilme'l-yakîn bilip Allah'tan başka tüm ilgilerin (mâsivâ) tasallutundan kurtulup Allah'tan başka her şeyi unutup gerçekte her işi çekip çevirenin bir tek O olduğunu bularak, vahdet âlemine erip o tek olan birin vahdâniyetini basîret gözünle ayne'l-yakîn görüp marifetullah devletine nâil olasın. Allah'a yakın olma saâdetini hakka'l-yakîn bulup ebedî olarak O'nunla kalasın.

Gül bahçesine benzeyen âlemi, topraktan yarattığı insanla süsleyip donatmıştır. Bütün âlemi insan için, insanı da Yüce Zâtı'nın tanınması için yaratmıştır Eşyanın hakikatiyle mânânın bütün inceliklerini insanda bir araya getirip göstermiştir. İnsan ruhunu; "toplayan, bir araya getiren" mânâsına *Câmi'* ism-i şerîfine sûret yapmış ve onu emanetlerin yüklenicisi, sırların mahalli kılmıştır.

Şu halde, âlemin ve insanın yaratılmasının nihâî gayesi ve en öncelikli amacı Mevlâ'nın bilinmesidir. Ancak her şeyden üstün olan bu ebedî devlet ve tükenmez saâdet sadece kişinin kendi nefsini bilmesine bağlıdır. Kendini bilmek de, bedeni tanımaya bağlıdır. Bedenin bilinmesi ise, âlemi tanımakla, âlemin tanımak da hakîki ilimlerle mümkün olduğundan, bir nebze astronomi ve hikmete dair ilimleri bir araya getirdim. Bunun yanında bir miktar ilm-i teşrîh-i ebdân ve bir miktar da enfüs ilimlerinden seçmeler yaptım. Sonra bir miktar da kalb ve gönülle alâkalı konuları işleyen tasavvuf ilminden alıntılar yaparak **[2/a]** Türk diline tercüme ederek, bu faydalı kitabı bir mukaddime, üç fen ve bir hâtime olmak üzere tasnif ettim.

Mârifetnâme'de bil Rabbini hû

. **"Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"** (Zâriyât, 51/56) Âyette geçen () kelimesi tasavvufî muhitlerde () şeklinde, yani "Beni bilsinler diye" şeklinde açıklanmaktadır.

. **"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler,** (sorumluluğundan) **korktular. Onu insan yüklendi. Doğrusu o çok zâlim, çok câhildir."** (Ahzâb, 33/72)

. Fettenî, *Tezkiretü'l-mevzû'ât*, s. 11; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II/191, H. no: 2016. İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1724) sırf bu hadisi şerh etmek üzere *Kenz-i Mahfî* adlı bir eser yazmıştır. Hadisin metni hadis bilginlerinin itibar

ettiği rivayet yöntemleriyle rivayet edilmemiştir. Fakat keşif ehli denilen sûfîlere göre sahih bir hadistir. İbn Arabî *Futûhât-ı Mekkiyye* adlı kitabında: *"Bu hadis keşfen sahih, naklen sâbit değildir."* demiştir. (Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 98.)

. *"Nefsini bilen Rabbini bilir."* Bu hadisin hadis kitaplarında uzun uzun değerlendirmeleri vardır. Biz burada şunu nakledebiliriz: Aclûnî'nin naklettiğine göre bu sözü İbn Arabî ve benzerleri hadis olarak sevk etmişlerdir. Onlara göre o da huffâzdan sayılmaktadır. İbn Arabî der ki: *"Bu hadis, her ne kadar rivayet yoluyla sahih değilse de, bize göre keşif yoluyla sahihtir."* (Yıldırım, *a.g.e*., s. 229-230.)

. İlme'l-yakîn: Bilgiye ve delîle dayanan kesin bilgi. Tasavvufta zâhirî ilimler, şer'î hükümler hakkındaki kesin bilgiler. Keşf halinde hakikat nûrunun tecellî etmesi de ilme'l- yakîndir. (Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1991, s. 245.)

. Ayne'l-yakîn: Gözle ve görerek hâsıl olan bilgi. İlme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn adı verilen üç yakîn mertebesinden ikincisi. Kalbin, müşâhade yoluyla hakikî vahdeti görmesi. Nihayet bu haldeki sûfîye göre bu sözleri söyleyen kendisi değil, kudret dilidir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 73.)

. Hakka'l-yakîn: Bir şeyi tadarak ve yaşayarak öğrenmek, kesin ve apaçık bilgi. Tasavvufta Hakk'ın ayn-ı cem'-i ahadiyet makãmında kendi hakikatini temâşâ etmesi. Tasavvuf yolcusunun sadece ilim yönünden değil, aynı zamanda hal ve müşâhade yönünden de Hak'ta fânî ve Hak ile bâkî olması. (Uludağ, *a.g.e*., s. 201.)

. Bu beyit, matbu nüshada mevcut değildir.

. Yüce Allah'ın insanı topraktan yarattığını ifade eden bir âyet-i kerîme mealen şöyledir: **"Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan** (aşılanmış yumurtadan), **sonra uzuvları** (önce) **belirsiz,** (sonra) **belirlenmiş canlı et parçasından** (uzuvları zamanla oluşan ceninden) **yarattık ki size** (kudretimizi) **gösterelim. Dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için** (sizi büyütürüz). **İçinizden kimi vefat eder; yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür, tâ ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin. Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten**

(veya çiftten) **iç açıcı bitkiler verir."** (Hac, 22/5) Konu ile ilgili diğer bazı âyetler şunlardır: Âl-i İmrân, 3/59; Hicr, 15/28; Kehf, 18/37; Secde, 32/7-9; Fâtır, 35/11. Hem yukarıdaki âyetin mealini hem de *Mârifetnâme*'de geçen âyetlerin meallerini Ali Özek, Hayreddin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Sadreddin Gümüş'ten oluşan heyetin hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali*'nden alınmıştır.

Gül bahçesine benzeyen âlemi, topraktan yarattığı insanla süsleyip donatmıştır. Bütün âlemi insan için, insanı da Yüce Zâtı'nın tanınması için yaratmıştır Eşyanın hakikatiyle mânânın bütün inceliklerini insanda bir araya getirip göstermiştir. İnsan ruhunu; "toplayan, bir araya getiren" mânâsına *Câmi'* ism-i şerîfine sûret yapmış ve onu emanetlerin yüklenicisi, sırların mahalli kılmıştır.

Üçüncü fende, kalpleri döndüren Allah teâlânın şaşılacak ilhâmlarını ve âlemdeki hayret verici tasarruflarını, zât ve sıfatlarının kalbe olan yakınlığını en büyük âlem olan gönülde ilme'l-yakîn bilip Allah'tan başka tüm ilgilerin (mâsivâ) tasallutundan kurtulup Allah'tan başka her şeyi unutup gerçekte her işi çekip çevirenin bir tek O olduğunu bularak, vahdet âlemine erip o tek olan birin vahdâniyetini basîret gözünle ayne'l-yakîn görüp marifetullah devletine nâil olasın. Allah'a yakın olma saâdetini hakka'l-yakîn bulup ebedî olarak O'nunla kalasın.

Üçüncü fende, kalpleri döndüren Allah teâlânın şaşılacak ilhâmlarını ve âlemdeki hayret verici tasarruflarını, zât ve sıfatlarının kalbe olan yakınlığını en büyük âlem olan gönülde ilme'l-yakîn bilip Allah'tan başka tüm ilgilerin (mâsivâ) tasallutundan kurtulup Allah'tan başka her şeyi unutup gerçekte her işi çekip çevirenin bir tek O olduğunu bularak, vahdet âlemine erip o tek olan birin vahdâniyetini basîret gözünle ayne'l-yakîn görüp marifetullah devletine nâil olasın. Allah'a yakın olma saâdetini hakka'l-yakîn bulup ebedî olarak O'nunla kalasın.

Gül bahçesine benzeyen âlemi, topraktan yarattığı insanla süsleyip donatmıştır. Bütün âlemi insan için, insanı da Yüce Zâtı'nın tanınması için yaratmıştır Eşyanın hakikatiyle mânânın bütün inceliklerini insanda bir araya getirip göstermiştir. İnsan ruhunu; "toplayan, bir araya getiren" mânâsına *Câmi'* ism-i şerîfine sûret yapmış ve onu emanetlerin yüklenicisi, sırların mahalli kılmıştır.

Ey azîz evlâdım, Allah seni dünyada ve âhirette azîz kılsın. İlk olarak şu bilinmelidir ki Hak teâlâ iki cihanı insanoğlu için ve insanoğlunu da ancak Yüce Zâtını tanıması için yarattığını herkese duyurmuştur. Nitekim lutuf ve

keremiyle şöyle buyurmuştur: *“Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim. (Ma’rifete muhabbet ettim.) Beni tanımaları için varlıkları yarattım.”*

KİTABIN MUKADDİMESİ

Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve hadîs-i şeriflerden anlaşılan ve İslâm açısından güvenilip inanılacak dinî hususlar ve kesin bilgilerden olan arş, kürsî, cennetler, gökler, yerler, denizler, ay ve güneşin yaratılması, kıyamet alâmetleri, kıyametin halleri ve korkunçluğu, dünyanın yıkılıp yok olması ve âhiretin ebedîliği/devamlılığı dört fasılda anlatılır.

BİRİNCİ FASIL

Âlemin yaratılış sırasını, arş-ı a'zamın büyüklüğünün keyfiyetini, arşın taşıyıcılarını (hamele-i arş), kerrûbiyyûnu, arşın etrafında bulunan nehirleri, melekleri ve diğer varlıklar ile arşın altında bulunan kürsîyi, sidre-i müntehâyı, levh-i mahfûzu ve kalemi altı maddede özet olarak açıklar.

Birinci Madde

Cihanın Yaratıcısı'nın şu âlemde bulunan benzersiz güzellikteki sanatını düşünüp inceliklerini anlamaya sevk eden apaçık alâmetleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki Hak Teâlâ bu âlemi, vahdaniyetinin varlığına delil olarak yaratmış, bütün eşyada sanatını göstererek hikmetinin hakikatlerini akıl sahiplerine duyurmuştur. **[2/b]** Kullarını kendi zâtının bilinmesini arzulamaları için Kur'ân-ı Kerîm'de tüm azametiyle şöyle buyurmuştur: [372]

Bismillâhirrahmânirahîm.

"Hamd, âlemlerin Rabbine mahsustur." (Fâtiha, 1/1) "Göklerin ve yerin hükümranlığının yalnız Allah'a ait olduğunu bilmez misin? Allah'tan başka dost ve yardımcınız yoktur." (Bakara, 2/107) "Allah, O'ndan başka ilâh olmayan, kendisini uyuklama ve uyku tutmayan, diri, her an yaratıklarını görüp gözetendir. Göklerde ve yerde olanlar ancak O'nundur. O'nun izni olmadıkça katında şefaat edecek kimdir? Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. Hükümranlığı gökleri ve yeri kaplamıştır, onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O, yücedir, büyüktür." (Bakara, 2/255) "Şüphesiz göklerde ve yerde hiçbir şey Allah'tan gizli kalmaz. Ana rahminde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur. O'ndan başka ilâh yoktur. O güçlüdür, hakîmdir." (Âl-i İmrân, 3/5-6)

“Göklerde olanlar da yerde olanlar da Allah’ındır. İşler (hesabı görülmek üzere) Allah’a döndürülür.” (Âl-i İmrân, 3/109) “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sahipleri için şüphesiz deliller vardır. Onlar ayakta iken, otururken, yanları üzere yatarken hep Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: ‘Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Sen münezzehsin (her türlü noksanlıktan uzaksın)’ derler.” (Âl-i İmrân, 3/190-191) “Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah’ındır. Allah her şeyi kuşatır.” (Nisâ, 4/126) “Göklerin, yerin ve ikisinin arasındakilerin hükümranlığı Allah’ındır. Dönüş O’nadır.” (Mâide, 5/18) “Göklerin, yerin ve onlarda bulunanların hükümranlığı Allah’ındır. Allah her şeye kadîrdir.” (Mâide, 5/120) “O, göklerin ve yerin Allah’ı. İçinizi dışınızı bilir, kazandıklarınızı da bilir.” (En’âm, 6/3) “Gecede ve gündüzde bulunan O’nundur. O, (her şeyi) işiten ve (hakkıyla) bilendir.” (En’âm, 6/13) “Gaybın anahtarı O’nun katındadır, onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanları bilir. Düşen yaprağı, yerin karanlıklarında olan taneyi, yaşı, kuruyu –ki (bunların hepsi) apaçık Kitap’tadır - ancak O bilir.” (En’âm, 6/59) “Yakînen bilenlerden olması için İbrahim’e göklerin ve yerin hükümranlığını şöylece gösteriyorduk.” (En’âm, 6/75) “Doğrusu ben yüzümü, gökleri ve yeri yaratana, doğruya yönelerek çevirdim. Ben puta tapanlardan değilim.” (En’âm, 6/79)

“İşte Rabbiniz, Allah budur. O’ndan başka ilâh yoktur, her şeyi yaratandır. Öyleyse O’na kulluk edin; O her şeye vekildir.” (En’âm, 6/102) “Rabbiniz gökleri ve yeri altı günde yaratan ve sonra arşa hükmeden, gündüzü –peşi sıra gelen– gece ile bürüyen; güneşi, ayı, yıldızları hepsini buyruğuna baş eğdirerek var eden Allah’tır. Bilin ki yaratma da, emir de O’nun hakkıdır. Âlemlerin Rabbi olan Allah yücedir.” (A’râf, 7/54) “Göklerin ve yerin hükümranlığı elbette Allah’ındır; dirilten ve öldüren O’dur. Allah’tan başka dost ve yardımcınız yoktur.” (Tevbe, 9/116) “Yerde ve göklerde hiçbir zerre Rabbinden gizli değildir. Bundan daha küçüğü veya daha büyüğü şüphesiz apaçık bir Kitap’tadır.” (Yûnus, 10/61) “Göklerde ve yerde olanlara bakın, de.” (Yûnus, 10/101) “Göklerde ve yerde bulunan her şey, Rahmân’a baş eğmiş kul olarak gelecektir. Andolsun ki Allah onların adedini bilmiş ve teker teker saymıştır.” (Meryem, 19/93-94)

“Eğer yerde göklerde Allah’tan başka ilâhlar olsaydı, ikisi de bozulurdu. Arşın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıklarından uzaktır.” (Enbiyâ, 21/22) “Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu durdururdu. Sonra Biz güneşi ona delil kılıp yavaş yavaş kendimize

çekmişizdir.” (Furkan, 25/45-46) “Dağları yerinde donmuş gibi durur görürsün, oysa onlar bulutlar gibi geçerler. Bu, her şeyi sağlam tutan Allah’ın işidir. Doğrusu O, yaptıklarınızdan haberdardır.” (Neml, 27/88) “Göklerde ve yerde olanlar O’nundur; hepsi O’na boyun eğmiştir.” (Rûm, 30/26) “Rüzgarları gönderip bulutları yürüten, onları göklerde dilediği gibi yayan ve kısım kısım yığan Allah’tır. Artık sen aralarından yağmur tanelerinin çıktığını görürsün. Allah’ın kullarından dilediğine verdiği yağmurla, daha önceden kendilerine yağmur indirilmesinden ümitlerini kestikleri için sevinirler. Allah’ın rahmetinin belirtilerine bir bak. Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor? Şüphesiz ölüleri O diriltir. Onun her şeye gücü yeter.” (Rûm, 30/48-50) “Allah’ın geceyi gündüze ve gündüzü geceye kattığını, her biri belirli bir süreye kadar hareket edecek olan güneşi ve ayı buyruğu altında tuttuğunu; Allah’ın yaptıklarınızdan haberdar olduğunu bilmez misiniz?” (Lokman, 31/29)

“Gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yaratan, sonra arşa hükmeden Allah’tır. O’ndan başka bir dostunuz ve şefaatçiniz yoktur. Düşünmüyor musunuz?” (Secde, 32/4) “Hamd, göklerde olanlar ve yerde bulunanlar Kendisinin olan Allah’a mahsustur. Hamd, âhirette de O’na mahsustur. O, hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır. Yere gireni ve oradan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. O, merhametlidir, bağışlayıcıdır.” (Sebe’, 34/1-2) “De ki:) Gaybı bilen Rabbim hakkı için, o mutlaka size gelecektir. Göklerde ve yerde **[3/a]** zerre miktarı bir şey bile O’ndan gizli kalmaz. Bundan daha küçüğü ve daha büyüğü de, şüphesiz apaçık kitapta (yazılı)dır.” (Sebe’, 34/3) “Doğrusu, zevâl bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allah’tır. Eğer onlar zevâle uğrarsa Ondan başka and olsun ki onları kimse tutamaz. O, şüphesiz halîmdir, bağışlayandır.” (Fâtır, 35/41)

“İşte onlara bir delil: Ölü yeri diriltir ve oradan taneler çıkarırız da ondan yerler. Orada hurmalıklar ve üzüm bağları var ederiz, aralarında pınarlar fışkırtırız. Onun ve elleriyle yaptıklarının ürünlerini yesinler; şükretmezler mi? Yerin yetiştirdiklerinden, kendilerinden ve daha bilmediklerinden çift çift yaratan Allah (her türlü noksanlıktan) münezzehtir. Onlara bir delil de gecedir: Gündüzü ondan sıyırırız da karanlıkta kalıverirler. Güneş de yörüngesinde yürüyüp gitmektedir. Bu, güçlü ve bilgin olan Allah’ın kanunudur. Ay için de sonunda kuru bir hurma dalına döneceği konaklar tayin etmişizdir. Aya erişmek güneşe düşmez. Gece de gündüzü geçemez. Her biri bir yörüngede yürürler. Onlara bir delil de: Soylarını dolu gemi ile

taşımamız ve kendileri için bunun gibi daha nice binekler yaratmış olmamızdır.” (Yâsin, 36/33-42) “Gökleri ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratmaya kadir olmaz mı? Elbette olur; çünkü O, yaratan ve bilendir. Bir şeyi dilediği zaman, onun buyruğu sadece, o şeye “ol” demektir, hemen olur. Her şeyin hükümranlığı elinde olan ve sizin de kendisine döneceğiniz Allah (bütün noksan sıfatlardan) münezzehtir.” (Yâsin, 36/81-83) “Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi güçlüdür, çok bağışlayandır.” (Sâd, 38/66) “Onlar, Allah’ı gereği gibi değerlendiremediler. Bütün yeryüzü, kıyamet günü O’nun kudret elindedir; gökler O’nun kudretiyle dürülmüş olacaktır. O, putperestlerin ortak koştuklarından yüce ve münezzehtir.” (Zümer, 39/67)

“Sûra üflenince, Allah’ın dilediği bir yana, göklerde olanlar, yerde olanlar hepsi düşüp ölür. Sonra sûra bir daha üflenince hemen ayağa kalkıp bakışır dururlar. Yeryüzü Rabbinin nûruyla aydınlanır, Kitab açılır, peygamberlerle şahitler getirilir ve onlara haksızlık yapılmadan, aralarında adâletle hüküm verilir. Her kişiye işlediği(nin karşılığı) ödenir. Esasen Allah onların yaptıklarını en iyi bilendir. İnkâr edenler, bölük bölük, cehenneme sürülür. Oraya vardıklarında kapıları açılır. Bekçileri onlara; “Size içinizden Rabbinizin âyetlerini okuyan ve bu güne kavuşacağınızı hatırlatan peygamberler gelmedi mi?” derler. Evet geldi,” derler. Lâkin azap sözü inkârcıların aleyhine gerçekleşir. Onlara: “Temelli kalacağınız cehennemin kapılarından girin, böbürlenenlerin durağı ne kötüdür!” denir. Rablerine karşı gelmekten sakınanlar, bölük bölük cennete götürülürler. Oraya varıp da kapıları açıldığında, bekçileri onlara: “Selâm size, hoş geldiniz! Temelli olarak buraya girin,” derler. Onlar: “Bize verdiği sözde duran ve bizi bu yere vâris kılan Allah’a hamd olsun. Cennette istediğimiz yerde oturabiliriz. Yararlı iş işleyenlerin mükafatı ne güzelmiş!” derler. Melekleri, arşın etrafını çevirmiş oldukları halde, Rablerini hamd ile överken görürsün. Artık insanların aralarında adâletle hükmolunmuştur. Övgü, âlemlerin Rabbi olan Allah içindir, denir.” (Zümer, 39/68-75)

“Sizin için yeri durak, gökleri bina eden, size şekil verip de, şeklinizi güzel yapan, sizi temiz şeylerle rızıklandıran Allah’tır. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Âlemlerin Rabbi Allah, ne yücedir.” (Mü’min, 40/64) “Bilesiniz ki O her şeyi (ilmiyle) kuşatandır.” (Fussilet, 41/54) “O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan da (kendilerine) eşler yaratmıştır. Bu sûretle çoğalmanızı sağlamıştır. O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir.” (Şûrâ, 42/11) “Göklerde de

ilâh, yerde de ilâh O'dur. Hakîm olan, her şeyi bilen O'dur. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların hükümranlığı kendisinin olan Allah ne yücedir! Kıyamet saatini bilmek O'na aittir. O'na döneceksiniz." (Zuhruf, 43/84-85)

"Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları oyun olsun diye yaratmadık. Biz onları, ancak ve ancak gerektiği gibi yarattık; ama insanların çoğu bilmezler." (Duhân, 44/38-39) "Göklerde olanları, yerde olanları, hepsini sizin buyruğunuz altına vermiştir. Doğrusu bunlarda düşünen kimseler için dersler vardır." (Câsiye, 45/13) "Övülmek, göklerin Rabbi, yerin Rabbi ve âlemlerin Rabbi olan Allah içindir. Göklerde ve yerde büyüklük O'nundur. O güçlüdür, hakîmdir." (Câsiye 45/36-37) "Göklerdeki ve yerdeki ordular Allah'ındır. Allah bilendir. Hakîm olandır." (Fetih, 48/4) "Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. O, dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah bağışlayandır, merhamet edendir." (Fetih, 48/14) "Yeryüzünde bulunan her şey fânîdir. Ancak, yüce ve cömert olan Rabbinin varlığı bâkîdir." (Rahmân, 55/26-27) "Göklerde ve yerde olan kimseler her şeyi O'ndan isterler; O her an kâinâta tasarruf etmektedir. Öyleyken Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?" (Rahmân, 55/29-30) "Göklerde ve yerde olanlar Allah'ı tesbih ederler. O güçlüdür, hakîmdir. Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur; diriltir, öldürür. O, her şeye kâdirdir. O her şeyden öncedir; kendisinden sonraya hiçbir şeyin kalmayacağı sondur. Varlığı âşikârdır. Gerçek mâhiyeti insan için gizlidir. O her şeyi bilir. Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa hükmeden, yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilen O'dur. Nerede olursanız olun. O, sizinle berâberdir. Allah yaptıklarınızı görür. Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur. Bütün işler Allah'a döndürülür. Geceyi gündüze katar, gündüzü geceye katar. O, kalplerde olanı bilir." (Hadîd, 57/1-6)

"Göklerde olanları da, yerde olanları da Allah'ın bildiğini bilmez misin? Üç kişinin gizli bulunduğu yerde dördüncü mutlaka O'dur. Beş kişinin gizli bulunduğu yerde altıncıları mutlaka O'dur. Bunlardan az veya çok, ne olursa olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka onlarla berâberdir. Sonra kıyamet günü, işlediklerini onlara haber verir. Doğrusu Allah her şeyi bilendir." (Mücâdele, 58/7)

"Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah'ı tesbih ederler. **[3/b]** O güçlüdür, hakîmdir." (Haşr, 59/1) "Göklerde olanlar ve yerde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Hükümranlık O'nundur, övülmek O'na mahsustur. O

her şeye kadirdir.” (Teğâbün, 64/1) “Gökleri ve yeri gerektiği gibi yaratmıştır. Size şekil vermiş ve şeklinizi güzel yapmıştır. Dönüş O’nadır. Göklerde ve yerde olanları bilir; gizlediklerinizi de açığa vurduklarınızı da bilir. Allah, kalplerde olanı da bilendir.” (Teğâbün 64/3-4)

“Yedi göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah’tır. Allah’ın her şeye kadir olduğunu ve Allah’ın ilminin her şeyi kuşattığını bilmeniz için, Allah’ın buyruğu bunlar arasında iner durur.” (Talak, 65/12)

“Mutlak hükümranlık kudret elinde olan Allah yücedir. Ve O her şeye kadirdir. Hanginizin daha yararlı iş işlediğini belirtmek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur. O güçlüdür, bağışlayandır. Gökleri yedi kat üzere yaratan O’dur. Rahmân’ın bu yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözünü bir çevir bak, bir bozukluk görebilir misin?” (Mülk, 67/1-3) “And olsun ki yakın göğü kandillerle donattık. Onlarla şeytanların taşlanmasını sağladık ve şeytanlara çılgın alev azâbını hazırladık.” (Mülk, 67/5)

“Sizi yerde yaratıp yayan O’dur ve O’nun huzurunda toplanacaksınız.” (Mülk, 67/24) “Allah’ın, göğü yedi kat üzerine nasıl yarattığını görmez misiniz? Aralarında aya aydınlık vermiş ve güneşin ışık saçmasını sağlamıştır. Allah sizi yerden bitirir gibi yetiştirmiştir. Sonra sizi oraya döndürür ve yine oradan çıkarır. Yeryüzünde dolaşabilmeniz, orada yollardan ve geniş geçitlerden geçebilmeniz için onu size yayan O’dur.” (Nûh, 71/15-20)

İkinci Madde[373]

Özetle âlemin yaratılışını bildirir.[374]

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri ittifak etmişlerdir ki,[375] Allah Teâlâ ve Tekaddes hazretleri ehadiyet mertebesinde gizli bir hazine iken, bilinmeyi murad edip dilemesiyle[376] ruhlar âlemiyle cisimler âlemini yaratmıştır. Rahmetinin güzelliği ve kudretinin kemâli, azametinin görkemi, nimetinin bolluğu, sanatının çeşitliliği ve hikmetinin sırlarını meydana çıkarmayı istediğinde, bütün yaratılmışlardan önce, yokluğun bilinmezliğinden parlak, yeşil bir cevher vücuda getirmiştir. Bir rivayete göre; kendi nûrundan oldukça hoş ve büyük bir cevher var edip o cevherden kâinâtın tamamını derece derece düzenli bir biçimde yaratmıştır. Buna ilk cevher, Nûr-ı Muhammedî, (levh-i mahfûz) korunmuş kutsal levha, (akl-ı küll) evrensel akıl ve (rûh-ı izâfî) göreceli ruh da denilir. Bütün ruhların ve cesetlerin başlangıcı ve kaynağı bu cevherdir.[377]

Hak teâlâ muhabbetiyle o cevhere baktığı anda o cevher hayâsından eriyip su gibi akmış, halis özü, üzerine çıkmıştır. İşte o özden ilk önce küllî nefsi yaratmış, sonra sırasıyla meleklerin ruhlarını, peygamberlerin ruhlarını, evliyânın ruhlarını, âriflerin ruhlarını, âbidlerin ruhlarını; sonra mü'minlerin ruhlarını ve kâfirlerin ruhlarını, sonra cinlerin ruhlarını, şeytanların ruhlarını, hayvanların ruhlarını, bitkilerin ruhlarını ve tabiatların ruhlarını yaratmıştır.

Bu ruhlardan her birisi için kendi derecelerine göre belirli makamlar tayin etmiş, her sınıf kendisi için belirlenen makama gitmiştir. Ve her ruh kendi cinsini bulup düzenli bir ordunun neferleri gibi bir araya gelmiş, her bir topluluk kendi makamında kalmıştır.

Melekût âlemi (bâtın âlem), bu on dört çeşit ruh ile tamam olmuştur. Âlemin[378] en saf, en temiz ve en güzel olanına gayb âlemi, lâhût âlemi ve ceberût âlemi[379] denir. Ortasına; ruhlar âlemi, mânâlar âlemi ve emir âlemi[380] denir. En aşağı, en kesîf ve cisimlere en yakın olanına ise âlem-i mücerredât **[4/a]** (soyut âlem), berzah âlemi ve misal âlemi denir.

Bu yaratılışın üzerinden iki bin sene geçtikten sonra Hak teâlânın kadîm irâdesi, yüce şânını ortaya çıkarması için cisimler âlemini yaratmayı diledi. Bunun üzerine ilk cevhere muhabbetle bir daha baktı. Ve onun yüzeyindeki su hayâsından dalga dalga kabardı. O cevherin yüce özünden arş-ı a'zam meydana gelmiş, onun altında olan özlerden kürsî, cennet, cehennem, yedi kat gökler ve dört unsur (toprak, ateş, hava ve su) meydana gelip şekillenmiştir.

Arş-ı âlâdan esfel-i sâfilîne kadar sûret âlemi bu tertib üzere kurulup düzenlenince, sözü edilen on beş çeşit cisimle, mülk âleminin yaratılması tamamlanmış oldu. Bu âlemin en üst tabakasına ulvî âlem, cisimler âlemi, bekâ âlemi ve âhiret âlemi denir. Orta tabakasına, orta âlem, âlem-i ecsâm-ı esîriyye, gök cisimleri âlemi, felekler âlemi ve gökler âlemi denir. En alt tabakasına ise süflî âlem, unsurlar âlemi, âlem-i kevn ü fesâd (oluş ve yok oluş âlemi) ve dünya âlemi denir.

Şu halde melekût âlemindekilerle, mülk âlemindeki müfred (basit) olanların toplamı, yani ruhların çeşitleri ile basit gurupların tamamı, alfabeyi oluşturan harfler gibi yirmi dokuz olmuştur. Ve iki âlemin anılan sayıdaki öğelerinin terkibinden üç kısım birleşik cisim meydana gelmiştir: Madenler, bitkiler ve hayvanlar. Nasıl ki alfabedeki harflerden isim, fiil ve edat meydana gelmiş ve insanın iletişim kurmasını sağlayan kelime sistemi ortaya çıkmışsa, bunun gibi her iki âlemdeki basitlerden üç bileşik ortaya

çıkmış ve onlardan da ucu bucağı olmayan cihan kitabı mânâ bulmuştur. Bundan dolayı ibret gözüyle âlemi seyreden ârifler, her nesnede nice hikmetler seyretmişlerdir. Hak dostları Allah'ın yüce sanatının sırlarını öğrenmişler, eşyanın harflerinden mânânın özüne ulaşıp huzur ve yakınlığı bulmuşlardır.

Rubâî
Âlem ki tamam nüsha-i hikmettir
Ma'nâsını fehm eyleyene cennettir
Mahrûm-ı şuhûd olanların çeşminde
Zindân-ı belâ, çâh u gam-ı mihnettir

Günümüz Türkçesiyle
Baştan başa hikmet nüshası olan âlem, mânâsını anlayana cennettir
Müşâhede etmekten mahrum olanların gözünde, belâ zindanı, gam ve meşakkat kuyusudur

Üçüncü Madde

Arş-ı a'zamın[381] niceliğini ve onun muhterem taşıyıcılarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis görüş birliği ile şunları belirtmişlerdir:

Bütün âlemleri bir anda yoktan var etmeye gücü yettiği halde, Hak teâlânın bu âlemi altı günde[382] yaratması, yani Pazar[383] günü başlayıp âlemdeki bütün varlıkların yaratılışını Cuma günü tamamlamasının sebebi, kullarına her işte sabır ve teennî ile davranmayı öğretmek ve anlatmaktır. Nitekim O, azamet ve yüceliği ile şöyle buyurmuştur: **"And olsun ki gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık ve biz yorgunluk da duymadık."** (Kaf, 51/38)

Hak Teâlâ kudretiyle arş-ı a'zamı yeşil cevherden yaratmıştır; o cevherin nûr ve azameti tavsif edilip açıklanması mümkün değildir. Yüce arşın etrafı kırmızı yâkuttan olup bütün yaratıkların sıfatları ve görünüşleri onda resmedilip nakşolunmuştur. Kâbe'nin yeryüzündekilerin kıblesi olduğu gibi, göklerin üstündeki arş-ı rahmân da meleklerin kıblesi kılınmıştır.

Arş-ı a'zamın yetmiş bin dili vardır ki bunlardan her biri başka bir lisanla Hak teâlâyı tesbih ederek zikreder. Arş-ı a'zamın dört sütunu vardır; her biri yerin derinliklerine kadar ulaşır. Arş-ı a'zam su üzerinde, su da rüzgar üzerinde olduğu halde, Allah Teâlâ dört büyük melek yaratmıştır; hâlen

arşın taşıyıcıları onlardır. Kıyamet gününde bunlardan başka dört melek daha yaratacak, böylelikle âlemlerin Rabbi olan Allah'ın arşının taşıyıcıları o günde sekize çıkmış olacaktır.

Arşın dört taşıyıcısından her birinin dört yüzü vardır: Biri insan, biri arslan, biri boğa ve biri de kartal **[4/b]** şeklinde tasvir olunmuştur. Bu yüzlerden her biri, yeryüzünde kendi türünden olan yaratılmışlar için Rezzâk olan Allah'tan rızık talep etmektedirler. Arşın taşıyıcıları devamlı kıyam halinde ayakta durarak arş-ı a'zamı boyunları üzerine yüklenmiş durumdadır. Ayakları yedi kat yerden aşağıdadır. Arş-ı a'zamın taşıyıcısı olan bu melekler Allah'a manevî bakımdan yakın bulunan melekler arasında, en saygın olanlarıdır. Bu taşıyıcı meleklerden birinin adı İsrâfîl'dir ki arşın bir ayağı onun boynu üzerinde sağlam bir şekilde sarsılmaksızın durmaktadır. Hak Teâlâ katında arşın taşıyıcıları arasında en azîz ve kerîm olanı İsrâfîl'dir; Sûra üfleyecek olan melek budur. Kıyamete kadar levh-i mahfûza bakar ve Sûra üflemek için hazır vaziyette bekler. Levh-i mahfûzdan Cebrâil, Mîkâîl ve Azrâil -aleyhimüsselâmın- yapmaları gereken işleri, durum ve faaliyetleri onlara bildirmek, haber vermek ve iletmekle yetkilidir.

Arşın taşıyıcılarının her birinin dört tarafa yayılmış dört kanadı vardır. Bunların bir yarısı buz, diğer yarısı ateştendir; böyle olmakla birlikte birbirini ne söndürür ne de eritir. Ateş böceği gibi bu iki unsur birbiriyle uyum içindedirler. Arşın taşıyıcılarının cüsseleri öyle büyüktür ki kulak memeleriyle boyunları arası kuş uçuşuyla yedi yüz yıllık mesafedir. Bunlara kerrûbiyyûn (*büyük melekler)* de denmektedir. Dillerinden sürekli dökülen ve virdleri haline gelen şu tesbihattır:

"Subhâne zi'l-mülki ve'l-melekûti. Subhâne zi'l-arşi ve'l-izzeti ve'l-azameti ve'l-heybeti ve'l-kudreti ve'l-kibriyâi ve'l-ceberût. Subhâne'l-meliki'l-ma'bûd, subhâne'l-meliki'l-mevcûd, subhâne'l-meliki'l-hayyillezî lâ yenâmü velâ yemût. Sübbûhun kuddûsün rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh."[384]

Dördüncü Madde

Arş-ı a'zamın çevresindeki büyük nehirleri ve büyük melekleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri görüş birliği içinde demişlerdir ki: Hak Teâlâ arş-ı a'zamın etrafında sekiz büyük nehir yaratmıştır. Bunların dördü kardan daha beyaz ve soğuktur, dördü de baldan daha tatlı ve hoştur. Bu sekiz nehir sürekli akarak arş-ı a'zamı tavaf ederler.

Hak Teâlâ orada Harkail adında bir melek yaratmıştır ki o bütün varlıkların sırlarına vâkıftır.

Harkail, arşın büyüklüğünü öğrenmeyi de arzu etmiş, Hak teâlâdan izin isteyerek arşın çevresini dolaşmaya başlamıştır. Üç bin yıl süresince sekiz bin kanadıyla uçmuş, yorgun düştüğünde Hak Teâlâ tekrar ona güç-kuvvet verip uçmasını emretmiştir. Aynı şekilde üç bin sene daha arşın etrafında uçmuş, yine bitkin düşüp âciz kalmıştır. Cenâb-ı Hak ona kuvvet verip tekrar uçmasını emretmiş, üç bin sene kadar yine uçtuktan sonra âciz kalmış, dokuz bin sene boyunca sadece arşın bir ayağından öbür ayağına gidebildiğini görmüştür. O şaşkınlık içinde iken Cenâb-ı Hak'tan şöyle nidâ gelmiştir: Ey Harkail! Eğer ki kıyamete kadar uçsan arşımın çevresini bütünüyle dolaşamazsın.

Sekiz nehrin ötesinde arş-ı a'zamın etrafında, -arştan gelen nûrun şiddetiyle çevresinde bulunan meleklerin yanmasına engel olsun diye- nûrdan bin perde ve karanlıktan bin perde yaratılmıştır. Bu perdelerin ardında saf tutmuş yetmiş bin melek yaratılmıştır. Bu melekler arşı kuşatan Rahmân'ı sürekli tesbih ederler ve arşı tavaf etmek için sürekli hareket ederler. Günde iki kez arşın taşıyıcılarına selâm verirler. Bunlara **"melâike-i sâffûn ve hâffûn"**[385] (saf tutup arşın etrafını kuşatan melekler) denir. Bunlar sonsuza kadar ayakta durup şöylece Allah'ı tesbih ederler. Bunların ötesinde de saf tutmuş yetmiş bin melekler vardır; kıyamda durup sürekli olarak Allah'ı şöyle tesbih ederler: *"Subhânallâhi ve'l-hamdü li'llâhi velâ ilâhe illa'llâhu va'llâhu ekber. Velâ havle velâ kuvvete illâ bi'llâhi'l-aliyyi'l-azîm."*[386]

Bu saf tutan meleklerin hepsinin ardında büyük bir yılan vardır. O, arş-ı a'zamı **[5/a]** kuşatıp başını kuyruğu üzerine koymuştur. Başı beyaz inciden, vücudu sarı altından, gözleri kırmızı yâkuttan yaratılmıştır. Yüz bin kanadı vardır ve bu kanatlardan her birinin tüyleri altında bir melek tesbih etmektedir.

O sarı yılanın tesbihat esnasındaki gür sedâsından bütün melekleri bir ürperti kaplar. Çünkü onun tesbihat sırasındaki sesi, bütün meleklerin sesinden daha yüksek çıkmaktadır. Ağzını açtığında bütün gökleri ve yeryüzünü bir lokmada yutması mümkündür. Ve eğer o büyük yılan Allah'ı tesbih ederken kendisine daha latîf olması ilhâm edilmeseydi, onun sesinin heybetinden bütün mahlukat helâk olurdu.

Hak Teâlâ mübarek melekleri farklı özellikteki nûrlardan yaratmıştır. Nitekim *nûrlu arş*a yakın bulunan meleklerin nûrları daha parlak ve

belirgindir. Çünkü arştaki meleklerin nûrlarına sidrede bulunan melekler dayanamazlar. Sidrede bulunanların nûrlarının parlaklığına da göklerde ve yerde bulunan diğer melekler dayanamaz, yanarlar.

Bütün melekler Cenâb-ı Hakk'ın emirlerini yerine getirirler. Onlar insan gibi Hak teâlâya isyan etmezler. Onların gıdaları her an Allah'ı tesbih etmek olup yeme-içme bilmezler, cinsî münasebette bulunmazlar. Çoğu insan sûretinde olup kanatları kuşlarınkine benzer. Cisimleri narin olduğundan çeşitli şekillere bürünebilirler. Cenâb-ı Hakk'ın emriyle kendilerine verilen işi yerine getirirken göz kamaştıran şimşek gibi giderler. Onlardan her biri bir hizmette olup kimi arşın çevresinde tesbih ve tavaf eder. Kimi kürsîde, kimi sidrede, kimi cennette, kimi cehennemde, kimi gökte, kimi yerde, kimi ayakta, kimi oturarak, kimi rükûda ve kimi secdede sürekli Allah'ı tesbih ederler.

Kimi melekler de insanların hizmeti için görevlendirilmiştir. Gece gündüz onları korurlar, amellerini yazarlar. Bunlara "kirâmen kâtibîn", (yazıcı) ve "hafaza" (koruyucu) melekler denir. Meleklerin de kendi içlerinden peygamberleri vardır ki bunlardan biri İsrâfîl aleyhisselâmdır; yukarıda değinilen sûrun sahibidir.

Bir diğeri Cebrâil aleyhisselâmdır ki onun altı kanadı vardır. Her bir kanadın yüz adet uç tüyü (rîşesi) vardır. Rîşelerin uzunluğu doğu ile batı arası kadardır. Ve bütün kanatları değişik renkteki nûrdan yaratılmıştır. Bununla birlikte onun büyük cüssesi kardan daha beyazdır. Ayakları yerin altına kadar uzanır; öyle güçlü kuvvetlidir ki bir kıpırdamasıyla dağları yerle bir edebilir. Esasen o, Hak teâlâdan peygamberlere selâm ve vahiy getirmekle görevlidir. Şekil ve büyüklük bakımından İsrâfil aleyhisselâm gibidir.

Üçüncüsü Mikâil aleyhisselâmdır ki onun kanatlarının sayısını ancak Hak teâlâ bilir. O, bahr-ı *mescûr*deki[387] meleklerin görevlerini düzenlemekle vazifelidir. Çünkü gökler ve yeryüzü meleklerle doludur ve bunlardan her biri yağmur yağdırmak gibi nice işlerle vazifelidir.

(Mesela) Yeryüzüne yağan yağmur damlalarından her birini bir melek indirir ve kıyamete kadar ona bir daha sıra gelmez. Herhangi bir yere yağan yağmur damlası Mikâil aleyhisselâmın bilgisi ve izni dâhilindedir. Çünkü bu görevin takibi ve düzenlenmesi ona verilmiştir. Mikâil (a.s.) büyüklükte Cebrâil aleyhisselâm gibidir.

Dördüncüsü Azrâil aleyhisselâmdır, can almakla vazifelidir. Bütün ruhları alan odur. Tüm yeryüzü onun huzurunda bir sofra gibidir. Rahmet ve gazab

meleklerinden oluşan nice yüz bin ordusu vardır. Azrâil aleyhisselâm sûrette, büyüklükte ve kanatlarının çokluğunda Mikâil aleyhisselâm gibidir. Hazret-i İsrâfil, Cebrâil, Mikâil ve Azrâil –aleyhimüsselâm-, bütün meleklerin reisi ve peygamberidirler. Göklerde ve yerde bulunan meleklerin hepsi bu dördünün emrine itaat edip uyarlar.

Beşinci Madde

Arş-ı a'zamın altında bulunan kürsî, "levh-i mahfûz" (korunmuş levha), kalem, sidre-i müntehâ, tûbâ ağacı, İsrâfil'in sûru ve ruhların toplandığı berzah anlatılır.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri şu konuda ittifak etmişlerdir: Hak teâlâ arş-ı a'zamın nûrundan, onun altında kırmızı yâkut rengindeki **[5/b]** arşın ayağına bitişik dört sütunun üzerinde bir büyük kürsü yaratmıştır. Onun sütunları yerin derinliklerine kadar uzanır. Bütün gökler, yer katmanları ve Kaf Dağı o kürsü içine konacak olsa çölde bir yüzük kadar küçük kalır. Nitekim kürsî de, arş-ı a'zamın altında sahrâ içindeki bir sofra mesâbesindedir. Ancak bu tür benzetmelerden maksat kesin ölçülerin belirlenmesi değil, onların büyüklüğünü gözler önüne serebilmek, canlandırmak içindir. Çünkü bunların sınırlarını ve niceliklerini ancak onları var eden âlemlerin yaratıcısı bilir.

Arştan kast edilen; taht mülkü, kürsîden kast edilen de Allah'ın ilmidir diye inananlar hata etmişlerdir. Böyle diyenler âyet-i kerîmelere ve hadis-i şeriflere aykırı düşünmüşlerdir. Hak teâlâ arş-ı a'zamın altında ve onun nûrundan yeşil zeberced renginde büyük, yeşil bir levha yaratmıştır. Ve onun etrafını kırmızı yâkut renginde yaratmıştır.

Zümrüt renginde yeşil bir kalem yaratmıştır ki onun uzunluğu yüz yıllık mesafe kadardır. İçindeki mürekkebi beyaz nûr olarak çıkmaktadır. Hak teâlâ ona, "Ey kalem yaz!" diye seslenince, kalem o hitâbın heybetinden titremiştir. Gök gürültüsü gibi ses çıkararak Allah'ı tesbih etmiş, Hakk'ın emriyle "levh-i mahfûz" üzerinde hareket etmeye başlamış ve kıyamete kadar olacakları yazmıştır. Levh-i mahfûz tamamen yazı ile dolmuştur. *"Olan oldu ve kalem kurudu"* tabirince, kalem öylece kuruyup kaldı. Sâlih kullar sâlih olarak, âsîler de âsî olarak kaldı. Ancak Hak teâlâ her gün levh-i mahfûza üç yüz atmış kere rahmetiyle nazar eder, her bir bakışında önceden yazılmış olanlardan bir nesneyi mahvedip yerine yenisini koyar. Böylece kendi istediğini işler. Nitekim O; **"Allah dilediği hükmü kaldırır,**

istediğini yerinde bırakır. Bütün kitapların esası O'nun katındadır" (Ra'd 13/39) buyurmuştur.

Allah teâlânın bütün kullarının işlerini Levh-i mahfûza yazmasının hikmeti, göklerde ve yerdekilerin, bütün yaratılmışların hükmünün ezelî ilimdeki şekliyle orada yazıldığı üzere ve ona uygun olarak gerçekleştiğini bilmeleri içindir. O halde levh-i mahfûzu ve kalemi inkâr eden kişi münafıktır.

Cenâb-ı Hak arş-ı a'zamın altında ve onun nûrundan kürsînin karşısında ve cennetlerin üstünde beyaz inci gibi büyük bir boşluk yaratmıştır. Burası "sidre-i müntehâ" ve tûbâ ağacının kök saldığı yerdir. Cebrâil aleyhisselâmın ve ona yakın diğer övülmüş meleklerin makamı burasıdır. Cenâb-ı Hak Sidre-i müntehâda büyük bir ağaç yaratmıştır ki ona Tûbâ ağacı denir. Onun aslı sarı altındandır. Pek çok olan dalları kırmızı mercandan, yaprakları yeşil zümrüttendir. Türlü çeşit meyveleri şeker tadındadır. Sayısız dalları cennetin köşklerine sarkmıştır. Sayısız meyvelerini cennetlikler toplayarak huzur bulurlar. Sidre-i müntehâ ile Arş-ı a'zam arasında (sidrede bulunan melekler arş-ı a'zamın nûrunun şiddetiyle yanmasınlar diye) yetmiş kat perde yaratılmıştır.

Hak teâlâ arş-ı a'zamın altında ve onun nûrundan, arşın ayağına bitişik kırmızı mercan renginde *boynuz* ve *kovan*a benzer büyük, uzun ve içi boş bir nesne yaratmıştır. İçinde birinci ve ikinci berzah, yani insanların bedenlerine gelecek ruhlar ile gelip de geri gitmiş ruhların toplanma mekânlar vardır. Göklerin ve yerin katmanları onda yuvarlak ekmek gibi dizilmiş bir halde bulunmakta olup bitişmeksizin hepsini kuşatmıştır.

İşte bu boşluğu kuşatan İsrâfîl'in sûrudur. Onun iç yüzeyi bal kovanındaki petekler gibi kanallarla bezenmiştir. O yüzeyindeki kanallar, birinci berzah âleminde bedenlere gelecek olan ruhlar ile ikinci berzah âleminde bedenlerden çıkıp haşri bekleyen ruhlar için birer mesken ve sığınak olmuştur. Kuşlara benzeyen ruhlar bu kanalları derecelerine göre kıyamete kadar kalacakları yuva ve makam tutmuşlar, her biri kendi makamında ikamet kılmıştır.

Altıncı Madde

Sidre-i müntehâda bulunan meleklerin özelliklerini ve durumlarını, arşın horozu olan tâvûsun renklerini ve zikirlerini bildirir.

Ey azîz! **[6/a]** Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri şu konuda ittifak etmişlerdir: Allah teâlâ, Sidre-i müntehâda vekil kıldığı meleği büyük bir

cüssede ve görenleri hayrete düşürecek bir sûrette yaratmıştır. Onun yetmiş yüzü, her yüzünde yetmiş ağzı vardır. Her ağzında yetmiş dili vardır. Bu dillerden her biri başka bir lisanla olmak üzere Hak teâlâyı devamlı olarak tesbih eder. Hak teâlâ Sidre'de dört bin saf melek yaratmıştır. Her bir safta dizili bulunan meleklerin sayısı on bini bulur.

Birinci saftaki melekler sürekli secde halinde bulunurlar ve "subhânallah" (Allah'ı tesbih ederiz) derler. İkinci safta bulunanlar daima oturur halde olup "el-hamdü li'llâh" (Allah'a hamd ederiz) derler. Üçüncü safta duran melekler sürekli rükû halinde bulunup "lâ ilâhe illa'llâh" (Allah'tan başka ilâh yoktur) derler. Dördüncü saftaki melekler hep kıyamda (ayakta) durup, "Allahu ekber" (Allah en büyüktür) diye Allah'ı zikrederler.

Cenâb-ı Hak, Sidre-i müntehâda yeşil zümrütten minare şeklinde bir büyük direk yaratmıştır ki Sidre'den yüksekliği yetmiş bin fersahtır. O direğin başında beyaz inciden büyük bir kubbe yaratmıştır. Söz konusu kubbenin üzerinde tâvûs kuşu şeklinde, çeşitli mücevherlerin renkleriyle bezenmiş hayret verici bir melek yaratmıştır. Beş yüz kanadı vardır; her bir kanadında yüz bin uç tüyü vardır. Her bir tüyün üzerinde yeşil renkli kalemle yazılmış üç satır yazı vardır.

Birinci satırda, "Bismillâhirrahmânirrahîm" (Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla) yazılıdır. İkinci satırda, "Lâ ilâhe illa'llâh Muhammedün rasûlullah" (Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed aleyhisselâm O'nun rasûlüdür) yazılıdır. Üçüncü satırda, *"Küllü şey'in hâlikün illâ vecheh"* (Kasas 28/88) "O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır" yazılıdır. İşte buna arş horozu denir ki kanatlarını açıp yaydıkça, cennet ehlinin üzerine Cenâb-ı Hakk'ın izniyle nisan yağmurları gibi rahmet iner. Beş vakit namazın edâsı zamanı geldiğinde o horoz kanatlarını birbirine çarpıp ötmeye başlar. Kanatlarında bulunan her bir tüyden başka başka sesler çıkar. Bu tatlı nağmeler, cennet ağaçlarının dallarını sabâ rüzgarı gibi kıpırdatır. Onun sesinden cennetteki hûri ve hizmetkârlar sevinip odalarından başlarını çıkararak birbirlerine şu müjdeyi verirler; *"Muhammed aleyhisselâmın ümmetinin namaz vakti gelmiştir; şimdi onların hepsi ibadetle meşguldür."*

Hak teâlâ arş horozuna sorar: *"Ey kuş! Niçin böyle feryâd edersin?"* Kuş sûretindeki o melek şöyle cevap verir: *"Ey Allah'ım! Yeryüzündeki mü'min kulların sana ibadete yöneldikçe, ben onlar için senden rahmet dilerim."* O zaman feryâd eden meleğe Cenâb-ı Hak seslenir: *"Ey kuş! Dünyada beş vakit namazını edâ eden kullarıma rahmet edip onları cehennem ateşinden*

âzâd ederim ve naîm cennetlerinden onları faydalandırır, hoşnut ederim." Neticede Allah'ın bu seslenişiyle arş horozu memnun olur.

Sınırsız kudretiyle kâinâtı yaratan Allah, her türlü noksanlıklardan uzaktır. O, bütün âlemleri hikmeti gereği benzersiz bir güzellikte yaratmıştır. O, sınırsız ilmiyle her şeyi kuşatmış ve her şeyi tek tek saymıştır."

İKİNCİ FASIL

Cennetlerin isimlerini, özelliklerini, orada bulunan nehirleri, ağaçları, binaları, nimetlerin çeşitlerini ve oradaki hûri ve hizmetkârları dört madde ile açıklar.

Birinci Madde

Cennetlerin isimlerini, özelliklerini, sayılarını ve orada akan nehirleri, meyveli ağaçları, yüksek sarayları ve göz alıcı elbiseleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri şu konuda görüş birliğine varmışlardır:

Cenâb-ı Hak kudreti ile arş ve kürsînin altında ve yedi kat göklerin üstünde, arşın nûrundan ve sudan birbirinden üstün sekiz cennet yaratmıştır. Bunlardan en üstünü Yüce Mevlâ'nın göründüğü makam olan *"Adn cenneti"*dir. Birinci cennetin adı, *"dârü'l-celâl"*dır (ululuk yurdu), beyaz inciden yaratılmıştır. İkinci cennetin adı, *"dârü's-selâm"*dır (esenlik yurdu), kırmızı yâkuttan yaratılmıştır. Üçüncü cennetin adı, *"cennetü'l-me'vâ"*dır (konaklar diyarı), yeşil zebercedden yaratılmıştır. Dördüncü cennetin adı, *"cennetü'l-huld"*dür (sonsuzluk yurdu), sarı mercandandır. **[6/b]** Beşinci cennetin adı, *"cennetü'n-naîm"*dir (bolluk diyarı), beyaz gümüşten yaratılmıştır. Altıncı cennetin adı, *"cennetü'l-firdevs"*dir (bahçeler diyarı), kırmızı altındandır. Yedinci cennetin adı, *"cennetü'l-karâr"*dır (dinlenme yurdu), emsalsiz kokulu miskten yaratılmıştır. Sekizinci cennetin adı, *"cennetü'l-adn"*dir (sonsuzluk bahçeleri), taze inciden yaratılmıştır.

Adn cenneti, surla çevrili bir şehrin ortasında, bir ulu dağın üzerinde olan iç kale gibi bütün cennetlerin ortasında bulunmakla hepsine komşu ve yüksek bir mekândır. Cennetteki çoğu nehirlerin kaynağı burasıdır. Adn cenneti, sıddîkların (hayatta doğruluğu prensip edinmiş dürüst insanların) ve Kur'ân hafızlarının makãmıdır. Rahmân sıfatının sahibi olan Allah teâlânın zâtının tecellî ettiği yerdir. Her cennetin bir kapısı vardır; uzunluğu ve genişliği yüz yıllık mesafedir. Her kapı iki kanatlı olup yekpare sarı

altındandır. Çeşit çeşit renkli mücevherlerle işlenmiş ve binlerce nakışla süslenmiştir.

Birinci cennetin kapısı üzerinde "Lâ ilâhe illa'llâh Muhammedün rasûlullah" (Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed aleyhisselâm O'nun rasûlüdür,) yazılıdır. Cennetin diğer kapıları üzerinde ise, *"Lâ ilâhe illa'llâh diyene azap etmek şânıma yakışmaz"* yazılıdır.

Yukarıda özellikleri anlatılan cennetlerin toprağı miskten, taşları mücevherdendir. Bitkileri, renkli çiçekler ve kırmızı za'ferândır. Binalarının kerpiçlerinin biri altından, diğeri gümüştendir; harcı anberdir. Sarayları parlak inciden, köşkleri sarı yâkuttandır. Köşk kapılarının hepsi mücevherdir. Oradaki her köşkün önünde dört nehir akmaktadır: Biri âb-ı hayat (hayat pınarı), biri halis süt ırmağıdır. Biri tertemiz cennet şarabı, biri de süzülmüş bal şerbetidir. Söz konusu nehirlerin çevresi baştan başa taze meyveli ağaçlarla bezenmiştir. Cennetteki ağaçların dalları kurumaz, yaprakları dökülüp çürümez; meyveleri hiç tükenmez, ebedî tazedir. Her biri diğerinden üstün olan sekiz cennette şırıl şırıl akan nice güzel ırmaklar vardır. Bunlardan biri *Rahmet Nehri'*dir ki bütün cennet bahçelerini dolanır. *Rahmet nehri*nin suyu cennetteki bütün ırmakların suyundan üstündür ve lezzeti bal şerbetinden daha tatlıdır. Rengi, kardan daha beyaz ve kumları inci tanesinden daha değerlidir.

Cennetteki nehirlerin biri de *Kevser Irmağı'*dır ki Hak teala onu Habîb-i Ekrem (s.a.v.) hazretlerine vermiştir. Nitekim Allah teâlâ ona seslenerek: "(Rasûlüm!) şüphesiz biz sana kevseri verdik." (el-Kevser, 108/1) buyurmuştur. Kevserin genişliği üç yüz fersah uzunluğundadır. Kaynağı, arş-ı âlânın altı olup oradan *Sidre*ye, S*idre*den de *Firdevs cenneti*ne dökülür. Öyle sür'atli akar ki yaydan fırlayan ok gibi *Firdevs-i a'lâ*yı ve onun altında bulunan cennetleri dolaşır. Rengi sütten beyaz, tadı şekerden lezzetli ve kokusu amberden güzeldir. Ondan bir kez içen bir daha susamaz ve hiçbir hastalık ve illete yakalanmaz. Lezzeti ebedî damağından gitmez.

Birinci cennetin kapısı yanında, Kevser ırmağının kıyısında, türlü mücevherlerle süslenmiş renk renk kâseler vardır ki yıldızların sayısından daha çoktur. Ümmetler haşr olunup sırattan ve cehennemden geçtikten sonra Habîb-i Ekrem (s.a.v.) cennete girmeden önce ümmetiyle ondan içeceklerdir. *Kevser nehri*nin çevresinde parlak inciden ve kırmızı yâkuttan sıra sıra dizilmiş ulu ağaçlar vardır ki birçok dalı çeşitli sadâlarla terennüm ederler. Dallar üzerindeki türlü türlü kuşlar, çeşit çeşit dillerle Allah'ı tesbih ederler.

Cennet nehirlerinin biri de *Kâfûr Irmağı'*dır. Biri, *tesnîm nehri*dir. Biri *Selsebîl Irmağı'*dır. Biri *mühürlenmiş ırmak*tır (Rahîk-ı Mahtûm).[388] Burada sayılanların dışında cennetlerde akıp duran binlerce nehir, etraflarında da çokça meyvesi olan yüz binlerce ulu ağaç vardır.

Cennetlikler için orada değerli kumaşlardan işlemeli binlerce göz alıcı kaftanlar ve kıymetli elbiseler vardır. Çeşit çeşit lezzetli yiyecekler ve tertemiz içecekler vardır ki sayısını ancak Allah teâlâ bilir. Cennetin genişliğine gelince; etrafında sekiz sur olup **[7/a]** her iki sûrun arası, yer ile gökler arasındaki genişlik kadar tahmin olunur. Cennetin uzunluğu ise sınırsız ve nihayetsiz kabul edilmiştir. Bütün cennetlerdeki derecelerin toplamı, altı bin altı yüz altmış altı olarak kabul edilmiştir. Bu neticeye Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinin sayısı hesap edilerek varılmıştır. Derecelerden her ikisinin arası beş yüz yıllık mesafe olarak hesaplanmıştır. Çünkü cennetlikler, ezberledikleri Kur'ân âyetleri sayısınca derecelere ermişlerdir. Şu halde Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona ezberleyenler, cennetteki derecelerin en yücesine ermişler yani *Adn Cenneti'*nin ortasına varmışlardır.

İkinci Madde

Cennetteki nimetlerin çeşitlerini, orada bulunan hûrileri, hizmetkârları ve Rahmân'a kavuşmayı bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri görüş birliği ile şunları bildirmişlerdir:

Cennet ehlinin arzu ettiği nimetler hemen hazırlanıp önlerine gelir, yüksek ağaçların enfes meyveleri bir işaretle ellerine geçer. Ve istedikleri her vakitte çeşit çeşit meyvelerin lezzetini tadarlar. Yiyecek ve içecek türünden her neyi canları çekse, onu önlerinde hazır bulurlar. Bütün bunları kazanmaya ve pişirmeye ihtiyaç yoktur. Çünkü cennette bir şeyi kazanmak için zahmete katlanma, çalışıp yorulma ve pişirmek için ateş yakma söz konusu değildir. Cennetteki ağaçların en büyüğü *Tûbâ ağacı*dır. Onun kökü *Sidre'*de, dalları ve budakları bütün cennet saraylarının ta içindedir. Nitekim dünyada güneş yukarıda olduğu halde ışığı bütün evlere girer. Tıpkı bunun gibi *Tûbâ*nın kökü cennetin yukarısında olan Sidre'de bulunduğu halde sayısız dalları cennet köşklerine sarkmış vaziyettedir. Cennetlikler onun türlü türlü meyvelerinden faydalanıp her an nice lezzetlerini tatmışlardır.

Orada mü'minler için rengârenk minderlerle döşeli saraylar, saraylarda koltuklar üzerine oturmuş amber saçlı, hilâl kaşlı, kara gözlü, güneş yüzlü,

şirin sözlü, cilveli, inci dişli, mercan dudaklı, gül yanaklı, servi boylu, güzel huylu, gülden daha taze ve tertemiz hûri kızları vardır. Onlar, cennetliklerin tertemiz eşleridir. Her biri yetmiş kat elbise giymiştir; elbiselerinin renkleri farklı farklı olup çok da hafiftir. Her hûrinin tazecik teninin ötesinden inciğinin içi görünür. Başlarına rengârenk nûrlarla parıldayan taçlar konulmuş, türlü çeşit mücevherle süslenmiş tahtlar üzerine yaslanıp mü'minleri beklemektedirler. Karşılarında da hizmet için binlerce uşak ve hizmetkâr saf saf dizilip ayakta durmaktadırlar.

Cennete girmeyi hak eden müminler, orada sonsuza kadar kalırlar, hiç çıkmazlar. Birbirlerine esenlik dileyerek tatlı sözlerle sohbet ederler. Boş ve gereksiz sözlerle birbirinin gönlünü kırmazlar. Cennet ehline ölüm ve ihtiyarlık yoktur. Onların elbiseleri eskimez; gönülleri zengin, gözleri toktur. Yerler, içerler fakat ayakyoluna (tuvalete) gitmezler. Yiyip içtikleri şeyler güzel bir ter şeklinde vücutlarından gül suyu gibi dışarıya çıkar. Onlar, küçük abdest de bozmazlar. Cennetteki hûriler ve kadınlar hayız ve nifas görmezler, kötü huylardan uzak ve arınmışlardır.

Cennetlikler her an ve her zaman emniyet ve güven içindedirler. Hayatlarını sürdürmek için çalışıp çabalamalarına gerek yoktur. Kaygı ve kederlerden, hastalık ve sakatlanma derdinden uzaktırlar. Sağlık ve esenlik içinde sonsuza kadar mutlu olacakları saâdet yurdunda kalacaklardır.

Rahmân'ın melekleri, mü'minler için haftada bir kere mücevherlerle süslü burak binekler getirip Hak teâlânın hususi selâm ve davetini ileterek, müjde verirler. Mü'minler de getirilen bineklere binip *Adn cennet*ine yükselirler. Hak teâlânın misafirhanesine varıp ikram ve izzet görerek çeşit çeşit nimetleri yiyip Hakk'ın selâmını ve kelâmını işitip O'nun benzersiz cemâlini gözleriyle müşâhade ederler. O'nun cemâlini görmüş olmanın zevkiyle kendilerinden geçerler de, cennetteki bunca nimetleri tamamen unuturlar. Nihayetinde Cenâb-ı Hakk'ın izniyle tekrar önceki makamlarına dönerler. Bütün cennetlerin hâkimi ve bekçisi büyük, **[7/b]** sevimli bir melektir; insan şeklinde olup adı *Rıdvân*'dır.

Cennetler içinde gece ve gündüz olmaz; cennetin bütün yönleri bir an bile ışıksız kalmaz, devamlı aydınlıktır. Çünkü cennet göğünün tavanı, Rahmân'ın arşıdır. Her an arşın nûrları orada parlamaktadır.

Üçüncü Madde

Özetle cennet nimetlerini ve o saâdete erişen kimseyi anlatır.

Ey azîz! Bilinmelidir ki Hak teâlâ kudsî hadisinde azametiyle şöyle buyurmuştur:

"Ey insanoğlu! Sen dünyaya nasıl rağbet ve iltifat edersin? O bir gün yok olacaktır. Nimetleri gelip geçicidir. Hayatı, sonlu ve sınırlıdır. Halbuki ben, emirlerime itaat eden kullarım için katımda (ebedî nimetlerle donattığım) sekiz kapısı olan sekiz cennet hazırlamışım. Her bir cennette za'ferândan yetmiş bin bahçe vardır. Her bir bahçede inci ve mercandan yapılmış yetmiş bin belde (kent) vardır. Her bir belde içinde kırmızı yâkutlardan inşa edilmiş bin saray vardır. Her bir sarayda zebercedden yetmiş bin ev vardır. Her bir evde sarı altınlardan yetmiş bin oda vardır. Her bir oda içinde sarı yâkuttan yetmiş bin sedir vardır. Her bir sedir üzerine ipekten yetmiş bin döşek (minder) serilmiştir.

Her bir döşeğin üzerinde bir hûri kızı ve her hûrinin önünde sarı altından bir sini vardır. Her bir sinide türlü türlü mücevherden yetmiş bin tabak vardır. Ve her bir tabakta çeşit çeşit yemek vardır. Her bir sarayın altında akıp giden dört nehir vardır ki bunların biri su, biri süt, biri cennet şarabı ve biri saf baldır. Her bir nehir kenarında yetmiş bin ağaç vardır. Ve her bir ağacın yetmiş bin çeşit meyvesi, yetmiş bin ayrı renkte yaprağı vardır. Her ağaç üzerinde farklı türlerden yetmiş bin çeşit kuş vardır. Her bir kuş yetmiş bin çeşit dilde benim zâtımı tesbih ederler. Ve ben, itaatkâr kullarıma bu sayılanlardan başka her saat yetmiş bin hediye veririm ki onları ne gözler görmüş, ne kulaklar işitmiş ve ne de gönüller öylesini hayal etmiştir.

Cennetteki kullarımın giysileri, "hulle" denilen yetmiş kat özel cennet elbisesidir. İncelik ve zerafetlerinden birbirine engel olmazlar; altındaki hullelerin renkleri parıldar ve üstünde olan hullelerin renkleriyle uyum içinde görünür. Cennet ehli ne cennetten çıkarlar ne de ölüm görürler. İhtiyarlamazlar, gam, korku ve üzüntü çekemezler, ağlamazlar. Onlar ne namaz kılarlar, ne de oruç tutarlar, ne hastalık bilirler, ne de hayız ve nifas görürler. Ne bevl ederler, ne de büyük abdest bozarlar. Ancak gül suyu gibi bir ter dökerler.

Şu halde kim benim rızamı ve cennetimi isterse, dünya nimetlerinden az bir şeye kanaat edip dünyanın gelip geçici zevklerini terk etsin. Habibime uyarak ona sevgiyle bağlansın ve onun yolunda gitsin."

Beyt

Na'îm-i huld helâl est ber kesî Sâib
Ki dest u leb be-na'îm-i cihân ne-y-âlâyed

Beyt(in tercümesi)

Ey Sâib! Ebedî cennet nimetleri, elini ve dudağını dünya nimetlerine bulaştırmayanlara helâldir.

Dördüncü Madde

Hamd Sancağı'nı (Livâ-yı hamd)[389] ve Beyt-i Ma'mûr'u[390] bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri ittifakla şöyle demişlerdir:

Livâ-yı hamd denilen kutlu sancağı Hak teâlâ Sevgili Peygamberi'ne bağışlamıştır. Mahşer gününde Muhammed (a.s.)'ın ümmeti, o kutlu sancağın altında toplanacak, şânı yüce Peygamber o gün, kendisine va'd edilen *övülmüş makãm*a (makãm-ı mahmûd)[391] varıp *hamd sancağı* altında toplanan ümmetine şefaat edecektir.

Hamd sancağı, halen cennetin yücelerinde uçsuz bucaksız bir sahrâda bulunan *Hamd dağı* üzerine dikilmiş görkemli bir sancaktır. Uzunluğu bin yıllık mesafedir. Direği beyaz gümüşten ve yeşil zeberceddendir.[392] "Âlem"in uç kısmı kırmızı yâkuttandır. O sancağın üç köşesi vardır ve her iki köşesinin arası beş yüz yıllık mesafedir. Üzerine nûrdan üç satır yazı vardır ve her bir satırın uzunluğu beş yüz yıllık mesafedir. Birinci satırda: *Bismillâhirrahmânirrahîm* (Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla) yazılıdır. İkinci satırda: *Lâ ilâhe illa'llâh muhammedün rasûlullah* (Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed aleyhisselâm O'nun elçisidir) yazılıdır. **[8/a]** Üçüncü satırda: *El-hamdü li'llâhi rabbi'l-âlemîn* (Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun) yazılıdır.

Bu büyük sancağın altında yetmiş bin sancak daha vardır. Ve bunların her birinin altında yetmiş bin saf halinde dizilmiş melekler bulunur. Her bir safta yetmiş bin melek bulunur ve Hak teâlâyı zikrederler.

Beyt-i Ma'mûr'a gelince; o, Firdevs cennetinde[393] kırmızı yâkuttan yüksek bir kubbe idi. Hak teâlâ, Âdem (a.s.)'ı cennetten yeryüzüne indirdiği vakit, tövbesi kabul olunarak cennet yadigârı olsun ve onu ziyaret edip tavaf etsin diye *Beyt-i Ma'mûr*'u yüce cennetten bu dünyaya indirip bu günkü Kâbe'nin bulunduğu yere koymuştu. Beyt-i Ma'mûr'un iki kapısı vardı. Bunlardan biri doğuya, biri batıya açılırdı. Ve *Beyt-i Ma'mûr*'un içinde nûrdan üç kandil vardı. Onların ışığının aydınllattığı mekân, halen Kabe'nin *harem bölgesidir*.[394]

Cenâb-ı Hakk'ın emriyle yedi kat göklerde bulunan melekler sırayla yeryüzüne inip Hz. Âdem (a.s.) ile birlikte *Beyt-i Ma'mûr*'u tavaf ederlerdi.

Beyt-i Ma'mûr Hz. Âdem (a.s.) zamanından Hz. Nûh (a.s.) zamanına kadar yeryüzünde idi. Tûfandan önce, bulunduğu yerden dünya semâsına kaldırıldı. Kıyamete kadar orada kalacaktır. Sonra da yine cennetteki mekânına kaldırılsa gerektir. Onun yeryüzünde olan mekânına İbrahim (a.s.) Cenâb-ı Hakk'ın emriyle Beyt-i Şerîf'i bina etmiştir. Eğer Beyt-i Ma'mûr gökyüzünden düşse, Kâbe'nin üzerine inerdi. Şimdi yerde bulunan Kâbe ile göklerdeki Beyt-i Ma'mûr'un arası yine haremdir. Halen Kâbe'nin duvarında bulunan, hürmet edilip öpülen Hacer-i esved, Beyt-i Ma'mûr'dan yadigâr kalmıştır. Bu taş aslında kırmızı yâkuttan iken, tûfanda Cenâb-ı Hakk'ın emriyle siyah taş (Hacer-i Esved) halini almıştır.

Dünya semâsında bulunan Beyt-i Ma'mûr'a her gün yetmiş bin melek girip orada namaz kılar. Bunlar cin de denilen melek topluluğudur; iblis de onlardandır. Bu topluluk o kadar kalabalıktır ki Beyt-i Ma'mûr'a bir defa giren meleğe kıyamete kadar bir daha sıra gelmez.

ÜÇÜNCÜ FASIL[395]

Cennetin altında perde vazifesi gören melekleri, hazine denizlerini, yedi kat gökleri ve her gökte bulunan melekleri; Güneş, Ay ve yıldızların hareketlerini, kâinâtın durumunu ve atmosferi dört madde ile bildirir.

Birinci Madde

Yüksek cennetlerin altında bulunup perde vazifesi gören meleklerin çeşitlerini, Hak hazinelerinin denizlerini, yedi kat göklerin niceliğini ve bunlardan her birinde bulunan meleklerle onların şekillerini ve tesbihlerini (zikirlerini) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri görüş birliğiyle bildirmişlerdir: Hak teâlâ yüksek cennetlerin altında, güneşin ışığından yetmiş bin perde indirmiştir. Onların altında ayın nûrundan yetmiş bin perde ortaya çıkarmıştır. Ve bunların da altında zifiri karanlıktan yetmiş bin perde yaratmıştır. Sözünü ettiğimiz perdelerin hepsi çeşit çeşit meleklerden oluşmuştur.

Bu perdelerin altında bahr-ı *mescûr,* onun altında bahr-ı *rakk-ı menşûr,*[396] onun altında bahr-ı *rızk-ı maksûm,*[397] onun altında *bahr-ı in'âm* (nimetler denizi), onun altında *bahr-ı kumkâm* (su denizi,) onun altında *bahr-ı hayvân* (hayat denizi) vardır. Ve bütün bu denizler, Cenâb-ı Hakk'ın bitip tükenmez hazinelerinden kinâyedir. Söz konusu denizlerin altında yedinci kat gökyüzü vardır ki parlak nûrdan, bir rivayete göre kırmızı yâkuttandır. Ve

ismi *Aribâ*'dır, yüce meleklerle doludur. Ve oradaki hürmete layık melekler, insan şeklindedir. Tesbihleri daima şudur; *"subhânallâhi ve bi-hamdihî adede halkıhî ve zînete arşihî ve midâde kelimâtihî."*[398] Onlar Hak teâlâdan başka kimseyi bilmezler ve birbirlerine bile dönüp bakmazlar. Allah korkusundan kıyamda durup kıyamete kadar ağlarlar. Bunlara **[8/b]** *melâike-i mukarrabîn ve rûhânîyyîn (*manevî olarak Allah'a yaklaştırılmış melekler) derler. Reislerinin ismi *Raykail*'dir ki yedinci kat gökyüzünün bekçisidir.

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*'dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *"subhâne rabbî külli şey'in"* [399] tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*'dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*'dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hâlıkı'n-nûri ve bi-hamdihî"*[400] Reislerinin ismi *Semhâil*'dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*'dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-meliki'l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh"*[401] Reislerinin ismi *Kâkâil*'dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*'dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hayyi'llezî lâ yemûtü"*[402] Reislerinin ismi *Safdail*'dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*'dur. Buranın bütün melekleri deve şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"Subhâne zi'l-izzeti ve'l-ceberût"*[403] Reislerinin ismi *Mencail*'dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*'dır; melekleri sığır şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne zi'l-melülki ve'l-melekût"*[404] Reislerinin ismi İsmail'dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*'in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

Yedi kat göklerin, kırmızı altından, kapalı bulunan sayısız kapısı vardır ve bütün bu kapıların anahtarı *"Allahu ekber"* ismidir. Her kat göğün kapısını,

oranın reisinin izniyle, görevli kapıcıları açar. Yedi kat göklerden her birinin kalınlığı ve yüksekliği beş yüz yıllık mesafedir. Ve her iki semânın arası da beş yüz yıllık yoldur. Şurası bilinmelidir ki yukarıda açıklandığı şekliyle yedi kat göklerin mesafelerinin verilmesi, kesinlik ifade etmez. Belki bu, mübâlağadan kinâyedir. Çünkü Allah'ın kudreti sınırsızdır. Yedi kat göklerin görünüşü ve şekilleri –sahih rivayetlere göre- yedi adet çadır gibi olup yerin çevresinde bulunan sekiz adet Kaf dağının[405] yedisi üzerinde karar kılmışlardır. Sekizinci kaf dağına gelince o, dünya göğünün içinden yeri kuşatmıştır. Göklerin etrafı bu kaf dağlarının üzerinde son bulmaktadır.

İkinci Madde

Yedi kat göklerin altı ile dünya göğüne bitişik olan denizin içindeki güneş, ay ve yıldızların doğuş ve batışları ile bazı durumlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki bazı tefsir ve hadis âlimleri şöyle demişlerdir: Hak teâlâ, dünya semâsının altında ve ona bitişik bir *su denizi* yaratmıştır. Ve o deniz dünya göğünün içini bütünüyle kuşatmış olup onun köpüklü dalgaları Hakk'ın emri ve kudretiyle hava üzerinde karar kılıp sükûnet bulmuştur, bir damlası bile havaya düşmez. Hak teâlâ güneşi, ayı ve bütün yıldızları kendi arşının nûrundan yaratıp yukarıda sözü edilen denizin suyu içinde balıklar gibi dolaştırmaktadır. Bütün bu yıldızların içinden güneşi en büyük ve parlak, ondan sonra da ayı büyük ve nûrlu kılmıştır. Bundan sonra Cenâb-ı Hakk'ın emriyle Cibrîl-i Emîn, (a.s.) gece ile gündüzün farkı olsun, böylelikle senelerin ve ayların hesabı bilinsin diye **[9/a]** kanadıyla ayın yüzüne dokunup parlaklığını almıştır. Nitekim Hak teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde şöyle buyurmuştur: **"**(Rabbinizin nimetlerini) **araştırmanız için, gecenin karanlığını silip** (yerine eşyayı aydınlatan) **gündüzün aydınlığını getirdik."** (İsrâ, 17/12)

O halde ayın yüzeyinde çizgiler gibi görülen siyahlıklar, donuklaştırılmış olan söz konusu nûrun kalıntılarıdır.Hak teâlâ bu deniz içinde elmas mücevherinden güneş için üçyüz altmış kulplu bir araba yaratıp güneşi onun üzerine koymuştur. Bu kulplardan her birini tutmak için bir melek tayin etmiştir. Tâ ki o melekler güneşi araba ile o denizde doğudan batıya çekip götürsünler. Hak teâlâ ay için dahi üç yüz kulplu sarı yâkuttan bir araba yaratıp ayı onun üzerine koymuştur. Ve her bir kulpu tutmak için bir melek tayin etmiştir. Tâ ki bu vazifeli melekler ayı, söz konusu araba ile o deniz içinde doğudan batıya götürsünler. Ve yine ay için lacivert (renkli)

cevherden atmış kulplu bir kılıf yaratmıştır. Onları tutmak için de altmış melek tayin etmiştir.

Ayın arabasını çekmekle görevli melekler onu güneşten günbegün uzaklaştırdıkça, kılıfını tutmakla vazifeli olanlar da, kılıfını aydan azar azar sıyırırlar. Böylece ay güneşin karşısına geldiği vakit, kılıfından tamamen çıkmış olur ve dolunay görünür. Sonra vazifeli melekler ayı güneşe yavaş yavaş yaklaştırdıkça, kılıfını da diğer taraftan ona yaklaştırırlar. Böylece ay güneşe kavuşunca, görevli melekler kılıfını tamamen geçirirler. İşte kıyamete kadar bu minval üzere giderler. Yukarıda anılan sebeplerledir ki ay bazen kaybolur; bazen hilâl, bazen yarım ve bazen de dolunay olur.

Diğer yıldız ve gezegenlerin büyüklerine onar melek, küçüklerine birer melek tayin olunmuştur. Bu melekler hikmet ve kudret sahibi Allah'ın dilemesiyle belirlenen vakitlerinde doğup batmaları, her birini kendi doğacakları yere götürmeleri, anılan yıldızlardan kopan parçalarla, semâda konuşulanları dinleyen şeytanları taşlayıp yakmaları için gökyüzü deryâsında hareket ettirirler. Hak teâlâ kudretiyle güneş, ay ve bütün yıldızlar içinden ancak beş tanesi için, yeryüzünün iki tarafında doğup batacakları çeşitli noktalar belirlemiştir. Bu sebeple sözü edilen yıldızlara *yedi gezegen* (seb'a-i seyyâre)[406] derler ki her gün başka bir yerden doğup farklı bir yerde batarlar.

Hak teâlâ güneşe mahsus olmak üzere doğu tarafında kara balçıktan kaynayan yüz seksen kaynak fışkırtmıştır. Aynı şekilde batı tarafından da kara balçıktan çıkan yüz seksen pınarı batırmıştır. Bunlar, şiddetli ateş üzerinde kaynayan kazanlar gibi fokurdayıp dururlar. Büyük güneş, her şeyi ölçüp biçen ve her şeyi bilen Allah'ın dilemesiyle altı ay boyunca her yeni günde farklı bir noktadan doğar ve her gün başka bir yerden batar. Altı ayın bitiminde tekrar eski doğduğu ve battığı noktalara döner; senenin bitiminde (ilk günkü) makãmına dönüp gelmesiyle güneyden kuzeye, kuzeyden güneye hareket etmiştir. Bu sebepledir ki kış mevsiminde güneşin doğuş ve batış noktaları güneyden olur. Yaz mevsiminde kuzeyden doğup batar. güneşin hareketleri tâ kıyamete kadar bu şekilde devam eder.

Eğer bu parlak güneş(in ışınları) gökyüzü denizi içinde süzülmeyip doğrudan atmosfere girse ve şimdi bulunduğu yerden bize yaklaşsaydı, yeryüzünde bulunan bütün canlılar yanardı. Ve eğer ayın güzelliği adı geçen "gökyüzü denizinin suyuyla örtülü olmayıp sahip olduğu parıltıyla berâber görülseydi; **[9/b]** insanlar parlak ayın güzelliğine kapılıp hayrân olurlar ve onu biricik sevgili edinirlerdi" diye haberde aktarılmıştır.

Üçüncü Madde

Geceyi, gündüzü, güneşin secdelerini; Güneş ve ay tutulmalarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimlerinin ekseriyeti şöyle demişlerdir: Her gün güneşin batma vakti olduğunda, gece için görevli olan melek, gecenin siyah mücevherini semâdan doğu tarafına asıp yavaş yavaş ufuklara gönderip yaydıkça, gündüz için görevli olan melek de ağır ağır gündüzün beyaz mücevherini gökyüzüne kaldırır. Böylece gecenin mücevherleri ufukları kaplar ve karanlık gece ortaya çıkar. Son derece parlak olan güneş batınca, onu tutmakla görevli melekler, güneşi gökten göğe sür'atle kaldırıp iki saat içinde arş-ı azamın altına götürürler. Güneş burada, kâinâtın Rahmân olan Rabbine secde edip melekler de onunla birlikte secdeye varırlar. Cebrâil (a.s.), arşın nûrundan güneşe bir günlük nûr elbisesini giydirir.

Sonra gecenin vakti dolunca, güneşin doğma vaktinden iki saat önce gündüz için tayin edilen melek, gündüzün beyaz mücevherini ufuktan doğu tarafına asıp yavaş yavaş ufuklara gönderip yaydıkça, gece için görevli melek dahi yavaş yavaş gecenin siyah mücevherini semâya kaldırır. Tâ ki gündüzün beyaz mücevheri bütün ufukları kaplayıp cihanı aydınlatır. Güneşi taşımakla görevli melek de onu sür'atle bir gökten diğer göğe indirip iki saat içinde o günkü doğduğu noktaya getirir. Sonra o parlak güneş doğduğunda, onunla birlikte tayin edilmiş olan üç yüz altmış güneş meleği tesbih ve tehlil ederek doğar ve kanatlarını yayarlar. Nûrlu güneşi o günün belirlenmiş saat ve dakikaları miktarınca hareket ettirerek batıya doğru götürür giderler. İşte bu minval üzere nûrlu güneş, batıdan batıp doğuş yerinden doğar; kıyamet yaklaşıncaya değin bu şekilde gelip gitmeye devam eder. Kıyamet yaklaşınca üç gün kadar arşın altında bekleyip dördüncü günü batıdan doğsa gerektir. Bu durum, kıyametin kopması için sayılan şartların en meşhuru ve kıyamet alâmetlerinin en büyüğüdür. Güneşin batıdan doğmasından sonra artık tövbeler kabul olunmaz. Küfür ve isyandan pişman olmak bir fayda sağlamaz.

Hak teâlâ güneşin ve ayın tutulmaları için belirli vakitler takdir etmiştir ki yeryüzünde bulunan kullar güneşin ve ayın uğradığı değişimleri görüp uyansınlar, Allah'a yönelip tövbe etsinler.

Güneş tutulmasının vaktine gelince, nûrlu güneş arabasından inip gökyüzüne doğru denize gider. Eğer tamamen o denize düşerse, tam güneş tutulması gerçekleşir. Güneşin yıldızları örten ışığı ortadan kalkar, yıldızların en büyüğü ortaya çıkar. Ve eğer güneşin yarısı gök yüzü denizine

düşerse, düştüğü yer kadarında tutulma meydana gelir. Güneş tutulması anında güneş melekleri iki kısma ayrılır. Bir kısmı tesbih ederek onu arabasından yana çekerler. Diğer bir kısmı yine tesbih ederek arabayı güneşe doğru yaklaştırırlar. Yine bu sırada güneşi batıya doğru alıp giderler. Bu şekilde iki üç saat miktarı bir zamanda güneşi önceki gibi arabasına koyarlar. Sonra nûrlu güneşi, dünyaya ışık verirken battığı yere doğru çekerler.

Ayın tutulması vakti geldiğinde aynı şekilde güzel ay arabasından gök yüzü denizinin derinliğine ya tamamen ya da kısmen düşer ve düştüğü miktarda tutulma meydana gelir. O sırada onu hareket ettirmekle görevli melekler dahi iki kısma ayrılırlar. Yukarıda anlatıldığı üzere ayı tekrar arabasına koyarlar. Ay tekrar parlar; karanlık geceyi aydınlatır ve melekler onu alıp tekrar battığı yere götürürler. Ay ve güneş tutulmasının bir çok faydaları vardır. Bunlardan biri şudur; güneşi ve ayı tanrı edinenlerin sözlerinin asılsızlığı **[10/a]** ortaya çıkar. Çünkü değişime uğrayan nesne tanrı olamaz. Güneşin, ayın görünmediği son üç günde kendi parlaklığını gösterip de tutulması ve ayın da dolunay halindeyken tutulmasının onun eksilmeye yakın olduğuna delâlet ettiği gibi, "her kemâle erenin zevâle uğraması kesindir" sözü gereği bolluk içinde bulunan kemâl sahibi kimselere, belâdan emin olmamaları ve Hazret-i Hakka yönelmeleri gerektiğini gösterir. Nitekim Habîb-i Ekrem (s.a.v.): *"Güvende olmayı umarak belâ içinde olmayı* (sınanmayı)*, emniyet halinde iken belâdan* (imtihan edilmekten) *daha çok severim"*[407] buyurmuştur. Çünkü Allah bir kuluna ancak belâ (denemek) için emniyet hissi verir.

Güneş ve ay tutulmalarının bir faydası da şudur; Kıyamet gününde kimi yüzlerin beyaz ve kimi yüzlerin de siyah olacağını hatırlayıp kul o güne hazırlıklı olur ve her zaman Hakk'ın rızasını gözetmek gerektiğini unutmaz. Güneş ve ay tutulmalarını gözlemleyenlerin günahlarından tövbe edip bağışlanma dileyerek Allah'a yönelmeleri gerekir.

Dördüncü Madde

Kâinâtın bazı durumlarını ve atmosferi bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri şöyle demişlerdir: Hak teâlâ yukarıda söz konusu yıldız denizinin altında bulunan hava denizinin ortasında, yer ile gök arasında bir su denizi yaratmıştır. Buna bahr-ı *mekfûf* (kapalı deniz) denir. Orada yüz binlerce çeşit yaratık balıklar gibi yüzüp

gezerler. Bu denizin suyu ile Nûh Tûfanı meydana gelmiş, Hazret-i Nûh'un kavmi, bu denizin suyu ile helâk olmuştur.

Hak teâlâ yağmur yağdırmayı murad edince gökler üzerinde bulunan *bahri- erzâk* (rızıklar denizi)nden belirli vakitlerde taksim edilmiş rızıkları bir semâdan diğer semâya indirir ve bahr-ı *mekfûf*a ulaştırıp oradan rüzgara yükler, bulutlara haber verir. Bunun üzerine bulutlar, rızıklarla donatılmış suyu kalbur misali eleyip yağmur damlaları haline getirirler. Oradan Allah'ın emriyle her yağmur damlasını bir melek indirip olması gereken yere bırakır. Melekler nûrdan yaratılmış varlıklar olduklarından, gökyüzünden yere yağmur damlası indirme gibi bir vazifeyi görürken, aralarında çarpışma olmayıp ışık hüzmeleri gibi birbiri içinden geçebilirler. Ve göklerden yeryüzüne ölçülüp hesap edilmeden bir damla bile yağmur yağmaz. Her yağmur damlasının karaya ve denize pek çok faydaları vardır. Eğer o damla rızık ile dolu ise, yerde bitkiler yeşerir, denizde de sedeflere ulaşıp inci meydana gelir. Böylece, rızıklar bulunduğu denizden *yağmur denizi*ne, oradan bulutlara, onlardan da karaya ve denizlere iner. Hak teâlâ *atmosfer*de yani *hava denizi*nin içinde kardan ve doludan nice yüzbin dağlar yaratmıştır. Yeryüzünün bir tarafına kar ve dolu gönderecek olduğunda bununla görevli melek Mikâil (a.s.)'a emir verir. Mikâil de vekili olan İsmail'e emir verir; o da her yağmur damlasını Hak tarafından murad olunan yere ulaştırmak üzere bir melek görevlendirir. Nitekim Hak teâlâ: **"Gökteki dağlar** (gibi büyük bulut parçaların)**dan bir dolu indirir"** (Nûr, 24/43) buyurmuştur.

Hak teâlâ yukarıda sözünü ettiğimiz yeşil cevherden suyu yaratınca, onun buhârından rüzgarı yaratmıştır. Yer ile gökler arasında olan rüzgarlar üç kısımdır. Biri *rîh-ı akîm* (kısır rüzgar)dır ki Âd Kavmi'ne gönderilmiştir. Bir diğeri *rîh-ı sevâd* (kara rüzgar)dır ki yıldızlar denizini, yağmur denizini, kar ve dolu dağlarını yüklenip atmosferde tutmuştur. Üçüncü çeşit rüzgar ise yeryüzündekilerin rüzgarıdır. Doğu-batı, güney-kuzey yönlerinden hareket eden havadır. O, bulutları ve buharları birleştirir ve ayırır, yağmuru ve karı ineceği yerlere alıp götürür. Şu halde rüzgarların esmesi, Mîkâil (a.s.)'ın tedbirine bağlı olup yönlendirmesine âmâdedir. Onun izniyle eser ve dururlar. Hak teâlâ söz konusu havayı, yarattıklarının ruhlarına da üflemiştir. Bu rüzgarı, varlıkların mutluluk, esenlik ve dirlik, düzen kaynağı kılmıştır. Eğer rüzgar olmasaydı her şey bozulur ve kokuşurdu; **[10/b]** bütün kara hayvanları yok olurdu.

Rüzgarın, yağmur yağması ve bitkilerin yeşermesi gibi pek çok şeye yararı vardır. Yüzlerin güzelleşmesi, hayatın muhafazası ve eşyaya tazeliğinin sağlanması gibi sayısız faydaları vardır. Hak teâlâ bulutları, içleri boş ve saydam olarak yaratmıştır. Mikâil (a.s.)'ın yardımcıları onları gökyüzünde toplayıp yeryüzüne yaklaştırınca gökyüzünü kaplarlar; yoğun bulut tabakaları haline gelirler. Görevli melekler bulutları göklere kaldırıp da yeryüzünden uzaklaştırınca, tekrar dağınık ve parlak hale gelirler. Hak teâlâ bulutları sevk etmek için Ra'd adında bir küçük melek yaratıp onu Mîkâil (a.s.)'ın emrine vermiştir. Onun demirden bir kırbacı (kamçısı) vardır ki onunla bulutları deve sürülerini güder gibi sevk eder. Şiddetle vurmasından dolayı kırbacından ateş çıkar. İşte o ateşe şimşek derler. Eğer söz konusu ateşin bir kıvılcımı yere düşerse, ona yıldırım derler.

Şimşek çakması anında işitilen ürpertici gürültü küçük bir melek olan Ra'd'ın sesidir ki o işini görürken hamd ile Cenâb-ı Hakk'ı tesbih eder. Ve öylece bulutları gidecekleri yerlere sevk edip gider. Nitekim Hak teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde: **"Gök gürültüsü, Allah'ı hamd ile tesbih eder. Melekler de heybetinden dolayı O'nu tesbih ederler."** (Ra'd, 13/13) buyurmuştur. Hadis-i şerifte buyrulmuştur ki: *"Havada meydana gelen yeşil ve kırmızı kavis (yay), kavs-i kuzâh (gökkuşağı) değildir. Çünkü kuzâh şeytanın adıdır. Belki de o, kavsullahtaki (Allah'ın yayı) rahmet belirtisi, kudret alâmeti ve bereketin habercisidir."*

Hak teâlâ yeryüzüne yakın olan havayı yeryüzünde bulunan mahlukatın koklayıp nefes almaları ve hayatlarını sürdürmeleri için latîf olarak yaratmıştır. Bu havanın üstünde duman, onun üstünde beyaz bulutlar, onun üstünde yağmur bulutları ve onun üstünde de uçan bir takım kuşlar yaratmıştır ki bu kuşların ne gökleri çevreleyen denizde yuvaları vardır, ne de yeryüzünde bir meskenleri vardır. Onlar ancak hava yerler, hava içerler, havada uyurlar ve eşleriyle havada çiftleşip yumurtlarlar. Bu yumurta canlanıp kanatları oluşup uçuncaya kadar bulunduğu yerden düşmeye devam eder. Sonra yukarı doğru uçmaya başlar ve asıl ait olduğu mekâna gider. Hak teâlâ söz konusu kuşların bulunduğu havanın üstünde kar ve dolu dağlarını, onun üstünde yukarıda bahsi geçen gökleri çevreleyen denizi, onun üstünde latîf hava tabakasını ve onun üstünde *yıldızlar denizi*ni yaratmıştır. Güneş, ay ve yıldızların nûrları gerçekte pek büyük ve şiddetlidir. Onlarla bizim aramızda bulunan hava latîf, deniz berrak, kar ve bulut az olduğundan, tamamen engel oluşturmazlar. Eğer güneş ile yeryüzü

arasında yukarıda anılan hava, deniz, kar ve bulut o kadarcık bir perde oluşturmasaydı, güneşin sıcaklığına hiçbir canlı varlık dayanamazdı.

DÖRDÜNCÜ FASIL

Yedi denizlerin niceliğini, sekiz kaf dağını, yedi kat yer tabakasının durumlarını; her bir tabakanın sâkinlerini, cehennemi ve yedi tabakasını, her bir tabakasında bulunanları, kıyamet alâmetlerini ve o gündeki durumları, kâinâtın yok oluşunu ve mahşerin durumlarını beş madde ile açıklar.

Birinci Madde

Yedi denizi, dağları, yerleri ve cehennemi özet olarak bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri şu konuda görüş birliği içindedirler. Hak teâlâ gökleri ve yerleri yaratmayı murad edince, daha önce sözünü etmiş olduğumuz yeşil cevherin suyundan, cennetleri ve hazineleri, altında kalan artığının katıksız ve latîf olanından da yedi kat gökleri yaratmıştır. Ondan arta kalan bulanık ve yoğun kısmı (tortuyu) birbirine vurmuştur. Onun özü üstüne çıkıp da dalgaları yükselince, söz konusu özü ve dalgaları öylece dondurmuş, yerler ve dağlar, işte böylece meydana gelmiştir. Bundan sonra Hak teâlâ bütün dağların ana damarlarını (fay hatlarını), yeryüzünü bütünüyle kuşatmış olan Kaf Dağı'na bağlamıştır. Bir büyük meleği, meydana gelecek depremlerle ilgili görevlendirmiş; **[11/a]** dağların damarlarını (fay hatlarını) ona itaatkâr kılmıştır. Hak teâlâ bir yerin halkını günahlardan sakındırmak isterse, görevli melek Allah'ın emriyle o bölgedeki dağların damarlarını harekete geçirir. (fay hatlarını tetikler) Böylece o bölgenin halkı deprem korkusuyla içine düştükleri gafletten uyansınlar ve Hak teâlâya yönelip O'na itaat etsinler.

Cenâb-ı Hak bundan sonra yedi deniz yaratmıştır ki onların en küçüğü, yerin etrafını Kaf dağının ötesinden kuşatmıştır. Bu sebeple onun adı (bahr-i muhît) *kuşatıcı deniz* olmuştur. Onun ötesinde, Kanyes adında ikinci bir deniz vardır. Onun ötesinde, Esam adlı üçüncü deniz vardır. Bunun ötesinde dördüncü deniz vardır, adı Muzlem'dir. Bunun ötesindeki beşinci denizin adı Mırmas'tır/Mirham'dır. Onun ötesinde altıncı deniz vardır, adı Sâkin'dir. Onun ötesinde yedinci deniz vardır, adı Bâkî'dir ve yedi denizin sonuncusudur. Söz konusu yedi deniz birbirini kuşatmış vaziyettedir bunlardan her bir denizin genişliği beş yüz yıllık yoldur.

Hak teâlâ yukarıda sözünü ettiğimiz yeşil cevherin arta kalanından, bu denizlerden her ikisi arasında, birinci deniz ile yeryüzünün etrafı arasında ve yedinci denizin ötesinde yeşil bir Kaf dağı yaratmıştır. Böylelikle sayıları sekiz olmuştur. Sözünü ettiğimiz Kaf dağlarından her birinin genişliği beş yüz yıllık mesafedir. Bundan sonra Hak teâlâ sonsuz kudretiyle kazıklara benzeyen dağların yedisi üzerine yedi kat semânın çevresini kubbeler misali koymuştur. Sekizinci Kaf dağı ise dünya göğünün içinde, (bahr-i muhît) *kuşatıcı deniz* ile yeryüzü arasında hepsinden ayrılmış vaziyette, yalın halde kalmıştır. O yeşil dağı gökyüzünün derinliklerinden güneşin ışığı, ay ve yıldızların parıltıları aydınlatır. Bu ışıltılar Kaf dağından gökyüzüne aksettiğinden renksiz olan havayı mavi renkte gösterir. Halk bunu gökyüzünün rengi zannetmektedir.

Hak teâlâ yedi denizin her birini denizlerde yüzen balıklar gibi rengârenk binlerce türden yaratıkla doldurmuştur. Ve yedinci kat göğün duvarı olan Kaf dağının ötesinde büyük bir yılan yaratmış olup o büyük dağı halka gibi çepeçevre kuşatarak, başını kuyruğu üzerine koymuştur. Bu vaziyette kıyamete kadar Hak teâlâyı yüksek sesle tesbih eder. İşte bu denizler içinde yedi kat yeryüzü bir gemi gibi hareketli ve huzursuz halde çırpınıp durmakta iken, Hak teâlâ onun için büyük bir melek tayin etmiştir.[408] Yedi cehennemin altında sert bir rüzgar yaratmıştır. Cehennem tabakalarından olan *saîr* ve *sakar* bu rüzgarın üzerinde bulunur. Daha sonra Hak teâlâ o rüzgarın altında bir karanlıktan (zulmet) ibaret perdeler **[11/b]** yaratmıştır. Yaratılmışların bilgisi ancak o perdelere kadar olanı anlamaya yetmiştir. Mülkünü ve mülkünde olanları hakkıyla ancak ve sadece Allah teâlâ bilir.

İkinci Madde[409]

Yedi kat yerin ayrıntısını, her tabakada bulunanları, cehennemin yedi tabakasını ve bunlardan her birinin ismini ve oralarda bulunan cehennem ehlini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri görüş birliği halinde şöyle demişlerdir: Hak teâlâ kudretiyle yerleri, birbirinin altında yedi tabaka halinde yaratmıştır. Bu tabakalardan her birinin genişliğini ve her iki tabaka arasındaki uzaklığı beş yüz yıllık mesafe kılıp aralarını hava ile doldurmuştur. İlk tabakanın adı, *Dimka*'dır; yukarıda değinilen *kısır rüzgar* gibi havası nâhoştur. Onda, Berşem adıyla bilinen bir tür yaratık vardır. Onlara âhirette hem hesap hem de azap vardır. İkinci tabakanın adı, *Celde*'dir. Ve onda cehennem ehli için azâbın her türlüsü hazırlanmıştır. Ora

halkının adı Tamas olup birbirlerini yerler. Üçüncü tabakanın ismi *Arka*'dır. Onda, kuyrukları mızrak gibi katır büyüklüğünde akrepler vardır. Her birinin kuyruğunda üç yüz boğum vardır. Bu boğumlar öldürücü zehirle doludur. Oranın sâkinleri hasis, bencil bir millettir. Onlara *Kabes* derler ve onların yiyeceği toprak, içeceği çiğ tanesidir. Dördüncü tabakanın adı, *Harbâ*'dır. Orada dağlar misali büyük ejderhalar vardır. Kuyrukları uzun hurma ağaçları gibi heybetlidir. Eğer bunlardan birinin zehiri bahr-ı muhîte karışmış olsaydı, deniz yaratıklarının tamamı onun etkisiyle yok olup giderdi. Onun sâkinlerine *Cülhâm* denir. Onların ne gözleri ne de ayakları vardır. Sadece iki kanatları vardır, onlarla uçarlar.

Beşinci tabakanın adı, *Melsel*'dir ve orada yaşayanların ismi *Mahtat*'tır. Onlar, sayıları hesap edilemeyecek kadar çoktur, birbirlerini yerler. Orada kükürtten dağlar misali (büyük) taşlar vardır. O taşlar, kâfirlerin boyunlarına bağlanıp cehenneme bırakılırlar. Altıncı tabakanın adı, *Sicn*'dir ve cehennem ehlinin amel defterleri oradadır. Orada bulunanlara, *Katâta* derler. Bunların hepsi kuş sûretindedir. Ancak elleri insan eli, kulakları sığır kulağı ve ayakları koyun ayağı gibidir. Onlar bir bakıma melekler gibidir. Yemezler, içmezler, uyku bilmezler ve cinsî münasebette bulunmazlar. Sürekli Hak teâlâya ibadet halindedirler. Bir rivayete göre cehennem ehlinin ruhları kıyamete kadar oraya haps edilmiştir. Yedinci tabakanın adı, *Ucbâ*'dır. Orada bulunanların adı, *Cesûm*'dür. Hepsi de kısa boylu Habeşîler gibidir. Elleri ve ayakları yırtıcı hayvan pençesine benzer. Ye'cûc ve me'cûcü onlar helâk edecektir.

Lânetlenmiş şeytan hâlâ avânesiyle birlikte orada bulunmaktadır. Kendisi bir taht üzerinde oturur, avânesi etrafında sıra sıra dizilip el-pençe divan dururlar. Yeryüzünde insanları nasıl yoldan çıkardıklarını, ne gibi fitne ve fesâd uyandırdıklarını ona arz ederler. Bunlardan hangisinin fitne ve fesâdı daha büyük ise, iblis onu yanına çağırıp yaptıklarını över ve iltifat ederek has adamlarından kabul eder. Hak teâlâ Muhammed (a.s)'ın ümmetini onların şerlerinden korusun. Âmin.

Yukarıda anlatılan bu yerin ortasında karanlıktan bir perde vardır. Ve bu zikredilen yedi kat yer, büyük bir meleğin omzunda durmaktadır. Hak teâlâ yedi kat yerin altında bulunan yeşil kaya, kırmızı boğa, büyük balık ve büyük denizin altında kendi gazabından yedi tabaka cehennem yaratmıştır ki bunların her biri diğerinden aşağıdır. Cehennem tabakalarından her iki tabakanın arası beş yüz yıllık mesafedir.

Cehennemin yedi kapısı vardır ki bunlardan her birinin içinde ateşten yetmiş bin dağ vardır. Her dağda ateşten yetmiş bin vâdi vardır ve her vâdide ateşten yetmiş bin kale vardır. Her kalede ateşten yetmiş bin ev vardır. **[12/a]** Her evin içinde halatlar, sandıklar, tokmaklar, topuzlar, zincirler, bukağılar, köpekler, yılanlar, zehirli akrepler, kaynar ve irinli sular, zehir ve zakkum gibi bin bir türlü azap vardır. Orada kapkara yüzlü, gök gözlü zebânî melekleri vardır, hepsi de sağırdır ve onlarda merhamet yaratılmamıştır. Bunlar sayılamayacak kadar çoktur ki Hak teâlâ zebânîlerin başına Mâlik denilen büyük ve heybetli bir meleği reis kılmıştır. Yedi cehennemin hâkimi ve kapıcısı odur.

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir[410] ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır[411] ki orası Yahudiler için ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir[412] ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir[413], Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır[414]. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir[415]. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

Ey bağışlayıcı Allah'ım, affınla bizi azâbının ateşinden koru!

Üçüncü Madde

Âlem ağacının meyvesi olan Âdem (a.s)'ın ruhu bütün yaratılmışlardan önce iken hepsinden sonra ortaya çıkmasını, cennete yükselişini ve oradan inmesini; neslinden gelenlerle yeryüzünün imar olmasını ve onun nesebinden Habîb-i Ekrem Muhammed Mustafa (s.a.v) Hazretleri'nin dünyaya gelmesini, onun getirdiği dinin ve efendiliğinin kıyamete kadar geçerli olacağını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri görüş birliği içinde şöyle demişlerdir: Hak teâlâ ruhlar âlemini yaratıp iki bin yıl kadar zaman geçtikten sonra cisimler âlemini var etmiş, altı günde arş-ı âlâdan karanlıklara ve perdelere varıncaya kadar bütün âlemlerin tamamını bir

düzen ve intizam içine koymuştur. Bundan sonra büyük melekleri arş-ı a'zamın ayağında yerleştirip Yüce zâtından korkan ve saf tutan (hâffûn ve sâffûn) melekleri için arşın çevresini mekân eylemiştir. Diğer büyük meleklere ise, mertebelerine göre belirlenmiş makãmlar bağışlayıp bir kısmını *kürsî*de, bir kısmını *sidre*de, bir kısmını *hamd sancağı* (livâi'l-hamd) altında ve bir kısmını da cennette hûri ve hizmetkârlarla birlikte iskân eylemiştir. Meleklerin binlerce çeşidiyle gökleri, yeryüzünü, denizleri ve cehennemi doldurmuştur. Hak teâlâ onları karada ve denizlerde olan yaratıklarına hizmetkâr kılmıştır. Cehenneme dolan melekler *zebânî*lerdir. Ruhlar bölük bölük askerler gibi gökleri ve yeri kuşatmış olan İsrâfîl'in sûru içinde olup her sınıf kendi mertebe ve derecesine göre makãmını bulmuştur.

Çünkü Hak teâlâ **"Gökleri ve yeri yarattığı gün"** (et-Tevbe, 9/36) cisimler âleminin her tarafını, *arş-ı âlâ*dan en aşağı perdelere varıncaya kadar melekler, ruhlar, bedenler ve diğer yaratıklarla doldurmuştur. Sonra bu dünyayı, yani yeryüzünü de çeşit çeşit yaratıklarıyla doldurmuş, boş bırakmamıştır. Yeryüzünün üzerindeki bütün vâdilerde ve dağlarda *darı* bitirmiş, bütün yeryüzünü onunla doldurunca da kudretiyle bir *tâvûs kuşu* yaratıp dünya dolusu *darı*yı ona rızık olarak vermiştir. Bundan sonra tâvûs kuşu, kendisine rızık olarak verilmiş darıyı yıllarca yiyip **[12/b]** on vâdi dolusu darı kalınca, korkusundan günde sadece on tanesini yemeye başladı. Bir müddet sonra sadece bir vâdi darı kaldı. İşte o zaman tâvûs kuşu günde bir darı ile yetinmeye başladı. Nihayet Allah katından ona ayrılan rızkı sona erince, tâvûs kuşunun da eceli gelmişti.

Bir kere düşünülse, bu köhne dünya ne zamandan beri bu düzeni bulmuştur ve nelerden arta kalmıştır? Bu sorular etrafında düşünmek, akıl sahipleri için ibret alınacak bir ders olmuştur. Bundan sonra Hak teâlâ hikmetiyle yeryüzünde renksiz, dumansız ve sıcaklığı olmayan ateşten cini yaratıp ona Mâric ismini vermiştir. O cinlerin babasıdır. Ondan eşini yaratıp ona da Mârice adını vermiştir. Bu ikisinin evliliğinden cin topluluğu türemiş yüzbinlerce kabîle meydana gelmiştir. Allah'ın rahmetinden kovulmuş iblis dahi onların arasından çıkmıştır. Cin toplumu nihayetinde çoğalarak yeryüzünü doldurmuşlardır. Şekil itibariyle insana benzemektedirler. Ancak melekler gibi latîf varlıklar olduklarından, istedikleri şekle girebilirler. Soyları öylesine çoğalmıştır ki yeryüzüne sığamamışlar, bu yüzden lânetlenmiş şeytan evlatlarıyla birlikte dünya göğüne çıkıp oraya yerleşmişlerdir. Bütün cinler gece gündüz Allah'a ibadet edip aslâ isyan

etmezlerdi. Bu şekilde yedi bin sene geçti, ardından yeryüzünde kalanları karışıklık çıkarıp kan dökmeye başladılar. Allah'a itaati bırakıp isyan ettiler. Bundan sonra Hak teâlâ her yüz senede bir kere kendi içlerinden peygamber göndermiş, onlar onu da öldürmüşlerdir. Bu şekilde on iki bin senede yüz yirmi peygamber öldürmüşlerdir. Bundan sonra Hak teâlâ onlara gazaplanıp dünya semâsında yerleşmiş olan iblisi evlatlarıyla birlikte yeryüzüne göndermiştir. Ardından dünyada bulunan cinleri bir yerde toplayıp gökten bir ateş indirmiş ve onunla hepsini yakmıştır.

Göklerden gönderdiği iblis soyunu, denizlerdeki adalara yerleştirmiştir. İblis önceleri Allah'a son derece itaatkâr ve emirlerine boyun eğici olduğundan, onu yedinci kat göğe yükseltti, ilâhî dergâhta değerini yücelterek cennetine koydu. Yeryüzü boş kalmasın diye göklerden melekler indirip onları dünyaya yerleştirdi. Onlar da hep Allah'a ibadetle meşgul oldular; böylece bin yıl dünyada kaldılar. Cinlerin babası Mâric'in yaratılmasından beri yirmi bin yıl geçmiştir. Bundan sonra Hak teâlâ insanlığın atası Âdem (a.s.)'ı yaratmayı[416] murad edince Azrâil (a.s.)'ı gönderip yeryüzünde yedi iklimden çeşit çeşit toprak aldırmış ardından Cebrâil (a.s.)'ı gönderip o kuru toprağı kırk gün yoğurmasını emretmiştir.

Bundan sonra Hak teâlâ, kuru toprak iken yoğrulmakla balçık haline gelen çamuru en güzel bir biçimde Numan vâdisinde şekillendirdi. Onun değerinden ötürü kendi ruhundan ona üfleyip yeryüzünde kendisine meleklerin secdegâhı kıldı ve kendi soyuna peygamber yaptı. Bütün melekler ona secde ettikleri halde, iblis bu emre karşı gelip secde etmediği için lânetlenip huzurdan kovuldu. Ve kıyamete kadar kendisine süre tanındı ve kendi soyundan gelen kalabalık bir toplulukla Âdem (a.s.) nesline musallat olma fırsatını elde etti. Lânetli şeytan Âdemoğlunun bedenine her tarafından girer, damarlarında kan gibi dolaşarak yoldan çıkarır, aldatır. Ancak şeytanlar hiç kimseyi zorla kâfir ya da isyankâr edemezler. İbadetleri sevimsiz ve zor gösterip günahları kolay ve hoş göstererek insana vesvese verirler. Hak teâlâ, hepimizi lânetli şeytan ile onun yardımcılarının kötülüklerinden korusun. Âmin.

Hak teâlâ, Âdem (a.s.)'ı yeryüzünde yarattıktan kırk yıl sonra onu göklere kaldırdı ve Firdevs Cenneti'ne koydu. Ona her cennete mahsus, eşsiz güzellikte elbiseler giydirdi ve pek çok nimetler verdi. Ona bir nimeti **[13/a]** verdikçe, "Bu nimete kanaat eder misin" diye Âdem (a.s.)a hitap etmiş, o da her seferinde, "Buna kanaat etmem ey Rabbim" diye cevap vermiştir. Nihayet Âdem (a.s.)'a bir uyku hali verdi. İşte o uyuklama sırasında Âdem

(a.s.)'ın sol kaburga kemiğinden Hz. Havva anamızı yaratınca Âdem (a.s.) gözünü açıp yanında kendi gibi sevimli bir insanın oturmakta olduğunu gördü. Onunla sohbet edip aralarında dostluk, muhabbet ve yakınlık hâsıl olunca Hak teâlâ Âdem'e tekrar hitap edip; "Ey Âdem, bu nimetimle nicesin?" diye buyurdu. O dahi şöyle cevap verdi; "Ey Rabbim, hesapsız nimet denizine, gark oldum. Bu nimetini bütün nimetlerden daha üstün buldum. İşte bununla yetinirim. Havva ile huzura erip dostluğuna alışıp onunla muradıma erdim. Bu verdiğin nimete şükrediyorum, onun bahşettiği mutlulukla doldum." dedi.

Bundan sonra Hak teâlâ ona şöyle seslendi: "Ey Âdem! Havva ile birlikte cennetimde kalınız, verdiğim her türlü nimetlerden lezzet alınız. Ancak buğday ağacının yakınına bile varmayınız. Odan yiyerek bana karşı isyan etmiş olmayınız" diyerek tembih etmiştir. Bundan sonra Hz. Âdem ile Havva bin yıl kadar cennette safâ sürmüşlerdir. Bundan sonra Âdem atamız, Havva anamızın sözüne uyarak buğday ağacından alıp ikisi de yediklerinde Hak teâlâ onları cennet elbiselerinden soyup dünyaya indirmiştir. İşte o vakit Âdem (a.s.) Hindistan'da yüksek bir dağ üzerine inmiştir. İki yüz yıl o dağda ağlayıp tövbe ile meşgul olduktan sonra, tövbesi kabul olunmuştur. Havva anamız da Âdem atamızı bulmak için yeryüzünün her tarafına gitmiştir. Hz. Âdem'in tövbesi kabul olunca, o da Hz. Havva'yı aramaya koyulmuş, iki yüz yıllık hasretin ardından Arafat dağı üzerinde kavuşmaları mümkün olmuştur.

Nazm

İki cânibden ol iki müştâk
İkisi bile mübtelâ-yı firâk
Birbirine hemân eriştiler
Ağlayıp sarmaşıp görüştüler

Günümüz Türkçesiyle

İki taraftan, o iki âşık, bu şekilde ayrılığa düçâr oldular. Birbirine kavuşur kavuşmaz ağlayıp, kucaklaşıp hasret giderdiler.

Bundan sonra Hz. Âdem ile Havva *Şâm-ı Şerif*'e gittiler ve beş yüz yıl orada kaldılar. Hâbil ile Kâbil orada dünyaya geldi. Sonra tekrar *Hindistan*'a gittiler. Ömürleri iki bin yıl olunca Hz. Âdem (a.s) *Serendib* adasında, ondan kırk yıl sonra Hz. Havva ise *Cidde*'de vefat etmiştir. Bundan sonra Hz. Âdem ile Havva'nın zürriyetleri yeryüzünü mesken tutup

imar etmişlerdir. Ve Hz Âdem (a. s.)'ın neslinden binlercesi peygamberlik makãmına geçmiştir. Hz. Âdem'den altı bin sene sonra *Mekke-i Mükerreme*'de Hz. İsmail evlâdından, *Kureyş* kabilesinden, *Haşimoğulları*'ndan Abdullah'ın soyundan Muhammed Mustafa (s.a.v) hazretleri dünyaya gelip kırk sene velâyet zevkiyle manevî safâlar sürmüştür. Kırk bir yaşında bütün insanlara ve cinlere peygamber olup; on üç sene *Mekke*'de kâfirlerden ezâ ve cefâ çekmiştir. *Mekke*'de mağlup iken *Medine*'ye hicret etmiştir. Hicretin onuncu senesinde *Mekke'ye üstün* gelip orayı fethettikten sonra tekrar *Medîne*'ye dönmüştür. Yaşı altmış üçe erdiği yılda *Medine*'de vefat etmiştir.

Bizim Peygamberimiz (s.a.v) peygamberlerin sonuncusudur. Ondan sonra peygamber gelmez. Onun getirdiği dînî esaslar kıyamete kadar bâkîdir, ortadan kaldırılamaz. Hükümleri hiçbir şekilde değiştirilemez. Rasûlullah'ın hicretinden bu güne kadar kamerî takvime göre sene, 1170 olmuştur. (M. 1756) Şu halde zamanın son demleri olup dünyanın ömrü tükenmiştir. Kıyamet yaklaşmıştır; edep ve hayâ, muhabbet, bağlılık, doğruluk ve gönül rahatlığı kaybolup gitmiştir. Çünkü Peygamberimiz (s.a.v)'in haber verdiği kıyamet şartlarının pek çoğu gerçekleşmiştir.

Allah'ım! Bizi âhir zaman fitnelerinden koru! Şu dünyadan ancak şehidlik mertebesi ve iman ile çıkar. Sınırsız rahmetinle bu isteklerimizi bize bağışla! Ey merhametlilerin en merhametlisi!

Dördüncü Madde

[13/b] Kıyametin şartlarını ve alâmetlerini, sûrun üfürülmesini, depremleri ve insanların o andaki perişanlığını, yaratılmışların nasıl yok olup gideceğini ve göklerin nasıl harap olacağını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki sadece hadis âlimleri şu konuda görüş birliği içindedirler: Kıyametin şartları ve alâmetleri iki çeşittir. Bunlardan bir kısmı gizli alâmetler, diğerleri açık alâmetlerdir.[417]

Gizli alâmetler: İnsanlarda hürmet, sevgi, acıma duygusu, edep, hayâ, cömertlik, ahde vefâ, doğruluk, gönül rahatlığı, dostluğun korunması gibi dinî emirlerin yerine getirilmemesi. Allah korkusunun azalması şeriatın hükümlerinin uygulanmaması. Şehirlerde mescidlerin çoğalması ancak cemaatinin az olması, binâların yükselmesi, elbiselerin incelmesi, kadınların ve çocukların idareyi ele geçirmeleri. Kadınların erkeklere, erkeklerin kadınlara benzemeye heves etmeleri, eşcinsellik ve lezbiyenliğin yaygınlaşması, eşyanın bereketinin azalması, akraba ziyaretlerinin

kesilmesi, alış-verişlerde dînî hükümlere bağlılığın azalması, kötülerin saygınlık kazanması, iyilerin hor görülerek aşağılanması. Câriyelerin efendilerini doğurması, çokça kan dökülmesi, anarşi ve karışıklığın artması ve kabirlerin süslenmesi gibi hususlardır ki bunlara kıyametin şartları da denilir.

Kıyametin açık alâmetlerine gelince, bunlar on tanedir.[418]

1-Deccal'in ortaya çıkması.

2-Üç gece üstüste ayın tutulması.

3-Üç sene süreyle kıtalarda kıtlık olması.

4-Büyük bir dumanın her tarafı kaplaması.

5-Îsâ (a.s.)'ın dördüncü kat semâdan Şâm-ı Şerif'in beyaz minaresi üzerine inmesi, Deccal'i öldürüp Hazret-i Muhammed (s. a. v)'in dini üzere amel etmesi.

6-Muhammed (a. s.)'ın soyundan Mehdî'nin ortaya çıkıp kırk yıl adâlet üzere hüküm sürmesi ve sonra da gidip Îsâ (a. s.)'ı bulması.

7-Dâbbetü'l-arz'ın ortaya çıkması.

8-Ye'cûc ve Me'cüc'ün İskender'in seddinden çıkarak yeryüzünü istîlâ etmesi.

9-Îsâ (a. s.)'ın Mekke-i Mükerreme'ye gelip orada âhirete göç etmesi. Bundan sonra Kâbe-i Muazzama'nın yıkılması.

10-Güneşin batıdan doğup oradan yükselmeye başlaması.

Burada sayılan kıyamet şartlarının ve alâmetlerinin ortaya çıkmasından sonra, misk ve anber kokusu gibi tertemiz bir rüzgar eser ve mü'minlerin ruhları o rüzgarın serinliğinde makãmlarına uçup gider. Bundan sonra Kur'ân-ı Kerîm'in hükümleri yeryüzünden kalkar. İnsanların tamamı cehalet içinde kalırlar ve yüz yıl da bu şekilde geçip gider.

Tefsir âlimleri de görüş birliği içinde şunu söylerler: artık iş bu raddeye geldikten sonra Hak teâlâ, İsrâfîl (a. s.)'a sûra üflemesini emreder. Sûra üflendiği sırada yedi kat göklerde bulunan meleklerin hepsi ve yeryüzünde bulunan canlıların tamamı, kıyamet koptu zannederek yüz üstü düşüp kendilerinden geçerler. Göklere ve yeryüzüne bir titreyiş ve sarsıntı hâkim olur; yıldızlar dökülür, insanların saçları ve sakalları ağarır, hâmile olanlar, vaktinden önce çocuklarını doğurur. İnsanların hepsi kendinden geçip sarhoş gibi kala kalırlar. İşte bu, ilk sûrun üflenmesidir ki bütün yaratılmışlar korkuya kapılırlar. Kırk yıl bu şekilde sürüp gider. Bundan sonra Hak teâlâ İsrâfîl (a. s)'a tekrar sûra üflemesini emreder ve İsrâfîl (a. s.) ikincisinde sûra öyle kuvvetle üfler ki şiddetinden bütün dağlar

yerlerinden kopup havada savrulur **“atılmış renkli pamuk yığınları gibi”**[419] gibi dağılırlar. Yedi kat gökler parça parça olup; su misali eriyip yeryüzüne dökülür. Denizlerin suyu çekilir, yeryüzü kupkuru olur. Güneşin ve ayın ışığı çekilip kapkara olur. Kâinâtı karanlık kaplar; arş-ı âlâdan aşağıların en aşağısına, en dipteki perdeye değin ne kadar mahlukat ve melek varsa hepsi yok olurlar. Ancak büyük meleklerden (melâike-i mukarrabûn) sekizi kalır. Bunların ilk dördü; Cebrâil, Mikâil, Rıdvân ve Azrâil’dir. Diğer dördü; arşın taşıyıcıları (hamele-i arş)dır ki bunların biri de İsrâfîl’dir. Bundan sonra Azrâil (a. s.) Hak teâlânın emriyle diğer yedi meleğin ruhlarını alır. Sonra kendi ruhunu alırken öyle bir çığlık atar ki sesi yedi kat gökleri aşar, yerin derinliklerine varır. İşte o zaman her can ölümü tadıp yok olmuş olur. İki âlemde ölümü tatmayan hiç kimse **[14/a]** kalmaz; ancak şânı yüce ve bağışlayıcı olan Allah teâlâ kalır.[420]

Bu kâinât, harap, boş, kimsesiz virâneler gibi kırk yıl öylece kalır. Hak teâlâ azametiyle **“Bu gün mülk kimin?”**[421] diye sorar. Yüce zâtından başka kâinâtta hiç kimse olmadığı için yine kendisi, **“Her şeye gâlip olan bir tek Allah’ındır”**[422] diye kendisine cevap verir.

Beşinci Madde

Sûra üçüncü defa üflenmesini, ölülerin diriltilmesini, cesetlerin mahşerde toplanmasını, herkesin dünyada ne yaptığını ayrıntılarıyla gösteren amel defterlerinin verilmesini, hesabın görülmesini, amellerin tartılmasını, sırat köprüsünü ve Ârâfı özet olarak bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri şu konuda görüş birliği içinde olmuşlardır. Hak teâlâ yeryüzünü şiddetli bir rüzgar ile dümdüz edip mahşer yerini Şam sahrâsı düzgünlüğünde ve bu yeryüzünün yüzbin misli genişleterek kurar. Bundan sonra bu dünyaya arşın altında bulunan *hayat denizi*nden kesintisiz kırk gün koyu kıvamlı yağmur yağar. Bu yağmurla bütün yeryüzü dolunca, çamur tabakası içinde toprağa karışmış halde bulunan insan ve hayvan bedenlerinin tümü, o yağmuru iyice çeker. Bütün canlıların organları bir araya gelir. Her beden ölmeden önceki halini alıp yeryüzünde bakla gibi bitmeye başlar. Her beden kendi olgunluğuna erişir. Bundan sonra Hak teâlâ, ilk önce büyük meleklerden sekizini diriltir. İsrâfîl (a. s.)’a tekrar sûra üflemesini emreder.

İsrâfîl (a. s.) sûra üçüncü defa öyle latîf ve zarîf üfler ki sûrun içinde bulunan ruhlar o anda havaya uçuşup ufuklara yayılır; kalabalık koyun sürüsü içinde her kuzu kendi anasını bildiği gibi her ruh kendi cesedini

bulur. Bunun gibi her ruh kendi cismini bulur ve onda kalır. Mahlukatın ilkleri ve sonları, melekler, güzel gözlü hûriler, insanlar, cinler, şeytanlar, deniz yaratıkları, karada yaşayan canlılar ve tüm haşerât o anda canlanıp mahşer yerine doğru her taraftan toplanırlar. Peygamberlere, evliyâya, âlimlere ve sâlih kullara cennetten elbiseler ve buraklar gelir; onlar o elbiseleri giyip binitlere binerek arşın gölgesinde kendilerine tahsis edilen yerlerine ve kürsülerine gider, rahat ve selâmetle makãmlarına otururlar. Geri kalan yaratılmışların hepsi aç, susuz, başları açık, çıplak, yalın ayak, yaya olarak düşe kalka arasat meydanına gelip mahşer yerinde toplanırlar. Sıklaşıp ayak üzerine dururlar. Güneş, başları üzerine bir mil kadar yaklaşır. Hararetten çok ter dökerler. Kimi topuğuna, kimi göğsüne, kimi boğazına kadar ter içinde kalır. Niceleri ter denizine batar. Yer altında bulunan cehennemi, yetmiş bin saf zebânî çekerek mahşer meydanına getirirler. Mahşer meydanında bulunan halkı, halka gibi çepeçevre kuşatırlar. Mahşer halkı elli bin yıl kadar hesaplarının görülmesini beklerken, bu sıkıntılı hal içinde bulunurlar.

Dünyada kirâmen kâtibîn adlı yazıcı meleklerin tuttukları amel defterleri, mahşerde sahiplerine verilir. Söz konusu defterleri mü'minlere ve itaatkâr kullara sağından, kafirlere ve günah işlemekte bilerek ısrar eden fâsıklara solundan verirler. Hak teâlâ o sırada bütün yaratılmışlara vasıtasız olarak konuşur; aracısız hitap eder. Ve bir ânda bütün yaratılmışların hesâbını görür; kimini suçundan dolayı azarlar, kimini hitâbıyla şereflendirir. Mazlûmun hakkını zâlimden alır; zâlimin iyiliği varsa mazlûma verir. Yoksa mazlûmun günahlarını zâlime yükler; hesap görüldükten sonra hayvanları toprak eder. Kâfir olanlar hayvanlara gıpta edip **"Keşke biz de toprak olaydık"**[423] derler.

Mahşer meydanında iki direk üzerine büyük bir terâzi konulur ki her bir direğin uzunluğu beş yüz yıllık yoldur. Ve terazinin her kefesi, yeryüzü kadar geniştir. İşte bu terâzi ile mahşer gününde iyilikler ve kötülükler ölçülür. İyilikleri ağır gelenler cennete, kötülükleri ağır gelenler cehenneme giderler. Şu var ki eğer kul imanla vefat etmişse Hak teâlâ kereminden kulunu affeder veya peygamberlerden, evliyâdan, âlimlerden, sâlihlerden birisinin şefaati erişirse kurtulur. Çünkü dünyadan imansız olarak göçenlere cennet, bağışlanma ve şefaat olmaz ve onlar, aslâ cehennemden kurtulamazlar. Eğer kişi iman ile âhirete göçüp tartıda günahları ağır gelmişse ve kendisine bağışlanma veya şefaat erişmemişse; işte böyleleri

günahı kadar cehennemde **[14/b]** yanıp sonra cennete giderler. Zerre kadar iman ile âhirete giden, elbette cehennemden çıkıp huzura erişir.

Sırat köprüsü kıldan ince, kılıçtan keskindir. Uzunluğu üç bin yıllık yoldur. Ve bin yılı yokuş, bin yılı düz, bin yılı iniştir. Bu köprü cehennem üzerine kurulmuş olup mahşer halkının tamamı onun üzerinden geçip giderler. Bunlardan kimi şimşek gibi, kimi ok gibi ve kimi de dört nala seğirten at gibi geçip giderler. Kimi günahlarını yüklenmiş vaziyette oradan yürür, kimi de cehenneme düşüp yanar. O sırada cehennem şöyle feryâd eder: *"Ey mü'min, çabuk üzerimden geçip git. Çünkü senin nûrun benim ateşimi söndürmektedir."*

Şu halde, mü'minler selâmetle sıratı geçip giderler. Ve Rasûlullah (s. a. v)'ın kevser havuzundan içerler. Orada yıkanıp kirlerini paslarını arıtırlar; huzura çıkmaya engel olacak eksiklerini giderirler, cennete girerler. Herkes amellerinin derecesine göre kendi makãmını bulur. Ebediyyen orada zevk ve safâ içinde kalırlar. Çünkü cennetlikler bazen doğru türlü nimetlerle tat alırlar, bazen de Mevlâ teâlâyı görme şerefine ermek ve ona kavuşmakla mest ve hayrân olurlar. Orada gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve hiç kimsenin hatırına gelmeyen benzersiz nimetler bulurlar.

Cennet ile cehennemin arasında kale duvarı gibi burçları ve mazgalları sayısız büyük bir sur vardır ki yüksekliği beş yüz yıllık mesafedir; uzunluğu ise sınırsızdır. Yapısı parlak mücevherlerle süslüdür. Buraya *ârâf* denir ki kendilerinden kalem kaldırılmış olan ilâhî emir ve yasaklarla sorumlu olmayan deliler ile müşriklerin büluğa ermeden ölen çocukları, cennetle cehennemin arasında bulunan bu sûrun üzerinde kalırlar. Cennete baktıkça, cennet ehlini nimetler içinde görünce orada olmayı dileyerek hüzünlenirler. Cehennem tarafına bakıp da oradakileri azap içinde görünce, kendi esenliklerinden mutlu olup şükrederler. Bir rivayete göre *ârâf* halkı sonsuza kadar bazen üzüntü ve bazen de sevinç içinde orada kalırlar.

Ey hataları örten, günahları mağfiretiyle gizleyen Allahım! Seçilmiş Peygamberin, sevgilin, Muhammed Mustafa (s.a.v) hürmetine bizi cehennem ateşinin azâbından koru. İyilerle berâber cennetine al. Sonsuzluk yurdunda sana kavuşma nimetiyle rızıklandır. Ey affedici! Âmin.

---

[372]. Âyet-i kerîmeler Mushaf-ı Şerîf'teki tertibine göre sıralanmıştır.

[373]. *Mârifetnâme* müellifi İbrahim Hakkı Erzurûmî Hazretleri bu hacimli eserinde ele aldığı konularla ilgili eski-yeni ne kadar rivayet varsa hepsine yer vermeye çalışmıştır. İşlediği konunun önce geleneksel

rivayetlerini vermiş, daha sonra da yaşadığı çağa kadar gelişen deney ve gözleme dayalı yeni bilgileri aktarmıştır. Bu sebeple okuyucunun bu noktaya dikkat etmesi gerekir. Eserin baştan sona bir bütünlük teşkil ettiğini hatırda tutmalıdır.

Erzurûmî rivayetler konusunda çoğunlukla nakledici durumundadır. Kendi zamanına kadar gelen bilgi-hikmet ve inanç mirasını eserinde toplamıştır.

Kadîm zamana ait bu mirasın sonraki nesillere aktarılmasında bir köprü vazifesi yapmıştır. Bu konularla ilgili bir değerlendirme yaparken sırf Erzurûmî'nin düşünceleri diye düşünüp ona ithamlarda bulunmak doğru değildir.

Özetle *Mârifetnâme*'de ele alınıp incelenen konular, yazılan rivayetler, Erzurûmî'nin kendisinin îcat ettiği şeyler değildir.

O günün müslüman toplumunda hatta diğer din mensupları arasında derece derece bilinen ve kabul görülen hususlardır.

Burada geçen bilgi ve rivayetleri günümüz bilgi ve kültürüyle elbette mukâyese edebiliriz. Doğru-yanlış, geçerli-geçersiz gibi hükümlere varabiliriz. Ancak bu günün verileri ile üç asır öncesinin bir emeğini küçültüp karalamak doğru olmaz diye düşünüyoruz. Bunun yerine, şerefli mazimize not düşen fazîletli âlimleri emeklerinden dolayı hayır ve şükran ile yâd etmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

[374]. Âlemin yaratılışı konusunda İslâm tarihinde Yahudi ve Hıristiyan kaynaklardan pek çok rivayet, tefsir ve hadis kitaplarına girmiştir.

Bu rivayetler tefsir usûlünde "İsrâiliyât" adı altında incelenmektedir. Gerek Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında Müslüman olan az sayıdaki Yahudi asıllı Müslüman ve gerekse onun vefatından sonra ehl-i kitaptan Müslüman olanlar eski din ve kültürlerinden bazı konuları Müslüman olduktan sonra da dile getirmişlerdir. Zamanla bazı Müslüman bilginlerin de bazı konularda bizden önceki ümmetlerin bilgilerine baş vurdukları görülmüştür.

Tefsir âlimleri İsrâiliyât denilen haberleri üç kısımda değerlendirmişlerdir. a-Sıhhati bilinip Kur'ân'a uygun olanlar. Bunlar makbul olan haberlerdir. b-Yalan olduğu bilinip Kur'ân'a muhâlif olanlar ki bunların rivayeti aslâ câiz değildir. c-Sıhhati tam olarak bilinemeyen, bu bakımdan ne kabul ne de yalanlanabilen rivayetler. Özellikle tefsirdeki ihtilaflar bu gibi hallerde ortaya çıkmaktadır. Biz bu dar yerimizde İsrâiliyâtta meşhur olmuş birkaç önemli zâtın ismini verip konuyu bitirelim: Abdullah b. Selâm (ö.43/663-

664), Ka'bu'l-Ahbâr (32/652-653), Vehb b. Münebbih (110-114/728-732-734) ve Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (150/767). Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, c. I, Ankara 1988, s.120. Özellikle tasavvufî muhitlerde bu tür rivayetler daha çok yer edinmiştir.

Tasavvuf erbâbı (mutasavvıfe) bu rivayetlere gönül dünyalarındaki zenginlik oranında çok değişik anlamlar yüklemişlerdir. Mesela 1544-1628 yılları arasında yaşayan önemli Osmanlı mutasavvıfı azîz Mahmud Hüdâyi de *Hulâsatü'l-ahbâr fî Ahvâli'n-Nebiyyi'l-muhtâr* adlı eserinde bu tür rivayetleri zikretmiştir. Bkz. *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru*, *Hulâsatü'l-ahbâr*, Çeviren: Kerîm Kara-Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul.

[375]. **İbrahim Hakkı Erzurûmî** Hazretleri'nin burada ittifak ettiklerini bildirdiği tefsir ve hadis bilginlerini İsrâiliyât nakletmekte bir sakınca görmeyen âlimler diye düşünmek doğru olur. Hatta bunlara tasavvufta "vahdet-i vücud" düşüncesini kabul eden âlimleri de katmalıyız. Çünkü buradan itibaren bahsedilen konular, daha çok tasavvufta "varlığın birliği" düşüncesine sahip âlimlerce ifade edilen düşüncelerdir.

[376]. Önceki sayfalarda da işaret ettiğimiz gibi, burada *"Küntü kenzen mahfiyyen..."* hadisine işaret vardır. Tasavvuf ehlinin "İlâhî aşk" düşüncesinin kaynağı saydığı bu ifadenin hadis olup olmadığı konusunda pek çok değerlendirme yapılmıştır. Sûfîlere göre varlığın yaratılışının temel sebebi özetle, Allah'ın kendi zâtına duyduğu sevgiyi, varlığı yaratmak sûretiyle dışarıya çıkarmasıdır. Özellikle İbn Arabî'nin eserlerinde ortaya koyduğu, fakat bizzat kendisinin adını koymadığı vahdet-i vücud düşüncesine göre, varlığın Hakk'ın ezelî ilminden çıkarak son şekline geldiği âna kadar geçirdiği bir takım aşamalar vardır. Bunlara "merâtib-i vücud", "varlık mertebeleri" denir. Daha fazla bilgi için bk. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 98; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren, Konya 2001, s. 268.

[377]. *"Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır."* hadisiyle bu akla işaret edilmiştir. Buraya; a)-Vahdet mertebesi, b)-Nûr-ı Muhammedî, c)-Cebrâil, d)-İnsanın hakikati, e)-Arş denir. Akl-ı evvel Allah'tan ilk zuhûr eden şeydir. Allah ilk önce onu, sonra onun aracılığı ile tüm diğer şeyleri yaratmıştır. Buna ilâhî ilmin ilk zuhûru da denir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 35-36.)

[378]. Âlem: Kâinât, bütün yaratılmış varlıklar, dünya, cihan, belli bir sınıfı meydana getiren varlıkların ya da canlıların oluşturduğu varlık

toplulukları. Tasavvufta çok çeşitli âlem kavramları ve tarifleri vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.*, s. 38.

[379]. İnsanın duyu organları ile bilemeyeceği ve akılla kavrayamayacağı varlıklar âlemine gayb âlemi denir. Eşyaya sirâyet eden bir hayat olup bunun mahalli nâsûttur. Sırf vahdete de lâhût denir. Arştan arza kadar melekût âlemi, bunun dışındaki ilâhî tecellîler ceberût âlemidir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 39.)

[380]. Emir âlemi maddesiz ve müddetsiz birdenbire (def'aten), halk âlemi ise zaman içinde tedrîci olarak yaratılmıştır. Akıl, ruh ve nefis emir âleminden; felekler, unsurlar ve maddî şeyler halk âlemindendir. (Uludağ, *a g.e.*, s. 39.)

[381]. Feleklerin feleği, en büyük felek, taht, mülk, hâkimiyet, zuhûr, tecellî. Tasavvufta Allah'ın mukayyet isimlerinin istikrar mahalli. Arşullah, Allah isminin mazharı olması itibarıyla insan, yani insanın bir örneği sayılan mutlak varlık. Arşu'r-Rahmân veya Allah'ın arşı, kâmil insanın kalbi. Arş, üzerine Allah'ın istivâ ettiği bir varlıktır. Yerler ve göklere sığmayan Allah mü'min kulunun kalbine sığdığından onun esas arşı ve istivâ ettiği varlık insan-ı kâmilin kalbidir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 53.)

[382]. Bu konu ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmaktadır: "**Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze geceyi bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!"** (A'râf, 7/54). Bu konu ile ilgili diğer âyetler şunlardır: Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Kaf, 50/38; Hadîd, 57/4.

[383]. Mesela Cenâb-ı Hak, âlemi yaratmaya ne gün başlayıp ne gün bitirdiğini Kur'ân'da haber vermemiştir. Bu konuda söylenilenlerin İsrâiliyât olduğu belirtilmektedir.

[384]. Mânâsı: "Mülk ve melekût âlemlerinin Rabbini tesbih ederiz. Arşın sahibi, yücelik, azamet, heybet, güç, ululuk ve celâl sahibi Allah'ı tesbih ederiz. Kulların gerçek mânâda melikini ve bütün varlıkların sahibini tesbih ederiz. Her zaman diri olan O meliki tesbih ederiz ki kendisine uyku hali gelmez ve O'nun için ölüm söz konusu değildir. Her türlü noksandan uzak olan O kutsal varlığı; Rabbimizi, meleklerin ve ruhun Rabbini tesbih ederiz."

[385]. Burada Zümer sûresinin 75.inci âyet-i kerimesine telmih olunmuştur.

[386]. Mânâsı: "Allah'ı tesbih ederiz, O'na hamd ederiz ki; O'ndan başka ilâh yoktur, O en büyüktür. O yücedir, O büyüktür; O'ndan başka gerçek mânâda hiçbir güç ve kuvvet yoktur."

[387]. Tûr sûresinin 6. âyetinde bahr-ı mescûrun, zamanı geldiğinde fokur fokur kaynatılacağı bildirilmektedir.

[388]. Rahîk-ı Mahtûm: Mutaffifîn sûresinin 25. âyet-i kerîmesinde geçmektedir.

[389]. Livâ-yı hamd: Kıyamet gününde mahşerde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetinin, altında toplanacağı bildirilen sancaktır. *Ansiklopedik İslâm Lugatı*, Yay: Tercüman Gazetesi, İstanbul 1982, c. I, s. 375.

[390]. Beyt-i Ma'mûr: Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mîrâc sırasında göğün yedinci katında ziyaret ettiği bir evin adı. Kâbe'nin tam üzerinde olduğu ifade edilir. (*Ansiklopedik İslâm Lugatı*, c. I, s. 134.)

[391]. Makãm-ı mahmûd: Övülmüş makãm demek olup, âyet-i kerîmede şöyle geçmektedir: **"Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nâfile olmak üzere namaz kıl.** (Böylece) **Rabbinin, seni, övgüye değer bir makãma** (makãm-ı mahmûd) **göndereceğini umabilirsin."** (İsrâ, 17/79) Müfessirlere göre makãm-ı mahmûd, Hz. Peygamber'in, kıyamet günündeki şefaat makãmı veya kendisine livâü'l-hamd sancağının verileceği makãmdır. (*Ansiklopedik İslâm Lugatı*, c. II, s. 398.)

[392]. Zeberced: Zümrütten daha açık yeşil olan ve zümrüt kadar değeri olmayan bir süs taşı.

[393]. Firdevs cenneti, şu âyet-i kerîmelerde geçmektedir: **"İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, onlar için makãm olarak Firdevs cennetleri vardır."** (Kehf, 18/107); **"(Evet) Firdevs'e vâris olan bu kimseler, orada ebedî kalıcıdırlar."** (Mü'minûn, 23/11)

[394]. Harem bölgesi: Halen, hac ve umre için ihrâma girilen mîkat mahallerinin bulunduğu noktalar ve avlanma yasağı gibi belirli kuralların geçerli olduğu harem bölgesi, Beyt-i Ma'mûr'dan söz konusu ışığın vurduğu yerdir denilmektedir.

[395]. Bu fasıldaki maddeleri okurken, biyografide bu konularla ilgili yapılan hatırlatmaların göz önünde tutulması halinde, eserden daha iyi istifade edilecektir.

[396]. Bahr-ı rakk-ı menşûr: Yayılmış ince deri üzerine rızıkların yazıldığı hususi levha. Bkz. Tûr sûresi, 52/3)

[397]. Bahr-ı rızk-ı maksûm: Yayılmış ince deri üzerine, sahiplerine paylaştırılmış halde rızıkların yazıldığı hususi levha.

[398]. Mânâsı: "Allah bütün noksan sıfatlardan uzaktır. O'nu yarattıklarının sayısınca, arşının direkleri adedince ve kelimelerin mürekkebince tesbih ederiz."

[399]. Mânâsı: "Her şeyin Rabb'i olan Allah teâlâ bütün noksan sıfatlardan tenzih ederiz."

[400]. Mânâsı: "Nûrun yaratıcısı olan Allah, noksan sıfatlardan uzaktır; O'nu tesbih ederiz."

[401]. Mânâsı: "Hiçbir eksiği olmayan Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir. Rabbimiz! Meleklerin ve ruhun Rabbi!"

[402]. Mânâsı: "Hükümranlığı son bulmayan ve daima diri olan Rabbimizi tesbih ederiz."

[403]. Mânâsı: "Kudret sahibi Yüce Allah, noksan sıfatlardan uzaktır."

[404]. Mânâsı: "Mülk ve melekut âleminin sahibi Allah'ı tesbih ederiz."

[405]. Kaf dağı, dünyayı ihâta eden bir dağ olarak düşünülürdü. Dünyanın düz olduğuna inanıldığı dönemlerde İbrâniler, Yunanlılar ve Araplar arasında yaygın olan inanışa göre dünyanın etrafı Okyanus denilen uçsuz-bucaksız karanlık bir denizle çevrilidir. Kaf dağı işte bu Okyanus'tan sonra yer almakta olup, kara ve denizin ikisini birden ihâta etmektedir. Efsânevî bir kuş olan Ankâ'nın yuvası da Kaf dağındadır. (*Ansiklopedik İslâm Lugatı*, c. I, s. 314.)

[406]. Seb'a-i seyyâre: Bunlar Ay, Merkür, Uranüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn'dür.

[407]. Benzer rivayet için bkz. Taberânî, *Mu'cemü'l-kebîr*, XI/27, H. no: 10949; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, I/280, H. no: 346.

[408]. "O melek, yerlerin etrafını tutup bir omuzunda sâkinleştirmiştir. Bundan sonra Hak teâlâ, yerleri tutan görevli meleğin ayağını sabitlemek için yeşil yâkuttan, kare biçiminde büyük bir kaya yaratmıştır. Bu kayanın en yüksek yüzeyinde bin vâdi yaratmıştır. Bu vâdilerin her birini bir deniz ile doldurmuş, her denizi de binlerce çeşit yaratıkla doldurmuştur. Bundan sonra Hak teâlâ sözünü ettiğimiz kayayı sağlam tutmak için büyük kırmızı bir boğa yaratmıştır. Onun kırk bin başı, kırk bin boynuzu ve kırk bin ayağı vardır. Ve her iki ayağı arası bir yıllık mesafedir. Boğa o kayayı boynuzları ve sırtı üzerine yüklenmiştir. Söz konusu boğanın adı, Leyunan'dır. Bundan sonra Hak teâlâ boğanın ayağını sabitleştirmek için büyük bir balık yaratmıştır ki yedi deniz onun ağzında bir damla su gibidir. O balığın

altında büyük bir deniz yaratmıştır ki o muazzam balık orada sâkin ve hareketsiz durmaktadır. Bundan sonra Hak teâlâ söz konusu denizin altında yedi kat cehennemi yaratmıştır ki o büyük deniz, cehennem üzerinde sâkin olmuştur." Muhterem okuyucularımızdan ricamız, dipnota aldığımız bu ibareyi okurken biyografideki hatırlatmaları göz önünde bulundurmalarıdır.

[409]. Bu maddeyi okurken, merhum müellifin cehennemin yerin altında olduğu inancını gözardı etmediğini hatırda tutmak gerekiyor.

[410]. "Saîr"in Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Nisâ, 4/10 ve 55; İsrâ, 17/97.

[411]. "Sakar"ın Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Kamer, 54/48; Müddessir, 74/26, 27 ve 42.

[412]. "Cahîm"in Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Bakara, 2/119; Mâide, 5/10; Tevbe, 9/113.

[413]. "Hutame"nin Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Hümeze, 104/4 ve 5.

[414]. "Lezâ"nın Kur'ân'da geçtiği âyet-i kerîme: Meâric sûresi, 70/15.

[415]. "Hâviye"nin Kur'ân'da geçtiği âyet-i kerîme: Kâria sûresi, 101/9.

[416]. Hz. Âdem (a.s.) ile Havva'nın yaratılışıyla ilgili benzer rivayetler, azîz Mahmud Hüdâyi'nin *Hulâsatü'l-ahbâr*'ında da mevcuttur. Bu eserde mümkün olduğu ölçüde bahsedilen rivayetlerin kaynaklarına ulaşılmaya çalışılmıştır.

[417]. Bu konudaki hadis-i şerifler, hadis kitaplarının *Kitâbü'l-fiten* ve *Eşrâtü's-sâ'a* bâblarında bulunmaktadır.

[418]. Kıyametin on alâmeti diye bilinen şartlar, Huzeyfe b. Useyd Gıfârî'den gelen rivayette şu şekildedir: "Biz kendi aramızda bir takım meselelerden bahsederken Rasûlullah (s.a.v.) çıkageldi ve: "Neden bahsediyorsunuz?" diye sordu. "Kıyamet üzerinden konuşuyoruz" dedik. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Kıyametten önce on alâmet görülmedikçe dünyanın sonu gelmez" dedi ve bu alâmetleri şu şekilde saydı: 1-Duhan (simsiyah bir duman), 2-Deccâl, 3-Dâbbetü'l-arz, 4-Güneşin batıdan doğuşu, 5-Meryem oğlu Îsâ'nın (a.s.) nüzûlü, 6-Ye'cûc ve Me'cûc, 7-Üç yerde batma hâdisesi, a-Doğuda yer batması, b (8)-Batıda yer batması, c(9)-Arap Yarımadası'nda yer batması, 10-İnsanları önüne katıp mahşer yerine sürecek olan bir ateşin Yemen'den çıkması. (*Buhâri-Müslim*, "Fiten"; *Ebû Dâvûd*, "Melâhim" 11; *İbn Mâce*, "Fiten", 28; *Taftazânî Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-akâid*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1991, s. 360, 26 numaralı dipnot.)

[419]. Kâria, 101/5.

[420]. **“Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâkî kalacak.”** Rahmân, 55/26-27.

[421]. Ğâfir, 40/16.

[422]. Ğâfir, 40/16.

[423]. Nebe’, 78/40

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*’dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *“subhâne rabbî külli şey’in”* tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*’dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*’dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *“subhâne’l-hâlıkı’n-nûri ve bi-hamdihî”* Reislerinin ismi *Semhâil*’dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*’dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *“subhâne’l-meliki’l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü’l-melâiketi ve’r-rûh”* Reislerinin ismi *Kâkâil*’dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*’dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *“subhâne’l-hayyi’llezî lâ yemûtü”* Reislerinin ismi *Safdail*’dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*’dur. Buranın bütün melekleri deve şeklindedir. Tesbihleri şudur; *“Subhâne zi’l-izzeti ve’l-ceberût”* Reislerinin ismi *Mencail*’dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*’dır; melekleri sığır şeklindedir. Tesbihleri şudur; *“subhâne zi’l-melülki ve’l-melekût”* Reislerinin ismi İsmail’dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*’in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

Ey azîz! Bilinmelidir ki Hak Teâlâ bu âlemi, vahdaniyetinin varlığına delil olarak yaratmış, bütün eşyada sanatını göstererek hikmetinin hakikatlerini akıl sahiplerine duyurmuştur. **[2/b]** Kullarını kendi zâtının bilinmesini arzulamaları için Kur’ân-ı Kerîm’de tüm azametiyle şöyle buyurmuştur:

Ey azîz! Bilinmelidir ki sadece hadis âlimleri şu konuda görüş birliği içindedirler: Kıyametin şartları ve alâmetleri iki çeşittir. Bunlardan bir

kısmı gizli alâmetler, diğerleri açık alâmetlerdir.

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır ki orası Yahudiler için ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir, Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

"Subhâne zi'l-mülki ve'l-melekûti. Subhâne zi'l-arşi ve'l-izzeti ve'l-azameti ve'l-heybeti ve'l-kudreti ve'l-kibriyâi ve'l-ceberût. Subhâne'l-meliki'l-ma'bûd, subhâne'l-meliki'l-mevcûd, subhâne'l-meliki'l-hayyillezî lâ yenâmü velâ yemût. Sübbûhun kuddûsün rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh."

Sekiz nehrin ötesinde arş-ı a'zamın etrafında, -arştan gelen nûrun şiddetiyle çevresinde bulunan meleklerin yanmasına engel olsun diye- nûrdan bin perde ve karanlıktan bin perde yaratılmıştır. Bu perdelerin ardında saf tutmuş yetmiş bin melek yaratılmıştır. Bu melekler arşı kuşatan Rahmân'ı sürekli tesbih ederler ve arşı tavaf etmek için sürekli hareket ederler. Günde iki kez arşın taşıyıcılarına selâm verirler. Bunlara **"melâike-i sâffûn ve hâffûn"** (saf tutup arşın etrafını kuşatan melekler) denir. Bunlar sonsuza kadar ayakta durup şöylece Allah'ı tesbih ederler. Bunların ötesinde de saf tutmuş yetmiş bin melekler vardır; kıyamda durup sürekli olarak Allah'ı şöyle tesbih ederler: *"Subhânallâhi ve'l-hamdü li'llâhi velâ ilâhe illa'llâhu va'llâhu ekber. Velâ havle velâ kuvvete illâ bi'llâhi'l-aliyyi'l-azîm."*

Tefsir âlimleri de görüş birliği içinde şunu söylerler: artık iş bu raddeye geldikten sonra Hak teâlâ, İsrâfîl (a. s.)'a sûra üflemesini emreder. Sûra üflendiği sırada yedi kat göklerde bulunan meleklerin hepsi ve yeryüzünde bulunan canlıların tamamı, kıyamet koptu zannederek yüz üstü düşüp kendilerinden geçerler. Göklere ve yeryüzüne bir titreyiş ve sarsıntı hâkim olur; yıldızlar dökülür, insanların saçları ve sakalları ağarır, hâmile olanlar,

vaktinden önce çocuklarını doğurur. İnsanların hepsi kendinden geçip sarhoş gibi kala kalırlar. İşte bu, ilk sûrun üflenmesidir ki bütün yaratılmışlar korkuya kapılırlar. Kırk yıl bu şekilde sürüp gider. Bundan sonra Hak teâlâ İsrâfîl (a. s)'a tekrar sûra üflemesini emreder ve İsrâfîl (a. s.) ikincisinde sûra öyle kuvvetle üfler ki şiddetinden bütün dağlar yerlerinden kopup havada savrulur **"atılmış renkli pamuk yığınları gibi"** gibi dağılırlar. Yedi kat gökler parça parça olup; su misali eriyip yeryüzüne dökülür. Denizlerin suyu çekilir, yeryüzü kupkuru olur. Güneşin ve ayın ışığı çekilip kapkara olur. Kâinâtı karanlık kaplar; arş-ı âlâdan aşağıların en aşağısına, en dipteki perdeye değin ne kadar mahlukat ve melek varsa hepsi yok olurlar. Ancak büyük meleklerden (melâike-i mukarrabûn) sekizi kalır. Bunların ilk dördü; Cebrâil, Mikâil, Rıdvân ve Azrâil'dir. Diğer dördü; arşın taşıyıcıları (hamele-i arş)dır ki bunların biri de İsrâfîl'dir. Bundan sonra Azrâil (a. s.) Hak teâlânın emriyle diğer yedi meleğin ruhlarını alır. Sonra kendi ruhunu alırken öyle bir çığlık atar ki sesi yedi kat gökleri aşar, yerin derinliklerine varır. İşte o zaman her can ölümü tadıp yok olmuş olur. İki âlemde ölümü tatmayan hiç kimse **[14/a]** kalmaz; ancak şânı yüce ve bağışlayıcı olan Allah teâlâ kalır.

Bu kâinât, harap, boş, kimsesiz virâneler gibi kırk yıl öylece kalır. Hak teâlâ azametiyle **"Bu gün mülk kimin?"** diye sorar. Yüce zâtından başka kâinâtta hiç kimse olmadığı için yine kendisi, **"Her şeye gâlip olan bir tek Allah'ındır"** diye kendisine cevap verir.

Melekût âlemi (bâtın âlem), bu on dört çeşit ruh ile tamam olmuştur. Âlemin en saf, en temiz ve en güzel olanına gayb âlemi, lâhût âlemi ve ceberût âlemi denir. Ortasına; ruhlar âlemi, mânâlar âlemi ve emir âlemi denir. En aşağı, en kesîf ve cisimlere en yakın olanına ise âlem-i mücerredât **[4/a]** (soyut âlem), berzah âlemi ve misal âlemi denir.

Bu perdelerin altında bahr-ı *mescûr,* onun altında bahr-ı *rakk-ı menşûr,* onun altında bahr-ı *rızk-ı maksûm,* onun altında *bahr-ı in'âm* (nimetler denizi)*,* onun altında *bahr-ı kumkâm* (su denizi,) *o*nun altında *bahr-ı hayvân* (hayat denizi) vardır. Ve bütün bu denizler, Cenâb-ı Hakk'ın bitip tükenmez hazinelerinden kinâyedir. Söz konusu denizlerin altında yedinci kat gökyüzü vardır ki parlak nûrdan, bir rivayete göre kırmızı yâkuttandır. Ve ismi *Aribâ*'dır, yüce meleklerle doludur. Ve oradaki hürmete layık melekler, insan şeklindedir. Tesbihleri daima şudur; *"subhânallâhi ve bi-hamdihî adede halkıhî ve zînete arşihî ve midâde kelimâtihî."* Onlar Hak teâlâdan başka kimseyi bilmezler ve birbirlerine bile dönüp bakmazlar. Allah

korkusundan kıyamda durup kıyamete kadar ağlarlar. Bunlara **[8/b]** *melâike-i mukarrabîn ve rûhânîyyîn (*manevî olarak Allah'a yaklaştırılmış melekler) derler. Reislerinin ismi *Raykail*'dir ki yedinci kat gökyüzünün bekçisidir.

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*'dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *"subhâne rabbî külli şey'in"* tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*'dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*'dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hâlıkı'n-nûri ve bi-hamdihî"* Reislerinin ismi *Semhâil*'dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*'dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-meliki'l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh"* Reislerinin ismi *Kâkâil*'dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*'dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hayyi'llezî lâ yemûtü"* Reislerinin ismi *Safdail*'dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*'dur. Buranın bütün melekleri deve şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"Subhâne zi'l-izzeti ve'l-ceberût"* Reislerinin ismi *Mencail*'dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*'dır; melekleri sığır şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne zi'l-melülki ve'l-melekût"* Reislerinin ismi İsmail'dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*'in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri ittifak etmişlerdir ki, Allah Teâlâ ve Tekaddes hazretleri ehadiyet mertebesinde gizli bir hazine iken, bilinmeyi murad edip dilemesiyle ruhlar âlemiyle cisimler âlemini yaratmıştır. Rahmetinin güzelliği ve kudretinin kemâli, azametinin görkemi, nimetinin bolluğu, sanatının çeşitliliği ve hikmetinin sırlarını meydana çıkarmayı istediğinde, bütün yaratılmışlardan önce, yokluğun bilinmezliğinden parlak, yeşil bir cevher vücuda getirmiştir. Bir rivayete

göre; kendi nûrundan oldukça hoş ve büyük bir cevher var edip o cevherden kâinâtın tamamını derece derece düzenli bir biçimde yaratmıştır. Buna ilk cevher, Nûr-ı Muhammedî, (levh-i mahfûz) korunmuş kutsal levha, (akl-ı küll) evrensel akıl ve (rûh-ı izâfî) göreceli ruh da denilir. Bütün ruhların ve cesetlerin başlangıcı ve kaynağı bu cevherdir.

Tefsir âlimleri de görüş birliği içinde şunu söylerler: artık iş bu raddeye geldikten sonra Hak teâlâ, İsrâfîl (a. s.)'a sûra üflemesini emreder. Sûra üflendiği sırada yedi kat göklerde bulunan meleklerin hepsi ve yeryüzünde bulunan canlıların tamamı, kıyamet koptu zannederek yüz üstü düşüp kendilerinden geçerler. Göklere ve yeryüzüne bir titreyiş ve sarsıntı hâkim olur; yıldızlar dökülür, insanların saçları ve sakalları ağarır, hâmile olanlar, vaktinden önce çocuklarını doğurur. İnsanların hepsi kendinden geçip sarhoş gibi kala kalırlar. İşte bu, ilk sûrun üflenmesidir ki bütün yaratılmışlar korkuya kapılırlar. Kırk yıl bu şekilde sürüp gider. Bundan sonra Hak teâlâ İsrâfîl (a. s)'a tekrar sûra üflemesini emreder ve İsrâfîl (a. s.) ikincisinde sûra öyle kuvvetle üfler ki şiddetinden bütün dağlar yerlerinden kopup havada savrulur **"atılmış renkli pamuk yığınları gibi"** gibi dağılırlar. Yedi kat gökler parça parça olup; su misali eriyip yeryüzüne dökülür. Denizlerin suyu çekilir, yeryüzü kupkuru olur. Güneşin ve ayın ışığı çekilip kapkara olur. Kâinâtı karanlık kaplar; arş-ı âlâdan aşağıların en aşağısına, en dipteki perdeye değin ne kadar mahlukat ve melek varsa hepsi yok olurlar. Ancak büyük meleklerden (melâike-i mukarrabûn) sekizi kalır. Bunların ilk dördü; Cebrâil, Mikâil, Rıdvân ve Azrâil'dir. Diğer dördü; arşın taşıyıcıları (hamele-i arş)dır ki bunların biri de İsrâfîl'dir. Bundan sonra Azrâil (a. s.) Hak teâlânın emriyle diğer yedi meleğin ruhlarını alır. Sonra kendi ruhunu alırken öyle bir çığlık atar ki sesi yedi kat gökleri aşar, yerin derinliklerine varır. İşte o zaman her can ölümü tadıp yok olmuş olur. İki âlemde ölümü tatmayan hiç kimse **[14/a]** kalmaz; ancak şânı yüce ve bağışlayıcı olan Allah teâlâ kalır.

Hamd Sancağı'nı (Livâ-yı hamd) ve Beyt-i Ma'mûr'u bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri ittifak etmişlerdir ki, Allah Teâlâ ve Tekaddes hazretleri ehadiyet mertebesinde gizli bir hazine iken, bilinmeyi murad edip dilemesiyle ruhlar âlemiyle cisimler âlemini yaratmıştır. Rahmetinin güzelliği ve kudretinin kemâli, azametinin görkemi, nimetinin bolluğu, sanatının çeşitliliği ve hikmetinin sırlarını meydana çıkarmayı istediğinde, bütün yaratılmışlardan önce, yokluğun bilinmezliğinden parlak, yeşil bir cevher vücuda getirmiştir. Bir rivayete

göre; kendi nûrundan oldukça hoş ve büyük bir cevher var edip o cevherden kâinâtın tamamını derece derece düzenli bir biçimde yaratmıştır. Buna ilk cevher, Nûr-ı Muhammedî, (levh-i mahfûz) korunmuş kutsal levha, (akl-ı küll) evrensel akıl ve (rûh-ı izâfî) göreceli ruh da denilir. Bütün ruhların ve cesetlerin başlangıcı ve kaynağı bu cevherdir.

Diğer yıldız ve gezegenlerin büyüklerine onar melek, küçüklerine birer melek tayin olunmuştur. Bu melekler hikmet ve kudret sahibi Allah'ın dilemesiyle belirlenen vakitlerinde doğup batmaları, her birini kendi doğacakları yere götürmeleri, anılan yıldızlardan kopan parçalarla, semâda konuşulanları dinleyen şeytanları taşlayıp yakmaları için gökyüzü deryâsında hareket ettirirler. Hak teâlâ kudretiyle güneş, ay ve bütün yıldızlar içinden ancak beş tanesi için, yeryüzünün iki tarafında doğup batacakları çeşitli noktalar belirlemiştir. Bu sebeple sözü edilen yıldızlara *yedi gezegen* (seb'a-i seyyâre) derler ki her gün başka bir yerden doğup farklı bir yerde batarlar.

Ayın tutulması vakti geldiğinde aynı şekilde güzel ay arabasından gök yüzü denizinin derinliğine ya tamamen ya da kısmen düşer ve düştüğü miktarda tutulma meydana gelir. O sırada onu hareket ettirmekle görevli melekler dahi iki kısma ayrılırlar. Yukarıda anlatıldığı üzere ayı tekrar arabasına koyarlar. Ay tekrar parlar; karanlık geceyi aydınlatır ve melekler onu alıp tekrar battığı yere götürürler. Ay ve güneş tutulmasının bir çok faydaları vardır. Bunlardan biri şudur; güneşi ve ayı tanrı edinenlerin sözlerinin asılsızlığı **[10/a]** ortaya çıkar. Çünkü değişime uğrayan nesne tanrı olamaz. Güneşin, ayın görünmediği son üç günde kendi parlaklığını gösterip de tutulması ve ayın da dolunay halindeyken tutulmasının onun eksilmeye yakın olduğuna delâlet ettiği gibi, "her kemâle erenin zevâle uğraması kesindir" sözü gereği bolluk içinde bulunan kemâl sahibi kimselere, belâdan emin olmamaları ve Hazret-i Hakka yönelmeleri gerektiğini gösterir. Nitekim Habîb-i Ekrem (s.a.v.): *"Güvende olmayı umarak belâ içinde olmayı* (sınanmayı)*, emniyet halinde iken belâdan* (imtihan edilmekten) *daha çok severim"* buyurmuştur. Çünkü Allah bir kuluna ancak belâ (denemek) için emniyet hissi verir.

Dünyada kirâmen kâtibîn adlı yazıcı meleklerin tuttukları amel defterleri, mahşerde sahiplerine verilir. Söz konusu defterleri mü'minlere ve itaatkâr kullara sağından, kafirlere ve günah işlemekte bilerek ısrar eden fâsıklara solundan verirler. Hak teâlâ o sırada bütün yaratılmışlara vasıtasız olarak konuşur; aracısız hitap eder. Ve bir ânda bütün yaratılmışların hesâbını

görür; kimini suçundan dolayı azarlar, kimini hitâbıyla şereflendirir. Mazlûmun hakkını zâlimden alır; zâlimin iyiliği varsa mazlûma verir. Yoksa mazlûmun günahlarını zâlime yükler; hesap görüldükten sonra hayvanları toprak eder. Kâfir olanlar hayvanlara gıpta edip **"Keşke biz de toprak olaydık"** derler.

İkinci Madde

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır ki orası Yahudiler için ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir, Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

Bütün âlemleri bir anda yoktan var etmeye gücü yettiği halde, Hak teâlânın bu âlemi altı günde yaratması, yani Pazar günü başlayıp âlemdeki bütün varlıkların yaratılışını Cuma günü tamamlamasının sebebi, kullarına her işte sabır ve teennî ile davranmayı öğretmek ve anlatmaktır. Nitekim O, azamet ve yüceliği ile şöyle buyurmuştur: **"And olsun ki gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık ve biz yorgunluk da duymadık."** (Kaf, 51/38)

Beyt-i Ma'mûr'a gelince; o, Firdevs cennetinde kırmızı yâkuttan yüksek bir kubbe idi. Hak teâlâ, Âdem (a.s.)'ı cennetten yeryüzüne indirdiği vakit, tövbesi kabul olunarak cennet yadigârı olsun ve onu ziyaret edip tavaf etsin diye *Beyt-i Ma'mûr*'u yüce cennetten bu dünyaya indirip bu günkü Kâbe'nin bulunduğu yere koymuştu. Beyt-i Ma'mûr'un iki kapısı vardı. Bunlardan biri doğuya, biri batıya açılırdı. Ve *Beyt-i Ma'mûr*'un içinde nûrdan üç kandil vardı. Onların ışığının aydınllattığı mekân, halen Kabe'nin *harem bölgesidir*.

. Mânâsı: "Mülk ve melekût âlemlerinin Rabbini tesbih ederiz. Arşın sahibi, yücelik, azamet, heybet, güç, ululuk ve celâl sahibi Allah'ı tesbih

ederiz. Kulların gerçek mânâda melikini ve bütün varlıkların sahibini tesbih ederiz. Her zaman diri olan O meliki tesbih ederiz ki kendisine uyku hali gelmez ve O'nun için ölüm söz konusu değildir. Her türlü noksandan uzak olan O kutsal varlığı; Rabbimizi, meleklerin ve ruhun Rabbini tesbih ederiz."

. Mesela Cenâb-ı Hak, âlemi yaratmaya ne gün başlayıp ne gün bitirdiğini Kur'ân'da haber vermemiştir. Bu konuda söylenilenlerin İsrâiliyât olduğu belirtilmektedir.

. Bu konu ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurulmaktadır: "**Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze geceyi bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!"** (A'râf, 7/54). Bu konu ile ilgili diğer âyetler şunlardır: Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Kaf, 50/38; Hadîd, 57/4.

. Feleklerin feleği, en büyük felek, taht, mülk, hâkimiyet, zuhûr, tecellî. Tasavvufta Allah'ın mukayyet isimlerinin istikrar mahalli. Arşullah, Allah isminin mazharı olması itibarıyla insan, yani insanın bir örneği sayılan mutlak varlık. Arşu'r-Rahmân veya Allah'ın arşı, kâmil insanın kalbi. Arş, üzerine Allah'ın istivâ ettiği bir varlıktır. Yerler ve göklere sığmayan Allah mü'min kulunun kalbine sığdığından onun esas arşı ve istivâ ettiği varlık insan-ı kâmilin kalbidir. (Uludağ, *a.g.e*., s. 53.)

. Emir âlemi maddesiz ve müddetsiz birdenbire (def'aten), halk âlemi ise zaman içinde tedrîci olarak yaratılmıştır. Akıl, ruh ve nefis emir âleminden; felekler, unsurlar ve maddî şeyler halk âlemindendir. (Uludağ, *a g.e*., s. 39.)

. İnsanın duyu organları ile bilemeyeceği ve akılla kavrayamayacağı varlıklar âlemine gayb âlemi denir. Eşyaya sirâyet eden bir hayat olup bunun mahalli nâsûttur. Sırf vahdete de lâhût denir. Arştan arza kadar melekût âlemi, bunun dışındaki ilâhî tecellîler ceberût âlemidir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 39.)

. Âlem: Kâinât, bütün yaratılmış varlıklar, dünya, cihan, belli bir sınıfı meydana getiren varlıkların ya da canlıların oluşturduğu varlık toplulukları. Tasavvufta çok çeşitli âlem kavramları ve tarifleri vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Uludağ, *a.g.e.*, s. 38.

. *"Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır."* hadisiyle bu akla işaret edilmiştir. Buraya; a)-Vahdet mertebesi, b)-Nûr-ı Muhammedî, c)-Cebrâil, d)-İnsanın

hakikati, e)-Arş denir. Akl-ı evvel Allah'tan ilk zuhûr eden şeydir. Allah ilk önce onu, sonra onun aracılığı ile tüm diğer şeyleri yaratmıştır. Buna ilâhî ilmin ilk zuhûru da denir. (Uludağ, *a.g.e.*, s. 35-36.)

. Önceki sayfalarda da işaret ettiğimiz gibi, burada *"Küntü kenzen mahfiyyen..."* hadisine işaret vardır. Tasavvuf ehlinin "İlâhî aşk" düşüncesinin kaynağı saydığı bu ifadenin hadis olup olmadığı konusunda pek çok değerlendirme yapılmıştır. Sûfîlere göre varlığın yaratılışının temel sebebi özetle, Allah'ın kendi zâtına duyduğu sevgiyi, varlığı yaratmak sûretiyle dışarıya çıkarmasıdır. Özellikle İbn Arabî'nin eserlerinde ortaya koyduğu, fakat bizzat kendisinin adını koymadığı vahdet-i vücud düşüncesine göre, varlığın Hakk'ın ezelî ilminden çıkarak son şekline geldiği âna kadar geçirdiği bir takım aşamalar vardır. Bunlara "merâtib-i vücud", "varlık mertebeleri" denir. Daha fazla bilgi için bk. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 98; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren, Konya 2001, s. 268.

. **İbrahim Hakkı Erzurûmî** Hazretleri'nin burada ittifak ettiklerini bildirdiği tefsir ve hadis bilginlerini İsrâiliyât nakletmekte bir sakınca görmeyen âlimler diye düşünmek doğru olur. Hatta bunlara tasavvufta "vahdet-i vücud" düşüncesini kabul eden âlimleri de katmalıyız. Çünkü buradan itibaren bahsedilen konular, daha çok tasavvufta "varlığın birliği" düşüncesine sahip âlimlerce ifade edilen düşüncelerdir.

. Âlemin yaratılışı konusunda İslâm tarihinde Yahudi ve Hıristiyan kaynaklardan pek çok rivayet, tefsir ve hadis kitaplarına girmiştir.

Bu rivayetler tefsir usûlünde "İsrâiliyât" adı altında incelenmektedir. Gerek Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında Müslüman olan az sayıdaki Yahudi asıllı Müslüman ve gerekse onun vefatından sonra ehl-i kitaptan Müslüman olanlar eski din ve kültürlerinden bazı konuları Müslüman olduktan sonra da dile getirmişlerdir. Zamanla bazı Müslüman bilginlerin de bazı konularda bizden önceki ümmetlerin bilgilerine baş vurdukları görülmüştür.

Tefsir âlimleri İsrâiliyât denilen haberleri üç kısımda değerlendirmişlerdir. a-Sıhhati bilinip Kur'ân'a uygun olanlar. Bunlar makbul olan haberlerdir. b-Yalan olduğu bilinip Kur'ân'a muhâlif olanlar ki bunların rivayeti aslâ câiz değildir. c-Sıhhati tam olarak bilinemeyen, bu bakımdan ne kabul ne de yalanlanabilen rivayetler. Özellikle tefsirdeki ihtilaflar bu gibi hallerde ortaya çıkmaktadır. Biz bu dar yerimizde İsrâiliyâtta meşhur olmuş birkaç önemli zâtın ismini verip konuyu bitirelim: Abdullah b. Selâm (ö.43/663-

664), Ka'bu'l-Ahbâr (32/652-653), Vehb b. Münebbih (110-114/728-732-734) ve Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (150/767). Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, c. I, Ankara 1988, s.120. Özellikle tasavvufî muhitlerde bu tür rivayetler daha çok yer edinmiştir.

Tasavvuf erbâbı (mutasavvıfe) bu rivayetlere gönül dünyalarındaki zenginlik oranında çok değişik anlamlar yüklemişlerdir. Mesela 1544-1628 yılları arasında yaşayan önemli Osmanlı mutasavvıfı azîz Mahmud Hüdâyi de *Hulâsatü'l-ahbâr fî Ahvâli'n-Nebiyyi'l-muhtâr* adlı eserinde bu tür rivayetleri zikretmiştir. Bkz. *Âlemin Yaratılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru*, *Hulâsatü'l-ahbâr*, Çeviren: Kerîm Kara-Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul.

. *Mârifetnâme* müellifi İbrahim Hakkı Erzurûmî Hazretleri bu hacimli eserinde ele aldığı konularla ilgili eski-yeni ne kadar rivayet varsa hepsine yer vermeye çalışmıştır. İşlediği konunun önce geleneksel rivayetlerini vermiş, daha sonra da yaşadığı çağa kadar gelişen deney ve gözleme dayalı yeni bilgileri aktarmıştır. Bu sebeple okuyucunun bu noktaya dikkat etmesi gerekir. Eserin baştan sona bir bütünlük teşkil ettiğini hatırda tutmalıdır.

Erzurûmî rivayetler konusunda çoğunlukla nakledici durumundadır. Kendi zamanına kadar gelen bilgi-hikmet ve inanç mirasını eserinde toplamıştır.

Kadîm zamana ait bu mirasın sonraki nesillere aktarılmasında bir köprü vazifesi yapmıştır. Bu konularla ilgili bir değerlendirme yaparken sırf Erzurûmî'nin düşünceleri diye düşünüp ona ithamlarda bulunmak doğru değildir.

Özetle *Mârifetnâme*'de ele alınıp incelenen konular, yazılan rivayetler, Erzurûmî'nin kendisinin îcat ettiği şeyler değildir.

O günün müslüman toplumunda hatta diğer din mensupları arasında derece derece bilinen ve kabul görülen hususlardır.

Burada geçen bilgi ve rivayetleri günümüz bilgi ve kültürüyle elbette mukâyese edebiliriz. Doğru-yanlış, geçerli-geçersiz gibi hükümlere varabiliriz. Ancak bu günün verileri ile üç asır öncesinin bir emeğini küçültüp karalamak doğru olmaz diye düşünüyoruz. Bunun yerine, şerefli mazimize not düşen fazîletli âlimleri emeklerinden dolayı hayır ve şükran ile yâd etmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

. Âyet-i kerîmeler Mushaf-ı Şerîf'teki tertibine göre sıralanmıştır.

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*'dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *"subhâne rabbî külli şey'in"* tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*'dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*'dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hâlıkı'n-nûri ve bi-hamdihî"* Reislerinin ismi *Semhâil*'dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*'dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-meliki'l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh"* Reislerinin ismi *Kâkâil*'dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*'dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hayyi'llezî lâ yemûtü"* Reislerinin ismi *Safdail*'dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*'dur. Buranın bütün melekleri deve şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"Subhâne zi'l-izzeti ve'l-ceberût"* Reislerinin ismi *Mencail*'dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*'dır; melekleri sığır şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne zi'l-melülki ve'l-melekût"* Reislerinin ismi İsmail'dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*'in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

Melekût âlemi (bâtın âlem), bu on dört çeşit ruh ile tamam olmuştur. Âlemin en saf, en temiz ve en güzel olanına gayb âlemi, lâhût âlemi ve ceberût âlemi denir. Ortasına; ruhlar âlemi, mânâlar âlemi ve emir âlemi denir. En aşağı, en kesîf ve cisimlere en yakın olanına ise âlem-i mücerredât **[4/a]** (soyut âlem), berzah âlemi ve misal âlemi denir.

. Harem bölgesi: Halen, hac ve umre için ihrâma girilen mîkat mahallerinin bulunduğu noktalar ve avlanma yasağı gibi belirli kuralların geçerli olduğu harem bölgesi, Beyt-i Ma‘mûr'dan söz konusu ışığın vurduğu yerdir denilmektedir.

. Firdevs cenneti, şu âyet-i kerîmelerde geçmektedir: **"İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, onlar için makãm olarak Firdevs**

cennetleri vardır." (Kehf, 18/107); **"(Evet) Firdevs'e vâris olan bu kimseler, orada ebedî kalıcıdırlar."** (Mü'minûn, 23/11)

. Zeberced: Zümrütten daha açık yeşil olan ve zümrüt kadar değeri olmayan bir süs taşı.

. Makãm-ı mahmûd: Övülmüş makãm demek olup, âyet-i kerîmede şöyle geçmektedir: **"Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nâfile olmak üzere namaz kıl.** (Böylece) **Rabbinin, seni, övgüye değer bir makãma** (makãm-ı mahmûd) **göndereceğini umabilirsin."** (İsrâ, 17/79) Müfessirlere göre makãm-ı mahmûd, Hz. Peygamber'in, kıyamet günündeki şefaat makãmı veya kendisine livâü'l-hamd sancağının verileceği makãmdır. (*Ansiklopedik İslâm Lugatı*, c. II, s. 398.)

. Beyt-i Ma'mûr: Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Mîrâc sırasında göğün yedinci katında ziyaret ettiği bir evin adı. Kâbe'nin tam üzerinde olduğu ifade edilir. (*Ansiklopedik İslâm Lugatı*, c. I, s. 134.)

. Livâ-yı hamd: Kıyamet gününde mahşerde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetinin, altında toplanacağı bildirilen sancaktır. *Ansiklopedik İslâm Lugatı*, Yay: Tercüman Gazetesi, İstanbul 1982, c. I, s. 375.

. Rahîk-ı Mahtûm: Mutaffifîn sûresinin 25. âyet-i kerîmesinde geçmektedir.

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*'dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *"subhâne rabbî külli şey'in"* tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*'dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*'dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hâlıkı'n-nûri ve bi-hamdihî"* Reislerinin ismi *Semhâil*'dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*'dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-meliki'l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh"* Reislerinin ismi *Kâkâil*'dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*'dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hayyi'llezî lâ yemûtü"* Reislerinin ismi *Safdail*'dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*'dur. Buranın bütün melekleri deve

şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"Subhâne zi'l-izzeti ve'l-ceberût"* Reislerinin ismi *Mencail*'dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*'dır; melekleri sığır şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne zi'l-melülki ve'l-melekût"* Reislerinin ismi İsmail'dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*'in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

. Tûr sûresinin 6. âyetinde bahr-ı mescûrun, zamanı geldiğinde fokur fokur kaynatılacağı bildirilmektedir.

. Mânâsı: "Allah'ı tesbih ederiz, O'na hamd ederiz ki; O'ndan başka ilâh yoktur, O en büyüktür. O yücedir, O büyüktür; O'ndan başka gerçek mânâda hiçbir güç ve kuvvet yoktur."

. Burada Zümer sûresinin 75.inci âyet-i kerimesine telmih olunmuştur.

Hamd sancağı, halen cennetin yücelerinde uçsuz bucaksız bir sahrâda bulunan *Hamd dağı* üzerine dikilmiş görkemli bir sancaktır. Uzunluğu bin yıllık mesafedir. Direği beyaz gümüşten ve yeşil zeberceddendir. "Âlem"in uç kısmı kırmızı yâkuttandır. O sancağın üç köşesi vardır ve her iki köşesinin arası beş yüz yıllık mesafedir. Üzerine nûrdan üç satır yazı vardır ve her bir satırın uzunluğu beş yüz yıllık mesafedir. Birinci satırda: *Bismillâhirrahmânirrahîm* (Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla) yazılıdır. İkinci satırda: *Lâ ilâhe illa'llâh muhammedün rasûlullah* (Allah'tan başka ilâh yoktur, Muhammed aleyhisselâm O'nun elçisidir) yazılıdır. **[8/a]** Üçüncü satırda: *El-hamdü li'llâhi rabbi'l-âlemîn* (Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun) yazılıdır.

İkinci Madde

Ey azîz! Bilinmelidir ki tefsir ve hadis âlimleri ittifak etmişlerdir ki, Allah Teâlâ ve Tekaddes hazretleri ehadiyet mertebesinde gizli bir hazine iken, bilinmeyi murad edip dilemesiyle ruhlar âlemiyle cisimler âlemini yaratmıştır. Rahmetinin güzelliği ve kudretinin kemâli, azametinin görkemi, nimetinin bolluğu, sanatının çeşitliliği ve hikmetinin sırlarını meydana çıkarmayı istediğinde, bütün yaratılmışlardan önce, yokluğun bilinmezliğinden parlak, yeşil bir cevher vücuda getirmiştir. Bir rivayete göre; kendi nûrundan oldukça hoş ve büyük bir cevher var edip o cevherden kâinâtın tamamını derece derece düzenli bir biçimde yaratmıştır. Buna ilk cevher, Nûr-ı Muhammedî, (levh-i mahfûz) korunmuş kutsal levha, (akl-ı

küll) evrensel akıl ve (rûh-ı izâfî) göreceli ruh da denilir. Bütün ruhların ve cesetlerin başlangıcı ve kaynağı bu cevherdir.

Göklerden gönderdiği iblis soyunu, denizlerdeki adalara yerleştirmiştir. İblis önceleri Allah'a son derece itaatkâr ve emirlerine boyun eğici olduğundan, onu yedinci kat göğe yükseltti, ilâhî dergâhta değerini yücelterek cennetine koydu. Yeryüzü boş kalmasın diye göklerden melekler indirip onları dünyaya yerleştirdi. Onlar da hep Allah'a ibadetle meşgul oldular; böylece bin yıl dünyada kaldılar. Cinlerin babası Mâric'in yaratılmasından beri yirmi bin yıl geçmiştir. Bundan sonra Hak teâlâ insanlığın atası Âdem (a.s.)'ı yaratmayı murad edince Azrâil (a.s.)'ı gönderip yeryüzünde yedi iklimden çeşit çeşit toprak aldırmış ardından Cebrâil (a.s.)'ı gönderip o kuru toprağı kırk gün yoğurmasını emretmiştir.

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır ki orası Yahudiler için ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir, Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

Bu perdelerin altında bahr-ı *mescûr,* onun altında bahr-ı *rakk-ı menşûr,* onun altında bahr-ı *rızk-ı maksûm,* onun altında *bahr-ı in'âm* (nimetler denizi)*,* onun altında *bahr-ı kumkâm* (su denizi,) *o*nun altında *bahr-ı hayvân* (hayat denizi) vardır. Ve bütün bu denizler, Cenâb-ı Hakk'ın bitip tükenmez hazinelerinden kinâyedir. Söz konusu denizlerin altında yedinci kat gökyüzü vardır ki parlak nûrdan, bir rivayete göre kırmızı yâkuttandır. Ve ismi *Aribâ*'dır, yüce meleklerle doludur. Ve oradaki hürmete layık melekler, insan şeklindedir. Tesbihleri daima şudur; *"subhânallâhi ve bi-hamdihî adede halkıhî ve zînete arşihî ve midâde kelimâtihî."* Onlar Hak teâlâdan başka kimseyi bilmezler ve birbirlerine bile dönüp bakmazlar. Allah korkusundan kıyamda durup kıyamete kadar ağlarlar. Bunlara **[8/b]** *melâike-i mukarrabîn ve rûhânîyyîn (*manevî olarak Allah'a yaklaştırılmış

melekler) derler. Reislerinin ismi *Raykail*'dir ki yedinci kat gökyüzünün bekçisidir.

Üçüncüsü Mikâil aleyhisselâmdır ki onun kanatlarının sayısını ancak Hak teâlâ bilir. O, bahr-ı *mescûr*deki meleklerin görevlerini düzenlemekle vazifelidir. Çünkü gökler ve yeryüzü meleklerle doludur ve bunlardan her biri yağmur yağdırmak gibi nice işlerle vazifelidir.

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*'dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *"subhâne rabbî külli şey'in"* tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*'dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*'dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hâlıkı'n-nûri ve bi-hamdihî"* Reislerinin ismi *Semhâil*'dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*'dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne'l-meliki'l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûh"* Reislerinin ismi *Kâkâil*'dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*'dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *"subhâne'l-hayyi'llezî lâ yemûtü"* Reislerinin ismi *Safdail*'dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*'dur. Buranın bütün melekleri deve şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"Subhâne zi'l-izzeti ve'l-ceberût"* Reislerinin ismi *Mencail*'dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*'dır; melekleri sığır şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne zi'l-melülki ve'l-melekût"* Reislerinin ismi İsmail'dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*'in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

Hamd Sancağı'nı (Livâ-yı hamd) ve Beyt-i Ma'mûr'u bildirir.

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır ki orası Yahudiler için

ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir, Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

. Mânâsı: "Mülk ve melekut âleminin sahibi Allah'ı tesbih ederiz."

. Mânâsı: "Kudret sahibi Yüce Allah, noksan sıfatlardan uzaktır."

. Mânâsı: "Hükümranlığı son bulmayan ve daima diri olan Rabbimizi tesbih ederiz."

. Mânâsı: "Hiçbir eksiği olmayan Allah, noksan sıfatlardan münezzehtir. Rabbimiz! Meleklerin ve ruhun Rabbi!"

. Mânâsı: "Nûrun yaratıcısı olan Allah, noksan sıfatlardan uzaktır; O'nu tesbih ederiz."

. Mânâsı: "Her şeyin Rabb'i olan Allah teâlâ bütün noksan sıfatlardan tenzih ederiz."

. Mânâsı: "Allah bütün noksan sıfatlardan uzaktır. O'nu yarattıklarının sayısınca, arşının direkleri adedince ve kelimelerin mürekkebince tesbih ederiz."

. Bahr-ı rızk-ı maksûm: Yayılmış ince deri üzerine, sahiplerine paylaştırılmış halde rızıkların yazıldığı hususi levha.

. Bahr-ı rakk-ı menşûr: Yayılmış ince deri üzerine rızıkların yazıldığı hususi levha. Bkz. Tûr sûresi, 52/3)

. Bu fasıldaki maddeleri okurken, biyografide bu konularla ilgili yapılan hatırlatmaların göz önünde tutulması halinde, eserden daha iyi istifade edilecektir.

Bütün âlemleri bir anda yoktan var etmeye gücü yettiği halde, Hak teâlânın bu âlemi altı günde yaratması, yani Pazar günü başlayıp âlemdeki bütün varlıkların yaratılışını Cuma günü tamamlamasının sebebi, kullarına her işte sabır ve teennî ile davranmayı öğretmek ve anlatmaktır. Nitekim O, azamet ve yüceliği ile şöyle buyurmuştur: **"And olsun ki gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık ve biz yorgunluk da duymadık."** (Kaf, 51/38)

Sekiz nehrin ötesinde arş-ı a'zamın etrafında, -arştan gelen nûrun şiddetiyle çevresinde bulunan meleklerin yanmasına engel olsun diye- nûrdan bin perde ve karanlıktan bin perde yaratılmıştır. Bu perdelerin ardında saf tutmuş yetmiş bin melek yaratılmıştır. Bu melekler arşı kuşatan Rahmân'ı sürekli tesbih ederler ve arşı tavaf etmek için sürekli hareket ederler. Günde iki kez arşın taşıyıcılarına selâm verirler. Bunlara **"melâike-i sâffûn ve hâffûn"** (saf tutup arşın etrafını kuşatan melekler) denir. Bunlar sonsuza kadar ayakta durup şöylece Allah'ı tesbih ederler. Bunların ötesinde de saf tutmuş yetmiş bin melekler vardır; kıyamda durup sürekli olarak Allah'ı şöyle tesbih ederler: *"Subhânallâhi ve'l-hamdü li'llâhi velâ ilâhe illa'llâhu va'llâhu ekber. Velâ havle velâ kuvvete illâ bi'llâhi'l-aliyyi'l-azîm."*

. Nebe', 78/40

. Ğâfir, 40/16.

. Ğâfir, 40/16.

. **"Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâkî kalacak."** Rahmân, 55/26-27.

. Kâria, 101/5.

. Kıyametin on alâmeti diye bilinen şartlar, Huzeyfe b. Useyd Gıfârî'den gelen rivayette şu şekildedir: "Biz kendi aramızda bir takım meselelerden bahsederken Rasûlullah (s.a.v.) çıkageldi ve: "Neden bahsediyorsunuz?" diye sordu. "Kıyamet üzerinden konuşuyoruz" dedik. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Kıyametten önce on alâmet görülmedikçe dünyanın sonu gelmez" dedi ve bu alâmetleri şu şekilde saydı: 1-Duhan (simsiyah bir duman), 2-Deccâl, 3-Dâbbetü'l-arz, 4-Güneşin batıdan doğuşu, 5-Meryem oğlu Îsâ'nın (a.s.) nüzûlü, 6-Ye'cûc ve Me'cûc, 7-Üç yerde batma hâdisesi, a-Doğuda yer batması, b (8)-Batıda yer batması, c(9)-Arap Yarımadası'nda yer batması, 10-İnsanları önüne katıp mahşer yerine sürecek olan bir ateşin Yemen'den çıkması. (*Buhâri-Müslim*, "Fiten"; *Ebû Dâvûd*, "Melâhim" 11; *İbn Mâce*, "Fiten", 28; *Taftazânî Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-akâid*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1991, s. 360, 26 numaralı dipnot.)

. Bu konudaki hadis-i şerifler, hadis kitaplarının *Kitâbü'l-fiten* ve *Eşrâtü's-sâ'a* bâblarında bulunmaktadır.

. Hz. Âdem (a.s.) ile Havva'nın yaratılışıyla ilgili benzer rivayetler, azîz Mahmud Hüdâyi'nin *Hulâsatü'l-ahbâr*'ında da mevcuttur. Bu eserde

mümkün olduğu ölçüde bahsedilen rivayetlerin kaynaklarına ulaşılmaya çalışılmıştır.

. "Hâviye"nin Kur'ân'da geçtiği âyet-i kerîme: Kâria sûresi, 101/9.

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır ki orası Yahudiler için ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir, Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

Özetle âlemin yaratılışını bildirir.

. "Lezâ"nın Kur'ân'da geçtiği âyet-i kerîme: Meâric sûresi, 70/15.

. "Hutame"nin Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Hümeze, 104/4 ve 5.

. "Cahîm"in Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Bakara, 2/119; Mâide, 5/10; Tevbe, 9/113.

. "Sakar"ın Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Kamer, 54/48; Müddessir, 74/26, 27 ve 42.

. "Saîr"in Kur'ân'da geçtiği bazı âyetler: Nisâ, 4/10 ve 55; İsrâ, 17/97.

. Bu maddeyi okurken, merhum müellifin cehennemin yerin altında olduğu inancını gözardı etmediğini hatırda tutmak gerekiyor.

. "O melek, yerlerin etrafını tutup bir omuzunda sâkinleştirmiştir. Bundan sonra Hak teâlâ, yerleri tutan görevli meleğin ayağını sabitlemek için yeşil yâkuttan, kare biçiminde büyük bir kaya yaratmıştır. Bu kayanın en yüksek yüzeyinde bin vâdi yaratmıştır. Bu vâdilerin her birini bir deniz ile doldurmuş, her denizi de binlerce çeşit yaratıkla doldurmuştur. Bundan sonra Hak teâlâ sözünü ettiğimiz kayayı sağlam tutmak için büyük kırmızı bir boğa yaratmıştır. Onun kırk bin başı, kırk bin boynuzu ve kırk bin ayağı vardır. Ve her iki ayağı arası bir yıllık mesafedir. Boğa o kayayı boynuzları ve sırtı üzerine yüklenmiştir. Söz konusu boğanın adı, Leyunan'dır. Bundan sonra Hak teâlâ boğanın ayağını sabitleştirmek için büyük bir balık yaratmıştır ki yedi deniz onun ağzında bir damla su gibidir. O balığın

altında büyük bir deniz yaratmıştır ki o muazzam balık orada sâkin ve hareketsiz durmaktadır. Bundan sonra Hak teâlâ söz konusu denizin altında yedi kat cehennemi yaratmıştır ki o büyük deniz, cehennem üzerinde sâkin olmuştur.” Muhterem okuyucularımızdan ricamız, dipnota aldığımız bu ibareyi okurken biyografideki hatırlatmaları göz önünde bulundurmalarıdır.

. Benzer rivayet için bkz. Taberânî, *Mu‘cemü’l-kebîr*, XI/27, H. no: 10949; Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ’id*, I/280, H. no: 346.

. Seb’a-i seyyâre: Bunlar Ay, Merkür, Uranüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn’dür.

. Kaf dağı, dünyayı ihâta eden bir dağ olarak düşünülürdü. Dünyanın düz olduğuna inanıldığı dönemlerde İbrâniler, Yunanlılar ve Araplar arasında yaygın olan inanışa göre dünyanın etrafı Okyanus denilen uçsuz-bucaksız karanlık bir denizle çevrilidir. Kaf dağı işte bu Okyanus’tan sonra yer almakta olup, kara ve denizin ikisini birden ihâta etmektedir. Efsânevî bir kuş olan Ankâ’nın yuvası da Kaf dağındadır. (*Ansiklopedik İslâm Lugatı*, c. I, s. 314.)

Bunun altında altıncı kat gökyüzü vardır ve o taze incidendir. Buranın ismi *Raka*’dır; Altıncı kat semâdaki melekler gılmân (hizmetkâr) şeklindedir. Yüzleri gülden tazedir. Hepsi de Allah korkusundan rükûa varmışlardır. Ve *“subhâne rabbî külli şey’in”* tesbihini dillerine vird edinmişlerdir. Reislerinin adı *Kemhâil*’dir, altıncı kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında beşinci kat gökyüzü vardır; kırmızı altındandır. İsmi *Denika*’dır. Buranın melekleri hûriler şeklindedir. Onların hepsi de Allah korkusundan tevazu ile oturur vaziyette dururlar. Tesbihleri şudur; *“subhâne’l-hâlıkı’n-nûri ve bi-hamdihî”* Reislerinin ismi *Semhâil*’dir ki o, beşinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında dördüncü kat gökyüzü vardır ki beyaz gümüştendir. İsmi, *Erkalun*’dur. Ve onun melekleri at şeklindedir. Tesbihleri şudur; *“subhâne’l-meliki’l-kuddûsi rabbünâ ve rabbü’l-melâiketi ve’r-rûh”* Reislerinin ismi *Kâkâil*’dir; dördüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında üçüncü kat gökyüzü vardır ki sarı yâkuttandır. İsmi *Mâûn*’dur ve onun melekleri kartal şeklindedir; tesbihleri şudur; *“subhâne’l-hayyi’llezî lâ yemûtü”* Reislerinin ismi *Safdail*’dir; üçüncü kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında ikinci kat gökyüzü vardır ki kırmızı yâkuttandır. İsmi *Kaydum*’dur. Buranın bütün melekleri deve şeklindedir. Tesbihleri şudur; *“Subhâne zi’l-izzeti ve’l-ceberût”* Reislerinin ismi *Mencail*’dir; ikinci kat gökyüzünün bekçisidir. Onun altında birinci kat gökyüzü vardır ki yeşil zeberceddendir. İsmi *Berkia*’dır; melekleri sığır

şeklindedir. Tesbihleri şudur; *"subhâne zi'l-melülki ve'l-melekût"* Reislerinin ismi İsmail'dir; dünya semâsının bekçisidir. Bu, büyük ve güzel bir melek olup *Mîkâil*'in vekilidir. Yağmuru her yere o paylaştırır. Damlalar onun hesap ettiği yerlere yağar ve bulutlar ancak onun sevk ettiği bölgelere gider.

Bu perdelerin altında bahr-ı *mescûr,* onun altında bahr-ı *rakk-ı menşûr,* onun altında bahr-ı *rızk-ı maksûm,* onun altında *bahr-ı in'âm* (nimetler denizi)*,* onun altında *bahr-ı kumkâm* (su denizi,) *o*nun altında *bahr-ı hayvân* (hayat denizi) vardır. Ve bütün bu denizler, Cenâb-ı Hakk'ın bitip tükenmez hazinelerinden kinâyedir. Söz konusu denizlerin altında yedinci kat gökyüzü vardır ki parlak nûrdan, bir rivayete göre kırmızı yâkuttandır. Ve ismi *Aribâ*'dır, yüce meleklerle doludur. Ve oradaki hürmete layık melekler, insan şeklindedir. Tesbihleri daima şudur; *"subhânallâhi ve bi-hamdihî adede halkıhî ve zînete arşihî ve midâde kelimâtihî."* Onlar Hak teâlâdan başka kimseyi bilmezler ve birbirlerine bile dönüp bakmazlar. Allah korkusundan kıyamda durup kıyamete kadar ağlarlar. Bunlara **[8/b]** *melâike-i mukarrabîn ve rûhânîyyîn (*manevî olarak Allah'a yaklaştırılmış melekler) derler. Reislerinin ismi *Raykail*'dir ki yedinci kat gökyüzünün bekçisidir.

Beyt-i Ma'mûr'a gelince; o, Firdevs cennetinde kırmızı yâkuttan yüksek bir kubbe idi. Hak teâlâ, Âdem (a.s.)'ı cennetten yeryüzüne indirdiği vakit, tövbesi kabul olunarak cennet yadigârı olsun ve onu ziyaret edip tavaf etsin diye *Beyt-i Ma'mûr*'u yüce cennetten bu dünyaya indirip bu günkü Kâbe'nin bulunduğu yere koymuştu. Beyt-i Ma'mûr'un iki kapısı vardı. Bunlardan biri doğuya, biri batıya açılırdı. Ve *Beyt-i Ma'mûr*'un içinde nûrdan üç kandil vardı. Onların ışığının aydınllattığı mekân, halen Kabe'nin *harem bölgesidir*.

Arş-ı a'zamın niceliğini ve onun muhterem taşıyıcılarını bildirir.

Melekût âlemi (bâtın âlem), bu on dört çeşit ruh ile tamam olmuştur. Âlemin en saf, en temiz ve en güzel olanına gayb âlemi, lâhût âlemi ve ceberût âlemi denir. Ortasına; ruhlar âlemi, mânâlar âlemi ve emir âlemi denir. En aşağı, en kesîf ve cisimlere en yakın olanına ise âlem-i mücerredât **[4/a]** (soyut âlem), berzah âlemi ve misal âlemi denir.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Livâ-yı hamd denilen kutlu sancağı Hak teâlâ Sevgili Peygamberi'ne bağışlamıştır. Mahşer gününde Muhammed (a.s.)'ın ümmeti, o kutlu

sancağın altında toplanacak, şânı yüce Peygamber o gün, kendisine va'd edilen *övülmüş makãm*a (makãm-ı mahmûd) varıp *hamd sancağı* altında toplanan ümmetine şefaat edecektir.

Cennet nehirlerinin biri de *Kâfûr Irmağı'*dır. Biri, *tesnîm nehri*dir. Biri *Selsebîl Irmağı'*dır. Biri *mühürlenmiş ırmak*tır (Rahîk-ı Mahtûm). Burada sayılanların dışında cennetlerde akıp duran binlerce nehir, etraflarında da çokça meyvesi olan yüz binlerce ulu ağaç vardır.

Hak teâlâ yedi denizin her birini denizlerde yüzen balıklar gibi rengârenk binlerce türden yaratıkla doldurmuştur. Ve yedinci kat göğün duvarı olan Kaf dağının ötesinde büyük bir yılan yaratmış olup o büyük dağı halka gibi çepeçevre kuşatarak, başını kuyruğu üzerine koymuştur. Bu vaziyette kıyamete kadar Hak teâlâyı yüksek sesle tesbih eder. İşte bu denizler içinde yedi kat yeryüzü bir gemi gibi hareketli ve huzursuz halde çırpınıp durmakta iken, Hak teâlâ onun için büyük bir melek tayin etmiştir. Yedi cehennemin altında sert bir rüzgar yaratmıştır. Cehennem tabakalarından olan *saîr* ve *sakar* bu rüzgarın üzerinde bulunur. Daha sonra Hak teâlâ o rüzgarın altında bir karanlıktan (zulmet) ibaret perdeler **[11/b]** yaratmıştır. Yaratılmışların bilgisi ancak o perdelere kadar olanı anlamaya yetmiştir. Mülkünü ve mülkünde olanları hakkıyla ancak ve sadece Allah teâlâ bilir.

Cehennem tabakalarından ilkinin adı da *Cehennem*'dir. Oradaki azap diğerlerine nazaran hafiftir. Burası, Muhammed ümmetinin günahkârları için yaratılmıştır. İkinci tabakanın adı, *Saîr*'dir ki Hristiyanlar orada hapsedilmiştir. Üçüncü tabakanın adı, *Sakar*'dır ki orası Yahudiler için ayrılmıştır. Dördüncü tabakanın adı *Cahîm*'dir ki dinden dönen (mürted)ler ve şeytanlar için onun pek şiddetli azâbı vardır. Beşinci tabakanın adı, *Hutame*'dir, Gayyâ Kuyusu ondadır. Ye'cûc ve me'cûc ile kafirlerin yeridir. Altıncı tabakanın adı, *Lezâ*'dır. Putperest, ateşperest ve sihirbazlar için hazırlanmıştır. Yedinci tabaka en diptedir ve adı, *Hâviye*'dir. O dinsizleri, zındıkları, hîlekârları, yalancı ve münafıkları içine alacaktır. Onun ateşinin yakıcılığı ve gazabının şiddeti diğer cehennem tabakalarının hepsinden fazladır. Sayılan yedi cehennem tabakasının tüm katmanları yedi binden fazladır.

Bu kâinât, harap, boş, kimsesiz virâneler gibi kırk yıl öylece kalır. Hak teâlâ azametiyle **"Bu gün mülk kimin?"** diye sorar. Yüce zâtından başka kâinâtta hiç kimse olmadığı için yine kendisi, **"Her şeye gâlip olan bir tek Allah'ındır"** diye kendisine cevap verir.

Yedi kat göklerin, kırmızı altından, kapalı bulunan sayısız kapısı vardır ve bütün bu kapıların anahtarı *"Allahu ekber"* ismidir. Her kat göğün kapısını, oranın reisinin izniyle, görevli kapıcıları açar. Yedi kat göklerden her birinin kalınlığı ve yüksekliği beş yüz yıllık mesafedir. Ve her iki semânın arası da beş yüz yıllık yoldur. Şurası bilinmelidir ki yukarıda açıklandığı şekliyle yedi kat göklerin mesafelerinin verilmesi, kesinlik ifade etmez. Belki bu, mübâlağadan kinâyedir. Çünkü Allah'ın kudreti sınırsızdır. Yedi kat göklerin görünüşü ve şekilleri –sahih rivayetlere göre- yedi adet çadır gibi olup yerin çevresinde bulunan sekiz adet Kaf dağının yedisi üzerinde karar kılmışlardır. Sekizinci kaf dağına gelince o, dünya göğünün içinden yeri kuşatmıştır. Göklerin etrafı bu kaf dağlarının üzerinde son bulmaktadır.

Kıyametin açık alâmetlerine gelince, bunlar on tanedir.

Tembih!

Şurası unutulmamalı ki buraya gelinceye kadar yazılan satırların hepsi dînî işlerdendir; inanca yönelik açıklamalardır. Burada anılan hakikatlerin hepsine kesin bir imanla inanıp tasdik etmek mutlaka önemlidir ve her mü'min için bunlara inanmak gereklidir. Çünkü bunların hepsi din işlerindendir ve burada anlatılanların hepsi de imanı tamamlayan temel esaslardandır. Bu sebeple yukarıda anılan gerçekleri, aklın dar ölçüleriyle ölçüp bazı karşılaştırmalara yeltenmek son derece tehlikeli ve yanlıştır. Çünkü insan aklı, burada anlatılanları bütünüyle kavrayıp idrak etmekten âcizdir.

Gayemiz, Mevlâ'ya manevî yakınlık elde etmektir. O'nun zâtının büyüklüğünü düşünmeye ve O'nu şânına yaraşır bir hürmetle anmaya sebep olur ümidiyle yukarıdaki rivayetleri aktarmış olduk.

Bilinmelidir ki kâinâtın büyüklüğüne dair rivayetleri Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve hadîs-i şerifler çerçevesinde ele aldık. Okuyana bir fikir verir ümidiyle aktardığımız bu konularla ilgili daha fazla ayrıntıya girmeyip bu kadarla yetineceğiz. Fakat İslâm bilginlerinin önde gelenlerinden, evliyânın büyüklerinden, inceleme ve araştırma dalının üstadlarından efendimiz Seyyid Şerif (Allah ona rahmet eylesin)[424] Hazretleri şöyle demiştir: "*Astronomi ilmi, göklerin ve yerin yaratılışındaki mükemmelliği düşünenlere ve en büyük sanatkâr olan Allah'ın kudretini tanımak isteyenlere ne güzel bir yardımcıdır.*" Hemen bütün ilimlerde söz sahibi olan, feyz ve ilhâm kaynağı İmam Gazzalî[425] (Allah ona rahmet eylesin) Hazretleri ise şöyle demiştir: "*Astronomi ve anatomi ilimlerini bilmeyen kişi, Allah'ın kudretini gereğince tanımakta yetersiz kalır*." Sözünü ettiğimiz iki ilim dalını ve bilginlerini âleme duyurduğu için biz, bir miktar kâinâtın astronomik yapısından ve bir miktar da insan anatomisinden yazıp açıklamayı uygun bulduk.

Umulur ki bu kadarını inceleyip bilgi sahibi olasın, bilgisizlik zindanının karanlıklarından kurtulasın. İlim ve hikmet sarayının kapısına adım atıp hemen herkesin öğrenebileceği ansiklopedik konularda bilgi sahibi olasın. Hikmetin özüne dair bilgi edinerek, hakikatin zirvesine yükselmeye yol bulasın. Eşyanın gerçek mâhiyetine dair bilgi sahibi olup manevî hallerin

sırlarına dair bilgi sahibi olasın. Kâinâtın gizli sırlarına dair tahminlerde bulunup âlemin maddî durumlarını olduğu ya da olması gerektiği gibi bilesin. Kendi varlığını tanıma olgunluğuna erişip oradan Allah'ı tanıma (marifet-i ilâhî) mutluluğuna eresin.

Ey varlığı mutlak gerekli (vâcibü'l-vücûd) olan Allah'ım! Ey verenlerin ve cömertlerin en hayırlısı! Sonsuz rahmetinin nûrlarını üzerimize saç! Ve senin yüce zâtını hakkıyla tanımayı bize kolay eyle!

Allah'ım! Seni tesbih ederiz. Ve biz, senin öğrettiğinden başkasını bilmeyiz, senin anlattığından başkasını anlamayız. Senin gönlümüze ilhâm ettiğinden başka hakikate dair bilgimiz (marifetimiz) yoktur. Çünkü sen her şeyi hakkıyla bilensin. Bütün işlerinde hikmet sahibisin; her şeye hakkıyla hükmedensin. Cömertsin, ikram sahibisin. Çok esirgeyicisin, merhametlisin. Âmin.

Ey rahmetiyle kullarına yardım eden; bağışlayanların en merhametlisi.

---

[424]. Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif (1340-1413) Esterâbâd (Cürcan) bölgesinde doğmuştur. 1414'te Şîraz'da ölmüştür. *Târifât* adlı bir felsefe sözlüğü vardır. Bunun dışında kelâm ve felsefeyle ilgili şerhleri vardır.

[425]. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. (1058-1111). İran'ın Tus şehrinin Gazzal kasabasında doğdu. 1111'de Tus şehrinde vefat etti. Kıymetli eserleri pek çoktur.

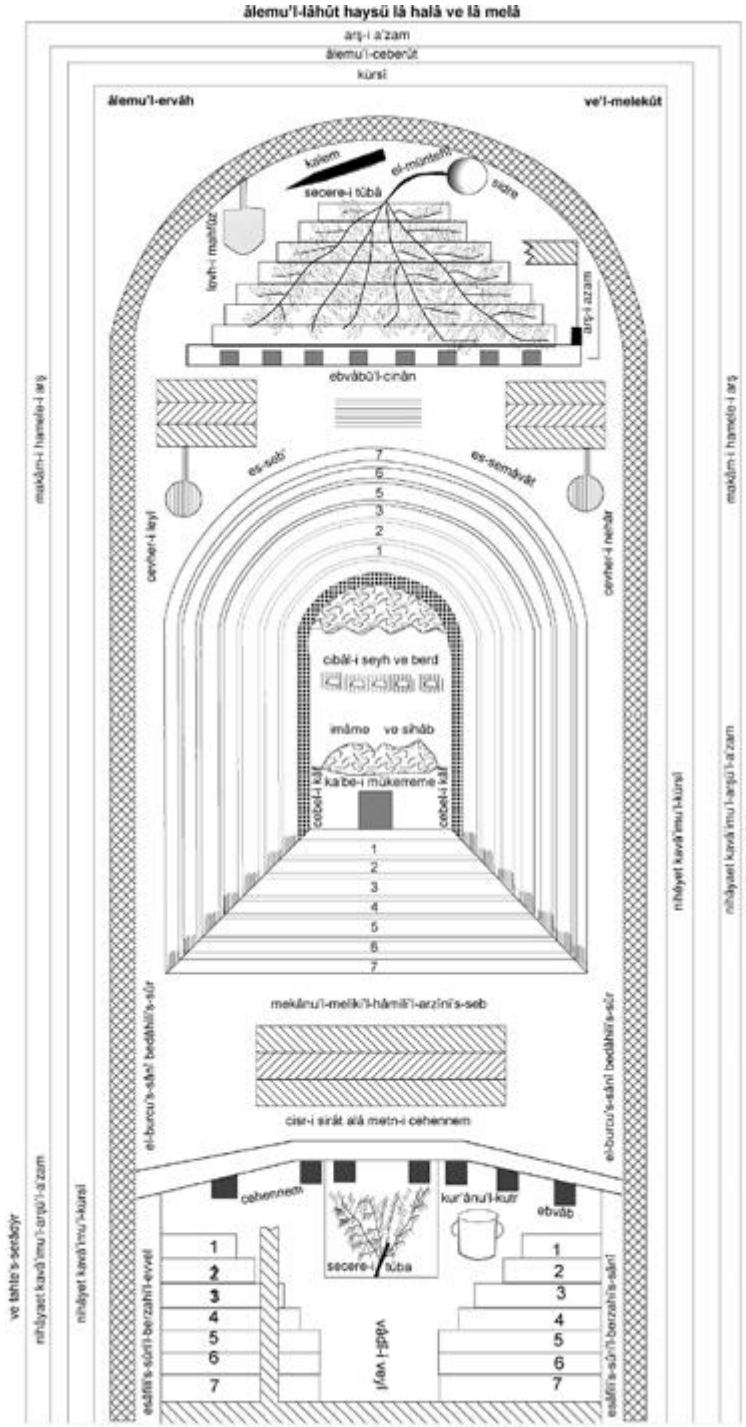
Bilinmelidir ki kâinâtın büyüklüğüne dair rivayetleri Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve hadîs-i şerifler çerçevesinde ele aldık. Okuyana bir fikir verir ümidiyle aktardığımız bu konularla ilgili daha fazla ayrıntıya girmeyip bu kadarla yetineceğiz. Fakat İslâm bilginlerinin önde gelenlerinden, evliyânın büyüklerinden, inceleme ve araştırma dalının üstadlarından efendimiz Seyyid Şerif (Allah ona rahmet eylesin) Hazretleri şöyle demiştir: "*Astronomi ilmi, göklerin ve yerin yaratılışındaki mükemmelliği düşünenlere ve en büyük sanatkâr olan Allah'ın kudretini tanımak isteyenlere ne güzel bir yardımcıdır.*" Hemen bütün ilimlerde söz sahibi olan, feyz ve ilhâm kaynağı İmam Gazzalî (Allah ona rahmet eylesin) Hazretleri ise şöyle demiştir: "*Astronomi ve anatomi ilimlerini bilmeyen kişi, Allah'ın kudretini gereğince tanımakta yetersiz kalır.*" Sözünü ettiğimiz iki ilim dalını ve bilginlerini âleme duyurduğu için biz, bir miktar kâinâtın astronomik yapısından ve bir miktar da insan anatomisinden yazıp açıklamayı uygun bulduk.

Bilinmelidir ki kâinâtın büyüklüğüne dair rivayetleri Kur'ân-ı Kerîm âyetleri ve hadîs-i şerifler çerçevesinde ele aldık. Okuyana bir fikir verir ümidiyle aktardığımız bu konularla ilgili daha fazla ayrıntıya girmeyip bu kadarla yetineceğiz. Fakat İslâm bilginlerinin önde gelenlerinden, evliyânın büyüklerinden, inceleme ve araştırma dalının üstadlarından efendimiz Seyyid Şerif (Allah ona rahmet eylesin) Hazretleri şöyle demiştir: "*Astronomi ilmi, göklerin ve yerin yaratılışındaki mükemmelliği düşünenlere ve en büyük sanatkâr olan Allah'ın kudretini tanımak isteyenlere ne güzel bir yardımcıdır.*" Hemen bütün ilimlerde söz sahibi olan, feyz ve ilhâm kaynağı İmam Gazzalî (Allah ona rahmet eylesin) Hazretleri ise şöyle demiştir: "*Astronomi ve anatomi ilimlerini bilmeyen kişi, Allah'ın kudretini gereğince tanımakta yetersiz kalır*." Sözünü ettiğimiz iki ilim dalını ve bilginlerini âleme duyurduğu için biz, bir miktar kâinâtın astronomik yapısından ve bir miktar da insan anatomisinden yazıp açıklamayı uygun bulduk.

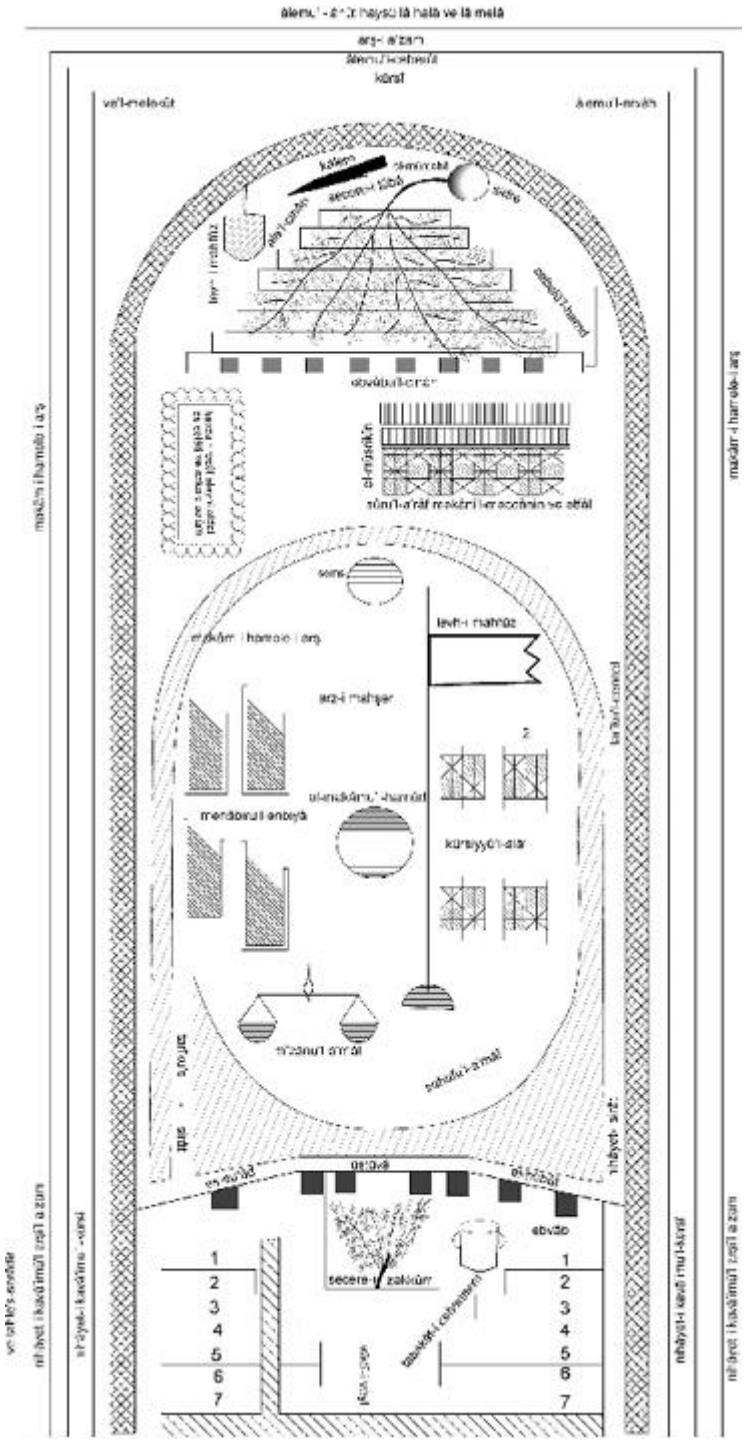
. Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif (1340-1413) Esterâbâd (Cürcan) bölgesinde doğmuştur. 1414'te Şîraz'da ölmüştür. *Târifât* adlı bir felsefe sözlüğü vardır. Bunun dışında kelâm ve felsefeyle ilgili şerhleri vardır.

. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. (1058-1111). İran'ın Tus şehrinin Gazzal kasabasında doğdu. 1111'de Tus şehrinde vefat etti. Kıymetli eserleri pek çoktur.

[15/a]

ālemu'l-lāhût haysü lā halā ve lā melā
arş-i a'zam
ālemu'l-ceberût
kürsî
ālemu'l-erváh
ve'l-melekût
kalem
el-mürekkeb
sidre
secere-i tûbâ
levh-i mahfûz
arş-i azam
ebvâbü'l-cinân
es-sidr
es-semâvât
cevher-i leyl
cevher-i nehâr
cibâl-i seyh ve berd
imâme ve sihâb
ka'be-i mükerreme
cebel-i kâf
cebel-i kâf
mekâru'l-melikü'l-hâmilü'l-arzîni's-seb
cisr-i sirât alâ metn-i cehennem
cehennem
kur'ânu'l-kutr
ebvâb
secere-i tûba
vâdi-i veyl
mahâm-i hamele-i arş
nihâyet kavâ'imu'l-kürsî
nihâyet kavâ'imu'l-arşü'l-a'zam
ve tahte's-serâyir
el-burcu's-sânî bedâhili's-sûr
esâfili's-sûni'l-berzahi'l-sânî

[15/b]

İlâhî âlem: (Lâhût âlemi; Ne boştur, ne de dolu)
1-Yerin altı
2-Arş-ı a'zam
3-Arşın taşıyıcılarının makãmı
4-Arş-ı a'zamın sütunlarının sonu
5-Kürsînin sütunlarının sonu
6-Ceberût âlemi
7-Kürsî
8-Ruhlar âlemi
9-Melekler âlemi
10-İsrâfîl'in sûru
11-Sidre-i müntehâ
12-Kalem
13-Tûbâ ağacı
14-Levh-i mahfûz
15-Hamd sancağı
16-Cennetin kapıları
17-Meleklerin perdeleri
18-Nimetler denizi
19-Cevherler denizi
20-Hayat denizi
21-Taşkın su denizi
22-Yayılmış deri denizi
23-Rızıklar denizi
24-Yedi kat gökler
25-Gündüz cevheri
26-Gece cevheri
27-Beyt-i ma'mûr
28-Yasaklanmış deniz
29-Dolu ve kar dağları
30-Bulutlar
31-Ka'be
32-Kaf dağı
33-Yedi kat yerin taşıyıcının yeri
34-Yeşil kaya
35-Kırmızı boğa
36-Balık ve deniz

37-Sırat köprüsü
38-Sûrun içindeki ikinci berzah
39-Cehennemin kapıları
40-Katran kazanı
41-Zakkum ağacı
42-Birinci berzahın sonu
43-İkinci berzahın sonu
44-Veyl vâdisi
45-Karanlık ve perde

İlâhî âlem: (Lâhût âlemi; Ne boştur, ne de dolu)
1-Yerin altı
2-Arş-ı a'zam
3-Arşın taşıyıcılarının makãmı
4-Arş-ı a'zamın sütunlarının sonu
5-Kürsînin sütunlarının sonu
6-Ceberût âlemi
7-Kürsî
8-Ruhlar âlemi
9-Melekler âlemi
10-İsrâfîl'in sûru
11-Sidre-i müntehâ
12- Tûbâ ağacı
13- Kalem
14-Levh-i mahfûz
15-Hamd dağı
16-Cennetlerin kapıları
17-Ârâf sûru (delilerin ve Allah'a ortak koşanların çocuklarının bulunacağı yer)
18-Peygamber (a.s.)'ın kevser havuzu
19-Cennet yolu
20-Sırat köprüsü
21-Yokuş
22-Düzlük
23-İniş
24-Sırat köprüsünün sonu
25-Cehennem kapıları

26-Zakkum ağacı
27-Katran kazanı
28-Cehennemin tabakaları
29-Gayyâ kuyusu
30-Veyl vâdisi
31-Güneş
32-Hamd sancağı
33-Mahşer meydanı
34-Makam-ı mahmûd
35-Peygamberlerin minberleri
36-Âlimlerin kürsüleri
37-Amellerin tartıldığı terazi
38-Amel defterleri
39-Sırat köprüsü

BİRİNCİ FEN

[16/a]

Birinci fende; sûretlerle kâinâtın aynası olan varlıkların yaratılışındaki sırayı, varlığında başkasına muhtaç olmayan özün (cevher) ve var oluşunda başka cevhere muhtaç bulunan sonradan olma varlıkların (ârâz) neler olduklarını ve bunların özelliklerini, eşya ile gözle görülen şeylerin (âyân) şekillerini ve çeşitli durumlarını, cisimler ve esaslar âleminin görüntü ve hikmetlerini, kâinâttaki oluşum ve ayrışımların meydana geliş şeklini ve hayvanlar âlemini, (mevzuların hassasiyetini gözeterek) bâbta hikmetli bir üslup ve seviyeli bir anlatımla açıklayacağız.

BİRİNCİ BÂB

“Ol” emriyle var edilen âlemlerin yaratılışındaki sırayı, kâinâtın özündeki ve sonradan yaratılanlardaki özellikleri ve bunların niceliklerini İslâm filozoflarının buldukları aklî delillerle dört fasıl halinde açıklar.

BİRİNCİ FASIL

Varlığı mutlaka gerekli olanın varlığını ispat edip varlıkları mümkün olan diğer cevherleri ve sonradan olma varlıkları (ârâz) kısaca üç madde ile açıklar.

Birinci Madde

Vacibü'l-vücûdun (zorunlu varlık/Allah teala) varlığını aklî delillerle ıspat ederek O'nun eşyaya (yaratılmışlara) yakın bulunmakla birlikte onlara benzemediğini delilleriyle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar (ehl-i hikmet) şöyle demişlerdir: Vacibü'l-vücûd (varlığı mutlak gerekli olan) Allah teâlânın dışında olan bütün varlıklara *"âlem"* denir. Allah'ın tertemiz varlığı, bütün bunlardan farklı ve ayrıdır.

Nitekim Hak teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde şöyle buyurmuştur: **"Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba kristal bir fânus içindedir; o fânus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki doğuya da, batıya da nispet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden** (çıkan yağdan) **tutuşturulur. Onun yağı, nerede ise, kendisine ateş değmese dahi ışık verir.** (Bu,) **nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara** (işte böyle) **misaller getirir. Allah her şeyi bilir."** (Nûr, 24/35)

Â'yânın (dış dünyadaki varlıklar) nitelikleri ve eşyanın mâhiyeti dikkatlice incelenip araştırılsa, varlıkların halleri ve kâinâtın hareketleri aynı basîretle düşünülüp gözden geçirilse âlemdeki bütün varlıkların Allah'ın yaratma kudretiyle meydana geldiğini görmek ve sağlam bir aklın bunu kavrayıp onaylaması muhakkaktır. Nitekim Hak teâlâ şöyle buyurmuştur: **"(**O Allah ki) **gökleri ve yeri, yerli yerince yarattı. Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi güzel yaptı. Dönüş ancak O'nadır."** (Teğâbün, 64/3)

Vacibü'l-vücûd olan Allah'ın cömertliği sâyesinde mümkinü'l-vücud (mümkün varlıklar/Allah dışındaki herşey) olan varlıklar meydana gelmiş olup O'nunla mevcudiyetlerini sürdürmektedir. İstisnasız her şey, fânî, O ise bâkî ve kalıcıdır. Nitekim kendi Kitab'ında şöyle buyurmuştur: **"O'nun zâtından başka her şey yok olup gidecektir. Hüküm O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz."** (Kasas, 28/88)

O kudret ve hikmet sahibinin gücü ve hikmetli eserleri, dış ve iç dünyada basîret sahibi kimselerin gözüne âlemi aydınlatan güneşten daha âşikâr olarak görünmektedir. Nitekim O, Kur'ân-ı Kerîm'inde şöyle buyurmaktadır: **"İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi** (kudretimize işaret eden işaretleri) **göstereceğiz ki onun** (Kur'ân'ın Hak katından inmiş bir) **gerçek olduğu iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?"** (Fussilet, 41/53)

O yaratıcı Allah'ın yoktan var edip en güzel sûrette yaratmasındaki sırlar, zâhirî ve bâtınî âlemde irfân sahiplerinin gözünde gündüzün aydınlığından daha parlak ve belirgindir. Nitekim Hak teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde şöyle buyurmuştur: **"Gerçekten iman edenler için, yeryüzünde bir çok âyet** (sonsuz kudretimizi gösteren ibret)**ler vardır. Kendi nefislerinizde de bir çok alâmet**(aynı yönde işaret)**ler var. Görmüyor musunuz?"** (Zâriyât, 51/20-21)

Havadaki zerrecikler, dağlar, taşlar, yağmur damlaları, nehirler ve denizler, belki dönmekte olan feleklerin parçaları ve hareket halindeki yıldızlar, unsurlar (elementler) ve bileşkeler; kısacası kâinâtta her ne varsa, hepsi gecenin ve gündüzün her vaktinde bir, bağışlayıcı ve affedici olan Allah teâlâ Hazretlerini övmekte olup O'nun birliğini haber vermek ve göstermek için, her biri bir dil mesâbesindedir. Nitekim Hak teâlâ Nazm-ı Kerîm'inde şöyle buyurmuştur: **"Yedi kat göklerde, yerde ve bunlarda bulunan her şey** (kendi dilince) **O'nu tesbih ederler. O'nu tesbih ile övmeyen hiçbir şey yoktur. Ancak siz,** (onların kendi dillerince söyledikleri bu) **tesbihleri anlamazsınız. O, gerçekten halîmdir, bağışlayıcıdır."** (İsrâ, 17/44)

Belki dünyada var olan bütün zerreler (moleküller), o parlak güneşin varlığının sâyesinde var olabilmişlerdir. Bunların hepsi Allah'ın cemâlinin nûrunu görebilmek için basîret sahiplerinin karşısında saf ve parlak aynalar gibidir. Nitekim Kur'ân-ı Mübîn'de şöyle buyrulur: **"Doğu da, batı da Allah'ındır. Hangi tarafa yönelirseniz, orası Allah'a ibadet yönüdür. Şüphesiz Allah'ın bağışlaması geniştir, O her şeyi hakkıyla bilendir."** (Bakara, 2/115)

İslâm filozoflarının ve bir çok din âliminin **[16/b]** isâbetli görüşlerine göre; bir şeyin varlığı zorunlu ise, ona vâcibü'l-vücûd denir. Yokluğu zorunlu olana da *"mümteniu'l-vücûd"* denir. Ne varlığı ne de yokluğu zorunlu olan nesneye de *"mümkinü'l-vücûd"* denir. Öyleyse var olan şeyler ya vâcibü'l-vücûddur, ya mümkinü'l-vücuttur. Çünkü o var olan şey, var

oluşunda ya başka bir varlığa muhtaçtır ya da değildir. Eğer başkasına muhtaç değilse; vâcibü'l-vücûddur. Yani Allah teâlâdır. Eğer muhtaç ise; o mümkinü'l-ivücuttur. Yani âlemdir.

Bir nesne mevcut değilse, o Yaratıcı'nın ortağıdır; (esasen, böyle bir şey) yoktur. Çünkü filozoflar demişlerdir ki; *"mümkün değildir ki var olan yok olsun."* Belki var olan sürekli vardır, yok olan daima yoktur. Ancak şu mümkündür ki var olan bir şey bir durumdan başka bir duruma geçebilir. Bir nitelikten farklı bir niteliğe bürünerek değişime uğrayabilir. Basit/yalın cisimlerin zamanla bileşik cisimlere dönüşmesi; bileşiklerin bir süre sonra tekrar basit cisimler haline gelmesi gibi. Halk, bu değişimleri görünce zanneder ki; yoktan bir şey var olmakta, var olan şey yok olmaktadır.

Bu açıklamalar ışığında varlığı mutlak olanın isbatı açık seçik ortaya çıkmıştır. Şu delil ile ki; varlığı mümkün olanlara mevcut derler. Halbuki varlığı mümkün olanların var olması, başkasına bağlıdır ki o bağlılık kendisini, varlığı gerekli olan Yaratıcı'ya götürür. Çünkü varlığı mutlak olan olmadıkça, varlığı mümkün olan meydana gelemez. Öncelikle kendisine muhtaç olunan mutlak varlık bulunmalıdır ki filan nesneye, filan nesne muhtaçtır demek doğru olsun. Şu halde yukarıda açıkladığımız deliller muvacehesinde varlığı mutlak gerekli olan Allah teâlâ Hazretleri'nin mevcûdiyeti, ispat edilip ortaya konulmuş olmaktadır.

İkinci Madde

Mümkinü'l- vücud (mümkün varlıklar) olan cevherin beş türünü özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Mümkinü'l- vücud, varlığı mümkün olan bir nesne, eğer varlığının devamı süresince değişikliğe uğramazsa ona cevher [öz] denir. Şayet değişikliğe uğrarsa ona da arâz [sonradan olma varlık] denir. Çünkü varlık başka, varlığın kalıcılığı başkadır. Nitekim, dıştan baktığınızda iki kişi varlık itibarıyla ortaktır. Ancak bunlardan birinin varlığı yüz yıl, diğerinin varlığı on yıldan fazla sürmez. O halde bir varlığın kalıcılığı, varlığın kendisinden başka bir şeydir, aynı değildir. Mümkin olan bütün varlıklar (Allah dışında her şey) ya cevherdir ya da arâzdır. Çünkü bir nesne bir başka nesneye ya ihtiyaç duyar ve ona geçer, veya geçmez. Eğer muhtaç olup geçerse, bu geçişe hal (sıfat), geçişin gerçekleştiği yere de *mahal* (madde) denir. Eğer bunlar (hal ve mahal) birbirlerine muhtaç olurlarsa o takdirde *maha*le heyûlâ (kaos), hale sûret-i cismiyye veya sûret-i nev'iyye denir. Eğer ihtiyaç bir taraflı olup hal

mahale muhtaç olursa, o mahale mevzû, o hale arâz denir. Bu durumda arâz, mevzuda var olan nesnedir; renkler gibi.

Şayet hal ve mahal olmayıp ikisinden mürekkep bir şey ise, buna, cism-i tabiî denir. Hal, mahal ve mürekkep olmayıp cisimlere tedbir ve tasarrufuyla bağlı bulunursa ona, *nefs-i* insânî*yye* veya *nefs-i felekiyye* denir. Ve eğer cisimlere tedbir ve tasarufuyla dahi bağlı bulunmazsa, ona akıl denir. Dînî ıstılahta onun adı *melek*tir.

Cevherler beş kısımdır ki bunlardan biri *heyûlâ* (kaos), biri *sûret-i cismiyye* ve biri *cism-i tabiî*dir. Bu üçü yakın cevherlerdir. Diğer ikisi farklı cevherler olup biri *nefs*, diğeri *akıl*dır. Akıl[426] eğer, kendisiyle zorunlu varlık arasında bir vasıta olmamışsa ona, *akl-ı evvel* ya da *akl-ı küll de denir*. Şayet aklın arka planında başka bir akıl yoksa, o takdirde ona *akl-ı âşir* yahut akl-ı *fa'al dahi* denir. Ve eğer aklın iki tarafında akıllar varsa buna, *akl-ı mutavassıt* denir. Aklın en şereflisi ve en latîf olanı, akl-ı külldür. Bundan sonra sırasıyla ona yakın olan akıllar gelir.

Eğer nefs, basit cisimlerde tasarruf sahibiyse ona, *nefs-i felekî* (atmosferik) *nefs-i unsurî* (öğesel) denir. Şayet nefis mürekkep cisimlerde tasarruf sahibi olup **[17/a]** söz konusu cisimleri büyütüp geliştirmemişse, bu takdirde o cisimlere madenler denir. Altın, gümüş, kırmızı yâkut ve taş gibi. Ve eğer nefis mürekkep cisimlere büyüme ve gelişme sağlayıp da, his ve hareket vermediyse o cisme nebât (bitki) denir; otlar, çiçekler, ağaçlar ve meyveler gibi. Şayet nefis, mürekkep cisme büyüme ve gelişme ile birlikte his ve hareket sağlayıp konuşma melekesi vermemişse bu takdirde ona, hayvan-ı gayr-ı nâtık (konuşmayan canlı) denir; evcil ve vahşi hayvanlar ile atlar ve kuşlar gibi. Eğer (yukarıda bahsedilen özelliklere ek olarak) konuşma melekesi de sağlamışsa, ona *insan* derler ki varlığın özü ve bütün yaratılmışların özeti odur. Cihan ağacının meyvesi, kâinâttaki mükemmelliğin tamamlayıcı unsuru yine odur. Yukarıda sözü edilen bu nefis her mertebede başka bir isimle adlandırılır. Bitkilerde *nefs-i nebâtî*, cansız varlıklarda *nefs-i tabiî, h*ayvanlarda *nefs-i hayvanî,* insanda ise, nefs-i insânî *ve nefs-i nâtık* denir. Ve nefis artık bu aşamada her şeye bütünüyle hâkim olup en iyi bir şekilde yönetici olur.

Cism-i tabiî; cisimlerin bizzat kendinde miktarları belirlenmiş boyutlarıyla yani uzunluk, genişlik ve derinlik gibi ölçülendirilebilmesi mümkün olan bir cevherdir. Bir cisim ya basit olur ya da mürekkep. Basit cisim, kendisinin parçalarıyla tabiatı (özellikleri) birbirine benzeyen cisimdir. Yani şekil ve özellikleri birbirinden farklı olan cisimlere

bölünemeyip tabiatı aynı kalan ve o tabiattan meydana gelerek tek bir tarz üzere ortaya çıkan cisimdir. Bölündüğü takdirde, asıl unsurdan farklı parçalar ortaya çıkmaz. Onun tabiatı şudur ki; ondan sâdır olan her şey bir olur.

Cisim basit ise, ya ulvîdir ya da süflî. Ulvî olan ya parlak veya parlak değildir. Parlak olan yıldızlardır. Parlak olmayan ise, ecrâm-ı esîrî ve âlem-i ulvî de denilen feleklerdir. Basit, süflî cisimler, anâsır-ı erba'a (dört esas unsur) olup bunlara erkân-ı erba'a da denir. Bunlar*; ateş, hava, su ve toprak*tır. Bu dört unsura ve bunların içinde bulunan mürekkep cisimlere ise, *âlem-i süflî ve âlem-i kevn ü fesâd da* (oluş ve bozuluş âlemi) denir.

Mürekkeb (bileşik) cisim şudur: parçalarıyla (cüzleri) tabiatı benzeşmeyip görünüşü ve tabiatları farklı olan cisimlere, bölünebilen dört temel unsurdan meydana gelmiştir. Madenler, bitkiler ve hayvanlar gibi. Bunlara *mevâlîd-i selâse* (doğurulmuş üç bileşik cisim) denir ki; babaları esîrî cisimler, anaları ise unsurlardır. Mürekkeb (bileşik) cisimler de iki kısımdır; biri tamdır, diğeri tam olmayandır.

Tam bileşik cisim, geçici bir zaman içinde, kendi bileşiminin sûretini koruyan cisimdir; mevâlîd-i selâse üç bileşik (madenler, bitkiler ve hayvanlar) gibi. Tam olmayan bileşik cisimler ise, bunun aksine kendi terkibinin şeklini koruyamaz. Duman, bulutlar ve ateş saçan yıldızlar/gök taşları gibi. Bütün basit cisimler kendi tabiatları üzere kalsalar şekilleri küreye benzer, yani daire şeklinde yuvarlak bir top görünümündedir.

Şu halde bütün felekler, yıldızlar ve unsurlar küre şeklindedirler. Yukarıda anlatılan akıl, nefs, heyûlâ (kaos), sûret ve beş cevherin kısımlarıyla cisimden ibaret olan bunların hepsi aşağıdaki rubâîmizde yer almaktadır. İki âlem bu cevherlerle ayakta durmakta ve devam etmektedir.

Rubâî

Bil evvelâ kâinâtı akıl ve candır
Pes hiss olunan, nüh felek-i gerdândır
Pes nâr u hevâ vü âb u hâk erkândır
Ma'denle nebât u hayvân ü insandır

Günümüz Türkçesiyle

Önce bil ki kâinât akıl ve candan ibarettir. Hissedilen, dönen şey değildir. Ateş, hava, su ve toprak esas unsurlardır. Madenle, bitkiler, hayvanlar ve insandır.

Üçüncü Madde

Varlığı mümkün olan ârâzın dokuz kısmını kısaca bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Bu konu ile ilgili var olan ârâzlar dokuz kısımdır. Bunlar sırasıyla; *kaç (kem), nasıl (keyfe), nerede (eyne), ne zaman (metâ), (izafet), mülk, duruş (vaz'), fiil* ve *etkilenme (infiâl)* halleridir. Şöyle ki;

Kem: (kaç, nicelik): Öyle bir nesnedir ki zâtında eşitliği ve eşitsizliği kabul eder. Bu nokta ve adet gibi birleşmeyen veya **[17/b]** zâtı karar kılan çizgi (hat), yüzey (satıh) ve öğretmek için kullanılan semboller gibi birleşendir. Yani hacmi olan nesnedir veya zaman gibi zâtı karar kılmayan birleşendir.

Keyfe: (nasıl, nitelik): Bu, eşyaya ait öyle bir durumdur ki zâtında bölünme ve nisbet söz konusu edilmez, ancak özel hallerde bölünebilir. Balın tatlılığı ve deniz suyunun tuzluluğu gibi. Bunun dışında sabit ve belirli olmayan hallerde bölünebilir. Keyfe (nitelik): Temelde kuvvetli olmayan ayrımlarla bölünebilir. Utançtan dolayı kırmızılık ve korkudan dolayı sararmak gibi. Kişisel niteliklerden yana bölünebilir. İlk yaratılışta ilim öğrenmek ve yazmak gibi. Yaratılıştan verilen yeteneklerle ilgili bölünebilir. Sert tabiatlı ya da yumuşak huylu olmak gibi.Yahut da niceliklere ait durumlardan dolayı bölünebilir. Mesela; üçgen ve dörtgen gibi yüzeyle ilgili bölünebilir. Tek ve çift olmak açısından, sayıdan yana bölünebilir.

Eyne: (nerede): Eşyanın bir mekânda bulunması sebebiyle kazandığı bir durumdur.

Metâ: (ne zaman): Eşyanın bir zamanda bulunması sebebiyle kazandığı bir durumdur.

İzafet: (bağlılık, İlinti): Öyle bir haldir ki bağlılık ve aidiyette tekrar eder. Babalık ve oğulluk gibi.

Mülk: (sahiplik): Eşyanın bir nesneyi kuşatıp onlarla birlikte taşınabilmesi sebebiyle kazandığı bir durumdur. İnsanın sarık (takke) ve gömleğinde olduğu gibi.

Vaz': (duruş): Bir nesnenin bir kısmının diğer kısmına nisbeti sebebiyle eşyada meydana gelen durumdur. Dış dünya ile ilişkileri sebebiyle bu durum oluşur. Oturmak ve kalkmak gibi.

Fiil: Eşyanın etkileri dolayısıyla, onlarda meydana gelen durumdur. Kesme özelliğinden dolayı kesen bir âlet gibi.

İnfial: (etkilenme): Eşyanın başka nesnelerden etkilenmesiyle kazandığı durumdur. Isıtıldığı için ısınan nesne gibi.

Yukarıda sayılan beş cevheri bir cevher sayıp dokuz ârâz ekleyerek hepsine *on mekûlât* demişlerdir. Halbuki cevher kendi zâtıyla vardır ve sabittir. Ârâz ise ancak cevherle birlikte vardır ve onu niteler. Bütün âlem, tüm cüzleriyle *on mekûlât*tan[427] oluşan tek bir cisimdir. Tamamı hal diliyle zorunlu varlık olan Hak teâlânın tek varlık olduğunu dile getirir ve buna şahitlik eder. Aşağıdaki beytimiz, *on mekûlât*ı içermektedir.

Şiir

Cevheri bil; kem ve keyf andan izâfetle metâ
Vaz' u eyn ü milk ü yef'al yenfaildir ey fetâ

Günümüz Türkçesiyle

Ey genç! (Makûlâtı şunlardan ibaret) bil ki; kem, keyfe, izafet ve metâ
Vaz', eyne, milk, yef'al, bir de yenfa'il

İKİNCİ FASIL

Akılların, nefislerin ve feleklerin ortaya çıkmasındaki tertip ve düzeni, *dört esas unsur*un bileşimlerini, tabiatlarını ve değişime uğramalarını, ateş, hava, su ve toprağın dönüşümlerinin delillerini, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanın meydana gelişlerini ve bunların arasında değişikliği sağlayan şeyi, ruhların geldikleri yeri ve gittikleri makãmı, bedenlerin varlığının değişiminin keyfiyetini, dört madde ile hikmetli bir üslupla açıklar.

Birinci Madde

Akılların, nefislerin ve feleklerin ortaya çıkmasındaki tertip ve düzeni; *dört esas unsur*dan ortaya çıkan dört keyfiyeti bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Hak teâlâ bütün eşyadan önce *küllî akl*ı îcat edip yaratmıştır. Buna *ilk akıl* (the first intellect) veya *ilk cevher* de denir.

Hak teâlâ bu ilk akla üç kabiliyet vermiştir ki bunlar; Hakk'ı bilmek, nefsi tanımak ve muhtaç olduğunu bilmektir. Bu sonuncusu da, kişinin Mevlâsına muhtaç olduğunun bilincinde olmasıdır. Küllî aklın yukarıda sözünü ettiğimiz üç kabiliyetinin her birinden farklı bir nesne meydana gelmiştir. Çünkü her zaman tekten tek ortaya çıkmıştır.

Hakkı bilmekten bir akıl ortaya çıkmıştır ki ona, *ikinci akıl* derler. Nefsi tanımaktan bir nefis meydana gelmiştir ki ona, *küllî nefis* derler. Muhtaç olduğunu bilme şuurundan bir cisim meydana gelmiştir ki ona; en büyük felek, *atlas feleği*, feleklerin feleği, yönlerin sınırlayıcısı ve *küllî cisim* de derler. Sözünü ettiğimiz feleğin aklı, ikinci akıldır; nefsi, küllî nefistir. İkinci akıldan da şu üç kabiliyet ortaya çıkmıştır: Hakkı bilmekten bir üçüncü akıl, nefsi tanımaktan bir **[18/a]** ikinci nefis ve Mevlâ'ya muhtaç olduğunu bilmekten dahi bir ikinci felek meydana gelmiştir. Bu sonuncusuna *burçlar feleği* ve sabit yıldızların feleği dahi derler. Bu feleğin aklı üçüncü akıl, nefsi ikinci nefstir. Üçüncü akıldan da yukarıda sayılan üç kabiliyet meydana gelmiş ve bu tertip üzere olmak kaydıyla; başka bir akıl, başka bir nefis ve başka bir cisim ortaya çıkmıştır. Tâ dokuz aşamaya varıncaya kadar; bu ilk akıldan dokuz akıl, dokuz nefis ve dokuz felek meydana gelmiştir. Söz konusu dokuz akıl, feleklerin akıllarıdır. Dokuz nefis, feleklerin nefisleridir.

Dokuz felekten her bir feleğin bir aklı, bir nefsi ve bir cismi vardır. Ancak bunlar içinde en büyük felek, hepsinden büyük ve bütün felekleri kuşatan bir basit cisimdir. Onun içinde, bütün sabit yıldızların bulunduğu burçlar feleği vardır. Onun içinde Zühal (Satürn gezegenin) feleği vardır ki içinde Zühal'den başka yıldız yoktur. Onun içinde Müşteri (Jüpiter gezegeni) feleği vardır ki bu felek de sadece ona mahsustur. Onun altında Merih (Mars gezegenin) feleği vardır ve onda sadece Merih vardır. Onun altında Güneş feleği vardır ve o felekte bir tek o sultandır. Güneşin altında Zühre (Venüs gezegeni) feleği vardır ve o da feleğinde tektir. Onun içinde Utarit'in (Merkür gezegeni) feleği vardır ve o felekte tek yıldız kendisidir. Onun da içinde Ay feleği vardır ve onda Ay'dan başka bir şey yoktur. Onun bulunduğu feleğe dünya semâsı derler. Bu semânın aklına *onuncu akıl*, fa''al akıl (the active intellect) ve feyyaz akıl derler ve onun nefsine, şekil verici ve mutlak tabiat derler. Bunların birbiriyle uyum içinde bulunmasından ay feleğinin altında *dört esas unsur* meydana gelir. Onlar da; ateş, hava, su ve topraktır. Söz konusu unsurlar, burada saydığımız sıra ile oluşmuşlardır. Dört unsurdan dahi dört keyfiyet/değişim meydana gelmiştir: Sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk.

Unsurların birbiriyle uyum içinde olmasından üç bileşik meydana gelmiştir. Bunlar; madenler, bitkiler ve canlılardır. Canlılar cinsinin en şereflisi ve en mükemmel donanımlısı şüphesiz insanoğludur. Kâinâtın ortaya çıkması, insanın yaratılmasıyla ile son bulmuştur. Varlık dairesi

onunla tamam olmuştur. Ve insan, cihandaki varlık ağacının en kıymetli meyvesi olduğu için, bütün varlıklardan sonra yaratılmıştır. Sözün özü şu ki; kâinâtın özü ancak insandır.

İkinci Madde

Dört unsurun dereceleri ve tabiatları ile ve birbirlerinin hallerine geçmeleri ve dönüşmelerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri aşağıdaki konularda görüş birliği içinde olmuşlardır.

Ay feleğinin altında ateş tabakası vardır. Onun altında hava tabakası, onun altında su tabakası ve onun altında toprak tabakası vardır. Bu tabaka diğerlerinin en altında olup hepsinden daha ağırdır. Ateş tabakasının, hava tabakasının üzerinde olduğuna delil şudur: ateş dumanıyla birlikte yukarılara doğru yükselir, sonra gözlemlendiği üzere aslına yönelip geri döner. Hava tabakasının su tabakasının üzerinde olduğuna delil şudur ki içi hava doldurulmuş bir tulum havuza daldırılsa, suyun altında durmayıp üzerine çıkar.

Su tabakasının toprak tabakasının üzerinde bulunduğuna delil şudur ki bir taş veya kesek suyun üzerine bırakılsa, suyun üzerinde durmayıp aslına yönelir ve ait olduğu yere iner. Şu halde toprak tabakası, suyun altında olup bütün eşyanın en aşağısındadır. Kendi tabakalarında bulunan bu dört unsur, aşama aşama birbirlerine dönüşürler. Şöyle ki ateş zamanla yakıcılığından bazı özelliklerini yitirip havaya karışır. Böylece ateş havaya dönüşmüş olur.

Nitekim hava da kendi özelliğini yavaş yavaş yitirip su özelliğini kazanır ve su olur. Su da yavaş yavaş toprağa dönüşerek toprak halini alır. Son olarak da ateş şeklini alıp ateş haline dönüşür. Bu yolla ve aksi tarzda dört ana unsur bir şekilden başka bir şekle dönüşür. Sonunda yine hepsi kendi asıl sûretlerine dönerler. Dört ana unsurun bu şekil değiştirmelerine **[18/b]** (istihâle) *başkalaşım* derler.

Dört unsurun tabiatlarına gelince; Ateş, kuru ve sıcaktır. Hava, sıcak ve yaştır. Suyun tabiatı yaş ve soğuktur. Toprağın tabiatı ise soğuk ve kurudur. Şu hususta da herhangi bir tereddüte mahal yoktur. Ateş, hava ile sıcaklıkta; hava, su ile yaşlıkta; su, toprak ile soğuklukta ve toprak, ateş ile kurulukta müşterektir. Şu halde, ateşin kuruluğu havanın yaşlığına dönüşmüş olsa, ateş sıcak ve yaş olarak havaya dönüşür.

Havanın sıcaklığı suyun soğukluğuna dönüşse, hava yaş ve soğuk haliyle suya dönüşür. Havanın sıcaklığı dönüşerek suyun soğukluğunu almış olsa;

rutûbetli ve soğuk haliyle suya çevrilmiş olur. Suyun yaşlığı toprağın kuruluğuna dönüşmüş olsa, su soğuk ve kuru olarak toprağa dönüşür. Toprağın soğukluğu ateşin sıcaklığına dönüşse, toprak kuru ve sıcak olup ateşe dönüşür.

Yukarıda sayılan nitelik değişimleri sebebiyle ateş hava olur, hava su olur, su toprak olur ve toprak ateş olur. İşte bu istihâleye başkalaşım (tarîk-ı mebde') başlangıç yolu derler.

Bazen dört unsur söz konusu istihâleyi (başkalaşım) ters olarak gerçekleştirirse, toprağın kuruluğu suyun yaşlığına dönüşüp toprak su olur. Suyun soğukluğu havanın sıcaklığına dönüştüğünde, su hava olur. Havanın yaşlığı ateşin kuruluğuna dönüştüğünde hava ateş olur. Ateşin sıcaklığı toprağın soğukluğuna dönüşürse, ateş toprak olur. Bu istihâleye (başkalaşıma) dönüş yolu (tarîk-ı meâd) denir.

Üçüncü Madde

Dört unsurda meydana gelen dönüşüm ve başkalaşımın delillerini; maden, bitki ve insanın doğuşunu ve bunların arasında vasıta olan varlıkları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Dört unsurda meydana gelen başkalaşımın delîlleri gayet açıktır.

Ateşin havaya dönüştüğünün açık delili şudur ki mumlar yanınca alevleri yukarı doğru çıkıp havaya dönüşürler. Şayet ateş havaya dönüşmüş olmasaydı, mumların alevleri kesintisiz bir ışık hüzmesi şeklinde parıldayıp hava küresinin ortasında bir çizgi gibi yükselip ateş küresine bitişirdi. Şu kadar var ki bu alevlerin kuruluğu, havanın yaşlığına oranla azdır. Bu sebeple o anda ateşin kuruluğu havanın yaşlığına dönüşerek söz konusu alevler havaya dönüşürler.

Havanın suya dönüşmesine delil: İlkbahar ve Sonbahar mevsimlerinde sabah vaktinde bitkiler üzerinde olan şebnem ve çiğ ve (kırağı) denilen yaşlıktır. İşte o, şebnem ve kırağı aslında seher vaktinde soğuyup suya dönüşen havadır. Çünkü havanın sıcaklığı, suyun soğukluğuna dönüşse; o vakit hava su olur.

Suyun toprağa dönüşmesinin delili: yağmur damlaları inince toprağa ulaşan ilk damlalar toprak olup görünmez olur. Nitekim bu hal, her zaman hemen gözlemlenebilir. Çünkü o sırada yağan yağmur damlalarının yaşlığı, toprağın kuruluğuna oranla az olduğundan mağlup olup damlaların yaşlığı toprağın kuruluğuna dönüşerek su toprak olur. Ne zaman ki yağmur damlaları çoğalarak yaşlık artarsa, işte o zaman su toprak değil çamur olur.

Toprağın ateş olduğunun açık delîli şudur: Bitkiler ve ağaçlar dört unsurdan oluşmakla birlikte toprak özellikleri daha üstündür. Odun ateşte yandığında parçaları ateşe dönüşerek toprak kısmından geriye pek az kül kalır. Bazı yörelerde odun yerine taş kömürü yakarlar. Bunun külü daha az kalır.

Hak teâlânın emri ve yönlendirmesi ile gökler ve yıldızlar dönüp hareket ederek dört unsuru söz konusu istihâle (başkalaşım) kuralına göre birbirine karıştırıp yoğururlar. Böylece dört ana unsurun birleşmesi ve karışımından, önce madenler, ondan bitkiler, ondan da canlılar meydana gelmiştir. Canlılar olgunluğa ulaştığında insan yaratılmıştır. Bu mürekkep cisimlerin sıralanan dört mertebesi arasında arada olan mürekkep cisimler de vardır. Şöyle ki madenlerle bitkiler arasında orta yerde bulunan cisim mercandır. Çünkü mercanlar katılıkta taş **[19/a]** gibidir. Bitkiler gibi zerre zerre denizin dibinden biterek suyun yüzüne çıkarlar. Çıkınca da kuruyup yaprak olurlar.

Bitkilerle hayvanlar arasında yer alan ara canlı hurma ağacıdır. Çünkü o bitki olmasına rağmen hayvanlar gibi erkeğine yakın olmadıkça hurma olmaz. Kezâ başı kesilince helâk olur; kuruyarak ne yapraığı ne de meyvesi kalır. Hayvanlarla insanlar arasında yer alan ara canlıya en açık örnek maymundur.[428] Çünkü kılları ve kuyruğunun haricinde dışı ve içi bütün organlarıyla insana benzer. Bu orta canlıların varlığında ki hikmet şudur: söz konusu canlılardan her birinin kendi mertebelerinin en aşağısından en üst derecesine erip varlıkların mertebeleri o silsile ile düzene girerek insanlık derecesinde nihayet bulur. Buna göre âlemde cihanın en seçkin varlığı insan yaratılmıştır.

Yedi ulvî felekler (baba), dört aşağı suflî ananın (dört esas unsur) ve üç mürekkep (bileşik) cisimlerin (madenler, bitkiler ve canlılar) neticelerinin özü insan bedenidir. Belki her iki cihanın yaratılışındaki sebep ve gaye, ancak (Hazret-i insan) insaniyet mertebesidir. Felekler, unsurlar ve mürekkepler; insanın kabuğu, zarfı ve kabıdır. İnsan hepsinin iliği, içi ve özünün özü mesâbesindedir. Bütün varlıklar insanın hizmetkârıdır. Çünkü insan, hizmet ve ikram edilmeye lâyıktır. Varlık içindeki makãmı onurlu, şerefli ve saygın bir konumdadır. Çünkü o, bütün yaratılmışlar içinde biriciktir; hepsinden güzel ve bilgilidir.

Dördüncü Madde

Ruhların mebde’ (çıkış) ve meâd (geri dönüş) yerleri ile cesetlerin varlıklarını benzer vücutlar içinde devrin niceliğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: (Varlık sahnesini şenlendirmesi sebebiyle) âlemin ışığı olan *geçici vücut* (vücûd-i sâri) için küllî akıldan dokuz akıla, onlardan dokuz feleğe, onlardan dört mizaca (kuru, yaş, sıcak ve soğuk), onlardan dört esas unsura (anâsır-ı erba'a) ve toprağa varıncaya kadar meydana gelen süreç, mebde' (başlangıç) yoludur. Topraktan madene, ondan bitkiye, ondan hayvana, ondan insana ve nihayet ondan da kâmil insana varıncaya kadar olan süreç ise, meâd (dönüş) yoludur. O halde İlâhî nûr ve sonsuz bereket kaynağı, birlik mertebesinden (mertebe-i ahadiyet) akıllar üzerine, onlardan nefisler üzerine, nefislerden felekler üzerine, onlardan mizâçlar üzerine, onlardan unsurlara ve toprağa iner ve bütün bunları sırasıyla bereketlendirir. İşte buna başlangıç (mebde') ve *iniş yayı* (kavs-i nüzûl) da derler.

Sonra topraktan madenlere, oradan bitkilere, bitkilerden hayvanlara, oradan insana ve ondan da kâmil insana yükselip dönerek oradan Hakk'a vâsıl olur. İşte bu, yukarıda sözünü ettiğimiz ilâhî nûrdur ki, ilk önce Hakk'ın yüce huzurundan gelerek, yukarıda sayılan aşamaları geçer. Sonra yine kendi lâyık olduğu aslına döner. "*Her şey aslına döner*" kuralı gereğince ilâhî nûr da aslına döner. Esâsen Allah teâlâ, *"***Her işin başlangıcı O'ndandır ve sonu yine O'na dönmektir***"* (Yûnus, 10/4) buyruğu ile bu geçici vücudun (vücûd-i sâri) sürekli bir değişim içinde bulunduğunu duyurmaktadır. Sözünü ettiğimiz aslına dönme sürecine (meâd) ise, *çıkış yayı* (kavs-i urûc) derler.

Şu halde aslî muhabbet hükmüyle ve oluş hakikatlerindeki yönelişleriyle geçici olan genel varlık (vücûd-i âm); tavırların ve yansımaların her birine ulaştıkça; o tavrın rengiyle renklenir, o yansımanın özelliğine bürünür. Bu tür geçişler, etkileşimler söz konusu genel varlığın (vücûd-i âm) iniş mertebelerinden (tenezzülât) ibarettir. Dünyâda kemâle ermeye lâyık varlığın seyri ise şu minval üzeredir ki onun seyri akıllardan nefislere, oradan unsurlara ve nihayet toprağa varıncaya kadar sür'atle gerçekleşir. Ve onun inişinde duraksama olmaz. Topraktan madenlere, oradan bitkilere, bitkilerden hayvanlara ve oradan da kâmil insana gelinceye kadar olan yükselme mertebelerinde (merâtib-i suûd) hızla yükselir. Bunlardan birinde durup kalmaz.

Olgunluğa (kemâl) ermeye lâyık olmayan varlık ise, dereceleri geçiş (seyir) esnasında belli yerlere takılıp kalır. İnişlerinde ve yükselmelerinde umulan olgunluğu bulamaz. İniş mertebelerinde (merâtib-i nüzûl) bazen ateş sûretinde, bazen hava sûretinde, bazen **[19/b]** su sûretinde ve bazen de

toprak sûretindeki engellere takılıp kalır. Çıkış derecelerinde (merâtib-i urûc) ise, bazen maden sûretinde, bazen bitki sûretinde, bazen de hayvan sûretinde ve bazen de insan sûretine gelip olgunluğa erinceye kadar nice engellerle oyalanır. Mesela o geçici varlık (vücûd-i sâri), bitkiler âlemine geçerken bazı doğal âfetler meydana gelir, bitki sûretine giremez. Yahut bitki olur, ancak bu kez olgunluk mertebesine varmadan önce bozulur; yerden yeniden bitmeye muhtaç hale gelir. Yahut yetişmesi için gereken uygun şartların uzağına düşer; bir hayvanın yemesine lâyık halde gelişemez. Bazen hayvanın yemesine uygun halde gelişimini tamamlar; ancak hayvan onu yemeden önce telef olur. Ve buna benzer sebeplerle nice yıllar geçişini tamamlayamadan engellenip durur.

Bazen şöyle olur; mesela bir hayvan eti insanlar tarafından yenilebilecek bir duruma gelmişken insanlar onu yemeden bozulur, telef olur. Geçici vücut (vücûd-i sâri), o hayvanın insan mertebesine taşınmasına engel olur. Bazen de, insan derecesine ulaşır, ancak kâmil insan derecesine erişemez. Küllî aklı bulamaz; dünyaya hayvan gelir, akılsız olarak gider. Söz konusu geçici vücut, bazen de yükseliş aşamalarını kısa yoldan geçer; topraktan ağaçlara ulaşır. Sür'atle meyve sûretine bürünüp insanlara gıda olur. Onda tez zamanda nutfe şeklini bulur; hemen insan sûretine bürünür. Akıllı ve bilgili olur. Ancak buna rağmen yine de ilk akla erişemez. Olgunluk derecesine ulaşamaz.

Bu geçici vücut bazen de sür'atle buğday, arpa, pirinç ve darı sûretine girer. İnsan yiyeceği olur, sperm sûretine kısa yoldan ulaşır. Annenin rahmine tutunup; kan pıhtısı ve bir çiğnem et parçası aşamalarını geçip insan şekline bürünür. Akıllı, bilgili ve olgun olur. İlk akla ulaşır. Yükselişteki yolculuğunu (seyr) hakkıyla tamamlar. Düşün ki böyle değerli bir vücudun yükseliş seyri, ilk önce maden olmaktan başlamıştır. Halbuki o madenlerin başlangıcı, kaygan ve yapışkan bir çamurdur. İşte o geçici varlığın gelişim aşamaları oradan taşların derecesine yükselmekle başlamıştır. Taşlardan kıymetli cevherler derecesine yükselmiştir. Bu kıymetli cevherler de demir, bakır, kalay, gümüş ve altındır. Madenler içindeki ikinci yükselişi; *inci, yâkut* ve *zümrüt* gibi cevherler derecesine yükselmek olmuştur.

Buradan sonra tâ mercana kadar varmıştır. Ve orada bitkisel gelişimin aşamalarında yükselmeye başlamıştır. Orada da sür'atle gelişimini tamamlayıp tohumsuz yetişen bitkiler derecesine yükselmiştir. Bundan sonra tohum ile yetişen bitkiler derecesine gelmiştir. Oradan da, ağaçların

sûretine varıp tâ ki hurma ağacındaki gelişim aşamasını bulmuştur. Hurmadan hayvanlar mertebesine yükselip senelerce o mertebede ömür sürmüştür. Nihayetinde davranışları, tepkileri bakımından ve görünüş itibâriyle insana benzeyen goril ve maymun sûretine bürünmüştür. Neticede, o dereceden de yükselerek insan sûretine gelmiştir.

Bir insan ki olgunluk mertebelerini görünürde ve ahlâkında özümseyerek ilerler ve olgun insan (insan-ı kâmil) derecesine ulaşırsa; ilâhî ahlâkı kuşanmış ve mükemmel erdemlerle donanmış demektir. Bu üstün ahlâk ilkelerini özümseyince, Allah'ın büyüklüğünü gereğince tanıma bilincinin (marifet-i ilâhî) en üst seviyesine erişip küllî akla ulaşmış demektir. İşte bu aşamada varlık dairesi birleşip sona ermiş olur. Çünkü umumî varlık (vücûd-i âm) devrini tamamlamış olur. (Nitekim yukarıdaki paragraflarda serüvenini özetlediğimiz) geçici vücud tarafımızdan bir daire şeklinde aşağıda gösterilerek tarif edilecektir ki onun başlangıcı *ilk akıl*, sonu ise *kâmil insan*dır. Nitekim bu vücut dairesinin başı sonuna gelip anlatımın hikâyesi olgun insanda birleşince, bu iş tamamlanmış olur.

Ancak rabbânî feyz bütün varlıklara birlikte ulaşır. Ve bütün varlıklar aslında, o feyzin parladığı yöne doğru yüzünü çevirip bekleşmektedir; nasiplenmek için ilâhî feyzi gözetlemektedir. Herkes kãbiliyeti miktarınca, bolluk ve bereketi dağıtan yüce Allah'ın feyzine ulaşır. Çünkü geçici varlık olan rabbânî feyz ve bereket çeşitli görünüşlerde ortaya çıkar. Ve böylece farklı derecelerden her birine yakın olur. Bu durumda o her ortaya çıkışında, o anda olması gereken şeklin boyasıyla boyanmış, ona uygun parıltı ile ışık salmış olur. Özünde bir tek varlık iken, farklı görünüşlerde ortaya çıkmış olur.

Yukarıda sözünü ettiğimiz aşamaların her birinde, eşyanın bir adı vardır ve o isim nesneyi o haliyle sahiplenip ona rab (rabb-i hâs) olmuş olur. Şu halde her kim kendi bağlı bulunduğu derecesindeki rabbin terbiyesinde kalırsa **[20/a]** işte o kimse Hakk'ı unutup kendine tapmış olur. Çoğu zaman âlemdeki varlıklarla kavga ve mücâdele halinde bulunur ve bu haliyle kendi varlığının esas maksadını inkâr etmiş olur. Kendini itiraz ve inkâr ateşine atmış olur. İşlerini yürütme derdine düşer; işlerini görürken gam ve sıkıntı deryâsına dalar. Kim de varlık âleminde bağlı bulunduğu ilintinin sahipliğinden sıyrılıp Rabler Rabb'inin terbiyesi dairesine girerse varlık zindanından kurtulup ruhun fezâsında ışıldayan nûrlu ufuklara yükselmiş olur. İşte o kimse nefis putunu kırıp bir ve benzersiz olan Allah'a tapar. Ve diğer yaratıklarla olan münasebeti, her zaman barış ve esenlik içinde olur;

herkesle iyilikle geçinir. (Gerekli tedbiri aldıktan sonra) işlerini Allah'a ısmarlayıp üzüntü ve kederden uzak olur. Bu şekilde sınırsız, tarifsiz bir mutluluğa erişir. Çünkü o kâmil insan derecesine erişmiş; küllî akla ulaşmıştır. Ve âlem içinde (yukarıda sözünü ettiğimiz) devrânını tamamlamış ve her istediğini (Allah'ın takdiri ölçüsünde) elde etmiştir. Bu varlık dairesini, bir İslâm filozofu şiirle remz edip (daha önce sözünü ettiğimiz) yükseliş kavsini beş beyitle açıklamıştır.

Mesnevî(den şiir)
1-Ez-cemâdî mordem u nâmî şodem
V'ez nemâ mordem be-hayvân ber-zedem
2-Mordem ez-hayvânî u âdem şodem
Pes çi tersem key zi-morden kem şodem
3-Hamle-i dîger be-mîrem ez-beşer
Tâ ber ârem ez-melâyik perr u ser
4-V'ez melek hem bâyedem cesten zi-cû
Küllü şey'in hêlik illâ vechehû[429]
5-Bâr-ı dîger ez-melek kurbân şevem
Ânçi ender vehm n'âyed ân şevem

Mesnevî(den şiirin tercümesi)[430]
1-Cansızlıktan öldüm, bitki oldum. Bitkilikten öldüm hayvanlığa ulaştım.
2-Hayvanlıktan da öldüm; nihayet insan oldum. Ne bu telaş o halde, hani eksildim mi ölmekle?
3-Bir sonraki aşamada insanlıktan öleyim. Melekler arasından başım, kanadım yükselsin
4-Meleklik ırmağından da atlamalıyım. "O'nun zâtı dışında her şey yok olucudur."
5-İsterim ki sonunda, meleklikten kurban olayım. Hayale gelmeyen neyse, işte o ben olayım.

Bir kâmil insan (kendi halini açıklayarak) bu mânâyı izâh etmiştir.

Şiir
1-Devr idüb geldim cihâna, yine bir devrân ola
Ben gidem bu ten sarâyı, yıkılıp vîrân ola
2-Bahr-i can tuğyân edip, cismim gemisin dağıta

Yerler altında bu cismim, hâk ile yeksân ola
3-Dört yanımdan nâr u bâd u âb u hâk edip hücûm
Benliğim onlar alıp bu varlığım tâlân ola
4-Dağılıp terkîbim otuz iki harf ola tamâm
Nokta-i rûhum kamunun cevherine kân ola
5-Bu vücudum dağı kalkıp atıla yünler gibi
Şeş cihâtım açılıp, bir haddi yok meydân ola
6-Cümle efkâr u havâsım haşr olup ol arsada
Kalkalar hep yeniden san kim bahâristân ola
7-Yevm-i tüblâdır[431] o gün her mâni bir sûret giyip
Hem kimi sebze kimi hayvân kimi insân ola
8-Kabrime yârân gelip fikr edeler ahvâlimi
Her biri bilmekte halim vâlih ü hayrân ola
9-Her kim ister bu Niyâzî derdmendi ol zamân
Sözlerini okusun kim sırrına mihmân ola

Günümüz Türkçesiyle

1-Devredip geldim cihana; yine bir devrân olur. Ben gittiğim zaman bu ten sarayım yıkılıp virân olur.

2-Can deryâsı coşup cismim gemisini parçalayınca; Yer altına giren bu cismim toprak ile bir olur.

3-Dört yanımdan hücum eder; ateş, hava, su ve toprak; Benliğimi alıp götürür bunlar varlığım tâlân olur.

4-Beni oluşturan terkipler dağılıp 32 harf tamamlanınca, ruhumun noktası, herkesin cevherine maden olur.

5-Atılır dağlar gibi vücudum, yünler gibi savrulur. Altı yönüm açılıp ucu bucağı olmayan meydan olur.

6-O meydanda düşüncelerim, hislerim yeniden diriltilir. Hepsi birden kalkıp sanki gül bahçesi olur.

7-Belâ günüdür o gün, her mânâ bir sûrete bürünür. Kimi sebze, kimi hayvan, kimi de insan olur.

8-Dostlar kabrime gelip düşünürler halimi. Her biri halîmi anlayınca, şaşırıp hayrân olur.

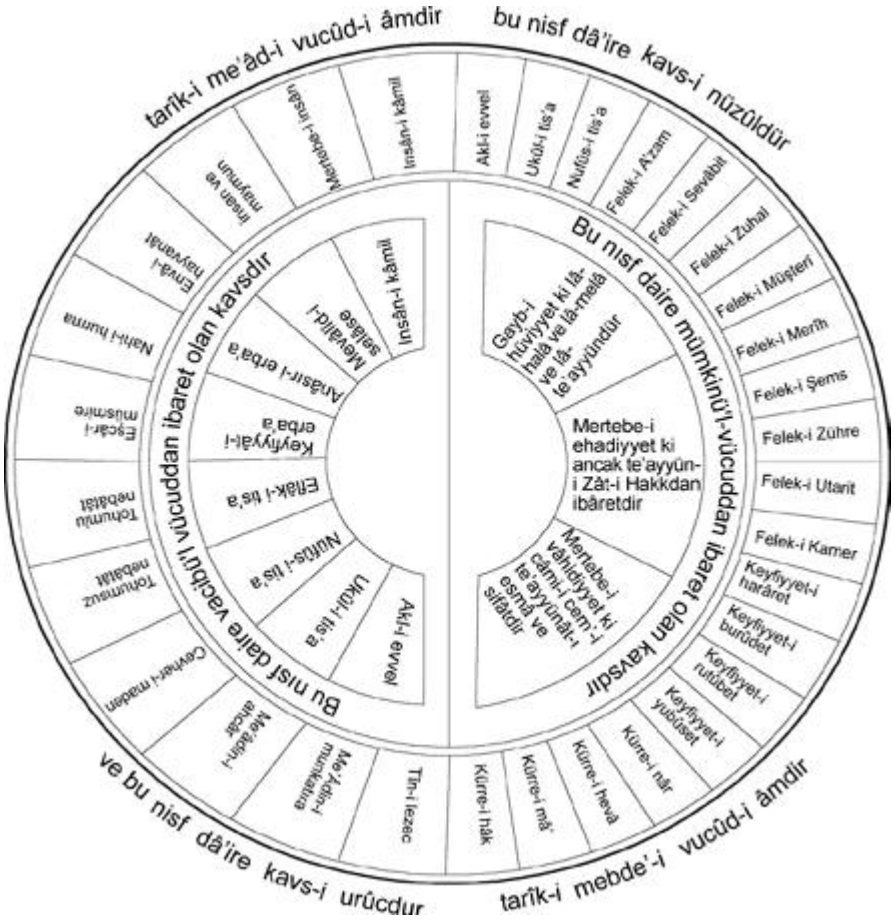
9-Kim bu dertli Niyâzi'yi bilmek isterse. Sözlerini okursa, sırrına vâkıf olur.

Vâcibü'l-vücûd (zorunlu varlık) olan Allah teala ile mümkinü'l-vücûd (mümkün varlıkları) bir daire gibi düşünmek mümkündür. Bu daireyi düz

bir çizgi ortadan ikiye böler. Buna hatt-ı mevhûm (hâyalî çizgi) ve kutr-ı daire (dairenin çapı) derler. Bu hayali çizgi ile bir daire iki yay şeklinde görünür. Çünkü bu, hayalî varlıktan ibaret olan hayali çizgi, geri dönüş vaktinde merkezine ulaşarak aradan kalkar. İşte o zaman varlık dairesinin şekli, tam bir daire sûretinde görünür. Ve o noktada "**iki kaş arası veya ondan da yakın**" (Necm 53/9) âyet-i kerîmesinin sırrı bilinir. Yukarıda ortaya koyduğumuz açıklamaları, filozofların izlediği metotla bu noktaya kadar getirmiş olduk. Bundan sonra, astronomi ilmini öğrenmede faydalı olur ve bir giriş teşkil eder ümidiyle matematik ve geometriden birer bölüm yazmak uygun olacaktır.

İmdi, bilgelerin takip ettiği yolla varlığın devrânını/hareketini bu ölçüde açıklayarak bu fasıl tamamlanmış ve hey'et ilmine araç ve giriş konumunda olan aritmetik ve geometriden bir fasıl yazılması uygun görülmüştür.

[20/b]

[426]. Akıl: Sözlükte mastar olarak "men etmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak" gibi anlamlara gelen akıl kelimesi, felsefe ve mantık terimi olarak "varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişkiler kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç" demektir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989. Bu maddede aklın felsefî yönü yine Süleyman Hayri Bolay (s. 238-242), kelâmî yönü Yusuf Şevki Yavuz (s. 242-246), tasavvufî yönü Süleyman Uludağ (s. 246-247) tarafından kaleme alınmıştır.

[427]. Mekûlât: İslâm düşünce sisteminde, varlığın genel ilkelerine, Aristo'nun kategorilerine verilen ad. Mâkûlâtı, eşya ya da varlık içi genel geçerliliği olan kesin ve değişmez ilkeler olarak yorumlayan İslâm düşünürleri, zaman zaman Aristo'nun etkisi altında kalırken, tüm kategorileri töz (cevher) ile nek (araz) ve hayyiz'e (mekânda yer kaplama) indirgeme tavrında zaman zaman da Stoacıların etkisi altında kalmıştır. (Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 2003, s. 255.)

[428]. Müellifin buraya derc etmiş olduğu malumatın nasıl değerlendirilmesi gerektiği ve Darwinizm ile aradaki farkı izah etmek üzere gerekli açıklama biyografide yapılmıştır.

[429]. **"Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Hüküm O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz."** (Kasas, 28/88).

[430]. Mevlânâ, *Mesnevî*, III. Defter, b.3901-3905.

[431]. **"Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde insan için ne bir güç ne de bir yardımcı vardır."** (Târık, 86/9-10)

Yukarıda sayılan beş cevheri bir cevher sayıp dokuz ârâz ekleyerek hepsine *on mekûlât* demişlerdir. Halbuki cevher kendi zâtıyla vardır ve sabittir. Ârâz ise ancak cevherle birlikte vardır ve onu niteler. Bütün âlem, tüm cüzleriyle *on mekûlât*tan oluşan tek bir cisimdir. Tamamı hal diliyle zorunlu varlık olan Hak teâlânın tek varlık olduğunu dile getirir ve buna şahitlik eder. Aşağıdaki beytimiz, *on mekûlât*ı içermektedir.

Mesnevî(den şiirin tercümesi)

7-Yevm-i tüblâdır o gün her mâni bir sûret giyip

Bitkilerle hayvanlar arasında yer alan ara canlı hurma ağacıdır. Çünkü o bitki olmasına rağmen hayvanlar gibi erkeğine yakın olmadıkça hurma olmaz. Kezâ başı kesilince helâk olur; kuruyarak ne yapraığı ne de meyvesi kalır. Hayvanlarla insanlar arasında yer alan ara canlıya en açık örnek maymundur. Çünkü kılları ve kuyruğunun haricinde dışı ve içi bütün organlarıyla insana benzer. Bu orta canlıların varlığında ki hikmet şudur: söz konusu canlılardan her birinin kendi mertebelerinin en aşağısından en üst derecesine erip varlıkların mertebeleri o silsile ile düzene girerek insanlık derecesinde nihayet bulur. Buna göre âlemde cihanın en seçkin varlığı insan yaratılmıştır.

Cevherler beş kısımdır ki bunlardan biri *heyûlâ* (kaos), biri *sûret-i cismiyye* ve biri *cism-i tabiî*dir. Bu üçü yakın cevherlerdir. Diğer ikisi farklı cevherler olup biri *nefs*, diğeri *akıl*dır. Akıl eğer, kendisiyle zorunlu varlık arasında bir vasıta olmamışsa ona, *akl-ı evvel* ya da *akl-ı küll de denir*. Şayet aklın arka planında başka bir akıl yoksa, o takdirde ona *akl-ı âşir* yahut akl-ı *fa'al dahi* denir. Ve eğer aklın iki tarafında akıllar varsa buna, *akl-ı mutavassıt* denir. Aklın en şereflisi ve en latîf olanı, akl-ı külldür. Bundan sonra sırasıyla ona yakın olan akıllar gelir.

. **"Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde insan için ne bir güç ne de bir yardımcı vardır."** (Târık, 86/9-10)

. Müellifin buraya derc etmiş olduğu malumatın nasıl değerlendirilmesi gerektiği ve Darwinizm ile aradaki farkı izah etmek üzere gerekli açıklama biyografide yapılmıştır.

. Mekûlât: İslâm düşünce sisteminde, varlığın genel ilkelerine, Aristo'nun kategorilerine verilen ad. Mâkûlâtı, eşya ya da varlık içi genel geçerliliği olan kesin ve değişmez ilkeler olarak yorumlayan İslâm düşünürleri, zaman zaman Aristo'nun etkisi altında kalırken, tüm kategorileri töz (cevher) ile nek (araz) ve hayyiz'e (mekânda yer kaplama) indirgeme tavrında zaman zaman da Stoacıların etkisi altında kalmıştır. (Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 2003, s. 255.)

. Mevlânâ, *Mesnevî*, III. Defter, b.3901-3905.

. **"Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapıp yalvarma! O'ndan başka tanrı yoktur. O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Hüküm O'nundur ve siz ancak O'na döndürüleceksiniz."** (Kasas, 28/88).

. Akıl: Sözlükte mastar olarak "men etmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak" gibi anlamlara gelen akıl kelimesi, felsefe ve mantık terimi olarak "varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir

eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişkiler kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç" demektir. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989. Bu maddede aklın felsefî yönü yine Süleyman Hayri Bolay (s. 238-242), kelâmî yönü Yusuf Şevki Yavuz (s. 242-246), tasavvufî yönü Süleyman Uludağ (s. 246-247) tarafından kaleme alınmıştır.

Küllü şey'in hâlik illâ vechehû

ÜÇÜNCÜ FASIL

Maddede ve zihinde meydana gelen şeylerin sayılarını açıklayan aritmetik ilminin önemli ve lüzumlu görülen kurallarını, en basit şekliyle on iki madde ile açıklar.

Birinci Madde

Sayının tarifini, tam sayıları (sahih) ve payı 1 (bir) paydası 2'den 10'a kadar olan kesirleri (küsûr-ı tis'a), rasyonel sayıyı (muntak), irrasyonel sayıyı (asam), mükemmel sayıyı (tâm), artık sayıları (ziyade) ve nâkıs sayıları özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki matematik bilginleri şöyle demişlerdir: Aritmetikle, bilinen belli sayılar yardımıyla bilinmeyen sayılar bulunur.

Sayı, 1 (bir) ve ondan türeyenlere ad olarak verilen bir niceliktir. Ve eğer sayı mutlak ise yani başka bir sayıya izafe edilmemişse, buna **tam sayı** (sahih) denilir. Ve eğer 1 (bir), varsayılan başka bir sayıya izafe edildiyse buna kesir derler. Yarım, yani ½ gibi. Yarımın payı 1 (bir), paydası ise 2 (iki) dir. Payı 1 olup paydası 2'den 10'a kadar olan kesirler (küsûr-ı tis'a):

Yarım, üçte bir, dörtte bir, beşte bir, altıda bir, yedide bir, sekizde bir, dokuzda bir ve onda birdir. Yarımın paydası 2, üçte birin paydası 3, dörtte birin paydası 4, beşte birin paydası 5, altıda birin paydası 6, yedide birin paydası 7, sekizde birin paydası 8, dokuzda birin paydası 9, onda birin paydası 10'dur.

Eğer mutlak ve tam sayının kesri veya kökü varsa, buna "muntak" derler. Yoksa bu sayıya "asam" derler. Mesela dördün karekökü iki, dokuzun karekökü üçtür. Aksi takdirde asam sayılardan 11 sayısı gibi olur ki on birin ne kesri ve ne de karekökü vardır.

Ve eğer mutlak olan bir sayı, kendi cüzlerinin toplamına eşitse bu sayıya mükemmel sayı denir; 6 sayısı gibi. Çünkü onun yarısı 3, üçte biri 2 ve altıda biri 1'dir. Bunların toplamı 6 eder.

Ve eğer muntak sayı, kendi cüzlerinin toplamından eksik olursa, buna zâid sayı (artık sayı) derler; 12 sayısı gibi. Çünkü 12'nin yarısı 6, üçte biri 4, dörtte biri 3 ve altıda biri 2'dir.

Bunların toplamı **[21/a]** 15 eder. Bu 15 sayısı 12'den fazla olduğu için buna zâid sayı denilir. Ve eğer muntak olan sayı kendi cüzlerinin toplamından fazla olursa, buna da nâkıs sayı denilir; 8 sayısı gibi. Çünkü

8’in yarısı 4, dörtte biri 2 ve sekizde biri 1’dir. Bunların toplamı ise 7 eder. Onun için bölünen 8 sayısına nâkıs sayı denilir.

İkinci Madde

Sayıların basamaklarının (mertebe) asılları ve ayrıntıları, toplama (cem‘), çıkarma (tefrîk), bir sayıyı kendisi ile toplama (taz‘îf), çarpma (darb), bir sayıyı iki eşit parçaya bölme (tansîf), bölme (taksim), bir sayıyı kendisi ile çarpma, karesini alma, (terbî‘) ile karekök almanın (teczîr) tanımlarıyla çarpma ve bölmenin sonuçlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Sayıların temel olarak üç basamakları vardır: Birler, onlar, yüzler. Detayları ise altıdır, bunların toplamı da dokuz basamak eder. Sayının en sağında birler basamağı vardır. Bunlar Hindî rakamlarla yazılır. Bu ilk rakamın solundaki ikinci rakam onlar basamağı (mertebe-i aşerât), onun solunda bulunan üçüncü rakam ise yüzler basamağını (mertebe-i mi’ât) gösterir.

Bunun solunda bulunan dördüncü rakam, binler basamağını (mertebe-i âhâd-ı ulûf), onun solunda bulunan beşinci rakam on binler basamağını (mertebe-i aşerât-ı ulûf), onun solundaki altıncı rakam yüz binler basamağını (mertebe-i mi’ât-ı ulûf), onun sol tarafındaki yedinci rakam milyonlar hânesini (mertebe-i âhâd-ı ulûf-ı ulûf), bunun solunda bulunan sekizinci rakam on milyonlar hânesini (mertebe-i aşerât-ı ulûf-ı ulûf) ve onun da solunda bulunan dokuzuncu rakam (mertebe-i mi’ât-ı ulûf-ı ulûf) yüz milyonlar hânesini gösterir. Sözünü ettiğimiz sıralamayı aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

9	8	7	6	5	4	3	2	1
Yüz milyonlar	On milyonlar	Milyonlar	Yüz binler	On binler	Binler	Yüzler	Onlar	Birler

Yukarıda bahsedilen işlemlerin tanımları kısaca şöyledir:

Bir sayıyı diğer sayının üzerine eklemeye toplama denir. 3 ile 5’in toplamının 8 olması gibi. Bir sayıdan diğer bir sayının çıkarılmasına tefrîk (çıkarma işlemi) denir. 5’ten 2’nin çıkartılmasıyla 3 kaldığı gibi. Bir sayıyı

kendisi ile toplamaya “taz’îf” denir, 1’in kendisi ile toplanması sonucunun 2 olması gibi.

Bir sayıyı başka bir sayının değeri kadar tekrar etmeye darb (çarpma işlemi) denir. 3’ü 5 ile çarpmakla, 5x3=15 olduğu gibi. Bir sayıyı iki eşit parçaya bölmeye “tansîf” denir.

Mesela 4’ün yarısının 2; 5’in yarısının 2,5 olduğu gibi. Bir sayıyı diğer bir sayının değerine bölmeye “kısmet” (bölme işlemi) denir. 3’ü 2’ye bölünce 1,5; 3’e bölünce 1 ve 6’ya bölünce yarım (0.5) kalması gibi.

Bir sayıyı kendisiyle çarpmaya terbî‘ (karesini alma işlemi) denir. Bu işlem neticesinde ortaya çıkan sonuca, “teczîr” (kare) denir. Çarpılan asıl sayıya ise o karenin kökü (cezr) denir. Mesela 3’ün kendisiyle çarpımından 9 sayısı elde edilir; bu karenin kökü 3 olur.

Çarpma işleminde bir çarpım elde edilir. Bu çarpımın çarpanlardan birine oranı, diğer çarpanın 1’e oranı gibidir. Mesela 4’ü 5 ile veya 5’i 4 ile çarpınca 20 sayısı elde edilir. 4 sayısı 20’nin beşte biridir. 1 sayısı da 5’in beşte biri olduğu gibi. 5 sayısı da 20’nin dörtte biridir. 1 sayısı 4’ün dörtte biri olduğu gibi.

Bölme işlemi, çarpma işleminin tersidir. Bölme işlemiyle elde edilen sonucun (bölüm) 1’e oranı, bölünenin bölene oranı gibidir. Mesela 12 sayısı 4’e bölününce elde edilen sonuç 3’tür. **[21/b]** Bu bölüm, 1’in 3 katıdır. 12 sayısının 4’ün 3 katı olduğu gibi.

Üçüncü Madde

Toplama işleminin en kolay yolunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Toplamanın en kolay yolu şudur: İki veya daha fazla sayı toplanmak istendiğinde, birler basamağındaki sayıları alt alta gelecek şekilde yazarsın. Aynı şekilde onlar ve yüzler basamaklarını da birbiriyle alt alta gelecek şekilde yazarsın ve nihayetinde hepsinin altına bir çizgi çekersin. Buna “hatt-ı cem’” (toplama çizgisi) derler.

Bundan sonra sağ taraftan başlayıp her basamakta bulunan sayıyı kendi altında bulunan sayı üzerine toplayıp her bir basamak tamamlandıkça bakarsın; eğer topladıkların 10’dan az ise, bunu toplama çizgisi altındaki aynı hizaya yazarsın.

Ve eğer topladıkların 10 sayısına ulaştıysa ona bedel olarak toplama çizgisi altındaki hizasına 0 (sıfır) yazıp 10 sayısını 1 kabul ederek, sol tarafta bulunan onlar basamağındaki sayı üzerine eklersin.

Eğer onlar basamağındaki sayıların toplamı da 10'dan fazla olursa, bu takdirde fazla olan sayıyı onlar basamağı altındaki hizaya gelecek şekilde toplama çizgisinin altına yazarsın.

Elde kalan 10'u bir kabul edip yüzler basamağında toplayacağın sayıya eklersin. Böylece her 10'luğu bir kabul edip bunu solda bulunan değerlere ilâve edersin. Çünkü sağda bulunan her sayının 10'u, ona göre solda bulunanın 1'i mesâbesindedir.

Ve eğer soldaki basamakta herhangi bir sayı yoksa, elde kalan sayıyı toplama çizgisinin altında, sayı bulunmayan basamağın hizasına olduğu gibi yazarsın. Herhangi bir basamağın hizasında, yani altında sayı bulunmazsa, o sayıyı toplama çizgisinin altına aynı basamağa yazarsın. İşlem aşağıdaki gibidir:

00373 + 02318 + 73514 = **76205**

Sağlaması:[432] 2/2

Eğer toplama işlemi yapacağın sayıların adedi üçten ya da dörtten fazla olursa, her dört tanesini bir çizgi altında toplarsın. (Aşağıya doğru işleme devam ederken) toplama çizgisinin üzerinde kalan sayılara itibar etmeyip elde ettiğin toplama, alttaki sayıları eklersin. Toplamakta olduğun sayılar bitinceye kadar bu şekilde (gruplandırma ile) işleme devam edersin.

Topladığın her sayının adını yani her fiyatın hangi mala ait olduğunu sol tarafta kendi hizasına yazarsın. Bunun usûlü şudur: Toplanacak sayıların ait olduğu eşya isimlerini uzunca bir kâğıdın sol tarafına birbirinin altına gelecek şekilde yazarsın.

Böylelikle aynı zamanda her bir ismin karşısına gelen sayıyı Hindî rakamlarla onun sağına ve kendi hizasına gelecek şekilde birler, onlar ve yüzler basamaklarındaki rakamların aynı hizada alt alta gelmesine dikkat edersin.

Sayı bulunmayan basamağa sıfır yazıp işlemi tamamlamak için yukarıda anlatılan yöntemi uygularsın. İşlemin şekli şudur:

Mushaf-ı Şerif: 0032
Tefsîr-i Meâlim: 0654
Tefsîr-i Kâdî: 0710
Tefsîr-i Kebîr: 0891
Toplam: 2287

Câmi-i Buhârî: 0921

Luğat-ı Kâmûs: 0567
Toplam: 3775

Yalnız üç bin yedi yüz yetmiş beş (kuruş.)
Sağlaması: 4/4
Bu şekilde üzerinde işlem yapılan kâğıda *dilli defter*, rakamlara ise *kara cümle* denir.
Her sayının sağlaması, sayıyı oluşturan rakamların toplamından, dokuz ve katları çıkarıldıktan sonra bu toplamadan kalan sayıdır.
Ancak toplamanın sağlaması, iki veya daha fazla toplananın sağlamalarını toplayıp toplamın dahi sağlaması alınıp karşılaştırmakla yapılır.
Eğer iki sağlama eşit olursa toplama işlemi doğru yapılmış demektir. Aksi durumda yanlıştır.
Eğer toplamanın sağlaması doğru çıkmadıysa, işlem doğru yapılmamış demektir. Sağlamanın doğru olması için işlemin doğru olması gerekir.

[22/a]

Dördüncü Madde

Çıkarma işleminin en kolay yolunu bildirir.
Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Çıkarma işleminin en kolay yolu şudur: Alınan iki basamaklı sayıyı toplama işleminde olduğu gibi alt alta yazıp işleme sağdan başlarsın. Ve her basamaktaki sayıyı kendi hizasında bulunandan çıkartıp kalanını çıkarma çizgisinin altına yazarsın. Eğer bir şey kalmadıysa o hizaya sıfır yazarsın.
Eğer eksilen sayı kendi altında bulunan sayıdan çıkarılamıyorsa, o basamaktaki sayının sol tarafında bulunan onlar basamağından bir onluk alıp ona ilâve edersin. O eksilenden çıkanı eksiltip kalanını çizginin altına işlersin.
Eğer onlar basamağında sayı yok ise, yüzler basamağından 1 alırsın ki bu 1, onun onlar basamağında bulunmasına nispetle 10'dur. Bu takdirde o boş olan onlar basamağına 1 olan 10'dan 9 sayısını koyup geriye kalan 1 ile daha önce söylenildiği şekilde işlem yaparsın. Yüzler basamağında gerektiğinde bu işlemi yapmak sûretiyle çıkarmayı tamamlayarak bu şekilde gidersin.
270753 – 029872 = **240881**
Sağlaması 5/5

Çıkarmanın sağlaması şöyledir: Eğer mümkün olursa, eksilenin sağlamasından çıkanın sağlaması çıkarılarak yapılır. Eğer bu şekilde değil de çıkanın sağlaması eksilenden çok veya eşit olursa, eksilenin sağlaması üzerine 9 sayısı eklenip sonra çıkanın sağlaması ondan çıkarılır.

Bu durumda elde kalana bakılır. Eğer bu çıkan sayı çıkarma çizgisinin altında yazılı olan sonucun sağlamasına denk ise işlem doğrudur. Aksi takdirde işlemi tekrar yapmak gerekir.

Beşinci Madde

Taz'îfin (ikiye katlama) en kolay yolunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Gerçekte taz'îf aynı cinsten iki sayıyı toplamaktır. Ancak aynı sayıyı tekrar yazmak gerekmez. Her basamaktaki sayıyı sanki altında bir misli varmış gibi aynısı ile toplarsın. İşlem şu şekilde yapılır:

320573

641146 Sağlaması 4/4

Bu taz'îf işleminin sağlaması şöyledir: Verilen sayının sağlamasını ikiye katlayıp sonucun sağlamasından çıkarırsın. Eğer eşit geldi ise taz'îf işlemi doğrudur. Aksi takdirde işlem hatalı demektir.

Altıncı Madde

Tansîfin (Bir sayıyı ikiye bölme işlemi) en kolay yolunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Bir sayıyı ikiye bölmenin en kolay yolu şudur:

Sayıları yukarıda anlatıldığı üzere yazıp işlem çizgisini çeker, sonra soldan başlayarak her basamağın yarısını kendi hizasında işlem çizgisinin altına yazarsın.

Eğer sayı çift ise yarısını tam sayı olarak yazarsın. Ve eğer sayı tek ise, artan için aklımızda 5 tutup bunu sonrasında bulunan sayının yarısı üzerine eklersin. Burada 1'den başka sayı varsa o akılda tutulan 5 sayısını sonraki basamağın altına yazarsın.

Eğer o basamakta 1 veya 0 (sıfır) varsa, o 1 için de 5 sayısını akılda tutup anlatıldığı şekilde basamakların sonuna kadar gidersin. Basamaklar tamamlanınca elde kesir kalırsa o işlem çizgisinin sağında (rakamlarla karışmaması için) elif (ا) şeklinde yazarsın.

8730313 (5)

4365156,5 Sağlaması 7/7[433]

Tasnifin (ikiye bölme) sağlaması: Bölünenlerin toplamını almakla olur. **[22/b]** Eğer sonucun sağlaması, yarısı alınan sayının sağlaması ile örtüşürse, işlem doğrudur. Aksi takdirde yanlış yapılmıştır.

Yedinci Madde

Çarpma türlerinin en kolay yolunu bildirir. Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Çarpma üç türlü olur: Birincisi: Müfred bir sayıyı, yine müfred bir sayı ile çarpmaktır. İkincisi: Müfred bir sayıyı mürekkeb bir sayı ile çarpmaktır.

Üçüncüsü: Mürekkeb sayıları yine mürekkeb sayılarla çarpmaktır. Bunlardan birincisinin yolu üç türlüdür: İlki, birler basamağı ile birler basamağını çarpmaktır ki bu işlem çarpım tablosunda görülmektedir.[434]

								ÇARPANLAR
						LAR²	2	2
					N	3	4	2
				A	4	9	6	3
			P	5	16	12	8	4
		R	6	25	20	15	10	5
	A	7	36	30	24	18	12	6
Ç	8	49	42	35	28	21	14	7
9	64	56	48	40	32	24	16	8
81	72	63	54	45	36	27	18	9

İkinci metot: Birleri onlar, yüzler ve binlerle çarpmaktır. Üçüncü metot: Birler basamağının dışında, yani müfred sayının yine müfred sayı ile çarpılmasıdır. Bu son iki metotla çarpma işlemi yapmanın en kolay yolu şudur: Bu iki kısımda bulunan birler basamağının hâricindeki sayıları birler

basamağına gönderirsin. Sonra birler basamağında bulunanları birlerle çarpıp sonucu tutarsın.

Bundan sonra iki çarpılanın basamaklarını toplayıp "elde var" olanı öteki basamağın başındaki sayının cinsinden kabul ederek eklersin. İkinci kısımda ise şu yolu takip edersin. Mesela: 4 sayısını 50 sayısı ile veya 3'ü 400 ile çarpmak istersen, ilk olarak 20'yi onlar basamağından sayarsın.

Çünkü toplam basamak sayısı üçtür ve bunların ikincisi onlar basamağıdır. İkinci şekilde (3x400), 12'yi yüzler basamağından kabul edersin. Çünkü toplam basamak sayısı dörttür. Üçüncüsü yüzler basamağıdır. Üçüncü kısma gelince: Mesela 30'u 40, 40'ı 500 ile çarpmak gerekirse, ilk işlem için 12'yi yüzler basamağı kabul edersin. Çünkü basamaklar dörttür, bunlardan üçüncüsü yüzler basamağıdır. İkinci işlem için ise, 20'yi binler basamağı sayarsın. Çünkü basamaklar beştir ve bunlardan dördüncüsü binler basamağıdır.

İkinci ve üçüncü yöntemlerle çarpma işlemi: Mürekkeb sayı müfred sayılar cinsinden yazılır ve işlemi yapmak için birinci yola başvurulur. Müfred sayıları birbirleriyle çarpıp sonuçları toplarsın. İkinci yöntemde ise, örneğin 6'yı 54 ile veya 20'yi 64 ile çarpmak gerekse, ilk işlem için 6'yı her biriyle ayrı ayrı çarpıp elde edilen iki çarpımı toplarsın. 324 olur. İkinci işlem için: 20'yi bunlardan her biriyle ayrı ayrı çarpıp iki çarpımı toplarsın. Böylece 1280 olur. Üçüncü yönteme göre 14'ü 25 ile çarpmak istersen, ilk önce 4'ü 5 ile, sonra 20 ile çarpıp sonra 10'u 5 ile, ondan sonra 20 ile çarparsın. Sonucu toplarsın, 350 olur.[435] **[23/a]**

Kaide: Eğer çarpanlardan birinin bir veya daha fazla katlarını alıp diğer çarpanın da onun sayısınca yarısını alırsın (ikiye bölersen), bu işlemlerden çıkan sonuçları birbirine çarparsın. O çarpma işleminin sonucu, işlemin çözümü olur.

Mesela: 25 ile 16'yı çarpmak gerekirse, birinciyi yani 25'in iki kez iki katını alıp ikinci sayı olan 16'nın da iki defa yarısını alırsak, elde edilen 4 ile bir önceki işlemin sonucu olan 100'ü çarpınca 400 olur. Bu kural apaçık bir yol göstericidir ki, bu işlemi bilen hesabını çabucak yapar. Ancak çarpılan sayıların basamakları fazla ve işlem zor ise, işlemi kalem yardımıyla yapmak daha kolay olur.

Müfred sayıyı mürekkeb bir sayı ile çarpmak istersen, bunlardan ikisini de Hindi rakamlarla yazarsın. Sonra müfred sayıyı kendi sırasındaki sayı ile çarpıp sonucunu birler basamağının altına yazarsın. Elde kalan her bir

10’luk için zihinde 1 tutarsın. Kendisinden sonra sayı geliyorsa, bu eldeki sayıyı o sayının çarpımına eklersin.

Eğer sonrasında 0 (sıfır) var ise, o onluğu sıfırın altına yazarsın. Şayet çarpım sonucu 10 ve katları ise, birler basamağı sıfır olduğu için altına 0 (sıfır) yazarsın. Yine her bir 10’luk için zihinde 1 tutulup bu şekilde işlemi tamamlarsın.

Eğer müfred sayıyı 0 (sıfır) ile çarparsan, 0 (sıfır)’ın altına çarpılan sayıyı koymayıp yine 0 (sıfır) yazarsın. Eğer müfred sayı ile 0 (sıfır)’lar olursa, bu sıfırları rakamların en sağına yazarsın. Mesela: Müfred olan 5 sayısını mürekkeb olan 63043 sayısıyla çarpsan, işlem aşağıda olduğu gibi yapılır:

63043 x 5 = **315215**
Sağlaması: 8/8

Eğer çarpan 50 olursa, işlem çizgisinin altına önce bir sıfır yazarsın; şayet çarpan 500 olursa iki sıfır eklersin. İşlem, aşağıda olduğu gibidir:

63043 x 500 = **31521500**
Sağlaması: 8/8

Çarpma işleminin sağlaması, çarpanların sağlamasının çarpılmasıyla elde edilir. Eğer bu çarpımın sağlamasına eşit ise işlem doğrudur. Aksi takdirde yanlıştır.

Latife

Çoğu kere otuz olan ayların gün sayısı ile bir yıldaki ay sayısını çarptığında elde ettiğin 360 sayısını bir haftanın gün sayısı olan 7 ile çarparsın. Böylece “küsûr-ı tis‘a”nın paydalarının ortak paydasına eşit olur. Bu da 2520’dir. Nitekim Hazret-i Ali (r. a.)’a, “küsûr-ı tis‘a”nın sonucu sorulunca, “Haftanın günlerini senenin günlerine çarp” buyurmuşlardır.

Ve eğer içinde ayın harfi bulunan kesirlerin paydalarını birbiriyle çarparsan, yine aynı yolla işlemi yaparsın. Çünkü [Arapça yazılışları itibarıyla] içinde ayın harfi bulunan sayılar erba‘a (4), seb‘a (7), tis‘a (9) ve aşere (10)dur. 4’ü 7 ile çarparsın, sonra bu çarpımdan elde edileni 9 ile, sonra ikinci sonucu 10 ile çarparsan 2520 çıkar. İşte bu da yukarıda sözü edilen “küsûr-ı tis‘a”nın ortak paydasıdır.

Sekizinci Madde

Bölmenin en kolay yolunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Bölme işleminin en kolay yolu şudur: Öyle bir sayı istersin ki, maksûm-ı aleyh (bölen) ile çarpıldığında sonucu, maksûma (bölünen sayıya) eşit olsun veya kalan sayı bölenden küçük olsun.

Bu durumda eğer ona denk olursa farzettiğimiz sayı hâric-i kısmet (bölmenin sonucudur.) Eğer elde edilen sonuç bölünenden **[23/b]** daha az ise ve kalan da bölenden az olursa, kalanı bölene oranlarsın. İşte bu oranın sonucu, bahsedilen sayı ile berâber bölmenin sonucudur.

Mesela: 13'ü 4'e bölmek istediğin zaman, elde edilen sonuç 3'tür. Elde edilen sonucu bölen olan 4 sayısı ile çarparsan, sonuç bölünenden az olur. Yani kalan, bölenden eksik olur.

Çünkü yapılan işlem sonucunda çıkan sayı 12'dir ve bu sayı bölünenden bir eksiktir. Şu halde kalan sayıyı bölen konumundaki 4'e dörtte bir olarak oranlarsan, bölüm üç tam ve bir çeyrek (3. ¼) olur. Ve eğer bölünen 14 olursa, bölüm üç buçuk (3 ½) olur.

Bölüm ile bölenin çarpımının bölünene eşit olduğu işleme örnek olarak 12 sayısının 4'e bölümü verilebilir. Çünkü bu işlemde bölüm 3'tür. Çok basamaklı sayıların bölme işleminde aritmetik bilginleri bilinen ve en tercih edilen yolun dört hâneli işlem yöntemi olduğunu söylemişlerdir (buyût-i erba'a).

Bu işlem şöyle yapılır: İlk olarak bölüneni daha önceden tarif edildiği üzere yazıp bunun altına birler basamağından başlayarak enine bir çizgi çekersin. Sayıların sonuna gelince bir miktar yukarı doğru döndürüp tekrar sola doğru biraz uzatırsın. Bundan sonra bölen sayıyı o eğik çizginin altında bölünenin sol tarafında yazarsın. Sonra bölenin iki katını alıp çıkanı altına yazarsın. Sonra bu yeni sayının iki katını alıp tekrar altına yazarsın. Ardından bu sayının da iki katını alıp onun altına yazarsın. Bu şekilde bölme işlemi yapmaya buyût-i erba'a (dört hâneli işlem yöntemi) denir.

Bu işlemdeki birinci hâne bölen sayıdır. İkinci hâne bunun iki katıdır. Üçüncü hâne, iki katının iki katıdır ve dördüncü hâne ise iki katı alınan sayının iki katıdır. Bundan sonra sol taraftan başlayarak bölünen sayının solundan itibaren son basamaktaki sayıya bakarsın. Bu sayıdan dört hânenin mümkün olan en büyük sayısını çıkarırsın. Eğer elde sayı kalırsa bunu son basamağın üstüne yazıp söz konusu basamağı silersin. Onun hizasında çizginin altına o eksiltilen hânenin aynı sayısını yazarsın. Ve eğer son

basamaktan çıkarmak mümkün değilse, onun sağında bulunan basamağı da ona ekleyip yukarıda anlatıldığı gibi işleme devam edersin.

Eğer bir basamak ekleyerek çıkarmak mümkün olmazsa, bu durumda başka bir basamak daha ekleyerek bu şekilde gidersin; bu işleme, dört hâneden birini çıkartma imkânı oluncaya dek devam edersin. Hânedeki sayıyı, ekleme yaptığın basamakların en sağında bulunan sayının altına yazarsın. Bölünen sayı dizisinin en son basamağına gelinceye kadar işleme bu şekilde devam edersin.

[Bu işlemlerin sonunda] bölünenden herhangi bir küsur kaldıysa artık ondan böleni eksiltmek mümkün olmaz. İşte bu durumda kalan sayı kesirdir ve onun paydası da bölendir.

Eğer bölme çizgisinin altında bölünenin basamaklarından birinin hizasında yukarıda sözü edilen dört hânenin sayılarından hiç biri bulunmazsa, o hizaya sıfır yazarsın. Bundan sonra bölme çizgisinin altında elde ettiğin sayıları toplayarak bölümü bulursun.

Mesela: 9789'u 14'e bölersen bölüm 699 olur ve 3 kalır. **[24/a]** Bu elde kalan artık sayıdır ki onun paydası 14'tür.

[9789: 14 = 699 3/14]

[Yukarıda detaylarını açıklamış olduğumuz dört hâne yöntemi ile bölme işleminin yapılışı şöyledir.

1		
21		
1323		(Cem'-i hariç)
4167		Kalan kesir: 3
9789		Mîzân: 14/14
5488		
311		
699		
1	14	
2	28	A'dât: 1
4	56	Büyût
8	112	
14		

Bölmenin sağlaması şöyledir: Bölüm sağlamasını bölenin sağlamasıyla çarpıp kalan sayı bu çarpmanın sonucu üzerine eklenir. Yaptığın toplamanın

sağlaması bölmenin sağlamasına eşit olursa, bölme işlemi doğrudur. Aksi takdirde işlem eksik ve yanlış demektir. İşlemin tekrar yapılması gerekir.

Dokuzuncu Madde

Sayıların cezrinin (karekökü) ve kesirlerinin hesaplaması ve sonuç çıkarmanın en kolay yolunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Eğer istenilen sayı küçük ve muntak bir sayı olursa onun karekökünün alınması kolay olur. Mesela: 4'ün karekökü 2, 9'un karekökü 3, 16'nın karekökü 4, 25'in karekökü 5, 36'nın karekökü 6, 49'un karekökü 7, 64'ün karekökü 8, 81'in karekökü 9 ve 100'ün karekökü 10'dur. Bunların hepsi de muntak sayılardır. Onun için karekökleri de tam sayıdır. Eğer verilen sayı esamm sayı olup karekökü tam sayı olmasa, onun karekökünü bulmanın en kolay yolu şudur:

Söz konusu esamm sayının kendinden önceki karekökü alınabilen tam sayıyı karekökü alınmak istenen sayıdan çıkartıp kalan sayı ile karekökü alınabilen sayının karekököne oranlarsın. Bu oranlama ile çıkarılan kakekök yaklaşık o esamm sayının karekökü olur.

Mesela 5'in karekökü alınmak istenirse şöyle yapılır: 5'in hemen öncesinde karekökü alınabilen 4'ü o sayıdan çıkarırsın, geriye 1 kalır, bu sayı paydır. Bu sayıyı 4 sayısının karekökünün iki katına 1 ilâve edip 5 elde edersin Bu elde edelin sayı paydadır. Bu durumda 5'in karekökü 2 tam 1/5 (iki tam sayı ve beşte bir) olur.

6 sayısına karekökü alınabilen en yakın sayı 4'tür. Onu 6'dan çıkarırsan geriye 2 kalır, bu sayı paydır. Çıkan 2 sayısını 4'ün karekökü olan 2'nin iki katına 1 ekleyip aynı şekilde 5 sayısı elde edilir. Yine bu sayı paydadır. Bu durumda 6'nın karekökü, 2 tam 2/5 olur. Bu kıyas ile 7'nin karekökü 2 tam 3/5, 8'in karekökü 2 tam 4/5'tir.

Çünkü bu esamm sayılara karekökü alınabilen en yakın sayı 4'tür. Ancak 10'un karekökü alınmak istenirse, ona en yakın karekökü alınabilir sayı 9'dur. 9'u 10'dan çıkartırsan geriye 1 kalır, bu sayı paydır. Bu sayıyı 9'un karekökünün iki katına ekleyip 7 elde edersin.

Bu sayı paydadır. Bu durumda 10 sayısının karekökü 3 tam 1/7'dir.

10'dan büyük sayılar için her sayı değeri için 1/7 ilâve ederek karekökü bulmaya devam edersin. 15'in karekökü ise 3 tam 6/7 olarak bulunur [10 ile 15 arasında 5 sayı vardır. 1/7'ye beş tane daha 1/7 ilâve edilir; 6/7 bulunur].

16 sayısının karekökünü almak istersen [bir tane daha 1/7 ekleyip] 7/7 olur; bu da bir tam sayı ettiğine göre 16 sayısının karekökü, tam sayı olan 4 olur. Diğer sayıları ve kareköklerini bunlara mukayese ederek aynı yöntemle bulabiliriz.

Kesirli sayıların hesaplanması: 1'in dışında olan iki sayı birbirine eşitse buna mütemasil denir. Eğer iki sayıdan küçük olanı büyük olanı tam bölüyorsa bu sayı *mütedahildir* (büyük sayı küçük sayının tam katı).[436]

Eğer iki sayıyı üçüncü bir sayı sadeleştirebiliyorsa bu iki sayıya mütevafık sayılar denir.[437] Bu üçüncü sayıya bölününce çıkan sonuç, bu kesrin en sâde biçimidir.

İki sayının 1'in dışında ortak böleni yoksa yani aralarında asal ise bu iki sayı *mütebayin'*dir. [438] *Mütemasil* olan sayılar âşikârdır. Ancak diğerlerinde büyük sayıyı küçük sayıya bölersin. **[24/b]**

Kalan olmazsa bu iki sayı *mütedahildir* (tam katıdır). İşlem sonucu bir kalan varsa, bu takdirde böleni kalan sayıya bölmek sûretiyle elde sayı kalmayıncaya kadar işleme devam edersin. Bu durumdaki iki sayı *mütevafıktır.* Eğer işlem sonucu 1 kalırsa bu iki sayı *mütebayin'*dir.

Kesirli sayılar

Kesir ya *muntaktır,* yani daha önce anlatılan "küsûr-ı tis'a"dır veya *esammdır* ki buna cüz' de denilir. Bu ikisinden her biri ya 1/3 ve 1/11 gibi *müfreddir* ya 2/3 ve 2/11 gibi *mükerrerdir* veya 1/6'nın yarısı ve 1/13'ün 1/11'i gibi *muzaftır*[439] ya da yarım ve 1/3 ile 1/11 ve 1/13 gibi *matuftur.* Tam sayılı kesirleri yazarken şu yolu takip edersin:

Eğer tam sayı varsa, bu sayıyı kesrin üstüne, payı onun altında ve paydanın üstünde yazarsın.

Eğer kesirle tam sayı olmazsa onun yerine sıfır koyarsın. Matuf kesirlerde araya "vav (+)", muzaf olan asamm sayılarda ise araya "min (=)" yazarsın.

1 tam 2 bölü 3'ü şöyle yazarsın:

1
2 (1 2/3)
3

1 tam 1 bölü 3'ü şöyle yazarsın:

1
1 (1 1/3)
3

Tam sayısı olmayan 1 bölü 3'ü şöyle yazarsın:

0
1 (1/3)
3
6’da 5’in yarısını şöyle yazarsın:
0
1
2 (1/2 x 5/6)
5
6
2 bölü 5 ve 3 bölü 4 şu şekilde yazılır:
0 0
2 و 3 (2/5+3/4)
5 4
1 bölü 13’ün 1 bölü 11’ini şöyle yazarsın:
1 1
من (1/13 x 1/11)
11 13

Kesrin paydasına *mükam* veya *ümam* da denir. Bu küçük sayıdan kesir oluşur. Müfred kesrin paydası açıktır. Mükerrer kesrin de paydası aynıdır. Mesela 4’te 1’in paydası 4’tür. 4’te 1’in iki katının paydası ile 4’te 1’in üç katının paydaları da yine 4’tür.

Muzaf kesirlerin paydası, paydalarının birbiriyle çarpımına eşittir. Paydalar ister mütebayin ister mütevafık veya mütedahil olsun, birbiriyle çarpılırlar. Mesela: 5’te 1 ve 6’da 1’in ortak paydası 30’dur. 6’da 1 ve 8’de 1’in ortak paydası 48’dir. 4’te 1 ve 8’de 1’in paydası 32’dir.

Matuf kesirden iki paydayı karşılaştırırsın. Eğer mütebayin iseler birbiriyle çarparsın veya mütevafık iseler birinin sadeleşmiş şeklini diğeri ile çarparsın. Eğer mütedahil iseler büyük olanı payda olarak alırsın. Sonra çarpımın sonucunu üçüncü bir kesrin paydası kabul edip bu şekilde matuf kesirler sonuçlanıncaya kadar işleme devam edersin. Bulunan sonuç o kesrin paydasıdır.

“Küsûr-ı tis‘a”nın paydasını bulmakta kaide şudur: Mütebâyin olan 2 ve 3’ü birbiriyle çarparsın; Bulunan sonuç 6 ile 4 mütevafık olduğu için 4’ün yarısı ile çarparsın. Sonuç olan 12 ile 5 mütebayin olduklarından, birbirleriyle çarparsın. 6, sonuç olarak çıkan 60’ın tam bölenidir. Bu durumda çıkan sonuç ile yetinip bu sayı 7 ile mütebayin olduğu için onunla çarparsın; sonuç olan 420 ile 8 mütevafık olduğu için 8’in 4’te 1’i ile

çarparsın. Yine sonuç olan 840 ile 9 mütevafik olduğu için 9'un 3'te 1 ile çarparsın. 10 ise sonucun tam böleni olduğu için herhangi bir işlem yapmazsın; 3 ile 840'ın çarpımı olan 2520 bu "küsûr-ı tis'a"nın paydası olur.

Tecnis

Tecnis, tam sayılı kesri bileşik sayılı kesre çevirmektir. Bunun yolu şudur: Tam sayılı kesrin "tam"ını kesrin paydası ile **[25/a]** çarparsın; elde edilen sonuca payı eklersin. Bulduğun sonuç bileşik kesrin paydası olur. Mesela: 2 tam 1 bölü 4'ün payı 9'dur. 6 tam 3 bölü 5'in payı 33'tür. 4 tam ile 1 bölü 7'nin 1 bölü 3'ünün payı 85'tir.[440]

Ref'

Ref', kesirleri tam sayıya çevirmektir. Bunun yolu şudur: Payı paydasından büyük olan sayıyı kendi paydasına bölersin. Bölüm tam sayılı kesrin tamıdır. Eğer kalan olursa o paydanın payıdır. Mesela: 15 bölü 4'ün ref'i 3 tam 3 bölü 4'dür.

Kesirlerde Toplama ve İkiye Katlama

Toplama ve iki katını alma metodu şudur: Toplaması ve iki katının alınması istenen kesirlerin ortak paydası bulunur ve toplanan paylar ortak paydaya bölünür. Eğer paylar paydadan büyükse, bölüm, sonucun tam sayılı kısmıdır. Kalanın ortak paydaya bölümü de kesirli kısımdır.

Eğer toplanan paylar ortak paydadan küçük olursa, payları ortak paydaya oranlarsın. Eğer toplanan paylar ortak paydaya eşitse, sonuç 1'dir.

Misal:

- 1 bölü 2, 1 bölü 3 ve 1 bölü 4'ü toplarsak, 1 tam 1 bölü 6'nın yarısı olur (1 1/12).
- 1 bölü 6 ve 1 bölü 3'ün toplamı yarım (1/2)'dır.
- 1 bölü 2, 1 bölü 3 ve 1 bölü 6'nın toplamı 1'dir.
- 3 bölü 5'in iki katı, 1 tam 1 bölü 5'tir (1 1/5).

Kesirli sayıları ikiye bölme (tansîf-i küsûr)

Eğer kesirli sayılarda paylar çift sayı ise ikiye bölersin. Tek sayı ise paydayı ikiye çarpıp payı ona oranlarsın, bu da bilinmektedir.

Kesirli sayılarda çıkarma (tefrîk-i küsûr)

İki payın ortak paydasını bulup birini diğerinden çıkarırsın. Kalanı ortak paydaya oranlarsın.

Mesela, eğer 1 bölü 4'ü 1 bölü 3'ten çıkarırsan, 1 bölü 6'nın yarısı (1/12) kalır. Çünkü ortak paydaları 12'dir. Bu 12 sayısının 1 bölü 4'ü 3, 1 bölü 3'ü

de 4'tür. 3'ü 4'ten çıkarttığında 1 kalır. Bu 1, 12'nin 1 bölü 6'sının yarısıdır (1/12).

Kesirlerde çarpma (darb-ı küsûr)

Kesirli sayılarda çarpma işlemi şöyle yapılır: Tam sayılı kesir ya da tam sayılı olmayan kesir bir tam sayı ile çarpılıyorsa tam sayılı kesir bileşik kesre çevrilir, tam sayı ve bu bileşik kesrin payı çarpılır. Çarpım sonucu paydadan büyük ve eşitse, elde edilen sonuç kesrin paydasına bölünür; eğer değilse sonucu paydaya oranlarsın.

Mesela 2 tam 3 bölü 5, 4 ile çarpılırsa 52 elde edilir; bu sayı kesrin paydası olan 5'e bölünür. Çarpmanın sonucu 10 tam 2 bölü 5 olur.

Diğer bir örnek: 3 bölü 4'ü 7 ile çarparsak sonuç 21 olur. Bu sayıyı kesrin paydası olan 4'e bölersek sonuç 5 tam 1 bölü 4 olur.

Çarpılan sayıların her ikisi de kesirli olur ve tam sayı ikisinde ya da birinde bulunursa yahut da her ikisi de tam sayılı kesir değil ise (bileşik kesre çevrilmiş kesrin) paylarını birbirine çarparsın ya da bileşik kesre çevrilmiş kesrin payını tam sayılı olmayan kesrin payı ile çarparsın yahut da tam sayıl olmayan kesirlerin paylarını birbiriyle çarparsın. Bu, ilk sonuçtur. Sonra paydayı payda ile çarparsın; bu ikinci sonuçtur. Sonra da ilk sonucu (payların çarpımından elde edilen sonuç) ikinciye (paydaların çarpımından elde edilen sonuç) bölersin. Birinci ikinciden fazla ise pay paydaya bölünür; ikinciden küçükse çıkan sonuç istenen sonuçtur.

Örnek: 2 tam 1 bölü 2'yi 3 tam 1 bölü 3'e çarparsın. 8 tam 1 bölü 3 elde edilir.

2 tam 1 bölü 4'ü 5 bölü 6'ya çarparsın; 1 tam 7 bölü 8 elde edilir.

3 bölü 4'ü 5 bölü 7'ye çarparsın; Yarım ve 1 bölü 7'nin 1 bölü 4'ü elde edilir.

Kesirlerde bölme (kısmet-i küsûr)

Bölme sekiz kısımdır. Bölünen ya tamsayı ya kesirdir. **[25/b]** veya tam sayılı kesirdir. Bölen ise ya tam sayıdır ya kesirdir ya da tam sayılı kesirdir. Bunlarla dokuz sınıf bölme işlemi yapılabilir. Bu dokuz sınıftan tam sayıyı tam sayıya bölme işlemini dışarıda tutarsak sekiz sınıf bölme kalır.

Bölme işlemi şöyledir: Bölünen ile bölen kesirli sayı ise, her ikisini ortak paydaya çarparsın. Eğer biri kesir diğeri tam sayı ise, bölüneni ve böleni mevcut kesirli sayının paydasına çarparsın, sonra fazla ise çarpımları birbirine bölersin; eksik ise bölenin sonucuna oranlarsın.

5 tam 1 bölü 4'ü 3'e bölersek 1 tam 3 bölü 4 olur. Bu işlemin tersinden yani 3'i 5 tam 1 bölü 4'e bölecek olursak sonuç 4 bölü 7 olur.

2 bölü 6’yı 1 bölü 6’ya bölersek sonuç 2’dir. Diğer örnekler de bunlara kıyas edilerek bilinebileceğinden bu kadar misalle yetinilmiştir.

Onuncu Madde

Bilinmeyen sayıyı bulmanın en kolay yolunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki aritmetik bilginleri şöyle demişlerdir: Bilinmeyen sayıyı bulabilmek için dörtlü orantılı kuralı, kapsamlı ve sağlam, kullanışlı ve uygun bir metot olup faydası çok, hatasız, isâbetli ve bu işlemin özüdür. Çünkü bilinmeyenli problemlerin tamamının dörtlü orantılı kuralı ile çözülmesi mümkündür. Dörtlü orantı öyle dört sayıdır ki birinci sayının ikinciye oranı, üçüncünün dördüncüye oranına eşittir. Bu orantıda iki “iç”in çarpımının iki “dış”ın çarpımına eşit olması gerekir.

Eğer “iç”lerden biri bilinmiyorsa, iki “dış”ın çarpımını bilinen “iç”e bölersin. Sonuç, bilinmeyen sayı olan “iç”tir.

Eğer iki “dış”ın birisi bilinmiyorsa, iki “iç”in çarpımı bilinen “dış”a bölersin. Sonuç, bilinmeyen sayı olan “dış”tır. Mesela dört orantılı sayımız 2, 4, 3 ve 6 olsun. Burada 2’nin 4’e oranı, 3’ün 6’ya oranına eşittir. (İçlerden) 2’nin 6’ya çarpımı, (dışlardan) 3’ün 4’e çarpımına eşittir. Eğer bu dört sayıdan biri bilinmezse, diğer üç sayıdan bilinmeyen sayı bulunabilir. Eğer verilen örnekte bilinmeyen sayı içlerden 2 ise, dışlar olan 3 ve 4’ü çarparsın; elde edilen 12’yi bilinen “iç” olan 6’ya bölersin, bilinmeyen sayı olan 2 bulunmuş olur.

Eğer “iç”lerden 6 bilinmiyorsa, önce çıkan sonucu içlerdeki bilinen 2’ye bölersin; bilinmeyen sayı olan 6’yı elde edersin. Eğer dışlardan olan 4 bilinmiyorsa, içlerden olan 2 ve 6’yı çarpıp çıkan 12’yi bilinen dış olan 3’e bölersin; bu sonuç bilinmeyen 4’ü verir. Eğer dışlardan olan 3 bilinmeyen ise, önceki çarpımın sonucunu bilinen dış olan 4’e bölersin; bu sonuç bilinmeyen 3’ü verir. Bu, dörtlü orantılı metodunun çarpma işlemi ile yapılan yöntemidir.

Dörtlü orantılı metodun bölme ile yapılan işleminin yöntemi şöyledir: İki dış’ın biri bilinmese, iki iç’ten birini bilinen dış’a bölüp çıkan sonucu diğer iç’e çarparsın. Bu sonuç bilinmeyen dış’ı verir. Eğer iki içlerin biri bilinmese, iki dış’tan birini bilinen iç’e bölüp çıkan sonucu diğer dış’a çarparsın. Bu sonuç, bilinmeyen iç’tir. Mesela: 2’nin 3’e oranı, **[26/a]** 6’nın 9’a oranına eşittir.

Eğer dış’lardan olan 6 bilinmeyen olsa, iç’lerden biri olan 9’u bilinen dış olan 3’e bölüp çıkan sonuç diğer iç olan 2’ye çarparsın. Sonuç, bilinmeyen

dış olan 6'yı verir. Eğer iç'lerden olan 9 bilinmeyen ise, dış'lardan biri olan 6'yı bilinen iç olan 2'ye bölüp sonucu diğer dış olan 3'e çarparsın. Sonuç, bilinmeyen 9'u verir.

Eğer (içlerden) bilinmeyen sayı 2 olsa, bölünen bölenden küçük olduğu için 3'ün 9'a bölümü olarak kesirli sayıyı (3 bölü 9) alırsın. Sonuç olan 1 bölü 3'ü 6'ya çarparsın. Sonuç, bilinmeyen 2'yi verir. Eğer (dışlardan) 3 bilinmese, 9'u 6'ya bölüp sonuç olan 1 tam 1 bölü 2'yi 2'ye çarparsın. Sonuç, bilinmeyen 3 sayısını verir.

Hatırlatma

Bu işlem, artırma, eksiltme, alışveriş işlemleri, toplama veya çarpmada kullanılabilir.

Artırmaya Dair İşlemin Örneği: Eğer "Hangi sayının üzerine 1 bölü 4'ü eklense 3 olur?" diye sorulsa, bu işlemin cevabı şudur: Kesrin paydası 4'tür. Bu sayı esas alınıp bu sayıya "me'haz" denilir. Bunun üzerinde işlem yaparsın. Yani soruda artırma denilmişse artırırsın, eksiltme denilmişse eksiltirsin. Elde edilen sayıya "vasıta" denilir. Bu durumda üç bilinen vardır. Biri "me'haz", biri "vasıta" biri de soruyu soranın verdiği bilinen sayıya da "mâlum" denir.

Çünkü "me'haz" olan sayının "vasıta"ya olan oranı üçüncü olan bilinmeyenin dördüncü olan "mâlum"a oranına eşittir. Öyle ise "me'haz"ı "mâlum"a çarpıp elde edilen sonucu "vasıta"ya bölersin. Elde edilen sonuç, örneğimizde bulunması istenen 2 tam 2 bölü 5'tir.[441]

Eksiltmeye Dair İşlem Örneği: Eğer "Hangi sayının kendisinden 1 bölü 3'ü çıkarılsa 6 olur?" diye sorulsa, bu işlemin cevabı şöyledir: Bu sorunun cevabını bulmak için yukarıda açıklanan yöntemi kullanırsan üç bilinen vardır. Biri "me'haz" olan 3', biri "vasıta" olan 2'dir, biri de "mâlum" olan 6'dır. 3'ün 2'ye oranı, bilinmeyenin 6'ya oranına eşittir. İçlerin birbiriyle çarpımı olan 18'i "vasıta" olan 2'ye bölersin. Sonuç, bilinmeyen 9'u verir.

Alışveriş işlemlerine dair olan işlem: 5 rıtl'ın fiyatı 3 dirhem olursa, 2 rıtl'ın fiyatı kaç dirhem eder?

5 rıtl "müse'ar", 3 dirhem "si'r", 2 rıtl "müsemmen" ve istenen ise "semen"dir. Müse'arın si're oranı, müsemmenin semene oranına eşittir. Buna göre bilinmeyen dördüncü (semen)dür. İki dışın çarpımı olan 6'yı ilk terim (müse'ar)e bölersin; sonuç bulunur.

Eğer "2 rıtlın fiyatı kaçtır?" sorusunun karşılığı olarak, "2 dirheme kaç rıtl gelir?" denilse, içlerin çarpımı olan 10'u, ikinci terim olan (si'r) 3'e

bölersin. Bu şekilde bilinmeyen bulunmuş olur. İkinci soruda da benzer şekilde farklı cinsle çarpılıp bulunan sonuç kendi cinsine bölünür.

Toplamaya dair olan işlem: **[26/b]** Hangi sayının 3'te 1'i ile 4'te 1'nin toplamı on eder?

Bunun gibi sorularda işlem şöyledir: Ortak paydayı bulup buna "me'haz" deyip sorunun şekline göre işlem yaparsın. Bu durumda üç bilinen olur; biri "me'haz"ı, diğeri "vasıta'yı bir diğeri ise soruyu soranın verdiği "mâlum"dur.

Çünkü me'hazın vasıta'ya oranı, bilinmeyenin mâlum'a oranına eşittir. Öyle ise 12 olan me'hazı 10 olan mâlum'a çarpıp 120 olan sonucu vasıta olan 7'ye, yani 12'nin 4'te 1'i ile 3'te 1'inin toplamına bölersin. Sonuç 17 tam 1 bölü 7 olur ki aranılan sonuç bulunmuş olur.

Çarpmaya dair olan işlem: Hangi sayının 4'te 1'i 6'da 1'ine çarpılsa bu sayı kendisinin iki katı olur? Bu durumda me'hazın vasıta'ya oranı, bilinmeyenin mâlum'a oranı gibidir. 12'yi, mâlum olan iki katı yani 24'e çarpıp elde edilen 288'i vasıta olan 6'ya (yani 12'nin 1 bölü 6'sı ile 1 bölü 4'ünün çarpımı) bölersin, sonuç 48 olur. Bu çıkan sayı, sorunun cevabıdır.

Dörtlü orantılı metoduyla bilinmeyeni bulmanın yolu şudur ki: Üç orantılı sayı olsa, birincinin ikinciye oranı, ikincinin üçüncüye oranına eşittir. Eğer iki tarafın biri bilinmeyen olsa, dışların karesini, bilinen içe bölersin; bilinmeyen iç bulunur.

Eğer vasıta bilinmeyen olursa, içlerden birini diğerine çarpıp sonucun karekökünü alırsın; bilinmeyen dış elde edilir. Mesela "2'nin 5'e oranı, 5'in hangi rakama oranına eşittir?" denilse, 5'in karesini 2'ye bölersin. Sonuç 12.5 olarak bulunmuş olur.

Yahut da "4'ün hangi sayıya oranı o sayının 9'a oranı gibidir?" denilse, iki içlerin çarpımı olan 36'nın karekökünü alırsın. Böylece 6'yı bulmuş olursun ki bulunması istenen sayı budur.

Buraya kadar yazmış olduğumuz özet bilgilerle, Allah'ı tanımada (ma'rifetullah) yardımcı olan astronomi ilminin (ilm-i hey'et) öğrenilmesini kolaylaştıran aritmetik ilmine dair temel bilgileri bu miktar aktarmakla iktifâ edip buradan itibaren astronomi ilminin başlangıcını teşkil eden geometri ilminden (hendese) söz etmemizin sırası gelmiştir.

---

[432]. Sağlama: Toplanan sayıların rakamsal değeri: (3+7+3+2+3+1+8+7+3+5+1+4=47), 5x9=45, 47-45=2 Sonuçtaki sayının rakamsal değeri: (7+6+2+5=20), 2x9= 18, 20-18= 2

[433]. 8730313, (8+7+3+0+3+1+3= 25, 2x9=18, 25-18=7
4365156,5, (4+3+6+5+1+5+6= 30, 3X9=27, 30-27=3, 3+0,5=3,5, 2x3,5=7
Sağlama: 7 /7

[434] .Bu tabloda köşegen durumundaki ikiden dokuza kadar olan sayılar, sağda düşey durumdaki ikiden dokuza kadar yazılmış sayılarla çarpılır. Mesela beş ile yedinin çarpımını bulmak için, köşegen üzerindeki beş sayısından aşağı inilir. Sağdaki düşey sayılardan yedi sayısı tespit edilip onun hizasından sola doğru kayılırsa, çarpımın sonucu olan otuz beş rakamı bulunmuş olur.

Bu cetvelde bir sayının yalnız kendisine eşit ve büyük sayılarla çarpımları vardır; başka değil. Mesela altı kere altı, altı kere yedi ve benzeri gibi. Ve bunlardan yukarısı vardır. Altı kere beş, altı kere dört ve daha aşağısı yoktur. Buna karşılık, dört kere altı, beş kere altı vardır.

[435] .Örnek: Yukarıda anlatılanların rakamlarla uygulanışı şöyledir:
14 x 25 = (10 + 4) x (20 + 5) = 10 x 20 + 10 x 5 + 4 x 20 + 4 x 5 = 200 + 50 + 80 + 20 = 350

[436]. Mesela üç ile altı, dört ile on iki, altı ile altmış, mütedahil sayılardır.

[437] .Mesela dört ile altı, altı ile dokuz, sekiz ile on iki ve on ile yirmi beş sayıları mütevafık sayılardır.

[438] .Mesela 6 ile 25, 12 ile 35 mütebayin'dir.

[439]. "ve 1/13'ün 1/11'i gibi muzaf'tır" cümlesi yazma nüshada yoktur.

[440]. 1/7 ile 1/3'ün çarpımı 1/27'dir; 4 1/21=85/21

[441]. 4/5=x/3; 5x=12; x= 2 2/5

İki sayının 1'in dışında ortak böleni yoksa yani aralarında asal ise bu iki sayı *mütebayin'*dir. *Mütemasil* olan sayılar âşikârdır. Ancak diğerlerinde büyük sayıyı küçük sayıya bölersin. **[24/b]**

Tecnis, tam sayılı kesri bileşik sayılı kesre çevirmektir. Bunun yolu şudur: Tam sayılı kesrin "tam"ını kesrin paydası ile **[25/a]** çarparsın; elde edilen sonuca payı eklersin. Bulduğun sonuç bileşik kesrin paydası olur. Mesela: 2 tam 1 bölü 4'ün payı 9'dur. 6 tam 3 bölü 5'in payı 33'tür. 4 tam ile 1 bölü 7'nin 1 bölü 3'ünün payı 85'tir.

İkinci ve üçüncü yöntemlerle çarpma işlemi: Mürekkeb sayı müfred sayılar cinsinden yazılır ve işlemi yapmak için birinci yola başvurulur. Müfred sayıları birbirleriyle çarpıp sonuçları toplarsın. İkinci yöntemde ise, örneğin 6'yı 54 ile veya 20'yi 64 ile çarpmak gerekse, ilk işlem için 6'yı her

biriyle ayrı ayrı çarpıp elde edilen iki çarpımı toplarsın. 324 olur. İkinci işlem için: 20'yi bunlardan her biriyle ayrı ayrı çarpıp iki çarpımı toplarsın. Böylece 1280 olur. Üçüncü yönteme göre 14'ü 25 ile çarpmak istersen, ilk önce 4'ü 5 ile, sonra 20 ile çarpıp sonra 10'u 5 ile, ondan sonra 20 ile çarparsın. Sonucu toplarsın, 350 olur. **[23/a]**

Eğer iki sayıyı üçüncü bir sayı sadeleştirebiliyorsa bu iki sayıya mütevafık sayılar denir. Bu üçüncü sayıya bölününce çıkan sonuç, bu kesrin en sâde biçimidir.

Çünkü "me'haz" olan sayının "vasıta"ya olan oranı üçüncü olan bilinmeyenin dördüncü olan "mâlum"a oranına eşittir. Öyle ise "me'haz"ı "mâlum"a çarpıp elde edilen sonucu "vasıta"ya bölersin. Elde edilen sonuç, örneğimizde bulunması istenen 2 tam 2 bölü 5'tir.

Üçüncüsü: Mürekkeb sayıları yine mürekkeb sayılarla çarpmaktır. Bunlardan birincisinin yolu üç türlüdür: İlki, birler basamağı ile birler basamağını çarpmaktır ki bu işlem çarpım tablosunda görülmektedir.

Kesir ya *muntaktır,* yani daha önce anlatılan "küsûr-ı tis'a"dır veya *esammdır* ki buna cüz' de denilir. Bu ikisinden her biri ya 1/3 ve 1/11 gibi *müfreddir* ya 2/3 ve 2/11 gibi *mükerrerdir* veya 1/6'nın yarısı ve 1/13'ün 1/11'i gibi *muzaftır* ya da yarım ve 1/3 ile 1/11 ve 1/13 gibi *matuftur.* Tam sayılı kesirleri yazarken şu yolu takip edersin:

Sağlaması: 2/2

. 4/5=x/3; 5x=12; x= 2 2/5

. 1/7 ile 1/3'ün çarpımı 1/27'dir; 4 1/21=85/21

. "ve 1/13'ün 1/11'i gibi muzaf'tır" cümlesi yazma nüshada yoktur.

.Bu tabloda köşegen durumundaki ikiden dokuza kadar olan sayılar, sağda düşey durumdaki ikiden dokuza kadar yazılmış sayılarla çarpılır. Mesela beş ile yedinin çarpımını bulmak için, köşegen üzerindeki beş sayısından aşağı inilir. Sağdaki düşey sayılardan yedi sayısı tespit edilip onun hizasından sola doğru kayılırsa, çarpımın sonucu olan otuz beş rakamı bulunmuş olur.

Bu cetvelde bir sayının yalnız kendisine eşit ve büyük sayılarla çarpımları vardır; başka değil. Mesela altı kere altı, altı kere yedi ve benzeri gibi. Ve bunlardan yukarısı vardır. Altı kere beş, altı kere dört ve daha aşağısı yoktur. Buna karşılık, dört kere altı, beş kere altı vardır.

. 8730313, (8+7+3+0+3+1+3= 25, 2x9=18, 25-18=7

4365156,5, (4+3+6+5+1+5+6= 30, 3X9=27, 30-27=3, 3+0,5=3,5, 2x3,5=7

Sağlama: 7 /7

.Mesela 6 ile 25, 12 ile 35 mütebayin'dir.

.Mesela dört ile altı, altı ile dokuz, sekiz ile on iki ve on ile yirmi beş sayıları mütevafık sayılardır.

. Mesela üç ile altı, dört ile on iki, altı ile altmış, mütedahil sayılardır.

.Örnek: Yukarıda anlatılanların rakamlarla uygulanışı şöyledir:

14 x 25 = (10 + 4) x (20 + 5) = 10 x 20 + 10 x 5 + 4 x 20 + 4 x 5 = 200 + 50 + 80 + 20 = 350

. Sağlama: Toplanan sayıların rakamsal değeri: (3+7+3+2+3+1+8+7+3+5+1+4=47), 5x9=45, 47-45=2 Sonuçtaki sayının rakamsal değeri: (7+6+2+5=20), 2x9= 18, 20-18= 2

4365156,5 Sağlaması 7/7

Kesirli sayıların hesaplanması: 1'in dışında olan iki sayı birbirine eşitse buna mütemasil denir. Eğer iki sayıdan küçük olanı büyük olanı tam bölüyorsa bu sayı *mütedahildir* (büyük sayı küçük sayının tam katı).

DÖRDÜNCÜ FASIL

Âlemdeki cisimlerin miktarları ve boyutlarını açıklayan geometri ilminin astronomi ilmi için önemli ve gerekli olan şekillerini en kolay yolla öğrenmeyi sağlayacak dört madde ile açıklar.

Birinci Madde

Nokta, çizgi, yüzey ve cismin tariflerini, çizgi ve yüzeyin kısımlarını ve özelliklerini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki geometri (hendese) bilginleri şöyle demişlerdir: Ârâz'ın kısımlarından olan bir nesnenin duyularla kavranması mümkün olup da hiçbir cihetten bölünmeyi kabul etmezse, yani boyutu yoksa ona "nokta" denir. Gerçekte bir yer işgal edip parçası olmayan nesnedir. Bu nesne, bir çizginin başlangıç ve bitişidir.

Ârâz'ın kısımlarından duyularla algılanabilir ve bir cihetle bölünmeyi kabul eden nesneye hat (çizgi) denir ki nokta ile biten, uzunluğu olup yüzeyi ve derinliği yoktur. Ârâzın kısımlarından olup duyularla algılanabilen ve iki cihetten bölünebilen, yani iki boyutlu (uzunluk ve genişlik) bölünebilen ancak derinliği olmayan nesneye satıh (yüzey) denir. Bu nesnenin genişlik ve uzunluğu vardır, bir çizgi ile sonlanır. Ârâz'ın kısımlarından olup üç boyutlu olan, **[27/a]** yani uzunluğuna, genişliğine ve derinliğine bölünmesi mümkün olan nesneye "cisim" derler. Matematik bölümünde sözü edilen cisim budur.

Çizgi, doğru ve eğri (münhani) olmak üzere ikiye ayrılır. Doğru çizgi, bütün noktaları uzadığı mesafe boyunca aynı hizada bulunur (aynı doğrultudadır). Bir parçası yüksek ve bir parçası alçak olmayıp aynı doğrultuda devam eden, bakıldığında ortasını ve diğer ucunu görmeye bir engel bulunmayan noktaların birleşimidir. Eğri çizgi, doğru çizginin aksine uzadığı mesafe boyunca parçalarında eğilmeler ve bükülmeler olur (aynı doğrultuda değildir); bir ucundan bakıldığı zaman ortasının ve sonunun görülmesine üzerindeki eğrilikler engel olur. Doğru çizgiler birbiriyle ya paraleldir ya da paralel değildir. Birbiriyle paralel olan doğrularda iki veya daha fazla çizginin arasındaki mesafe eşit olup bu çizgiler arasındaki dik uzaklık çizgilerin her tarafında aynıdır. Bu çizgiller iki taraftan aynı doğrultuda sonsuza kadar uzatılsalar, birbiriyle kesişmezler. Paralel olmayan doğru çizgilerde ise durum bunun tam tersinedir.

Yüzeylere gelince; bir yüzey ya düzdür veya değildir. Düz yüzeyin her parçası uzadığı yerin sonuna kadar bütün cüzlerinde aynı hizada bulunur: Yani uzunluk ve genişlik bakımından uzadığı yerin sonuna varıncaya kadar o yüzey üzerinde varlığı farz olunan çizgilerin bütün parçaları birbiri ile karşılıklı ve aynı hizada bulunur. Düz olmayan yüzeylerde ise durum bunun tersinedir. Düz olmayan yüzeylerin bir kısmına küresel yüzey denir. İçi dolu bir kürenin dışbükey yüzeyi, içi boş kürenin dışbükey ve içbükey yüzeyinde olduğu gibi. Bunların yarılarına ise yarı küresel dışbükey ve yarı küresel içbükey isimleri verilir. Yüzeylerin birbirine paralel olanları ve paralel olmayanlarının durumu, doğruların birbirine paralel olanları ve olmayanlarının durumu ile mukayese edilerek bilinebilir.

İkinci Madde

Üçgenlerin (müsellesât) kısımlarını, dörtgenlerin çeşitlerini, çokgenlerin şekillerini ve açı çeşitlerini, dairenin merkezini, çevresini, yayını, kirişini ve sinüsünü özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki geometri bilginleri şöyle demişlerdir: Herhangi bir yüzeyi bir veya birden fazla çizgi kuşatıyorsa ona düzlem derler.

Eğer bir yüzeyi üç çizgi kuşatıyorsa ona üçgen (müselles) denir ve bu da üç çeşittir. Üç kenarı da birbirine eşit olana eşkenar üçgen, iki kenarı birbirine eşit olana ikizkenar üçgen ve üç kenarı da birbirinden farklı olana ise çeşitkenar üçgen denir. Herhangi bir düzlemi dört çizgi kuşatırsa ona, dörtgen (zü'l-erba'a) denir. Beş çizginin çevresini kuşattığı düzleme beşgen (zü'l-hamse) derler. Bu şekilde çokgenlerin çeşidi ona kadar vardırılır ve on kenarlı olan düzleme ongen (zü'l-aşere) derler. Kenarları birbirine eşit olursa düzgün dörtgen, düzgün beşgen, düzgün altıgen, düzgün yedigen, düzgün sekizgen, düzgün dokuzgen ve düzgün ongen olur. Burada açıkladığımız üçgenler ve dörtgenler bir de açılarına göre tasnif edilir. Şayet bir üçgende dik açı varsa buna dik üçgen (kãimü'z-zâviye), geniş açı varsa geniş açılı üçgen (münfericü'z-zevâya) denir. Geniş ve dik açısı bulunmayan üçgene ise dar açılı üçgen (hâddu'z-zevâya) denir.

Bunun gibi, dört kenarı eşit ve dört açısı da dik olan dörtgene kare (murabba') denir. Açıları dik olduğu halde kenarları eşit olmayan dörtgenin adı dikdörtgendir (mustatîl). Bunun aksine dört kenarı birbirine eşit olduğu halde açıları dik olmayan dörtgene eşkenar dörtgen (şekl-i muayyen) derler. Bütün kenarlarının uzunluğu birbirine eşit olmayan ve açıları da dik olmayan, ancak karşılıklı kenar ve açıları birbirine eşit olan dörtgene ise

paralel kenar dörtgen (şibh-i muayyen) derler. Burada tarif ettiklerimizin dışında kalan dörtgene, yamuk (münharif) denir. Kenarları dörtten fazla olan şekillere ise **[27/b]** çokgen (kesîrü'l-evzân) denir.

Açı

Açılar, iki çizgi ile çevrelenen bir düzlemdir ki iki çizginin birleşme yeri tek noktada olup bu iki çizgi sonsuza dek birleşmez. Açı iki kısımdır: Birincisine yüzeysel açı (zâviye-i musattaha) denir; bir noktada başlayıp birleşmeden devam eden iki doğru arasında yer alan dışbükeydir. Diğerine uzay açı (zâviye-i mücesseme) denir; bir veya daha fazla düzlemin kuşatması neticesinde cisimde oluşan açıdır. Mesela: konik cismin tepe açısı ve evin köşelerindeki (kesişen yüzeyler arasındaki) açılar gibi.

Düzlemsel açılar da üç kısımdır: Birisi dik açıdır. Herhangi bir doğrunun üzerine kendisi gibi bir dikme çizilirse, bu dikmenin her iki tarafında meydana gelen açılardan biri dik açıdır. Söz konusu doğrulardan yukarı doğru çizilene dik doğru (amûd) denir. İkincisi dar açıdır (zâviye-i hâdde) ki bu, dik açıdan küçüktür. Üçüncüsüne ise geniş açı (zâviye-i münferice) denir ki dik açıdan büyüktür. Bu son iki grupta tanımlanan açıların çizgilerinin dik olması zorunlu değildir.

Şekil

Şekil, bir ya da birden çok sınırın çevrelediği alandır. Bu sınır sonsuz değildir.

Daire

Düzlemsel bir şekli eğri bir çizgi düz bir yüzeyi bir şekilde kuşatır ve yüzeyin içerisinde bir nokta farz edilse, o noktadan çevreye çekilen çizgilerin tamamı eşit olur; işte bu çevrelenen yüzeye daire denir. Bunu çevreleyen eğri çizgiye de dairenin çevresi (muhit-i daire veya hatt-ı müstedîr) denir. Farz edilen noktaya da dairenin merkezi (merkez-i daire) denir. Çekilen doğruların her birine yarıçap (nısf-ı kutr), merkezden geçerek iki taraftan çevreye ulaşan ve yarıçapların toplamı olan doğruya da çap (kutr-ı daire) denir. Bu çap daireyi iki eşit parçaya böler ve çapın tamamı ile çevrenin birer yarısını kuşatır. Daireyi ikiye bölüp merkezden geçmeyen doğru çizgiye kiriş (veter) denir. Bu çizgi daireyi eşit olmayan iki parçaya böler; parçalardan biri büyük diğeri küçüktür. Bu iki kısmın her biri, bir kiriş ve çevrenin bir kısmı ile kuşatılmıştır. Bu iki kısmın her birine "daire

parçası” denir. Çevrenin her parçasına da yay (kavs) denir. Kirişin yarısına da düzlemsel sinüs “ceyb-i müstevî” denir. Kirişin yarısından çıkıp yayın orta noktasına ulaşan dik çizgiye sehm ve ceyb-i ma’kûs denir. Yarıçapa mutlak sinüs denir; gaflet edilmeye.

Üçüncü Madde

Geometrik şekillerden küp (mik’ab), silindir (üstüvâne), koni (mahrût) ile küreyi ve bunların merkezini, çevresini, alanını, kutbunu, eksenini, hareketini, dairesel hareketini, yörüngesini ve bunların yavaş ve hızlı hareketlerini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki geometri bilginleri şöyle demişlerdir: Boşlukta yer kaplayan bir veya daha fazla yüzeyin kuşattığı şeye cisim (şekl-i mücessem) denilir. Eğer bir cismi birbirine eşit altı kare kuşatıyorsa ona küp (müka‘‘ab) denir. Ve eğer birbirine paralel ve eşit iki dairenin arasındaki bölgeyi birleştiren düz bir yüzey ile bir cisim kuşatılıyorsa ona silindir (üstüvâne) denir. Burada birbirine paralel bulunan iki daire silindirin tabanlarıdır. Bu iki tabanın merkezlerini birleştiren doğru, silindirin eksenidir ki, eğer bu eksen tabanlara dik ise buna dik silindir (üstüvâne-u kaime); değilse eğik silindir (üstüvâne-i mâyile) denir. Ve eğer bir daire, çevresinden daralıp yükselerek bir noktada birleşip cismi kuşatıyorsa, buna koni (şekl-i mahrût) denir ki **[28/a]** bu daire koninin tabanıdır. Söz konusu dairenin merkezi ile koninin tepe noktasına yükselen çizgi bu koninin eksenidir. Ve eğer eksen tabana dik ise buna dik koni; aksi ise eğik koni denir.

Bir cismin ortasında tasavvur olunan bir noktayı yüzeye birleştiren bütün doğru parçaları birbirine eşitse, bu şekle küre, yüzeyine de kürenin çevresi ve dairesel yüzey (müstedîr) denir. Varsayılan noktaya kürenin merkezi, çizgilere de kürenin yarıçapları (ensâf-ı aktâr-ı küre) denir. Bir düzlem bir küreyi ikiye bölerse, bir daire ortaya çıkar; eğer bu düzlem kürenin merkezinde ise bu daireye en büyük daire, geri kalanlarına küçük daireler denir. Kürenin yüzeyinde var olduğu kabul edilen her nokta, kürenin etrafında bir kere dönmekle devrini tamamlayıp bir daire çizer.

Ancak kürenin kutbu veya hareket kutupları denilen karşılıklı iki nokta hareketsizdir. İki kutbun arasını birleştiren çapa eksen (mihver) denir. Söz konusu dairelerden kutbu kürenin kutbu ile merkezi de kürenin merkezi ile aynı olan daireye mıntaka-i küre denir. Küreyi ikiye bölen bu daire iki kutup arasında olduğu için, karşısında bulunan tüm dairelerin en büyüğüdür.

Hayali çizgisel yörüngeler denilen ve birbirinden küçük olan daireler her iki tarafta da mevcut olup mıntakaya uzaklıkları aynı olan her iki daire eşittir. Kürenin iki kutbu, söz konusu yörüngelerin de kutuplarıdır.

O halde şu kesindir ki bir küre kendi etrafında belli bir hızla merkezi üzerinde dönse, bu kürenin mıntaka çizgisi üzerindeki hareketi hızlı olup mıntaka'nın dışında olan küçük dairelerin üzerinde bulunan hareketi mıntaka'da bulunan dairedeki harekete göre yavaştır. Kutuplarına en yakın olan dairelerin hareketi, mıntaka'ya yakın olanların hareketine göre yavaştır.

Bir kürenin tamamı kendi etrafında dönmeye devam edip hareketi de yukarıda anlattığımız minval üzere sürüp gitmekte iken, bölümlerinin hareketlerin yavaşlığı veya hızı son derece farklı olması kaçınılmazdır. Nitekim bu hız farklılığı, feleklerde ve hareketlerinde de sabit ve geçerlidir. Feleğin hareketi ya basit ya da değişkendir. Feleğin basit olan hareketine düzgün dairesel hareket (hareket-i müteşâbihe) denir. Bu hareket, feleğin üstünde veya altında farz edilen her nokta o hareketle hareket etse, o feleğin çevresinde eşit zaman aralıklarında eşit hızda yol alır ve o feleğin merkez dairesinde eşit zamanda eşit açılar oluşturur.

Mesela en büyük felek (gezegen) olan dokuzuncu felek, âlemin merkezi etrafındaki hareketi ile bir gün bir geceye yakın bir sürede dönüşünü tamamlar. Bu feleğin üzerinde farz olunan bir nokta, o hareketle aynı zaman diliminde aynı mesafeyi kat eder. Âlemin merkezi etrafında eşit zamanlarda eşit açılar meydana getirmiş olur. Yani bahsi geçen feleğin ekvator dairesi üç yüz atmış eşit dereceye bölünüp ekvator üzerinde bulunan bir nokta, bu hareketiyle -bir yıldız saati ölçümüyle- on beş derece yol almış olur. Varsayılan saatten önceki saatte çizdiği on beş derecelik yay, ikinci saat içinde çizdiği on beş derecelik yaya eşittir. Bu şekilde hareket ederek âlemin merkezi etrafında dönmekte iken birinci saatte merkezle çizdiği açı da, ikinci saatte merkezle çizdiği açıya eşittir.

Diğer saatlerdeki ölçümler de buna kıyas edilerek bilinebilir. **[28/b]** Bu harekete kendi merkezi etrafında döndüğü için düzgün dairesel hareket (hareket-i müteşabihe) denir. Eğer hareket bu şekilde olmaz ise düzgün dairesel hareket denmez.

Düzgün olmayan dairesel hareketler (hareket-i muhtelife) bunun tam tersidir. Bir feleğin hareketi ya müfreddir veya mürekkebdir. Müfred hareket, bir felekten meydana gelen harekettir. Mürekkeb hareket ise, birden fazla felekten ortaya çıkan harekettir. Her basit hareket müfreddir,

ancak her müfred hareket basit değildir. Doğrusal olmayan her hareket mürekkebdir, fakat her mürekkeb hareket doğrusal olmayan hareket değildir.

Dördüncü Madde

Yüzeylerin (eşkâl-i musattaha) alanlarını, cisimlerin hacimlerini ve yüksekliği normal şartlarda ölçülemeyen cisimlerin yüksekliklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki geometri bilginleri şöyle demişlerdir: Bir yüzeyin miktarı, onun alanıdır. Yani bir yüzeyin ölçümünü hesaplamak, onun yüzey ölçümünü bilmekle olur.

Alan Hesaplamaları

Dik açılı üçgenin (kã'imü'z-zâviye) alanı, dik açıyı teşkil eden kenarlardan birinin diğer kenarın yarısı ile çarpılarak elde edilir. Geniş açılı üçgenin (münfericü'z-zâviye) alanı, geniş açının olduğu köşeden karşıdaki kenara indirilen dikme ile karşıdaki kenarın çarpımının yarısı veya bunun tam tersi olarak dikmenin yarısı ile karşıdaki kenarın çarpımı sonucu elde edilir. Dar açılı üçgenin (hâddü'z-zâviye) alanı, herhangi bir köşesinden karşı kenara indirilen dikme ile o kenarın yarısının çarpımına veya bunun tersi olarak dikmenin yarısı ile karşı kenarın çarpımına eşittir. Eşkenar üçgenin (mütesâviyü'l-ıdlâ') alanı, bir kenarın karesinin dörtte birinin karesinin daima ile çarpımının karekökü ile bulunur.

Karenin (murabba') alanı, bir kenarını kendisiyle çarpmakla bulunur. Dikdörtgenin (mustatîl) alanı, bir kenarın uzunluğu komşu kenarın uzunluğu ile çarpılarak elde edilir. Eşkenar dörtgenin (şekl-i muayyen) alanı, iki köşegenden birinin yarısını diğer köşegenin tamamıyla çarpılarak bulunur. Paralel kenarın (şibh-i muayyen) alanı da aynı şekilde, bir köşegenin yarısı ile diğer köşegenin tamamı çarpılarak elde edilir. Düzgün altıgen ve düzgün sekizgen gibi kenar sayıları çift sayılı olan çokgenlerin alanları, çevresinin yarısı ile köşegenin yarısı çarpılarak bulunur. Bütün çokgen şekillerin çapları, karşılıklı iki kenarın orta noktalarını birleştiren doğru ile bulunur.

Dairenin alanı, etrafına bir ip çekip ipin uzunluğunun yarısını yarıçapına çarparak elde edilir. Bir dairenin çapı 3 tam 1 bölü 7'ye çarpılırsa çevresi elde edilir; bu durumda ipe gerek kalmaz. Eğer dairenin çevresi 3 tam 1 bölü 7'ye bölünse, çapı ortaya çıkar. Çünkü her dairenin çevresi, çapının 3 tam 1 bölü 7 katıdır (Pi sayısı). Bundan dolayı bir dairenin çapı 22 ile

çarpılsa, sonuç 7'ye bölünse bulunan sonuç dairenin çevresidir. Ve eğer dairenin çevresi 7 ile çarpılıp çarpım sonucu 22'ye bölünürse, bölüm o dairenin çapı olur. Küpün (müka‘‘ab) alanı: Karenin ölçümünden bilinir. [442] Dik silindirin (üstüvâne) alanı:

Tabanın çevresi ile yüksekliğin çarpımı sonucuna eşittir. Koninin (mahrût-ı kãim) alanı: Tepe ile tabanın merkezini birleştiren dikme ile taban çevresinin yarısı çarpılarak elde edilir. Konik ve silindirin taban alanları, dairenin alanının hesaplanması ile aynıdır. Kürenin alanı: Çapı ile büyük dairesinin alanının çarpımı sonucu elde edilir.

Kürenin tüm alanı, yarıçapının üçgeninin alanına çarpımı ile bulunur. **[29/a]** Yahut da kürenin çapı küpünden yedisini ve yedisinin yarısını atarak, geriye kalandan da aynı minval üzere noksanı atmakla, bütün miktarı elde etmek mümkün olur. Bunlarla kıyaslanarak felek ve yıldızların hacimleri ve uzaklıkları hesaplanabilir.

Yüksek cisimlerin yüksekliklerini hesaplamanın kolay yolu şudur:

Düz bir mekânda bulunan yüksek bir cismin en alt noktasına ulaşmak mümkün ise; bir sırık dikip sırığın üzerinden bakıldığında cismin tepe noktasının görülebileceği yere kadar uzaklaşırsın. Bulunduğun yerden o yüksek cismin dip noktasına varıncaya kadar adımla veya başka bir araçla ölçüp toplam uzunluğu sırığın uzunluğunun değerine çarparsın. Sonra bulunduğun yerin uzaklığını, o yüksek cisim ile sırığın arasındaki mesafeye bölüp çıkan sonuca boyunun uzunluğunu eklersin. Sonuç cismin yüksekliğidir.

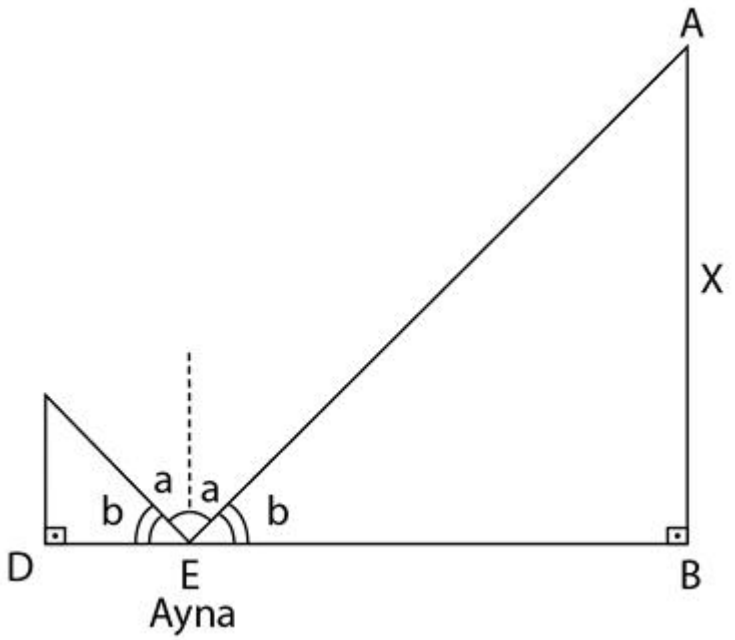
Yüksek cisimlerin yüksekliklerini hesaplamanın bir başka yolu da şudur:

Yüksek cismin yakınına, düz arazi üstüne bir ayna koyup oradan uzaklaşırsın. Aynada yüksek cismin tepe noktasını görünceye kadar uzaklaşmaya devam edersin. Ayna ile yüksek cisim arasındaki mesafeyi kendi boyunla çarparsın. Elde ettiğin çarpımı, bulunduğun yer ile ayna arasındaki uzaklığa bölersin.

Sonuç, söz konusu yüksek cismin yüksekliğidir. Çünkü senin boyunun bulunduğun yer ile ayna arasına olan oranı, yüksekliğini tespit etmek istediğin cismin ayna ile arasındaki uzaklığın oranına eşittir. Şu halde, bilinmeyen (meçhûl) dört orantılı sayının dışlarından birisidir. Çünkü dört orantılı sayıdan boyun yüksekliği ilk sayıdır. Ayna ile bulunduğun yer

arasındaki uzaklık ikinci sayıdır. Yüksek cismin yüksekliği üçüncü sayıdır. Ayna ile yüksek cismin dip noktası arasındaki uzaklık dördüncü sayıdır. Bu durumda bilinmeyen sayı, üçüncü sayıdır. Eğer içleri çarpıp bilinen dışa bölersen, bulunan sonuç bilinmeyen sayıdır.

Bir başka yolu da şudur: Bir sopa dikersin, gölgesinin kendisine oranını bulursun. Sonra yüksek cismin gölgesinden yüksekliğini bulursun. Güneş ufuktan 45 derece yükselince, her cismin gölgesi kendisi kadar olur.

Geometri biliminde bu kadarla yetinildi. Bundan sonra, Hak teâlânın; **“Göklerin ve yerin hükümranlığının Allah teâlâya ait olduğuna ibret nazarı ile bakmazlar mı?”** (A’râf 7/185) âyetindeki sır gereği, yüce gaye olan Mevlâ’yı tanımaya yardımcı olması için bir nebze de âlemin konumundan (ilm-i hey’et) yazmaya başlayabiliriz.

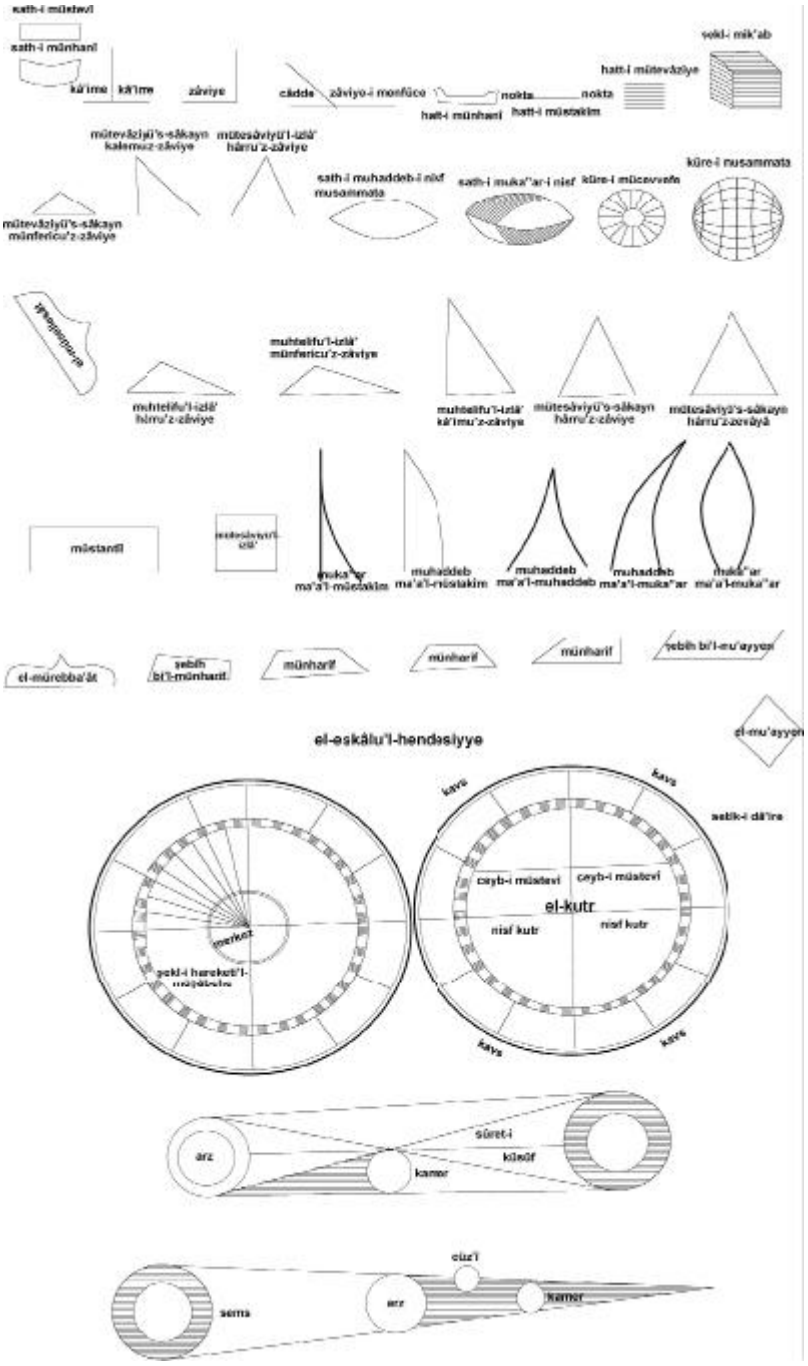
---

[442]. Küpün alanı: Küpü oluşturan karelerden birinin alanının altı katıdır.
. Küpün alanı: Küpü oluşturan karelerden birinin alanının altı katıdır.

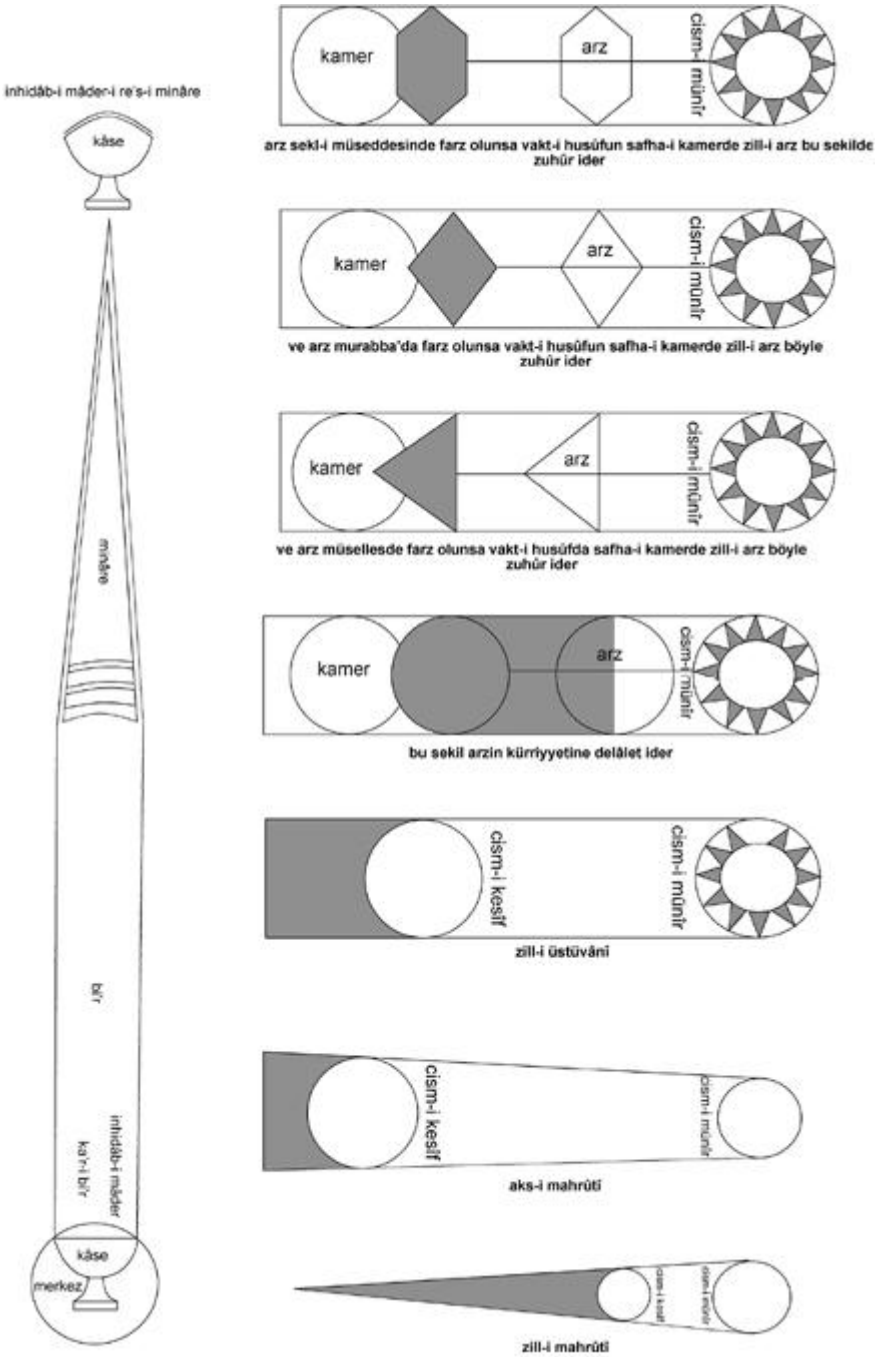
Dairenin alanı, etrafına bir ip çekip ipin uzunluğunun yarısını yarıçapına çarparak elde edilir. Bir dairenin çapı 3 tam 1 bölü 7’ye çarpılırsa çevresi elde edilir; bu durumda ipe gerek kalmaz. Eğer dairenin çevresi 3 tam 1 bölü 7’ye bölünse, çapı ortaya çıkar. Çünkü her dairenin çevresi, çapının 3 tam 1 bölü 7 katıdır (Pi sayısı). Bundan dolayı bir dairenin çapı 22 ile çarpılsa, sonuç 7’ye bölünse bulunan sonuç dairenin çevresidir. Ve eğer

dairenin çevresi 7 ile çarpılıp çarpım sonucu 22'ye bölünürse, bölüm o dairenin çapı olur. Küpün (müka‘‘ab) alanı: Karenin ölçümünden bilinir. Dik silindirin (üstüvâne) alanı:

[29/b]

sath-i müstevi
sath-i münhani
kā'ime
kā'ime
zâviye
cädde
zâviyo-i monfüce
nokta
nokta
hatt-i münhani
hatt-i müstakim
yekī-i mik'ab
hatt-i müteväziye
mütevâzîyü's-sâkayn kalemuz-zâviye
mütesâviyü'l-izlâ' hârru'z-zâviye
sath-i muhaddeb-i nisf musammata
sath-i muka"ar-i nief
küre-i mücevvefe
küre-i nusammata
mütevâzîyü's-sâkayn münfericu'z-zâviye
muhtelifu'l-izlâ' münfericu'z-zâviye
muhtelifu'l-izlâ' hârru'z-zâviye
muhtelifu'l-izlâ' kā'imu'z-zâviye
mütesâviyü's-sâkayn hârru'z-zâviyâ
müstatil
muka"ar ma'a'l-müstakim
muhaddeb ma'a'l-müstakim
muhaddeb ma'a'l-muhaddeb
muhaddeb ma'a'l-muka"ar
muka"ar ma'a'l-muka"ar
el-mürebba'ât
yebîh bi'l-münhanî
münharif
münharif
münharif
yebîh bi'l-mu'ayyen
el-mu'ayyen
el-eskâlu'l-hendesiyye
kavs
kavs
sathi-i dâ'ire
ceyb-i müstevi
ceyb-i müstevi
el-kutr
nisf kutr
nisf kutr
kavs
kavs
merkez
yekī-i hareketi'l-müstakîm
süret-i
kürûf
ârz
kamer
cüz'î
sema
arz
kamer

[30/a]

inhidâb-i mâder-i re's-i minâre
kâse
minâre
bir'
inhidâb-i mâder
ka'r-i bir'
kâse
merkez
kamer
arz
cism-i münir
arz sekl-i müseddesinde farz olunsa vakt-i husûfun safha-i kamerde zill-i arz bu sekilde zuhûr ider
kamer
arz
cism-i münir
ve arz murabba'da farz olunsa vakt-i husûfun safha-i kamerde zill-i arz böyle zuhûr ider
kamer
arz
cism-i münir
ve arz müsellesde farz olunsa vakt-i husûfda safha-i kamerde zill-i arz böyle zuhûr ider
kamer
arz
cism-i münir
bu sekil arzin kürriyyetine delâlet ider
cism-i kesif
cism-i münir
zill-i üstüvâni
cism-i kesif
cism-i münir
aks-i mahrûti
zill-i mahrûti

İKİNCİ BÂB

[30/b]

Âlemin şeklinin yuvarlak olduğunu isbat ile yıldızların ve feleklerin durumlarının tafsilatını, hakîmâne bir üslupla on fasılla açıklar.

BİRİNCİ FASIL

Âlemdeki cisimlerin yuvarlak olduğunu, âlem küresi üzerinde resmolunan büyük daireleri, feleklerin tabakalarının tertibini ve düzenini, en büyük feleğin şeklini ve yapısını altı madde ile açıklar.

Birinci Madde

Feleklerin ve unsurların yuvarlak olduğunun delillerini ve bu konuya dair acayip meseleleri açıklar.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Astronomi bilginleri demişlerdir ki feleklerin ve unsurların yuvarlaklığını isbata yönelik ileri sürülen delillerden uzak durmak lâzımdır ki cisimler âleminin daire biçiminde (istidâre) olduğu ve dünyanın küre şeklinde olduğu kabul edilmiş olsun. Çünkü bu ilmin bütün temel kuralları kâinâtın ve dünyanın yuvarlak olduğunun kabulü üzerine tesis edilmiş ve bundan başkası muhal görülmüştür.

Bu felsefî görüş, İslâm inancına aykırı zannedilirse, bu yanlışlığı gidermek ve kalpleri yatıştırmak için burada, bitmez feyz kaynağı İmam **Muhammed Gazzalî** rahmetu'llâhi aleyh hazretlerinin "*Tehâfütü'l-Felâsife"* isimli eserinde yazdığı satırların **[31/a]** Türkçe tercümesini aşağıda aynen aktarıyoruz. O büyük İmam buyurmuştur ki: "Şu bilinmelidir ki filozoflarla avâm arasındaki anlaşmazlıklar üç kısımdır. Bunlardan birinci kısımda, ayrılık konusu yalnızca söze ait bir ihtilaftır. Mesela filozofların, âlemin yaratıcısına cevher deyip cevher bir mekânda yerleşen varlık değildir demeleri yani cevheri mekândan münezzeh, kendi zâtı ile kaim bir varlık diye tarif etmeleri gibi.[443] İkinci kısımda, dinin asıllarından birine yönelik olmayan konulardaki ihtilaf vardır. Bu konularda filozoflarla tartışmaya girmek, peygamberleri kabul etmenin gerektirdiği zorunluluktan değildir. Yani o konuları kabul etmek, peygamberleri yalanlamayı veya bunun tam aksini gerektirmez.

Mesela; "ay tutulması (husûf-i kamer), yerkürenin Güneş ile ay arasına girmesiyle, ay ışığının görünmemesinden ibarettir. Çünkü ay, ışığını güneşten alır ve yeryüzü küre şeklinde olup gökyüzü her taraftan yeri kuşatmıştır. Ne zaman ki ay, yeryüzünün gölgesinde kalsa, bu durum güneşin ışığının aya vurmasına engel olur" demeleri gibi.

"Güneş tutulması (küsûf-i şems) da bunun yeryüzünden güneşe bakan bir kişi ile, Güneş arasına ayın cirminin girmesidir. Ve bu durum, Güneş ile

ayın baş ve kuyruk düğümlerinde bir anda birleştikleri zaman olur" demeleri gibi. Filozofların bunun gibi sözleri de, sadece lafza ait ihtilafları gibi olup bu ve benzeri sözlerini münâkaşalarla çürütmek gerekmez.

Kim filozofların bunun gibi iddialarını çürütmek amacı ile tartışmayı dinin gereklerinden sanırsa, o esasen dini zayıflatmış, yersiz iddialarla ona ihanet etmiş olur. Çünkü söz konusu işlerin filozofların bahsettiği gibi olacağını geometri ve matematik ilminin kuralları ispat etmiştir.

[İlim ehlinin ulaştığı kesin delilleri bilmeden bu konularda din adına tartışmaya girmenin sakıncaları şunlardır:]

Bir kimse yukarıda sözünü ettiğimiz tabiî konuların kesin bilgisine sahip olup bunu ispatlamaya da muktedir olduğu halde; söz konusu işleyişin sebebinden, vaktinden, miktarından ve zamanından haber verebilir. Ona denilse "Bu söylediğin dine aykırıdır" denirse [bu doğru olmaz.] Çünkü o, kesin delillerle bildiği bir konudan şüphe etmez. Belki dinden şüphe eder ki "nasıl olur da din, kesin bilgiye aykırı olur" diye içinde bir tereddüt hâsıl olur.

İmdi, deriz ki; dine doğrudan zarar vermek isteyenlerin zararından, yolsuz yordamsız yardım etmeye kalkışanların zararı daha fazladır. Nitekim "Akıllı düşman, akılsız dosttan daha iyidir" denilmiştir.

Bundan sonra **İmam Gazzalî** Hazretleri, Güneş ve ay tutulmaları hakkındaki hadis-i şerifi nakledip şöyle buyurmuştur; "Eğer denilirse ki hadis-i şerifin sonunda buyrulduğu üzere "*Ay tutulması, ilâhî tecellîler sebebiyle bir saygıdır*" sözüne ne dersiniz? Deriz ki bu cümle hadîs-i şerifin sonuna yapılmış bir ziyadedir ve bu haliyle onu nakletmek doğru değildir. Sahih olduğu takdirde bile, kesin işlerde iddialaşmaktansa onu tevil[444] etmek daha ehvendir. Nasıl ehven olmasın ki nice mûcizeler bu derece açık değilken bile aklî delillerle tevil edilmiştir. Nerede kaldı, nakli sahih olmayana itibar edilmesi.

Buna benzer tartışma ortamlarında mülhidleri en çok sevindiren şey, fen ilimleriyle ispat edilip doğruluğu meydanda olan bir meseleyi, müslümanların "bunlar küfürdür, dîne aykırıdır" diye reddetmeleridir. Çünkü böylece, onlara dînî esasları hafife alma yolu açılmış ve hatta kolaylaştırılmış olur. Ve din adına karşı çıktığınız bir şeyin, -ispatlanmış olması sebebiyle- mecburen kabulü gibi bir durum ortaya çıkar. Âlemin ezelden beri var olduğu ya da sonradan yaratılmış bulunduğu (hudûs ve kudûm) konusunda filozoflarla girişilen bir münâzarada önemli olan, âlemin sonradan yaratılmış olduğunun (hudûs) kabul edilmesidir. Bu

noktadan sonra, onların ayrıntı sayılabilecek diğer konulardaki sözleri, birinci derecede önemli değildir.

Mesela âlemin şekli konusundaki tezler; o ister yuvarlak kabul edilsin, ister yayvan. Felekler ve unsurları, ister filozofların buldukları gibi, on üç tabaka olsun veya daha az olsun. İsterse bundan çok olsun. Bütün bunlar dinin aslına zarar vermez. Çünkü âlem her ne biçimde olursa olsun, bu birinci derecede önemli değildir. Burada mühim olan, onun Allah'ın ilmi ve sonsuz kudretiyle meydana geldiğinin ifade edilmesidir.

Üçüncü kısımda, filozoflarla tartışmanın dini esaslardan bir esası ilgilendirdiği konudur. Bu, âlemin sonradan yaratılmış olduğu meselesi, (hudûs-i âlem) Allah teâlânın sıfatları ve cesetlerin yeniden diriltilmesi (haşr) gibi konulardır. İşte bunun gibi dinin aslına taalluk eden şeylerde onlara karşı durmak şarttır. Onların tezlerine, dinin ortaya koyduğu deliller çerçevesinde ve savunduklarını geçersiz kılacak şekilde cevap vermek lâzımdır. Mesela onlar derler ki; bu âlem kadîmdir. Çünkü o kadîme yaslanmıştır ve her kadîme isnad eden, kendisi de kadîmdir. Şu halde, âlem de kadîmdir.

Biz, onların bu sözlerini **[31/b]** çürütüp geçersiz kılmak için deriz ki; Âlem sonradan yaratılmıştır (hâdis.) Çünkü o, her an değişir. Değişikliğe uğrayan şey ise elbette hâdistir. Şu halde âlem de hâdistir.

İmam Gazzalî rahmetu'llâhi aleyh hazretlerinin yukarıdaki sözleri buraya şu maksatla yazılmıştır ki dinin özüne bağlı sâdık kişiler ileride öğrenecekleri hayret verici gelişmeleri, keşif ve îcatları "bunlar dine aykırıdır" diye reddetmekle, bunların reddolunacağını zannetmesinler. İnkâr yoluna gitmesinler.

İkinci Madde

Âlemin yuvarlak olduğunu ispat eden aklî delilleri bildirir.

Ey azîz! Astronomi bilginleri (ehl-i hey'et) şöyle demişledir; Bilinmelidir ki âlemin bütün işleri birbirine bağlıdır. Âlemin kendisi (nefs-i âlem) birbirini kuşatmış ve birbirine teğet olan (mümâs) kürelerdir ki aradan iğne geçecek kadar boşluk olmayıp yüce (ulvî) ve değersiz (süflî) cisimlerle doludur. Bu âlemin tabiî yapısı (hey'et-i tabiî), yuvarlak olmaktır. Tabiî yapısının dairesel olmayı gerektirdiğine dair pek çok delil ile bu iddia ispat edilmiştir. Bunu ispat eden delillerden biri de şudur: Âlemin ne tarafına bakılsa, yuvarlak ve küresel bir şekil (şekl-i muhaddeb) görülür ve her

kıtanın[445] bir yay (kavs) olduğu, hesap ilimleri (fikr-i nazar) kãnunu ve insan aklının tecrübesi ile bilinir.

Küresel şeklin, şekillerin en genişi olmasından başka, yeryüzünde ve gökte gözlenen bütün hâdiselerin, küresel şekilden başkasında bu şekilde, böyle intizam içinde meydana gelmesi muhaldir. Küresel dünyayı düz bir zemin şeklinde olduğunu zannedip dümdüz uzandığını ileri sürenler hayal ve vehimlerine mağlup olmuşlardır. Şu halde yeryüzündeki kıtalar, denizler ve derin vâdilerin hepsi muhtelif şekilleriyle birlikte bir küre olup dünyanın ayı gölgelemesiyle ay tutulması olduğu ve bu esnada dünyanın gölgesinin ay yüzeyinde daire şeklinde görüldüğü, yeryüzünü dolaşan gezginlerin dolaşmaları ile enlem ve boylam yerlerinin ayrı ayrı bulunmuş olduğu, yeryüzünün küresel olduğunun herkes tarafından bilindiğinin delilleridir.

Mesela gezegen olmayan ve yerinde durur gibi görünen yıldızların (kevâkib-i sevâbite), kutuplar çevresinde paralel daireler (devâir-i mütevâziye) üzere dönüp kutuplara yakın olan yerlerde küçük yörüngeler (medâr-ı asgar) çizerek devamlı görünmesi, ufuk dairesine dokunuyor gibi görünen gezegen olmayan yıldızlardan (sâbite), ekvatora (mıntıka) varıncaya kadar uzaklığı miktarınca görünmediği zamanlar artarak gider. Tâ ki göründüğü ve görünmediği zamanlar eşit olana kadar böylece devam eder. Söz konusu yıldızın bundan sonra görünmediği zamanlar (zamân-ı hafâ) tedrîcen artar ve bu kez göründüğü zamanlar azalır. Hatta o bir kutup yakınında bir daha görünmemek üzere kaybolur.

Doğan yıldızların ufuktan gün ortasına gelinceye kadar tedrîcen yükselen kısımlarının parça parça doğması ve yine tedrîcen batıya doğru gitmesi ve yıldızın dönüşü boyunca büyüklüğü aynı olduğu halde doğuşu ve batışı ânında yeryüzündeki nem ve sisin etkisiyle farklı ve büyük görünmesi, daima yeryüzünden göğün yarısının ya da yarısına yakınının görünmesi, yıldızların doğuda yaşayanlar üzerine batıdakilerden önce doğması ve batması, Ay ve Güneş tutulmalarının, hesaplanan zamanlarda aksamadan meydana gelmesi, daima kuzeye giden bir kişiye göre, kutup yıldızı ve kuzeydeki diğer yıldızların yüksekliği sürekli artması, buna karşılık güney yıldızlarının sürekli alçalması, daima güney istikãmetinde giden bir kişiye göre, aynı yöndeki kutup yıldızı ile güneydeki yıldızların yüksekliğinin artması, kuzey yıldızlarının sürekli alçalması,[446] gemilerde seyahat edenlerin denizin yumruluğunun örttüğü sahillerin ve dağların öncelikle yüksek kısımlarını görmeleri, karaya yaklaştıkça alçak kısımlarını da peyderpey görmeleri,[447] yıldızların görünme süresinde yükselme ve

alçalma zamanlarının eşit olması, güneşin ekinoks çizgisi (muaddilü'n-nehâr) üzerinde iken gece ve gündüz birbirine eşit olduğunda [21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde], doğarken ve batarken oluşan gölgenin bir doğru çizgi üzerinde batıya ve doğuya doğru eşit büyüklükte olması, bütün bu sayılanlar yerküre ile göklerin yuvarlak ve küresel olduklarının delilleridir. Ay tutulduğu sırada ay üzerinde daire şeklinde beliren şeyin yerkürenin gölgesi olması yeryüzünün küre şeklinde olduğunun açık delilidir. Çünkü yeryüzü yuvarlak olmayıp **[32/a]** üçgen, kare ve veya altıgen şeklinde olsaydı, ay tutulmasında ay yüzeyine yansıyan gölgenin de dairesel şekilde olmayıp üçgen, kare vey altıgen gibi bahsi geçen şekillerden biri olarak görülmesi lâzım gelirdi. Halbuki tutulmalarda gözlenen gölge, daima daire şeklinde görülmüş ve hiçbir zaman bunun aksi vaki olmamıştır.

Bir diğeri şudur; Gökyüzünde meydana gelen hâdiseler, gözetlendikleri mekâna göre değişik olup doğuda seher vakitlerinde gözlenen ay tutulmalarını veya Güneş doğarken şahit olunan tutulmalarını batıdakiler göremez. Batıda Güneş batarken meydana gelen tutulmaları veya yatsı vakti gözlenen ay tutulmalarını doğuda bulunanlar göremez.

[Ekveator bölgelerinde] gökyüzünün vasatında meydana gelen Güneş ve ay tutulmaları, güney yarımkürede o yerin mukabilinde bulunanlara görünmez. Güney yarımküre semâlarında izlenebilen Güneş ve ay tutulmaları da, onun tam mukabilinde olanlara görünmez. Güneş ve ay tutulmaları batıdakilere, doğudakilerden önce görünür.

Mesela batıdakilere seher veya kuşluk vakti görünen bir tutulma, doğudakilere ikindi veya yatsı vakti görülür. Doğudakiler üzerine güneşin doğup batmasının, batıdakilere nispetle erken olduğu ay ve güneş tutulmalarının doğuda daha önce izlenmesinden belli olur.

Halbuki, bütün bu haller ve değişimlerin küreden başka bir şekilde olma ihtimali yoktur. Bu cümleden sarf-ı nazar etsek bile, Hindistan'a ve "Hind-i Garbî" denilen Yeni Dünya'ya (Amerika) Büyük Okyanus'tan (Bahr-i muhît) yolculuk edenlere, doğudan ve batıdan gidiş geliş imkânı çıkmış olup batıdan gidip kıtanın altından bahsi geçen okyanusu dolaşarak doğudan gelen gemiler dünyanın küre şeklinde olduğunu isbat edip bu hâdise bütün delillerin son noktası olarak tartışma kapısını kapatmıştır.

Üçüncü Madde

Dünyanın yuvarlak olduğu kãidesi üzerine kurulan bazı acayip meseleleri bildirir.

Ey azîz! Astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yeryüzünün yuvarlak olduğu konusunda astronomi ilmi verileri içinde, insanın hayretle takip edeceği pek çok meseleler vardır ki hem sorulur hem de cevâbı hayretle karşılanır.

Birinci mesele: bir günün üç şahsa göre farklı olmasıdır. Mesela; bir yerde bulunan üç kişiden biri doğu yönünde gidip diğeri batıya yönelse ve üçüncü şahıs bir yere gitmeyip bulunduğu noktada kalsa. Farklı yönlere giden iki kişinin düz bir yolda ve aynı hızla ilerleyip doğuya giden batıdan, batıya giden doğudan bir [haftada ve aynı] günde gelip yerinde sabit duran kişinin bulunduğu noktada buluşmuş olsalar. Bu durumda o gün, yerinde duran kişiye göre Cuma, batıya giden kişiye göre Perşembe, doğuya giden şahsa göre ise Cumartesi'dir.

Burada işin sırrı şudur ki; Sürekli batı yönünde giden kişi, yedi gün boyunca yürümüş olsa, onun yürüyüşü güneşin hareketi yönüne uygun düştüğü için, yerinde sabit duranın gün batımına göre onun gün batımı vakti, dünyanın bir gündeki döngüsünün yedide biri kadar geç olur. Dolayısıyla her günkü bu gecikmelerin toplamından, yedi günün sonunda bir gün bir gece eksilmiş olur. Bu sebeple, ayrıldığı noktaya geldiği gün, ona göre Perşembe'dir.

Aynı şekilde doğu yönüne giden kişinin yürüyüşü ise güneşin hareketine ters yöndedir. Onun durumu, batıya gidenin aksinedir. Ona göre gün batımı, yerinde duran kişiden yedide bir kadar önce olup söz konusu eksikliklerden yedi günde bir gün ve bir gece fazlalık olup ona göre geliş günü Cumartesi'dir.

İkinci mesele şudur ki; Yeryüzünün bir noktasında derin bir kuyu ve onun üzerinde yüksek bir minare bulunsa. Kuyunun dibindeki bir kabı, su ile doldurup aynı miktardaki suyu aynı hacimdeki kaba minarenin ucunda doldursak, su söz konusu kaba o yükseltide fazla gelip taşar. Çünkü merkez daireden uzaklaştıkça, yumrulma yayı azalır. Halbuki dört unsurun cüzleri nerede olursa olsun, âlem küresinden bir damladır. Şu halde, (su doldurduğumuz) kâsenin ağzında bulunan dairenin kavsi, kuyunun dibinde iken (minaredekine nispetle) yer merkezine yakın olup eğri olur. **[32/b]** Minarenin tepesinde ise kabın ağzı düz olmakla bir miktar su taşar.

Üçüncü mesele şudur ki; Mesela, yüksek bir minare şerefesinin iki farklı noktasından yere iki taş atılsa. Taşların düştükleri noktaları tespit ettikten sonra, düştükleri iki yer arasında bulunan uzaklığı, şerefeden atıldıkları

yerler ile mukayese etsek, düşüş noktaları arası, şerefedeki iki nokta arasından az olur.

Mesela şerefenin iki yanı arası, on zirâ‘ [beş metre] olsa, taşların düştüğü yerlerin mesafesi bundan az olur. Aynı şekilde, iki duvarın tabanları arasındaki mesafe ile yukarıdan ölçülen uzaklıkları aynı değildir. Çünkü, yukarıdan aşağıya doğru uzatılan iki şakülün, başlangıç ve bitiş noktaları birbirine eşit olmaz, yere yaklaştıkça birbirine yakınlıkları artar. Ve eğer onları sürekli uzatma imkânı olsa, yerin merkezinde birleşirlerdi.

Yine dünyanın yuvarlaklığı meselesinde dînî bazı sorular sorulur.

Birinci mesele: Zeyd, İngiliz gemileriyle kutuplara gitmiş olsa. Orada altı ay gece, altı ay gündüz olmakla, beş vakit namazın zamanlarını hangi esasa göre belirleyecek ve Ramazan orucunu nasıl tutacaktır?

İkinci mesele: Zeyd ile Amr, kıyamet alâmetlerinden olan güneşin *batıdan doğması* konusunda tartışıp Zeyd bu konuyu astronomi ilminin kuralları ile açıklamak gerekir dese. Amr ise buna karşı çıksa. Buna mukãbil Zeyd, savunduğu şeyde ısrar edip dese ki;

“**Takıyyüddîn Râsıd**’in görüşüne göre; Zodyak (mıntakatü’l-burûc)[448], meyl-i küllî’den[449] geçip uzun bir aradan sonra kademeli olarak, ufuk-ı istivâya[450] aynı hizada olup diğer gezegenlerin mıntıkaları[451] da onun gibi aynı hizada olmakla Güneş batıdan doğmuş olur. Nitekim bu gün bile, altmış altıncı enlemde (ard-arz)[452] Güneş batıdan doğmaktadır” deyip [güneşin batıdan doğmasını ilmî gerekçelere dayandırarak] böyle açıklasa. Amr kendi görüşünde ısrar ederek; “Konuyu bu şekilde açıklamak mümkün ve doğru değildir. Eğer mümkün olacaksa, hanımım boş olsun” diye şart koşsa. Bu durumda Amr’ın hanımı boş olur mu?

Üçüncü mesele: Zeyd, yeryüzünde Mekke’den başka bir şehir vardır ki orada da dört yön kıbledir. O yer Mekke-i Mükerreme’nin ayak ucu noktasındadır (semt-i kadem)[453] dese. Amr, buna karşı çıkınca, ikisi de inatlaşıp; “Eğer benim sözüm doğru değilse, kölem âzâd olsun” diye şartlı yemin etmiş olsalar, bunlardan hangisinin yemini bozulur?

Bu üç meselenin cevabı verilmemiştir.

Dördüncü Madde

Feleklerde ve yeryüzünde meydana gelen çeşitli hâdiseleri zabt edip açıklamak için, âlem küresi üzerinde varsayılan on büyük daireyi bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri feleklerde ve yeryüzünde meydana gelen hâdiseleri tespit etmek ve bunların birbiriyle bağlantısını açıklamak için, âlem küresi üzerinde çeşitli dairelerin kutupları ile birlikte mevcut olduğunu ispat etmişlerdir.[454] Sonra bu meşhur daireleri iki kısma ayırıp; bir kısmını büyük daireler (devâir-i ızâm) bir kısmını küçük daireler (devâir-i sıgâr) addetmişlerdir. Büyük daire (daire-i azîme) odur ki; -yukarıda açıklandığı üzere- âlem küresini ortadan ikiye ayırıp merkezi hiç şüphesiz âlemin merkezidir. Küçük daire (daire-i sagîre) odur ki âlemi iki eşit kısma ayırmaz. Bunlardan bir kaçı kendi küresine oranla büyük ise de, onlara küçük daire denir. Değirmi kuşaklar (manâtık-ı tedâvir) gibi.

Büyük daireler on tanedir:

1-Ekvator, (daire-i mu‘addelü’n-nehâr.)

2-Burçlar kuşağı dairesi (daire-i mıntıkatü’l-burûc.)

3-Dört kutuptan geçen daire (daire-i mârretün bi’l-aktâbi’l-erbe‘a.)

4-Ufuk dairesi (daire-i ufuk.)

5-Meridyen dairesi (daire-i nısfu’n-nehâr.)[455]

6-Yükseklik dairesi (daire-i irtifâ.)[456]

7-Birinci azimut dairesi (daire-i evvel-i sümût.)[457]

8-Dikaçıklık dairesi (daire-i meyl.)[458]

9-Enlem dairesi (daire-i arz.)

10-Görünür gök ortası dairesi (dâ’ire-i vasat-ı semâ’ü’r-rü’ye.)[459]

Yukarıda sayılan meşhur dairelerden bazıları, âlem küresi üzerine ondan bağımsız ve hareketli olarak konulmuştur. Bazısı ise ona bitişik ve sabit olarak yerleştirilmiştir.

Âlem küresinden ayrı ve hareketli olan büyük daireler altı tanedir. Bunlardan biri; ufuk dairesi (daire-i ufuk), biri Meridyen dairesi (daire-i nısfu’n-nehâr), biri yükseklik dairesi (daire-i irtifâ), biri birinci azimut dairesi (daire-i evvel-i sümût), biri dikaçıklık dairesi (daire-i meyl) ve biri de enlem dairesidir (daire-i arz.) Âlem küresine bitişik ve sabit olan dairelere gelince bunlar; yukarıda sayılan altı dairenin dışında kalan büyük ve küçük dairelerdir.

[Yukarıda isimleri sayılan on büyük dairenin açıklanması şöyledir:] **[33/a]**

Birinci daire Ekvatordur. (daire-i muaddilü’n-nehâr) buna dik küre (felek-i müstakîm) de denir. Onun için buna ekinoks çizgisi (gündüzün eşitliği) derler ki Güneş bu daireye teğet olunca, doksanıncı enlem (kutuplar) hariç, dünyanın her yerinde gece ve gündüz takrîben birbirine eşit olur. Bu dairenin üzerinden yeryüzüne çizilen daireye ise, ekvator derler. Çünkü

felek onda, (belirlenmiş olan) uzaklığını koruyarak dolap gibi döner. Yani ekvator dairesinin şu âlemi böldüğü farz olunursa; bu durumda ekvator (hatt-ı istivâ), yeryüzü üzerinde bu döngüden meydana gelen dairenin çevresidir.

Ekvatora paralel olan dairelere ise, günlük döngü (medârât-ı yevmiye)[460] derler. Bunlar, varlığı kabul edilmiş (mevhûm) küçük dairelerdir ki büyük felekte bulunduğu farz olunan her bir noktadan feleğin dönmesiyle, onun üzerinde iki kutbu bulunan âlemin kutbu ile mıntıkası olan ekvatorun arasına çizilir. Bu daireler günlük hareketleriyle çizildiklerinden, bunlara günlük dönüş yerleri (medârât-ı yevmiye) denir.

İkinci daire: Burçlar kuşağı dairesi (daire-i mıntıkatü'l-burûc; ekliptik zoydak). Buna burçlar feleği dairesi (felek-i bürûc) da denir. On iki burcun, bu feleğin üzerinde bulunduğundan, bir adı da burçlar dairesidir. Buna paralel bulunan dairelere "enlem daireleri" (medârât-ı arz) derler. Çünkü bir yıldızın merkezi, söz konusu dairelerden birinin düzlemi üzerinde bulunursa, burçlar dairesine göre muhakkak güneyine veya kuzeyine meyletmiş olur. Bu durumda o yıldızın arzı, o daire ile burçlar dairesi arasında olan mesafedir. Nitekim bu enlem daireleri de (yukarıda anlatılan) günlük döngü daireleri (medârât-ı yevmiye) gibi küçük dairelerdir. Çünkü burçlar feleğinin iki kutbu, aynı zamanda burçlar dairesinin (dairetü'l-burûc) iki kutbudur, âlemin iki kutbu olan ekvatorun kutuplarından başkadır.

O halde şöyle olması lâzımdır ki; Ekvator (daire-i muaddilü'n-nehâr) ile burçlar dairesi, şu âlemin çevresi üzerinde bulunan iki karşılıklı noktada kesişirler ki söz konusu noktaların arasındaki mesafelerin her birinden yarım daire meydana gelir.

Çünkü burçlar dairesi, ekvator (daire-i muaddilü'n-nehâr) gibi büyüktür. O noktaların biri ki; burçlar feleğinin ekvatordan (daire-i muaddilü'n-nehâr) kuzeye doğru olan meyli, ondan başlar; buna da İlkbahar ekinoksu (nokta-i itidal-i rebî'-i; gün eşitliği)[461] denir. (21 Mart) Çünkü Güneş o noktaya geldiği vakit, dünyada yaşanabilen bölgelerin İlkbahar İlkbahar mevsimi görülür. Bunun karşılığında bulunan noktaya, Sonbahar ekinoksu (nokta-i itidal-i harîf; gün eşitliği)[462] denir. (21 Aralık)

Yine öyle olması lâzımdır ki; Burçlar dairesinin ekvatordan (daire-i muaddilü'n-nehâr) en son uzaklığı (nihaî mesafe), yukarıda sözünü ettiğimiz yarı dairelerin yarısında iki noktada olur ki biri kuzey kutbundadır (kutb-ı şimâli) ve ona yaz dönencesi (nokta-i inkılâb-ı sayfî) derler, diğeri

güney kutbundadır ve ona da kış dönencesi (nokta-i inkılâb-ı şitâvî) derler. [463]

Şu halde, bu iki kesişme noktası (tekâtu‘) ve iki en son uzaklık (nihaî mesafe) noktası ile burçlar dairesinin dört noktası belirlenmiştir ki bunlarla dörtte bire bölünmüştür.

Bu dört çeyrekten bitişik iki çeyreğin her biri üzerinde iki nokta bulunduğu farz olunmuştur ki bu noktalarla söz konusu çeyrekler üçer eşit parçaya bölünmüştür. Bundan sonra da, altı büyük dairenin varlığı kabul edilmiştir ki hepsi karşılıklı iki noktada yani iki burç kutbu (kutb-ı burûc) üzerinde kesişmiştir.

Üçüncü daire: dört kutuptan (aktâb-ı erba’a) geçen dairedir. Yukarıda sözü edilen altı daireden biridir ve bunun âlem küresi üzerinde bulunan iki kutbu, iki ekinoks (nokta-i itidal) noktasını teşkil eder. Ve bu daire âlemin iki kutbundan, iki kutup burcundan ve iki dönence noktasından (nokta-i inkılâb) geçmiştir. Onun için buna iki küre (ekvator ve ekliptiğin kutupları) ile sınırlanmış daire (dairetü’l-mahtût alâ aktâbi’l-felekeyn) derler.

Var olduğu farz edilen altı daireden biri de odur ki iki orta noktadan geçer ve bunların kutupları iki dönence noktası (nokta-i inkılâb) olmuştur. Altı daireden geri kalan dört dairenin ise, (yukarıda sözü edilen) dört çeyrek üzerinde farz olunan dört noktadan ve bu dördünün karşısında bulunan **[33/b]** diğer dört noktadan geçmişlerdir.

Bunların kutupları da, burçlar dairesi üzerinde farz olunan noktalardır. Şu halde sekizinci felek, söz konusu altı daire ile birlikte on iki kısım olmuştur. Ve on iki kısmın her birini, iki yarım daire kuşatmıştır. Bunlardan her bir kısım da, burçlar kuşağında (mıntıka-i burûc) bulunan burçlar yayı (kavs-i burûc) adıyla şöhret bulmuştur.

Onun için sekizinci feleğin adı burçlar feleği (felekü’l-burûc) olmuştur. Ve bu altı dairenin geçtikleri noktalardan âlemi kestiği farz olunsa, büyük felek ile benzer feleklerin (eflâk-ı mümessile) hepsi on iki burca bölünmüş olur.

Dördüncü daire: ufuk dairesidir. Bu, hareket eden bir dairedir ki feleğin görünen yarısı ile görünmeyen yarısını ayırmıştır. Ufuk dairesine bakarak çeşitli yıldızların doğuş ve batış noktaları tespit edilip bilinmiştir. Bunun iki kutbu; *başucu* (zenit) ve *ayak ucu* (nadîr) tabir olunan iki noktadır.

Ve bu ufuk dairesi gün dönümünü (muaddel-i nehâr) iki farklı noktada kesmiştir ki birine doğu noktası (nokta-i maşrık) ve doğu gün eşitleyici (matla‘-ı itidal); diğerine batı noktası (nokta-i mağrib) ve batı gün eşitleyici

(mağrib-i itidal) derler. Bu iki nokta arasını birleştiren doğru çizgiye (hatt-ı müstakîm) ise, doğu ve batı çizgisi (hatt-ı maşrık ve mağrib), doğu ve batı gün eşitleyicisi (hatt-ı itidal) derler.

Bu ufuk dairesinin burçlar dairesiyle kesiştiği iki noktaya, doğan (Tâli‘; yükselen) ve batan (gârib; alçalan) denir. Doğu noktası ile burçlar dairesi arasında veya yıldız merkezi (merkez-i kevkeb) arasında, ufuk dairesinden meydana gelen açıya (kavs-i aksar), doğu genişliği (siatü’l-maşrık)[464] derler. Yine batı noktası ile onların arasında bulunan açıya (kavs- aksar) ise, batı genişliği (siatü’l-mağrib)[465] derler. Ufuk dairesine paralel bulunan küçük dairelere kemerli köprüler (mukandarât) derler. Ufuk dairesinin üstünde bulunan dairelere, yükseklik köprüleri (mukantarât-ı irtifâ); altında bulunanlara ise alçaklık köprüleri (mukandarât-ı inhitât) derler.

Beşinci daire: meridyen dairesidir. (daire-i nısf-ı nehâr) Bu da hareket eden büyük bir dairedir ki âlemin iki kutbunun zenit ve nadîr (kadem) noktalarından geçmiştir. Bunun iki kutbu; doğu noktası (nokta-i maşrık) ve batı noktasındadır (nokta-i mağrib.) Meridyen dairesi, (yukarıda sözünü ettiğimiz) ufuk dairesini iki noktada kesmiştir ki bunlardan biri güney noktası, diğeri kuzey noktasıdır. Söz konusu iki noktanın arasını birleştiren çizgiye ise; meridyen çizgisi (hatt-ı nısfı’n-nehâr), zevâl çizgisi (hattu’l-zevâl), güney ve kuzey çizgisi (hattu’l-cenûb ve’ş-şimâl) derler.

Burada sözünü ettiklerimizin tamamı, (önceki maddelerde bahsettiğimiz) *dokuz âlem*in dışında olan şeylerdir.

Altıncı daire: Yükselme dairesidir (daire-i irtifâ): Bunun bir adı da, azimut dairesidir (daire-i semtiyye.) Hareket eden büyük bir dairedir. Zenit ve nadîrden (kadem) geçip öyle bir çizginin tepesinden döner ki o çizgi âlemin merkezinden gelip güneşin merkezinden veya yıldızdan geçerek, üst feleğin (felek-i âlâ) yüzeyine kadar çıkmıştır.

Yükselme dairesi (daire-i irtifâ), ufuk dairesini dik açılarla (zevâyâ-yı kaime) iki noktadan kesmiştir ki bu noktalar sabit olmayıp ufuk dairesi üzerinde yıldızın ve güneşin hareketli bulunması (intikal) sebebiyle yer değiştirirler. Bunların her birine (nokta-i semt)[466] derler. Bu noktalarla doğu ve batı noktaları arasında ufuk dairesinde meydana gelen açıya (kavs) da, nadîr noktası (kavs-i semt)[467] derler. Bu iki nokta (nokta-i semt) ile güney ve kuzey noktaları arasında bulunan açıya ise, başucunun bütünü (zenit; tamam-ı semt)[468] derler. Ve bu yükseklik dairesi (daire-i irtifâ), meridyen dairesidir ki (daire-i nısf-ı nehâr) bir gün ve gecede iki kez çakışır.

Yedinci daire: daire-i evvel-i sumûttur. Bu da hareket eden büyük bir dairedir. Zenit ve nadîr noktalarından, doğu ve batı noktalarından geçer. Bunun kutupları, güney ve kuzey noktalarıdır. Ve bu daire-i evvel-i sumût, meridyen dairesi (daire-i nısf-ı nehâr) ile zenit ve nadîr noktalarında dik açılar (zevâyâ-yı kaime) **[34/a]** üzere kesişmiştir.

Âlem küresi bu daire ile meridyen dairesi (daire-i nısf-ı nehâr) ve ufuk dairesi (daire-i ufuk) hep birlikte sekiz kısım olmuştur ki bunlardan dördü ufuk üzerinde, dördü ufkun altındadır. Bu daireye onun için, birinci azimut dairesi (evvel-i sumût) derler ki yükselme dairesi (daire-i irtifâ) bununla aynı hizaya gelince; onun kavs-i semti (güney açısı) ve tamam-ı semti kalmaz.

Meridyen dairesine (daire-i evveli's-sumût) teğet geçen (mümâs) günlük yörüngeye (medâr-ı yevmî) medâr-ı belde (boşluk yörüngesi) derler ki orada olanların zenit yörüngesidir.

Sekizinci daire: dikaçıklık dairesidir. (daire-i meyl) Bu da, hareketli büyük bir dairedir. Ekvatorun (hatt-ı istivâ/ muaddelü'n-nehâr) iki kutbundan geçmiştir. Ekvatordan yıldızın uzaklığı (bu'd-ı kevkeb) ve burçlar kuşağının eğimi (meyl-i mıntıkatı'l-burûc) bununla bilinmiştir. Buna, birinci cüz'î eğim (meyl-i evvel)[469] dairesi de denilmiştir.

Dokuzuncu daire: enlem dairesidir. (daire-i arz) Bu da hareket eden büyük bir dairedir. Burçlar feleğinin iki kutbundan geçip o hattın[470] baş tarafından geçmiştir ki o hat âlemin merkezinden gelip yıldızın merkezinden (merkez-i kevkeb) geçer ve burçlar feleğinin yüzeyine kadar çıkmıştır. Enlem dairesi ile, yıldızın enlemi bilinmiştir. Ekvatordan (muaddilü'n-nehâr), burçlar feleğinin ikinci cüz'î eğimi (meyl-i sâni)[471] bununla bulunmuştur.

Onuncu daire: görünür gök (ortası) dairesidir. (daire-i vasat-ı semâ-i rü'yet) Bu daire, burçlar kuşağının (mıntıkatü'l-burûc; felekü'l-burûc) ve ufuk dairelerinin (daire-i ufuk) kutuplarından geçmiştir. Bunun iki kutbu, doğuş noktası (nokta-i tâli'; nokta-i maşrık)[472] ve batış noktalarıdır. (nokta-i gârib; nokta-i mağrib)[473]. Ufuk dairesi ile ekliptik (kutb-ı mıntıkati'l-burûc) arasında ya da aksiyle bu dairede oluşan dar açı (kavs-i aksar), görünen iklim enlemidir. (arz-ı iklîm-i rü'yet)[474] Bu bölümde büyük daireleri (devâir-i ızâm) açıklamakla yetinip kalan küçük daireleri yeri geldikçe îzah etmek bize daha hoş geldi.

Beşinci Madde

Küllî feleklerin tabakalarının yapısını; cüz'î feleklerin hareketlerinin isbatını, günlük dönüş hareketlerinin (hareket-i devriyye-i yevmiyye) keyfiyetini, yönlerin sınırlanmasını ve yüksek gök cisimlerinin (ecrâm-ı ulviye) mâhiyetini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri (ehl-i hey'et) şöyle demişlerdir: Her şeyi en güzel sanat eseri sûretinde yaratan, kâinâtın yaratıcısı ve düzenleyicisi, hikmet sahibi Allah teâlâ hazretlerinin dilemesi ve yaratması ile bütün feleklerin cisimleri ve unsurları; felekler ve cisimlerden, dört ana unsurdan tâ toprağa ve iklimlerin çeşitlerine varıncaya kadar her ne varsa dürülmüş yapraklar misali birbirinin içinde pek çok küreler şeklinde olup bir sıra içinde cisimlerin büyüğü küçüğünü kuşatmıştır. Her yönden birbirine teğet ve uyumlu olmak üzere bütün cisimler birer küre şeklinde sarmalanarak her biri birer küre şekline girip cisimler âlemi Rabbâni bir kudret ve hikmetle tesis edilip mükemmel bir tertip ve nizam içinde resmedilip tesis edilmiştir.

Belki bu şaşırtıcı ve acayip bileşkeler heykelinin şekli ve yapısı; İslâm filozoflarının tamamı ve din âlimlerinin çoğunun doğruya yakın görüşleriyle aşağıda özetle aktaracağımız şekilde ele alınıp kabul edilmiştir ki; cisimler âlemi (âlem-i ecsâm), birbirini çevreleyip kuşatan küreler ve unsurlar üzerinde soğan gibi katmanlar halinde olup hepsi birlikte bir top şeklini almıştır. Esîrî cisimler (ecsâm-ı esîriyye)[475] yani bütün felekler (eflâk-ı külliye) dokuz tanedir. Bütün yüksek cisimler (ecrâm-ı âliyât) ve alçak cisimlerin unsurlarının orta kısmında bir parça (cüz') bulunduğu varsayılmaktadır ki o âlemin merkezi ve her şeyin esasıdır.

Bu dokuz göğün en büyüğü atlas feleğidir (felek-i atlas). Dünyanın yönleri bununla sınırlanır ve zamanın vakitleri bununla tayin edilir. Atlas feleği diğer felekleri sanki avucunun içine alıp yirmi dört saatte bir kere ışığı görülen sabit gezegen (sâbitât-ı seyyârât) ve yıldızlarla birlikte (kevâkib-i neyyirât) doğudan batıya döner. Bu öyle daimi bir doğuş ve batış ki gece ile gündüz, aydınlık ile karanlık onun bu devri ile oluşur. Feleklerin hepsi onun bu hareketine bağlıdır.

Dokuz feleğin sonuncusu ise, ay feleğidir ki (felek-i kamer) onun atmosferi oluş ve bozuluş âlemini (âlem-i kevn ü fesâd) ve eşyayı her taraftan kuşatmıştır. Dört esas unsurun (anâsır-ı erba'a) küreleri, ay feleğinin içinde derecelerine göre sıralanıp yerleşmişlerdir.

Her durumda çevresi (cânib-i muhît) üst yönü, merkez tarafı alt yönü olup; yeryüzünde ve suda yaşayanların ve diğer cisimlerin başlarının ay

feleği tarafına, ayak (alt) taraflarının ise yerin merkezine doğru durmakta olduğu bir gerçektir. Dokuz felekle **[34/b]** içinde bulunan cisimler; saf, ışıklı ve şeffaf olup saflık ve şeffaflığın kemâlinden onlara bazen billur, bazen buz bazen de su demişlerdir.

Gerçi bütün feleklerin cüzlerinin tamamında ve unsurlarının parçaları arasında herhangi bir fazlalık ve boşluk olmadığı konusunda filozoflar ittifak etmişlerdir. Lâkin büyük feleğin gerisinde varlığından ısrarla söz edilen boşluk hakkında ilk filozoflar; "maddî olmayan bir boyut" demişler, kelâm âlimleri ise buna "hayalî bir boşluk (bu'd-ı mevhûm)" demişlerdir.

Çünkü (dokuz) feleğin belirlenmiş olması, göklerin durumunu bütünüyle kavramaya yetmeyip astronomi bilginleri ancak, yedi gezegenle ilgili durumları gözetlemişlerdir. Yani gezegenler bir hat üzere düz giderken bazen duraklayıp yavaşlamakta, bazen sür'atle ilerlemekte, bazen güzergâhından geri dönmekte, bazen Güneş gibi hareket ederek "en büyük eğim"den (meyl-i küllî; gayetü'l-meyl)[476] ibaret olan iki gündönümü noktaları (nokta-i inkılâb)[477] arasında gezinmekte, bazen diğer gezegenler gibi gündönümü noktalarını güneye ve kuzeye iyice kaydırmakta, bazen ışıkları azalmakta, bazen de çoğalmakta olup böyle haller ile bazen yeryüzüne yakın, bazen de uzak olmaktadırlar.

Güneş ve ay tutulmaları bile yeknesak olmayıp bunların da bazen tam, bazen yarım oldukları gözlenmiştir.

Velhasıl bütün bu gözlemler neticesinde astronomi bilginleri, göklerde meydana gelen bu ve benzeri olayları uzun uzun gözetleyip incelediler. Sebeplerini ve sonuçlarını bildikleri kadarı ile açıkladılar. Elde edilen bulgulara dayanarak takvimlerde düzeltmelere gittiler.

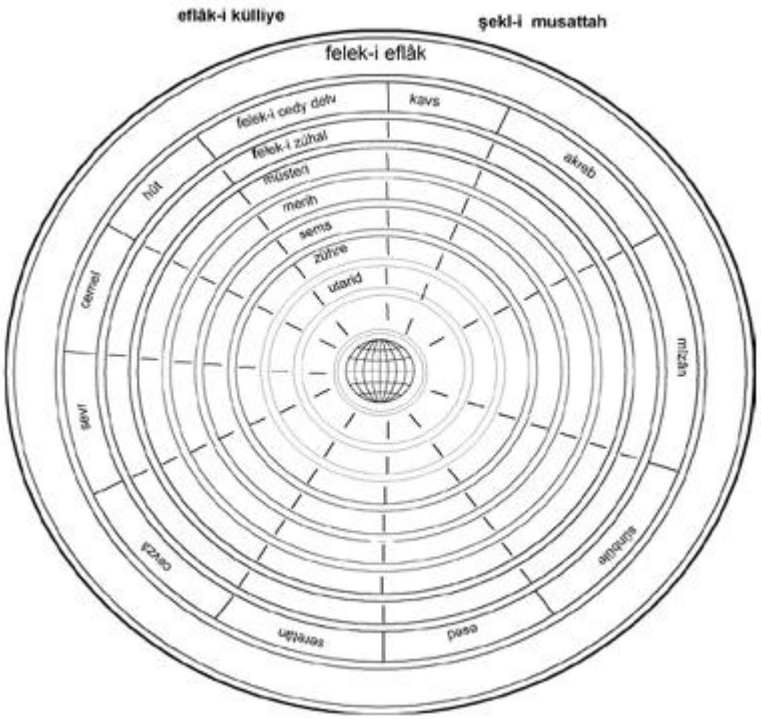
Bütün feleklerin içlerinde yani merkezleri bitişik iki paralel düzlem arasında mevcut olan boşluklarda yeryüzünü kapsayan ya da içine kapsamayan bazı merkezleri ve kutupları birbirine bitişik ve ayrı, kalınlık ve eşitlikte birbirine denk olan ve olmayan nice feleklerin bulunduğu varsayımına bağlı olup bunları da insan bedeninin uzuvlarına benzetmişler ve dönmekte olan ikinci felekler (eflâk-ı sâniye) olarak kabul etmişlerdir.

Şimdi biz, gökleri ve yeri birer san'at hârikası olarak yoktan var eden, hikmetli yaratıcı Allah teâlânın sanatının inceliklerini ve bu hikmetli işleyişteki hakikatleri düşünerek, O'nu tanımayı arzu eden (mâ'rifet-i Mevlâ) isteklilere ufuk açıp dokuz feleğin her birinin ele alınıp incelenmesini kolaylaştırmayı arzu ettik.

Varsayılan daireleri ve varlığı bilinip hissedilenleri [aşağıdaki şekilde görüleceği üzere] bir çizimle gösterdik. İstedik ki bu, elde mevcut bir veri olsun, faydalanacak bir şekil olsun.

[Ma'rifetnâme'nin bütünlüğünü dokuyan konular içinde] bundan sonra, feleklerin en dışından başlayarak dokuz feleği anlatmış olacağız. Tâ yerin dibine varıncaya kadar anlatmaya devam edeceğiz.

Bu sebeple kendine gelip Rabb'ini tanıman için yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir anlatım metodunu takip edeceğiz. Bahsi geçen "eflâk-ı külliye" aşağıdaki çizimde olduğu gibidir.

[35/a]

Altıncı Madde

Atlas feleğinin (En Büyük Küre) yapısını; hızını ve günlük hareketini, diğer feleklere olan tesirini, unsurlara tesir ederek tahakküm eden çekim gücünü ve boşluğunun genişliğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: En yüce felek (felek-i a'lâ), ay feleğine göre dokuzuncu felektir ve bundan önceki maddede anlatıldığı üzere çeşitli isim ve sıfatlarla nam ve ile şöhret bulmuştur. Bunun merkezi âlemin merkezi, kutbu âlemin kutbu olup

birbirine paralel iki küresel yüzey arasında kuşatılmıştır. Diğer yıldızlardan ve gezegenlerden arınmış bir alanda bulunduğu için Atlas Feleği de denilmiştir. Bütün yer ve gök cisimlerini kuşatmış olduğundan, cisimler âlemi bu felekte son bulmuş ve gerçek yükseklik (fevk-ı hakîki) ve cihetlerin sınırlayıcısı (muhaddid-i cihât) olmuştur.

Göklerin ötesinde boşluk (halâ; vacuum) ve doluluğun (melâ) olmadığı farzedildiğinden, yüksek feleğin dışbükey (muhaddeb; yumru) yüzeyi herhangi bir cisme dokunmaktan uzaktır. Billur gibi saf ve basit bir cisim olup bütün işlemlerden arınmıştır. Lâkin içbükey olan yüzeyi (sath-ı muka‘‘ar; konkav), kendi boşluğunda bulunan diğer sabit gezegenlerin (felek-i sevâbit) dışbükey yüzeylerine (sath- muhaddeb; konveks) teğettir.

Büyük feleğin altında, cüz’î felekler farz olunmasına ihtiyaç olmayıp sadece büyük dairelerden (devâir-i izâm) ekvator dairesi (muaddilü’n-nehâr), bunun muhitinde iki kutbu ortasında dikaçıklık dairesi (daire-i eğim eğim) farz olunmuştur. Büyük felek, bu kadar geniş ve büyüklüğüyle âlemin merkezi çevresinde, doğudan batıya hızlı bir hareketle, içinde bulunan felekleri, hatta ateş küresini ve hava küresinden bir miktarını da döndürerek yirmi dört saatte bir devresini tamamlar.

Her feleğin bir mekânı ve kapladığı bir hacmi (hayyiz) vardır ki aslâ oradan (ileriye) geçemez. Fakat kendi mekânında bütün cüzleriyle birlikte kendisine verilen hareketle hareket eder ki göz açıp kapayıncaya kadar bile sâkin olmaz. Her büyük feleğin, kuşak kısmının hareketi çok hızlıdır. Nitekim geometrik delillerle ispat edilmiştir ki iyi cins bir atın koşması sırasında, iki ayağını yerden kaldırıp tekrar koyuncaya kadar geçen zaman içinde, büyük felek üç bin mil mesafe yol kat eder.

Yaratıcı ve yarattıklarında hikmet sahibi olan Allah teâlâyı tesbih ederiz. Bu ne şaşırtıcı sür’at ve ne acayip kuvvettir ki bir anda, çapı yeryüzü küresinden çok büyük olan güneşi uydu gezegenleriyle birlikte alıp götürüyor. Bu şaşırtıcı hız ve hayret verici kuvvete, aşağıdaki hadis-i şerif şahitlik eder. Habîb-i Ekrem (s.a.v), Cebrâil (a.s.)’a gün batımı vaktinde sormuştur ki; “Ey kardeşim Cebrâil, şimdi gün batımı vakti mi?” Cebrâil (a.s.) bu soruya şöyle cevap vermiştir ki: Hayır, evet.”

Bu durumda Habîb-i Ekrem (s.a.v.) tekrar sormuştur ki: “Hayırdan sonra niçin evet dedin?” Cibrîl-i Emîn cevap vermiştir ki: “Soruyu sorduğun vakit, Güneş henüz gün batımı noktasına gelmemişti. Ben hayır deyinceye kadar Güneş beş yüz mil yolu geçip meridyenden (nısf-ı nehâr) batmıştır. Onun için evet dedim.”

Hak teâlâ bunu nass ile beyân edip buyurmuştur ki: "**Güneş de kendisi için belirlenen yörüngede akıp gitmektedir. İşte bu, güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiri iledir.**" (Yâsin, 36/38)

Bu mânâ, "nefy" ile kırâat edenlerin rivayeti üzere tercih edilmiştir. Bunlar da; İbn Abbas, İbn Mes'ûd, İkrime ve Atâ (r. anhum) hazretleridir. Gerçi, matematik ve geometri bilginleri gezegenlerin ve yıldızların birbirine uzaklıklarını, büyüklüklerini, kütlelerini ve çakışma mesafelerini hesaplamışlar, bunları birbirine kıyas ederek uzun uzadıya açıklamışlardır. Lâkin bunlar içinde, yukarıda sözünü ettiğimiz büyük feleğin cirmini ve ölçülerini bilmek, genişlik ve uzunluğunu belirleyip tespit etmek mümkün olmamıştır. Onun dışbükey (muhadded; yumru) yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığını hesaplayıp da, bunu diğerleriyle karşılaştırmaları imkân dahilinde olmamış ve demişlerdir ki:

"Büyük feleğin ölçülerini ancak onu yaratan bilir." Ancak diğer felekleri, gezegenleri ve sabit yıldızları matematik ve geometri bilginleri teleskoplarla gözetleyip uzaklıklarını tahmin ve takdir etmişlerdir. Bu sebeple, söz konusu bilgilerden bir miktar iktibas ederek, burada onlardan bir nebze söz etmek münasip görülmüştür. Tâ ki bizim esas gayemiz olan Mevlâ'yı tanımaya (ma'rifet-i Mevlâ) vesile olan, O'nun yarattıklarındaki sanat inceliklerini düşünen, işlerindeki hikmetin sırlarını tefekkür eden, büyüklüğünün ve kudretinin eseri olan varlıklardaki düzenli işleyişi seyreden akıl sahiplerine bir kolaylık sağlamış olup kâinâttaki hârika işleyişin hepsinden **[35/b]**birer benzerinin de kendi vücutlarında mevcut olduğunu görüp kendi varlıklarını tanısınlar. Buradan Rablerini tanımaya (ma'rifet-i Mevlâ) yol bulsunlar.

Gerçi gezegenleri ve yıldızları ölçüp büyüklüklerini takdir etmek, matematik ilmini (hikmet-i riyâziye) bilmeyenlere uzak ve imkânsız gibi görünür. Fakat işin hakikatinde, bu bilgiler gerçek ve sabittir. Doğruluğu kesin ilmî verilerin kuralları üzerine binâ edilmiş, aklî hükümlerdir.

Yüksek cisimlerin mâhiyeti eski filozoflara göre şöyledir: Bütün felekler ve yıldızlar basit cisimlerdir ki bunlar ne ağırdır, ne hafiftir; ne sıcaktır, ne soğuktur; ne yaştır ne de kurudur, ne bölünme kabul ederler, ne de toplanma. Son derece latîf ve saftırlar.

Nitekim Hak teâlâ buyurmuştur ki: "**Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler**." (Ğâfir, 40/57)

Kudret ve celâl sahibi Yüce Allah'ı tenzih ederiz; O her türlü noksan sıfatlardan uzaktır. O ki âlemi benzersiz bir mükemmellikte yaratmış, göklerdeki cisimlerin hareketlerini düzenleyip gece ile gündüzü birbirini takip etmelerini takdir etmiştir: "**Rabbimiz,** (bütün bunları) **sen boşuna yaratmadın. Bizi ateşin azâbından koru!**" (Âl-i İmrân 3/191)

Ey Rabbimiz! Bizi göklerin ve yerin yaratılışındaki mükemmelliği düşünen, gece ile gündüzün birbirini takip etmesinden ibret alan kullarından eyle!

---

[443]. İmam Gazzâli bu bahsin devâmında: "Onlar (filozoflar) yer kaplayan cevherlerle (karşı görüşte olanların) kastettiği şeyi kastetmemişlerdir" diyerek akãid âlimlerinin anladığı cevher lafzı ile filozofların anladığı cevher lafzının farklı şeyler olduğunu vurgulamıştır. Bkz. *Tehâfüt el-Felâsife Filozofların Tutarsızlığı*, Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 7 ve devâmı.

[444]. Tevil: Arapça (لوا) kökünden gelen ve "geri dönme" anlamına gelen bir mastardır. Istılahta ise, görünürde birbiriyle uyumlu iki ihtimalden birine mânâyı yöneltmektir. Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 221.

[445]. Kıt'a: Bu ilimde, bir dairenin bir kavsiyle onun kirişi (veter) arasındaki kısmı demektir.

[446]. Nitekim yeryüzü düz bir satıh olsaydı, güney ve kuzey istikãmetinde giden kişilere göre yıldızların yüksekliği aynı kalırdı. Çünkü bir yıldızın yüksekliği; gözlenen yere onu birleştiren doğrunun, söz konusu yerin ufuk düzlemiyle yaptığı açıdan ibarettir.

[447]. Nitekim, kıyıdan uzaklaşan bir geminin öncelikle gövde kısmı, sonra bacası ve ardından direkleri gözden kaybolur.

[448]. Mıntaka-i burûc: On iki burcun (Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Arslan, Başak, Terâzi, Akrep, Yay, Oğlak, Kova, Balık) Bulundukları tutulma dairesi, Zodyak. Yavuz Unat, *Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi.* Bundan sonraki Astronomi açıklamalarını Yavuz Unat'ın çalışmalarından aldığımızı belirtiriz.

[449]. Meyl-i küllî, gaye el-meyl: En büyük eğim: Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. "Bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en

uzak noktalarıdır. Kuzeydeki nokta yaz dönencesi olarak adlandırılır ve Yengeç burcunun başlangıcıdır. Güneydeki nokta ise kış dönencesi olarak adlandırılır ve Oğlak burcunun başlangıcıdır.”

[450]. Ufuk (horizon): Gözlemcinin bulunduğu noktadan Yer’e çizilen teğet düzlemin gökküresi ile arakesiti. İki ufuk vardır: 1-Görünür ya da hissedilir ufuk (hissî ufuk), 2-Hakikî (gerçek, astronomik) ufuk. Hissî ufuk, gözlemcinin bulunduğu noktadan Yer’e çizilen teğet düzlemdir; göğü, gözlemciye görünen ve gözlemciye görünmeyen kısım olarak eşit olmayan iki kısma ayırır. Hakikî (gerçek, astronomik) ufuk, hissî ufka paralel olan ve Yer’in merkezi boyunca geçen düzlemdir. Gök küreyi iki eşit kısma ayırır.

[451]. Mıntıka: 1-Kuşak (zone): Yeryüzünde ya da herhangi bir gök cisminde belli koşulları sağlayan bölge. 2-Bölge, yöre (field): Gökyüzünde bölünmüş ya da seçilmiş alan.

[452]. El-Ard: Enlem (latituda/latitudo). 1-Yıldızın veya gezegenin ekliptik düzleminden açısal uzaklığı; eklem, ekliptik kuşağından, yıldızın kuzey ve güney yönlerine doğru olan eğimidir. İlkin, ekliptiğin kutuplarından, yıldızdan ve ekliptik kuşağı üzerinde bulunan yıldızın derecesinden geçen bir daire düşünelim; bu daire üzerinde, yıldız ile yıldızın ekliptik kuşağında bulunan derecesi arasında kalan yayın, o yıldızın enleminin miktarı olduğunu söyleriz. 2-Coğrafî enlem: Yerküre üzerindeki herhangi bir noktanın ekvatordan açısal uzaklığı.

[453]. Semt-i kadem (İngilizce, Nadîr): Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun altında olanı.

[454]. Felek (küre/sphere): Astronomide göğü ve gezegenlerin hareketlerini açıklamak maksadıyla kullanılan ve kimilerince matematiksel ve kimilerince de fiziksel gerçekliği olan ve gezegenleri taşıyan göksel yapılar. Eski astronomlar Yer’in üzerinde maddî bir gök küre bulunduğunu kabul etmişler ve bu küre, gök cisimlerinin konumlarını göstermeye elverişli olduğu için günümüzde de sanal olarak kabul edilmiştir. Eski astronomiye göre her bir gezegenin küresi vardır ve gök küresi bütün bu küreleri içine alır. M.S. 150’li yıllarda yaşamış olan Batlamyus ve onu izleyen astronomlar bu kürelerin sayısını sekiz olarak kabul etmişler, ancak dokuzuncu yüzyılda Sâbit ibn Kurrâ (826/901) Batlamyus’un sekiz küre olarak verdiği evren modeline, ekinoksların salınımını açıklamak için “ilk hareket ettirici (primum mobile) adını verdiği dokuzuncu bir küre daha eklemiştir. Bu dokuz kürelik evren modeli daha sonra bütün ortaçağ

düşüncesinde kabul edilmiş ve bazı astronomlar tarafından onuncu ve hatta on birinci küreler eklenmiştir. Bu sistemde her bir gezegenin hareketi bir takım iç içe geçmiş kürelerle açıklanmaktadır. Bu küreler katı, kristal yapıdadır ve şeffaftır. Küre-i Arz (küre-i âlem, yeryüzü dünya) bütün kürelerin merkezindedir. Sonra sırasıyla Küre-i Kamer (ay), Küre-i Utarid (Merkür), Küre-i Zühre (Venüs), Küre-i Şems (Güneş), Küre-i Merih (Mars), Küre-i Müşteri (Jüpiter) ve Küre-i Zuhal (Satürn) gelir. Bütün bu küreleri ise Küre-i kevâkib-i sâbit denilen sâbit yıldızlar küresi çevreler.

[455]. Daire-i nısfü'n-nehâr: Meridyen dairesi; ekvator ve ekliptiğin kutuplarından ve zenit ve nadîr noktalarından geçen büyük daire.

[456]. Daire-i irtifâ: Zenit ve nadîr noktalarından ve bir gök cisminin merkezinden geçen daire. Bu daire gökyüzünde varsayılan bir noktadan ve zenit ve nadîr noktalarından geçer ve ufku iki noktada keser. Bu iki noktaya azimut (semt) noktaları adı verilir. Bu yüzden bu daireye azimut dairesi (daire-i semtiyye) de denir.

[457]. Birinci azimut dairesi: Zenit ve nadîr ile tam doğu noktasından geçen ve azimut açısının kendisine nisbetle alındığı yükseklik dairesi.

[458]. Dikaçıklık dairesi: Ekvatorun iki kutbundan ve ekliptiğin bir parçasından veya bir yıldızın merkezinden geçen büyük daire. Ekliptiğin parçası ile ekvator dairesi arasında bu daireden olan yaya birinci eğim (meyl-i evvel) adı verilir. Yıldızın merkezi ile ekvatorun arasındaki yay ise o yıldızın dikaçıklığıdır.

[459]. Görünür gök (ortası) dairesi: Ekliptiğin kutuplarından ve zenit ve nadîr noktalarından geçen ve ekliptiği görünen ve görünmeyen olmak üzere iki kısma ayıran büyük daire. Bu dairenin kutupları doğuş ve batış noktalarıdır.

[460]. Medâr: 1-Yörünge (orbit): Bir gök cisminin üzerinde dolandığı daire, hareketi boyunca çizdiği yol, 2-Dönence: Ay ya da güneşin görünen deviniminde gelip geri döndükleri yer ya da daire.

[461]. İlkbahar ekinoksu: Güneşin ekvatorun kuzeyine çıktığı âna derler. Koç noktası.

[462]. Sonbahar ekinoksu: Güneşin ekvatorun altına indiği an. Terâzi burcunun olduğu nokta.

[463]. Nokta-i inkılâb: Dönüm noktaları (solstice). Gecelerin uzamadan kısalmaya (22 Aralık, inkılâbü'ş-şitâvî / kış dönencesi) ya da kısalmadan uzamaya (22 Haziran, inkılâbü's-sayfî / yaz dönencesi) dönmesi olayı ve bu dönemin olduğu tarih.

[464]. Doğu genişliği: Gök cisimlerinin doğduğu noktanın, tam doğu noktasına olan açısal uzaklığı.

[465]. Batı genişliği: Gök cisimlerinin doğduğu noktanın, tam batı noktasına olan açısal uzaklığı.

[466]. Semt: Güney açısı. Ufuk koordinat sisteminde, bir yıldızın güney doğrultusuna göre açısal uzaklığı.

[467]. Nadîr: Ayakucu noktası. Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun altında olanı.

[468]. Semt-i re’s: Zenit, baş ucu noktası. Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun altında olanı.

[469]. Meyl-i evvel: Ekvatorun kutuplarından geçen büyük daireden, ekvatorla ekliptiğin arasında olan yaylar.

[470]. Hatt: Gezegenin ekliptik üzerindeki özel konumları.

[471]. Meyl-i sâni: Ekliptiğin kutuplarından geçen büyük daireden, ekvatorla ekliptiğin arasında olan yaylar.

[472]. Nokta-i maşrık: Nokta-i tulû‘: Doğu noktası, doğu ılım noktası. Ufuk dairesinin ekvatoru kestiği noktalardan doğu tarafında olanı.

[473]. Nokta-i mağrib: Batı noktası, batı ılım noktası: Ufuk dairesinin ekvatoru kestiği noktalardan batı tarafında olanı.

[474]. Arz-ı iklîm-i rü’yet: Görünen iklim enlemi. Görünür gök (ortası) dairesi (daire-i vasatı’s-semâi’r-rü’ye) üzerinde, zenit ile ekliptik arasındaki veya ufuk ile ekliptiğin kutbu arasındaki yay.

[475]. Esîr (الير): Kâinâtı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden, fizikçilere ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü farz olunan, tartısız, elastiki ve akıcı hafif bir cisim.

[476]. Gayetü’l-meyl: En büyük eğim: Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. Eski anatomiye göre bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en uzak noktalarıdır. Kuzeydeki nokta yaz dönencesi olarak adlandırılır ve Yengeç burcunun başlangıcıdır. Güneydeki nokta ise kış dönencesi olarak adlandırılır ve Oğlak burcunun başlangıcıdır.

[477]. Nokta-i inkılâb: Dönüm noktaları, gündönümü. Gecelerin uzamadan kısalmaya (22 Aralık, inkılâb-ı şitâvî / kış dönencesi) ya da

kısalmadan uzamaya (22 Haziran, inkılâb-ı sayfî / yaz dönencesi) dönmesi olayı ve bu olayın olduğu tarih.

Bundan sonra **İmam Gazzalî** Hazretleri, Güneş ve ay tutulmaları hakkındaki hadis-i şerifi nakledip şöyle buyurmuştur; "Eğer denilirse ki hadis-i şerifin sonunda buyrulduğu üzere "*Ay tutulması, ilâhî tecellîler sebebiyle bir saygıdır*" sözüne ne dersiniz? Deriz ki bu cümle hadîs-i şerifin sonuna yapılmış bir ziyadedir ve bu haliyle onu nakletmek doğru değildir. Sahih olduğu takdirde bile, kesin işlerde iddialaşmaktansa onu tevil etmek daha ehvendir. Nasıl ehven olmasın ki nice mûcizeler bu derece açık değilken bile aklî delillerle tevil edilmiştir. Nerede kaldı, nakli sahih olmayana itibar edilmesi.

Çünkü (dokuz) feleğin belirlenmiş olması, göklerin durumunu bütünüyle kavramaya yetmeyip astronomi bilginleri ancak, yedi gezegenle ilgili durumları gözetlemişlerdir. Yani gezegenler bir hat üzere düz giderken bazen duraklayıp yavaşlamakta, bazen sür'atle ilerlemekte, bazen güzergâhından geri dönmekte, bazen Güneş gibi hareket ederek "en büyük eğim"den (meyl-i küllî; gayetü'l-meyl) ibaret olan iki gündönümü noktaları (nokta-i inkılâb) arasında gezinmekte, bazen diğer gezegenler gibi gündönümü noktalarını güneye ve kuzeye iyice kaydırmakta, bazen ışıkları azalmakta, bazen de çoğalmakta olup böyle haller ile bazen yeryüzüne yakın, bazen de uzak olmaktadırlar.

Onuncu daire: görünür gök (ortası) dairesidir. (daire-i vasat-ı semâ-i rü'yet) Bu daire, burçlar kuşağının (mıntıkatü'l-burûc; felekü'l-burûc) ve ufuk dairelerinin (daire-i ufuk) kutuplarından geçmiştir. Bunun iki kutbu, doğuş noktası (nokta-i tâli'; nokta-i maşrık) ve batış noktalarıdır. (nokta-i gârib; nokta-i mağrib). Ufuk dairesi ile ekliptik (kutb-ı mıntıkati'l-burûc) arasında ya da aksiyle bu dairede oluşan dar açı (kavs-i aksar), görünen iklim enlemidir. (arz-ı iklîm-i rü'yet) Bu bölümde büyük daireleri (devâir-i ızâm) açıklamakla yetinip kalan küçük daireleri yeri geldikçe îzah etmek bize daha hoş geldi.

"**Takıyyüddîn Râsıd**'in görüşüne göre; Zodyak (mıntakatü'l-burûc), meyl-i küllî'den geçip uzun bir aradan sonra kademeli olarak, ufuk-ı istivâya aynı hizada olup diğer gezegenlerin mıntıkaları da onun gibi aynı hizada olmakla Güneş batıdan doğmuş olur. Nitekim bu gün bile, altmış altıncı enlemde (ard-arz) Güneş batıdan doğmaktadır" deyip [güneşin batıdan doğmasını ilmî gerekçelere dayandırarak] böyle açıklasa. Amr kendi görüşünde ısrar ederek; "Konuyu bu şekilde açıklamak mümkün ve

doğru değildir. Eğer mümkün olacaksa, hanımım boş olsun" diye şart koşsa. Bu durumda Amr'ın hanımı boş olur mu?

Ekvatora paralel olan dairelere ise, günlük döngü (medârât-ı yevmiye) derler. Bunlar, varlığı kabul edilmiş (mevhûm) küçük dairelerdir ki büyük felekte bulunduğu farz olunan her bir noktadan feleğin dönmesiyle, onun üzerinde iki kutbu bulunan âlemin kutbu ile mıntıkası olan ekvatorun arasına çizilir. Bu daireler günlük hareketleriyle çizildiklerinden, bunlara günlük dönüş yerleri (medârât-ı yevmiye) denir.

"**Takıyyüddîn Râsıd**'in görüşüne göre; Zodyak (mıntakatü'l-burûc), meyl-i küllî'den geçip uzun bir aradan sonra kademeli olarak, ufuk-ı istivâya aynı hizada olup diğer gezegenlerin mıntıkaları da onun gibi aynı hizada olmakla Güneş batıdan doğmuş olur. Nitekim bu gün bile, altmış altıncı enlemde (ard-arz) Güneş batıdan doğmaktadır" deyip [güneşin batıdan doğmasını ilmî gerekçelere dayandırarak] böyle açıklasa. Amr kendi görüşünde ısrar ederek; "Konuyu bu şekilde açıklamak mümkün ve doğru değildir. Eğer mümkün olacaksa, hanımım boş olsun" diye şart koşsa. Bu durumda Amr'ın hanımı boş olur mu?

Üçüncü mesele: Zeyd, yeryüzünde Mekke'den başka bir şehir vardır ki orada da dört yön kıbledir. O yer Mekke-i Mükerreme'nin ayak ucu noktasındadır (semt-i kadem) dese. Amr, buna karşı çıkınca, ikisi de inatlaşıp; "Eğer benim sözüm doğru değilse, kölem âzâd olsun" diye şartlı yemin etmiş olsalar, bunlardan hangisinin yemini bozulur?

Yine öyle olması lâzımdır ki; Burçlar dairesinin ekvatordan (daire-i muaddilü'n-nehâr) en son uzaklığı (nihaî mesafe), yukarıda sözünü ettiğimiz yarı dairelerin yarısında iki noktada olur ki biri kuzey kutbundadır (kutb-ı şimâli) ve ona yaz dönencesi (nokta-i inkılâb-ı sayfî) derler, diğeri güney kutbundadır ve ona da kış dönencesi (nokta-i inkılâb-ı şitâvî) derler.

6-Yükseklik dairesi (daire-i irtifâ.)

Çünkü burçlar dairesi, ekvator (daire-i muaddilü'n-nehâr) gibi büyüktür. O noktaların biri ki; burçlar feleğinin ekvatordan (daire-i muaddilü'n-nehâr) kuzeye doğru olan meyli, ondan başlar; buna da İlkbahar ekinoksu (nokta-i itidal-i rebî'-i; gün eşitliği) denir. (21 Mart) Çünkü Güneş o noktaya geldiği vakit, dünyada yaşanabilen bölgelerin İlkbahar İlkbahar mevsimi görülür. Bunun karşılığında bulunan noktaya, Sonbahar ekinoksu (nokta-i itidal-i harîf; gün eşitliği) denir. (21 Aralık)

10-Görünür gök ortası dairesi (dâ'ire-i vasat-ı semâ'ü'r-rü'ye.)

Doğan yıldızların ufuktan gün ortasına gelinceye kadar tedrîcen yükselen kısımlarının parça parça doğması ve yine tedrîcen batıya doğru gitmesi ve yıldızın dönüşü boyunca büyüklüğü aynı olduğu halde doğuşu ve batışı ânında yeryüzündeki nem ve sisin etkisiyle farklı ve büyük görünmesi, daima yeryüzünden göğün yarısının ya da yarısına yakınının görünmesi, yıldızların doğuda yaşayanlar üzerine batıdakilerden önce doğması ve batması, Ay ve Güneş tutulmalarının, hesaplanan zamanlarda aksamadan meydana gelmesi, daima kuzeye giden bir kişiye göre, kutup yıldızı ve kuzeydeki diğer yıldızların yüksekliği sürekli artması, buna karşılık güney yıldızlarının sürekli alçalması, daima güney istikãmetinde giden bir kişiye göre, aynı yöndeki kutup yıldızı ile güneydeki yıldızların yüksekliğinin artması, kuzey yıldızlarının sürekli alçalması, gemilerde seyahat edenlerin denizin yumruluğunun örttüğü sahillerin ve dağların öncelikle yüksek kısımlarını görmeleri, karaya yaklaştıkça alçak kısımlarını da peyderpey görmeleri, yıldızların görünme süresinde yükselme ve alçalma zamanlarının eşit olması, güneşin ekinoks çizgisi (muaddilü'n-nehâr) üzerinde iken gece ve gündüz birbirine eşit olduğunda [21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde], doğarken ve batarken oluşan gölgenin bir doğru çizgi üzerinde batıya ve doğuya doğru eşit büyüklükte olması, bütün bu sayılanlar yerküre ile göklerin yuvarlak ve küresel olduklarının delilleridir. Ay tutulduğu sırada ay üzerinde daire şeklinde beliren şeyin yerkürenin gölgesi olması yeryüzünün küre şeklinde olduğunun açık delilidir. Çünkü yeryüzü yuvarlak olmayıp **[32/a]** üçgen, kare ve veya altıgen şeklinde olsaydı, ay tutulmasında ay yüzeyine yansıyan gölgenin de dairesel şekilde olmayıp üçgen, kare vey altıgen gibi bahsi geçen şekillerden biri olarak görülmesi lâzım gelirdi. Halbuki tutulmalarda gözlenen gölge, daima daire şeklinde görülmüş ve hiçbir zaman bunun aksi vaki olmamıştır.

8-Dikaçıklık dairesi (daire-i meyl.)

5-Meridyen dairesi (daire-i nısfu'n-nehâr.)

Yükselme dairesi (daire-i irtifâ), ufuk dairesini dik açılarla (zevâyâ-yı kaime) iki noktadan kesmiştir ki bu noktalar sabit olmayıp ufuk dairesi üzerinde yıldızın ve güneşin hareketli bulunması (intikal) sebebiyle yer değiştirirler. Bunların her birine (nokta-i semt) derler. Bu noktalarla doğu ve batı noktaları arasında ufuk dairesinde meydana gelen açıya (kavs) da, nadîr noktası (kavs-i semt) derler. Bu iki nokta (nokta-i semt) ile güney ve kuzey noktaları arasında bulunan açıya ise, başucunun bütünü (zenit; tamam-ı

semt) derler. Ve bu yükseklik dairesi (daire-i irtifâ), meridyen dairesidir ki (daire-i nısf-ı nehâr) bir gün ve gecede iki kez çakışır.

Bu ufuk dairesinin burçlar dairesiyle kesiştiği iki noktaya, doğan (Tâli‘; yükselen) ve batan (gârib; alçalan) denir. Doğu noktası ile burçlar dairesi arasında veya yıldız merkezi (merkez-i kevkeb) arasında, ufuk dairesinden meydana gelen açıya (kavs-i aksar), doğu genişliği (siatü'l-maşrık) derler. Yine batı noktası ile onların arasında bulunan açıya (kavs- aksar) ise, batı genişliği (siatü'l-mağrib) derler. Ufuk dairesine paralel bulunan küçük dairelere kemerli köprüler (mukandarât) derler. Ufuk dairesinin üstünde bulunan dairelere, yükseklik köprüleri (mukantarât-ı irtifâ); altında bulunanlara ise alçaklık köprüleri (mukandarât-ı inhitât) derler.

Belki bu şaşırtıcı ve acayip bileşkeler heykelinin şekli ve yapısı; İslâm filozoflarının tamamı ve din âlimlerinin çoğunun doğruya yakın görüşleriyle aşağıda özetle aktaracağımız şekilde ele alınıp kabul edilmiştir ki; cisimler âlemi (âlem-i ecsâm), birbirini çevreleyip kuşatan küreler ve unsurlar üzerinde soğan gibi katmanlar halinde olup hepsi birlikte bir top şeklini almıştır. Esîrî cisimler (ecsâm-ı esîriyye) yani bütün felekler (eflâk-ı külliye) dokuz tanedir. Bütün yüksek cisimler (ecrâm-ı âliyât) ve alçak cisimlerin unsurlarının orta kısmında bir parça (cüz') bulunduğu varsayılmaktadır ki o âlemin merkezi ve her şeyin esasıdır.

"**Takıyyüddîn Râsıd**'in görüşüne göre; Zodyak (mıntakatü'l-burûc), meyl-i küllî'den geçip uzun bir aradan sonra kademeli olarak, ufuk-ı istivâya aynı hizada olup diğer gezegenlerin mıntıkaları da onun gibi aynı hizada olmakla Güneş batıdan doğmuş olur. Nitekim bu gün bile, altmış altıncı enlemde (ard-arz) Güneş batıdan doğmaktadır" deyip [güneşin batıdan doğmasını ilmî gerekçelere dayandırarak] böyle açıklasa. Amr kendi görüşünde ısrar ederek; "Konuyu bu şekilde açıklamak mümkün ve doğru değildir. Eğer mümkün olacaksa, hanımım boş olsun" diye şart koşsa. Bu durumda Amr'ın hanımı boş olur mu?

7-Birinci azimut dairesi (daire-i evvel-i sümût.)

"**Takıyyüddîn Râsıd**'in görüşüne göre; Zodyak (mıntakatü'l-burûc), meyl-i küllî'den geçip uzun bir aradan sonra kademeli olarak, ufuk-ı istivâya aynı hizada olup diğer gezegenlerin mıntıkaları da onun gibi aynı hizada olmakla Güneş batıdan doğmuş olur. Nitekim bu gün bile, altmış altıncı enlemde (ard-arz) Güneş batıdan doğmaktadır" deyip [güneşin batıdan doğmasını ilmî gerekçelere dayandırarak] böyle açıklasa. Amr kendi görüşünde ısrar ederek; "Konuyu bu şekilde açıklamak mümkün ve

doğru değildir. Eğer mümkün olacaksa, hanımım boş olsun" diye şart koşsa. Bu durumda Amr'ın hanımı boş olur mu?

Bu ufuk dairesinin burçlar dairesiyle kesiştiği iki noktaya, doğan (Tâli'; yükselen) ve batan (gârib; alçalan) denir. Doğu noktası ile burçlar dairesi arasında veya yıldız merkezi (merkez-i kevkeb) arasında, ufuk dairesinden meydana gelen açıya (kavs-i aksar), doğu genişliği (siatü'l-maşrık) derler. Yine batı noktası ile onların arasında bulunan açıya (kavs- aksar) ise, batı genişliği (siatü'l-mağrib) derler. Ufuk dairesine paralel bulunan küçük dairelere kemerli köprüler (mukandarât) derler. Ufuk dairesinin üstünde bulunan dairelere, yükseklik köprüleri (mukantarât-ı irtifâ); altında bulunanlara ise alçaklık köprüleri (mukandarât-ı inhitât) derler.

Onuncu daire: görünür gök (ortası) dairesidir. (daire-i vasat-ı semâ-i rü'yet) Bu daire, burçlar kuşağının (mıntıkatü'l-burûc; felekü'l-burûc) ve ufuk dairelerinin (daire-i ufuk) kutuplarından geçmiştir. Bunun iki kutbu, doğuş noktası (nokta-i tâli'; nokta-i maşrık) ve batış noktalarıdır. (nokta-i gârib; nokta-i mağrib). Ufuk dairesi ile ekliptik (kutb-ı mıntıkati'l-burûc) arasında ya da aksiyle bu dairede oluşan dar açı (kavs-i aksar), görünen iklim enlemidir. (arz-ı iklîm-i rü'yet) Bu bölümde büyük daireleri (devâir-i ızâm) açıklamakla yetinip kalan küçük daireleri yeri geldikçe îzah etmek bize daha hoş geldi.

Ey azîz! Astronomi bilginleri (ehl-i hey'et) şöyle demişledir; Bilinmelidir ki âlemin bütün işleri birbirine bağlıdır. Âlemin kendisi (nefs-i âlem) birbirini kuşatmış ve birbirine teğet olan (mümâs) kürelerdir ki aradan iğne geçecek kadar boşluk olmayıp yüce (ulvî) ve değersiz (süflî) cisimlerle doludur. Bu âlemin tabiî yapısı (hey'et-i tabiî), yuvarlak olmaktır. Tabiî yapısının dairesel olmayı gerektirdiğine dair pek çok delil ile bu iddia ispat edilmiştir. Bunu ispat eden delillerden biri de şudur: Âlemin ne tarafına bakılsa, yuvarlak ve küresel bir şekil (şekl-i muhaddeb) görülür ve her kıtanın bir yay (kavs) olduğu, hesap ilimleri (fikr-i nazar) kãnunu ve insan aklının tecrübesi ile bilinir.

Dokuzuncu daire: enlem dairesidir. (daire-i arz) Bu da hareket eden büyük bir dairedir. Burçlar feleğinin iki kutbundan geçip o hattın baş tarafından geçmiştir ki o hat âlemin merkezinden gelip yıldızın merkezinden (merkez-i kevkeb) geçer ve burçlar feleğinin yüzeyine kadar çıkmıştır. Enlem dairesi ile, yıldızın enlemi bilinmiştir. Ekvatordan (muaddilü'n-nehâr), burçlar feleğinin ikinci cüz'î eğimi (meyl-i sâni) bununla bulunmuştur.

Bu felsefî görüş, İslâm inancına aykırı zannedilirse, bu yanlışlığı gidermek ve kalpleri yatıştırmak için burada, bitmez feyz kaynağı İmam **Muhammed Gazzalî** rahmetu'llâhi aleyh hazretlerinin "*Tehâfütü'l-Felâsife"* isimli eserinde yazdığı satırların **[31/a]** Türkçe tercümesini aşağıda aynen aktarıyoruz. O büyük İmam buyurmuştur ki: "Şu bilinmelidir ki filozoflarla avâm arasındaki anlaşmazlıklar üç kısımdır. Bunlardan birinci kısımda, ayrılık konusu yalnızca söze ait bir ihtilaftır. Mesela filozofların, âlemin yaratıcısına cevher deyip cevher bir mekânda yerleşen varlık değildir demeleri yani cevheri mekândan münezzeh, kendi zâtı ile kaim bir varlık diye tarif etmeleri gibi. İkinci kısımda, dinin asıllarından birine yönelik olmayan konulardaki ihtilaf vardır. Bu konularda filozoflarla tartışmaya girmek, peygamberleri kabul etmenin gerektirdiği zorunluluktan değildir. Yani o konuları kabul etmek, peygamberleri yalanlamayı veya bunun tam aksini gerektirmez.

. Tevil: Arapça () kökünden gelen ve "geri dönme" anlamına gelen bir mastardır. Istılahta ise, görünürde birbiriyle uyumlu iki ihtimalden birine mânâyı yöneltmektir. Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 221.

. Kıt'a: Bu ilimde, bir dairenin bir kavsiyle onun kirişi (veter) arasındaki kısmı demektir.

. Nitekim yeryüzü düz bir satıh olsaydı, güney ve kuzey istikãmetinde giden kişilere göre yıldızların yüksekliği aynı kalırdı. Çünkü bir yıldızın yüksekliği; gözlenen yere onu birleştiren doğrunun, söz konusu yerin ufuk düzlemiyle yaptığı açıdan ibarettir.

. Nitekim, kıyıdan uzaklaşan bir geminin öncelikle gövde kısmı, sonra bacası ve ardından direkleri gözden kaybolur.

. İmam Gazzâli bu bahsin devâmında: "Onlar (filozoflar) yer kaplayan cevherlerle (karşı görüşte olanların) kastettiği şeyi kastetmemişlerdir" diyerek akãid âlimlerinin anladığı cevher lafzı ile filozofların anladığı cevher lafzının farklı şeyler olduğunu vurgulamıştır. Bkz. *Tehâfüt el-Felâsife Filozofların Tutarsızlığı*, Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, s. 7 ve devâmı.

Çünkü burçlar dairesi, ekvator (daire-i muaddilü'n-nehâr) gibi büyüktür. O noktaların biri ki; burçlar feleğinin ekvatordan (daire-i muaddilü'n-nehâr) kuzeye doğru olan meyli, ondan başlar; buna da İlkbahar ekinoksu (nokta-i itidal-i rebî'-i; gün eşitliği) denir. (21 Mart) Çünkü Güneş o noktaya geldiği vakit, dünyada yaşanabilen bölgelerin İlkbahar İlkbahar mevsimi görülür.

Bunun karşılığında bulunan noktaya, Sonbahar ekinoksu (nokta-i itidal-i harîf; gün eşitliği) denir. (21 Aralık)

. Mıntaka-i burûc: On iki burcun (Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Arslan, Başak, Terâzi, Akrep, Yay, Oğlak, Kova, Balık) Bulundukları tutulma dairesi, Zodyak. Yavuz Unat, *Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi.* Bundan sonraki Astronomi açıklamalarını Yavuz Unat'ın çalışmalarından aldığımızı belirtiriz.

. Meyl-i küllî, gaye el-meyl: En büyük eğim: Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. "Bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en uzak noktalarıdır. Kuzeydeki nokta yaz dönencesi olarak adlandırılır ve Yengeç burcunun başlangıcıdır. Güneydeki nokta ise kış dönencesi olarak adlandırılır ve Oğlak burcunun başlangıcıdır."

. Ufuk (horizon): Gözlemcinin bulunduğu noktadan Yer'e çizilen teğet düzlemin gökküresi ile arakesiti. İki ufuk vardır: 1-Görünür ya da hissedilir ufuk (hissî ufuk), 2-Hakikî (gerçek, astronomik) ufuk. Hissî ufuk, gözlemcinin bulunduğu noktadan Yer'e çizilen teğet düzlemdir; göğü, gözlemciye görünen ve gözlemciye görünmeyen kısım olarak eşit olmayan iki kısma ayırır. Hakikî (gerçek, astronomik) ufuk, hissî ufka paralel olan ve Yer'in merkezi boyunca geçen düzlemdir. Gök küreyi iki eşit kısma ayırır.

. Daire-i nısfü'n-nehâr: Meridyen dairesi; ekvator ve ekliptiğin kutuplarından ve zenit ve nadîr noktalarından geçen büyük daire.

. Daire-i irtifâ: Zenit ve nadîr noktalarından ve bir gök cisminin merkezinden geçen daire. Bu daire gökyüzünde varsayılan bir noktadan ve zenit ve nadîr noktalarından geçer ve ufku iki noktada keser. Bu iki noktaya azimut (semt) noktaları adı verilir. Bu yüzden bu daireye azimut dairesi (daire-i semtiyye) de denir.

Çünkü (dokuz) feleğin belirlenmiş olması, göklerin durumunu bütünüyle kavramaya yetmeyip astronomi bilginleri ancak, yedi gezegenle ilgili durumları gözetlemişlerdir. Yani gezegenler bir hat üzere düz giderken bazen duraklayıp yavaşlamakta, bazen sür'atle ilerlemekte, bazen güzergâhından geri dönmekte, bazen Güneş gibi hareket ederek "en büyük eğim"den (meyl-i küllî; gayetü'l-meyl) ibaret olan iki gündönümü noktaları (nokta-i inkılâb) arasında gezinmekte, bazen diğer gezegenler gibi gündönümü noktalarını güneye ve kuzeye iyice kaydırmakta, bazen ışıkları

azalmakta, bazen de çoğalmakta olup böyle haller ile bazen yeryüzüne yakın, bazen de uzak olmaktadırlar.

. Birinci azimut dairesi: Zenit ve nadîr ile tam doğu noktasından geçen ve azimut açısının kendisine nisbetle alındığı yükseklik dairesi.

. Dikaçıklık dairesi: Ekvatorun iki kutbundan ve ekliptiğin bir parçasından veya bir yıldızın merkezinden geçen büyük daire. Ekliptiğin parçası ile ekvator dairesi arasında bu daireden olan yaya birinci eğim (meyl-i evvel) adı verilir. Yıldızın merkezi ile ekvatorun arasındaki yay ise o yıldızın dikaçıklığıdır.

. Mıntıka: 1-Kuşak (zone): Yeryüzünde ya da herhangi bir gök cisminde belli koşulları sağlayan bölge. 2-Bölge, yöre (field): Gökyüzünde bölünmüş ya da seçilmiş alan.

. El-Ard: Enlem (latituda/latitudo). 1-Yıldızın veya gezegenin ekliptik düzleminden açısal uzaklığı; eklem, ekliptik kuşağından, yıldızın kuzey ve güney yönlerine doğru olan eğimidir. İlkin, ekliptiğin kutuplarından, yıldızdan ve ekliptik kuşağı üzerinde bulunan yıldızın derecesinden geçen bir daire düşünelim; bu daire üzerinde, yıldız ile yıldızın ekliptik kuşağında bulunan derecesi arasında kalan yayın, o yıldızın enleminin miktarı olduğunu söyleriz. 2-Coğrafî enlem: Yerküre üzerindeki herhangi bir noktanın ekvatordan açısal uzaklığı.

. Semt-i kadem (İngilizce, Nadîr): Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun altında olanı.

. Felek (küre/sphere): Astronomide göğü ve gezegenlerin hareketlerini açıklamak maksadıyla kullanılan ve kimilerince matematiksel ve kimilerince de fiziksel gerçekliği olan ve gezegenleri taşıyan göksel yapılar. Eski astronomlar Yer'in üzerinde maddî bir gök küre bulunduğunu kabul etmişler ve bu küre, gök cisimlerinin konumlarını göstermeye elverişli olduğu için günümüzde de sanal olarak kabul edilmiştir. Eski astronomiye göre her bir gezegenin küresi vardır ve gök küresi bütün bu küreleri içine alır. M.S. 150'li yıllarda yaşamış olan Batlamyus ve onu izleyen astronomlar bu kürelerin sayısını sekiz olarak kabul etmişler, ancak dokuzuncu yüzyılda Sâbit ibn Kurrâ (826/901) Batlamyus'un sekiz küre olarak verdiği evren modeline, ekinoksların salınımını açıklamak için "ilk hareket ettirici (primum mobile) adını verdiği dokuzuncu bir küre daha eklemiştir. Bu dokuz kürelik evren modeli daha sonra bütün ortaçağ düşüncesinde kabul edilmiş ve bazı astronomlar tarafından onuncu ve hatta

on birinci küreler eklenmiştir. Bu sistemde her bir gezegenin hareketi bir takım iç içe geçmiş kürelerle açıklanmaktadır. Bu küreler katı, kristal yapıdadır ve şeffaftır. Küre-i Arz (küre-i âlem, yeryüzü dünya) bütün kürelerin merkezindedir. Sonra sırasıyla Küre-i Kamer (ay), Küre-i Utarid (Merkür), Küre-i Zühre (Venüs), Küre-i Şems (Güneş), Küre-i Merih (Mars), Küre-i Müşteri (Jüpiter) ve Küre-i Zuhal (Satürn) gelir. Bütün bu küreleri ise Küre-i kevâkib-i sâbit denilen sâbit yıldızlar küresi çevreler.

. Görünür gök (ortası) dairesi: Ekliptiğin kutuplarından ve zenit ve nadîr noktalarından geçen ve ekliptiği görünen ve görünmeyen olmak üzere iki kısma ayıran büyük daire. Bu dairenin kutupları doğuş ve batış noktalarıdır.

. Medâr: 1-Yörünge (orbit): Bir gök cisminin üzerinde dolandığı daire, hareketi boyunca çizdiği yol, 2-Dönence: Ay ya da güneşin görünen deviniminde gelip geri döndükleri yer ya da daire.

. İlkbahar ekinoksu: Güneşin ekvatorun kuzeyine çıktığı âna derler. Koç noktası.

. Semt: Güney açısı. Ufuk koordinat sisteminde, bir yıldızın güney doğrultusuna göre açısal uzaklığı.

. Nadîr: Ayakucu noktası. Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun altında olanı.

. Semt-i re’s: Zenit, baş ucu noktası. Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun altında olanı.

. Meyl-i evvel: Ekvatorun kutuplarından geçen büyük daireden, ekvatorla ekliptiğin arasında olan yaylar.

. Sonbahar ekinoksu: Güneşin ekvatorun altına indiği an. Terâzi burcunun olduğu nokta.

. Nokta-i inkılâb: Dönüm noktaları (solstice). Gecelerin uzamadan kısalmaya (22 Aralık, inkılâbü’ş-şitâvî / kış dönencesi) ya da kısalmadan uzamaya (22 Haziran, inkılâbü’s-sayfî / yaz dönencesi) dönmesi olayı ve bu dönemin olduğu tarih.

. Doğu genişliği: Gök cisimlerinin doğduğu noktanın, tam doğu noktasına olan açısal uzaklığı.

. Batı genişliği: Gök cisimlerinin doğduğu noktanın, tam batı noktasına olan açısal uzaklığı.

. Hatt: Gezegenin ekliptik üzerindeki özel konumları.

. Meyl-i sâni: Ekliptiğin kutuplarından geçen büyük daireden, ekvatorla ekliptiğin arasında olan yaylar.

. Nokta-i maşrık: Nokta-i tulû‘: Doğu noktası, doğu ılım noktası. Ufuk dairesinin ekvatoru kestiği noktalardan doğu tarafında olanı.

“**Takıyyüddîn Râsıd**’in görüşüne göre; Zodyak (mıntakatü’l-burûc), meyl-i küllî’den geçip uzun bir aradan sonra kademeli olarak, ufuk-ı istivâya aynı hizada olup diğer gezegenlerin mıntıkaları da onun gibi aynı hizada olmakla Güneş batıdan doğmuş olur. Nitekim bu gün bile, altmış altıncı enlemde (ard-arz) Güneş batıdan doğmaktadır” deyip [güneşin batıdan doğmasını ilmî gerekçelere dayandırarak] böyle açıklasa. Amr kendi görüşünde ısrar ederek; “Konuyu bu şekilde açıklamak mümkün ve doğru değildir. Eğer mümkün olacaksa, hanımım boş olsun” diye şart koşsa. Bu durumda Amr’ın hanımı boş olur mu?

. Nokta-i inkılâb: Dönüm noktaları, gündönümü. Gecelerin uzamadan kısalmaya (22 Aralık, inkılâb-ı şitâvî / kış dönencesi) ya da kısalmadan uzamaya (22 Haziran, inkılâb-ı sayfî / yaz dönencesi) dönmesi olayı ve bu olayın olduğu tarih.

. Nokta-i mağrib: Batı noktası, batı ılım noktası: Ufuk dairesinin ekvatoru kestiği noktalardan batı tarafında olanı.

. Arz-ı iklîm-i rü’yet: Görünen iklim enlemi. Görünür gök (ortası) dairesi (daire-i vasatı’s-semâi’r-rü’ye) üzerinde, zenit ile ekliptik arasındaki veya ufuk ile ekliptiğin kutbu arasındaki yay.

. Esîr (): Kâinâtı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden, fizikçilere ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü farz olunan, tartısız, elastiki ve akıcı hafif bir cisim.

. Gayetü’l-meyl: En büyük eğim: Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. Eski anatomiye göre bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en uzak noktalarıdır. Kuzeydeki nokta yaz dönencesi olarak adlandırılır ve Yengeç burcunun başlangıcıdır. Güneydeki nokta ise kış dönencesi olarak adlandırılır ve Oğlak burcunun başlangıcıdır.

Yükselme dairesi (daire-i irtifâ), ufuk dairesini dik açılarla (zevâyâ-yı kaime) iki noktadan kesmiştir ki bu noktalar sabit olmayıp ufuk dairesi üzerinde yıldızın ve güneşin hareketli bulunması (intikal) sebebiyle yer değiştirirler. Bunların her birine (nokta-i semt) derler. Bu noktalarla doğu ve batı noktaları arasında ufuk dairesinde meydana gelen açıya (kavs) da, nadîr noktası (kavs-i semt) derler. Bu iki nokta (nokta-i semt) ile güney ve kuzey noktaları arasında bulunan açıya ise, başucunun bütünü (zenit; tamam-ı

semt) derler. Ve bu yükseklik dairesi (daire-i irtifâ), meridyen dairesidir ki (daire-i nısf-ı nehâr) bir gün ve gecede iki kez çakışır.

Sekizinci daire: dikaçıklık dairesidir. (daire-i meyl) Bu da, hareketli büyük bir dairedir. Ekvatorun (hatt-ı istivâ/ muaddelü'n-nehâr) iki kutbundan geçmiştir. Ekvatordan yıldızın uzaklığı (bu'd-ı kevkeb) ve burçlar kuşağının eğimi (meyl-i mıntıkatı'l-burûc) bununla bilinmiştir. Buna, birinci cüz'î eğim (meyl-i evvel) dairesi de denilmiştir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri feleklerde ve yeryüzünde meydana gelen hâdiseleri tespit etmek ve bunların birbiriyle bağlantısını açıklamak için, âlem küresi üzerinde çeşitli dairelerin kutupları ile birlikte mevcut olduğunu ispat etmişlerdir. Sonra bu meşhur daireleri iki kısma ayırıp; bir kısmını büyük daireler (devâir-i ızâm) bir kısmını küçük daireler (devâir-i sıgâr) addetmişlerdir. Büyük daire (daire-i azîme) odur ki; -yukarıda açıklandığı üzere- âlem küresini ortadan ikiye ayırıp merkezi hiç şüphesiz âlemin merkezidir. Küçük daire (daire-i sagîre) odur ki âlemi iki eşit kısma ayırmaz. Bunlardan bir kaçı kendi küresine oranla büyük ise de, onlara küçük daire denir. Değirmi kuşaklar (manâtık-ı tedâvir) gibi.

Onuncu daire: görünür gök (ortası) dairesidir. (daire-i vasat-ı semâ-i rü'yet) Bu daire, burçlar kuşağının (mıntıkatü'l-burûc; felekü'l-burûc) ve ufuk dairelerinin (daire-i ufuk) kutuplarından geçmiştir. Bunun iki kutbu, doğuş noktası (nokta-i tâli'; nokta-i maşrık) ve batış noktalarıdır. (nokta-i gârib; nokta-i mağrib). Ufuk dairesi ile ekliptik (kutb-ı mıntıkati'l-burûc) arasında ya da aksiyle bu dairede oluşan dar açı (kavs-i aksar), görünen iklim enlemidir. (arz-ı iklîm-i rü'yet) Bu bölümde büyük daireleri (devâir-i ızâm) açıklamakla yetinip kalan küçük daireleri yeri geldikçe îzah etmek bize daha hoş geldi.

Yükselme dairesi (daire-i irtifâ), ufuk dairesini dik açılarla (zevâyâ-yı kaime) iki noktadan kesmiştir ki bu noktalar sabit olmayıp ufuk dairesi üzerinde yıldızın ve güneşin hareketli bulunması (intikal) sebebiyle yer değiştirirler. Bunların her birine (nokta-i semt) derler. Bu noktalarla doğu ve batı noktaları arasında ufuk dairesinde meydana gelen açıya (kavs) da, nadîr noktası (kavs-i semt) derler. Bu iki nokta (nokta-i semt) ile güney ve kuzey noktaları arasında bulunan açıya ise, başucunun bütünü (zenit; tamam-ı semt) derler. Ve bu yükseklik dairesi (daire-i irtifâ), meridyen dairesidir ki (daire-i nısf-ı nehâr) bir gün ve gecede iki kez çakışır.

Dokuzuncu daire: enlem dairesidir. (daire-i arz) Bu da hareket eden büyük bir dairedir. Burçlar feleğinin iki kutbundan geçip o hattın baş tarafından

geçmiştir ki o hat âlemin merkezinden gelip yıldızın merkezinden (merkez-i kevkeb) geçer ve burçlar feleğinin yüzeyine kadar çıkmıştır. Enlem dairesi ile, yıldızın enlemi bilinmiştir. Ekvatordan (muaddilü'n-nehâr), burçlar feleğinin ikinci cüz'î eğimi (meyl-i sâni) bununla bulunmuştur.

Doğan yıldızların ufuktan gün ortasına gelinceye kadar tedrîcen yükselen kısımlarının parça parça doğması ve yine tedrîcen batıya doğru gitmesi ve yıldızın dönüşü boyunca büyüklüğü aynı olduğu halde doğuşu ve batışı ânında yeryüzündeki nem ve sisin etkisiyle farklı ve büyük görünmesi, daima yeryüzünden göğün yarısının ya da yarısına yakınının görünmesi, yıldızların doğuda yaşayanlar üzerine batıdakilerden önce doğması ve batması, Ay ve Güneş tutulmalarının, hesaplanan zamanlarda aksamadan meydana gelmesi, daima kuzeye giden bir kişiye göre, kutup yıldızı ve kuzeydeki diğer yıldızların yüksekliği sürekli artması, buna karşılık güney yıldızlarının sürekli alçalması, daima güney istikãmetinde giden bir kişiye göre, aynı yöndeki kutup yıldızı ile güneydeki yıldızların yüksekliğinin artması, kuzey yıldızlarının sürekli alçalması, gemilerde seyahat edenlerin denizin yumruluğunun örttüğü sahillerin ve dağların öncelikle yüksek kısımlarını görmeleri, karaya yaklaştıkça alçak kısımlarını da peyderpey görmeleri, yıldızların görünme süresinde yükselme ve alçalma zamanlarının eşit olması, güneşin ekinoks çizgisi (muaddilü'n-nehâr) üzerinde iken gece ve gündüz birbirine eşit olduğunda [21 Mart ve 23 Eylül tarihlerinde], doğarken ve batarken oluşan gölgenin bir doğru çizgi üzerinde batıya ve doğuya doğru eşit büyüklükte olması, bütün bu sayılanlar yerküre ile göklerin yuvarlak ve küresel olduklarının delilleridir. Ay tutulduğu sırada ay üzerinde daire şeklinde beliren şeyin yerkürenin gölgesi olması yeryüzünün küre şeklinde olduğunun açık delilidir. Çünkü yeryüzü yuvarlak olmayıp **[32/a]** üçgen, kare ve veya altıgen şeklinde olsaydı, ay tutulmasında ay yüzeyine yansıyan gölgenin de dairesel şekilde olmayıp üçgen, kare vey altıgen gibi bahsi geçen şekillerden biri olarak görülmesi lâzım gelirdi. Halbuki tutulmalarda gözlenen gölge, daima daire şeklinde görülmüş ve hiçbir zaman bunun aksi vaki olmamıştır.

İKİNCİ FASIL

Burçlar sahibi göğü; burçların şekillerini ve isimlerini, burçlar üçgeninin (müsellesât-ı burûc) tabiatlarını, sabit yıldızlardan ayın menzillerine çıkmasını ve gök cisimlerinin birbirine olan mesafelerini dört madde ile bildirir.

Birinci Madde

Sekizinci feleği bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Feleklerin ve unsurların on üç tabakası birbirini kuşatmış olup bunlardan her biri diğerine teğet olarak çakışmıştır ki söz konusu felekler ve unsurlar arasında en ufak bir zerre kadar boşluk kalmayıp her tarafı tamamen doludur. Bunların hepsi başka dönüp, senin vücuduna kabuk ve zarf olmuşlardır.

Şu halde dışta bulunan zarfın, yukarıdaki maddelerde anlatıldığı üzere büyük felektir. Onun hemen içinde bulunan kabuğu sekizinci felektir ki burçlar feleği ve sabit yıldızlar feleği namı ile meşhurdur. Büyük feleğin boşluğunda durup sabit olması ile anılır. Merkezi, âlemin merkezi olup kutbu, âlemin kutbundan 23.5 derece eğimli ve paralel iki yüzeyle kuşatılmış olup kürevî bir cisimdir.

Dışbükey (muhaddeb; konveks) sathının üzerinde bulunan en büyük feleğin içbükey (muka‘‘ar; konkav) yüzeyine temas ile dolmuştur. İçbükey boşluğunda olan Zuhal feleğinin dışbükey (muhaddeb) sathına temas etmiştir. Gezegenler ve sayısız sabit yıldızlarla parlatılıp süslenmiştir. Hayallerle şekillenen on iki burçla nakışlanır gibi renklerle zînetlenmiştir.

Sekizinci felek, umumî eksen (muharrikü’l-küll) olan felekler feleği (büyük felek) ile âlemin merkezi çevresinde doğudan batıya hareket edip; bütün uyduları (mürâfakât) ile birlikte yirmi dört saatte bir devresini tamamladığından başka; kendine mahsus hareketiyle âlemin kutbunun hârici olan kutbu üzere ve ekvatordan gayrı iki tarafa kendi kutbu kadar eğimli mıntıkası üzere batıdan doğuya yavaş hareketlerle döner. Ve âheste hareketiyle onunla birlikte harekete geçen sabit yıldızları gittiği yöne doğru topluca alıp gider. Güneş senesiyle yetmiş yılda kendi bölgesi (mıntıka) kısımlarından, ancak bir derece yol almış olur. Bu durumda iki bin yüz senede, ancak bir burcu geçmiş olur ve yirmi beş bin iki yüz senede bir büyük devresini tamamlamış olur.

Filozoflar demişlerdir ki; bu süre tamamlandığında, karada ve denizdeki bütün varlıklar değişir. Âlemdeki her şey, onun sırlarını en iyi bilen Allah'ın takdiriyle baştan aşağı değişip yenilenmiş olur.

Sekizinci feleğin altında da, başka küçük feleklerin bulunduğunu varsaymaya lüzum olmayıp ancak büyük dairelerden burçlar dairesi **[36/a]** bu feleğin yörüngesinde, iki kutbu arasında bulunduğu farz olunup oniki burcun şekillerinin, bu kuşağın bizzat kendinde olduğu tayin olunmuştur.

Yukarıda bahsi geçen altı büyük dairenin de, sekizinci feleğin iki kutbu üzerinde kesiştikleri farz edilip sekizinci feleğin sözünü ettiğimiz altı daire ile kavun veya karpuz kabuğu üzerindeki çizgiler şeklinde on iki kısma ayrılıp bunlardan her birine ayrı isim verilerek müstakil bir burç kabul edilmiştir. Mesela koç burcu (burc-ı Hamel; ram/aries) denilmiştir.

İkinci Madde

Gözetlenip tespit edilmiş yıldızlar (kevâkib-i mersûde) ile bulunan burçların isimlerini, şekillerini ve dört üçlünün (müsellesât-ı erba'a)[478] tabiatlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri (ehl-i hey'et) demişlerdir ki on iki burcun (burûc-i isnâ aşer) her birinde mesela, kavun şeklinin her bir bölümü ortasındaki gibi, yani sekizinci feleğin on iki kısmının orta bölümünde, tespit edilmiş yıldızların (kevâkib-i mersûde) topluca görünümleri bir şekle benzer görülüp o görünüm burçların isimlerine isim verme sebebi sayılmıştır. Mesela, koç burcu (burc-ı hamel); sekizinci feleğin sahasında öyle bir dilim (hisse) şeklini andırır ki; onun ortasında gözlemlenen yıldızlar, birer çizgi ile birbirine bağlansa, ondan koç şekli görünür. Nitekim, diğer burçların isimlendirilmeleri de bunun gibi olmuştur.

Sekizinci feleğin boşluğunu tamamen dolduran sayısız yıldız kürelerinden eski filozofların gözlemlerine göre, toplam bin yirmi iki ışıklı yıldızı (kevâkib-i münîr) ihtiva eden ve çeşitli canlılara ve başka şeylere benzer kırk sekiz sûret bulunduğu tahayyül edilmiştir ki üç yüz kırk altı gözlemlenmiş yıldızı ihtiva eden on iki sûret, herkesçe bilinen on iki burca isimlerini vermiştir.

Sözü edilen sûretlerin yirmi bir tanesi kuşağın (mıntıka) kuzeyinde olup onlarda üç yüz altmış altı yıldız tesbit edilmiştir. Kırk sekiz sûretin geri kalan on beşi, kuşağın (mıntıka) güneyinde olup gözetlenenlerden üç yüz on altı yıldızın da bu sahada olduğu belirlenmiştir. Bu şekilde, yukarıda sözü edilen bin yirmi iki yıldız tamamen belirlenmiş olmaktadır.

Ek (Zeyl):[479]

Bilinmelidir ki merhum müellif İbrahim Hakkı Hazretleri'nin söylediği gibi yıldızlar iki kısma ayrılmakta olup bunlardan bir kısmına sabit yıldızlar, diğerlerine de gezegenler adı verilmektedir.

Bir kısım yıldızlara sabit denilmesinin sebebi şudur ki bunların birbirine olan uzaklığı daima eşit olup bunlar arasındaki mesafenin hiçbir zaman artıp eksilmemesi sebebiyle bu ismi almışlardır. İşte onlar bu bölümde anlattığımız sabit feleklerdir.

Diğer kısımdakilere gezegenler tabir edilmesinin sebebi şudur ki bu gezegenler başka başka yürüyüp hareket ettikçe birbirine bazen uzak ve bazen de yakın olurlar. Bunların tamamı yedi gezegendir ve her biri ayrı bir felekte bulunur. İş bu gezegenler, bazen bir yerde toplanıp küme olup ufuk dairesinin birbirine karşı olan derecelerinde karşı karşıya gelirler.

Sabit yıldızların sayısına gelince; sonraki dönem filozoflarına göre, bin yüz on iki adet olup bunların ışıklı cisimler oldukları delillerle isbat edilmiştir.

Bunların birbirinden ayırt edilip her birine ayrı isim verilmesi imkân dahilinde olmadığından, bilginler [bu sahanın mütehassısları] bunlar içindeki grupları altmışa bölmüş ve bunların her birine belli bir şekle göre isimler vermişlerdir. Söz konusu isimlendirmede öncelikle, eski filozoflardan meşhur olanların adları tercih edilmiştir. Sonra bazı hayvan, bitki ve âlet isimleri verilmiştir.

[Yukarıdaki maddede] tasvir olunan felekleri gösterir küre şeklinde görüleceği üzere (sözü edilen) seksen şeklin her biri, esasen birkaç yıldızdan ve varsayılan bir topluluktan ibaret olup bunların on ikisi burçlar kuşağında bulunmaktadır. Sayılan yıldızlardan üç yüz kırk altısını ihtiva eden on iki burcun isimleri şunlardır:

Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Aslan, Başak, Terazi, Akrep, Yay, Oğlak, Kova, Balık.

Burçlar kuşağının kuzeyinde ise üç yüz altmış yıldız gözlemlenmiş olup bunlardan ancak yirmi biri çeşitli sûretlere benzetilmiştir. İsimleri şunlardır:

Küçük Ayı, Büyük Ayı, Tinîn, Keykavus, Avâh, Câî, Sülbük, Kuş, Kürsî Sahibi, Bersâvuş, Mümessik, Hevâ, Hayyetü'l-Hevâ, Sehm, Akâb, Nesr, Delfin, Birinci Kısrak, İkinci Kısrak, Mir'ât-ı Müselsile, Müselles-i Şimâlî.

Güneydeki dört yüz altı yıldıza gelince; bunların da yirmi yedi tanesi çeşitli sûretlere benzetilmiş olup isimleri şunlardır:

Kaytas, Cebbâr, Nehir, Tavşan, Büyük Köpek, Küçük Köpek, Gemi, Şucâ‘, Batya, Karga, Kaytoros, Seb‘ (Siba’), Muhammere, İklîl, Kuzey Balığı, Ankâ, Garnavuk, Gulâm-ı Hindî, Tâvus, Hurma, Müselles-i Cenûbî, Deniz Köpeği, Kurtçuk, Kanatlı Balık, Ejderhâ, Karga, Nûh Güvercini.

Bu tertip üzere yukarıda isimlerini saydığımız yıldızlar, toplam altmış adet olup bu şekillerde bin yüz iki yıldızın var olduğu hesap edilmiştir. Ancak bunların sadece gözle görülebilenler olması iktizâ eder. Farazâ, saman yolunda bulunan yıldızların sayıları tespit edilememiş olması hasebiyle yıldızların bazısının büyük ve bazısının da küçük görünmeleri sebebinin, yeryüzüne olan mesafeleriyle ilgili olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir. (Zeyl burada sona erdi.)

Burçlar kuşağında (mıntıkatü’l-burûc) bulunup bazı şekillere benzetilmekle meşhur olan yıldızların [iklimlerle olan ilgisine göre, üçerli guruplar halinde] isimleri şöyledir: Koç (hamel), Boğa (sevr; bull, taurus) ve Cevzâ (twins; gemini). Bu sonuncusuna İkizler burcu da derler. Yengeç (seretân), Aslan (esed) ve Başak (sünbüle). Sonuncuya Azrâ (Kız Burcu) dahi derler. Terâzi (mîzân), Akrep ve Yay (kavs). Sonuncuya Atan veya Atıcı (râmi) de derler. Oğlak (Cedy), Kova (delv) ve Balık (hût). Sonuncuya Semektân da derler.

Bahsi geçen burçların altısı ekvator dairesinin (daire-i mu’addelü’n-nehâr) kuzeyinde bulunur ve bunlara, kuzey burçları (burûc-i şimâliyye) denir. Diğer altısı dahi güney yarımkürede bulunur ve bunlara da, güney burçları (burûc-i cenûbiyye) denir. Kuzey burçları; Koç (hamel), Boğa (sevr), İkizler (cevzâ), Yengeç (seretân), Aslan (esed), Başak (sünbüle). Güney burçları; Terâzi (mîzân), Akreb, Yay (kavs), Oğlak (Cedy), Kova (delv), Balık (hût). On iki burcun dördüne değiştiren (munkalibe), dördüne sâbite, dördüne de cesetlenen/vücutlanan (mütecesside) derler.

Değiştirenler (burûc-i munkalibe); Koç, Yengeç, Terazi ve Oğlak burçlarıdır. Bu dördüne şu sebeple değiştiren denir ki bunlarda zaman bir mevsimden bir mevsime geçer. Nitekim Güneş Koç burcunda iken, zaman kıştan bahara döner, Yengeç burcuna girince zaman, bahardan yaza döner, Terazi’ye girdiği vakit, zaman yazdan Sonbahar’a dönmüş olur. Neticede Oğlak burcuna girince, zaman Sonbahar’dan tekrar kışa döner. Şu halde, Koç burcunun başlangıcına İlkbahar noktası (i’tidâl-i rebî’), Yengeç burcunun başlangıcına yaz dönümü (inkılâb-ı sayfî), Terazi’nin başlangıcına

Sonbahar noktası (i'tidâl-i harîfî) ve Oğlak burcunun başlangıcına da kış dönümü (inkılâb-ı şitâvî) derler.

Sabit burçlar; Boğa, Aslan, Akrep ve Kova'dır. Bunlara şu sebeple sâbite denilmiştir ki; **[36/b]** ne değiştirenler gibi değişme noktasında kalırlar, ne de cesetlenen-vücutlanan (mütecesside) gibi iki halde karışık olurlar.

Cesetlenen/vücutlanan burçlar (mütecesside); İkizler, Başak, Yay ve Balık burçlarıdır ki bunlara mütecesside denilmesinin sebebi şudur; Güneş söz konusu burçların paralelinde iken, bunların her birinde zaman, içinde bulunduğu durum ile diğer durum arasında karışmış olur. Nitekim, İkizler burcunda zaman İlkbahar iken, yaz mevsimine dönüp yazla karışmış olur. Başak burcunda ise zaman, yazda iken Sonbahar'a karışmış olur. Yay burcunda Sonbahar'da iken, kış mevsimi ile karışmış olur. İkizler'de ise, kış mevsiminde bulunurken İlkbaharla karışmış olur.

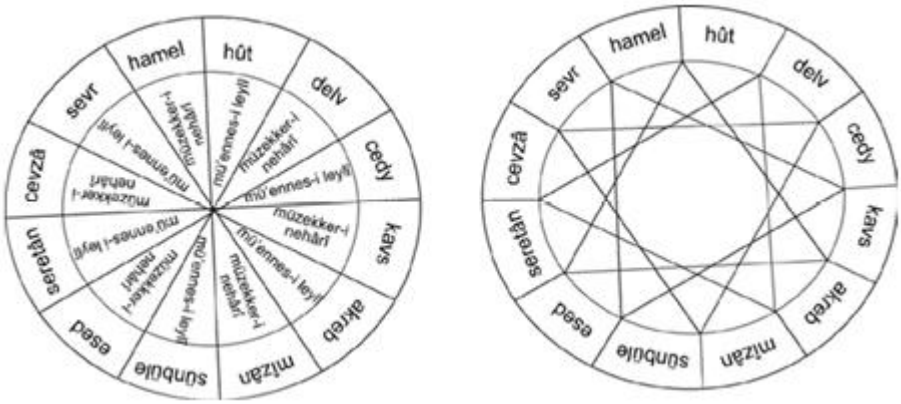
Burçların Durumları	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Değiştiren (Munkalibe)	Koç	Yengeç	Terazi	Oğlak
Duran (Sâbite)	Boğa	Arslan	Akrep	Kova
Karıştıran (Mütecesside)	İkizler	Başak	Yay	Balık

Sonraki dönem filozoflarına göre; on iki burçla yedi gezegen, dört esas unsur (toprak, ateş, su ve hava) gibi, her biri diğerlerinden farklı tabâatlara sahiptir ki onlar her üç burcu [diğerlerine nazaran] değişik tabiatta bulup buna *burçlar üçlüsü* (müsellesât-ı burûc) demişlerdir. Mesela; Koç, Aslan ve Yay burçlarına *ateş üçlüsü* (müsellese-i nâriye) derler. [Sonraki dönem filozoflarına göre] bunlardan her birinin tabiatı sıcaklık ve kuruluktur.

Boğa, Başak ve Oğlak burçlarına *toprak üçlüsü* (müsellese-i turâbiyye) derler ki bunların her birinin tabiatı, soğukluk ve kuruluktur. İkizler, Terâzi ve Kova burçlarına *hava üçlüsü* (müselles-i hevâiyye) derler ki bunların her birinin tabiatı sıcaklık ve rutûbettir. Yengeç, Akrep ve Balık burçlarına ise *su üçlüsü* (müsellese-i mâiyye) derler ve bunların her birinin tabiatı rutûbet ve soğukluktur. Bu durumda on iki burcu; *ateş tabiatlı burçlar* (nârî), *toprak tabiatlı burçlar* (türâbî), *hava tabiatlı burçlar* (havâî) ve *su tabiatlı burçlar* (âbî) şeklinde sınıflandırmışlardır.

Bir diğer mesele şudur ki on iki burcun bazısı erkek (müzekker) ve bazısı dişi (mü'ennes) tabiatlıdır ve bunlardan bir kısmı gündüze, bir kısmı da geceye nispet edilmiştir. Burçlardan altısı erkek, altısı dişi tabiatlıdır. Erkek tabiatlı burçlar; Koç, İkizler, Aslan, Terazi, Yay ve Kovadır. Bunlar tek burçlardır (burûc-ı müfrede.)

Dişi tabiatlı burçlar; Boğa, Yengeç, Başak, Akrep, Oğlak ve Balıktır. Bunlar çift burçlardır (burûc-i müzevvece.) Koç burcundan başlayarak sırası ile sayarken; burçların biri erkek, diğeri dişi kabul edilir. On iki burcun erkek ve dişi oluşu, bu metotla sayılır. O halde; nârî üçlü ve havâî üçlü aynı zamanda erkek tabiatlı burçlar olup hâkî üçlü ve âbî üçlünün ise dişi tabiatlı oldukları kabul edilmiş ve erkek tabiatlı burçlar gündüze, dişi tabiatlılar ise geceye nispet edilmiştir.

Üçüncü Madde

Sabit yıldızlardan olan ayın konak yerlerini, isimleri ve şekilleriyle birlikte, burçlar feleğinde olan mekânları ile **[37/a]** kırkıncı enlemde doğma batma noktalarını, vakitleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki Hak teâlânın Kelâm-ı Kadîm'inde; "**Ay için de bir takım menziller** (yörüngeler**) tayin ettik**" (Yâsin 36/39) buyurduğu konak yerleri, yirmi sekizdir ki burçlar feleğinde burçlar dairesi yakınında bulunan, gözetlenip tespit edilmiş sabit yıldızlar olup burçlar kuşağının (mıntıkatü'l-burûc) yakınında ay kendi feleğinin kuşağında, batıya doğru hareket ederken, koç burcunun yarısında Güneş ile karşılaşınca, her gece ayrı bir yıldızla berâber bulunur ve o yıldız, konak (menzil) kabul edilir.

Ay, hızlı hareket etmesi sebebiyle, on iki burcu yirmi sekiz günde devredip dolanarak, tekrar aynı yerine geldiğinden, menzillerin toplamı (menâzil-i kamer) yirmi sekiz konak şeklinde tespit olunmuştur. Ayın

uğradığı ilk konak Şeretân (şeretayn; alsharatân/xartân), son uğrak menzili ise Reşâ[480] olarak isimlendirilmiştir. Ve bu iki konağın arası, on iki derece elli iki dakika olmakla on iki burcun her biri, söz konusu yirmi sekiz konaktan iki menzil ve üçte bir menzili yaklaşık olarak hâvî bulunmuştur. Bu konu, altı sene önce yazmış olduğumuz manzumemizde şöyle anlatılmıştır:

Manzume [Ayın Menzilleri]
1-Allâh adıyla başlarız haberi
Kıldı takdîr şems ile kameri
2-Hamdü li'llâh Habîbine salavât
Şems ü Mâh eyledikçe hoş harekât
3-Ba'dehu Hakkı dir ey ehl-i hitâb
Ehl-i hey'et sözüncedir bu kitâb
4-Nazm kıldım kitâb-ı mu'teberi
Didim ismin menâzil-i kameri
5-Oldı ebyâtı cümle yüz doksan[üç]
Bin yüz altmış beş idi sâl ey can
6-Çarh-ı sâmin ki on iki bölinür
Her bölükde otuz sehim bulunur
7-On iki burcı on iki ay olur
Üç bahâr olur dahi yaz olur
8-Üç harîf olur üç dahi kışdır
Çâr fasl on iki ay olmuşdur
9-Evvel Âzer ikinci Nîsândır
Üç Eyâr râbi'i Hazîrândır
10-Hâmis oldı Temmûz ü sâdisi Âb
Oldı Eylûl sâbi'i be-hesâb
11-Sâmin ü tâsi' oldı Teşrîneyn
Kış dû Kânûn ü yek Şubât ey zeyn
12-Gelmeden kevn burûc evâ'iline
On gün akdem şuhûr-ı rûm biline
13-On iki burca bunlar esmâdır
Bir hamel iki sevr ü cevzâdır
14-Seretân u esedle sünbüledir
Burc-ı mîzân ü akrebi biledir
15-Kavs ile cedy ü delv ü hût anılur

Yıl başı evvel-i hamel sayılur
16-Çünki şeş burc otuz pâyı geçmiş
Bil, yıl eyyâmın üç yüz altmış beş
17-Çarh-ı sâmindedir bu kısm-ı rüsûm
Andadır cümle sâbitân-ı nücûm
18-Devr-i şarkî serî-i seyrândır
Hep tulû‘ u gurûb u devrândır
19-On iki burc yirmi dört sâ‘at
İçre bir devri hatm ider râhat
20-Çün döner nısf-ı burc bir sâ‘at
Sâ‘at on beş derecedir âdet
21-Çarh-ı çârümde gün musanna‘dır
Evsatında zemin murassa‘dır
22-Ol felek devr ider Güneş seyri
Anda yok necm ü şemsden gayrı
23-Garbdan şarka gün gider her gün
Üç yüz altmış beşinde biri göğün
24-Seyr ider şems günde bir derece
Ayda bir burcı kat‘ ider bilece **[37/b]**
25-Çün tahavvül ider her ay birine
Yıl, tamâmında hem gelür yerine
26-Rûz u[481] şeb hatt-ı istivâda sivâ
Arzı kırk cüz’ olan mekânda ola
27-Evvel-i Cedîye gelse gün rahşân
Zemherîr ibtidâsıdır o zamân
28-Sâ‘at-i şeb o gice on beş olur
Gündüzün sâ‘ati dokuzı bulur
29-Pes, gice günden altı sâ‘at alur
Üç gün üç gice bir karâra kalur
30-Ba‘dehû gün be-gün, gün atvel olur
Tâ hamel evvelin bu şems bulur
31-Nakledende gün evvel-i hamele
Gice gündüz berâberine gele
32-Gün doğandan batana dek o zamân
On iki sâ‘at ola bî-noksân
33-Gün batandan doğana dek gice hem
On iki sâ‘at olan olmaya kem

34-Hem yine gün be-gün atvel olur
Seretân evvelin Güneş ki bulur
35-Sâ‘at-i rûz o günde on beş olur
Ol şebin sâ‘ati dokuzı bulur
36-Pes, gündüz şebden altı sâ‘at alur
Üç gün üç gice ol karâra kalur
37-Ba‘dehû gün be-gün şeb atvel olur
Tâ ki mîzânın evveline gelür
38-Gelse mîzânın ibtidâsına gün
Rûz u şeb hem berâber olur o gün
39-Çün hamel evveliyle bu birdir
Şark u garb ikisine bir yerdir
40-Pes, yine gün be-gün şeb atvel olur
Tâ Güneş Cedy’in evveline gelür
41-Yılda bir yol bu devri dâ’imdir
Arzı mîmde bu tavrı kâ’imdir
42-Çarh-ı çârümde şems her nicedir
Hem kamer bu felekde öylecedir
43-Çarh-ı evveldedir kamer mir’ât
Ol musaykal kesîfdir bi’z-zât
44-Cirm-i şemsin ziyâsı dâ’imdir
Şems ile nûr-ı Mâh kâ’imdir
45-Cirm-i Meh muzlim ü müdevverdir
Ol Güneşden yana münevverdir
46-Câyı çün günle arzın arasıdır
Arza doğrı muhâk karasıdır
47- İrtesi gice çün Hilâl görinür
Nurlı yandan bize hayal görinür
48-Gün be-gün ay Güneşden olub ırak
Arza doğrı yüzi olur berrâk
49-Çârde menzilin Meh eylese seyr
Şems ü Meh beynine karîb ola yer
50- Şems ile Mâh hoş mukabil olur
Görinüb nûrı, Bedr-i kâmil olur
51-Çünki mir’ât-ı şemsdir bu kamer
Zulmet-i leyli nûr-ı mahz eyler
52- Şemse oldukça mukarreb hem ay

Azar azar görünse nûrsuz cây
53-Çün bulur hem o şems-i tâbânı
Bize doğrı döner donuk yanı
54-Ayda bir yol bu devr-i dâ'imdir
Bu muhâk u bu Bedri kâ'imdir
55-On iki burcı gün keser bir yıl
Kat' ider Meh bir ayda cümleyi bil
56-Garbdan şarka hem kamer dolaşır
Günde on üç derece yer ulaşır
57- Şems ile çün Kamer muhâk bulur
İrtesi gice ay mukaddem olur [38/a]
58-Günde on iki cüz' o şems geçer
On iki burc bist heşt ölçer
59-Pes, menâzil yirmi sekiz olur
Her birine nişânı yıldız olur
60-Her nişânın bir ismi resmi var
Say müretteb yeriyle, bil ey yâr
61-Şerateyn u Butîn ü Pervîn-i şâ'
Deberân Hak'a Hen'a ile Zirâ'
62-Nesre vü Tarfe Cebhe vü Zebre
Sarfe, Avâ, Simâk u pes, Gafre
63-Hem Zebânâ vü ba'dehû İklîl
Kalb u Şevl-i Ne'âyimi hoş bil
64-Belde Zâbih Bel' Su'ûd Ahyâ
Pes, mukaddem mu'ahhar oldı Reşâ
65-Gökyüzünde "Menâzil-i kameri"
Bilmek istersen eyle şeb nazarı
66-Gözle hem âfitâb-ı tâbânı
Çün bulur ibtidâ-yı mîzânı
67-Ol gün oldukça Şems ufukda ayân
Nokta-i maşrık oldur eyle nişân
68-Hem idende o gün ufukda gurûb
Nokta-i mağrib ol yeri bil hûb
69- İki yandan dü nokta evsatı al
Kıl nişan nokta-i cenûb u şimâl
70-Kıl bu dört nokta evsatın tahmîn
Heşt nokta ufukdan it ta'yîn

71-Ufku farzet üç yüz altmış pây
Pes, tulû‘ u gurûbı ondan say
72-Kırk derece arzda menâzil tâ
Ol ufukdan bu resme doğa bata
73-Çün yarım sâ‘at ol şeb ide mürûr
İbtidâ-yı menâzil ide zuhûr
74-Nokta-i maşrıkın şimâlinden
Hem igirminci cüz’ hilâlinden.
75- Şerateyn iki necm-i âlîdir
Biri cenûbî, biri şimâlîdir
76-Bir zirâ‘ ikisi arasını say
Bist ü heşt hameldir onlara cây
77-Ol cenûbî yanında râsıhdır
Bir küçük yıldız ismi Bâtıh’dır
78- Şerateyn’den mu’ahhar ola Berâh
Hem Butîn ol ikinci menzil-i mâh
79-Nokta-i maşrıkın şimâline bak
Noktadan doğan kırk derece ırak
80-Üç küçük necmdir müselles-vâr
Burc-ı Sevr’in önünde buldı karâr
81-Çün iki sâ‘at ol şeb ide ubûr
Ülker üçünci menzil ide zuhûr
82-Nokta-i maşrıkın şimâlinden
Hem otuz derece kemâlinden
83-Hûşe şeklinde altı kevkebdir
Sevr’in igirmi dördi mansabdır
84-Ol şeb üç sâ‘at ü rubû‘da hemân
Doğa dördünci menzil Debrân
85-Noktadan on sekiz derece şimâl
Berk urur necm-i hâmîsi fi’l-hâl
86-Dâl şeklinde penç yıldızdır
Burc-ı Cevzâ’da câyı sekizdir
87-Dört buçuk sâ‘at ol şeb itme hücûm
Menzil-i hâmis ide Hek‘a tulû‘
88-Nokta-i maşrıkın şimâli hemîn
Cüz-i sâminde şekl-i nokta-i şîn
89-Re’s-i Cabbâr adı se necm-i nihân

Burc-ı Cevzâ'da bîstümde ayân.
90-Beş buçuk sâ'at ol şeb itse mürûr
Hen'a altıncı menzil ide zuhûr [38/b]
91-Nokta-i maşrıkın şimâline bak
Noktadan on sekiz derece ırak
92-İki yıldız şimâl u garbı kebîr
Seretân cüz-i hâmîsinde münîr
93-Bekle beş sâ'at ol şeb ile nigâh
Göresin tâ Zirâ'ı heftüm-i mâh
94-Nokta-i maşrıkın şimâline git
Noktadan kırk derece tahmîn it
95-İki rûşen sitâredir be-akab
Garbı Şa'râ-yı şâmî'dir be-lakab
96-Oldur evvel şimâlî bir yıldız
Seretân'dan berîdir on sekiz
97-Olsa sâ'at yedi o şeb-i kâmil
Görinür Nesre heştüm-i menzil
98-Nokta-i maşrıkın şimâline gel
Hem igirmi beşinci cüz'üni al
99-Hurde Encum'den ebr pâresidir
Çâr necm-i murabba' arasıdır
100-İsmi Şûrâ-yı Yemânî'dir bil
Hem Esed evvelinedir hâsıl
101-Çün sekiz sâ'at ol şeb itse güzâr
Görinür Tarfe tâsi' eyle nazar
102-Nokta-i maşrıkın şimâlinden
Hem otuzuncı cüz' kemâlinden
103-İki yıldız biri Esed'dendir
Esedin on beşinde rûşendir
104-Heşt ü nîm sâ'at ol şeb itse mürûr
Âşır-ı mâh Cebh'e ide zuhûr
105-Nokta-i maşrıkın şimâlini al
Tâ igirmi beşinci cüz'ine gel
106-Bir mu'avvec hat üzre dört kevkeb
Ol cenûbî azîm ü rûşen heb
107-Oldı kalbu'l-Esed büyük yıldız
Hem Esed'den biri igirmi sekiz

108-Olsa sâ‘at dokuz buçuk o seher
Zebre’dir on birinci doğa meğer
109-Nokta-i maşrıkın şimâline var
Kıl igirmi beşinci cüz’de karâr
110-Koşa yıldız cenûbîdir rûşen
Sünbüle on beşi ona mesken
111-Çün doğar gün onunla bil doğa
Noktadan Sarfe fark-ı şimâl Ava
112-Sarfe bir necmi evvel-i kadrin
On ikinci menâzil-i Kamerin
113-Hurde-i encum-muhît oldı nişân
Sünbüle âhiridir ana mekân
114-Oldı Ava beş encum-i rûşen
Tutdı mîzânın on beşinde vatan
115-Çün menâzilden on üçüne hemân
Maşrıkından o şeb bilindi mekân
116-Bâkisin mağrib ile bil o zaman
Mağribe bak, o şeb hem eyle nişan
117-Çünki bir sâ‘at ol şeb ide güzâr
Menzil-i çârdehüm ufukda gider
118-Nokta-i mağribe nazar hoş kıl
Batar onda Simâk-ı a‘zeli bil
119-İsmidir Fahze Sünbüle ey can
Resmidir bîst ü pencum-i mîzân
120-Tâ kim üç sâ‘at ol şeb ide duhûl
Panzdehüm Gafre ancak ide nüzûl
121-Nokta-i mağribin şimâlini al
Her igirmi sekiz derecede kal
122-Bir mukavves hat üzre üç kevkeb
Yeridir cüz-i evvel-i Akreb
123-Hem bir ismi Simâk-ı Râmıh’dır
Evsatı Ramh u kendi çârıhdır [39/a]
124-Çâr menzil ale’t-tevâlî ol
On beşinciden evvel ide nüzûl
125- Pes rub‘ sâ‘at olsa ol şeb hûb
Şanzdehüm Zebân’a ide gurûb
126-Nokta-i mağribin cenûbuna var

Andan on dokuzuncı cüz'de batar
127-İki yıldız mukabil ü berrâk
İkisinin arası bir mızrâk.
128-Hem bir ismi de Pelle-i Mîzân
Burc-ı Akreb önidir ana mekân
129-Çün iki sâ'at ola ol şeb-i târ
Ol dem İklîl on yedinci batar
130-Nokta-i mağribin cenûbuna bak
Noktadan hem otuz derece ırak
131-Yer var bî-hat üzre üç kevkeb
Rûşeni oldı cebhetü'l-Akreb
132-Akreb oldı bir ismi hem ey yâr
Burc-ı Akreb'de cây-ı bist-çihâr
133-Bekle sâ'at iki buçuk ola tâ
Hejdehüm kalb-i Akreb anda bata
134-Nokta-i mağribin cenûbunı bul
Otuz üçünci cüz'-i garbını bul
135-Bir mukavves hat üzre üç kevkeb
Sâdis-i burc-ı kavs ana matlab
136-Kalb-i Akreble bile şöyle varub
Nühdehüm menzil oldur ide gurûb
137-Nokta-i mağribin cenûbuna bak
Noktadan kırk dokuz derece ırak
138-Kavs'e yıldızdır ikisi berrâk
Buldı kavsin igirmisinde durak
139-Bekle dört sâ'at ol gice oturub
Bîstümdür Ne'âyim ide gurûb
140-Nokta-i mağribin cenûbunı bul
Otuz üçünci cüz'üdür ana yol
141-Çâr necmi sıgâr u çârı kibâr
Tutdılar Cedy evâ'ilinde karâr
142-Dahi beş sâ'at ol şeb uyuma tâ
Kim igirmi birinci belde bata
143-Nokta-i mağribin cenûbunı al
Tâ igirmi sekiz dereceye gel
144-Kıt'a-ı çarhdır ki sâde olur
Encum etrafına kılâde olur

145-Hem bir adı kılâdedir ey can
Evsat-ı Cedy burcun itdi mekân
146-Ger yedi sâ‘at olsa şeb râyih
Bata bist ü düvüm adı Zâbih
147-Nokta-i mağribin cenûbunı al
Andan on sekizinci cüz’de kal
148-İki yıldız şimâldir a‘zam
Bir küçük necm ânınla adı Ganem
149-Zâbih anı ider gibi kurbân
Evvel-i Delv üçüne oldı mekân
150-Heft ü nîm sâ‘at ol şeb olma melûl
Bîst ü süvvum Belî’dir ide nüzûl
151-Nokta-i mağribin cenûbı nice
Noktadan say igirmi üç derece
152-İki rûşen sitâredir ki karîb
Bir küçük yıldız aralıkda garîb
153-Ol küçük yıldız ol şimâle yakîn
Delv’in on dördidir mekânı hemîn
154-Ger dokuz sâ‘at ol şeb itse güzâr
Bîst ü çârüm Su‘ûd o demde gider
155-Nokta-i mağribin cenûbunı bul
Cüz-i sâmin ufukdadır ana yol
156-Bir mukavves hat üzre üç yıldız
Delv burcunda cây-ı on sekiz [39/b]
157-On buçuk sâ‘at ol şeb eyle nazar
Ahbîh-i bîst ü pençemine seher
158-Nokta-i mağribe garîb ü cenûb
Çâr kevkeb üçi müselles olub
159-Râbi‘i Sa‘d ü hem redîf ana nam
Hâmîsi burc-ı Hût’ı kıldı makãm
160- Şarka bak hem o akşam it tevfîk
İrtifâ‘ıyla her birin tahkîk
161-Kim mukaddem dahi mu’ahhar hem
Doğalar Şems batmadan akdem
162-Bir buçuk sâ‘at akşama var iken
İkisi dahi doğmuş ola ma‘an
163-Nokta-i maşrıkın şimâlinden

Bîst ü pencum cüz’ kemâlinden
164-Doğa fer‘i mukaddem anda ayân
Aslı bir necmdir cenûbî hemân
165-İkisinin arası bir mızrak
Hût’dan panzdehüm o ferga durak
166-Nokta-i maşrıkın şimâline git
Hem otuz bir derece tahmîn it
167-Anda doğmuş ola mu’ahhar nûr
Ferği aslından akdem ide zuhûr
168- İki yıldız ki bu‘dı bir mızrâk
Ferği Hût âhirinde hoş berrâk
169-Şarka bak bul o şeb mahall-i işâ
Doğmuş igirmi sekizinci Reşâ
170-Kalmış iken gurûba bir sâ‘at
Şarkdan doğmuş ola ol râhat
171-Nokta-i maşrıkın şimâlinden
Hem otuzuncı cüz’ kemâlinden
172- İki yıldız ki şarkı ve garbı
Saff-ı encumledir sefîne gibi
173- Şekl-i ihlîlcidir ol gûyâ
Hem Hamel on beşindedir hâlâ
174-Nısf-ı burc-ı Hamel’de olsa muhâk
Meh güneşden bu resme ola ırak
175-Menzil-i evveli olur Şerateyn
Hem bu tertîb ile Reşâ’ya değin
176-Çün igirmi sekiz gün içre Kamer
Bu menâzilden ide cümle güzer
177-Ol igirmi sekiz gün ile gice
Hem geçer Şems günde bir derece
178-Çün igirmi dokuz buçuk gün olur
Şems ile hem Kamer muhâkı bulur
179-Ol sebebden bir ay igirmi dokuz
Gün hesâb olunur öbür ay otuz
180-Ba‘dehû her ne şeb kılınsa murâd
Bu menâzil tamâm olur ta‘dâd
181-Oldığın gice şemse bil derece
Kim ne burcun kaçındadır o gice

182-Kıl hesâb ibtidâ-yı mîzândan
Bil ne mikdârı geçdi Şems andan
183-Geçe bir burcı iki sâ‘at o dem
Heb menâzil doğub batar akdem
184-Pes, her on beş gicede bir sâ‘at
İleri Sâbitân ider sür‘at
185-Kim Güneş her gün iki kursı kadar
Seyr idüb şarka, geç gurûba gider
186-Her ne geçse buna kıyâs olunur
Bu hesâb üzre cümlesi bulunur
187-Çün giçer şems evvel ol Hamel’e
Emr ber-aks olur kolaylı gele
188-Maşrıkından ayân olan kevkeb
Mağribiyle bilinmek olur heb
189-Mağribinden beyân olan el-ân
Maşrıkından bilinmeli o zamân [40/a]
90-Nirden doğsa karşusında batar
Kande batsa mukabilinde doğar
191-Çün menâzil bilindi bi’t-ta‘yîn
On iki burcı bundan it tahmîn
192-Tâ ki seyyâr ü sâbit ola ayân
Kim ne kevkeb ne burcı kıldı mekân
193-Hoş bilindi kevâkib ey Hakkı
Seyr it eflâkı fikr kıl Hakk’ı

Günümüz Türkçesiyle

1-Allah adıyla başlayıp, anlatırız haberi: Güneşle ayın yörüngelerini takdir etti, ol Bârî.

2-Hamd ederiz Allah’a; ol Habib’e salavât. Güneşle ay, intizam üzere ettikçe harekât.

3-Sonra, Hakkı size hitap ederek der ki: Ehl-i hey’et[482] sözüncedir bu kitap.

4-Uğraşıp nazmen yazdım, bu muteber kitabı. İsmini şöyle verdim ki; *Ayın Menzilleri’*dir adı.

5-Beyitlerin tamamı, yüz doksan[üç] oldu. Sene bin yüz atmış beş idi, ey can!

6-Sekizinci felek ki on ikiye bölünür. Her bölükte, otuz iki kısım bulunur.

7-On iki burcu, on iki ay olur. Üç bahar olur, üç yaz olur.

8-Üçü güz olur bunların, üçü de kıştır. Dört mevsimin toplamı, on iki ay olmuştur.

9-Birinci Mart ve ikinci Nisan'dır. Üçüncü Mayıs, dördüncü Haziran'dır.

10-Temmuz beşincidir, Ağustos altıncı. Bu hesaba göre bil ki Eylül'dür yedinci.

11-Sekizinci ve dokuzuncu oldu "Teşrinler." Kış, iki "Kanun" ve bir Şubat'ladır, ey genç!

12-Gün, burçların evveline gelmeden on gün önce, Rûmî aylar biline.

13-On iki burca, şunlar isim olmuştur: Birinci Koç, ikinci Boğa, üçüncü İkizler'dir.

14-Yengeç ve Aslan'dan sonra Başak gelir. Terazi'den sonraki burca, Akrep denir.

15-Yay, Oğlak ve Kova'dan sonra Balık anılır. Yılbaşı, Koç burcunun evveli sayılır.

16-Çünkü bunda altı burç, otuz dereceyi geçmiştir. Bir yılın günleri üç yüz atmış beştir.

17-Sekizinci felektedir, bu kısmın şekilleri. Sabit yıldızlar ondadır; burçlar ve dönenceleri.

18-Olanca hız ondadır; doğuya dönüşü serîdir. Doğmak, batmak ve dönmektir işleyişleri.

19-On iki burç yirmi dört saat eder. Bu vakit içinde devri gayet rahat bitirirler.

20-Çünkü bir burcun yarısı bir saattir. Bir saat, on beş derece eğimdir, budur âdet.

21-Dördüncü felekte böylece, gün yarılanmış olur. Üstünde yeryüzü, kıymetli taşlar gibi durur.

22-O felektedir yörüngesi, Güneşin seyri. Orada bir nesne yoktur, Güneşle yıldızdan gayrı.

23-Batıdan doğuya gider gün, her gün. Üç yüz atmış beşinde, bir derecedir göğün.

24-Seyreder gün, günde bir derece. Ayda bir burcu geçmiş olur böylece.

25-Böylece her ay, burçların birine geçer. Yıl tamam olunca eski yerine gelir.

26-Gün ve gece eşitlik çizgisinde denkleşir. Güneş, enlemi kırk derece olan yere gelince.

27-Burç oğlağa gelince, gün aydın olsun. Zemheri soğuklarının başlangıcıdır o zaman.

28-Gecenin saati o vakit, on beş olur. Gündüzün saati ancak dokuzu bulur.

29-O zaman gece, gündüzden altı saat alır. Üç gün üç gece zaman, bu kararda kalır.

30-Sonrasında gündüzler, peyderpey uzun olur. Böylece Güneş, Koç burcunun evvelini bulur.

31-Güneş, Koç burcunun evveline naklolunca, gündüzle gece o vakit eşit olur.

32-Gün doğumundan akşama kadar o zaman, noksansız on iki saat olur zaman.

33-Gün bitenden doğana kadar, hep gecedir. On iki saattir hem, bundan eksik değildir.

34-Hem yine peyderpey gün uzun olur. Böylece gün, tâ Yengeç evvelini bulur.

35-Gündüzün saati, günde on beş olur. Gecenin saati ancak, dokuzu bulur.

36-O zaman gündüz geceden altı saat alır. Üç gün üç gece vakit, ol karar üzre kalır.

37-Sonra gece uzar; gün be gün azar azar. Tâ ki Güneş, Terazi'nin evveline gelir.

38-Gün, Terazi'nin evveline gelince; Gün ve gece, tam eşit olur o gün.

39-Koç'un evveliyle çünkü, bu birdir. Doğu ve batı, ikisine bir yerdir.

40-Yine gece uzar; gün be gün azar azar. Güneş yürür; Oğlağın evveline gelir.

41-Güneşin bu dönüşü yılda bir tekrarlanır. Mim yuvarlağı gibi bu döngü devamlıdır.

42-Dördüncü felekte gün nicedir? Ay dahi orada, hem öylecedir.

43-Birinci felekte Ay, aynadır o gece. O yoğun varlıktan orada, ayna olur sadece.

44-Güneşin ışığı çünkü, her zaman daimdir. Ayın ışığı ancak, Güneş ile kaimdir.

45-Ayın şekli değirmi ve yüzü karanlıktır.Onun sadece Güneşe bakan yanı aydınlıktır.

46-Çünkü ayın mekânı, Güneşle yer arasıdır. Yere bakan yüzü, onun karasıdır.

47-Ertesi gece çünkü, hilâl görünür. Ayın nurlu yüzü bize, hayal meyal görünür.

48-Ay, gün be gün Güneşten ırak olur. Yere bakan yüzü berrak olur.

49-Eğer ay dördüncü menziline girerse; Yer, Güneş ve Ay arasına yakın durur.

50-Güneşle Ay, ne de hoş karşılaşır. Ay bedr-i kâmil olur, nûru görünür.

51-Ay Güneşin aynasıdır, bu kamerdir. Gecenin karanlığını alır, onu mahzâ nur eyler.

52-Ay Güneşe yaklaştıkça, gün be gün kararır. Karanlık yönü o zaman, azar azar belirir.

53-Ayla Güneş ne zaman bir arada buluşursa, Ayın donuk yüzü bize doğru döner.

54-Bu işleyiş, ayda bir böylece devreder. Hilâl ve dolunay öylece değişip durur.

55-Güneş, on iki burcu ancak bir yılda geçer. Ay ise bu menzilleri otuz günde geçer.

56-Ay, batıdan doğuya daima dolaşır. Böylece günde on üç derece yere ulaşır.

57-Güneşle Ay, ne zaman ki çakışır; Ertesi gece Hilâl, Güneş'ten önde gelir.

58-Güneş, günde on iki derece geçer. On iki burç bunu, yirmi sekiz ölçer.

59-Bu durumda menziller, yirmi sekiz olur. Her birinin nişanı, bir yıldız olur.

60-Her nişanın bir ismi, bir yeri vardır. Ey yâr, şimdi onları sıra ile sayalım.

61-Şerateyn, Butin ve Pervin ki sahib-i ziyâdır. Debrân, Hek'a, Men'a ve bir de Zira'dır.

62-Nesre, Tarfe, Cephe ve Zebre, Sarfe, Avâ, Simak ve bir de Gafre.

63-Sonrasında Zebâna var, bir de İklîl. Kelb ve Neâyim'i de, sen hoş bil.

64-Belde, Zâbih, Bel', Suûd ve Ehbiyâ. Orda ilk ve son oldu bil ki Reşâ.

65-Gökyüzünde ayın menzillerini bilmek istersen, parlak Güneşi gözle.

66-Gözetle hem Güneşin doğuş noktasını. O bulursa bil ki, Terazi'nin başlangıcını.

67-İşte o gün, Güneş ufukta ayân olunca, doğu noktası odur diye nişan eyle.

68-Hem o gün, Güneş ufukta batınca; Günün batış noktasını, orada belle göğün.

69-Onun da iki yandan ortasını al. Güney ve kuzey noktalarını, nişan al.

70-Bu dört cihetin ortalarını bul. Ufuktan sekiz nokta tayin et.

71-Ufku üç yüz atmış derece farz et. Doğuyu ve batıyı bunlarla say.

72-Menziller kırkıncı enleme gelince; Gün ufuktan şu resme göre doğup batar.

73- Tâ ki gece yarım saat evvel geçer. Menzillerin başlangıcı ortaya çıkar.

74-Doğu noktasının kuzeyinden, hem yirminci enlemin hilâlinden.

75-Şerateyn iki yüksek yıldızdır. Biri güneyde, biri kuzeydedir.

76-İkisi arasını bir zirâ‘ say. Yirmi sekiz derecede, Koç’tur onlara yay.

77-Bunlardan güneyde olan, sabittir. Bir küçük yıldız ki adı Batıh’tır.

78-Şerateyn’den geridedir Berâh. Ay’ın ikinci menzili Butin yıldızıdır.

79-Doğu noktasının kuzeyine bak. Noktadan doğan, kırk derece ırak.

80-Üç küçük yıldız üçgen şeklindedir. Boğa burcunun önünde karar kıldılar.

81-Vaktâ ki o gece, iki saat geçer. Ülker üçüncü menzilde ortaya çıkar.

82-Doğu noktasının kuzeyinden hem otuz derece kemâlinden.

83- Başak şeklinde altı yıldızdır. Boğa’nın yirmi dördünden dökülür.

84-O gece üç saat ve bir çeyrek geçer. Dördüncü menzilde, Debrân doğar.

85-Noktadan on sekiz derece kuzeyde. Beş yıldız doğar o halde.

86-Dal şeklinde onlar, beş yıldızdır. Yerleri İkizler’in sekizincisidir.

87-O gece dört buçuk saat ara ver. Beşinci menzilde Hek’a doğar.

88-Doğu noktasının kuzeyi hemen sekizinci kısımda, Şın’ın noktaları gibidir.

89-Re’s-i Cabbâr adlı üç görünmez yıldız, İkizler’in yirmincisinde âyân olur.

90-O gece, beş buçuk saat geçse, altıncı menzilde Hen’a ortaya çıkar.

91-Doğu noktasının kuzeyine bak. Noktadan on sekiz derece ırak.

92-İki büyük yıldızın, doğudan ve batıdan. Yengecin beşinci kısmında parlar.

93-O gece beş saat uyanık bekle. Ayın yedinci menzilinde Zirâ’yı göresin.

94-Doğu noktasının kuzeyine git. Noktadan kırk derece tahmin et.

95-İlk ikisi parlak yıldızdır. Ardında batıdan onlara, *Şam’ın şâirleri* denir.

96-Bunların ilki, kuzeyde bir yıldızdır. Yengeç’ten beridir, on sekiz.

97-O gece saat, tam yedi olsa; Sekizinci menzilde Nesre görünür.

98-Doğu noktasının kuzeyine gel. Hem yirmi beşinci meridyeni al.

99-Bir bulut parçası gibi görünür. Kare şeklinde dört yıldız sıralanmıştır.

100-Bunların adı *Yemen şâirleri*dir bil. Hem Aslan’ın ilk kısmındadır, hâsılı.

101-O gece sekiz saat ilerlese; Sekizinci menzilde Tarfe görünür, nazar eyle.

102-Doğu noktasının kuzeyinden, hem otuzuncu kısmın kemâlinden.

103-İki yıldız ki, biri Aslan'dandır. Aslan'ın on beşinci kısmında görünür.

104-O gece sekiz buçuk saat ilerlese; Ayın onuncu menzili; *Cephe*dir, ortaya çıkar.

105-Doğu noktasının kuzeyini al. Tâ yirmi beşinci meridyene gel.

106-Bir zigzaglı hat üzere, dört yıldız. Güney yarımkürede parlar hep.

107-*Aslan kalbi* oldu, büyük yıldız. Hem Aslan'dan biri yirmi sekiz.

108-Saat dokuz buçuk olsa, o seher. On birinci menzilde Zebre doğar.

109-Doğu noktasının kuzeyine var. Yirmi beşinci kısmında, karar kıl.

110-Bu hızlı akan yıldız, güneyde parlar. Başak burcunun on beşinci kısmı ona meskendir.

111-Çünkü doğan gün onunla başlar. Noktadan Sarfe, kırk dereceden Avâ.

112-Sarfe, *Kadr Kümesi*'nin ilk yıldızıdır. Kamer'in on ikinci menzilidir.

113-Yıldızlar denizi ona muhit olmuştur. Başak burcunun sonu mekân olmuştur.

114-Avâ, beş parlak yıldızdan oluşur. Terazi'nin on beşinci kısmını vatan tutmuştur.

115-Çünkü menzillerden on üçüne, doğusundan o gece mekân bilindi.

116-Gerisi, batıdadır o zaman. Batıya bak o gece, hem nişan eyle.

117-Çünkü bir saat ilerleyince hem o gece. On dördüncü menzil ufka doğru gider.

118-Batı noktasına hoşça bakıver. Azerî Balığı onda batar bil.

119-İsmi; *Başak fahzı*dır, ey can! Resmi, Terazi'nin yirmi beşidir.

120-Tâ ki o gece üç saat geçince, menzil olan Gafre, ancak doğar.

121-Batı noktasının kuzeyini al. Her yirmi sekizinci derecede kal.

122-Yay misali bir hat üzre, üç yıldız; Akreb'in ilk kısmı, onların yeridir.

123-Hem bir diğer ismi, Kılıç Balığı'dır. Ortası mızrak gibi yaralayıcıdır.

124-Dört menzilde, sırası ile böyledir. On beşinciden evvel, nüzûl eder.

125-O gece saat, çeyrek saat geçse; On altıncı menzilde hem Zebâna batar.

126-Batı noktasının, güneyine varır. Ondan on dokuzuncu kısımda batar.

127-İki yıldız karşılıklı parlaktır. İkisinin arası bir mızraktır.

128-Hem bir adı da Terazi Kefesidir. Akrep burcunun önü ona mekân olmuştur.

129-Çünkü o gece iki saat karanlık geçer. O zaman İklîl, on yedincide batar.

130-Batı noktasının güneyine bak. Noktadan hem otuz derece ırak.

131-Aynı hat üzre olmayan üç yıldız, ışıklısı Akreb'in cephesi oldu.

132- Bir ismi Akrep hem, ey yâr! Akrep burcunda yirmi dört yer var.

133-Bekle, saat iki buçuk saat olsun; Tâ ki on sekizinci menzilde *Akrep Kalbi* batsın.

134-Batı noktasının güneyini bul. Otuz üçüncü kısmın batısını bul.

135-Bir kavisli hat üzredir, üç yıldız. Altıncı burç, onların yeridir.

136-Akrep Kalbiyle bile şöyle varıp, onun menzilidir orda batar.

137-Batı noktasının güneyine bak. Noktadan kırk dokuz derece ırak.

138-Yay içinde yıldızlar, ikisi berraktır. Yay burcunun yirmisinde durak buldular.

139-O gece oturup dört saat bekle. Dördüncü menzilde Neâyim batar.

140-Batı noktasının güneyini bul. Otuz üçüncü kısım ona yoldur.

141-Dördü büyük ve dördü küçük yıldızlar. Oğlak burcunun evvelinde karar kıldılar.

142-O gece beş saat uyuma! Tâ ki yirmi birinci menzilde Belde batar.

143-Batı noktasının güneyini bul. Tâ yirmi sekizinci dereceye gel.

144-Felek kuşağıdır ki gayet sâde olur. Dizilir çevresinde gerdanlık olur.

145-Hem bir adı Gerdanlıktır, ey can! Oğlak burcunun ortasını mekân tuttu.

146-Meğer ki geceden yedi saat geçse; Yirmi ikinci menzil olan Zâbih batar.

147-Batı noktasının güneyini bul. Ondan on sekizinci kısımda kal.

148-İki kuzey yıldızı görünür, büyükçe. Bir de küçük var yanlarında, adı Ganem'dir.

149-Zâbih, onu kurban ediyor gibidir. Kova burcunun ilk kısmı, üçüne mekândır.

150-Yedi buçuk saati gözle o gece, sıkılma. Yirmi üçüncü menzilde Bel'in iner.

151-Batı noktasının güneyi nice? Noktadan yirmi üç derece say.

152-İki parlak yıldız var ki yakındır. Bir küçük yıldız aralıkta gariptir.

153-O küçük yıldız kuzeye yakındır. Kova'nın on dördü onun mekânıdır.

154-Meğer o gece, dokuz saat geçse; Yirmi dördüncü menzilde Suûd, o anda gider.

155-Batı noktasının tam güneyini bul. Sekizinci kısmın ufkunda ona yoldur.

156-Bir kavisli hat üzredir, üç yıldız. Kova burcunda yerleri, on sekiz.

157-O gece on buçuk saat nazar eyle. Ahbîh'i sehere yakın seyreyle.

158-Batı noktasına yakın, güneyden; Dört yıldızın üçü üçgen olup.

159-Dördüncü Sa‘d’dır, hem Redif ona namdır. Beşincisi Balık burcunu makãm tutmuştur.

160-Doğuya bak, hem o akşam bekle. Yüksekliğiyle her birini tahkik et.

161-Hangisi öncedir, hangisi sonra, hem Güneş batmadan önce doğarlar.

162-Bir buçuk saat akşama var iken, ikisi berâber doğmuş olurlar.

163-Doğu noktasının kuzeyinden, yirmi beşinci kısmın kemâlinden.

164-Önce teferruâtı doğar, görününce aslı bir yıldızdır güneyde hemen.

165-İkisinin arası, bir mızraktır, Balığın on yedinci kısmı, onlara duraktır.

166-Doğu noktasının kuzeyine git. Hem otuz birinci derece tahmin et.

167-Onda doğmuş olur, sonradan nur. Teferruâtı aslından önce doğar.

168-İki yıldızın arası bir mızraktır. Teferruâtı Balık burcu sonunda hoş berraktır.

169-Doğuya bak o gece, yatsının yerini bul. Yirmi sekizinci menzilde Reşâ doğmuştur.

170-Gün batımına bir saat kalmışken; o gayet rahat doğudan doğmuş olur.

171-Doğu noktasının kuzeyinden hem otuzuncu kısmın kemâlinden.

172-İki yıldız ki, doğusu ve batısı gemiler gibi yıldız saflarındadır.

173-Gûyâ onların şekli yumurta gibidir; yeri hâlâ Koç burcunun on beşindedir.

174-Ay, Koç burcunun yarısında çakışsa; Ay Güneşten bu resme ırak olur.

175-Şerateyn ilk menzili olur. Hem bu tertip iledir Reşâ’ya kadar.

176-Çünkü yirmi sekiz gün içinde Kamer, bu menzillerin hepsinden geçer.

177-O yirmi sekiz gün ile gece, hem Güneş günde bir derece geçer.

178-Çünkü yirmi dokuz buçuk gün olur. Güneşle hem Ay çakışır.

179-Bu sebeple bir ay, yirmi dokuz gün hesap olunur, öbür ay otuz.

180-Sonra hangi gece bulunmak istenirse, bu menziller noksansız sayılır.

181-Bulduğun gece, Güneşin derecesini bil. Hangi burcun, kaçındadır o gece.

182-Terazi’nin başlangıcından hesap kıl. Güneşin ondan ne kadar geçtiğini bil.

183-Geçse bir burcu iki saat o an, hep menziller ondan önce doğup batar.

184-Artık her onbeş gecede bir saat ileri geçer, sabit yıldızlar hızlı gider.

185-Güneş her gün, kutrunun iki misli kadar doğuya seyredip, batıya geç gider.

186-Her ne geçse, buna kıyas olunur, bu hesap üzre yıldızların hepsi bulunur.

187-Çünkü Güneş, Koç burcunun evveline geçer. İşler ters yüz olur, kolay gelir.

188-Doğudan görünen yıldız batısı ile bilinir, her zaman.

189-Batısından görünen ise, şimdi doğudan bilinmelidir o zaman.

190-Nereden doğarsa karşısında batar. Nereden batarsa, karşısından doğar.

191-Böylece tesbit edilerek menziller bilindi. On iki burcu bunlarla tahmin et.

192- Tâ ki seyyâr ve sabit yıldızlar ayân olsun. Hangi yıldız hangi burcu mekân tutmuştur.

193-Yıldızlar böylece bilindi, ey Hakkı! Ufukları seyredip, Hakkı fikreyle.

Dördüncü Madde

Burçlar feleğini, onda bulunan sabit yıldızların mesafelerini ve büyüklüklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki gözlemciler ve geometri bilginleri ile matematik bilginleri, yıldızlarla feleklerin büyüklükleri ve uzaklıklarının kesin sonuç veren ilmî verilerle hesaplanıp tesbit edilebileceği konusunda görüş birliğine varmışlardır. Mesela büyük feleğin yüzeyinin uzunluğunun, burçlar feleğinin dışbükey yüzeyinin uzaklığına denk olduğunu bilmişler ve söz konusu mesafenin, âlemin merkezinden takrîben otuz üç bin kere bin ve beş yüz yirmi beş bin sekiz yüz seksen bir (33 525 881)fersah olduğunu bulmuşlardır.

Her fersahın üç mil, her milin üç bin zirâ, her zirâın otuz iki parmak genişliğinde olduğunu hesap ve takdir etmişlerdir. Her parmağı takrîben altı arpa eni kadar ve her arpayı da atın altı kılı miktarınca genişlik hesaplayıp takdir ederek cisimler âlemindeki uzaklıkları bu ölçülerle hesap etmişlerdir.

Burçlar feleğinin derin yüzeyinin, yukarıda sözü edilen merkezden uzaklığını ise takrîben; otuz üç bin kere bin ve beş yüz on bin dört yüz elli (33 510 450) fersah olarak bulmuşlar, burçlar feleğinin kalınlığını ise takrîben on beş bin dört yüz otuz bir (15 431) fersah olarak bulmuşlardır.

Sabit yıldızlar altı ayrı kısımda değerlendirilmiş olup bunlar birinci kadir, [483] ikinci kadir, üçüncü kadir, dördüncü kadir, beşinci kadir ve altıncı kadir şeklinde isimlendirilmiştir.

Bunlardan birinci kadirin yanları, burçlar feleğinin kalınlığına denk ve eşit sayılıp on beş bin dört yüz otuz bir (15 431) fersah olarak bulunup buradaki yıldızların kütlelerini, yeryüzüne kıyas ederek açıklamışlardır.

Bu durumda birinci kadirin cisimlerini takrîben altı buçuk yer cismi kadar ölçüp takdir etmişler, ikinci kadirin cisimlerinin yer cisimlerinin beş buçuk katı olduğunu, üçüncü kadirin cisimlerinin dört buçuk yer cismi miktarı olduğunu, dördüncü kadirin cisimlerinin üç buçuk yer cismi kadar olduğunu, beşinci kadirin cisimlerinin iki buçuk yer cismi miktarı olduğunu ve altıncı kadirin cisimlerinin ise, bir buçuk yer cismi kadar olduğunu hesaplayıp takdir etmişlerdir.

Bilginler bu iddialarını, bir takım geometrik delillerle ispat edip hesabını ortaya koymuşlardır.

Bütün sabit yıldızları ve gezegenlerin, kendi yörüngelerinde belirlenmiş bir hareketle kendi merkezleri çevresinde hareket ederek dönmekte olduklarını gözlemleyip buna muttali olmuşlardır.

Böylece *"feleklerde duran bir şey yoktur"* sözünün taşıdığı mânâdaki inceliğe vâkıf olmuşlardır.

Yaratıcı ve yarattığında hikmet sahibi, kudretli, öncesi olmayan ve şânı yüce olan Allah teâlâyı tesbih ederiz. O'nun yüceliği akılların idrakinin üstündedir.

---

[478]. Müsellesât-ı erba'a: Burçların dört mevsimdeki üçlü grupları.

[479]. H. 1330 yılında Dersaadet'te tab edilen matbu nüshadan sadeleştirerek vermiş olduğumuz *Zeyl*tıpkıbasım için tercih ettiğimiz yazma nüshada bulunmamaktadır.

[480]. Reşâ/Rişâ: Batn alhut, batno-lhût.

[481]. Matbu nüshada "u" yok.

[482]. Ehl-i heyet: Astronomi bilginleri.

[483]. Kadir, Kadir sınıfı: Kadir sınıflandırılması yıldızların parlaklık sırasını belirten bir ölçektir. Eski astronomide astronomlar, gözle görülebilen yıldızları parlaklıklarına, yani kadirlerine göre sınıflandırmaktaydılar. Buna göre çıplak gözle görülebilen yıldızlar, en parlakları birinci kadirden ve en sönükleri altıncı kadirden olmak üzere, parlaklıklarına göre altı kadire ayrılmıştır. Teleskopun bulunması ve astronomi araçlarının gelişmesiyle birlikte kadir sınıfı yirmi bire ulaşmıştır.

Ay, hızlı hareket etmesi sebebiyle, on iki burcu yirmi sekiz günde devredip dolanarak, tekrar aynı yerine geldiğinden, menzillerin toplamı

(menâzil-i kamer) yirmi sekiz konak şeklinde tespit olunmuştur. Ayın uğradığı ilk konak Şeretân (şeretayn; alsharatân/xartân), son uğrak menzili ise Reşâ olarak isimlendirilmiştir. Ve bu iki konağın arası, on iki derece elli iki dakika olmakla on iki burcun her biri, söz konusu yirmi sekiz konaktan iki menzil ve üçte bir menzili yaklaşık olarak hâvî bulunmuştur. Bu konu, altı sene önce yazmış olduğumuz manzumemizde şöyle anlatılmıştır:

26-Rûz u şeb hatt-ı istivâda sivâ

. H. 1330 yılında Dersaadet'te tab edilen matbu nüshadan sadeleştirerek vermiş olduğumuz *Zeyl*tıpkıbasım için tercih ettiğimiz yazma nüshada bulunmamaktadır.

. Reşâ/Rişâ: Batn alhut, batno-lhût.

. Müsellesât-ı erba'a: Burçların dört mevsimdeki üçlü grupları.

. Ehl-i heyet: Astronomi bilginleri.

. Kadir, Kadir sınıfı: Kadir sınıflandırılması yıldızların parlaklık sırasını belirten bir ölçektir. Eski astronomide astronomlar, gözle görülebilen yıldızları parlaklıklarına, yani kadirlerine göre sınıflandırmaktaydılar. Buna göre çıplak gözle görülebilen yıldızlar, en parlakları birinci kadirden ve en sönükleri altıncı kadirden olmak üzere, parlaklıklarına göre altı kadire ayrılmıştır. Teleskopun bulunması ve astronomi araçlarının gelişmesiyle birlikte kadir sınıfı yirmi bire ulaşmıştır.

. Matbu nüshada "u" yok.

Sabit yıldızlar altı ayrı kısımda değerlendirilmiş olup bunlar birinci kadir, ikinci kadir, üçüncü kadir, dördüncü kadir, beşinci kadir ve altıncı kadir şeklinde isimlendirilmiştir.

Gözetlenip tespit edilmiş yıldızlar (kevâkib-i mersûde) ile bulunan burçların isimlerini, şekillerini ve dört üçlünün (müsellesât-ı erba'a) tabiatlarını bildirir.

3-Sonra, Hakkı size hitap ederek der ki: Ehl-i hey'et sözüncedir bu kitap.

Ek (Zeyl):

ÜÇÜNCÜ FASIL

Yedinci kat göğün yapısını ve orada bulunan Zühal feleğini (Satürn gezegeni) altı madde ile bildirir.

Birinci Madde

Satürn (Zühal) yıldızının ortakmermezli küresini (felekü'l-mümessil) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yedi gezegen yıldızdan biri olan Satürn (Zuhal), Ay feleğinden sayılınca yedinci felektir (felek-i sâbi'). Güneş feleğinin üstünde olup "dış gezegenler" (eflâk-ı ulviye) adı ile şöhret bulan üç feleğin (eflâk-ı selâse) en yücesi ve en büyüğüdür. Satürn (Zuhal) feleği Geyvan lakabı ile anılmakta olup astronomi bilginleri ona; "Büyük Uğursuzluk (Nahs-ı ekber) ve Hindi Yüzlü (Hind ü peyker)" demişlerdir.

Bu felekte ondan başka yıldız yoktur ve bu feleğin hâkimi sadece Satürn'dür. Jüpiter ise, "En büyük mutluluk (sa'd-i ekber,)" Merih korkunç görünümlü olması sebebiyle (cellâd-ı manzara) ve "Küçük uğursuzluk"tur (nahs-ı asgar) demişlerdir. Ancak, "Küçük mutluluk" (sa'd-i asgar) diye anılanyan ise, Bânû, Azrâ ve Parlak yüzlü Zühre'dir.

Uyum gösteren Debîr-i Semâ (göğün kâtibi) ile, güzel yüzlü Utarit'e, Güneş feleğinin altında karar kılmış olmaları sebebiyle "iki iç gezegen" (süfliyeyn) denilip, "Üç dış gezegen" (selâse-i ulviye) ve "iki iç gezegen" (süfliyeyn) **[40/b]** diye isimlendirilen yıldızların hepsine birlikte -başka bir adla- "beş şaşkınlar" (hamse-i mütehayyire) demişlerdir. Aynen bunun gibi parlak yüzlü güneşe "büyük nurlu" (neyyir-i a'zam), güzel yüzlü Ay'a ise "küçük nurlu" (neyyir-i asgar) denilip bu yedi gezegenin hepsi birlikte "yedi gezegenler" (seb'a-i seyyâre) namı ile şöhret bulmuştur.

Astronomi bilginleri, Satürn (Zuhal) yıldızı için üç felek tespit edip bunlardan birincisi "küllî felek" (felek-i küllî) olup merkezde, eksende, kutuplarda, kuşakta ve hareketlerinde burçlar feleğine benzediği için ona ortakmermezli felek denilmiştir.

İkincisi; dış merkezli felektir ki (felek-i hârici'l-merkez) ortakmermezli feleğin altında iki paralel yüzeyde bulunup episikl'i (merkez-i tedvîr) taşıdığından ona "taşıyıcı felek" denilmiştir. Üçüncüsü; felek-i tedvîr. Satürn (Zuhal) yıldızı onun bir tarafında yerini alıp felek-i tedvîr kendi

merkezi üzere hareket edip döndüğünde Satürn'ü (Zuhal) de harekete geçirip birlikte döndükleri için ona felek-i tedvîr denilmiştir.

Ortakmermezli felek küllî felektir (felek-i küllî) ve iki paralel yüzey ile çevrilmiş küresel bir cisimdir. Yukarı yüzeyi (sath-ı a'lâ) üstünde bulunan sabit yıldızlar feleğinin (felek-i sevâbit) çukur yüzeyine (sath-ı muka''ar) ve aşağı yüzeyinin (sath-ı ednâ) altında olan Jüpiter feleğinin yumru yüzeyine (sath-ı muhaddeb) teğettir. Bu felek, üstünde ve altında diğer küllî felekler gibi olan büyük feleğin kendine ait hareketine (hareket-i zâtiye) tâbi olup ilk hareketi ile âlemin merkezi çevresinde doğudan batıya mecburen (hareket-i kasriyye) hareket eder. İkinci olarak ise, kendine ait hareketiyle (hareket-i zâtiye) âlemin merkezi çevresinde sekizinci feleğin hareketi kadar batıdan doğuya âheste gider. Şüphesiz bahsi geçen feleğin altında bulunan felek küreleri de mecburî olarak (bil-arz) doğuya hareket ile muttasıf olup ve bizzat batıya hareketle muttasıf olmuşlardır. Bu konuya dair geniş açıklama ileriki maddelerde gelecektir.

İkinci Madde

Satürn (Zuhal) yıldızının dışmerkezli küresinin (felek-i haricü'l-merkez) yapısını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginlerine göre yedi gezegen yıldızla ilgili çeşitli işlerin tanzim ve tesviyesi küllî feleklerin içinde ispat edilip açıklanması, ancak gökyüzü tabakalarının içinde çeşitli şekil ve devirlerde ikinci derecede bulunan cüz'î feleklerin varlığının kabulü lâzım gelmekle, Satürn (Zuhal) yıldızının hareketinin nizamını açıklamak için de, felek-i mümessilin içinde yani iki paralel yüzeyle kuşatılmış olan gövdesi dahilinde, taşıyıcı isminde ikinci bir feleğin (felek-i sâni) varlığını kabul ve takdir etmişlerdir. Orada varlığı takdir edilen ikinci felek yere şâmildir. Merkezi ise, âlemin merkezinden kendi çapı ile birlikte altı buçuk derece uzak olup yeröte noktası (cihet-i evc) itibariyle birbirine paralel iki yüzey ile kuşatılmış küresel bir cisimdir. Ve bu kürenin dışbükey (muhaddeb) yüzeyi, ilk feleğin dışbükey (muhaddeb) yüzeyi ile öyle bir noktada temas etmiştir ki işte orası yeröte olarak isimlendirilir ve orası, âlemin merkezine nispetle en uzak noktadır.

Satürn (Zuhal) yıldızı bahsi geçen noktaya gelince, yerin merkezine göre, en uzak ve en yüksek noktaya gelmiş olur. Bunun gibi, ikinci feleğin içbükey (muka‘‘ar; Konkav) yüzeyi de, birinci feleğin içbükey yüzeyine doğu noktasında (nokta-i müştereke) teğet olur ki işte o noktaya yerberi (hadîd; حضيض; bu’du’l-arz) denir. Ve bu nokta âlemin merkezine nispetle en yakın noktadır. Satürn (Zühal) yıldızı, taşıyıcı feleğin hareketiyle bu noktaya gelince; yerin merkezine gayet yaklaşmış ve alçalmış olur.

Bu durumda (anlatmakta olduğumuz feleğin, yukarıda sözünü ettiğimiz hareketine göre) birinci felekten taşıyıcı adı ile meşhur olan ikinci felek çıkarılıp bu şekilde ayrılınca geriye zorunlu olarak, kütleleri birbirinden farklı olan iki küre kalır ki bunlardan biri ikinci feleği kuşatır, diğerini ise ikinci felek kuşatmıştır.

Taşıyıcı feleği çevreleyip kuşatan kürenin (küre-i hâviye) ince tarafı yeröte noktasına (cânib-i evc), kalın kısmı ise yerberi noktasına (cânib-i hadîd; bu’du’l-arz) doğrudur. Taşıyıcı feleği tarafından kuşatılan kürenin (küre-i mahviyye) durumu ise öncekinin zıddınadır. Bu iki yan (bîle) **[41/a]** kürenin ortakmermezli küreyi tamamlamasında giriş yerleri (medhal) olduğundan birine kuşatarak tamamlayan (mütemmim-i hâvî), diğerine kuşatılarak tamamlayan (mütemmim-i mahvî) demişlerdir.

Her feleğin kendine mahsus bir hareket ile hareketi önceden belirlenmiş olup kendine mahsus ekseni (mihver) ve kutupları etrafında dolanarak devrini tamamlaması muhakkak olduğundan, Zühal (Satürn) yıldızının taşıyıcı feleği de, burçlar feleğinin altında, ortakmermezli kürenin de altında kendi hareketiyle batıdan doğuya doğru hareket edip yıldızları da kendi hareketiyle birlikte hareket ettirir.

Böylece Zühal gezegeni onunla (yukarıda anlatılan takım ile berâber) gidip on iki burcun her birinde iki buçuk sene ikamet edip yirmi dokuz sene beş ay altı günde bir dönüş devresini tamamlar. Taşıyıcı feleğin ise, boyutları ve dairesi yeryüzünden geniş olduğundan, Zühal yıldızının hareketi, altında bulunan diğer gezegenlerden daha ağır görünür.

Burada anlattıklarımızı kusursuz yaratıp sanatkârâne şekil veren Allah teâlâ, bütün noksanlıklardan münezzehtir.[484]

Üçüncü Madde

Satürn (Zühal) yıldızının (Episikl) feleğini (felek-i tedvîr) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri, yıldızların durumlarının tespiti ve işleyişlerindeki düzen ve intizamı anlatma işinde bu kadarla

yetinmeyip ancak güneşte, dışmerkezli (hâricü'l-merkez) olan ikinci bir felekle iktifâ etmişlerdir. Lâkin diğer gezegenlerde, yerküreye şâmil olmayan küçük gezegenlerin (eflâk-ı sığâr) varlığını isbat edip bunlara (eflâk-ı tedâvir; eflâk-ı hâmil) adını vermişlerdir. Şu halde Zühal'in Episikl feleği (felek-i tedvîr), onun mümessil feleğinde yere şâmil olmayan küçük bir felektir ki yıldızın kendisini taşıyıcı ve dışmerkezli olan ikinci bir feleğin kuşağına (mıntıka) bir şekilde yerleşmiş olup çapı taşıyıcı feleğinin iki yüzeyine teğettir.

Episikl felek (felek-i tedvîr), Zühal feleğinin yörüngesinde yere paralel olmayan bir küçük felektir ki yıldızın kendisini taşıyıcı ve merkez harici olan bahsi geçen ikinci feleğin yörüngesine yerleşmiştir.[485] Episikl felek (felek-i tedvîr), tek bir yüzey ile kuşatılmış musammet (içi dolu; sessiz) bir küredir ki içinde bulunduğu taşıyıcı feleğin eğimine göre kendi mekânında, belirli bir hareketle batıdan doğuya, yani burçların sırası üzere devrân edip bir tarafında iki kutbu arasında sabitlenmiş bulunan Satürn (Zühal) yıldızını da berâberinde döndürür. Sözünü ettiğimiz Episikl felek (felek-i tedvîr), kendi merkezi etrafında batıya doğru hareketiyle bir gün bir gecede, kendi etrafının (mıntıka) üç yüz atmış derecesinden bir dereceye yakın hareketle bu yıldızı güneşin vasatına uygun bir şekilde hareket ettirmiş olur ki, senede bir kere devresini [böylece] tamamlamış olur ve buna, yıldızın değişken hareketi (hareket-i ihtilâf-ı kevkeb) derler.

Zühal yıldızı da, etrafı bir yüzey ile çevrili (som) ve kürevî bir gök cismi olup içi dolu, ışıklı ve parlaktır. Döndürücü felek (felek-i tedvîr) bünyesinde öyle bir şekilde yerleşmiştir ki yıldızın yüzeyi döndürücü feleğin mıntıkası üzerinde, döndürücü feleğin yüzeyine ortak bir noktada temas etmiştir. Yani yıldızın kütlesi tamamı ile döndürücü feleğin kütlesinde ortaya çıkıp iki kutbu ortasında yüzeyi yüzeyine temas etmiştir. Yani yıldızın kütlesi tamamıyla döndürücü feleğin cürmünde vaki olup iki kutbu hizasında yüzeyi yüzeyine temas etmiştir. Ve taşıyıcı feleğin bir yanında Episikl feleğin hareketi gibi, belirli bir sıra üzere olmak kaydı ile, Zühal yıldızının da kendi merkezi etrafında dönmekte olduğu, astronomların çoğu tarafından gözlemişlenmiştir.

Zühal gezegeninin durumu özetle, bu şekilde yazılarak tespit edilmiş olup parçalarının tertibi, işleyişi, düzeni ve görünüşü bu kadar açıklanıp tasvir edilmiştir. Şu halde, buna mukayese edilerek (Zühal'in) boşluğunda bulunan Müşteri (Jüpiter) feleğinin ve onun içinde bulunan Merih (Mars) feleğinin, Güneş feleğinin içinde bulunan Zühre (Venüs) feleğinin şekilleri,

yapıları ve diğer durumları her yönüyle, burada sözünü ettiğimiz Zühal (Satürn) yıldızına benzerlikleriyle bilinmiştir. Lâkin yukarıda sözünü ettiğimiz feleklerin farklı sıfatları, uzaklıkları ve kütleleri birbirine göre değişik olmakla, bunlardan her birinin yapılarını, hareketlerinin miktarını, yıldızlarının sıfatlarını ve bunların uzaklıklarıyla küresel yapılarını, kendilerine mahsus özelliklerini bir fasılla beyân etmek lâzımdır.

Dördüncü Madde

Zühal (Satürn) yıldızının yönünü ve hareketlerini, doğru hareketini, duraklamasını, yavaşlamasını ve hızını, (devrini tamamlayınca) geri dönmesini ve şaşkınlığını (hayret), Güneş ile olan irtibatını ve Güneş'e yaklaşmasını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yedi gezegenden Güneş ve Ay'dan **[41/b]** başkasına yani üç yüksek (selâse-i ulviye) ile iki alçağa (süfliyeteyn) şu sebeple "beş şaşkınlar" (hamse-i mütehayyire)[486] denilmiştir ki, bunlarda bazen doğru hareket etme ve bazen de yavaş gitme, bazen durma ve bazen de geri dönme, bazen duraksama ve yavaş hareket etme, bazen de düz ve sür'atli gitme ârız olur.

"Beş şaşkınlar"ın hareketlerinin bu minval üzere olmasının açıklaması şudur ki söz konusu gezegenlerden biri döndürücü feleği üstüne gelince, gezegenin kendi hareketinin merkezi Episikl'in hareketinin merkezine yani burçların doğuşu (tevâlî-i burûc; Metâli'u'l-burûc)[487] üzerine denk düşüp hızlı hareket ediyor (serîu'l-hareke) görünür. Yıldız, Episikle bir miktar daha meyledince bu sefer hareketi düz olur ve Episikl'in eteğine (esfel) inerse, yıldızın kendi merkezi inişte olduğu için hareketi görünmez olup olduğu yerde durakladığı görülür (batîu'l-hareke). Yıldız, Episikl'in eteğine (esfel-i tedvîr) yakın olunca bu sefer kendi merkezinin doğuşunun aksine (hilâf-ı tevâlî) bulunan hareketi Episikl'in merkezi ve taşıyıcı feleğin hareketiyle berâber olup söz konusu iki hareket birbirine zıt olduğu için yıldızın durmakta olduğu görülür. Yıldız iyice alçalıp eteğe (esfel-i tedvîr) inince bu kez kendi hareketi Episikl'in merkezinin hareketinden daha fazla olduğu için geriye dönüyor (râci') görülür. Yıldızın geri dönüşü (ric'at-i kevkeb) sona erince bu sefer yukarıda sözünü ettiğimiz iki hareket yine eşit hale gelir ve yıldız ikinci kez duruyor (batî'ul- hareket) görünür.

Bu duraksamadan sonra tekrar yükselme haline geçeceği için, kendi hareketi yine görünmez olup yıldız yine yavaş hareket ediyor görünür. Yavaş hareketten sonra tekrar düz hareket ediyor görünür. Halbuki yıldız,

kendi dönüşü itibariyle şüphesiz hareketini düz olarak tamamlar. Çünkü bütün feleklerin ve yıldızların hareketleri kendi yörüngelerine nispetle ebediyyen basit bir şekilde seyreder ve bunların hareketleri birbirine benzerdir. Bir yıldızın geriye dönüşünden (ric‘at) önceki durağına ilk makãm, bundan sonrakine ise ikinci makãm derler. Satürn (Zühal) yıldızının geriye dönüşü dört aydır, düz hareketi ise sekiz ay yirmi dört gündür.

Parlak güneşe nispetle yukarıda sözünü ettiğimiz “beş şaşkınlar”a (hamse-i mütehayyire) bir takım irtibat ve yaklaşma halleri ârız olmuştur. Satürn yıldızının daima Episikl’in orta yerinden (zirve-i vüs’at) kendi merkezine uzaklığı, Güneş merkezinin burçlar feleğinden olan orta yerinden Episikl feleğin merkezi ortasının uzaklığı (mevzi-i vüstâ) gibidir. Şu halde Satürn (Zühal) yıldızı, Episikl feleğin ortasının yeröte noktasında bulunduğu sırada daima ortalama bir yakınlıkla (mukãrine-i vasatiye) Güneş’e yakın bulunmuş olur. Çünkü Güneş’in merkezi, Episikl feleğin merkezinden uzak olduğu müddetçe Episikl’in orta zirvesinden söz konusu yıldızın merkezi de güneşin uzaklığı kadar bir mesafede ırak olur. Tâ ki parlak Güneş, Episikl feleğin merkezi ile karşı karşıya gelinceye kadar Satürn yıldızı, Episikl feleğin eteğine (hadîd-i tedvîr) iner. Bu durumda Zühal yıldızının Güneş ile olan uzaklığı ve yakınlığı, Episikl feleğin zirvesinde bulunduğu hale uygun düşer ve Güneş ile karşılıklı bulunması Episikl feleğin eteğinde bulunduğu hal gibi olur. Müşteri ve Merih yıldızlarının dahi güneşle olan irtibatları bunun gibi olur ve bunlardan her birine dair açıklayıcı bilgiler, kendi adları ile gelecek ilgili fasıllarda açıklanacaktır.

Zühal yıldızının her iki yaklaşması (ihtirâk) arasında geçen süre bir sene on üç gündür. Çünkü her üç yüz yetmiş sekiz günde bir kere burçlar feleğinde güneşin mekânına gelir, onunla görünmez olur. Yeryüzüne yakın olması itibarı ile bu vaziyete iki gezegenin çakışması (kırân) ve yaklaşması (ihtirâk) denilmiştir. Zühal yıldızının taşıyıcı feleği, burçlar kuşağından (mıntıkatü’l-burûc) güney ve kuzey istikãmetine doğru ikişer buçuk derece eğimli iken, aynı zamanda Episikl’in de Görünen apoje (zirve-i mer’î)[488]; bu’du’l-eb’âd el-mukavvem) ve eteğinin meyli bazen güneye ve bazen de kuzeye dört buçuk derece kadar eğimli olduğundan, bu yıldızın yörüngesinde enlem değişikliği (ihtilâf-ı arazî) bulunup seyri sırasında şaşırmış gibi görünerek adı “beş şaşkınlar” içinde anılmıştır.

Beşinci Madde

Satürn (Zühal) yıldızının yeröte ve etek noktaları ile, tepe kuyruk düğümlerini bildirir.

Ey azîz! **[42/a]** Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yedi gezegenden (seb'a-i seyyâre) her yıldızın bir yerötesi, vardır. Yıldız, söz konusu yerötesine, gelince, kendi feleğinden ve yeryüzünden gayet yüksekte ve en uzakta olmuş olur. Zirve noktasının tam karşılığına Yerberi, deler ki yıldız bu noktaya gelince yeryüzüne gayet yakın olmakla kendi feleğinde en aşağısına inmiş olur. Bu durumda yıldız Yeröteye, varınca ışığı kuvvet bulup Yerberiye indikçe ışığı zayıf (hâbit) olur. O feleğinin ilk yarısında (nısf-ı evvel) iken Yerberi, doğru inmekte (hâbit) olup ikinci yarısında (nısf-ı sâni) ise apojeye doğru tırmanmakta olur. Söz konusu apojelerle Yerberiler arasındaki uzaklık bellidir ve bunlar aslâ değişmez. Çünkü burçlar feleğinin apojeleri (evcât) bilinirse, onların tam mukãbilinde bulunan yerberileri (mevâzi-i hadîdât) de belirlenmiş olur. Bunun tam aksi ile ile de bulunur.

Aynı şekilde, tepe noktaların yeri bilinince, İniş düğümünün yerleri de bilinir. Ve yine bunun aksi ile de iki nokta bilinir. Çünkü yıldızlarda apojelerin (evcât) mukãbili Yerberiler, (hadîdât) olduğu gibi, Düğüm noktasıda nevbaharât mukãbili bulunur. Ancak Düğüm noktası (Cevzeher) öyle bir noktadır ki orada gezegenlerin felekleri (eflâk-ı seyyâre) ile burçlar feleği kesişmiştir. Böylece iki yerde iki çakışma noktası meydana gelmiş olur ki bunlar birbirine karşılıklı gelmiş bulunur. İşte bu durumda çakışan iki noktanın birine Çıkış düğümü, diğerine düğüm noktası derler. Çıkış düğümü öyle bir yerdir ki yıldız ondan ayrılınca enlemi kuzey istikãmetinde olur. Bunun tam karşısında bulunan noktaya İniş düğümü ve nevbahar (nübher) denir. Bu öyle bir noktadır ki yıldız ondan geçince, onun enlemi güney istikãmetinde olur. Burada enlemden maksat, güneşin yörüngesine nispetle, yıldızın güney ve kuzey cihetinde olan uzaklıktır. Ancak Zühal yıldızının yeröte, apoje, tepe ve kuyruk noktaları ortasına göre, yani eğimli feleğinin burçlar kuşağından kuzeye doğru gayet meyilli olmasından dolayı, burçlar sırasına göre elli derece geridedir. Çünkü ayın zirvesi dışındaki zirveler ve cevzeherler, sabit feleklerin yavaş hareketlerine uygun olarak hareket ederler.

İskender-i Rûmî tarihinin 1517 senesinde Zühal yıldızının zirvesi, Yay burcunun 9.5 derecesinde olup eteğinin de Yay burcunun karşısında bulunan İkizler burcunun, aynı şekilde 9.5 derecesinde olduğu tespit edilmiştir. Tepe noktası, Yengeç burcunun 9.5 derecesinde olup kuyruğunun

ise Yengeç burcunun karşısında bulunan Oğlak burcunun aynı şekilde on dokuz buçuk derecesinde olduğu tespit edilmiştir. Lâkin şimdi [müellifin Mârifetnâme'yi te'lif ettiği tarihte] **İskender-i Rûmî** tarih Nisan ayının başında 2069 senesine gelmiş başlamıştır. Hicrî sene tarih ise 1170'dir.

Bu durumda astronomi bilginlerinin ekserisinin ittifakla belirttikleri hesaba göre Zühal'in tepe noktaları ve cevzeherleri ki -Ki gezegenin yeröte, apoje, etek ve düğüm noktaları her yetmiş senede bir derece hareket etmektedir- bulunduğu noktalar aşağıda belirteceğimiz yerde olmalıdır. Buna göre (1517'den 2069'a kadar) geçen zaman zarfında söz konusu gezegenin yeröte, apoje, etek ve düğüm noktaları yaklaşık olarak 8'er derece hareket etmiştir. O halde şimdi Zühal yıldızının apoje noktası Yay burcunun 17.5 derecesine, Yerberi İkizler burcunun 17.5 derecesine, Zirve noktası Yengeç burcunun 27.5 derecesine, Kuyruk noktası da hâkezâ Oğlak burcunun aynı derecesine gelmiştir. Öyleyse yıldızın yeröte, apoje, etek ve düğüm noktaları ile cevzeherlerinin yerleri [ileriki yıllarda] aynı metotla (kolaylıkla) hesaplanıp tespit edilebilir.

Altıncı Madde

Zühal yıldızının tabiatını, özelliklerini, âlemin merkezine olan uzaklığını ve hacmini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Zühal yıldızının tabiatı son derece soğuk ve kuru olup gündüz erkeği sayılarak en büyük uğursuz olarak bilinmiştir. Bu sebeple Zühal yıldızına bakmak kişiye, üzüntü ve keder verir. Nitekim, çiçek yüzlü Zühre yıldızına bakmak da sevinç ve neşe kaynağı olarak bilinmiştir.

Zühal yıldızına; ahmaklık, câhillik, cimrilik, kıskançlık, yalancılık, kötüleyici olmak, gam, tembellik, anlayışsızlık ve muzırlık gibi sıfatlar nispet edilmiştir. **[42/b]** Bu yıldız, rahimlere düşen çocuklara baht olsa; bunun tabiatı ve sıfatları Allah'ın izniyle doğacak olan çocuğa sirâyet eder. Söz konusu vasıfların doğacak çocuklarda ortaya çıktığı tecrübe ile sabit olmuştur. Zühal'in, Çarşamba gecesi ile, Cumartesi gündüzüne hâkim olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple Çarşamba gecesinin ilk saatleriyle, Cumartesi gündüzünün ilk saatleri bu yıldıza nispet edilmiştir.

Gözlemciler, astronomlar ve matematik bilginleri görüş birliği içinde şöyle demişlerdir: Zühal feleğinin yüzeyi yumrudur. Âlemin merkezinden uzaklığı ise, yaklaşık olarak otuzüçbin kere bin ve 510 450 fersah olarak hesap edilmiştir. Zühal'in içbükey yüzeyinin mesafesi ise takrîben yirmi iki

bin kere bin ve 992 487 fersah olarak ölçülmüştür. Ve bu küllî feleğin kalınlığı ise, on bin kere bin ve 517 963 fersah ölçülüp tahmin edilmiştir. Zühal'in cismine gelince; bunun yerkürenin cirmi kadar olduğu muhtelif geometrik delillerle ve matematik hesapları ile ispat edilmiştir.

Bizim burada göklerin encâmını ve yıldızların hallerini özetle bildirmekten maksadımız şudur ki, ibretlerle dolu dünyada Allah teâlânın türlü hikmetlerle dolu yaratıklarını seyredip yüce sanatındaki eşsiz kudrete hayrân olup sanatın gerçek sahibini bilmektir. Her şeyi bir yana bırakıp O'nun üstün varlığına teveccüh etmektir. Bu kitapta çeşitli hususiyetlerini yazdığımız yıldızların cisimlerinden maksat; onların hakiki cisimleridir ki bunlar evvel emirde ölçü ve tartı ile hesap edilebilen cisimlerdir. Dolayısı ile bu aktardıklarımız, astronomik hesaplarla feleklerin çakışmasından ibaret değildir. Bunlar, güneşe yaklaşmaları ve kaybolmaları ve bu vakitlerinin belirlenmesi için, yıldızın uzaklığına ve yakınlığına göre gözetleyip hesap edilerek tahmin edilen bir takım itibârî cisimler değildir. Bilakis bu aktardıklarımız kesin bilgilerdir.

---

[484]. Matbu metinde bulunan *"Fe subhâne'l-Hâliki'l-musavvir"* cümlesi yazma nüshada yoktur.

[485]. Bu cümle, matbu nüshada bulunmamaktadır.

[486]. Hamse-i mütehayyire: Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih, Zühre (Venüs) ve Utarit (Merkür).

[487]. Metâli'u'l-burûc: Belirli bir coğrafî bölgenin ufkundan, belli bir ekliptik yayı ile aynı anda geçen ekvator yayının belirlenmesidir. Genellikle doğu ufkundan ölçülür. İki türlü doğuş vardır: 1-Dik doğuş ya da eğimli kürede doğuş. Dik kürede doğuş ekliptiğin yaylarının, enlemi sıfır olan (yani ekvator üzerinde bulunan) bir bölgenin ufku üzerinde yükselmesidir. Dik doğuş, Koç burcunun başlangıcı ile ufuk dairesinin ekvatoru kestiği nokta arasında yer alan ekvatordan bir yaydır. Böyle bir doğuş, Koç burcunun ilk noktasından, yani İlkbahar ılımından ölçüldüğü için "Koç burcunun başlangıcından olan doğuşlar" (metâlî' min evvel el-Hamel) olarak adlandırılır. Eğer dik doğuş Oğlak burcundan itibaren ölçülür ise, "Oğlak burcunun başlangıcından olan doğuşlar" (metâlî' min evvel el-Cedi) olarak adlandırılır. Eğimli kürede doğuş (el-metâlî' fi'l-felek el-mâil), özel bir enleme ilişkindir. Ekliptiğin bir yayının belli bir enlemin ufku üzerinde, ekvatordan bir yay ile aynı anda yükselmesidir.

[488]. Zirve-i mer'î: Bu'du'l-eb'âd el-mukavvem. Görünen apoje. Latincesi: Apogaeum medium. Batlamyus astronomisinde Ay'ın ikinci eşitsizliği nedeniyle episiklin üzerinde tespit edilen apoje.

Episikl felek (felek-i tedvîr), Zühal feleğinin yörüngesinde yere paralel olmayan bir küçük felektir ki yıldızın kendisini taşıyıcı ve merkez harici olan bahsi geçen ikinci feleğin yörüngesine yerleşmiştir. Episikl felek (felek-i tedvîr), tek bir yüzey ile kuşatılmış musammet (içi dolu; sessiz) bir küredir ki içinde bulunduğu taşıyıcı feleğin eğimine göre kendi mekânında, belirli bir hareketle batıdan doğuya, yani burçların sırası üzere devrân edip bir tarafında iki kutbu arasında sabitlenmiş bulunan Satürn (Zühal) yıldızını da berâberinde döndürür. Sözünü ettiğimiz Episikl felek (felek-i tedvîr), kendi merkezi etrafında batıya doğru hareketiyle bir gün bir gecede, kendi etrafının (mıntıka) üç yüz atmış derecesinden bir dereceye yakın hareketle bu yıldızı güneşin vasatına uygun bir şekilde hareket ettirmiş olur ki, senede bir kere devresini [böylece] tamamlamış olur ve buna, yıldızın değişken hareketi (hareket-i ihtilâf-ı kevkeb) derler.

"Beş şaşkınlar"ın hareketlerinin bu minval üzere olmasının açıklaması şudur ki söz konusu gezegenlerden biri döndürücü feleği üstüne gelince, gezegenin kendi hareketinin merkezi Episikl'in hareketinin merkezine yani burçların doğuşu (tevâlî-i burûc; Metâli'u'l-burûc) üzerine denk düşüp hızlı hareket ediyor (serîu'l-hareke) görünür. Yıldız, Episikle bir miktar daha meyledince bu sefer hareketi düz olur ve Episikl'in eteğine (esfel) inerse, yıldızın kendi merkezi inişte olduğu için hareketi görünmez olup olduğu yerde durakladığı görülür (batîu'l-hareke). Yıldız, Episikl'in eteğine (esfel-i tedvîr) yakın olunca bu sefer kendi merkezinin doğuşunun aksine (hilâf-ı tevâlî) bulunan hareketi Episikl'in merkezi ve taşıyıcı feleğin hareketiyle berâber olup söz konusu iki hareket birbirine zıt olduğu için yıldızın durmakta olduğu görülür. Yıldız iyice alçalıp eteğe (esfel-i tedvîr) inince bu kez kendi hareketi Episikl'in merkezinin hareketinden daha fazla olduğu için geriye dönüyor (râci') görülür. Yıldızın geri dönüşü (ric'at-i kevkeb) sona erince bu sefer yukarıda sözünü ettiğimiz iki hareket yine eşit hale gelir ve yıldız ikinci kez duruyor (batî'ul- hareket) görünür.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yedi gezegenden Güneş ve Ay'dan **[41/b]** başkasına yani üç yüksek (selâse-i ulviye) ile iki alçağa (süfliyeteyn) şu sebeple "beş şaşkınlar" (hamse-i mütehayyire) denilmiştir ki, bunlarda bazen doğru hareket etme ve bazen de

yavaş gitme, bazen durma ve bazen de geri dönme, bazen duraksama ve yavaş hareket etme, bazen de düz ve sür'atli gitme ârız olur.

Burada anlattıklarımızı kusursuz yaratıp sanatkârâne şekil veren Allah teâlâ, bütün noksanlıklardan münezzehtir.

Zühal yıldızının her iki yaklaşması (ihtirâk) arasında geçen süre bir sene on üç gündür. Çünkü her üç yüz yetmiş sekiz günde bir kere burçlar feleğinde güneşin mekânına gelir, onunla görünmez olur. Yeryüzüne yakın olması itibarı ile bu vaziyete iki gezegenin çakışması (kırân) ve yaklaşması (ihtirâk) denilmiştir. Zühal yıldızının taşıyıcı feleği, burçlar kuşağından (mıntıkatü'l-burûc) güney ve kuzey istikãmetine doğru ikişer buçuk derece eğimli iken, aynı zamanda Episikl'in de Görünen apoje (zirve-i mer'î); bu'du'l-eb'âd el-mukavvem) ve eteğinin meyli bazen güneye ve bazen de kuzeye dört buçuk derece kadar eğimli olduğundan, bu yıldızın yörüngesinde enlem değişikliği (ihtilâf-ı arazî) bulunup seyri sırasında şaşırmış gibi görünerek adı "beş şaşkınlar" içinde anılmıştır.

. Matbu metinde bulunan *"Fe subhâne'l-Hâliki'l-musavvir"* cümlesi yazma nüshada yoktur.

. Bu cümle, matbu nüshada bulunmamaktadır.

. Hamse-i mütehayyire: Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih, Zühre (Venüs) ve Utarit (Merkür).

. Metâli'u'l-burûc: Belirli bir coğrafî bölgenin ufkundan, belli bir ekliptik yayı ile aynı anda geçen ekvator yayının belirlenmesidir. Genellikle doğu ufkundan ölçülür. İki türlü doğuş vardır: 1-Dik doğuş ya da eğimli kürede doğuş. Dik kürede doğuş ekliptiğin yaylarının, enlemi sıfır olan (yani ekvator üzerinde bulunan) bir bölgenin ufku üzerinde yükselmesidir. Dik doğuş, Koç burcunun başlangıcı ile ufuk dairesinin ekvatoru kestiği nokta arasında yer alan ekvatordan bir yaydır. Böyle bir doğuş, Koç burcunun ilk noktasından, yani İlkbahar ılımından ölçüldüğü için "Koç burcunun başlangıcından olan doğuşlar" (metâlî' min evvel el-Hamel) olarak adlandırılır. Eğer dik doğuş Oğlak burcundan itibaren ölçülür ise, "Oğlak burcunun başlangıcından olan doğuşlar" (metâlî' min evvel el-Cedi) olarak adlandırılır. Eğimli kürede doğuş (el-metâlî' fi'l-felek el-mâil), özel bir enleme ilişkindir. Ekliptiğin bir yayının belli bir enlemin ufku üzerinde, ekvatordan bir yay ile aynı anda yükselmesidir.

. Zirve-i mer'î: Bu'du'l-eb'âd el-mukavvem. Görünen apoje. Latincesi: Apogaeum medium. Batlamyus astronomisinde Ay'ın ikinci eşitsizliği nedeniyle episiklin üzerinde tespit edilen apoje.

DÖRDÜNCÜ FASIL

Altıncı kat göğün yapısını ve orada hâkim bulunan Jüpiter yıldızının özelliklerini beş madde ile açıklar.

Birinci Madde

Jüpiter yıldızının ortakmermezli küresini (felek el-mümessil)[489] bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: göklerdeki yedi gezegenden biri olan Jüpiter feleği, Ay feleğine nispetle altıncıdır. Güneş feleğinin üstünde bulunup "yüksek felekler" (eflâk-ı ulviye) namı ile şöhret bulan üç yıldızın (eflâk-ı selâse; Zühal, Jüpiter ve Mars ortancası olup mutluluk ve saâdetin aynası bilinen Jüpiter yıldızı, feleğinde tek olup ona hâkim bulunmuştur. Tabiatındaki bu denge sebebiyle ona; "En büyük kutlu" (Sa'd-i ekber) denilmiştir.

Astronomi bilginleri (erbâb-ı fenn-i hey'et) Jüpiter yıldızı için üç felek tespit edip düzenini açıklamışlardır. Üç feleğin birincisi; merkezde, kuşakta (mıntıka), kutuplarda ve harekette burçlar feleğine benzer ve ortakmermezlidir (mümessil).

İkincisi; merkezin dışındadır (hâricü'l-merkez). Yine Ortakmermezli kürenin boşluğunda ve iki paralel yüzey arasında olup taşıyıcı küreyi taşımaktadır. Üçüncüsü; Episikl feleğin kendisidir (felek-i tedvîr) ki Jüpiter yıldızı onun bir yanında dikilmiş olup kendi merkezi üzerinde hareket ettikçe, bu yıldız da onunla birlikte dönmektedir.

Jüpiter yıldızının Ortakmermezli küresi, "küllî felek"tir. Ve o, birbirine paralel iki yüzeyle çevrili küresel bir cisimdir. Üst yüzeyi, kendi üstünde bulunan Satürn (Zühal) yıldızının içbükey yüzeyine; alt yüzeyi ise, kendi altında bulunan Mars yıldızının dışbükey yüzeyine temas etmiştir.

Bu Ortakmermezli küre, kendi altında ve üstünde bulunan diğer felekler gibi, öncelikle en büyük feleğin hareketine tâbi olup birinci hareket (hareket-i ûlâ; hareket-i küllî)[490] ile, âlemin merkezi çevresinde doğudan batıya zorunlu olarak hareket etmektedir. İkinci olarak ise, kendine mahsus hareketiyle âlemin merkezi çevresinde sekizinci feleğin (felekü'l-burûc) hareketi kadar batıdan doğuya âheste gider. Sanki o, sekizinci feleğin hareket ettirmesiyle hareket eder. Bu durumda onun yeröte, yerberi çıkış düğümü ve iniş düğümü sekizinci felekle birlikte yetmiş yılda bir derece gider. **[43/a]**

İkinci Madde

Jüpiter yıldızının dışmerkezli küresini (felek-i hâricü'l-merkez)[491] şekilleri ve hareketleriyle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Jüpiter yıldızının hareketlerinin düzeni için, Ortakmermezli küresinin, içinde taşıyıcı küre adı ile belirlenen ikinci bir felek vardır ki bu yere şâmil ve merkezi âlemin merkezinden kendi çapının parçaları ile beş buçuk derece uzaklık ile yeröte tarafına, dıştan eğimli ve birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış küresel bir cisimdir. Ve bu kürenin dışbükey (muhaddeb) yüzeyi, birinci feleğin (felek-i evvel) dışbükey yüzeyine bir noktada temas etmektedir ki o noktaya yeröte derler. Ve orası âlemin merkezine nispetle en uzak nokta olmakla Jüpiter söz konusu noktaya gelince, yeryüzünün merkezinden gayet uzakta ve yüksekte olur. Aynen bunun gibi ikinci feleğin içbükey yüzeyi de, ilk feleğin içbükey yüzeyine ortak bir noktada ona teğettir ki o noktaya yerberi denir. Çünkü âlemin merkezine nispetle yıldızın en yakın yeri budur. Bu yıldız, taşıyıcı kürenin hareketiyle o noktaya indiğinde, yerin merkezine en yakın noktaya inmiş ve yaklaşmış olur.

Şimdi bu açıklama ve belirlemeyle, birinci felekten ikinci felek ayrılıp bahsi geçen şekle dönüştüğünde; zorunlu olarak birinci felekten geriye, farklı kalınlıkta iki değişik küre kalır ki bunlardan biri ikinci feleği içermiş ve kuşatmış (hâvî) olur. Diğeri de, ikinci felekle birlikte kuşatılmıştır (mahvî). Diğerini içeren kürenin (küre-i hâvî) ince tarafı yerötesine bakar; kalın tarafı ise yerberi kısmına doğru gelmiş olur. Diğeri tarafından kuşatılan kürenin ince ve kalın tarafları, yukarıda anlattığımız diğerini içeren kürenin zıddınadır. Ve bu iki kürenin tamamlanması taşıyıcı felekte giriş yerleri tamam olmakla, birine içeren kürenin tamamlayıcısı (mütemmim-i hâvî) öbürüne diğeri tarafından kuşatılan kürenin tamamlayıcısı (mütemim-i mahvî) denilir.

Her feleğin kendine mahsus bir hareketi olup kendine özgü eksen (mihver) ve kutupları üzerinde dönerek devrini tamamlaması muhakkak olmakla, Jüpiter yıldızının eğimli yörüngesi Mars yıldızının Ortakmermezli küresinin, üstünde kendi Ortakmermezli küresinin içinde kendine mahsus hareketiyle batıdan doğuya hareket edip yıldızı da birlikte hareket ettirir. Bu şekilde Jüpiter gezegeni onunla her burçta bir yıl bekleyerek (meks)[492] on iki senede bir kere, Güneş etrafındaki yörüngesini tamamlar. Jüpiter kendi altında bulunan diğer gezegenlere oranla yerden daha uzak ve dairesi geniş

oluğundan, onun hareketi, altında bulunan diğer gezegenlere göre daha ağır görünür.

Üçüncü Madde

Jüpiter yıldızının Episikl feleğini, hareketleri ve yapısı ile birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri bu Jüpiter yıldızının durumlarını açıklama konusunda, önceden belirlenip tayin edilmiş bulunan bilgilerle yetinmeyip yere şâmil olmayan başka küçük bir feleğin varlığını ispat ederek ona Episikl (felek-i tedvîr) demişlerdir. Bahsi geçen Episikl, Jüpiter yıldızının Ortakmermezli küresinin, içinde yere şâmil olmayan küçük bir felektir ki bunun şekli yıldızın kendisini taşıyan ve dış merkezli olan ikinci feleğe eğimli kuşağına dahil ve o derece gömülmüştür ki taşıyıcı kürenin iki yüzeyinin çapı ve tedvîr-i satheyn ise, taşıyıcı feleğe teğettir.

Episikl felek, bir tek yüzeyle kuşatılmış dolu bir küresel cisimdir. Kendi mekânında ve eğimli yörüngenin cisminde, kendine mahsus hareketiyle batıdan doğuya doğru hiç durmadan dönüp bir tarafında çakılmış vaziyette bulunan Jüpiter'i de kendi hareketiyle birlikte döndürür. Bahsi geçen feleğin kendi merkezi çevresinde olan batıya yönelik hareketiyle Jüpiter'i bir gün ve bir gecede kendi kuşağının üç yüz altmış derecesinden takrîben bir derece kadar mesafe alıp ileriye götürmüş olur. Yani güneşin ortalama bir hareketi miktarı onu hareket ettirmiş olur ki senede bir defa devresini tamamlamış olur. Ve bu harekete; yıldızın kendi farklı hareketi (hareket-i ihtilâf-ı kevkeb) ve yıldızın kendine mahsus hareketi (hareket-i hâssa-i kevkeb) derler. Jüpiter yıldızı da, bir yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir; içi doludur ve ışıklıdır.

Taşıyıcı kürenin cisminde öyle bir şekilde gömülmüştür ki taşıyıcı yıldızın iki kutbunun ortasında **[43/b]** bir tarafta bulunan kuşağında ortak bir noktada Episikl feleğe temas etmiştir. Yani bu yıldız tamamen Episikl felekte bulunup yüzeyi dahî, yüzeyine teğettir. Taşıyıcı kürenin bir tarafında, Episikl feleğin kendine mahsus dönüşü gibi, bunun da Episikl tarafında olmak üzere kendi merkezi etrafında durmadan dönmekte olduğunu, gökbilimcilerin (erbâb-ı irsâd) çoğu müşâhade edip; "Göklerde hareketsiz bir cisim yoktur" demişlerdir.

Dördüncü Madde

Jüpiter yıldızının hızını, doğru hareketini (istikãmet), yavaşlamasını (butû'), duraklamasını (ikãmet), geriye dönüşünü (ric'at); bütün bunlar

sebebiyle “şaşkın” görünmesini (hayret), güneşle olan bağlantılarını (irtibat) ve yakınlıklarını (ihtirâk)[493] bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Jüpiter yıldızının hareketlerinde görülen hızlanma, yavaşlama, düz gitme, duraklama ve geri dönme gibi görülen “şaşırmışlık” (hayret) ifade eden değişken hallerin açıklaması şudur ki; Bu yıldız, Episikl feleğinin en yükseğine çıktığı vakit, kendi merkezî hareketi, Episikl’in merkezî hareketine burçların doğuşu üzere uygun gelmesiyle yıldız, hızlı hareket ediyor görünür. Yıldız Episikl’e bir miktar meyledince düz hareketli (müstakîmü’l-hareke) olur. Yıldız Episikl’e iniş yönünde aracılık etse, yavaş hareketli (batî’u’l- hareke) görünür. Çünkü yıldızın kendi merkezi o sırada inştedir ve hareketi görünmez olur.

Jüpiter, Episikl’e yakın olunca; kendi merkezinin burçlar feleğine ters olan hareketi, Episikl feleğin merkezinin taşıyıcı hareketiyle, arka arkaya sıralı (ale’t-tevâlî) olan hareketine denk olup iki hareket birbirine karşılıklı gelip (gidiş yönleri itibâriyle) zıt olduklarından, Jüpiter durur gibi görünür. Jüpiter Episikl’de olunca; kendi merkezî hareketi, Episikl’in merkezinin hareketinden fazla olup yıldız geri dönüyor görünür. Yıldızın geri dönüşü tamam olup iki hareket yine denk olduğunda, iki hareket ikinci defa sabit (mukîm) görünür. Durur gibi göründükten sonra tekrar, yavaş hareket ediyor gibi görünür. Çünkü yıldızın kendi merkezi yukarı yükselince hareketi görünmez olur. Ve o takdirde sadece Episikl feleğin merkezinin hareketi görünür.

Bu aşamalardan sonra Jüpiter’in yavaş hareketi tekrar düz olur ve onun hızlı hareket ettiği görülür. Halbuki bu yıldız da, devrini kendi Episikl’i içinde ihtilafsız tamamlar. Çünkü yıldızların ve feleklerin hareketleri kendi küreleri etrafında ve yörüngeleri dahilinde cereyan eder; bu itibarla hepsi birbirine benzer ve hareketleri düzgündür. Jüpiter’in geri dönüşünden önceki durağına; ilk makãm, sonrakine ise; ikinci makãm (makãm-ı sânî) denir. Jüpiter yıldızının geriye dönüşü dört ay, düz hareketi ise sekiz ay dokuz gün sürer.

Bu yıldızın eğimli küresi,[494] güney ve kuzey cihetine burçlar kuşağından birer buçuk derece meyilli olduğu sırada; Episikl’in de görünen apoje ve görünen perije söz konusu eğimli küreden bazen güney cihetine ve bazen de kuzey tarafına meyilli olup aralarında iki buçuk derece enlem farkı bulunduğundan Jüpiter seyrinde şaşırmış gibi görünüp “şaşkın” diye isimlendirilmiştir.

Jüpiter'e, dünyayı aydınlatan güneşe nispetle, ârız olan bağlantı ve yaklaşmanın açıklaması budur ki; Satürn'de olduğu gibi, Jüpiter'in de daima Episikl feleğinin ortasından kendi cisminin merkezinin uzaklığı gibidir. Jüpiter'in Episikl feleğin yeröte, apoje noktasında bulunduğu sırada, daima güneşle aynı hizada bulunur. Çünkü, Güneş merkezi Episikl feleğin merkezinden uzaklaştıkça, Episikl feleğin orta zirvesinden Jüpiter'in merkezi de güneşin uzaklığı kadar, uzaklaşmış olur. Güneş, Episikl feleğin merkezine karşı gelince, Jüpiter de Episikl feleğin Yerberi (hadîd-i tedvîr)ine inmiş bulunur. Şu halde Jüpiter'in nurlu güneşle olan yakınlığı ve uzaklığı, daima Episikl feleğin zirvesinde bulunduğu halde meydana gelmektedir. Güneşle karşı karşıya durması ise, Episikl feleğinin Yerberide iken meydana gelmektedir. Şu halde; Jüpiter'in (bir dolanım süresi içinde) güneşe iki kere yaklaşması **[44/a]** arasında geçen zaman, bir sene otuz üç gündür.

Beşinci Madde

Jüpiter'in yeröte ve Yerberi noktalarını, çıkış düğümü ve iniş düğümü (zeneb), tabiatını ve özelliklerini, uzaklığını- mesafesini ve kütlesinin miktarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Jüpiter'in yeröte noktası iki düğüm noktalarının ortasından; yani eğimli küresinin burçlar feleğinden kuzeye doğru aşırı meylinden birbiri ardınca olmaksızın yirmi derece öndedir. Bu vaziyette iken Jüpiter'in yeröte, noktası çıkış düğümünden yetmiş derece geridedir. Satürn ve Jüpiter'den başka "şaşkın yıldızlar"ın yeröte noktaları, çıkış düğümünden doksan derece kuzeyde bulunur. Çünkü yeröte noktaları ve düğüm noktaları –yukarıda açıklandığı üzere- sabit feleklere uygun olarak hareket ederler.

Jüpiter yıldızının yeröte noktasının burçlar feleğindeki yerinin; Rûmî tarihin [Ğasîr][495] senesinde, Başak burcunun on dokuz buçuk derecesinde bulunduğu tespit edilmiştir. O vakitte Yerberi, de karşısında Balık burcunun on dokuz buçuk derecesine erişmiştir. Çıkış düğümü Yengeç burcunun on dokuz buçuk derecesine gelmiştir; iniş düğümü ise, Oğlak burcunun dokuz buçuk derecesine erip şimdi [müellifin Ma'rifetnâme'yi te'lif ettiği yıllarda] Rûmî tarih 2069, Hicrî tarih ise 1170 senesine gelmiştir. Bu durumda [Ğasir] tarihinden Ma'rifetnâme'nin yazıldığı tarihe gelinceye kadar geçen sürede (her yetmiş seneyi bir dereceye taksim edersek); yukarıda sözü edilen yeröte ve bütün düğüm noktalarının her biri yaklaşık sekizer derece

ilerlemiş olur. Bu minval üzere yapılacak bir hesaplama ile, her tarihte yıldızın yeröte ve bütün düğüm noktaları belirlenebilir.

Jüpiter'in tabiatına gelince; onun övgüye değer vasıfları olduğu hususunda hemen bütün müneccimler söz birliği ederek şöyle demişlerdir: Jüpiter'in tabiatı denge üzere olmaktır; sıcak ve rutûbetlidir. Erkek tabiatlıdır ve gündüze nisbet edilmiştir. O, *"büyük mutluluk"* (sa'd-i ekber) diye anılmıştır.

Jüpiter yıldızının özellikleri şöyledir: din ve ilim gayreti, yumuşak huyluluk (hilm), utanma ve arlanma (hayâ) duygusu, cömertlik (sehâ), alçakgönüllülük (tevazu), yardımseverlik, akıl, iffet, dilde akıcılık ve düzgün konuşma (talâkat ve fesâhat). Jüpiter, çocuğun ana rahmine düştüğü anda doğsa, Cenâb-ı Hakk'ın izniyle onun güzel tabiatı ve övülmüş vasıfları doğacak çocuğa sirâyet edip çocuk güzel ahlâklı ve iyi huylu olup talihleri Jüpiter diye hükmedilir. Nitekim; "*Saâdetli kimse, annesinin karnında saâdetli olandır"* hadîs-i şerifi gereğince onlar, o saâdetle dünyaya gelirler ve her biri bu tarz anadan doğma saâdetli olur.

Jüpiter, Pazartesi ve Perşembe günlerine hâkimdir. Bu iki gecenin gün batımından sonra ve bu iki gündüzün gün doğumundan sonra birer saatlik zaman dilimleri, Jüpiter'e nispet edilmiştir. Jüpiter yıldızı ile onun Ortakmermezli küresinin uzaklıklarında, kütlelerinin miktarı konusunda uzay gözlemcileri ve astronomi bilginleri, matematik uzmanları görüş birliği içinde olup şöyle demişlerdir: Jüpiter'in Ortakmermezli küresinin dış yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığı, takrîben 22 bin kere bin ve 992 bin ve 487 fersah olarak (22 992 487)[496] ölçülmüştür. İçbükey yüzeyinin bahsedilen merkezden uzaklığı ise yaklaşık olarak, 14 bin kere bin, 771 bin ve 944 fersah (14 771 944) bulunmuştur. Bu Ortakmermezli kürenin kalınlığı ise takrîben, 8 bin kere bin, 220 bin ve 543 fersah (8 220 543) olarak hesaplanmıştır. Konumuzu teşkil eden Jüpiter yıldızının cirmi yaklaşık olarak, yerkürenin cirminin yarısı kadar hesaplanmış ve bunların hepsi, ilmî delillerle ispat edilmiştir. Doğrusunu ancak Allah bilir.

---

[489]. Felek-i mümessil (concantricus): Merkezî ekliptiğin merkezi (Yer) olan küre.

[490]. Hareket-i küllî (motus universalis): Doğudan batıya doğru olan ve gece gündüzü meydana getiren hareket. Göğün görünen ilk hareketleri iki tanedir. Bu hareketlerden ilki küllî harekettir ve bu hareketle gece gündüz oluşur.

[491]. Felek-i hâricü’l-merkez: Merkezî ekliptiğin merkezi (Yer) olmayan küre.

[492]. Meks (مکث): Tam Ay tutulmalarında Ay’ın gölge dairesi içinde kaldığı safhaya da deniyor.

[493]. Hark kökünden gelen ihtirâk kelimesi, yanıp tutuşma anlamındadır. Astronomide ise, bir gezegenin güneşe yaklaşması anlamına gelir.

[494]. Felek-i mâil: Eğimli küre; (İng. oblique sphere, Lat. obliquus, deflectens): 1) Gezegenin üzerinde hareket ettiği, ekliptiğe belli bir açı ile eğimli olan küre; gezegenin yörüngesi. 2)Ay’ın ikinci küresi.

[495]. Ğasîr: Yazma eserde (ثیرغ) şeklinde görünmekle birlikte matbu eserde (غثیر ğasîr) şeklinde yazılmış. Ğasîr, Arapça’da baharda yerin bitkisinin çok olması anlamına geliyor. Bir de insanların savaşta birbirine karışmaları anlamına da geliyor.

[496]. Fersah: Eskiden kullanılan, yaklaşık 5 kilometre tutan bir uzunluk ölçeği.

Jüpiter yıldızının hızını, doğru hareketini (istikãmet), yavaşlamasını (butû’), duraklamasını (ikãmet), geriye dönüşünü (ric’at); bütün bunlar sebebiyle “şaşkın” görünmesini (hayret), güneşle olan bağlantılarını (irtibat) ve yakınlıklarını (ihtirâk) bildirir.

. Ğasîr: Yazma eserde () şeklinde görünmekle birlikte matbu eserde (ğasîr) şeklinde yazılmış. Ğasîr, Arapça’da baharda yerin bitkisinin çok olması anlamına geliyor. Bir de insanların savaşta birbirine karışmaları anlamına da geliyor.

. Fersah: Eskiden kullanılan, yaklaşık 5 kilometre tutan bir uzunluk ölçeği.

. Felek-i mâil: Eğimli küre; (İng. oblique sphere, Lat. obliquus, deflectens): 1) Gezegenin üzerinde hareket ettiği, ekliptiğe belli bir açı ile eğimli olan küre; gezegenin yörüngesi. 2)Ay’ın ikinci küresi.

. Meks (): Tam Ay tutulmalarında Ay’ın gölge dairesi içinde kaldığı safhaya da deniyor.

. Hark kökünden gelen ihtirâk kelimesi, yanıp tutuşma anlamındadır. Astronomide ise, bir gezegenin güneşe yaklaşması anlamına gelir.

. Hareket-i küllî (motus universalis): Doğudan batıya doğru olan ve gece gündüzü meydana getiren hareket. Göğün görünen ilk hareketleri iki tanedir. Bu hareketlerden ilki küllî harekettir ve bu hareketle gece gündüz oluşur.

. Felek-i hâricü’l-merkez: Merkezî ekliptiğin merkezi (Yer) olmayan küre.

. Felek-i mümessil (concantricus): Merkezî ekliptiğin merkezi (Yer) olan küre.

Bu Ortakmermezli küre, kendi altında ve üstünde bulunan diğer felekler gibi, öncelikle en büyük feleğin hareketine tâbi olup birinci hareket (hareket-i ûlâ; hareket-i küllî) ile, âlemin merkezi çevresinde doğudan batıya zorunlu olarak hareket etmektedir. İkinci olarak ise, kendine mahsus hareketiyle âlemin merkezi çevresinde sekizinci feleğin (felekü'l-burûc) hareketi kadar batıdan doğuya âheste gider. Sanki o, sekizinci feleğin hareket ettirmesiyle hareket eder. Bu durumda onun yeröte, yerberi çıkış düğümü ve iniş düğümü sekizinci felekle birlikte yetmiş yılda bir derece gider. **[43/a]**

Jüpiter yıldızının dışmerkezli küresini (felek-i hâricü'l-merkez) şekilleri ve hareketleriyle bildirir.

Bu yıldızın eğimli küresi, güney ve kuzey cihetine burçlar kuşağından birer buçuk derece meyilli olduğu sırada; Episikl'in de görünen apoje ve görünen perije söz konusu eğimli küreden bazen güney cihetine ve bazen de kuzey tarafına meyilli olup aralarında iki buçuk derece enlem farkı bulunduğundan Jüpiter seyrinde şaşırmış gibi görünüp "şaşkın" diye isimlendirilmiştir.

Jüpiter, Pazartesi ve Perşembe günlerine hâkimdir. Bu iki gecenin gün batımından sonra ve bu iki gündüzün gün doğumundan sonra birer saatlik zaman dilimleri, Jüpiter'e nispet edilmiştir. Jüpiter yıldızı ile onun Ortakmermezli küresinin uzaklıklarında, kütlelerinin miktarı konusunda uzay gözlemcileri ve astronomi bilginleri, matematik uzmanları görüş birliği içinde olup şöyle demişlerdir: Jüpiter'in Ortakmermezli küresinin dış yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığı, takrîben 22 bin kere bin ve 992 bin ve 487 fersah olarak (22 992 487) ölçülmüştür. İçbükey yüzeyinin bahsedilen merkezden uzaklığı ise yaklaşık olarak, 14 bin kere bin, 771 bin ve 944 fersah (14 771 944) bulunmuştur. Bu Ortakmermezli kürenin kalınlığı ise takrîben, 8 bin kere bin, 220 bin ve 543 fersah (8 220 543) olarak hesaplanmıştır. Konumuzu teşkil eden Jüpiter yıldızının cirmi yaklaşık olarak, yerkürenin cirminin yarısı kadar hesaplanmış ve bunların hepsi, ilmî delillerle ispat edilmiştir. Doğrusunu ancak Allah bilir.

Her feleğin kendine mahsus bir hareketi olup kendine özgü eksen (mihver) ve kutupları üzerinde dönerek devrini tamamlaması muhakkak olmakla, Jüpiter yıldızının eğimli yörüngesi Mars yıldızının Ortakmermezli küresinin, üstünde kendi Ortakmermezli küresinin içinde kendine mahsus

hareketiyle batıdan doğuya hareket edip yıldızı da birlikte hareket ettirir. Bu şekilde Jüpiter gezegeni onunla her burçta bir yıl bekleyerek (meks) on iki senede bir kere, Güneş etrafındaki yörüngesini tamamlar. Jüpiter kendi altında bulunan diğer gezegenlere oranla yerden daha uzak ve dairesi geniş oluğundan, onun hareketi, altında bulunan diğer gezegenlere göre daha ağır görünür.

Jüpiter yıldızının yeröte noktasının burçlar feleğindeki yerinin; Rûmî tarihin [Ğasîr] senesinde, Başak burcunun on dokuz buçuk derecesinde bulunduğu tespit edilmiştir. O vakitte Yerberi, de karşısında Balık burcunun on dokuz buçuk derecesine erişmiştir. Çıkış düğümü Yengeç burcunun on dokuz buçuk derecesine gelmiştir; iniş düğümü ise, Oğlak burcunun dokuz buçuk derecesine erip şimdi [müellifin Ma'rifetnâme'yi te'lif ettiği yıllarda] Rûmî tarih 2069, Hicrî tarih ise 1170 senesine gelmiştir. Bu durumda [Ğasir] tarihinden Ma'rifetnâme'nin yazıldığı tarihe gelinceye kadar geçen sürede (her yetmiş seneyi bir dereceye taksim edersek); yukarıda sözü edilen yeröte ve bütün düğüm noktalarının her biri yaklaşık sekizer derece ilerlemiş olur. Bu minval üzere yapılacak bir hesaplama ile, her tarihte yıldızın yeröte ve bütün düğüm noktaları belirlenebilir.

Jüpiter yıldızının ortakmermezli küresini (felek el-mümessil) bildirir.

BEŞİNCİ FASIL

Beşinci kat göğün yapısını ve orada hâkim bulunan Mars gezegeninin özelliklerini beş madde ile açıklar.

Birinci Madde

Mars yıldızının Ortakmermezli küresini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Gökteki yedi yıldızdan biri sayılan **[44/b]** Mars, Ay feleğine nispetle beşinci felektir ve Güneş feleğinin üstünde bulunup "Yüksek felekler" (eflâk-ı ulviye)[497] namı ile şöhret bulan üç feleğin en aşağıda olanı ve yeryüzüne en yakın bulunanıdır. Mars yıldızında sadece kırmızı hâkim olup "Küçük uğursuz" (nahs-ı asgar) adı ile bilinir.

Astronomi bilginleri, Mars için de üç tane felek isbat etmişler ve bunların nizamını vermişlerdir. Bunlardan birinci felek; merkezde, kuşakta, kutuplarda, ve harekette burçlar feleğine benzer ve ortakmermezli (mümessil) dir. İkinci felek; merkezi dışarıdadır. Yukarıda andığımız ilk feleğin içinde, birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış olarak bulunup Episikl'in merkezinin taşıyıcısıdır. Üçüncü felek; Episikl olup Mars yıldızı onun bir tarafında sabitlenmiş vaziyettedir. Episikl, kendi merkezi üzerinde hareket ettikçe, Mars yıldızını da kendisiyle birlikte hareket ettirir.

Mars'ın Ortakmermezli küresine gelince; bu küllî felektir. Ve birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir. Üst yüzeyi, kendi üzerinde bulunan Jüpiter feleğinin içbükey yüzeyine, alt yüzeyi ise, altında bulunan Güneş feleğinin dışbükey yüzeyine teğet olarak temas etmiştir. Bu Ortakmermezli küre, kendi üstünde ve altında bulunan diğer gezegenler gibi öncelikle büyük feleğin sür'atli hareketine tâbi olup o ilk hareket ile âlemin merkezi etrafında doğudan batıya zorunlu olarak hareket eder. İkinci olarak, kendi hareketiyle âlemin merkezi çevresinde sekizinci feleğin yavaş hareketi kadar bir seyirle batıdan doğuya âheste gider. Burada sanki o, sekizinci feleğin hareket ettirmesiyle hareket eder. Şu halde yeröte, yerberi çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları söz konusu hareketle her yetmiş yılda bir derece kadar, kendi kuşağında yol alır.

İkinci Madde

Mars'ın dış merkezli feleğini; yapısı ve hareketleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Mars yıldızının düzenli olabilmesi için; Ortakmermezli küresinin gövdesi içinde, "taşıyıcı" namı ile belirlenen ikinci felek vardır ki Yer'e şâmildir. Merkezi, âlemin merkezinden kendi çapı elemanları ile on iki derece mesafe ile, yeröte, cihetinin dışında iki paralel yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir. Söz konusu kürenin dışbükey yüzeyi, birinci feleğin dışbükey yüzeyi ile ortak bir noktada temas etmiştir ki oraya yeröte, noktası denilir. Yeröte noktası, âlemin merkezine kıyasla en uzak nokta olduğundan, Mars yıldızı, "taşıyıcı"nın hareketiyle bahsi geçen noktaya gelince, yeryüzü merkezinden en uzak ve en yüksek noktada bulunur. Bunun gibi yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci feleğin içbükey yüzeyi, birinci feleğin içbükey yüzeyine ortak bir noktada teğettir ki oraya yerberi derler. Çünkü, âlemin merkezine nisbetle en yakın nokta olup Mars yıldızı, "taşıyıcı"nın hareketiyle bu noktaya gelince, yeryüzü merkezine oldukça yaklaşmış ve alçalmış olur.

Bilindiği üzere birinci felekten ikinci felek ayrılıp da, yukarıda sözü edilen küre boşaltılınca; ilk felekten mecburî olarak iki farklı büyüklükte küreler meydana gelir ki bunlardan biri ikinci feleği kuşatmış, diğeri ise ikinci felekle birlikte kendisi kuşatılmıştır. Bu ikisinden kuşatıcı olan kürenin ince tarafı yeröte noktasına, kalın tarafı ise yerberi, tarafına doğru olur. Kuşatılmış olan küreye gelince; onun ince ve kalın tarafları kuşatıcı kürenin tersine gelir. Ve bu iki kürenin, bu feleğin tamamlanmasında girişleri tamam olunca; bunlardan birine, içine alanı tamamlayan (mütemmim-i hâvî), diğerine ise kuşatılanı tamamlayan (mütemmim-i mahvî) derler. Her bir feleğin kendine mahsus ve belirli bir hareketi olup kendine özgü ekseni ve kutupları üzerinde dönerek, dönüşünü tamamlaması kesin bir iş olmakla, Mars yıldızının eğimli küresi de, Jüpiter'in küllî feleği altında, kendi ortakmermezli küresi içinde, kendi merkezi etrafında, kendine mahsus hareketiyle batıdan **[45/a]** doğuya hareket edip Mars yıldızını da berâberinde hareket ettirmiş olur.

Mars yıldızı düz seyri esnasında bir burçta kırk gün kalıp geri dönüşü sırasında bir burçta iki ay kadar durup takrîben iki senede bir devresini tamamlamış olur. Bu felek, kendi altında bulunan feleklere nisbetle yerden uzaktır. Dairesi geniş olduğu için hareketi, Mars altında bulunan diğer gezegenlerden daha ağır görünür.

Üçüncü Madde

Mars yıldızının Episikl'ini şekli ve hareketleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Mars yıldızına dair durumları ve bundaki işleyişin intizamını açıklamak üzere yukarıda anlatılanlarla yetinmeyip yere şâmil olmayan bir küçük felekten daha bahsetmişlerdir ki ona Episikl derler.

Episikl, Mars'ın ortakmermezli küresi içinde yere şâmil değildir ve kendi taşıyıcı küresine nisbetle küçük bir felektir ki güneşin ortakmermezli küresinden daha büyük ve daha geniştir. Yıldızın kendisini taşıyıcı olup onunla bezenmiştir. O, merkez dışı olan ikinci eğimli feleğin kuşağında sabitlenmiştir. Episikl'in çapı, taşıyıcının iki yüzeyine teğettir. Episikl ise, bir tek yüzey ile kuşatılmış olup; içi dolu kürevî bir cisimdir. Ve kendi mekânında eğimli feleğin cisminde, belirli bir hareketle batıdan doğuya devamlı dönüp bu esnada bir tarafında bağlanmış vaziyette bulunan Mars'ı da berâberinde hareket ettirir. Ve bu bahsi geçen felek, kendi merkezi etrafında batıdan doğuya hareketiyle, Mars yıldızını bir gün bir gecede kendi kuşağının 360 derecesinden takrîben bir derece kadar mesafe alıp gider. Yani güneşin ortalama hızı kadar bir sür'atle yıldızı hareket ettirir ve senede bir kere devrini tamamlamış olur. Buna, yıldızın değişik hareketi veya yıldızın hususi hareketi derler.

Mars yıldızı da bir yüzeyle kuşatılmıştır; içi dolu, ışıklı ve kürevî bir cisimdir. Kendi episikl cisminde sabitlenmiştir ki yıldızın yüzeyi, Episikl'in iki kutbu ortasında bir tarafta bulunan bir ortak noktada, Episikl'in yüzeyine teğettir. Yani yıldız tamamen Episikl'in cisminde bulunup yüzeyi yüzeyine temas etmiştir. Taşıyıcının bir tarafında, Episikl'in -yukarıda açıklanan hareketi gibi- söz konusu yıldızın da Episikl cihetinde, kendi merkezi etrafında durmaksızın kendine özgü hareketiyle döndüğünü yeni astronomi uzmanları tespit edip doğrulamışlardır.

Dördüncü Madde

Mars yıldızının hızını, istikãmetini, yavaş seyrini, duraklamasını, geri dönüşünü, kararsızlığını; Güneş ile olan irtibatını ve yakınlığını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: (Diğer gezegenlerde olduğu gibi) Mars yıldızına da bazen sür'atli seyretme, bazen düz gitme, bazen yavaşlama, bazen duraklama, bazen geriye dönme ve bazen de seyrinde kararsız görünme gibi hallerin ârız olduğu görülür. Bu hallerin açıklaması şudur ki; yıldız, kendi Episikl'i üzerinde bulununca; kendi merkezî hareketi, Episikl'in merkezî hareketine burçların doğuşu

üzere uygunluk göstermesi ve birlikte hareket etmesiyle yıldız hızlı hareket ediyor gibi görünür.

Yıldız, Episikl tarafına bir miktar meylederse, o zaman istikãmet üzere hareket ettiği görülür. Yıldız, Episikl'in aşağısına iniş sırasında yaklaşırsa, yavaş hareket ediyor gibi görünür. Çünkü o zaman yıldızın kendi merkezi iniş halinde olduğundan, hareketi görünmez olup sadece Episikl'in hareketi görünür. Yıldız, Episikl'in aşağı noktasına iyice yakın olunca; kendi merkezinin Episikl'inin sürekli hareketinin zıddı ile merkezinin taşıyıcısının peşpeşe olan hareketi denk gelip iki hareket birbirine karşı ve zıt olmakla yıldız duruyor görünür. Yıldız, Episikl'in alt kısmına tamamen indiğinde; kendi merkezî hareketi, Episikl'in merkezî **[45/b]** hareketinden fazla olur. Bu takdirde yıldız geri dönüyor gibi görünür. Yıldızın dönüşü tamam olup da, iki hareket tekrar eşit olunca; bu sefer ikinci defa duruyor gibi görünür. İşte bu ikinci kez duruyor gibi görünmesinden sonra, tekrar yavaş hareket ediyor gibi görünür.

Çünkü yıldızın kendi merkezi, Episikl'in yeröte noktasına yükselmiş olduğundan, hareketi yine görünmez olup sadece Episikl'in merkezinin hareketi görünür. Ve bu yavaşlamadan sonra tekrar istikãmet üzere ve sür'atli hareket ediyor gibi görünür.

Halbuki bu yıldız da, kendi Episikl'i içinde, şeksiz şüphesiz devrini tamamlar. Çünkü (daha önce açıklandığı üzere) bütün yıldızların ve feleklerin hareketleri, kendi küreleri kuşaklarına nisbetle benzer olup basit ve düzdür.

Yıldızın geri dönmesinden önceki durmasına ilk makãm, sonraki duruşuna ise ikinci makãm derler. Mars yıldızının geri dönüş süresi; iki ay on yedi gündür. Düz hareketinde geçen süre; yirmi üç ay üç gündür.

Bu yıldızın eğimli feleği, burçlar kuşağından güney ve kuzey istikãmetine doğru bir derece eğimli iken, Episikl'inin de Ortalama apojesi ve Görünen perijesi, söz konusu eğimli felekten bazen güneye doğru ve bazen de kuzey istikãmetine doğru eğimli olup takrîben iki buçuk derece enlem farkı bulunup yıldız seyrinde şaşırmış gibi görülüp bu sebeple "şaşkın" diye isimlendirilmiştir.

Âlemi aydınlatan güneşe nisbetle konumuzu teşkil eden Mars yıldızına ârız olan irtibat ve yakınlıkların açıklaması şudur ki; bu yıldız, Satürn ve Jüpiter yıldızları gibi daima Episikl'inin ortalama apoje noktasının kendi kütlesinin merkezî uzanımı, güneşin merkezinin burçlar feleğinde olan ortalama apojesinden Episikl'in ortalama apojesinin uzanımı gibidir.

Bu durumda Mars yıldızı da onlar gibi, Episikl'in ortalama apoje noktasında bulunduğu sırada, daima güneşe ortalama bir yaklaşımla (mukãrene-i vasatî)[498] yaklaşmış olur. Çünkü güneşin merkezi, Episikl'in merkezinden uzak olduğu müddetçe, yıldızın merkezi de Episikl'in ortalama apoje noktasından güneşin uzaklığı kadar uzak olur. Tâ ki Güneş, Episikl'in merkezine karşı gelinceye (mukãbele)[499] kadar yıldız da Episikl'in Yerberi, noktasına inmiş bulunur. Güneş ile karşılaşması, Episikl'in Yerberi noktasında olduğu anda olur. Bu Mars'ın Güneş ile yakın olduğu andaki mesafesi, karşı karşıya olduğu zamandaki mesafeden daha uzak ve fazla olarak gözlemlenmiştir. Çünkü karşılıklı yaklaşma sırasında Güneş ile Mars arasında bulunan Episikl'in çapı, karşı karşıya bulunma ânında oluşan güneşin Ortakmermezli küresinin çapından daha büyük ve daha uzun olarak hesaplanmıştır.

Hikmetiyle her şeyi yaratan ve her şeye gücü yeten, kudreti her şeyi kuşatan Allah'ı tesbih ederiz ki O, Merih'in episiklini Güneş feleğinden daha büyük yaratmış ve güneşi de bütün yıldızlardan daha büyük ve daha nurlu eylemiştir. İnce hesaba dayalı bu muazzam işleyişi hikmetle ve san'atla tertib eden Allah teâlâ her türlü noksan sıfatlardan uzaktır. Mars'n güneşe iki kez yaklaşması arasında geçen zaman; iki yıl kırk dokuz gün olarak hesaplanmıştır.

Beşinci Madde

Mars yıldızının yeröte, ve Yerberi, noktalarını, çıkış düğümünü ve iniş düğümünü, tabiatını ve özelliklerini, uzanım mesafesini ve kütlesinin miktarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Mars yıldızının yerötesi, iki düğüm noktalarının ortasında, yani eğimli feleğinin burçlar kuşağından itibaren kuzey cihetine en fazla meyilli olmuştur ki burası yıldızın çıkış düğümünden doksan derece sonra gelir. Çünkü yeröte noktası ve iniş düğümleri –yukarıda belirttiğimiz gibi- burçlar feleğinin hareketine uygun hareket ederler.

Mars yıldızının yeröte noktasının burçlar feleğindeki yeri; Rûmî tarihin [Ğasîr] senesinde, Aslan burcunun on birinci derecesindedir. Yerberisinin yeri ise, Kova burcunun aynı şekilde on birinci derecesinde tayin ve tespit olunmuştur. Çıkış düğümünün yeri, Boğa burcunun on birinci derecesinde; iniş düğümünün yeri ise, Akrep burcunun on birinci derecesinde tesbit olunmuştur. Hâlen [Ma'rifetnâme'nin te'lif olunduğu yılda] Rûmî tarihin

senesi; 2069 olmuş ve Hicrî tarihin senesi **[46/a]** 1170'i bulmuştur. Bu durumda Mars'ın yeröte yerberi, çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları, Güneş yılının her yetmiş senesinde bir derece hareket ederek, takrîben sekiz derece gitmişlerdir.

Mars yıldızının tabiatı ve özelliklerine gelince, müneccimler ittifak üzere şöyle demişlerdir: Mars'ın tabiatı, aşırı sıcak ve kurudur. Erkek ve geceye nisbet edilmiştir. Ve *küçük uğursuz* (nahs-ı asgar) olarak bilinir. Mars'ın vasıfları; dinçlik, cesaret, hiddet, sefâhet, kuvvet, hıyânet, gadap, edepsizlik, inat ve baş olma sevdası olarak bulunmuştur. Şu halde ana rahmine düşen çocukların talihi bu yıldız olsa; bu yıldızın beğenilmeyen vasıfları o çocuklara Cenâb-ı Hakk'ın irâdesiyle sirâyet ettiği gerçek olup tecrübe ile görülmüştür. Mars yıldızı, Cumartesi gecesine ve Salı gününe hâkim bulunmuştur. Söz konusu gecenin ve gündüzün ilk saatleri Mars'a nisbet olunmuştur. Mars'ın ve Ortakmermezli küresinin uzanımlarına ve cisimlerinin miktarına gelince; gözlemciler, geometri bilginleri ve matematik âlimleri söz ittifakla şöyle demişlerdir:

Mars'ın Ortakmermezli küresinin dışbükey yüzeyinin merkezi, âlemin merkezine olan uzaklığı takrîben on dört bin kere bin ve yedi yüz yetmiş bir bin dokuz yüz kırk dört (14 771 944) fersah olarak hesaplanmıştır. Söz konusu feleğin içbükey yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığı ise, takrîben iki bin kere bin ve yirmi dokuz bin altı yüz (2 029 206) fersah olarak hesaplanmıştır. Ortakmermezli küresinin kalınlığı yaklaşık olarak, on iki bin kere bin ve yedi yüz kırk iki bin yedi yüz otuz sekiz (12 742 738) fersah olarak hesaplanmıştır.

Mars yıldızının cirmi ise, yaklaşık olarak yeryüzü cirminin dörtte biri kadar bulunup bütün bu bulgular kesin ilmî delillerle ispat edilmiştir. İşin doğrusunu ancak, Allah teâlâ bilir. Bizim buradaki açıklamaları yapmaktan maksadımız, Kâinât Kitabı'daki muazzam işleyişi dokuyan hikmetli işleri beyân edip bunu gerçek mânâda düşünen akıl sahiplerinin idrakine sunmaktır, dikkatli nazar sahiplerine bu gerçekleri göstermektir. Tâ ki cihanın ayrıntılarına bakarak kendi varlıklarında saklı muhtasar özü görsünler. Kendi hakikatini bilme firâsetinden Hakk'ı gereğince tanıma marifetine ersinler.

ALTINCI FASIL

Dördüncü göğün yapısını ve orada sultan olan âlemin kandili güneşin hükümlerini, hallerini dört madde ile açıklar.

Birinci Madde

En büyük ışık kaynağı güneşin hususiyetlerini ve Ortakmermezli küresini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Mars feleğinin altında, Ay feleğine nisbetle altıncı felek durumunda bir tek Güneş bulunmuş ve bu "Güneş feleği" namı ile şöhret bulmuştur.

Bu muazzam ışık kaynağı, bu muhteşem sultan; dünyamızı aydınlatan güneştir. Yıldızlar içinde en meşhur ve en nurlusu, astronomi bilginlerinin çoğunluğuna göre, en büyük yıldız olup; geceler ve gündüzler, aylar ve yıllar, onun hareketi gözetilerek tanzim olunmuştur. Ve nice büyük işler, güneşte cereyan eden hükümler sebebiyle meydana gelmiştir. O, yedi gezegenin ortasında sanki nurdan bir kandil gibidir. Ve altında bulunanlarla üstündekilere ışık bahşetmesi için, bütün bunların ortası kendisine bir makãm olup bu sebeple onun feleği de, diğer gezegenlerin feleklerinden daha basit olmuştur.

Ortakmermezli küre ve dışmerkezli küre adı ile iki feleği isbat edilmiş olup bütün işleri bunlarla tertip edilip açıklanmıştır. Güneş feleğinin merkezi aynı zamanda âlemin merkezi sayılmıştır ki o büyük felek yeryüzüne şâmil iki paralel yüzeyle kuşatılmıştır. Kürevî bir cisimdir ve dışbükey yüzeyinin üst tarafında bulunan Mars feleğinin içbükey yüzeyine teğettir. İçbükey yüzeyi ise, alt cihetinde bulunan Venüs feleğine teğettir. Güneşin feleği de, (daha önce bahsi geçmiş olan) yüksek feleklerin Ortakmermezli küreleri gibi merkezde, kuşakta, kutuplarda ve hareketinde burçlar feleğine benzerdir. Aynı zamanda ortakmermezlidir. Bu sebeple ona da ortakmermezli (mümessil) adı verilmiştir.

Güneşin Ortakmermezli küresi altında ve üstünde bulunan diğer gezegenlerin mümessilleri gibi öncelikle büyük feleğin sür'atli hareketine bağlı olup bu mecburî hareket ile birlikte âlemin merkezi etrafında doğudan batıya doğru hareket eder. İkinci olarak ise, kendine mahsus hareketiyle, âlemin merkezi **[46/b]** etrafında burçlar feleğinin yavaş hareketi kadar, âlemin merkezi etrafında batıdan doğuya doğru âheste gider. Burada sanki, burçlar feleğinin hareket ettirmesiyle gider. Bu durumda Güneş feleğinin yeröte ve Yerberi, noktaları ile, Çıkış düğümü ve iniş düğümleri her yetmiş yılda bir derece gider.

İkinci Madde[500]

Nurlu güneşin dışmerkezli küresini yapısı ve hareketleriyle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Gözlemciler, güneşin hareketlerinde bazen yavaşlama ve bazen de sür'atli seyir tesbit edip bu sebeple güneşin cismini bazen büyük ve bazen de küçük olarak müşâhade etmişlerdir. Bu durum, onun yeryüzü merkezinden bazen uzak ve bazen de yakın olmasını gerektirir. Astronomlar, bu birbiriyle çelişen görüntülere dair problemi çözmek için, güneşin Ortakmermezli küresinin altında dışmerkezli bir küresinin daha bulunduğunu kabul etmişlerdir.

Söz konusu ikinci felek, birinci feleğin içinde, yere şâmil ve merkezi, âlemin merkezinden kendi çapı üzerinde iki buçuk derece uzaklık ile, yeröte cihetine doğru iki paralel yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir. Ve bu kürenin dışbükey yüzeyi, birinci feleğin dışbükey yüzeyi ile ortak bir noktada teğettir ki o noktaya yeröte denir.

Ve bu felekte, âlemin merkezinin en uzak noktaları budur ki nurlu Güneş taşıyıcı feleğinin hareketiyle bu noktaya gelince, yeryüzü merkezinden gayet uzakta ve yüksekte bulunmuş olur. Aynı şekilde ikinci feleğin içbükey yüzeyi, birinci feleğin içbükey yüzeyine öyle bir ortak noktada temas etmiştir ki; ona yerberi denir. Ve bu felekte, âlemin merkezine en yakın noktası budur ki âlemin kandili olan Güneş, taşıyıcısı ile bu noktaya gelince, âlemin merkezine gayet yakın bulunur ve en aşağı inmiş olur.

Bu şekilde Ortakmermezli küreden dışmerkezli küre ayrılıp da feleklerin seyri yukarıda tasvir edilen sûrete bürününce, geriye mecburen iki küre parçası kalır ki yüzeyleri birbirine paralel olmayan söz konusu küre parçalarının bazı kısımları kalın ve bazı kısımları incedir. Ve bunlardan biri ikinci feleği kuşatmıştır. Diğeri ise ikinci felekle birlikte kuşatılmıştır. Kuşatan kürenin ince ciheti yeröte noktasında, kalın tarafı ise yerberi tarafındadır. Kuşatılmış olanın ince ciheti ve kalın tarafındaki durumu ise, bunun tam tersinedir. Bu iki küre parçası, ikinci feleğe eklendiğinde, birinci felek tamamlanmış olup bunların hepsi bir felek hükmünde olduğundan, birisine çevreleyeni tamamlayan, diğerine ise çevreleneni tamamlayan denir.

Nurlu güneşin kendisi ise, ancak bir yüzeyle kuşatılmış olup kürevî bir cisimdir ki içi dolu ve ışıklıdır. Ve dışmerkezli küresinde bulunan iki kutbu arasında sabittir ki Güneş küresinin çapı, dışmerkezli küresi olan ikinci feleğin kalınlığına eşit olup güneşin kuşatıcısı ile söz konusu dışmerkezli küresinin kuşatıcısı ortak bir noktada temas etmişlerdir.

Güneşin, Ortakmermezli küresinin içinde dışmerkezli küresi kendine mahsus başka merkez, eksen ve kutuplar üzerinde; yani burçlar feleğinin eksenine ve kutuplarına paralel eksen ve kutuplarla, kendi kuşağına teğet kuşak üzerinde kendine mahsus hareketiyle batıdan doğuya hareket edip bu seyir esnasında Güneş, her bir burçta takrîben otuz gün kalır.

Böylece 365 gün altı saatte devrini tamamlamış olur. Burçlar kuşağının yüzeyinden kuzey ve güneye doğru hiçbir zaman eğimli olmayıp kendi kuşağı içinde sabit olan Güneş küresi; daima burçlar feleğinin yüzeyinde düz bir hareketle ve kararlılıkla seyreder ki söz konusu felek onu da berâberinde hareket ettirip götürür. Aslında bütün felekler ve yıldız küreleri hiçbir zaman hareketsiz olmayıp her biri kendine mahsus hareketiyle dönmekten geri durmaz. Ve her biri kendi merkezi etrafında, başka bir devirle dönmekle, Güneş de kendi mekânında ve kendi merkezi çevresinde, burçlar feleği sırası üzere **[47/a]** döner.

Üçüncü Madde

Nurlu güneşin yeröte ve yerberi, noktalarını, ekinoks noktaları (nokta-i itidal)[501] olan düğüm noktalarını, yavaş ve sür'atli seyrini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Âlemin kandili güneşin yeröte noktasının burçlar feleğindeki mekânı, Rûmî tarihin [Ğasîr] senesinde İkizler burcunun yirmi yedinci derecesinde tespit edilmiştir. Aynı tarihte yerberinin yeri ise, Yay burcunun yirmi yedinci derecesinde belirlenmiştir.

Hâlen [Ma'rifetnâme'nin telif edildiği yılda] Rûmî tarih 2069 senesinde, Hicrî tarih ise 1170 yılına ulaşmıştır. Şu halde, yukarıda açıklanan minval üzere yeröte ve yerberi noktalarından her biri, söz konusu tarihe kadar takrîben sekizer derece ilerlemiştir. Şu halde güneşin yeröte noktası Yengeç burcunun dördüncü derecesine, yerberi ise Oğlak burcunun aynı şekilde dördüncü derecesine gelmiştir.

Çünkü nurlu güneşin dışmerkezli küresi burçlar kuşağının yüzeyinde bulunmuştur. Onun için çıkış ve iniş düğümleri ancak burçlar kuşağı ile ekvatorun iki kesişme noktası sayılmıştır ki bunlardan biri Koç burcudur, diğeri Terâzi burcudur. Şu halde Güneş Koç burcunun başlangıcında iken, Çıkış düğümü noktasına gelmiş olur. Terâzi burcunun başlangıcında ise, iniş düğümü noktasına gelmiş olur.

Diğer gezegenlere gelince; bunların yeröte noktaları, kendi taşıyıcı felekleri ile burçlar kuşağının kesişmesinde meydana gelen iki karşılıklı

noktada bulunmuştur. Söz konusu kuşaktan itibaren, taşıyıcı feleklerin kuzey cihetine eğimli bulundukları yer çıkış düğümü noktası; güney istikâmetine eğimli bulundukları yer ise iniş düğümü olarak adlandırılmıştı. Nitekim bu konu, yukarıda ayrıntıları ile anlatılmıştır. Bu sebepledir ki güneşte aslâ enlem farkı bulunmaz, diğer gezegenlerin hareketlerinde ise, enlem farkı olduğu gözlenmiştir. Güneşte ise sadece boylam farkı olduğu gözlenmiştir. Şöyle ki; Güneş, kuzey yarımkürede bulunan Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Aslan ve Başak burçlarında yavaş hareket eder. Güney yarımkürede bulunan Terâzi, Akrep, Yay, Oğlak, Kova ve Balık burçlarında ise hızlı hareket eder bulunmuştur.

Esasen diğer bütün feleklerin hareketleri birbirine benzerlik arz ettiği ve hatta bunlar bazı zamanlarda birbirine eşit görülen bir yeknesaklık içinde bulundukları halde, güneşin hareketlerinde gözlenen hızlanma ve yavaşlamanın sebepleri şunlardır ki: güneşin yeröte noktası, burçlar feleğinden Yengeç burcunun evvelinde, yerberi ise Oğlak burcunun evvelinde iken, güney yarımküredeki burçları geçme süresi, kuzey yarımküredeki burçları geçme zamanından bir hafta fazla sürer. Bu gecikmenin sebebi şudur; güneşin merkezi öyle bir dairenin etrafında dönüp hareket eder ki; söz konusu dairenin merkezi, âlemin merkezinin dışındadır. Bu sebeple Güneş, burçlar feleğinin bir yarısında, dışmerkezli kürenin yarısında bulunduğundan daha fazla bulunmuş olur. Ve bu öyle yarımdır ki güneşin yeröte noktası onda hesap olunmuştur. Bu takdirde burçlar feleğinin diğer yarısında ise, dışmerkezli kürenin yarısından daha azı kalmıştır. Bu da öyle yarımdır ki güneşin yerberisi ona gelmiştir. Çünkü Güneş, kendi dairesinden itibaren orada bulunan yarımı geçmedikçe, kendi hareketiyle burçlar feleğinin yarısını geçemez.

Şu halde güneşin burçlar feleğinin bir yarısını geçme zamanı, ikinci yarısını geçme zamanına muhâlif olması lâzım gelir. Bu durumda zorunlu olarak güneşin, burçlar feleğinin yerberisi olan yarısından yeröte olan diğer yarısına doğru olan hareketi, daha yavaş görünür. Çünkü yeröte olan yarısını geçme vakti, yerberi olan diğer yarısını geçme zamanından sekiz gün daha uzun olur. Halbuki güneşin hareketi dışmerkezli küresinde farklı olmayıp dairesel, sürekli ve birbirine benzerdir. Bütün bu hâdiseler **“hakiki mânâda güçlü ve her şeyi bilen Allah’ın takdiriyle olmaktadır.”** (Bk. Yâsin 36/38, En’âm 6/96)

“Yarattıklarını hikmetle, san’atkârâne yaratan Allah’ı tesbih ederiz. O’nun şânı yücedir.” **[47/b]**

Dördüncü Madde

Nurlu güneşin tabiatını ve sıfatlarını, faydalarını ve tesirlerini, uzaklığını ve büyüklüğünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki müneccimler şöyle demişlerdir: En büyük ışık kaynağı güneşin tabiatı orta derecede sıcak ve kurudur; olup erkek özelliklidir ve gündüze nisbet edilmiştir. Orta Kutlu (sa‘d-i evsat) olarak isimlendirilmiştir. Sıfatları ise kuvvet, şiddet, kahır, gazap, rağbet, his, incelik, hayâ ve iffet olarak bulunmuştur. Önceki maddelerde açıklandığı üzere, güneşin bu sıfatları ana rahmine düşen çocuklara talih olduğu takdirde, aynen tecellî ettiği gözlenmiştir.

Nurlu Güneş, Pazar günü ve Perşembe gecesine hâkimdir. O günün ve söz konusu gecenin ilk saatleri güneşe nisbet olunmuştur. İşlerinde hikmet sahibi bulunan Cenâb-ı Hakk’ın takdiriyle esîrî[502] cisimlerin aşağı âleme ait (süflî) cisimlerde tesirlerinin çeşitleri fazla olup her yıldız (yukarıda sayılan veya sayamadığımız) nice özellikleriyle (hâdiselere) tesir etmekle, âlemin yaratıcısı Allah teâlâ, bu büyük nur kaynağı güneşe nihayetsiz kudretiyle nice hususiyetler vermiştir. Öyle ki; güneşin tesiri, yukarı ve aşağı âlemlere ait cisimlerde kendisinden daha belirgindir. Diğer gezegenlerden daha büyüktür. Nitekim yukarı âlemdeki (ulviyât) cisimlerde tesiri, doğduğu vakit bütün yıldızları görünmez kılmasıdır. Çünkü o, bütün yıldızlardan daha parlaktır. Aya nur ve fer verir.

Aşağı âlemdeki (süfliyât) cisimlerdeki tesirine gelince o, denizleri ısıtır. Ve bunun etkisiyle buharlar çıkar, göğün soğuk tabakalarında yağmur bulutları oluşur. Onun tesiriyle yağmurlar yağar; yeryüzüne hayat verir. Bitkiler yeşerir, ağaçlara su yürür, meyveler olgunlaşır. Kar ve yağmur suları, kurumaya yüz tutan nehirleri ihyâ eder. (Ve büyük ölçüde güneşin tesiriyle sürüp giden bu deverân) bitkilere ve hayvanlara hayat bahşeder. Dağlarda ve ovalarda dilediğince yayılırlar. Güneşin tesiriyle madenler oluşur, hararetiyle bitkiler gelişir, meyveler olgunlaşır. Onun doğup ışık saçması ile hayvanlar ve insanlar kuvvet bulur. Sıcaklığından ve ışığından faydalanırlar. Ve onun batması ile hepsi çaresiz kalarak ölüler misali yerlerinde uyuyup kalırlar. Yine güneşin tesiriyle birinci iklim kuşağında yaşayan ahâli siyah tenli olurlar. Şiddetli sıcağın etkisiyle nefsânî arzulara düşkün olurlar. Zenit noktasına Güneş yakın olduğundan cüsseleri hafif ve anlayışları zayıf, meşrepleri sert ve keskin olur. Bunların tabiatı, yırtıcı hayvanlar misali saldırganlık ve şiddet yanlısı olmaktır.

Yedinci iklim kuşağında yaşayanlara gelince; bunların zenit noktasından Güneş uzak olup ve harareti de zayıf olduğu için, güneşin onlar üzerindeki etkisi az olur. O bölgede yaşayanlar beyaz tenli ya da sarı benizli olurlar. Onların huylarında, güneşin o bölgede tesirinin zayıf olmasının etkisi hemen görülür. O iklimin insanları ebleh ve eksik olurlar. Yaratılışları çirkin, huyları kötüdür.

Nurlu güneşin pek çok faydalarından biri de şudur ki; yeröte noktası kuzey burçlarında oldukça, yeryüzünün kuzey yarımküresi mâmur olur. Güney yarımküre ise denizlerin (taşması ile) harap olur. güneşin yeröte noktası güney burçlarına geçince; bu sefer güney yarımküre mâmur olur, kuzey yarımküre deniz suları ile kaplı ve harap olur.

Şu halde, yeröte noktasının yukarıda açıklanan hareketiyle, yirmi beş bin iki yüz Güneş senesinde bir kere yeryüzündeki karalar ve denizler tamamen yer değiştirir; bu âlem Allah'ın hikmetiyle yeniden nizam bulur. Belki güneşin tesiriyle günler ve geceler, sıcaklık oranları ve gölgeli alanlar, nur ve ışık, yaz ve kış mevsimleri, kar ve yağmur, madenler ve taşlar oluşup tabiatların ve asılların karışımı, insan ve hayvanların hayatı, zaman ve asırların hesaplanması, ayların ve günlerin sayısı bilinir. Daha binlerce fayda ve nimeti, her şeyi hakkı ile bilen sonsuz kudret sahibi Allah'ın takdiriyle, şu âlemin kandili güneşin sıcaklık, hareket ve ışık gibi tesirlerine bağlı olmuştur.

Güneşin büyüklüğü ve miktarı ile Ortakmermezli küresinin uzaklığı konusunda gözlemciler, **[48/a]** matematik bilginleri ve geometri âlimleri söz birliği ederek demişlerdir ki:

Güneşin Ortakmermezli küresinin dışbükey yüzeyinin, âlemin merkezinden uzaklığı, takrîben iki bin kere bin ve yirmi dokuz bin iki yüz altı (2 029 206) fersah olarak hesap edilmiştir. Söz konusu feleğin içbükey yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığı ise, yaklaşık olarak bin kere bin ve sekiz yüz elli bin yüz elli dört (1 850 154) fersah olarak hesaplanmıştır. Bu feleğin Ortakmermezli küresinin kalınlığı ise, yaklaşık olarak yüz yetmiş dokuz bin elli iki (179 052) fersah olarak ölçülmüştür. Güneş küresinin cirmi ise, takrîben yerkürenin yüz altmış altı misli kadar bulunmuştur. Ve bütün bunlar, çeşitli geometrik delillerle isbat edilmiştir. Ancak yine de, her şeyin en doğrusunu Allah teâlâ bilir.

Bizim burada söz konusu bilgileri özetle vermekten maksadımız şudur ki; bu muazzam ısı ve ışık kaynağını her gün, günde bir kere etrafımızda deverân ettirip başımızda bir kandil gibi ışık verdiren, kudret sahibi ve

daima diri olan Allah teâlânın sonsuz kudretine değinip emsalsiz büyüklüğüne dikkat çekmiş olalım. Tâ ki akıl ve insaf sahiplerinin, efendilerin efendisi Allah teâlânın yaratmasındaki ve sanatındaki incelikleri düşünüp fikir sahibi olmalarını kolaylaştırmış olalım. İnsanlar, yaratılanların var edilmesindeki sanatın hikmetinden hareketle yaratıcıyı bulsunlar; her şeyi bir yana koyup sadece O'na yönelsinler. Sadece O'nunla kalsınlar.

---

[497]. Daha sonraları eflâk-ı ulviye beş gezegen olarak kabul edilmiştir. Bunlar, Merih, Müşteri, Zühal, Uranüs ve Neptün'dür. Bkz. *Muhtasar Kozmoğrafya*, Mütercimi; Sâlih Zeki, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 35.

[498]. Mukãrene: Yaklaşım. 1-Gezegenlerin birbirine yaklaşması; gökcisimlerinin aynı burç veya aynı ekliptikel boylamda olması. 2- Satürn (Zühal) ve Mars'ın Yengeç (Seretân) burcunda bir araya gelmesi.

[499]. Mukãbele: Vaz'ı istikbâl, karşılaşma konumu, karşı konum. 1-Güneş ile Ay arasındaki açısal uzaklığın 180 derece olması. 2-Güneşle bir dış gezegenin Yer'e göre uzanımının 180 derece olduğu konum.

[500]. Yazma nüshada sehven Nev'-i Sâlis yazılmıştır.

[501]. Nokta-i itidal: Ekinoks noktaları, ılım, ılım noktaları (equinoctial points). Gece ve gündüzün eşit olması ve gece ve gündüzün eşit olduğu noktalar. Güneşin ekliptikle ekvatorun kesişme noktalarından birine geldiği an.

[502]. Esîr: Kâinâtı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden, fizikçilerce ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü farz olunan, tartısız, elâstiki, ve akıcı hafif bir cisim. Kelime Rumcadan Arapça'ya geçmiştir.

. Mukãbele: Vaz'ı istikbâl, karşılaşma konumu, karşı konum. 1-Güneş ile Ay arasındaki açısal uzaklığın 180 derece olması. 2-Güneşle bir dış gezegenin Yer'e göre uzanımının 180 derece olduğu konum.

. Yazma nüshada sehven Nev'-i Sâlis yazılmıştır.

. Nokta-i itidal: Ekinoks noktaları, ılım, ılım noktaları (equinoctial points). Gece ve gündüzün eşit olması ve gece ve gündüzün eşit olduğu noktalar. Güneşin ekliptikle ekvatorun kesişme noktalarından birine geldiği an.

. Esîr: Kâinâtı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden, fizikçilerce ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü farz olunan,

tartısız, elâstiki, ve akıcı hafif bir cisim. Kelime Rumcadan Arapça'ya geçmiştir.

Nurlu Güneş, Pazar günü ve Perşembe gecesine hâkimdir. O günün ve söz konusu gecenin ilk saatleri güneşe nisbet olunmuştur. İşlerinde hikmet sahibi bulunan Cenâb-ı Hakk'ın takdiriyle esîrî cisimlerin aşağı âleme ait (süflî) cisimlerde tesirlerinin çeşitleri fazla olup her yıldız (yukarıda sayılan veya sayamadığımız) nice özellikleriyle (hâdiselere) tesir etmekle, âlemin yaratıcısı Allah teâlâ, bu büyük nur kaynağı güneşe nihayetsiz kudretiyle nice hususiyetler vermiştir. Öyle ki; güneşin tesiri, yukarı ve aşağı âlemlere ait cisimlerde kendisinden daha belirgindir. Diğer gezegenlerden daha büyüktür. Nitekim yukarı âlemdeki (ulviyât) cisimlerde tesiri, doğduğu vakit bütün yıldızları görünmez kılmasıdır. Çünkü o, bütün yıldızlardan daha parlaktır. Aya nur ve fer verir.

Bu durumda Mars yıldızı da onlar gibi, Episikl'in ortalama apoje noktasında bulunduğu sırada, daima güneşe ortalama bir yaklaşımla (mukãrene-i vasatî) yaklaşmış olur. Çünkü güneşin merkezi, Episikl'in merkezinden uzak olduğu müddetçe, yıldızın merkezi de Episikl'in ortalama apoje noktasından güneşin uzaklığı kadar uzak olur. Tâ ki Güneş, Episikl'in merkezine karşı gelinceye (mukãbele) kadar yıldız da Episikl'in Yerberi, noktasına inmiş bulunur. Güneş ile karşılaşması, Episikl'in Yerberi noktasında olduğu anda olur. Bu Mars'ın Güneş ile yakın olduğu andaki mesafesi, karşı karşıya olduğu zamandaki mesafeden daha uzak ve fazla olarak gözlemlenmiştir. Çünkü karşılıklı yaklaşma sırasında Güneş ile Mars arasında bulunan Episikl'in çapı, karşı karşıya bulunma ânında oluşan güneşin Ortakmermezli küresinin çapından daha büyük ve daha uzun olarak hesaplanmıştır.

Bu durumda Mars yıldızı da onlar gibi, Episikl'in ortalama apoje noktasında bulunduğu sırada, daima güneşe ortalama bir yaklaşımla (mukãrene-i vasatî) yaklaşmış olur. Çünkü güneşin merkezi, Episikl'in merkezinden uzak olduğu müddetçe, yıldızın merkezi de Episikl'in ortalama apoje noktasından güneşin uzaklığı kadar uzak olur. Tâ ki Güneş, Episıkl'in merkezine karşı gelinceye (mukãbele) kadar yıldız da Episikl'in Yerberi, noktasına inmiş bulunur. Güneş ile karşılaşması, Episikl'in Yerberi noktasında olduğu anda olur. Bu Mars'ın Güneş ile yakın olduğu andaki mesafesi, karşı karşıya olduğu zamandaki mesafeden daha uzak ve fazla olarak gözlemlenmiştir. Çünkü karşılıklı yaklaşma sırasında Güneş ile Mars arasında bulunan Episikl'in çapı, karşı karşıya bulunma ânında oluşan

güneşin Ortakmermezli küresinin çapından daha büyük ve daha uzun olarak hesaplanmıştır.

. Daha sonraları eflâk-ı ulviye beş gezegen olarak kabul edilmiştir. Bunlar, Merih, Müşteri, Zühal, Uranüs ve Neptün'dür. Bkz. *Muhtasar Kozmoğrafya*, Mütercimi; Sâlih Zeki, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332, s. 35.

. Mukãrene: Yaklaşım. 1-Gezegenlerin birbirine yaklaşması; gökcisimlerinin aynı burç veya aynı ekliptikel boylamda olması. 2- Satürn (Zühal) ve Mars'ın Yengeç (Seretân) burcunda bir araya gelmesi.

Nurlu güneşin yeröte ve yerberi, noktalarını, ekinoks noktaları (nokta-i itidal) olan düğüm noktalarını, yavaş ve sür'atli seyrini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Gökteki yedi yıldızdan biri sayılan **[44/b]** Mars, Ay feleğine nispetle beşinci felektir ve Güneş feleğinin üstünde bulunup "Yüksek felekler" (eflâk-ı ulviye) namı ile şöhret bulan üç feleğin en aşağıda olanı ve yeryüzüne en yakın bulunanıdır. Mars yıldızında sadece kırmızı hâkim olup "Küçük uğursuz" (nahs-ı asgar) adı ile bilinir.

İkinci Madde

YEDİNCİ FASIL

Üçüncü göğün yapısını ve onda hükmeden Venüs yıldızının çeşitli durumlarını beş madde ile açıklar.

Birinci Madde

Parlak Venüs yıldızının Ortakmermezli küresini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yukarıdaki maddelerde sözü edilen yedi gezegenden biri de Venüs'dür ki o, Ay feleğine nispetle üçüncüdür; parlak güneşin altında bulunur. "İki aşağıdakiler" (süfleyn) namı ile bilinen iki feleğin üst tarafta ve Güneş feleğine en yakın olanıdır. Venüs yıldızı, feleğinde tek başına hâkim olup *"Küçük Kutlu"* (sa'd-i asgar) ismiyle adlandırılmıştır.

Astronomi bilginleri, üç yüksek feleğin (selâse-i ulviye) yapısında olduğu gibi, Venüs yıldızı için de üç adet feleğin varlığını isbat edip buna göre nizamını vermişlerdir. Bunlardan birinci felek; merkezde, kuşakta, kutuplarda ve harekette burçlar feleğine benzer ve o mümessildir. İkinci felek; merkezin dışındadır ki yine birinci feleğin gövdesinde birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış olup Episiklin merkezini taşıyıcıdır. Üçüncü felek; bizzat Episikl felektir ki Venüs yıldızı onun bir tarafında sabit olup Episikl felek, kendi merkezi üzerinde kendine mahsus hareketiyle dairesel hareket ettikçe, Venüs'ü de kendisiyle birlikte döndürür.

Venüs yıldızının Ortakmermezli küresi, küllî felektir. Merkez ve mihverinde, kuşaklarla kutuplarında ve hareketinde burçlar feleğine uyumludur. Diğer gezegenler gibi ona mutabıktır. Ve birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış olup kürevî bir cisimdir. Üst tarafı, üzerinde bulunan Güneş feleğinin içbükey yüzeyine teğettir. İçbükey yüzeyi ise, altındaki Merkür'ün dışbükey yüzeyine teğettir. Ve bu felek, Ortakmermezli küre kendi üzerinde ve altında bulunan diğer felekler gibi, öncelikle en büyük feleğin günlük hareketine tâbi olup ilk hareket ile âlemin merkezi etrafında doğudan batıya âheste hareket eder. İkinci hareketiyle ise, burçlar feleğinin yavaş hareketi kadar, kendine mahsus hareketiyle, âlemin merkezi etrafında batıdan âheste gider. Sanki burçlar feleğinin hareket ettirmesiyle hareket eder. Şu halde, yıldızın yeröte yerberi, Çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları bu hareketiyle her yetmiş senede bir derece gider.

İkinci Madde

Venüs yıldızının dışmerkezli küresinin yapısını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bu Venüs yıldızının işleyişindeki düzen ve intizamı açıklamak için, Ortakmermezli küresinin gövdesinde *"Taşıyıcı"* namı ile bilinen ikinci felektir ki yere şâmildir. Merkezi, âlemin merkezinden kendi çapı ve kısımları ile iki derece mesafe ile, yeröte noktasına dıştan birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir. **[48/b]** Bu kürenin dışbükey yüzeyi, birinci feleğin dışbükey yüzeyi ile belli bir ortak noktada temas etmiştir ki o noktaya yeröte derler. Ve burası, âlemin merkezine nispetle, en uzak nokta olduğundan, Venüs yıldızı, taşıyıcı kürenin hareketiyle bu noktaya gelince, yeryüzü merkezinden gayet uzakta ve yüksekte bulunur.

Aynen bunun gibi, ikinci feleğin içbükey yüzeyi, birinci feleğin içbükey yüzeyine yine ortak bir noktada teğet bulunur ki o noktaya yerberi, derler. Yerberi, âlemin merkezine nispetle, en yakın nokta olup Venüs yıldızı, taşıyıcı kürenin hareketiyle o noktaya gelince, yerin merkezine oldukça yakın bulunur ve gayet alçalmış olur.

Bu minval üzere birinci felekten ikinci felek ayrılıp boşalınca; mecburen birbirinden farklı kalınlıkta iki küre meydana gelmiş olur ki bunlardan birincisi ikinci feleği içine alır, diğeri ise ikinci felekle birlikte kuşatılmıştır. Kuşatıcı kürenin ince tarafı yeröte noktasına, kalın ciheti ise yerberiye doğru dönmüş bulunur.

Kuşatılmış bulunan kürenin ince ve kalın tarafları bunun tam tersine olur. Söz konusu iki kürenin, feleğin tamamlanmasında girişleri tamamlandığından, bunlardan birine içine alanı tamamlayan, diğerine ise kuşatılanı tamamlayan denir.

Esasen her feleğin kendine mahsus hareketi belirlenmiştir. Bunlar kendi ekseni ve kutupları üzerinde deverân edip hepsinin de dönüşünü tamamlaması kaçınılmaz olmakla, Venüs yıldızının eğimli feleği de, güneşin küllî feleği altında bulunup kendi ortakmermezli küresi gövdesinin kendi merkezinin etrafında, kendine özgü hareketiyle batıdan doğuya nurlu güneşin dışmerkezli küresinin hareketine uygun olarak hareket edip aynı zamanda Venüs yıldızını da kendisiyle birlikte hareket ettirir.

Bu durumda Venüs yıldızı, her burçta yirmi dört gün gider. Bazı burçlarda gecikme yaparsa, dört ay kalır. Senede bir kez dönüşünü Güneşle birlikte tamamlar.

Venüs'ün Episikl merkezi, güneşin merkezinden hiçbir vakit ayrı kalmayıp onun Çıkış düğümü noktası ile berâber hareket ettiğinden bu

yıldızın güneşten en uzak mesafesi, takrîben Episikl feleğinin çapının yarısı kadardır ki ortalama uzaklığında, söz konusu feleğin altıda bir devrinin üçte ikisi kadardır. Yani Venüs, Episikl feleğinin iki uzak ve iki orta noktasının ortasında iken, güneşten yaklaşık uzaklığı kırk derecedir.

Üçüncü Madde

Venüs yıldızının Episikl feleğini, şekli ve hareketiyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri bu Venüs yıldızının hallerinin tanzîmi ve açıklanması konusunda, -yukarıda bahsi geçen- üç yüksek feleğin (selâse-i ulviye) durumlarındaki gibi anlatılan miktarlarla yetinmeyip yere şâmil olan bir küçük felek daha tespit ederek ona Episikl felek demişlerdir.

Episikl felek, ortakmermezli küresi içinde yere şâmil olmayan küçük bir felektir ki bu yıldızın kendisini taşıyıcıdır. Yere şâmil ve dışmerkezli küre olan ikinci eğimli feleğin kuşağında sabittir. Episikl feleğin çapı, taşıyıcı feleğin iki yüzeyine teğet ve eşittir. Ve bu Episikl felek, bir yüzeyle kuşatılmış içi dolu, kürevî bir cisimdir. Eğimli feleğin cisminde, kendi merkezi etrafında, kendine özgü bir hareketle, batıdan doğuya doğru burçların doğuşu üzere dönüp bir tarafında sabit bulunan Venüs'ü de, kendisiyle birlikte döndürerek alıp gider. Episikl felek, kendi merkezi etrafında Venüs'ü bir gün ve bir gecede kendi kuşağının üç yüz atmış derecesinden yarım derece fazla döndürüp hareket ettirir.

Bu minval üzere giderek yaklaşık on dokuz buçuk ayda bir devresini tamamlar. İşte bu harekete yıldızın farklı hareketi ya da yıldızın kendine mahsus hareketi derler.

Venüs yıldızı da, bir yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir. İçi dolu ve ışıklıdır. Aynı zamanda Episikl feleğin cisminde gömülüdür ki yıldızın yüzeyi **[49/a]** Episikl feleğin iki kutbu arasında ve kuşağı yanında, bir yanında bulunan ortak bir noktada Episikl feleğin yüzeyine teğettir. Yani Venüs yıldızı, tamamen Episikl feleğin cisminde olup yüzeyi yüzeyine temas etmiştir. Taşıyıcının bir yanında, Episikl'in yukarıda izah ettiğimiz hareketi gibi; Venüs yıldızının da Episikl'i tarafından, kendi merkezi etrafında ve Burçların doğuşuna göre kendine mahsus hareketiyle döndüğü, yeni astronomi gözlemlenip müşâhade edilmiştir.

Dördüncü Madde

Venüs yıldızının hızını, istikãmetini, yavaşlamasını ve duraklamasını, şaşkınlığını ve Güneş ile olan irtibatını ve ona yaklaşmasını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Venüs yıldızı da, (yukarıda hususiyetlerini anlattığımız yıldızlar gibi) bazen sür'atle, bazen istikãmet üzere gider. Seyrinde bazen yavaşlama olur ve bazen geri dönüşü görülür. Bazı vakitlerde, hareketlerine bir şaşkınlık ârız olur.

Burada sözünü ettiğimiz birbirinden farklı durumların meydana gelmesini etkileyen gerçek sebebe dair açıklama şudur ki; Venüs yıldızı Episikl feleğin yukarısında bulununca, kendi merkezinin hareketi, Episikl feleğin merkezinin hareketine Burçların doğuşu üzere uygun düşer. Bu sebeple yıldızın (normal hızından daha) serî hareket ettiği gözlenir. Yıldız, Episikl feleğinin yeröte cihetine bir miktar eğilirse, düz hareket ettiği görülür. Venüs, Episikl feleğinin Yerberisine indiği vakit; yavaş hareket ettiği görülür. Çünkü bu takdirde yıldızın kendi merkezi inişte olduğundan, gerçekte hareketi görünmez olur. Ve sadece Episikl feleğin merkezinin hareketi görünür.

Yıldız, episiklin Yerberisine yakın olunca, kendi merkezinin Burçların doğuşuna aykırı bulunması, Episikl feleğin merkezinin hareketiyle (yukarıdaki maddelerde söz konusu edilen) taşıyıcı kürenin Burçların doğuşuna muvafık bulunan hareketine eşit olup (bahsi geçen iki hareket) birbirine zıt ve muârız oldukları için yıldız duruyor gibi görünür. Yıldız, Episikl feleğinin en alt noktasına indiği vakit; kendi merkezinin hareketi, Episikl feleğinin hareketinden fazla olup yıldız geri dönüyor gibi görünür. Yıldızın geri dönüşü tamam olup da, iki hareket yine birbirine eşit hale gelince; yıldız ikinci kez duruyor gibi görünür. Ve bundan sonra tekrar yavaş hareket ediyor gibi olur.

Çünkü o zaman yıldızın kendi merkezi, Episikl feleğin merkezine çıkmış olduğundan, hareketi yine görünmez olup ancak Episikl feleğin merkezinin hareketi görünmüş olur. Halbuki yıldız, Episikl feleğin içinde dönüşünü aynı hızla, şeksiz şüphesiz tamamlar. Çünkü (daha önce açıklandığı üzere) yıldızların ve feleklerin hareketleri kendi küreleri kuşağına nispetle birbirine benzer olup basit ve düzdür.

Yıldızın geri dönüşünden önceki yerine; birinci makãm, geri dönüşünden sonraki yerine ise, ikinci makãm denir. Venüs yıldızının devresini tamamlaması; bir ay on bir gün sürer. Düz hareketinin süresi sekiz buçuk aydır. Ve bu taşıyıcı küre, burçlar feleği kuşağından güney ve kuzey

istikãmetine doğru dörtte bir derece kadar meyilli iken, Episikl feleğinin yeröte ve yerberi noktaları da, söz konusu meyilli felekten bazen kuzey tarafa ve bazen de güney cihetine doğru eğimli olup aralarında takrîben iki buçuk derece kadar enlem farkının olduğu bulunmuştur. İşte bu sebeplerle yıldız bazen hareketlerinde şaşırmış gibi görünmüş ve buna binâen *"şaşkın"* diye isimlendirilmiştir.

Venüs yıldızının güneşe nisbetle yakınlaşması ve onunla karışı karşıya bulunması durumları şöyle açıklanmıştır: Venüs'ün taşıyıcı küresinin hareketi daima, güneşin dışmerkezli küresinin hareketiyle eşit olmakla, Episikl feleğinin merkezi, güneşin merkezine daima teğet bulunmuştur. Bu durumda parlak Venüs yıldızı, Güneş küresinin çevresinde, Episikl feleğinin hareketiyle devrân ettikçe, Episikl feleğin çapının yarısı kadar ondan uzaklaşmış olup iki uzaklığın ortasına gelince; bazen sabah yıldızı, bazen de akşam yıldızı olarak görülüp meş'ale gibi parıldar. Bazen de Güneş ile ışıklanır ve onun ışığı ile kendi ışığı kaybolur.

Diğer gezegenler gibi güneşin kursundan (kurs-ı şems; solar disk)[503] uzak düşmeyip her devresinde iki kere Güneşle yakın olur. Bir defa da geri dönüşünün yarısında **[49/b]** yani, episiklinin ortalama apojesinde bulunduğunda daima yakınlık ve aydınlık ortaya çıkar. Bir kere de geri dönüşünün tam ortasında, yani Episikl feleğinin yerberide bulunduğu sırada, Güneşle daimî bir yakınlık ve çakışma hali meydana gelmiş olur. Bu iki yakınlaşma arasında geçen zaman, takrîben dokuz ay yirmi gündür. Doğrusunu, ancak Allah teâlâ bilir.

Beşinci Madde

Venüs (Zühre) yıldızının yeröte ve Yerberi noktalarını, çıkış düğümü ve iniş düğümü düğümlerini, tabiatını ve özelliklerini, uzaklığını ve cirminin ölçüsünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Venüs yıldızının yeröte noktası iki düğüm noktasının ortasında bulunur; yani eğimli feleğinin burçlar feleğinden kuzey cihetine fazlaca meylinden olmuştur ki Çıkış düğümü noktasından doksan derece geridedir. Çünkü – yukarıda açıklandığı üzere- yeröte, yerberi, çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları burçlar feleğinin hareketine denk bulunan Ortakmermezli küresinin hareketiyle giderler.

Venüs'ün yeröte noktasının burçlar feleğindeki mekânı, Rûmî tarihin [Ğasir] senesinde parlak güneşin yeröte noktası gibi İkizler burcunun yirmi

yedinci derecesinde, Yerberi Yay burcunun yirmi yedinci derecesinde, Çıkış düğümü Balık burcunun yirmi yedinci derecesinde, ve iniş düğümü de Başak burcunun yine yirmi yedinci derecesinde tesbit edilmiştir. Halen Rûmî tarih 2069, Hicrî tarih ise 1170 olmuştur. Bu durumda yukarıda sözü edilen iki nokta, diğerleri gibi hareket ederek, takrîben sekizer derece, o günkü bulundukları yerden öne geçmişlerdir.

Parlak Venüs yıldızının tabiatı ve özellikleri konusunda müneccimler görüş birliğine varmışlar ve şöyle demişlerdir: Venüs yıldızının tabiatı orta derecede soğuk ve rutûbetli olup dişi tabiatlı sayılarak geceye nispet edilmiş ve "Küçük kutlu" (sa'd-i asgar) diye isimlendirilmiştir. Bu yıldıza bakmanın kalbe sürûr verdiği tecrübe ile sabit olmuştur. Venüs'ün vasıfları; yumuşaklık, sevgi, rikkat, yakınlaşma, ferahlık, istek, cilve ve teğannî, âfiyet ve güzel yaratılış olarak bulunmuştur. Bu yıldızın talih düştüğü noktalarda, yukarıda sayılan özelliklerin aynen meydana geldiği gözlenmiştir.

Venüs, Salı gecesinin ve Cuma gününün hâkimi olarak bilinmiş ve söz konusu gece ile gündüzün ilk saatleri Venüs'e nisbet olunmuştur. Venüs yıldızının Ortakmermezli küresinin uzaklığı mesafeleri, kütlesinin kalınlığı ve cirmi konusunda, gözlemciler, geometri bilginleri ve matematik âlimleri görüş birliği içinde olup şöyle demişlerdir: Venüs'ün Ortakmermezli küresinin dışbükey yüzeyinin âlemin merkezine olan uzaklığı takrîben; bin kere bin ve sekiz yüz elli bin yüz elli dört (1 850 154) fersah olarak hesap edilmiştir. Dışbükey yüzeyinin uzaklığı ise yaklaşık olarak; iki yüz yetmiş altı bin altı yüz elli iki (276 652) fersah olarak hesaplanmıştır. Kalınlığı ise takrîben; bin kere bin ve beş yüz yetmiş üç bin beş yüz iki (1 573 502) fersah olarak hesap edilmiştir. Cirminin ise, takrîben yeryüzünün on altıda biri kadar olduğu çeşitli delillerle ispat edilmiştir. İşin doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

"Şânı yüce, sanatkâr, hikmet ve kudret sahibi Allah teâlâ her türlü noksanlıktan uzaktır."

---

[503]. Kurs-ı şems, Solar disk: Güneşin gökyüzündeki izdüşümü olan parlak daire. Kurs-ı şems hakkında ayrıca bkz. *Muhtasar Kozmoğrafya*, s. 12.

Diğer gezegenler gibi güneşin kursundan (kurs-ı şems; solar disk) uzak düşmeyip her devresinde iki kere Güneşle yakın olur. Bir defa da geri dönüşünün yarısında **[49/b]** yani, episiklinin ortalama apojesinde

bulunduğunda daima yakınlık ve aydınlık ortaya çıkar. Bir kere de geri dönüşünün tam ortasında, yani Episikl feleğinin yerberide bulunduğu sırada, Güneşle daimî bir yakınlık ve çakışma hali meydana gelmiş olur. Bu iki yakınlaşma arasında geçen zaman, takrîben dokuz ay yirmi gündür. Doğrusunu, ancak Allah teâlâ bilir.

. Kurs-ı şems, Solar disk: Güneşin gökyüzündeki izdüşümü olan parlak daire. Kurs-ı şems hakkında ayrıca bkz. *Muhtasar Kozmoğrafya*, s. 12.

SEKİZİNCİ FASIL

İkinci göğün yapısını ve orada hâkim bulunan Merkür yıldızının durumlarını beş madde ile bildirir.

Birinci Madde

Merkür yıldızının Ortakmermezli küresini ve hareketinin şeklini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Merkür feleği, (yukarıda sözü edilen) sekiz felek cümlesinden sayılmıştır ve ay feleğine nispetle ikincidir. Venüs feleğinin altındadır ve "iki aşağıdakiler" (süfleyn) namı ile meşhur olan **[50/a]** feleklerin daha altta ve Ay feleğine yakın olanıdır. Merkür yıldızı tek başına bu felekte hâkim olup "karıştırıcı" (mümtezic) ismiyle bilinir. Söz konusu felek konumu, yapısı ve parçaları itibâriyle diğer gezegenlerden farklı bir durumdadır.

Astronomi bilginleri Merkür için yere şâmil bulunan üç büyük felek ve yere şâmil olmayan bir küçük feleğin varlığını tesbit edip bu temel tesbit üzerine Merkür'ün değişik durumlarını gözetleyerek, dört felek içinde nizam ve intizamını vermişlerdir. Dört felekten birincisi, küllî felektir. Merkezde, eksende, kuşakta, kutuplarında, hareketinde burçlar feleğine uygun ve ortakmermezli (mümessil) felektir. Bu felek, diğer Ortakmermezli küreler gibi yere şâmildir. Ve merkezi, âlemin merkezidir. Birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir. Üst tarafı, üzerinde bulunan Venüs'ün alt yüzeyine ve alt tarafı da altında bulunan ayın üst yüzeyine teğettir. Ve bu ortakmermezli felek, kendi üstünde ve altında bulunan diğer felekler gibi öncelikle büyük feleğin günlük sür'atli hareketine uygun hareketine tâbi olup âlemin merkezi etrafında doğudan batıya mecburî olarak hareket eder.

İkinci olarak burçlar feleğinin yavaş hareketi kadar kendine özgü hareketi ile âlemin merkezi etrafında batıdan doğuya âheste gider. Bu haliyle sanki, burçlar feleğinin hareket ettirmesiyle hareket eder. Bu durumda onun yeröte, yerberi, çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları (yukarıda sözünü ettiğimiz hareket üzere) her yetmiş Güneş senesinde bir derece ilerlemiş olur. Merkür'ün -aşağıda açıklanacak olan- müdîr feleğinde bulunan ikinci yerötesinden başka ve ayın -aşağıda açıklanacak olan- yerötesinden, ortakmermezli küresinden ve düğüm noktalarından başkadır. Çünkü bu dördü, onlara uymaz ve doğudan batıya hareket ederler.

İkinci Madde

Merkür yıldızının müdîr feleğini[504] ve taşıyıcı küresini, yapısı ve hareketleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Merkür'ün müdîr feleği, ortakmermezli küresi ile kuşatılmıştır ve dışmerkezli küre olan iki feleğin birincisidir. Söz konusu feleklerin ikincisini kuşatıcıdır ve Merkür'ün dört feleğinden ikincisidir.

Müdîr felek, içine almış olduğu dışmerkezli küre ikinci feleğin merkezini, doğudan batıya doğru hareket ettirerek döndürdüğü için buna müdîr felek derler. Bu minval üzere dışmerkezli küre bulunan diğer felekler, ortakmermezli feleklerinin içinde yerleşmiş oldukları gibi, bu müdîr felek de kendi ortakmermezli küresinin içinde mekân tutmuştur.

Müdîr feleğin dışbükey yüzeyi, ortakmermezli küresinin dışbükey yüzeyine birinci yeröte adı ile bilinen ortak bir noktada teğettir. Müdîr feleğin içbükey yüzeyi ise, Ortakmermezli küresinin içbükey yüzeyine birinci yerberi namı ile bilinen ortak bir noktada temas etmiştir. Müdîr feleğin merkezi, âlemin merkezinden takrîben altı derece kadar, yeröte noktasına doğru çıkmıştır. Bu minval üzere hareket ederken, ortakmermezli felekten müdîr felek ayrılınca, diğer ortakmermezli felekleri tamamlayıcı olan ikişer küre şeklindeki benzer felekler de, bu mümessilden meydana gelmiş olurlar. Bundan sonra bu iki merkez dışı feleğin ikincisi Merkür yıldızının üçüncü feleğidir ki bu (yukarıda sözü edilen) müdîr feleği kuşatıcı ve episiklin merkezini taşıyıcıdır. Müdîr felek, ortakmermezli küresinin bulunduğu gibi, taşıyıcı felek de müdîr feleğin içinde yerleşmiştir.

Taşıyıcı kürenin dışbükey yüzeyi, müdîr feleğin dışbükey yüzeyine ikinci yeröte namı ile bilinen bir noktada yetişmiştir ve taşıyıcı kürenin içbükey yüzeyi ile müdîr feleğin içbükey yüzeyine ikinci yerberi denilen bir noktada teğettir. Taşıyıcı kürenin merkezi, müdîr feleğin merkezinden üç derece; âlemin merkezinden ise dokuz derece yeröte, cihetine doğru çıkmıştır. Bu minval üzere turlarına devam etmekte iken, müdîr felekten taşıyıcı felek ayrılınca, müdîrden **[50/b]** geriye yukarıda tarif edilen şekil üzere iki küre kalır ki bunlar onun tamamlayıcısıdır.

Merkür yıldızı bu tertip ve intizam üzere öyle bir şekil ve görünüşe gelir ki; kendisinde iki yeröte ve iki yerberi bulunur ve bunlar ortakmermezli felekten birer parça gibi sayıldığından; ortakmermezliye ait yerötesi ve ortakmermezliye ait yerberi namı ile ve birer tanesi de müdîr felekten birer parça gibi sayıldıklarından, müdîrin yerötesi ve müdîrin yerberisi diye

adlandırılmışlardır. Ortakmermezli kürenin yeröte ve yerberi noktalarına “birinci yeröte ve “birinci yerberi de denilmiştir. Müdîr feleğin yeröte ve yerberi noktalarına ise, “ikinci yeröte ve ikinci yerberi denilmiştir. Burada anlatılanlardan her feleğin kendine mahsus bir hareketi olup her feleğin kendi merkezi, ekseni, kuşağı ve kutupları üzerinde dönerek bu minval üzere dönüşünü tamamlaması mutlak bir gerçek olduğu için, Merkür’ün müdîr feleği de; Venüs yıldızının altında, kendi ortakmermezli küresi içinde ve kendi merkezi etrafında, kendine mahsus hareketiyle, doğudan batıya doğru, Burçların doğuşunun aksine bir hareketle Merkür’ün ikinci yerötesini döndürerek, Güneş ortalaması kadar hareket edip bir Güneş senesinde devresini tamamlar.

Merkür’ün taşıyıcı feleği de, müdîr feleği içinde diğer taşıyıcı felekler gibi kendi merkezi etrafında, kendine mahsus hareketiyle batıdan doğuya, Burçların doğuşu üzere Merkür’ün Episikl feleğini döndürerek, Güneş ortalamasının iki katı kadar hareket edip hareketinin yarısı müdîr feleğin Burçların doğuşuna zıt ve mukãbil olunca, diğer yarısı Güneş ortalamasına eşit ve berâber gelip her burçta on yedi gün bekleyip bazı burçlarda tereddüt ederse, iki ay kalıp senede bir kez kendi yörüngesindeki devresini tamamlar. Merkür’ün Episikl feleğinin merkezi, Venüs yıldızında olduğu gibi, daima güneşin merkezine mutabık olup hareketinde aslâ ona karşı çıkmaz. Onun için Merkür yıldızı, Episikl feleğinin çapının takrîben yarısından fazla güneşin kursundan uzağa gitmez. Çapının yarısı ise, en uzak ortalamasında yirmi dereceden fazla uzak olmaz. Doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Üçüncü Madde

Merkür yıldızının Episikl feleğini, şekli ve hareketleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri Merkür yıldızının hallerinin tanzîmi konusunda diğer *“şaşırmış gezegenler”* gibi bahsi geçen miktar tayini ile yetinmeyip yere şâmil olmayan bir küçük feleğin varlığını tesbit ederek buna Episikl felek demişlerdir. Söz konusu Episikl felek, Merkür’ün ortakmermezli küresi içinde yere şâmil olmayan küçük bir felektir ve Merkür’ün dört feleğinden dördüncüsüdür. Aynı zamanda yıldızın cisminin taşıyıcısıdır.

Dışmerkezli küre olan üçüncü taşıyıcı kürenin kuşağında, yani iki kutbu arasında öyle bir tarzda yerleşmiştir ki Episikl feleğin çapı, taşıyıcı kürenin

kalınlığına eşit olup Episikl feleğin yüzeyi ise, taşıyıcı kürenin iki yüzeyine, yukarıda ve aşağıda birer noktada teğettir.

Episikl felek, bir tek yüzeyle kuşatılmış, içi dolu ve kürevî bir cisimdir. Taşıyıcı küre cisminde, kendi merkezi etrafında, kendine mahsus hareketiyle, batıdan doğuya, Burçların doğuşu üzere dönüp bir tarafında yerleşmiş olan Merkür'ü kendisiyle birlikte hareket ettirir. Söz konusu felek, Merkür yıldızını bir gün ve bir gecede, kendi kuşağının 360 derecesinden üç derece fazla mesafeye alıp gider. Böylelikle yaklaşık dört ayda bir devresini tamamlar. Onun bu hareketine; "değişik hareket" veya "hususi hareket" de derler.

Merkür yıldızı da, tek yüzeyle kuşatılmış, içi dolu, ışıklı ve kürevî bir cisimdir. Episikl feleğin cisminde öyle bir tarzda yerleşmiştir ki; Episiklin yüzeyinin iki kutbunun yarısında, kuşağının yanında, bir tarafta bulunup ortak bir noktada Episikl feleğin yüzeyine temas etmiştir. Yani yıldızın cismi, tamamen Episikl feleğin cismine dahil olmuştur. Taşıyıcı felek ise; bir tarafında Episikl feleğin dönmesi gibi, Merkür yıldızının da **[51/a]** Episikl feleği tarafında ve kendi merkezi etrafında, Burçların doğuşu üzere daima dönmekte olduğu gözlemlerle tespit edilmiştir. Gözlemciler bu durumu, gün yarısında (nısf-ı nehâr)[505] meydana gelen Güneş tutulmalarında (kusûf) gözetleyip isbat etmişlerdir.

Dördüncü Madde

Merkür yıldızının hızını ve düz gitmesini, yavaşlamasını ve duraklamasını, geri dönmesini ve kararsız görünmesini, Güneş ile olan irtibatını ve yakınlaşmasını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bu Merkür'ün seyrinde de bazen hızlı gitme, bazen düz gitme, bazen yavaşlama, bazen duraklama, bazen geri dönüş ve bazen de seyrinde kararsız görünür. Bu durumların, yıldızın hareketlerinde görülmesinin îzâhı şudur:

Yıldız, Episikl feleğinin yukarı kısmında bulunduğu sırada; kendi merkezinin hareketi Episikl feleğin merkezinin hareketine Burçların doğuşu üzere uygun düşmesiyle, yıldız hızlı hareket ediyor gibi görünür. Episikl felekten yana bir miktar eğimli olsa, o zaman düz[506] hareket ediyor görünür. Episikl feleğin aşağı kısmına inişinde ortada iken, yavaş hareket eder gibi görünür. Çünkü yıldızın kendi merkezi iniş halinde bulunduğu için, hareketi görünmez olup ancak sadece Episikl feleğin merkezinin

hareketi görünür. Ve yıldız Episikl feleğin en aşağısına yakın olunca; kendi merkezinin Burçların doğuşuna uygun olmayan hareketi, Episikl feleğin merkezinin taşıyıcı kürenin hareketiyle Burçların doğuşu üzere olan hareketine denk gelip iki hareket birbirine zıt ve karşı olmakla yıldız duruyor gibi görünür. Nihayet yıldız Episikl feleğin en aşağısına indiği zaman kendi merkezinin hareketi, Episikl feleğin merkezinin hareketinden fazla olup geri dönüyor gibi görünür. Yıldızın geri dönüşü tamam olup iki hareket birbirine eşitlenince ikinci kez duruyor gibi görünür. Bundan sonra tekrar duruyor gibi görünür. Ve tekrar yavaş hareket ediyor gibi görünür. Çünkü bu sırada yıldızın kendi merkezi, Episikl feleğin yerötesine çıkmakla hareketi görünmez olup ancak Episikl feleğin merkezinin hareketi görünür. Yavaşlamadan sonra yine düz hareket eder, ardından hızlanır. Halbuki yıldız, kendi episiklinde dönüşünü bir nizam üzere tamamlar. Çünkü bütün feleklerin ve içlerindekilerin hareketleri kendi küreleri kuşağına nispetle basit, birbirine benzer ve doğrusaldır. Yıldızın dönüşünden evvelki duruşuna birinci makãm, bundan sonrakine ise ikinci makãm derler. Merkür'ün geri dönüş süresi yirmi bir gündür. Doğrusal gidişindeki süre ise, üç ay beş gündür. Yıldız, taşıyıcı feleğinin burçlar kuşağından kuzey ve güneye doğru üç ve dörtte bir derece eğimli olduğu sırada, Episikl feleğinin de Görünen apoje ve Görünen perijesi eğimli feleğinden bazen kuzey tarafına ve bazen de güney tarafına doğru eğimli olup aralarında takrîben altı derece enlem farkı bulunur. Bu minval üzere hareketlerine devam ederken bu yıldız da seyrinde kararsız gibi görünüp "kararsız" (mütehayyir) olarak isimlendirilmiştir.

Güneşe nispetle Merkür yıldızına ârız olan bağlantı ve yakınlıkların sebebine dair açıklama şudur ki; Merkür'ün taşıyıcı küresinin hareketi, güneşin dışmerkezli küresinin hareketiyle eşit olduğundan, Episikl feleğinin merkezi de daima güneşin merkezine eşit bulunmuştur. Bu durumda Merkür yıldızı güneşin kursu etrafında Episikl feleğinin hareketiyle deverân ettikçe, Episikl feleğinin yarı çapı kadar güneşten uzakta bulunup öylece güneşin etrafını tavaf eder. Bundan sonra ortalama apojelere gelince bazen sabahları bazen de akşam vakti meş'ale gibi çakıp bazen de Güneşle aydınlanır. Merkür, Venüs yıldızı gibi Güneş kursuna yakın olup her bir dönüşünde iki kere güneşe yakınlaşır. Bir defa hızlı gitmesinin yarısında, yani Episikl feleğinin Görünen perijesinde bulunduğu sırada daima çakışma ve yakınlaşma halinde görünür. Bir defâ da geri dönmesinin yarısında yani Episikl görünen apojesinde bulunduğu sırada, Güneşle daima çakışma ve

yakınlaşma halinde bulunur. Söz konusu iki yaklaşımı arasında geçen zaman iki aydır.

Beşinci Madde

[51/b] Merkür yıldızının ilk yeröte ve yerberi ile Çıkış ve iniş düğümü düğümlerinin burçlar feleğindeki yerlerini; kendi tabiatını, özelliklerini, feleğinin uzaklığını ve mesafesini ve kütlesinin miktarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Merkür yıldızının yerötesi, çıkış düğümü ile iniş düğümleri arasındadır. Yani, eğimli kürenin burçlar feleğinden kuzey tarafına fazla eğiminden ortaya çıkmıştır ki çıkış düğümü noktasından doksan derece sonra gelir. Çünkü (yıldızın) çıkış düğümü ve yerberi noktaları burçlar feleğinin hareketine uygun düşen ortakmermezli kürelerin hareketleriyle hareket ederler. Merkür'ün ilk yeröte noktasının burçlar feleğindeki yeri, Rûmî tarihin [Ğasir] senesinde Terâzi burcunun yirmi altı buçuk derecesindeydi. Yerberisinin yeri ise, aynı şekilde Koç burcunun yirmi altı buçuk derecesindeydi. Çıkış düğümü ve düğüm noktası söz konusu tarihte Oğlak burcunun yirmi altı buçuk derecesindeydi. İniş düğümü ve nübheri (nevbahar) ise, Yengeç burcunun yirmi altı buçuk derecesinde idi. Şu halde ise yıldızın yeröte, yerberi, çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları –yukarıdaki paragraflarda izah edildiği üzere- [Ğasir] senesinde bulundukları mekânlardan takrîben sekizer derece daha ileri hareket etmişlerdir. Çünkü halen Rûmî tarih iki bin altmış dokuz, Hicrî tarih ise bin yüz yetmiştir.

Merkür yıldızının tabiatı ve özellikleri konusunda müneccimler söz birliği edercesine şöyle demişlerdir: Merkür'ün tabiatı, tek olduğu zamanda, dengeli biçimde soğukluk ve kuruluk olup erkek tabiatlı ve gündüze nisbet edilmiştir. Kaynaştığı yıldızın tabiatı ile uyuşması sebebiyle buna "uyuşan" ve "münafık" adları verilmiştir. Merkür'ün özellikleri; edeb, uyanıklık/zeka, anlayış, firâset, zihnî açıklık, dirâyet, nutuk, belâğat, nakış, kitâbet, hesap, isâbet, zeka ve dikkat, incelik ve anlayış hüner ve sanat, hîlekârlık ve hıyânet olarak bulunmuştur.

Bu yıldız ana rahmine düşen çocuklara talih olduğu takdirde, yukarıda söz konusu edilen özelliklerin doğacak çocuklarda etkili olduğu gözlenmiştir. Merkür'ün Pazar gecesine ve Çarşamba gününe hâkim olduğu tesbit edilmiştir. O gecenin ve gündüzün ilk saatleri bu yıldıza nisbet edilmiştir. Merkür'ün miktarı ve cirmi ile, Ortakmermezli küresinin mesafesi konusunda gözlemciler, geometri bilginleri ve matematik bilginleri ittifakla

şöyle demişlerdir: Merkür'ün Ortakmermezli küresinin dışbükey yüzeyinin âlemin merkezine olan uzaklığı, takrîben iki yüz yetmiş altı bin altı yüz elli iki (276 652) fersah olarak hesaplanmıştır. İçbükey yüzeyinin uzaklığı ise takrîben seksen yedi bin beş yüz yirmi dört (87 524) fersah olarak hesaplanmıştır. Bu feleğin kalınlığına gelince; yaklaşık olarak yüz seksen dokuz bin altı yüz yirmi sekiz bin (189 628) fersah bulunmuştur. Merkür'ün cirminin, yerkürenin takrîben otuz ikide biri kadar olduğu çeşitli delillerle isbat edilmiş olup, söz konusu büyüklük ve uzaklıkların anlatıldığı şekilde olduğu ilgili âlimlerce kesinlik derecesinde bilinmiştir. Ne mutlu bize ki; her türlü ihtiyaçlarımızı arz ettiğimiz Sonsuz Kudret sahibi Merkür yıldızını göklerin kâtibi kılmıştır.

"Her şeyi inceden inceye hesap eden, hikmetiyle yaratıp îcat eden; ezelî, kudret ve kuvvet sahibi Allah teâlânın şânı yücedir."

---

[504]. Müdîr: Merkür gezegeninin + /- 120 derecelerde episiklinin görünen çapının büyümesini açıklamak üzere varsayılan, bu amaçla episiklin merkezini taşıyan ve merkezi evrenin merkezinden farklı olan küre.

[505]. Nısf-ı nehâr: Hem meridyen anlamında hem de öğlen vakti anlamındadır.

[506]. Buradaki *"müstakîmü'l-hareke"* ibaresi yazma nüshada sehven *"batiü'l-hareke"* olarak geçmektedir.

. Nısf-ı nehâr: Hem meridyen anlamında hem de öğlen vakti anlamındadır.

. Müdîr: Merkür gezegeninin + /- 120 derecelerde episiklinin görünen çapının büyümesini açıklamak üzere varsayılan, bu amaçla episiklin merkezini taşıyan ve merkezi evrenin merkezinden farklı olan küre.

. Buradaki *"müstakîmü'l-hareke"* ibaresi yazma nüshada sehven *"batiü'l-hareke"* olarak geçmektedir.

Merkür yıldızının müdîr feleğini ve taşıyıcı küresini, yapısı ve hareketleriyle birlikte bildirir.

Merkür yıldızı da, tek yüzeyle kuşatılmış, içi dolu, ışıklı ve kürevî bir cisimdir. Episikl feleğin cisminde öyle bir tarzda yerleşmiştir ki; Episiklin yüzeyinin iki kutbunun yarısında, kuşağının yanında, bir tarafta bulunup ortak bir noktada Episikl feleğin yüzeyine temas etmiştir. Yani yıldızın cismi, tamamen Episikl feleğin cismine dahil olmuştur. Taşıyıcı felek ise; bir tarafında Episikl feleğin dönmesi gibi, Merkür yıldızının da **[51/a]**

Episikl feleği tarafında ve kendi merkezi etrafında, Burçların doğuşu üzere daima dönmekte olduğu gözlemlerle tespit edilmiştir. Gözlemciler bu durumu, gün yarısında (nısf-ı nehâr) meydana gelen Güneş tutulmalarında (kusûf) gözetleyip isbat etmişlerdir.

Yıldız, Episikl feleğinin yukarı kısmında bulunduğu sırada; kendi merkezinin hareketi Episikl feleğin merkezinin hareketine Burçların doğuşu üzere uygun düşmesiyle, yıldız hızlı hareket ediyor gibi görünür. Episikl felekten yana bir miktar eğimli olsa, o zaman düz hareket ediyor görünür. Episikl feleğin aşağı kısmına inişinde ortada iken, yavaş hareket eder gibi görünür. Çünkü yıldızın kendi merkezi iniş halinde bulunduğu için, hareketi görünmez olup ancak sadece Episikl feleğin merkezinin hareketi görünür. Ve yıldız Episikl feleğin en aşağısına yakın olunca; kendi merkezinin Burçların doğuşuna uygun olmayan hareketi, Episikl feleğin merkezinin taşıyıcı kürenin hareketiyle Burçların doğuşu üzere olan hareketine denk gelip iki hareket birbirine zıt ve karşı olmakla yıldız duruyor gibi görünür. Nihayet yıldız Episikl feleğin en aşağısına indiği zaman kendi merkezinin hareketi, Episikl feleğin merkezinin hareketinden fazla olup geri dönüyor gibi görünür. Yıldızın geri dönüşü tamam olup iki hareket birbirine eşitlenince ikinci kez duruyor gibi görünür. Bundan sonra tekrar duruyor gibi görünür. Ve tekrar yavaş hareket ediyor gibi görünür. Çünkü bu sırada yıldızın kendi merkezi, Episikl feleğin yerötesine çıkmakla hareketi görünmez olup ancak Episikl feleğin merkezinin hareketi görünür. Yavaşlamadan sonra yine düz hareket eder, ardından hızlanır. Halbuki yıldız, kendi episiklinde dönüşünü bir nizam üzere tamamlar. Çünkü bütün feleklerin ve içlerindekilerin hareketleri kendi küreleri kuşağına nispetle basit, birbirine benzer ve doğrusaldır. Yıldızın dönüşünden evvelki duruşuna birinci makãm, bundan sonrakine ise ikinci makãm derler. Merkür'ün geri dönüş süresi yirmi bir gündür. Doğrusal gidişindeki süre ise, üç ay beş gündür. Yıldız, taşıyıcı feleğinin burçlar kuşağından kuzey ve güneye doğru üç ve dörtte bir derece eğimli olduğu sırada, Episikl feleğinin de Görünen apoje ve Görünen perijesi eğimli feleğinden bazen kuzey tarafına ve bazen de güney tarafına doğru eğimli olup aralarında takrîben altı derece enlem farkı bulunur. Bu minval üzere hareketlerine devam ederken bu yıldız da seyrinde kararsız gibi görünüp "kararsız" (mütehayyir) olarak isimlendirilmiştir.

DOKUZUNCU FASIL

Dünya semâsının yapısını ve orada hâkim bulunan ayın durumlarını ve yapısını, ve buna dair olan şeyleri altı madde ile açıklar.

Birinci Madde

Ayın düğüm noktasını yapısını ve eğimli feleğini hareketleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yukarıda söz konusu edilen yedi gezegenden biri de Ay'dır (Kamer)[507] ki âlemin merkezine nisbetle dokuz feleğin birincisidir.

Ay, Merkür feleğinin altına yerleşmiştir. Hareketli yıldızların **[52/a]** en hızlısı olan Ay, hoş manzaralı ve dünya semâsına tek başına hâkim olup *"küçük nurlu"* (neyyir-i asgar) adı ile bilinmiştir. Ay feleğinin küllî feleği, değişik parçalara bölünmüştür; şekil ve yapı itibâriyle başka gezegenlerin feleklerinden farklıdır. Şu halde ayın küllî feleği, dört feleği kuşatmıştır. Ve bunlardan üçü, yere şâmil bulunan büyük feleklerdir. Diğeri ise, yere şâmil olmayan küçük bir felektir. Sözü edilen üç felekten ilk ikisinin merkezleri, (aynı zamanda) âlemin de merkezidir. Üçüncü ise, merkez dışıdır. Ve bu, Episikl feleğin merkezinin taşıyıcısıdır. Dördüncü ise, bizzat Episikl feleğin kendisidir. Ve bu, ayın cisminin taşıyıcısıdır.

Âlem küresiyle merkezi bir olan iki felekten birincisi, birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmıştır. İkinci feleği kuşatan ise, kürevî bir cisimdir. Çevresinde Çıkış düğümü ve iniş düğümü noktaları bulunması sebebiyle bu iniş düğümü düğüm noktası namı ile meşhur olmuştur. Bu felek merkezde, eksende, kuşakta, kutuplarda ve harekette burçlar feleğine benzer. Bu sebeple felek-i mümessil Ortakmermezli küre ismiyle şöhret bulmuştur. Bu feleğin dışbükey yüzeyi, üstünde bulunan Merkür feleğinin içbükey yüzeyine ve içbükey yüzeyi de kendi feleklerinden olan ikinci feleğin dışbükey yüzeyine temas etmiştir. Düğüm noktası namı ile bilinen bu felek, üzerinde ve altında bulunan diğer felekler gibi, öncelikle en büyük feleğin günlük hareketine uygun hareket edip ilk hareket ile âlemin merkezi etrafında doğudan batıya mecburî olarak hareket eder.

İkinci olarak ise, burçlar feleğinin hareketine aykırı ve muhâlif kendine mahsus hareketiyle âlemin merkezi etrafında Burçların doğuşunun hareketine zıt olarak, kendi felekleriyle birlikte doğudan batıya gider. Bir gün bir gecede (yirmi dört saatten ziyade olarak) üç dakikadan fazla hareket

etmiş olur. Onun bu hareketine Çıkış düğümü ve iniş düğümü hareketi denir.

Âlem küresiyle merkezi aynı olan iki felekten ikincisi; birinci feleğin altında, birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış ve kürevî bir cisimdir. Gerçi bunun da merkezi, aynı zamanda âlemin merkezidir. Ancak, kuşağı burçlar feleğinin kuşağına teğet bulunan Ortakmermezli küresinin kuşağından kuzey ve güneyine beş derece eğimli olduğundan Eğimli felek namı ile şöhret bulmuştur. Ve bu eğimli felek, düğüm noktasının içbükey yüzeyi altına yerleşmiş olup, dışbükey yüzeyin Ortakmermezli küresi içbükey yüzeyine, ve içbükey yüzeyi de dört unsurun en yükseği olan ateş küresinin dışbükey yüzeyine teğettir.

Ayın eğimli feleği de (yukarıda sözü edilen) birinci ve ikinci hareketlerinden başka, kendine mahsus hareketiyle âlemin merkezi etrafında Burçların doğuşunun aksine olmak üzere, doğudan batıya gider. Kendi hacmi içinde bulunan feleklerle birlikte, ekvatordan (daire-i muaddilü'n-nehâr), burçlar kuşağından ve kutuplardan yukarıda belirtilen eğimi kadar meyille başka kuşak ve kutuplar üzerinde bir gün ve bir gecede on bir dereceden fazla hareket etmiş olur. Ve buna; "ayın yerötesi hareketi" derler.

İkinci Madde

Güzel yüzlü parlak ayın taşıyıcı küresinin yapısını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ayın üçüncü feleği, taşıyıcı küredir ki (yukarıdaki maddelerde yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere) dışmerkezli küre olan diğer gezegenler kendi ortakmermezli kürelerinde yerleştikleri gibi, söz konusu taşıyıcı küre de, eğimli kürenin içine yerleşmiştir. Ve bunun dışbükey yüzeyi taşıyıcı kürenin dışbükey yüzeyine "eğimli yeröte" denilen ortak noktada temas etmiştir. İçbükey yüzeyi de, taşıyıcı kürenin içbükey yüzeyine "eğimli yerberi," denilen ortak noktada temas etmiştir. Bu feleğin merkezi, âlemin merkezinden kendi çapı ve (bütünü oluşturan) parçaları ile birlikte on derece ve dörtte bir derece yeröte noktasının dışındadır.

Eğimli felekten taşıyıcı küre ayrıldığı vakit; eğimli küreden geriye iki küre kalır ki bunlara meyilli feleğin tamamlayıcısı derler. Taşıyıcı kürenin yukarıda sözü geçen üç kurs hareketinden **[52/b]** başka hareketi şudur ki; kendi eğimli küresi içinde, kendi merkezi etrafında döner. Ve bu dönüşü

eğimli feleğin kuşağına, kuşak teğetliğindedir. Onun eksenine paralel bir eksen üzerinde kendine mahsus hareketiyle batıdan doğuya gider. Burçların doğuşu üzere bir gün ve bir gecede yirmi dört dereceden fazla yol alır. Bu hareketi esnasında ayın Episikl feleğini de berâberinde hareket ettirerek götürür. Çünkü, bu taşıyıcı kürenin Burçların doğuşuna uygun olarak yaptığı on bir dereceden fazla -batıya yönelik- hareketine; düğüm noktasının ve eğimli kürenin Burçların doğuşunun hareketinin aksine olan batıya yönelik hareketleri mukãbil gelip zıddı olarak onu geri götürür.

Şu halde ayın taşıyıcı küresinin Burçların doğuşuna uygun olarak yaklaşık on üç derece günlük hareketi kalır. Hareketi hızlı, kendi feleği küçük ve diğer felekleri de yeryüzüne şâmil olan ay; on iki burcun her birinde takrîben iki tam gün ve üçte bir gün kadar kalıp yirmi sekiz günde bir kez burçlar feleğini geçerek bir devresini tamamlamış olur. Bu minval üzere devrederken yirmi dokuz buçuk günde bir kez güneşe yetişip onunla çakışmış olur. Bu sebepledir ki; kamerî ayların biri yirmi dokuz gün, diğeri otuz gün sayılarak hesap edilir. Yeni ay, kuzey yarımkürede yaşayan ahâliye yaz ve kış dönüm noktalarında (21 Haziran ve 21 Aralık tarihlerinde) gurub vaktinde görünür. Güney yarımkürede ekvatora yakın bölgelerde yaşayanlara ise ay, her mevsimde kolay görünür. Çünkü güneşin günlük dönüş noktaları kuzey yarımkürede eğimlidir. Güney yarımkürede ise ışık, oldukça dik açılarda alınır. Bu sebeple ay, Güneşle birlikte batmaz; ufuktan yukarıda görünür.

Üçüncü Madde

Ayın Episikl feleğini, şekli ve hareketleriyle birlikte bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ayın dördüncü feleği, aynı zamanda onun Episikl feleğidir ki yere şâmil olmayan küçük bir felektir. Ayın kendisini taşıyıcıdır. Dışmerkezli kürenin kuşağında sabit ve gömülüdür. Episikl kürenin çapı, taşıyıcı kürenin iki yüzeyine teğet ve eşittir.

Episikl felek ise, bir tek yüzeyle kuşatılmış, içi dolu ve kürevî bir cisimdir. Taşıyıcı kürenin içinde, kendi merkezi etrafında burçlar feleği sırasına uymaksızın doğudan batıya devrân edip bir tarafına yapışık bulunan ayı da berâberinde alıp gider. Ayın Episikl feleği, diğer beş gezegenin Episikl feleklerinin aksine hareket eder. Ve bu Episikl felek, kendi merkezi etrafında doğudan batıya devam eden hareketiyle Ay'ı bir gün ve bir gecede kendi kuşağının üç yüz atmış derecesinden on üç derece kadar hareket

ettirip yirmi sekiz günün sonunda, taşıyıcı küre gibi o da bir devresini tamamlamış olur. Buna, farklı hareket veya hususi hareket de denir.

Ay da tek bir yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir ve karanlıktır. İçi doludur ve parlaktır. (Daha önce çeşitli durumlarını tasvir ettiğimiz) *"beş şaşkınlar"* gibi bu da Episikl feleğinde öyle görülmüştür ki Episikl'in iki kutbu arasında ve kuşağı yanında bir tarafta sabit olup bu haliyle ortak bir noktada Episikl feleğin yüzeyine teğettir. Yani ayın cismi, tamamen Episikl feleğin cisminde olup yüzü yüzeyine temas etmiştir.

Taşıyıcı kürenin bir tarafında Episikl feleğin yukarıda açıklamış olduğumuz hareketi gibi, ay küresinin de Episikl'i tarafında kendi merkezi etrafında Burçların doğuşuna aykırı olarak kendine mahsus hareketiyle doğudan batıya gitmekte olduğu gözlemciler tarafından tesbit edilmiştir. Bu gözlem ve tespit üzerine onlar; *"feleklerde durgun bir şey yoktur"* deyip geçmişlerdir. Episikl feleğin çevresi üzerinde ayın merkezî hareketi azdır; taşıyıcı kürenin çevresinin hareketi de, üzerinde bulunan Episikl'in merkezi hareketinden az olduğundan, ay hiçbir zaman duruyor gibi ya da geri dönüyor gibi görünmez. Ancak sadece yeröte noktasında iken yavaş hareketi **[53/a]** müşâhade olunabilir.

Ayın taşıyıcı küresinin kuşağı, eğimli küresinin kuşağına teğet olup Episikl feleğin zirve noktası da, taşıyıcı kürenin kuşağına erişmiş bulunması sebebiyle (yukarıda açıklamış olduğumuz) ayın eğimli feleğinin burçlar feleğinden kuzey ve güneye olan beşer derece meylinden başka bir kuşağı bulunmaz. Diğer gezegenler gibi enlem farkı da bulunmaz. Çünkü ayın eğimli, taşıyıcı ve Episikl küreleri tek bir yüzeyle birbirlerine teğet ve mutabık olup birbirinden aslâ ayrılmazlar ve hiçbir sûrette eğimli olmazlar. Bu minval üzere, söz konusu dört felekte ayın durumları bir sisteme oturmuş bulunmaktadır.

Dördüncü Madde

En büyük ışık kaynağı güneşe nispetle, *"küçük nurlu"* dediğimiz aya ârız olan bazı durumları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: güneşe nispetle ayda meydana gelen değişik konumlardan biri, muhâk (mahâk-mihâk)[508] durumudur. Yani, bize dönük olan Güneş yüzeyinden üzerinde olan ışıktan mahrum kalmasıdır. Yoksa Güneşle ayın arasına yerkürenin girip de gölge olması ile muhâk meydana gelmez. Çünkü güneşle ayın

arasına yerin girmesi (haylûlet-i arz), ay tutulmasıdır, (husûf) muhâk değildir.

Ayda meydana gelen farklı durumlardan bir diğeri de, fazlalaşmadır (izdiyâd). Yani, ayın güneşten uzaklaşması sebebiyle, Güneş ışığının ay yüzeyinde alışılmışın dışında fazla görünmesidir. Ayda meydana gelen değişik durumlardan bir diğeri de, *ilk dördün*dür (terbî-i evvel). Yani ayın bize dönük olan yüzeyinin yarısının tam olgunlaşmadan Güneş ışığı ile aydınlanmasıdır. Ve bir değişim hali *kemâl*dir (dolunay). Yukarıda söz konusu edilen nûrun artarak tamamlanmasıdır. Bir başka değişim hali, *azalma*dır (noksan). Yani dolunay halinden sonra, ayın güneşe yaklaşması sebebiyle, Güneş ışığının ay yüzeyinde peyderpey *eksilme*sidir. Bir diğer hali de; ikinci dördün (terbî-i sâni) dir. *Yani* ayın bize dönük bulunan yüzeyinin yarısının, dolunaydan sonra hâlâ ışıklı kalmasıdır. Ayın bir başka durumu da, güneşi gölgelemesidir (güneş tutulmasına sebep olması). Nurlu güneşin bize dönük olan yüzeyinin tamamını ya da bir kısmını ayın bizden saklaması halidir. Bir diğer hali tutulmadır (münhasif). Güneş ile ayın arasına yerkürenin girmesiyle ayın tamamının ya da bir kısmının Güneş ışığından perdelenmesidir.

Ayın yukarıda değinilen aşamalarının îzâhı şudur ki: Ay, esasen siyaha yakın lacivert renktedir. Ne gök rengindedir, ne de tam siyahtır. Bilakis madenî bir ayna gibi karanlık ve yoğundur. Yuvarlaktır; parlak bir topaç gibi görünür. Ay, ancak bir yerden almakta olduğu ışığı başka bir yere yansıtır. Ve o nûrunu ancak güneşten alır. Dolayısı ile güneşten yana bakan yarısının çoğu daima aydınlıktır. Ve eğer Güneşle ayın aralarında yeryüzünün gölgesi engel olmazsa, durum (yukarıda anlatıldığı üzere) öylece devam edip gider. Güneşin kütlesi aydan büyük olduğu için; ayın daima yarısından çoğuna ışık verir; yarısından azı ise karanlık kalır.

Yerkürenin gölgesi; koni (mahrût) şeklinde olup Venüs feleğinin içbükey yüzeyinde son bulur. Bu durumda söz konusu konik gölgenin Çıkış düğümü noktasının, burçlar kuşağına teğet olması gerekir. Çünkü güneşin merkezi, dışmerkezli küre kuşağında daima burçlar kuşağının yüzeyine kadar ulaşır. Şu halde toplanma (ictimâ‘) zamanında, yani Güneşle ayın bir burcun aynı noktasında buluşmaları ânında; ay yeryüzü ile Güneş arasına girmiş olup karanlık yüzünün yarısı bize dönük olur. Aydınlık yüzünün yarısı ise bize görünmez olur. İşte o durumda muhâk gelmiş olur. Çünkü ay, hızlı seyrettiği için güneşi on iki derece kadar geçip ondan uzaklaşmış olur.

Ayın nurlu yüzünün yarısı bizden tarafa meyledince, bir tarafı yeryüzünden görünür. İşte hilâl budur ve bu muhâkdan bir gün **[53/b]** sonra meydana gelir. Çünkü ay, bir gün ve bir gecede on üç derece kadar -yukarıda açıklandığı üzere- hareket eder. Güneş ise, bu müddet içinde ancak bir derece kadar hareket eder. Bu minval üzere ay, her gün güneşten on iki derece uzaklaşmış olur. Hilâlden sonra ay, güneşten gün be gün on ikişer derece uzaklaştıkça, ayın güneşe uzak bulunan batı yönünden itibâren aydınlık tarafının bize göre olan eğimi artar. İşte yukarıda fazlalaşma (izdiyâd) olarak söz ettiğimiz değişim budur.

Bundan sonra ay, güneşten uzaklaştıkça her gece ışığı bize göre artar ve devrinin dörtte biri olan üç burç kadar güneşten uzaklaştığı zaman, ayın yarısı bize aydınlık görünür. İşte *ilk dördün* (terbî-i evvel) budur. Bundan sonra ay, güneşten uzaklaşıp altı burç kadar yol alınca, tam güneşe karşı gelmiş olmakla bizler o ikisinin arasında bulunuruz. Ayın aydınlık olan yüzeyinin yarısı tamamı ile bize dönük bulunur ve ayın on dördü olur. Buna da *dolunay* denir. Söz konusu değişimlerin kemâli budur. Bundan sonra ay, güneşin karşısından ayrılmaya başlar. Sol tarafından gün be gün güneşe yaklaşır ve karanlık bulunan yarısı batı cihetinden yine bize doğru meyleder. Bir o kadar aydınlık kalan tarafı da, doğu cihetinden güneşten yana meyletmiş olur. Bu durumda bize göre ayın, karanlık yüzeyi fazla, aydınlık yüzeyi az olmuş olur. İşte yukarıda sözünü ettiğimiz ayın değişimlerinden *azalma* da budur. Bundan sonra ay, güneşe yaklaştıkça karanlığı her gece biraz daha artmış olup ikisinin arasında yine dörtte bir devir felek kalınca, bize tekrar bir yarısı aydınlık görünmeye başlar. Bahsi geçen *ikinci dördün* budur. Bundan sonra ay, güneşe tekrar gün be gün yaklaşmaya başlayıp karanlığı her gün biraz daha artar. O miktarda nûru azalmaya başlar. Ve böylece Güneşle yakınlaşmasından ikinci defa muhâk meydana gelmiş olur.

Ay, burada anlatıldığı şekilde konaklarını ve burçları sırası ile geçip bu devir esnasında bazen Güneşle aynı tarafa gelir, bazen onunla karşılıklı bulunur. Yaklaşık olarak her yirmi dokuz buçuk günde bir kere yakınlaşması ve muhâk meydana gelir. Şüphesiz bütün bu değişimler, "**Güçlü ve her şeyi hakkıyla bilen Allah'ın dilemesiyle" olmaktadır**. (Bkz. Yâsin 36/38) Yaratıcı, yarattıklarında hikmet sahibi, güçlü ve varlığının öncesi olmayan Allah teâlâ bütün noksanlıklardan uzaktır.

Beşinci Madde

En büyük ışık kaynağı olan güneşte, küçük ışık kaynağı ay sebebiyle meydana gelen tutulmayı küçük ışık kaynağı olan ayda yeryüzünün araya girmesiyle oluşan tutulmayı ve ay ile yerötesi arasına güneşin girmesini; yeröte, yerberi ve ayın düğüm noktasının hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bu ay küresi, yapısı itibâriyle yoğun ve karanlık olduğundan, Güneşle bir araya geldiği vakitte ve bir de eğimli feleğinde meydana gelen çıkış düğümü ve iniş düğümleri yanında, burçlar kuşağındaki seyri esnasında güneşin yoluna rastlarsa, ayın kütlesi bizimle güneşin arasına girmiş olup Güneş ışığının tamamını veya bir kısmını bizden perdelemiş olur. İşte Güneş tutulması (küsûf-i şems) denilen hâdise budur. Ve Güneş yüzeyinde o sırada meydana gelen siyahlık, esasen ayın cisminin rengidir ki Güneş tutulması sırasında güneşin kararması batı cihetinden başlar. Çünkü ayın batıya yönelik hareketi, güneşin batıya doğru olan hareketine göre daha hızlıdır. Bu sebeple ay, batıdan gelip güneşe yetişir ve yeryüzü ile güneşin arasına girip engel olur. Bundan sonra ay, güneşi geçtikçe, gidişinin hızından dolayı, nurlu Güneş tekrar batıdan parlamaya başlar. Güneş tutulması ayın gölgesinden oluştuğu içindir ki Güneş tutulması her zaman ayın muhâk vaktine mahsus olur, başka zamanlarda aslâ meydana gelmez.

Ay tutulmasının açıklaması şudur ki; Eğer ay küresinin çıkış düğümü ve iniş düğümü (zeneb), burçlar kuşağından iki kısmın karşısında, yani söz konusu hizalarda Güneşle karşılaşırsa; yerküre bu ikisinin arasına girip engel olur ve ayın güneşe dönük olan yüzeyine yeryüzünün gölgesi **[54/a]** düşer. Güneşin ışığı ayın tamamına veya yerin gölgesinin düştüğü kadarına ulaşamayıp Ay kendine mahsus aslî karanlığı üzere kalır. İşte ay tutulması (küsûf-i kamer) denilen hâdisenin aslı budur. Ayın kararması veya parlamaya başlaması, ilk önce doğu tarafından başlar. Çünkü güneşin doğuya olan hareketiyle birlikte hareket eden dünyanın koni şeklindeki gölgesinin batısına, ayın batıya yönelik hareketiyle öncelikle batıdan ulaşmış olur. Ayın, ilk önce doğu tarafı dünyanın gölgesi dahiline girmiş olup önce o gölgeye giren tarafta tutulma başlar. Aynı şekilde ayın ilk önce doğusu karanlıktan çıkıp karanlığa ilk giren taraf da burası olur. Yani ayda tutulma doğu cihetinden başladığı gibi, aydınlanmaya başlaması da öncelikle o taraftan gelişir. Tutulmanın bu minval üzere olması, yerin gölgesi sebebi iledir ki tutulmalar daima ayın bedir ve dolunay hallerinde olur. Başka vakitlerde tutulma meydana gelmez.

Ve yine güneşe nisbetle ayda meydana gelen değişik durumlardan biri de şudur ki; Güneş ortalama hareketiyle hareket ettikçe, ayın yeröte noktası ile Episikl feleğinin merkezi arasında daima aracılık eder. Çünkü ayın episiklinin merkezi kendi yerötesinde bulunurken, güneşin merkezi ile burçlar feleğinden bir noktada birbirlerine yakın olsalar; bundan sonra söz konusu noktadan ayın iniş düğümüyle eğimli feleğinin burçların doğuşunun aksine olan hareketleri ve ayın yeröte noktasının doğudan batıya doğru ve episiklinin merkezi, o noktadan itibaren Burçların doğuşuna uygun olarak batıdan doğuya doğru gider. Güneş de bu esnada aynı sıra üzere batıdan doğuya hareket eder.

Allah'ın ezelî takdiriyle bu iki hareket, ayın yeröte noktası ile batı cihetine doğru, taşıyıcı kürenin episiklin merkezinin hareketiyle de yine doğu istikãmetine doğru öyle bir tarzda hareket ederler ki; nurlu Güneş daima bu ikisi arasında aracı olarak bulunur. Ve bu aracılıktan dolayı şu lâzım gelir ki; ayın Episikl feleğinin merkezi, Güneş ile iki dörtlüğü (terbî') zamanlarında, kendi yerberisinde bulunur. Karşılaşma (istikbâl)[509] konumunda ve kavuşum konumu (ictimâ')[510] vakitlerinde ay, daima kendi yerötesinde bulunur. Bu durumda ayın Episikl feleğinin merkezi, ortalama olarak seyreden her bir devrinde iki kere yerötesine yükselip iki kere de yerberisine iner. Şüphesiz bütün bu değişim ve oluşumlar; **"Güçlü ve her şeyi hakkıyla bilen Allah'ın dilemesiyle olmaktadır."** (Yâsin, 36/38) O Yaratıcı ve yarattıklarında hikmet sahibi olan Allah'ın şânı yücedir. Gücü erişilmezdir. O kerem sahibidir, bütün kemâl sıfatların sahibidir.

Ayın yeröte ve yerberi noktaları eğimli feleği ile birlikte, çıkış düğümü ve iniş düğümleri ise ortakmermezli küresi ile birlikte hareket etmeleri sebebiyle, diğer yıldızların yeröte ve yerberi noktaları gibi, burçlar feleğindeki yerleri belirli değildir. Belki, söz konusu eğimli ve ortakmermezli küresinin hareketleriyle berâber dönerek hareket halinde bulunurlar.

Altıncı Madde

Küçük ışık kaynağı ayın tabiatını ve sıfatlarını, cirminin miktarını ve feleğinin uzaklığını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki gök bilimciler (ehl-i nücûm) görüş birliği içinde şöyle demişlerdir:

Ayın tabiatı, dengeli bir biçimde soğuk ve rutûbetli olup dişi tabiatlı kabul edilmiştir. Geceye nisbet edilerek *orta kutlu* (sa'd-i mutavassıt) olarak

adlandırılmıştır. Ayın belli başlı özellikleri; zayıflık, güçsüzlük, koruma, cehalet, hakaret, acele etme, kovculuk, ihbar, deliller, hareketlilik ve ses olarak bulunmuş ve söz konusu özelliklerin talihiyle rahimlere düşen çocuklarda bu sıfatların ortaya çıktığı müşâhade olunmuştur. Ay'ın Pazartesi gününe ve Cuma gecesine hâkim olduğu gözlenmiş ve söz konusu günün ve gecenin ilk saatleri buna nisbet edilmiştir. Ayın cirminin miktarında, ortakmermezli ve eğimli feleklerinin uzaklıkları konularında gözlemciler, matematik bilginleri ve geometri bilginleri görüş birliği üzere olup şöyle demişlerdir:

Ayın Ortakmermezli küresinin dışbükey yüzeyinin, âlemin merkezinden uzaklığı takrîben seksen yedi bin beş yüz yirmi dört (87 524) fersah olarak ölçülmüştür. Bu feleğin içbükey yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığı **[54/b]** ise, yaklaşık olarak seksen iki bin beş yüz kırk altı (82 546) fersah olarak hesaplanmıştır. Ortakmermezli küresinin kalınlığı ise, takrîben dört bin dokuz yüz yetmiş sekiz bin (4 978) fersah olarak bulunmuştur.

Eğimli feleğinin dışbükey yüzeyinin âlemin merkezinden uzaklığı, yaklaşık olarak seksen iki bin beş yüz kırk altı (82 546) fersah olarak ölçülmüştür. Ve bu feleğin içbükey yüzeyinin söz konusu merkezden uzaklığı ise, takrîben kırk üç bin yüz doksan sekiz (43 198) fersahtır. Şayet bu ölçülmüş olan mesafelerden yerkürenin yarı çapı çıkarılırsa ki – o, bin iki yüz yetmiş iki (1 272) fersahtır.- Bu durumda yeryüzünün her tarafından, ay feleğine varıncaya kadar gökle yer arasındaki gerçek uzaklık kırk bir bin dokuz yüz yirmi altı (41 926) fersah olarak kalırdı. Bu da yaklaşık olarak yerin yarı çapının otuz iki katı bir yükseklik demektir.

Yeryüzünde oluşum, bozulma ve değişime uğrayan eşya, işte bu aralıkta bulunmaktadır. Burası, unsurlar ve bileşkeler (anâsır ve mevâlîd) mekânıdır; atmosfer yani gök boşluğu buradadır. Burası, şekiller ve görüntüler âlemidir (sûret ve şehâdet), şu daracık dünya evidir.

Ayın eğimli feleğinin kalınlığına gelince; bu, yaklaşık olarak otuz dokuz bin üç yüz kırk sekiz (39 348) fersah olarak bulunmuştur. Ay küresinin cismi ise, yerkürenin cirminin takrîben kırk ikide biri kadar olup buraya kadar, pek çok madde başlığı altında açıklamış olduğumuz yıldızların ve feleklerin uzaklıkları ve cisimlerine dair söylenenler; dörtlü orantı metodu ile gözlemciler tarafından belirlenmiştir. Hesap ilminin inceliklerine dayanan nice delillerle, geometrik usûle dayalı burhânlarla ve aklî tecrübelerle söz konusu bilgilerin doğruluğu ispat edilmiştir. Ve bunların, burada anlatıldığı üzere olduğu işin ehlince teslim olunmuştur.

Birinci Kitap'ta açıklamış olduğumuz genel İslâmî bilgilere dair mâlumât içinde; yerlerin ve göklerin cisimlerinin uzaklıklarını, beş yüz yıllık yol olarak anmıştık. Böyle söylemekten maksadımız, söz konusu gök cisimleri arasında ölçülen kesin sayıyı bildirmek değildir. Dolayısıyla orada söylediklerimiz birer ölçü olarak anlaşılmamalıdır. Belki bu, söz konusu uzaklıkların büyüklüğünü ifade etmek üzere, mübalağa ile söylenmiş birer kinâye idi. Çünkü Allah'ın kudreti sonsuzdur. Mülkünde olanların miktarını ve mesafesini en iyi bilen O'dur.

---

[507]. Kamer: Ayın ilk ve ikinci gecesindeki adı "hilâl", bundan sonra ay sonuna kadar ki adı "kamer" dir. İbn Âsım Ebû Bekr, *Kitâbü'l-Envâ' ve'l-Ezmine ve Ma'rifet A'yâni'l-Kevâkib*, s. 48-49.

[508]. Muhâk, Mahâk, Mihâk: 1-Yeniay; (new moon). Kavuşum konumunda (ictimâ'), Ay'ın bizlere bakan kısmının ışıksız olması. Ay kursunun tamamen karanlık olduğu evre. 2-Her Arabî ayın son üç gecesi.

[509]. İstikbâl: Karşılaşma konumu, karşı konum, (opposition). Yer yuvarlağı ortada kalmak üzere, Yer'in, güneşin ve herhangi bir gezegenin bir doğru üzerinde bulunmaları. Uzanım açısının 180 derece olduğu konum; iki gezegen arasındaki açısal uzaklığın 180 derece olması.

[510]. İctimâ' (Mukãrin; vaz-ı ictimâ', conjunction): Kavuşum konumu. Yer yuvarlağı bir uçta kalmak üzere, Yer'in, güneşin ve herhangi bir gezegenin bir doğru üzerinde bulunmaları. Uzanım açısının 0 derece olduğu konum.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yukarıda söz konusu edilen yedi gezegenden biri de Ay'dır (Kamer) ki âlemin merkezine nisbetle dokuz feleğin birincisidir.

Allah'ın ezelî takdiriyle bu iki hareket, ayın yeröte noktası ile batı cihetine doğru, taşıyıcı kürenin episiklin merkezinin hareketiyle de yine doğu istikãmetine doğru öyle bir tarzda hareket ederler ki; nurlu Güneş daima bu ikisi arasında aracı olarak bulunur. Ve bu aracılıktan dolayı şu lâzım gelir ki; ayın Episikl feleğinin merkezi, Güneş ile iki dörtlüğü (terbî') zamanlarında, kendi yerberisinde bulunur. Karşılaşma (istikbâl) konumunda ve kavuşum konumu (ictimâ') vakitlerinde ay, daima kendi yerötesinde bulunur. Bu durumda ayın Episikl feleğinin merkezi, ortalama olarak seyreden her bir devrinde iki kere yerötesine yükselip iki kere de yerberisine iner. Şüphesiz bütün bu değişim ve oluşumlar; **"Güçlü ve her şeyi hakkıyla bilen Allah'ın dilemesiyle olmaktadır."** (Yâsin, 36/38) O

Yaratıcı ve yarattıklarında hikmet sahibi olan Allah'ın şânı yücedir. Gücü erişilmezdir. O kerem sahibidir, bütün kemâl sıfatların sahibidir.

Allah'ın ezelî takdiriyle bu iki hareket, ayın yeröte noktası ile batı cihetine doğru, taşıyıcı kürenin episiklin merkezinin hareketiyle de yine doğu istikãmetine doğru öyle bir tarzda hareket ederler ki; nurlu Güneş daima bu ikisi arasında aracı olarak bulunur. Ve bu aracılıktan dolayı şu lâzım gelir ki; ayın Episikl feleğinin merkezi, Güneş ile iki dörtlüğü (terbî') zamanlarında, kendi yerberisinde bulunur. Karşılaşma (istikbâl) konumunda ve kavuşum konumu (ictimâ') vakitlerinde ay, daima kendi yerötesinde bulunur. Bu durumda ayın Episikl feleğinin merkezi, ortalama olarak seyreden her bir devrinde iki kere yerötesine yükselip iki kere de yerberisine iner. Şüphesiz bütün bu değişim ve oluşumlar; **"Güçlü ve her şeyi hakkıyla bilen Allah'ın dilemesiyle olmaktadır."** (Yâsin, 36/38) O Yaratıcı ve yarattıklarında hikmet sahibi olan Allah'ın şânı yücedir. Gücü erişilmezdir. O kerem sahibidir, bütün kemâl sıfatların sahibidir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: güneşe nispetle ayda meydana gelen değişik konumlardan biri, muhâk (mahâk-mihâk) durumudur. Yani, bize dönük olan Güneş yüzeyinden üzerinde olan ışıktan mahrum kalmasıdır. Yoksa Güneşle ayın arasına yerkürenin girip de gölge olması ile muhâk meydana gelmez. Çünkü güneşle ayın arasına yerin girmesi (haylûlet-i arz), ay tutulmasıdır, (husûf) muhâk değildir.

. Kamer: Ayın ilk ve ikinci gecesindeki adı "hilâl", bundan sonra ay sonuna kadar ki adı "kamer" dir. İbn Âsım Ebû Bekr, *Kitâbü'l-Envâ' ve'l-Ezmine ve Ma'rifet A'yâni'l-Kevâkib*, s. 48-49.

. İctimâ' (Mukãrin; vaz-ı ictimâ', conjunction): Kavuşum konumu. Yer yuvarlağı bir uçta kalmak üzere, Yer'in, güneşin ve herhangi bir gezegenin bir doğru üzerinde bulunmaları. Uzanım açısının 0 derece olduğu konum.

. İstikbâl: Karşılaşma konumu, karşı konum, (opposition). Yer yuvarlağı ortada kalmak üzere, Yer'in, güneşin ve herhangi bir gezegenin bir doğru üzerinde bulunmaları. Uzanım açısının 180 derece olduğu konum; iki gezegen arasındaki açısal uzaklığın 180 derece olması.

. Muhâk, Mahâk, Mihâk: 1-Yeniay; (new moon). Kavuşum konumunda (ictimâ'), Ay'ın bizlere bakan kısmının ışıksız olması. Ay kursunun tamamen karanlık olduğu evre. 2-Her Arabî ayın son üç gecesi.

ONUNCU FASIL

Küçük ışık kaynağı da denilen ayın Allah'ın kudretiyle meydana gelen tesirlerini ve burçlar itibarı ile oluşan hallerini, yedi gezegenin etkili saatlerini, feleklerin sayılarını, seslerini ve nağmelerini, merkezlerinin hareketleriyle dairelerinin oluşmasını, esîrî cisimlerin etkilerinin başlangıç noktalarını beş madde ile açıklar.

Birinci Madde

Ayın Allah'ın kudretiyle meydana gelen etkilerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar söz birliği ile şöyle demişlerdir: Her şeye gücü yeten kudret sahibi Allah'ın dilemesiyle yüksek cisimlerin, derecelerine göre aşağı âleme ait cisimlere (ecsâm-ı süflî) çeşitli tesirleri olmakla, güneşin en fazla etkisi sıcaklığından olduğu gibi, ayın en fazla tesiri de rutûbetiyle olur.

Bu sebepledir ki Allah teâlâ kendi kudretiyle aya, nice özellikler vermiştir. Bunlardan biri şudur ki ay deniz tarafından doğduğunda deniz suyu, ayın tesiriyle *med* olur; kabarıp sahillere yükselir. Ve ay, denizde öğlen vaktine (nısf-ı nehâr-ı bahr) gelince denizlerde meydana gelen kabarma biter.

Ay öğlen vaktinden indiği vakit, denizlerin suyu *cezr* olur; sahillerden çekilir. Tâ ki ay oradan deniz ufkuna ininceye kadar deniz suyunun çekilmesi devam eder ve ay ufuktan indiği sırada söz konusu çekilme sona erer. İşte böyle, deniz suyunun yükselmesi ve çekilmesi yukarıda anlatıldığı üzere devam eder. Ayın özelliklerinden biri de şudur ki; ayın peyderpey artışı (izdiyâd) zamanında yani, kamerî ayın ilk yarısında sıcaklık ve rutûbet çok olur; damarlar kanla dolar. Kanın kabarması ile (damarları) dolan insan ve hayvan bedenleri (ayın ikinci yarısındaki günlere nispetle) kuvvetli olur.

Ancak dolunaydan sonra yani, kamerî ayın ikinci yarısında kuruluk ve soğukluk gâlip olur. Bedenler dört unsurun karışımı ile oluştuğu için, soğukluk ve kuruluğun etkisiyle kanın coşkunluğu gün be gün azalır. Dolayısı ile kamerî ayın ikinci yarısında büyüme ve gelişme (birinciye nisbetle) az olur. İnsan ve hayvan bedenleri (ayın ilk yarısına nisbetle) zayıf kalır.

Ayın özelliklerindedir ki, ayın ilk yarısında hasta olanların bedenleri kuvvetli bulunup **[55/a]** çoğunun hastalığı bu günlerde def olur. Ayın ikinci yarısında hastalananların bedenleri ise zayıf olacağından, hastalıkları

gittikçe artar. Ayın özelliklerindendir ki, ayın nûrunun arttığı günlerde, ruh sahiplerinin beyin dokuları güçlü olur; zihnî melekeleri kuvvetle çalışır. Ayın nûrunun azaldığı günlerde ise, söz konusu zihnî kuvvet ve yetenekler azalır. Ayın özelliklerindendir ki, ayın aydınlık olduğu gecelerde insan açık havada uzun süre otursa veya aya karşı uyusa, bedeninde bir gevşeme ve tembellik meydana gelir; bunun etkisiyle baş ağrısına tutulur, nezle olur. Ayın özelliklerindendir ki, ayın aydın olduğu gecelerde bir hayvanın eti açık havada kalsa tez zamanda tadı bozulur ve kokusu değişir. Ayın özelliklerindendir ki, ayın nûrunun arttığı günlerde nehirlerde ve denizlerdeki balıklar gayet yağlı olup suyun yüzüne çıkarlar. Ayın nûrunun azaldığı günlerde ise, balıklar zayıf olur ve suyun dibine dalarlar.

Ayın özelliklerindendir ki; ayın ilk yarısında yerde yaşayan her türlü haşerât yeryüzüne akın ederler ve çoğalırlar. Yırtıcı hayvanlar ceset yemek için gayet hırslı olurlar. Ayın ikinci yarısında ise, haşereler ve yırtıcı hayvanlar bunun tam tersi yönde hareket ederler. Ayın özelliklerindendir ki, ayın ilk yarısında dikilen ağaçlar fazla uzayıp gelişirler. İkinci yarısında dikilenler ise ya zayıf kalırlar ya da kururlar. Ayın özelliklerindendir ki, ayın ilk yarısında meyveler, çiçekler, otlar ve bütün bitkiler fazla büyür, gelişir. Renkleri gayet canlı olur. Ayın özelliklerindendir ki, ayın ilk yarısında kamış, keten ve benzeri bitkilerin kurusu üzerine ayın ışığı vurursa, kısa sürede çürüyüp parçalanırlar. Halbuki ayın ikinci yarısında bu durum daha az olur. Ayın özelliklerindendir ki, ay küresi sanki bir ayna gibi yerküreye ve su küresine yönelik bulunduğu için, denizlerin ve karanın adalarını ve sahillerini, gemileri, dalgaları, dağları, vâdileri, köyleri ve şehirleri bütün renkleri ve şekilleriyle birlikte bize aksettirip gösterir. Öyle ki gözlemciler bu aynada yeryüzünü tamamen seyrederler. Ancak bu berrak ayna bizden çok uzakta bulunduğu için, söz konusu şekil ve yansımaların birebir ayırt edilip tanınması mümkün olmaz; bilakis bu şekillerin yansıması sebebiyle ayın yüzü üzüntülü bir sîmâ gibi bulanık ve kederli görünür. İşte bu manzaraya *aydaki lekeler* denir.

Diğer gezegenlerin -daha önce saymış olduğumuz özelliklerinin- belirli saatlerde canlı ve cansız varlıklara olan gizli tesirleri, Güneş ve ayın burada açıkladığımız tesirlerine kıyas edilerek söylenmiştir. Halbuki âlemin büyük küçük bütün parçalarına gerçek anlamda etki edenin (müessir-i hakiki) ancak Allah teâlâ olduğu bilinmektedir. O sebeple burada sözünü ettiğimiz felekler, yıldızlar, tabiatlar sanki birer dönme dolap, âlet ve hayaller hükmündedir.

Şu halde, akıp giden bu oluş ve işleyişin içinde gizli mânânın inceliğini düşünmek, Allah'ın kudretini tanımaya vesile olur. Bu muazzam işleyişin küçük birer misalinin de insanda olduğunu görmeye bir kapı aralar ümidiyle, yıldızların ve feleklerin durumlarına ait özet bilgileri *Mârifetnâme*'de bu kadar açıklamakla iktifâ edilmiştir.

Nazm

1-Hamd ol Allah'a ki yektâdır ol
Dahı dânâ vü tüvânâdır ol
2-O'na mahsus u müsellemdir hem
Mû-be-mû cümle umûr-ı âlem
3-Mutasarrıf O'dur eşyaya tamam
Ne havâs arada hergiz ne avâm

Günümüz Türkçesiyle

1-Hamd, bir ve benzersiz olan Allah'a mahsustur. O, yegane kudret sahibidir, her şeyi hakkıyla bilendir

2-O'na aittir şüphesiz, teslim olmuştur hem de. Büyük küçük her şeyiyle, cümle âlemin işleri.

3-Eşyaya tamamen O tasarruf eder. Ne ileri gelenler kalır arada, artık ne de avâm!

İkinci Madde

Ayın burçlar itibarı ile olan özelliklerini ve tercihlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki gök bilimciler ayın her burçta başka bir tesirinin ortaya çıktığını tesbit edip bunu takvimlere yazmışlardır. Söz konusu takvimi, bundan önce Türkçe olarak nazm etmiştik. Şimdi o manzumeyi buraya yazmak münasip görülmüştür.

Nazm

1-Bi'smik'Allâhumme yâ emne'l-hatar
İbtede'nâ bi'htiyârâti'l-kamer
2-Hamdü li'llâh çok salât ü çok selâm
Ol Rasûl ü âl ü sahbine müdâm
3-Ba'dehu dir Hakkı bilgil ey beğim
Ehl-i hey'et kavlidir bu didiğim
4-Çâr unsur üzre nüh çarh-ı kürât

Kaplamış biribirin sık tabakât **[55/b]**
5-Pes, basal misli olur mecmû‘ı top
Merkez-i arz olmuş eskâl-i cüzûb
6-Ol vasatdır merkez-i âlem hemân
Her cihetden eskâl ol nokta nihân
7-Çarh-ı a‘zam kim muhît-i cümledir
Câm-ı atlasdır dime encumledir
8-Her cihetten ol muhadded fevkdir
Günde bir devr itmede bir şavkdır
9-Kim igirmidört sâ‘atde bir müdâm
Şarkdan garba ider devrin tamâm
10-Hem içinde olan eflâkı bile
Döndürür kendiyle şarkı garb ile
11-Gice gündüz her tulû‘ u her gurûb
Kutb-ı âlem üzre devrinden olub
12-Çarh-ı sâminde on iki burc bil
Mıntıkada her birin sî sehm kıl
13-Heb sevâbitde ol olmuş muhteşem
Kutb-ı âlemden Cedy kutb üzre hem
14-Garbdan şarka döner âhestece
Olsa yetmiş yıl gider bir derece
15-Garbdan şarka Zühal dahi gider
On iki burcı otuz yıl kat‘ ider
16-Müşteri hem garbdan şarka gider
On iki yılda hemân bir devr ider
17-Garbdan Mirrîh hem devrân ider
Bir yıl on bir ayda bir devre gider
18-Çarh-ı sâmin kutbı doğrusunda tâm
Şems hem çarhıyla devr eyler müdâm
19- Garbdan şarka Güneş dahi gider
Yılda bir on iki burcı kat‘ ider
20-Yılda bir hem çarh-ı Zühre devr ider
Garbdan şarka Utârid hem gider
21-Cümlenin tahtındadır devr-i Kamer
Sür‘at üzre kendi çarhıyla döner
22-Garbdan şarka dahi Ay devr ider
Devresin yirmi sekiz günde gider

23-Çarh-ı sâmin on iki kısm olunur
San kavun on iki dilim bulunur
24-Her kısım bir burc adıyla asl olur
Gün her evcinde iken bir fasl olur
25-Çün Hamel Sevr ile Cevzâ'dır bahâr
Fasl-ı Yây Seretân Esed Sünbüle dâr
26-Fasl-ı göz mîzân ve Akreb ve kavs tut
Hem şitâdır burc-ı Cedy ü Delv ü Hût
27-On iki burc on iki aydır müdâm
Rûm ayın otuz gün akdem bil tamâm
28-Bu burûca itmeden tahvîl gün
On gün akdem Rûm ayın başla bütün
29-Bil bahâr Âzer Nîsân ü ayâr
Yay Hazîrân ve Temmûz tabbâh-ı hâr
30-Hem harîf Eylûl ve teşrîneyn nâm
Kış dü kânûn u Şubat olmuş tamâm
31-Bil her ayda kangı burca gün gider
Her ayın kaçında gün tahvîl ider
32-Mâh-ı Âzer evvel-i fasl-ı bahâr
Olmuş eyyâmı otuz bir gün nehâr
33-On birinci gün Güneş tahvîl ider
Hem Hamel burcunda otuz gün gider
34-Evvel-i burc-ı Hamel nevrûz olur
Pes, berâber ol şibh-i evvel rûz olur
35-Mâh-ı Nisân evsat-ı fasl-ı rebî'
Olmuş eyyâmı otuz gün ey şecî'
36-Âşırında şems hem tahvîl ider
Burc-ı Sevr içre otuz bir gün gider
37-Mâh-ı Mayıs âhir-i fasl-ı bahâr
Bil otuz birdir ana leyl ü nehâr **[56/a]**
38-On birinci gün Güneş tahvîl ider
Burc-ı Cevzâ'da otuz bir gün gider
39-Bil Hazîrân evvel-i sayf ey beşer
Hem otuz gün on üçünde gün döner
40-On birinde şems hem tahvîl ider
Seretân burcun otuz bir gün geçer
41-Mâh-ı Temmûz evsat-ı sayf ey hümâm

Olmuş eyyâmı otuz bir gün tamam
42-On ikinci güni, gün tahvîl ider
Hem Esed[511] burcun otuz bir gün keser
43-Bil Ağustos âhir-i sayf ol zamân
Olmuş eyyâmı otuz bir gün hemân
44-On ikisinde Güneş tahvîl ider
Sünbüle burcun otuz bir gün geçer
45-Mâh-ı eylûl evvel-i fasl-ı harîf
Olmuş eyyâmı otuz gün ey zarîf
46-On ikinci gün Güneş tahvîl ider
Burc-ı Mîzân içre otuz gün gider
47-Burc-ı Mîzân evveline gelse gün
O giceye hem berâberdir o gün
48-Mâh-ı Teşrîn-i evvel evsatdır güze
İrmiş eyyâmı otuz bir gündüze
49-On ikinci gün Güneş tahvîl ider
Burc-ı Akreb'den otuz günde gider
50-Bil güzin Teşrîn-i sânî âhiri
Ol otuz gündür tamam ol mâhiri
51-On birinde Güneş hem tahvîl ider
Burc-ı kavs içinde otuz gün gider
52-Mâh-ı Kânûn evvel-i fasl-ı şitâ
Hem otuz bir gün ânı bil ey fetâ
53-On birinde burc-ı Cedy'e gün gelür
Rub'ının evveli ol gün olur
54-Gün döner uzanmayı şebden alur
Burc-ı Cedy içre gün otuz gün kalur
55-Evsatı Kânûn-ı sânîdir kışın
Hem otuz bir gündür ânı sayışın
56-Âşırında burc-ı Delv'e gün gider
Hem otuz günde o burcı kat' ider
57-Bil kışın sonı Şubat'ı küçük ay
Üç yıl igirmi sekiz gün rub' say
58-Sâl-ı râbi' dört rubu' bir gün olur
Pes, Şubat igirmidokuzı bulur
59-Tâsi'inde burc-ı Hût'a gün gider
Hem otuz günde o burcı seyr ider

60-Çün Hamel burcunda gün fîrûz olur
Yıl tamâm olub yine nevrûz olur
61-İbtidâ-yı sâl-i şemsi Mart bil
Hem şuhûr-ı Rûmı istihrâc kıl
62-Lafz-ı ebced hevvez olmuş heft harf
Her biri bir aya mahsus oldı zarf
63-Mart hâ abrîl elif cîm Mayıs al,
Vâv Hazîrân hemze Temmûz âb dâl
64-Zâ'dır eylûl u dü Teşrîn bâ vü hâ
Hem dü kânûn zâ cîm, eşbât vâv şehâ
65-Hıfz it ebced ve zevabed hevvez beced
Hez iç hevzâ ced hû ile ad
66-Kim bu yirmi sekiz harfin giri
Harf-ı bâzâr ola her yılda biri
67-Bil yüz altmış altıdır târîh-i sâl
Mart'dadır bâzâr-ı ebced lafzında dâl
68-İrtesi sâl ol bâzâr hâ'ya gider
Hem bu tertîb üzre dâ'im devr ider
69-Olsa Âzer'le Muharrem bir o yıl
Sâl tedâhül ide bir sâl tarh kıl
70-Kim otuzüç yıl otuzüç Mart olur
Sâl Muharrem'le otuzdördi bulur **[56/b]**
71-Ger dilersen şehr-i Rûm'un gurresin
Harfini cem' it bâzâr harfiyle hin
72-İbtidâ' hafta durur yevm-i ahad
Başla ol mecmû'ı bundan eyle ad
73-İki haftadan ne gün gayet bulur
Gurresi ol ayın ol günden olur
74-Çün Muharrem'dir Arab'da re's-i sâl
Gurre-i şehr-i Kamer'dir hem hilâl
75-Zâ Muharrem bâ Safer cim hâ'dır âd
Dû rebî'a vâv elifdir dü cemâd
76-Bâ Receb Şa'bân dâl hâ Ramazân
Zâ'yı Şevvâl ka'de elif cîm hicce[512] dân
77-Heşt harf oldı ehec zedbûd hemân
Her biridir bir sene hâkim olan
78-Bin yüz altmış altıya çün geldi sâl

Hâkim-i sâl ol Muharrem oldı dâl
79-İrtesi yıl hâkim-i sâldir elif
Devri dâ'imdir hiç olmaz muhtelif
80-Bilmek istersen Hilâl ne gündür ol
Harfini hâkimle cem it gurre bul
81-Gurre-i şehr-i Hilâl'i hem tamâm
İki hafta günlerinde bul müdâm
82-İbtidâ şemsin mekânın bulasın
Tâ burûc-ı Mâh'ı andan bilesin
83-Bir derece gün gider her gün hemân
Ay gider on üç derece ol zamân
84-Ay güni her gün on iki derece
Çün geçer böyle hesâb it her gice
85-Pes, Şuhûr-ı Rûm'dan bil şemse cây
Kaç gice geçmiş Hilâl ol mâhı say
86-Tâ ki ma'lûm ola andan cây-ı mâh
Mâha nüh burcun kaçıdır seyr-gâh
87-Anda iken meh ne işdir ihtiyâr
Kim ayın her burcda bir hükmi var
88-Ya ayın geçmiş şebin taz'îf kıl
Beş aded hem zamm idüb kaç oldı bil
89-Ol aded kaç kerre beş olduysa say
Kangı burc olmuş dahi bil şemse cây
90-Şemsden başla beşer her burca vir
Beşden azı sayma burc-ı mâha ir
91-Çün Hamel burcunda hoş bulunsa ay
Her işi bed' itmeği sen yahşî say
92-Gelse burc-ı Sevr'e tezvîc ü nikâh
Kıl ticâret hem binâ hayr u salâh
93-Gelse meh Cevzâ'ya kat' eyle siyâb
İlm oku hem âl-i akâr ve âl-i devvâb
94-Seretâna hoşdır irsâl-i haber
Şurb-i müshil yahşîdir nakl ü sefer
95-Meh Esed'de arz-ı hâcet yahşîdir
Zer' ü ta'mîr ü hacâmat yahşîdir
96-Sünbüle burcunda olsa giy cedîd
Sohbet-i nisvân münâsib âl-i abîd

97-Gelse meh Mîzân'a kıl bey‘ ü şirâ
Eyle sohbet dinle lehân iç devâ
98-Burc-ı Akreb'de gerek tuhr u ifâf
Uzlet ü sumt ü ferâğ u i‘tikâf
99-Kıl hacâmat gelse burc-ı Kavs'e ay
Lebs ü istihmâm ü halkı yahşî say
100-Gelse burc-ı Cedy'e kıl sayd ü şikâr
Hufr-ı âbâr ü zirâ‘at eyle kâr
101-Gelse burc-ı Delv'e meh hoşdır rukûb
Va‘z-ı bünyâd dühûl-i belde hûb
102-Hût'a gelse eyle deryâda sefer
Ahd ü şirketde ticâret mu‘teber
103-Binyüz altmışaltı târîhinde tâm
Buldı yüz beyt içre takvîm ihtitâm **[57/a]**
104-Hakkı, itdin ihtiyârâtı beyân
Hakk'a kıl her halde tevekkül, kıl hemân
105-Âlem-i ecsâmı çün buldun hayal
Âlem-i ervâha gel, hoş bunda kal

Günümüz Türkçesiyle

1-Tehlikelerden koruyan Allah'ın adıyla, başladık *Ayın Hareketleri'*ni anlatmaya.

2-Allah'a hamd, Rasûl'üne salât ü selâm ederiz. Dostlarına Rasûl'ün; ashâbına, âline.

3-Hakkı der ki bundan sonra; A beyim! Astronomların sözüncedir dediğim.

4-Dört unsur üzeredir, bu feleklerin çarkı. Kaplamış birbirini; tabakalardadır farkı.

5-Birbirini kuşatan küreler, soğana benzer. Yoğun cisimleri yeryüzü, mıknatıs gibi çeker.

6-Öyle bir merkezdir âlemde, işte yeryüzü. Her taraftan yoğundur, görünmez onun özü.

7-Büyük felek ki; her şeyi kaplar, kuşatır. Camdan bir atlas gibi, içinde yıldızlar vardır.

8-Dört tarafı sınırlı ve her şeyin üstünde; dönerek parlar öyle, devreder bir kez günde.

9-Yirmi dört saatte bir kere devamlı; doğudan batıya doğru devrini tamamlar.

10-Kuşattığı felekleri de götürür öylece; doğusuyla batısıyla döndürür berâberce.

11-Gece ve gündüz, doğuş ve batışı iledir onun. Âlemin kutbu üzerinde, dönmesi iledir onun.

12-On iki burcu sen, sekizinci felekte bil. Ekvatorda her birini, üç eşit parçaya böl.

13-Hem felek, sabit yıldızlarla ihtişam bulur. Ekvatordan uzakta, ayrı bir kutup üzre hem.

14-Batıdan doğuya doğru döner âhestece. Yetmiş yılda gider ancak, bir derece.

15-Batıdan doğuya doğru Zühal de, öyle gider. On iki burcu ancak, otuz yılda geçer.

16-Müşteri de öyle; batıdan doğuya doğru gider. On iki burcu bu da, senede bir devreder.

17-Merih de batıdan doğuya doğru gider. Bir devreyi o da, bir yıl on bir ayda geçer.

18-Sekizinci feleğin tam karşısında; Güneş daima, feleğiyle devreder bunda.

19-Batıdan doğuya, Güneş de öylece gider. Yılda bir kez, on iki burcu ancak geçer.

20- Zühre de yılda bir kez, devreder; batıdan doğuya doğru, Utarit de gider.

21-Hepsinin altında bunların, Ay feleği; sür'atle dönmekte, sadece kendi feleği.

22- Ay dahi batıdan doğuya doğru devreder ve bir devresini, yirmi sekiz günde gider.

23-Sekizinci felek, on iki kısma ayrılır ki bunlar kesilmiş kavun dilimleri gibidir.

24-Her dilim, bir burcun adıyla bilinir. Gün, üç dilimi geçince bir mevsim olur.

25-Bahar mevsimi; Koç, Boğa ve İkizler'dedir. Yaz ise; Yengeç, Aslan ve Başak'tadır.

26-Sonbahar; Terazi, Akrep ve Yay iledir. Kış ise Oğlak, Kova ve Balık iledir.

27-On iki burç, daima on iki ay eder. Rûmî ayları bil ki otuz gün çeker.

28-Rûmî ayların ilkinde, burca girmeden gün; on gün önce, Rûmî aylar başlamış olur o gün.

29-Bahar Mevsimi; Mart, Nisan ve Mayıs'tadır. Yaz ayları; Haziran, Temmuz ve Ağustos'tadır.

30-Sonbahar; Eylül ve iki Teşrin iledir. Kış ise; iki Kanun ve bir Şubat iledir.

31-Güneş hangi ayda, hangi burca girer; bunu bil. Her ayın kaçında günün seyri değişir; uyanık ol.

32-Mart ayı ki baharın başlangıcıdır ve günleri; otuz bir gün, otuz bir gecedir.

33-On birinci gün, Güneş burcunu değiştirir. Koç burcunda, otuz gün öylece gider.

34-Koç burcunun ilk gününe Nevrûz denir. Gündüz ve gece, berâberce Nevrûz sayılır.

35-Nisan ayı baharın ortasıdır, ey yiğit! Bunun günleri de otuzdur, öğüt al.

36-Onuncu günde, Güneş burcunu değiştirir. Boğa burcunda, otuz bir gün öylece gider.

37- Bil ki; Mayıs, baharın son ayıdır. Gecesi ve gündüzüyle, tam otuz bir gündür.

38-On birinci gününde Güneş, burç değiştirir. İkizler burcunda, otuz bir gün öylece gider.

39-Bil ki Haziran yaz başlangıcıdır ey insan!. Otuz gün çeker ve on üçünde gün döner.

40- On birinci gününde Güneş, burç değiştirir ve Yengeç burcunda otuz bir gün gider.

41-Ey himmetli kişi! Temmuz yazın ortasıdır. Gündüz ve gecesiyle o da, otuz bir gün çeker.

42-On ikinci günü, Güneş burç değiştirir. Aslan burcunda, otuz bir gün öylece gider.

43-Geldi mi Ağustos, yazın sonudur o zaman. Günlerinin sayısı, otuz bir gün ve gecedir hemen.

44-Bu ayın on ikisinde, Güneş burç değiştirir. Başak burcunda, otuz bir gün öylece gider.

45-Eylül'ü bil ki Sonbahar'ın ilk ayı sayılır. Ey zarif! Günleri, geceleri onun da otuzu bulur.

46-On ikinci gününde, Güneş burç değiştirir. Terazi burcunda, otuz gün öylece gider.

47-Ne zaman ki Terazi'nin evveline gelir gün; birbirine eşit olur o vakit, gece ile gün.

48-Teşrîn-i Evvel ayı, tam da ortasıdır güzün. Onun günleri otuz bir gündüze erişir.

49-On ikinci gününde, Güneş burç değiştirir. Akrep burcunda otuz gün, öylece gider.

50-Bil ki Teşrîn-i Sânî güzün sonudur. O da ayı, otuz gün ve gecede tamamlar.

51-On birinde Güneş, hem burç değiştirir. Yay burcunda öylece, otuz gün gider.

52-Kış mevsimi, Kanûn-ı Evvel ile başlar. O da otuz bir gün, otuz bir gece sürer, ey genç!

53-On birinde Güneş, Oğlak burcuna gelir. Rebi'nin ilk günü, işte o gün bilinir.

54-Gün döner o vakit, geceler uzamaya başlar. Güneş Oğlak burcunda öylece, otuz gün kalır.

55-Ortası, Kanûn-ı Sânî ile başlar kışın. Hem otuz bir gün ve gecedir onu sayışın.

56-Bu ayın onunda, gün Kova burcuna gider. Otuz günde ancak, o burcu geçer.

57-Bil ki kışın sonu Şubat'tır, küçük ay. Üç yıl süreyle onu, yirmi sekiz gün altı saat say.

58-Dördüncü yılda o çeyrekler, bir gün eder. İşte o yıl Şubat, yirmi dokuz gün çeker.

59-Şubat'ın dokuzunda gün, Balık burcuna girer. Orada da öylece, otuz gün ve gece gider.

60-Koç burcuna gelince, Güneş iyice parlar. Yıl artık tamam olur ve gün Nevrûz'a varır.

61-Şemsî yılın başlangıcı; Mart ayıdır, bil. Buna göre sen de, Rûmî ayları hesapla.

62-"Ebced Hevvez"in toplamıdır yedi harf. Her biri bir aya karşılık gelir, sanki zarf.

63-Mart'ı "he", Nisan'ı "elif" ve Mayıs'ı "cim" olarak al. "Vav" Haziran, "hemze" Temmuz ve Ağustos'tur "dal."

64-"Zâ"dır Eylül, iki Teşrinler "bâ" ve "hâ." *İki Kanunlar "za" ve "cim, Şubat ise "vav" yine.*

65-Şöyle ezberle bunları; “ebced” ve “zevâbid”, “hevvez”, “beced.” “Hez” içtir bu durumda; “hevzâ” “ced”, “hüve” ise bunlara ad.

66-Kiri sayılır, bu yirmi sekiz harfin biri. Her yıl Pazar’a çıkar da, öylece gelir beri.

67-Bil ki yıl şimdi (bin) yüz atmış altıdır. Mart’ta Pazar, “eced” lafzındaki “dal”dır.

68-Ertesi yıl bu Pazar, “he”ye geçer. Yıllar, bu tertib üzere daima devreder.

69-Bir yılda denk gelirse Mart’la Muharrem; Rûmî’den bir yıl düşer; *sıvış yılı*[513] olur o dem.

70-Bu tertib üzere Mart ayı; otuz üç yıl öyle kalır. Otuz dördüncü yılda, artık Muharrem’e denk gelir.

71- Rûmî ayların evvelini bulmak istersen; O yılın harflerini bulup, Pazar harfiyle topla.

72-Haftanın başlangıcına önce, Pazar’ı koy; ondan sonraki toplamı, bunun üstüne say.

73-Bak bakalım, ikinci hafta hangi gün biter? Başlangıcı da ayın, bil ki o güne denk düşer.

74-Hicrî takvimde bil ki yılbaşı Muharrem’dir. Onun da başlangıcı, hilâlin doğuşu iledir.

75-“Ze” Muharrem, “be” Safer, “cim” “he”dir ad. İki Rabîler “vav”dır, iki Cemâdler “elif”tir.

76-“Be” Receb’tir, “dal” Şaban; “he” ise Ramazan’dır. Şevval “ze”, Zi’l-Ka‘de “elif”, ve Zi’l-Hicce “cim”dir.

77-Sekiz harf “ehec” ve “edbud” ile oldu tamam. Her sene bu harflerden, biridir hakim olan.

78-Yıl bin yüz atmış altıya gelince, yılın hâkimi o Muharrem’de “dal” olur.

79-Ertesi yıl, yılın hâkimi “elif” olur. Bu devrân böyle gider, hiç ihtilaf olmaz.

80-Bilmek istersen o ayda hilâl hangi gün doğar; Hakim harfle “gurre”yi toplayarak buluver.

81-Ayın ilk günü, hangisidir bilinir öylece; iki hafta içindeki günleri takip edince.

82-Günün hangi burçta olduğunu bilesin. Hicrî ayı bile hem, öylece bulasın.

83-Gün bir derece gider, hemen her gün; halbuki ay, on üç derece gider o zaman.

84-Ay, günü her gün on iki derece geçer. Geçer her gece, böyle hesab ediver.

85-Rûmî aylardan bil Güneşi, öyle bul. Kaç gece geçmiş hilâl, ayı öyle say.

86-Tâ ki bundan yerini hilâlin bilesin; hangi ayda, hangi burçta, kaçıdır ayın?

87-Ayın hangi burcunda, hangi iş uygun düşer bil; ayın her burcunun, bir hâkimi var.

88-Ya da ayın, geçmiş gecelerini hesapla; beş adet, hem bunun üzerine topla.

89-Ol adedin kaç kere beş olduğunu say; hangi burç olduğunu bilip, Güneşe say.

90-Güneşten başlayıp, her burca beşer ver. Beşten azı sayma ki ayın burcuna er.

91-Meğer Koç burcunda, bulunsa ay. Bir işe başlamayı, sen uğurlu say.

92-Boğa burcunda, nikahlanmak, evlenmek, ticaret, bina yapmak ve hayır işlemek.

93-İkizler burcunda değiştirmeye bak elbiseni; ilim oku, mal mülk satın al.

94-Yengeç burcunda hayır haber vermek iyidir; nakil ve sefer gibi, Müshil içmek de iyidir.

95-Aslan burcundayken dileğini arzetmek iyidir; ziraat ve tamir gibi. Hacamat da iyidir.

96-Başak burcunda yeni elbiseler giy; temiz ol. Kadınlarla muhabbet zevkini, ailen için fırsat bil.

97-Teraziye gelince bol bol alış veriş yap, sohbet et, müzik dinle, ilaç iç; şifâ olur sana hep.

98-Akrep burcunda iffet ve temizlik yaraşır; uzlete çekilmek, susmak, ilgilerden arınmak ve itikaf yakışır.

99-Yay burcunda iken ay, hacamat yaptırmalı; güzel giyinip hamama gitmeli, tıraş olmalı.

100-Oğlak burcunda kırlara, ava çıkmalı; ziraat kuyuları açıp, bağ bahçe işlemeli.

101-Kova burcunda hoş olur binicilik; iyidir bina yapmak, şehirlerde yenilik.

102-Balık burcunda, eyle deryâya sefer; anlaşma, ortaklık iyidir, ticaret de muteber.

103-Bin yüz atmış altı tarihinde tam, bu takvim yüz beyit üzere oldu tamam.

104-Hakkı! *"Ayın Hareketleri"*ni açıkladın bu şiirde. Sana gereken budur; Hakk'a tevekkül etmek her halde.

105-Cisimler âlemini gördün; hepsi hayal. Ruhlar âlemine gel ki hoştur, bunda kal.

Üçüncü Madde

Yedi gezegenin birbirine nispetle benzerliklerini ve yeryüzünde ufuklar itibâriyle tesir saatlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hâdiselere ibret ve hayret nazarıyla bakanlar şöyle demişlerdir: bu âlem, benzeri görülmemiş ve şaşırtıcı bir îcattır. Ve bu felekler de yine emsali görülmemiş hikmetli birer san'at eseridir. Bu cihanı böylece düzenleyip işletmek sınırsız bir güç, muazzam bir kudret eseridir.

Yaratıcı ve yarattıklarında hikmet sahibi olan Allah teâlânın şânı yücedir. O, her türlü noksan sıfatlardan uzaktır. Bu yıldızları, bu felekleri ve bu görünenleri bir düzen ve intizam üzere yaratıp îcat eden Allah teâlâya nice yüz bin kere hamd ü senâlar olsun ki bizlere lutfuyla yardım ve merhamet edip şu âlemin kandili mesâbesinde bulunan güneşi yıldızların ortasına yerleştirmiştir ki Güneş, yeryüzünde bulunanlara itidal üzere hayat bahşetmiştir.

Eğer Güneş bu günkü sıcaklığı ve tesiriyle ay feleğinin yerinde bulunsaydı, onun harareti şiddetinden yeryüzü yanardı. Şayet burçlar feleğinde olsaydı, bu sefer şiddetli soğuklar sebebiyle her şeyin tabiatı bozulurdu. Şu haliyle Güneş, yedi gezegenin ortasında onların sultanı gibidir. Diğerleri onun askerleri ve yardımcılarıdır ki; Ay vezir, Merkür kâtip Venüs sâzende, Mars millî savunma bakanı (serasker), Jüpiter hâkim ve Zühal de mâliye bakanı (hazinedar) gibidir.

Mecerre'ye gelince; bu yörede ona *"Saman yolu"* (saman uğrusu) veya *"Kâbe yolu"* derler. Araplar ona *"Göklerin kandili"* (sercü's-semâ) ve *"Yıldızların imâmı"* (imâmü'n-nücûm) derler. Acemler ise; *"Kehkeşan"* derler. Bunun hakikati, burçlar feleği bahsinde anlatıldığı kadar "Altı bileşen"in[514] altıncısının küçük ortalarından olan sabit yıldızlar topluluğudur ki bunlar birbirine yakın olmaları sebebiyle, sanki birbirine temas edip beyaz bulutlar gibi görünmüştür. Lâkin, gecenin evvelinde bu

samanyolunun bir başı güneyde ve bir başı da kuzeyde görünür. Vakit gece yarısına gelince, güneyde bulunan başı batıya ve kuzeydeki başı doğuya varır. Gecenin sonunda ise batıdaki başı kuzeye, doğudaki başı güneye gelmiş olup samanyolunun bize nispetle bu şekilde dört bir ucunun yer değiştirip değirmen taşı gibi dönüyor olmasına akıllar hayrette kalmıştır. Gerçi bu konuda pek çok şey söylenmiştir. Ancak mülkünde olup bitenlerin gerçek mâhiyetini ancak Allah teâlâ bilir. Yedi gezegen denilen yıldızların yeryüzünde ve ufuklarda sanki nöbetleşe tesir edercesine saat saat olan tesirlerini, önceleri yazmış olduğumuz Türkçe manzumede açıklamıştık. Şimdi onu buraya almak uygun oldu.

Nazm

1-Hüdâ'ya şükr kim halk itdi bunca encum u eflâk
Salât ol dostuna olsun ki şânında dimiş "levlâk"
2-Ve ba'de Hakkı dir ilm-i felek sırrın ıyân itdim
Otuz beyt içre nahs ü sa'd-i sâ'ati beyân itdim
3-İki âlemde bir bildim mü'essir zât-ı Mevlâ'yı
Velî rabt eylemiş esbâba ednâyı hem a'lâyı
4-Eğer bilmek dilersen oldığın sa'at ne sâ'atdir
Ne kevkeb hükm ider ol dem nuhûset yâ sa'âdetdir
5-Yedi gice yedi gün, gün batub doğdığı ân içre
Yedi seyyâreden bul kangı hâkimdir zamân içre
6-Ki her gün haftadan her gice bir seyyârenindir kim
O şeb ol rûzun evvel sâ'atinde hem odur hâkim
7-Heman hıfz it yedi lafzını yedi gün bil yedi kevkeb
Edes bîr-i cihah deld-i hesi vü reh Zühal'dir heb
8-Evâ'il harf içinde hevvez olmuş hafta eyyâmı
Hurûf-ı sâniye şeb, sâlise gün hâkimi nâmı
9- Şeb-i bâzâr, Utârid irtesi şeb, Müşterî tâlib
Şeb-i seşenbeye Zühre, Zühal çâr-ı şenbih şeş gâlib
10-Hamîs ahşâmı şems ü Cum'a ahşâmında meh şâmil
Şeb-i sebt oldı Mirrîh ol hurûf-ı sâniye kâmil
11-Bazar şems irtesi meh sâli Mirrîh erba'aya tîr
Hamîse Müşteri Cum'aya Zühre sebte keyvân mîr
12-Yedi lafz içre şeb hem rûz evâ'il-i sâ'atden al
Yukarıdan yedi seyyâreyi tertîb ile say gel **[57/b]**
13-Zuhalden Müşteri, Merîh ve Şems hoş beyt

Utarit'le Kamer'den giç bu tertîb üzre hem devr it
14-Birer sâ'at hükûmetle olur seyyâreler kâ'im
Gicedir on iki sâ'at gündüz hem on iki dâ'im
15-Gice gündüz igirmi dört olur sâ'at ki şânıdır
Değildir müstevî bunda murâd ancak zamânîdir.
16-Zamânî sâ'atin mikdârı artar eksilür bile
Adedle muhtelif olmaz şeb u rûz tûl u kasr ile
17-Nehârın kavsini hem leylin on ikiye kısmet kıl
Bu sâ'âtin biri dâ'im âna nısf-ı südüsdür bil
18-Şeb u rûz tûl u kasr ile kıyâs it sâ'ati böyle
Tulû' u hem gurûbın giçmişin bul hoş hesâb eyle
19-Giçen sâ'âti bul zıldan yâ rub' öğren yâ usturlâb
Ğaymda yapma sâ'âti bu sâ'âtden zamânı yap
20-Zamânı, sâ'âti bir bir yedi seyyâreye vir gel
Ne kevkeb oldığın vakte gelürse hâkim ânı bil
21-Zühaldir Nahs-ı Ekber sâ'ati hem ağır olurmuş
Mekânı çarh-ı sâbi'dir bina yap, başlama hiç iş
22-Mübârek Müşteri'dir Sa'd-i Ekber sâ'atin hoş bil
Nukul bey' u şirâ tervîc idüb her şuğle ol mâ'il
23-Cihân Mirrîh'e mahkum oldığı sâ'at hiç iş itme
Çün oldur Nahs-ı Asgar pes kan aldır kimseye gitme
24-Mübârek şems hükmünde taleb kıl cümle yârânı
Mekânı çarh-ı râbi'dır ziyâret eyle sultânı
25-Çü Zühre Sa'd-i Asgar'dır o sâ'at ictimâ' eyle
Müferrah sohbet it hoş söz güzel savt istimâ' eyle
26-Utârid mümtezicdir ol zaman yaz nüsha hem mektûb
Kitâb oku, okut, nakş it, hesâb itmek olur mergûb
27-Kamer sa'd oldı bu gökde o sâ'atde sefer hoşdır
Ticâret, şirket ü irsâl-i mektûb ve haber hoşdır
28-Yedi seyyâre ahkâmı bu tertîb üzre kânûndır
Gel ey Hakkı! Bil ol Hakk'ı ki cümle hükm ânındır
29-Kamu nahsı kamu sa'di kamu şerri kamu hayrı
Hep idüb eyleyen Hak'dır bir ânı bil, unut gayrı
30-Ko üç mevlûdi dört ümmi yedi âbâ'i nüh tâkî
Kamusı hâlık u fânî hüve'l-hayyü hüve'l-bâkî

Günümüz Türkçesiyle

1-Şükürler olsun Hüda'ya! Bunca yıldızı, eflâkı yarattı. Selâm olsun ol dostuna! Şânında; *levlâk*[515] dedi.

2-Hakkı der ki; açıkladım gökler ilmini, yıldızları; otuz beyitte saydım; uğurlu ve uğursuz vakitleri.

3-İki âlemde şunu bilirim; gerçek müessir, zât-ı Mevlâ'dır. Ol dost rabteylemiş; yerdekiler ve göktekiler sebeplere bağlıdır.

4-Eğer bilmek istersen, içinde bulunduğun vakit, ne vaktidir? Hangi yıldız hakim o vakte; kutluluk mu, uğursuzluk mudur?

5-Yedi gece ve gündüzde, günün doğup battığı zamanı bul. Yedi gezegenden hangisi, o vakte hâkimdir bunu bil.

6-Haftanın her gecesi, ayrı bir yıldızın tesirindedir ki o yıldız gecede ve gündüzün ilk saatlerinde hâkimdir.

7-Hemen ezberle şu yedi sözcüğü, yedi günde tesirlidir; Edes, Biyr, Cihah, Deld, Hesi, Reh ve Zühal'dir hep.

8-İlk harfleri bu sözlerin, haftanın günlerine rumuz olmuş. İkinci harf ise üçüncü güne, gün hâkimi olmuş.

9-Pazar güne Utarit, Pazartesi'ye Müşteri'dir tâlip. Salı gecesine Zühre, Çarşamba'ya ise Zühal'dir gâlip.

10-Beşinci geceye Güneş, Cuma akşamına ise Ay şâmil olur. Cumartesi'ye gelir Merih. Böylece ikinci harfler tamamlanır.

11-Pazar Güneş, ertesi Ay, Salı Merih, dördüncüye Tir gelir. Beşinciye Müşteri, Cuma'ya Zühre, ertesine Geyvan gelir.

12-Bu yedi lafza göre, gece ve gündüzün ilk saatlerini al. Yukarıdan beri yedi gezegeni, bu tertiple sayıp gel.

13-Zühal, Müşteri, Merih ve Güneş'ten Zühre'yi hoşça bul. Utarit'le Ay'dan geçip, bu sırayla devrânın seyrini bil.

14-Gecelerinde bunlar, birer saat hükmederler daima. On iki saattir geceler, gündüzler de öyle daima.

15-Gece ve gündüzün, toplam yirmi dört saat olmak şânıdır. Eşitlik şart değildir bunlarda, maksat ancak zamânîdir.

16-Zamânî saatin bazen miktarı artar, eksilir bile. Gece ve gündüz adetle muhtelif olmaz, uzayıp kısalma ile.

17-Gündüzün ve gecenin açısını, hemen on ikiye böl. Bu saatlerin biri daima, ona altıda birin yarısıdır bil.

18-Geceyi, gündüzü uzayıp kısalmayla kıyasla, saati bul böylece. Batış ve doğuşun geçmişini bul; hoşça hesap et öylece.

19-Geçen saati gölgeden bul; ya *"çeyrek alma"* öğren ya da *"usturlâb."* Bulutlu günde yapma bunu; bu saatten zamânî yap.

20-Zamânî saati; bir bir yedi gezegene verip gel; hangi yıldız bulunduğun vakte denk ise; onu hakim bil.

21-Zühal ki Büyük Uğursuz'dur; saati ağır olurmuş. Mekânı dördüncü felektir; bina yap, başka iş başlama..

22-Mübarek Müşteri, Büyük Uğurlu'dur; onun saatini hoş bil. Alış veriş, nakil, evlenme onda iyidir; her işe meylet.

23-Cihan Merih 'e mahkum olunca, hiç iş işleme. Küçük Uğursuz'dur o; kan aldır, kimseye gitme.

24-Mübarek güneşin hükmünde, talep et cümle yârânı. Onun yeri dördüncü felektir; ziyaret eyle sultanı.

25-Zühre, Küçük Uğurlu'dur; onda toplantıyı âdet eyle. Ferahla sohbet et, hoş söz söyleyip güzel sesler dinle

26-Utarit bağdaşma vaktidir; nüsha ve mektup yaz onda. Kitap oku, okut, nakşet ve hesap yap; hepsi de hoştur bunda.

27-Ay mutluluktur birinci gökte; o saatte yolculuk hoştur. Ticaret, ortaklık, mektup ve haber göndermek hoştur.

28-Yedi gezegenin hâkimiyetleri bu tertip üzere kanundur. Gel ey Hakkı! Bil bu hakkı; hüküm tamamen O'nundur.

29-Bütünüyle uğursuzluğu, mutluluğu, şerri ve hayrı; hep edip eyleyen Hak'tır; bunu bil, gayrıyı unut.

30-Üç doğrulmuşu, dört anayı, yedi babayı, dokuz feleği koy ki; hepsi yok olur bunların, hepsi fânî; yalnız O diri, yalnız O baki.

Dördüncü Madde

Yıldızların sayılarını, seslerini, nağmelerini ve merkezlerinin hareketleriyle oluşan itibârî daireleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri görüş birliği içinde şöyle demişlerdir:

Yıldızların adedi, daha önce belirtildiği üzere yirmi dörttür ki bunlardan en büyük felek ile sabit üç yüksek feleğin üçer aded, güneşin iki, Venüs'ün üç, Merkür ile Ay'ın dörder yıldızı vardır.

Bu yirmi dört yıldız birbirine paralel ve birbirini kuşatmış olup her birinin hareketleri diğerlerinden farklı olması sebebiyle, hepsi bir başka perdeden canfezâ nağmelerle ses verip Hakk'ı tesbih ederek tehlil getirip Yezdân'ın aşkının keremiyle daima raks edip dönerler.

Gözlemciler, yıldızların bu hallerini rasat âletleriyle gözetleyip söz konusu seslerini işittikçe (halka gizli kalan) nice esrâra vâkıf olmuşlardır. Daha sonra yıldızların çeşitli seslerini ve nağmelerini (kendilerine mahsus) perdeleriyle zabt edip işin aslına ve ayrıntılarına ait olanları birbirine hakîmâne karıştırarak, hasta ruhlar için şifâlı nice bin macunlar ve lezzetli şerbetler yapmışlardır.

Her bir canfezâ makãmın nice derde devâ, nice hastalığa şifâ, nice kişiliğe safâ, nice kalbe cilâ ve nice rûha gıda olduğunu keşfetmişlerdir. Bu ilme; rûhânî tıp (tıbb-ı rûhânî), rûhânî geometri (hendese-i rûhânî), **[58/a]** rûhânî kuvvet ve fenn-i mûsikî de denilmektedir.

Nazm

1-Mûsîkî hikmete dâ'ir fendir
Bilene bilmeyene rûşendir
2-Ve nice esrârı var, idrak idicek
Pür gelür sîneleri çâk idicek
3-İ'tibârât u tekâsîm u fusûl
İmtiyâzât-ı makãmât u usûl
4-Perde vü pîşrev ü savt ü amel
Kâr ü nakş ve şa'b ü kavl ü gazel
5-Her biri hikmet ile memlûdur
Cân riyâzın suvarır bir sudur
6-Nâğme-i yâbis ü hârr u bârid
Çeşme-i mahz-ı hikemden vârid
7-Her biri bir maraza nâfi'dir
Zıddını her birisi dâfi'dir
8-Zîr ü bâlâsı hevâdır ammâ
Dâ'ir olur mı hevâsız dünyâ
9-Hikmeti canda revân muzmerdir
Anlamaz lutfunı ol kim kerdir
10-Böylece zevkin ider ehl-i reşâd
Eylesün zevkini Allâh ziyâd
11-Virir insâna hayât-ı tâze
Nağme-i bülbül-i hoş-âvâze
12-Gûş kıl nağmesini mürgânın
İktizâ eyler ise insânın
13-Nağme-i şûh-ı hoş-âhenk beşer

Hâh nâ-hâh ider insâna eser
14-Nağme bir mantık-ı rûhânîdir
Nağmenin lezzeti vicdânîdir
15-Cân-fezâdır nefes-i insânî
Dil-rübâdır nağam-ı rûhânî
16-Ger hakîkatle olursan sâmi‘
Olmaz evkât-ı hayâtın zâyi‘

Günümüz Türkçesiyle

1-Mûsikî hikmete dair bir ilimdir. Bilenin bilmeyenin ruhunu aydınlatır.
2-Nice sırları var, idrak edene; sînesini pâk eder, değerini bilene.
3-Fasıllarla taksimlerin itibarı. Makãmlarla usûllerin üstünlükleri.
4-Perde, peşrev, ses ve icrâ ne güzel. Söyleyiş, nakış, koro, söz ve gazel.
5-Her biri, bir hikmetle doludur; can bahçesini suvaran bir sudur.
6-Sıcak, soğuk nağmeler; yer yer kuru. Hikmet çeşmesinden akar, arı duru.
7-Hepsi birer hastalığa şifâdır. Kendi zıddını bedenden, giderir.
8-Altı ve üstü müziğin havadır amma. Havasız döner mi hiç şu dünya?
9-Yaratılış hikmetleri onda saklı. Sağır, kör olanlar o tadı bulamaz.
10-Zevkini alır da ehli, neşesini bulur. Allah zevklerini ziyade eylesin.
11-Taze hayat bahşeder mûsıkî insana. Bülbül şakımasıdır, içersin kana kana.
12-Kuşların nağmelerinde ne bulursan. Bir de insan ruhuna bak; dinle, istersen.
13-Beşerin o şuh, o ahenkli nağmeleri; ister istemez insana tesir eder.
14-Nağmeler sanki, ruha hitâbedir. Nağmenin tesiri tâ içe, vicdanadır.
15-İnsan nefesi canfezâdır; hayat verir. ruhları ihyâ eder; dinginlik verir.
16-Eğer hakikatle dinlersen nağmeleri. Boşa geçmez, ömrün ol vakitleri.

Yörüngelerinde dönen feleklerin çizdiği dairelerin açıklaması şudur: gezegenlerin ve yıldızların içlerinde noktaların dönmesiyle çizilen dairelerden biri odur ki Güneş merkezinin hareketinden dışmerkezli kürenin çevresi üzerinde (var sayılıp) çizilen dairedir. Ve Episikl feleğin merkezinin hareketinden, taşıyıcı feleklerin çevreleri üzerinde varsayılıp çizilen dairelerdir. Yıldız merkezinin hareketlerinden, Episikl feleklerin çevreleri üzerinde (varlığı farz edilip) çizilen dairelerdir. Burada söz konusu edilen daireler, hangi felekte farz olunup çizilmişlerse, o feleğin adını almışlardır.

Mesela Güneş merkezinin hareketinden dışmerkezli küre üzerinde çizilen daireye; dışmerkezli küre denir. Diğerleri de buna kıyas olunur.

Taşıyıcı felekler olarak isimlendirilen beş daire ve ayın eğimli feleğinin kuşağı gibi. Bu altı dairenin âlemi kesip geçtikleri farz olunsa, Ortakmermezli kürelerin (felek-i mümessil), burçlar feleğinin ve büyük feleğin yüzeylerinde meydana gelen daireler; bütünüyle burçlar feleğinden eğimli oldukları için, hepsine birlikte eğimli küreler denir.

(Böylece var oldukları farz edilip) çizilen dairelerin bulundukları felekler, daha önce açıklandığı üzere âlemin kutbundan ve burçların kutuplarından başka kutuplar üzerinde hareket ettikleri için, çizilen daireler de burçlar feleğinden daha eğimlidirler.

Bu durumda ortakmermezli kürelerin yüzeyleri berâberce kesişirler. Ve bu kesişme noktaları yukarıdaki maddelerde belirttiğimiz Çıkış düğümü noktalarıyla yerberileri oluşturur. Feleklerin şekilleri ve daireler bundan ibarettir.

---

[511]. “Esed” kelimesi yazma nüshada sehven zikredilmemiştir.

[512]. “Hicce” kelimesi yazma nüshada sehven zikredilmemiştir.

[513]. Sıvış yılı: Otuz üç Güneş yılı süresince geçen zaman zarfında, Kamerî senelerin sayısı otuz dört olur. Osmanlı Devleti’nin geliştirdiği şöyle bir uygulama vardı: Rûmî sene ile Hicrî yılları aynı düzlemde götürmek için, her otuz üç yılda bir, Rûmî sene bir yıl atlatılırdı. Bu tedâhüle *“sıvış yılı”* denirdi. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa’nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 100-101.)

[514]. Samanyolu galaksisine ait altı bileşen şunlardır: İnce Disk, Kalın Disk, Halo, Şişkin Bölge, Karanlık Halo ve Yıldızlararası Ortam.

[515]. “Lev-lâke levlâk lemmâ halaktü’l-eflâk.” Cenâb-ı Hak, Rasûlullah (s.a.v.) hakkında *“Sen olmasaydın ey Habibim, âlemleri yaratmazdım”* buyurdu.

Zâ’yı Şevvâl ka‘de elif cîm hicce dân

1-Şükürler olsun Hüda’ya! Bunca yıldızı, eflâkı yarattı. Selâm olsun ol dostuna! Şânında; *levlâk* dedi.

69-Bir yılda denk gelirse Mart'la Muharrem; Rûmî'den bir yıl düşer; *sıvış yılı* olur o dem.

. Samanyolu galaksisine ait altı bileşen şunlardır: İnce Disk, Kalın Disk, Halo, Şişkin Bölge, Karanlık Halo ve Yıldızlararası Ortam.

. Sıvış yılı: Otuz üç Güneş yılı süresince geçen zaman zarfında, Kamerî senelerin sayısı otuz dört olur. Osmanlı Devleti'nin geliştirdiği şöyle bir uygulama vardı: Rûmî sene ile Hicrî yılları aynı düzlemde götürmek için, her otuz üç yılda bir, Rûmî sene bir yıl atlatılırdı. Bu tedâhüle *"sıvış yılı"* denirdi. (Geniş bilgi için bkz. Ahmet Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 100-101.)

. "Lev-lâke levlâk lemmâ halaktü'l-eflâk." Cenâb-ı Hak, Rasûlullah (s.a.v.) hakkında *"Sen olmasaydın ey Habibim, âlemleri yaratmazdım"* buyurdu.

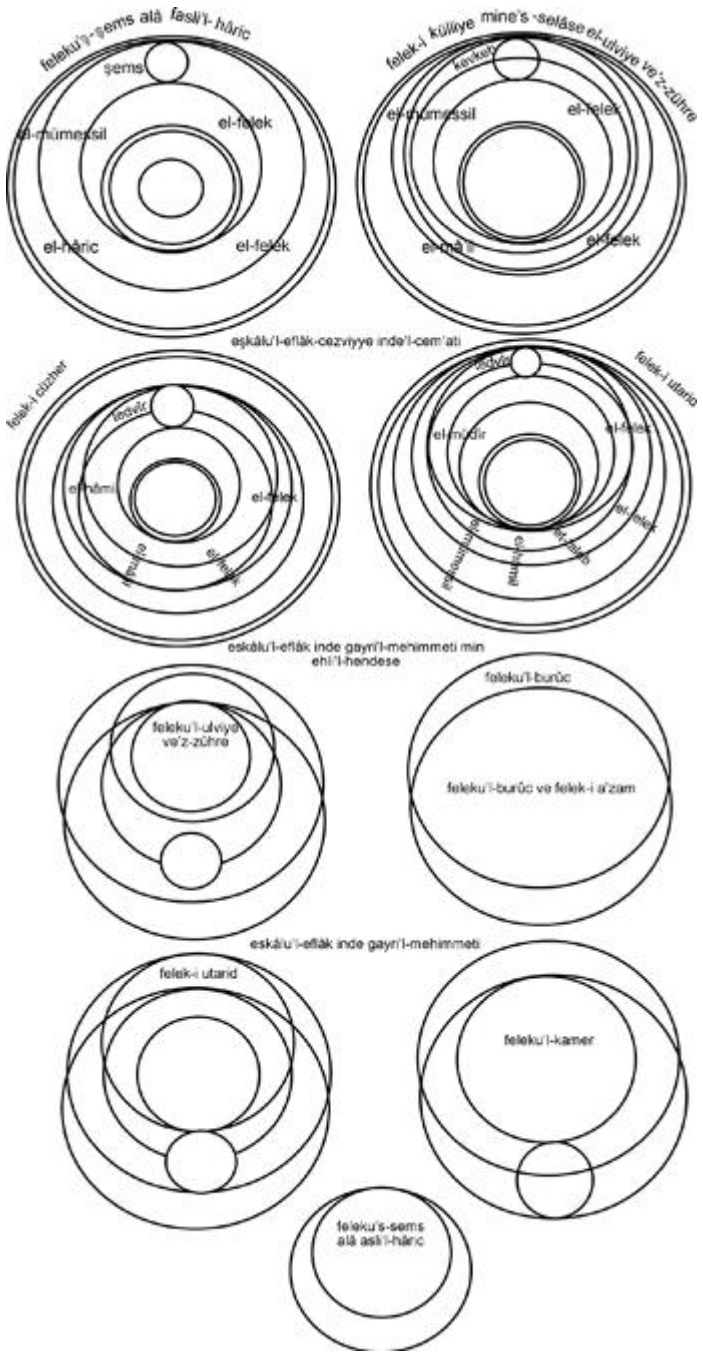
. "Hicce" kelimesi yazma nüshada sehven zikredilmemiştir.

. "Esed" kelimesi yazma nüshada sehven zikredilmemiştir.

Hem Esed burcun otuz bir gün keser

Mecerre'ye gelince; bu yörede ona *"Saman yolu"* (saman uğrusu) veya *"Kâbe yolu"* derler. Araplar ona *"Göklerin kandili"* (sercü's-semâ) ve *"Yıldızların imâmı"* (imâmü'n-nücûm) derler. Acemler ise; *"Kehkeşan"* derler. Bunun hakikati, burçlar feleği bahsinde anlatıldığı kadar "Altı bileşen"in altıncısının küçük ortalarından olan sabit yıldızlar topluluğudur ki bunlar birbirine yakın olmaları sebebiyle, sanki birbirine temas edip beyaz bulutlar gibi görünmüştür. Lâkin, gecenin evvelinde bu samanyolunun bir başı güneyde ve bir başı da kuzeyde görünür. Vakit gece yarısına gelince, güneyde bulunan başı batıya ve kuzeydeki başı doğuya varır. Gecenin sonunda ise batıdaki başı kuzeye, doğudaki başı güneye gelmiş olup samanyolunun bize nispetle bu şekilde dört bir ucunun yer değiştirip değirmen taşı gibi dönüyor olmasına akıllar hayrette kalmıştır. Gerçi bu konuda pek çok şey söylenmiştir. Ancak mülkünde olup bitenlerin gerçek mâhiyetini ancak Allah teâlâ bilir. Yedi gezegen denilen yıldızların yeryüzünde ve ufuklarda sanki nöbetleşe tesir edercesine saat saat olan tesirlerini, önceleri yazmış olduğumuz Türkçe manzumede açıklamıştık. Şimdi onu buraya almak uygun oldu.

[58/b]

feleku'ş-şems alâ fasli'l- hâric
şems
el-mümessil
el-felek
el-hâric
el-felek
felek-i küllîye mine's-selâse el-ulviye ve'z-zühre
el-mümessil
el-felek
el-felek
eşkâlu'l-eflâk-cezviyye inde'l-cem'ati
felek-i cüzhiri
el-müdîr
el-felek
felek-i utarid
el-müdîr
el-felek
eskâlu'l-eflâk inde gayri'l-mehimmeti min ehi'l-hendese
feleku'l-burûc
feleku'l-ulviyeti ve'z-zühre
feleku'l-burûc ve felek-i a'zam
eskâlu'l-eflâk inde gayri'l-mehimmeti
felek-i utarid
feleku'l-kamer
feleku's-sems alâ asli'l-hâric

[59/a]

Beşinci Madde

Yedi gezegen yıldızın ve dört keyfiyetini (soğukluk, sıcaklık, yaşlık ve kuruluk), etkilerinin başlangıç noktalarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki kelâm âlimleri şöyle demişlerdir: *Müneccimler* ve *tabîîler*, âlemin yaratıcısı olan Allah teâlâyı tanımaktan mahrum olmuşlar ve marifetten uzak kalmışlardır. Çünkü onlar (kâinâtta esasen Allah'ın çekip çevirdiği) bütün işlerin oluş ve işleyişini yıldızların durumlarına ve tabiat olaylarına bağlamışlardır. Bu ise, onların hakikatten uzakta kalmalarına sebep olmuştur.

Bunların durumu, anlatacağımız şu iki karınca misali gibidir ki; karıncalar herhangi bir kağıt üzerinde yürümekte iken, ortaya bir desen çıkar. Onlardan biri bu hârika desenleri görünce hayretler içinde kalır ve sevinçle şöyle der:

"Ben kâinâttaki oluş ve işleyişin sırrına vâkıf oldum ki her şey kalemin yazmasıyla meydana gelmiştir." İşte bu karıncanın sözleri, bir sonraki aşamada benzer şeyleri söyleyen, tabiînin iddialarına benzer. Çünkü o da, Allah'ın eşyadaki her türlü tasarrufunu soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlık gibi sebeplere bağlamıştır.

Diğer karınca dikkatle bakıp görür ki (o desenlerin çiziminde belli bir rolü olan) kalemin hareketi kendiliğinden değildir. Bilakis o desenler, kalemi tutan parmakların etkisiyle ortaya çıkmıştır. O zaman (kendince gerçeği görmekle) sevinip ilk sözü söyleyen karıncaya der ki; "Sen hata etmişsin. Ve işin aslını anlamaktan pek uzağa düşmüşsün.

Çünkü gördüğün desenlerin meydana gelmesi kalemin etkisiyle değildir, belki onları tutan parmakların irâdesiyle olmuştur. Kalem ise, onu tutan parmaklar arasında istenileni çizmeye bir bakıma mecburdur; onlara boyun eğmiştir. Bu sözleri söyleyen (ikinci) karıncanın durumu da, şimdi sözünü edeceğimiz müneccim gibidir ki; o bütün oluş ve işleyişi, yıldızların o andaki konumuna bağlamıştır. Bilakis kendi de bilmeden hataya düşmüştür. Çünkü yıldızlar da, melâike-i kirâmın emrine boyun eğmişlerdir; onların yürütmesiyle hareket ederler. Ve melekler de Cenâb-ı Hakk'ın emrine itaat edip boyun eğmişlerdir.

Şu halde bütün felekler, O'nun dilemesi ve kudretiyle sâkin olur ya da hareket ederler.

Amma o bîçâre *tabiatçı* ki oluşum ve işleyişi dokuyan bütün hâdiseleri tamamen tabiî sebeplere bağlamıştır. Gerçi bu sözünün bir nebze de olsa hakikat payı vardır. Çünkü tabiî sebeplerin oluş ve işleyişe elbette katkısı vardır. Aksi olsaydı, bu gün tıp ilmi mevcut olmazdı; asırlardır bu ilim dalında kullanılan kurallar geçersiz olurdu. Çeşitli hastalıklar için uygulanıp şifâya sebep olan ilaçlar geçersiz olup âtıl kalırdı.

Halbuki insan anatomisi (ilm-i ebdân) meşrû bir ilimdir. Onu öğrenip uygulamaya dînen izin verilmiştir. Bu durumda o tabiatçının hatası şudur ki, görüşünü zayıf tutmuş ya da az bir inceleme ile görüş beyan edip hata etmiştir. Topal eşek misali menzilinde yatmıştır. Ve şunu hiç düşünmemiştir ki, *tabiatçılar* da, Hak teâlânın kudret elindedir. Yapıp ettikleri O'nun tesiriyle meydana gelmiştir.

Bîçâre müneccime gelince, o şöyle demiştir: "Güneş öyle bir yıldızdır ki âlemde sıcaklık ve aydınlık onunladır. Eğer Güneş olmasaydı, bitkiler ve hayvanlar olmazdı. Gece ve gündüz birbirinden ayırt edilemezdi. Ay da öyle bir yıldızdır ki meyvelerin tatlanması onunla olur. Gecelerin aydın olması ancak onunla mümkündür.

Eğer ay olmasaydı; çiçeklerin ve meyvelerin tabiî kokuları meydana gelmezdi. İnsanı hayrette bırakan çeşit çeşit renkler ve kokular olmazdı. Haftaları sayma, günleri takip etme ve seneleri bilme imkânı bulunmazdı. Güneş sıcak ve kurudur. Ay ise soğuk ve rutûbetlidir. Öyleyse yıldızlar bu vasıflarıyla âlemde tasarruf ederler." Müneccim, bu söylediklerinde bir bakıma haklıdır.

Ancak şu noktada hatalıdır (yalancı durumuna düşmüştür) ki, oluş ve işleyişteki bütün işlerin meydana gelmesini yıldızlara bağlamıştır. Halbuki yıldızların eşyaya bu kabil tesir etmesi ancak Cenâb-ı Hakk'ın izniyle mümkün olur. Ve hakiki müessir sadece Allah teâlâdır. Müneccim ile tabiînin ihtilafa düşmeleri, aşağıda vereceğimiz şu iki âmânın durumuna benzer ki, onlardan biri filin hortumunu, diğeri ayağını tutmuştur. Biri şöyle der; "Fil, hortum (oluk) gibi bir nesnedir." Buna karşılık öbürü şöyle der: "Hayır, fil sütun gibi bir şeydir."

Esâsen bu körlerden her biri kendi tarif ettiği uzvu tanımlarken dediklerinde doğru söylemektedir. Fakat filin bir uzvundan hareketle "fil bundan ibarettir" demekle hata etmiştir.

Doğrusu yıldızlar ve tabiat hâdiseleri, kâinâttaki oluş ve işleyişe elbette tesir eder. Ancak bu tesir ve tasarruf sırf onlara mahsus değildir. Bilakis yıldızlar ve eşyaya tesir eden tabiat hâdiseleri, işlerinde hikmet sahibi olan Yüce Yaratıcı'nın âletler misali hizmetkârlarıdır.

Mesela bir pâdişâh büyük bir saray inşa edip onda kendisi ve vezirleri için mutenâ bir köşk tefriş ettirse. Sonra o köşkün etrafına bir avlu inşa ettirip avlunun dört bir yanına on iki hücre yaptırsa. Ve her bir hücreye bir bekçi tayin eylese. Vezir-i a'zam içeriden ne emrederse, bu bekçiler onu dışarıya tebliğ etseler.

Sonra o hücrelerin kapıları önüne yedişer süvari bey tayin eylese. Bunlar verilen emirlerin bizzat infaz ve icrasına vekil olsalar. Pâdişâhtan vezire, oradan nakiblere ve nâiblere verilen emir ve tâlimatı taşrada **[59/b]** icra etseler.

Pâdişâh, taşrada da dört piyâde zâbit tayin eylese. Onlar da ellerinde kelepçelerle hazır bekleyip pâdişâhın tutuklama emri çıkardıklarını yakalayıp huzuruna getirseler. Dergâhından kovduğu bazı kişileri de uzaklaştırıp sürgüne gönderseler.

Şimdi bu verdiğimiz misaldeki pâdişâhtan maksat, âlemlerin Rabbi olan Allah teâlâ hazretleridir. Büyük saraydan kasıt, arş-ı a'zamdır. Vezir-i a'zam, akl-ı evveldir. Hususi köşk kürsîdir ki bu vezir-i a'zamın makãmıdır. Avludan murat, sekizinci felektir ki onun on iki burcunda on iki melek vardır. Süvari binicilerden maksat yedi gezegendir ki onlar gece gündüz burçların kapılarında dolaşıp hizmet ederler.

Piyâde zabitler, (toprak, su, hava ve ateşten oluşan) dört unsurdur ki bunlar kendi vatanlarından dışarı hareket etmezler. Sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık; toprak, su hava ve ateşin ellerinde dört kement gibidir.

Bir kimsenin hali değişse, üzüntü ve kederinden şaşırıp kalsa, dünyadan yüz çevirip el etek çekme zamanı gelse, onun hakkında doktor der ki; "buna kara sevda hastalığı gelip çatmıştır, kuruntu illeti (malihulyâ) kendisine gâlip gelmiştir. Bunu, "eftimon şerbeti" ile ilaçlamak lâzımdır."

Tabiatçı kişi der ki; "Bunun hastalığı tabiatında kuruluk olması sebebiyledir ki dimağı üzere bu illet onu tutmuştur. Tabiatının kuru olmasına sebep ise soğuk havalardır, kış mevsimidir. Bahar mevsimi gelip de havanın rutûbeti gâlip olmadıkça buna ilaç vermek fayda sağlamaz."

Müneccim der ki;

"Buna kara sevdâ illeti ârız olmuştur. Bu sevdâ ise Merkür ile Mars'ın aralarında bir açı oluşmasından meydana gelir. Merkür'e iki kutlu yaklaşıp

da, orada bir üçlü oluşmadıkça bunun hali ıslah olmaz.”

Halbuki bunların her biri iddialarında doğrudur; kendi bildiklerine göre doğruyu söylerler. Çünkü bunlardan her biri, kendi aklının erdiği kadarını söylemiştir. Ne yapsınlar ki cüz’î akılla (ancak bu kadar gidebilmişler ve işin) aslına erememişlerdir.

Amma hakikatte işin aslı şudur ki; bir kimseye saâdet bahtlılığı erip mesud insan olmak nasip olmuşsa, Hak teâlâ onu hidâyete erdirmeyi murad etmişse, öncelikle o kimseye iki kuvvetli elçisini gönderir. Bunlar da Merkür ile Mars gezegenleridir. Bu ikisi dört unsura, yani piyâde zâbitler hükmünde olan toprak, su, ateş ve havaya emrederler ki, kuruluk kemendi o kimsenin boynuna takılsın. Böylece kuruluk onun dimağına ve başına musallat edilir.

Dünya lezzetlerinden kendisini uzaklaştırır, gam ve keder kamçısıyla âdeta güderek, irâde yularıyla Hakk’ın huzuruna yedip götürürler. (İşin aslı budur. Ancak) bu hakikati böylece bilmek, ne tıp ilmi verileriyle ne tabiatçıların hikmet saydıkları sözlerle ve ne de müneccimlerin elde ettikleri bilgi kırıntılarıyla mümkündür. Hakîkat-i halin böyle olduğu ancak nübüvvet ilmiyle ortaya çıkar ki cümle âlemi ilmi ve kudretiyle kuşatmış olan ezelî ve ebedî pâdişâh böylece bilinmiş olsun.

Çünkü Hak teâlâ kendi muhabbet eylediği kullarını bazen sıkıntı ve belâlarla, bazen hastalık ve sevdâ ile Cenâb-ı İzzetine davet eder ki;

“Ey benim kullarım! Sizin belâ ve sıkıntı sandığınız şeyler benim lutuf ve muhabbet kementlerimdir ki katımda hatırı sayılır olan kullarımı bunlarla kendi rızama ve cennetime doğru yederim; huzuruma, izzetime davet ederim.”

Nitekim haberde şöyle vârid olmuştur: *“Belâlar önce peygamberlere, ondan sonra evliyâya, sonra onlara benzeyenlere, sonra bunlara benzemeye gayret edenlere uğrar.”*

Astronomi ilminin hikmetleriyle feleklerin hallerine ve yıldızların durumlarına dair bilgilere bu kadar değinmeyi yeterli buluyoruz. Buraya kaydettiklerimizi şu yüce maksatla yazdık ki bu bilgiler irfâna vesile olsun. Akledip tefekkür etmeye kapı aralayıp cihanın yaratıcısının hikmetli işlerinde saklı ince sanatları görmeye sebep olsun.

Bunlarla Allah’ı tanımak kolay olsun ki asıl hedefimiz olan *ma’rifet-i Mevlâ* meydana gelmiş olsun. Bundan sonra bir nebze daha unsurların ve bileşkelerin durumlarını açıklayıp oluş ve bozuluş mekânı olan cihanın sırlarını, çeşitli remizlerle açıklamayı uygun bulduk. Umulur ki bu bilgileri

okuyup tetkik eden akıl sahipleri için okudukları ibret almaya vesile olsun. Gönülleri (kulluk şuuruna ermenin) neşesi ve sevinciyle dolup dillerinin virdi, Mevlâ teâlâyı (şunun gibi) tesbih etmek olsun:

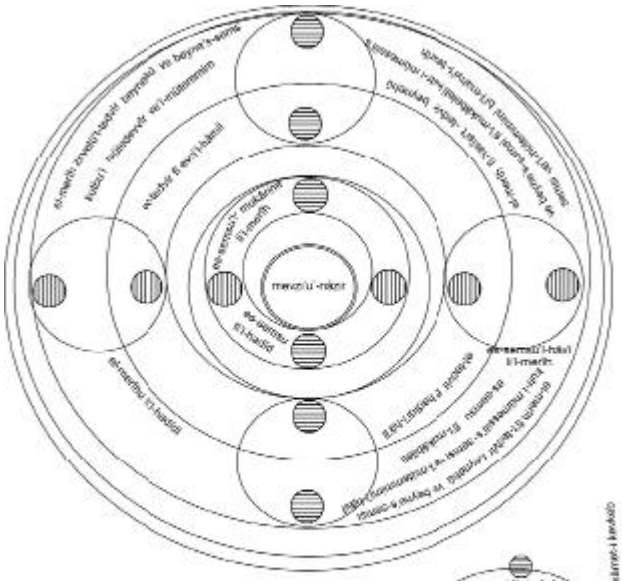
"Mülk ve melekût âleminin ve bütün âlemlerin Rabbi olan Allah teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir. Arş'ın sahibi; izzet, büyüklük, heybet, **[60/a]** *kudret, kibriyâ sahibi ve gücü her şeye yeten, her şeyin sahibi ve mâbudu Allah her türlü noksanlıktan münezzehtir. Bütün varlıkların melikini tesbih ederiz. Her zaman diri ve ölümsüz olan ve kendisini hiçbir zaman uyku tutmayan ilâhı tesbih ederiz. O ki mukaddestir, övülmeye lâyıktır. O bizim Rabbimiz, meleklerin ve ruhun da Rabbi'dir; şânı yücedir, sıfatları ulvîdir."* [516]

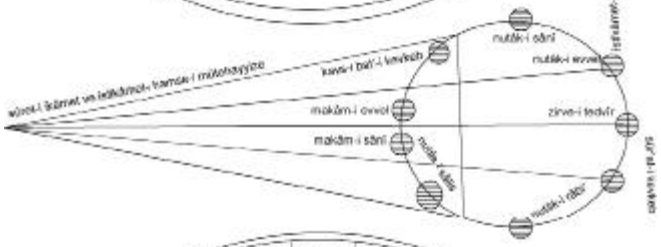

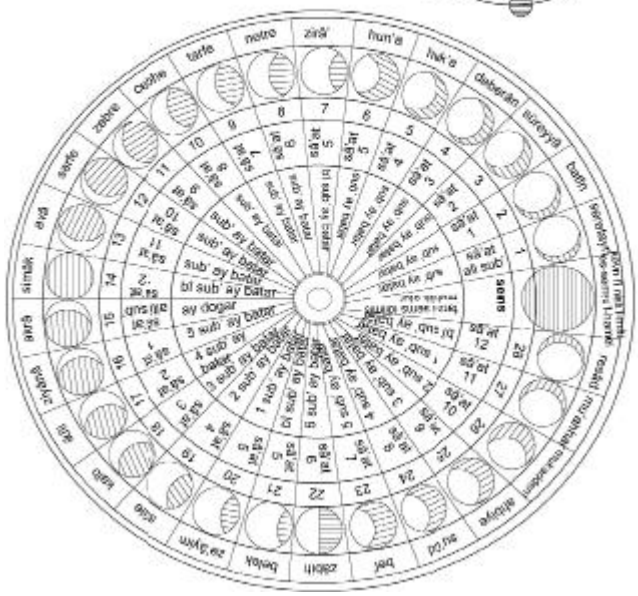
[516]. *"Subhâne zî'l-meliki ve'l-melekûti subhâne zî'l-arşi ve'l-izzeti ve'l-azameti ve'l-heybeti ve'l-kudreti ve'l-kibriyâ'i ve'l-ceberût. Subhâne'l-meliki'l-ma'bûdi subhâne'l-meliki'l-mevcûdi subhâne'l-meliki'l-hayyi'l-lezî lâ yenâmü ve lâ yemûtu. Sübbûhun kuddûsün rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûhi celle celâlehû ve amme nevâlühû."*

"Mülk ve melekût âleminin ve bütün âlemlerin Rabbi olan Allah teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir. Arş'ın sahibi; izzet, büyüklük, heybet, **[60/a]** *kudret, kibriyâ sahibi ve gücü her şeye yeten, her şeyin sahibi ve mâbudu Allah her türlü noksanlıktan münezzehtir. Bütün varlıkların melikini tesbih ederiz. Her zaman diri ve ölümsüz olan ve kendisini hiçbir zaman uyku tutmayan ilâhı tesbih ederiz. O ki mukaddestir, övülmeye lâyıktır. O bizim Rabbimiz, meleklerin ve ruhun da Rabbi'dir; şânı yücedir, sıfatları ulvîdir."*

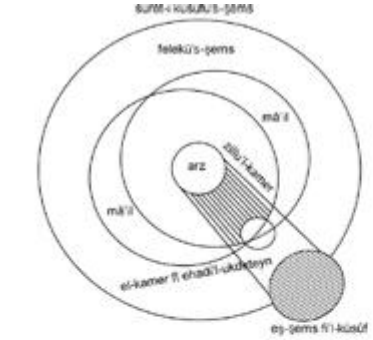
. *"Subhâne zî'l-meliki ve'l-melekûti subhâne zî'l-arşi ve'l-izzeti ve'l-azameti ve'l-heybeti ve'l-kudreti ve'l-kibriyâ'i ve'l-ceberût. Subhâne'l-meliki'l-ma'bûdi subhâne'l-meliki'l-mevcûdi subhâne'l-meliki'l-hayyi'l-lezî lâ yenâmü ve lâ yemûtu. Sübbûhun kuddûsün rabbünâ ve rabbü'l-melâiketi ve'r-rûhi celle celâlehû ve amme nevâlühû."*

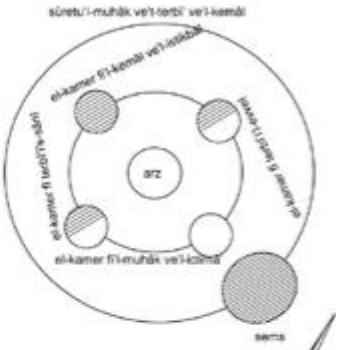

nutèk-i ràbr
nutèk-i sèrl
nutèk-i ovvol
zirve-i tedvîr
makâm-i ovvol
makâm-i sèrl
kavs-i bèr'-i levdvèh

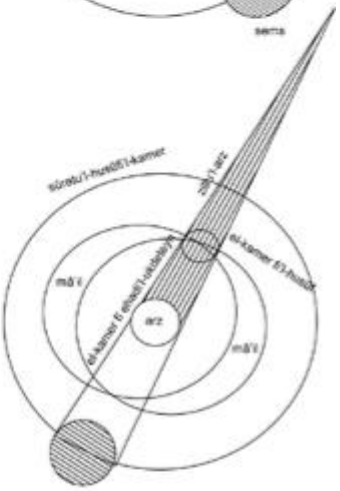

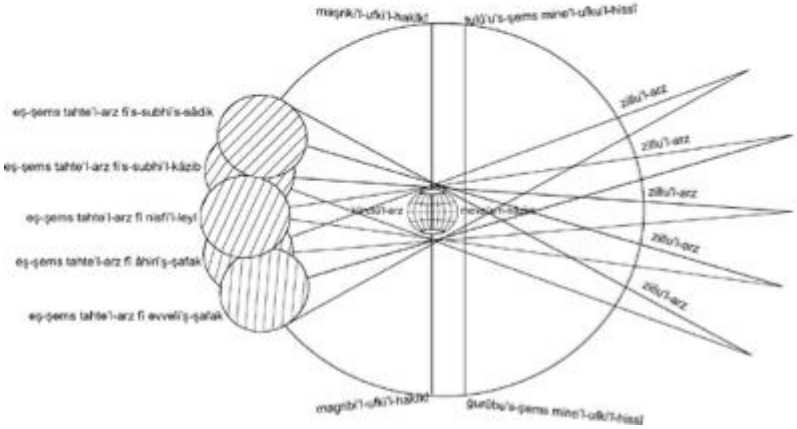
[60/b]

felekü'ş-şems
mâ'il
arz
zıllu'l-kamer
mâ'il
el-kamer fî ehadi'l-ukdeteyn
eş-şems fi'l-küsûf

arz
el-kamer fî-ruhâk ve'l-kalmâ

beytu'l-usre ve't-sicâre ve's-sultân
10
et-tâlî beytü'n-nefs
1
sûret-i buyût-i isney asera
beytü'n-nisâ' ve's-sûrekâ ve'l-mekâsid
7
beytü'l-ikbe ve'l-emlâk
4
beytü'l-memât
8

arz
mâ'il
mâ'il

eş-şems tahte'l-arz fi's-subhi'l-sâdık
eş-şems tahte'l-arz fi's-subhi'l-kâzib
eş-şems tahte'l-arz fi nisfi'l-leyl
eş-şems tahte'l-arz fi âhiri'ş-şafak
eş-şems tahte'l-arz fi evveli'ş-şafak
zıllu'l-arz
zıllu'l-arz
zıllu'l-arz
zıllu'l-arz
zıllu'l-arz

[61/a]

Aynı kuralardaki yerlerini gösterir cetvel

Adres eşyaları mülk Arabi			Kanun Sözleri	Şubat	Adam	Nisan	Ayak	Haziran	Ikramiye	Ağustos	Eylül	Teşrin Evvel	Teşrin Sani	Kanun Evvel
Elif	Ba		Dalet	Hı	Hamzat	Sevat	Tavus	Sevadin	Basıl	Sünnetli	Misbah	Ahmed	Sıfır	Cudy
Dal	Bal	Fe	Hı	Hamzat	Sevat	Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv
Vav	Ze		Temmuz	Sevat	Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hût
Ha	Te	Ye	Sevat	Cevza	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hemel
Ya	Yeh		Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr
Yev	Yeu	Yen	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ
Yev	Yev	Fey	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretan
Fey	Yuf	Sad	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretan	Esed
Sı	Sıb		Mizan	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli
Sat	Sad	Kaf	Akrab	Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan
Kef	Kaf		Kavs	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab
Kıf	Kef	Lam	Cedy	Dalv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretan	Esed	Sünnetli	Mizan	Akrab	Kavs

Ayın burçlardaki yerlerini gösterir cetvel

Aded-i ayyâm-ı mâh-ı Arabî			Kânûn-ı Sânî	Şubat	Âzer	Nîsân	Ayar	Hazirân	Temmûz	Ağustos	Eylül	Teşrîn-i Evvel	Teşrîn-i Sânî	Kânûn-ı Evvel
Elif		Be	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy
Dal	Hı		Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv
Vav		Ze	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hût
Ha	Tı	Ye	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel
Ya		Yod	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr
Yer	Yes	Yeh	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ
Yev		Yez	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân
Yeh	Yot	Kef	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed
Ko		Kelb	Mîzân	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle
Kes	Red	Kem	Akreb	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân
Kev		Ger	Kavs	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb
Keh	Kat	Lam	Cedy	Delv	Hut	Hamel	Sevr	Cevzâ	Seretân	Esed	Sünbüle	Mîzân	Akreb	Kavs

ÜÇÜNCÜ BÂB

[62/a]

Oluş ve bozuluş âlemi olan aşağı âleme ait cisimlerin (ecsâm-ı süflî) mâhiyet ve keyfiyetini, yani dört esas unsurun (erkân-ı erba'a) konumlarını ve gelişimlerini, mevâlîd-i selâse denilen maden bitki ve hayvanların özelliklerini ve hallerini, esîrî maddelerin[517] etkisiyle oluşan şekil değişikliklerini, ve Türk yılının etkisiyle oluşan değişimlerin niceliğini, yeni astronomiye dair bazı sözleri on fasılda hakîmâne bir üslupla bildirir.

---

[517]. Esîr (اثیر): Daha önce de açıkladığımız gibi kâinâtı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden, fizikçilerce, ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü farz olunan, tartısız, elâstikî ve akıcı hafif bir cisim. Kelime Rumcadan Arapça'ya geçmiştir.

. Esîr (): Daha önce de açıkladığımız gibi kâinâtı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden, fizikçilerce, ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü farz olunan, tartısız, elâstikî ve akıcı hafif bir cisim. Kelime Rumcadan Arapça'ya geçmiştir.

Oluş ve bozuluş âlemi olan aşağı âleme ait cisimlerin (ecsâm-ı süflî) mâhiyet ve keyfiyetini, yani dört esas unsurun (erkân-ı erba'a) konumlarını ve gelişimlerini, mevâlîd-i selâse denilen maden bitki ve hayvanların özelliklerini ve hallerini, esîrî maddelerin etkisiyle oluşan şekil değişikliklerini, ve Türk yılının etkisiyle oluşan değişimlerin niceliğini, yeni astronomiye dair bazı sözleri on fasılda hakîmâne bir üslupla bildirir.

BİRİNCİ FASIL

Ateş unsurunun mâhiyetini, niceliğini ve geçirdiği aşamaları dört madde ile açıklar.

Birinci Madde

Ateş küresinin bazı durumlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Basit cisimler ki; ateş, hava, su ve topraktır. Bu dördünün çeşitli sûretlerde karışımından "mevâlîd-i selâse" denilen bileşik cisimler (ecsâm-ı mürekkebât) meydana gelip (bunlar da kendi aralarında) tekrar dörde ayrılırlar. Böylece unsurlar (anâsır) meydana gelmiş olur. İşte bu son dördün (çeşitli sebeplerle) bir araya gelmesinden, dönüşümünden ve ayrışmasından dolayı bileşik cisimlerin oluşumu ve bozulması ortaya çıkar ki bunlara da "esas" (erkân) derler.

Şu halde bu unsurlar ve dört esas, ay feleğinin altında, yani içbükey yüzeyinin alt kısmında yukarıda belirtilen sıra ile birbirinin içinde ve hepsi kendi yerinde karar kılmışlardır. Bütün bunların en latîf ve en yücesi şüphesiz ateş unsurudur ki birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış basit bir cisim, kürevî bir cevherdir. Dışbükey yüzeyi ay feleğinin içbükey yüzeyine, içbükey yüzeyi ise hava küresinin dışbükey yüzeyine teğettir.

Ateş küresinin esas yeri, ay feleğinin altında ve hava küresinin üzerindedir. Kendi yapısı itibariyle mutlak mânâda yüce, latîf ve sâfîdir. Diğer unsurlar gibi renksiz, ve boyasız olup hepsinden üstündür ki, gözler onu idrak edemez. Güneş ışınlarının yansıması sıcaklığıyla topraktan ve her türlü madenlerden her ne kadar kesîf dumanlar ve yoğun buharlar yükselip ona vâsıl olursa da, ateş onların hepsini yakıp saf ateş halinde kendine döndürür.

Eğer ateş küresi bizim yanımızda bulunan ateş gibi renkli ve aydınlık olsaydı, felekler âlemini ve yıldızları seyretmekten gözlerimizi engellerdi. Ateş unsurunun tabiatı; esasen kendi mekânında yerleşmiş olup karar kılmak iken, ay feleğinin günlük hareketlerine tâbi olması sebebiyle, onunla birlikte âlemin merkezi etrafında doğudan batıya gider. Ve bütün parçalarıyla berâber daima bu minval üzere devrân eder.

İkinci Madde

Ateş küresinin tabiatını ve kãbiliyetlerini, uzaklığını ve büyüklüğünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ateş unsurunun esas itibariyle tabiatı, sıcaklık ve kuruluk olup mutlak mânâda yüce olması sebebiyle diğer unsurlara muhâliftir. Ayrılma ve birleşmeyi kabul ettiği için oluşum ve bozuşuma (kevn ü fesâd) açık olmakla çeşitli şekiller almaya kãbiliyetlidir. Nitekim yukarıda açıklandığı üzere, ateşin kendi asıl kütlesinden kopup inen parçalarının yerdeki benzerlerine dönüşüp başkalaşım geçirdiği gayet açıktır.

Gözlemciler ve geometri bilginleri görüş birliği içinde demişlerdir ki; ateş küresinin dışbükey yüzeyinin yeryüzünden uzaklığı takrîben, kırk bir bin dokuz yüz yirmi altı (41 926) fersah olarak ölçülmüştür. İçbükey yüzeyinin yeryüzüne olan mesafesi ise, on beş bin yirmi altı (15 026) fersah olarak hesaplanmıştır.

Ateş küresinin kalınlığı ve derinliğine gelince; bunlar takrîben yirmi altı bin dokuz yüz (26 900) fersah olarak ölçülüp hesaplanmıştır. Ve çeşitli delilerle bu uzaklıkların söylendiği gibi oldukları ispatlanmıştır.

Üçüncü Madde

Ateşin çeşitlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki **[62/b]** filozoflar şöyle demişlerdir: Ateşin nice çeşitleri vardır. Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, bu ateş unsurunun tesiri bütün diğer yakıcı çeşitlerinden üstün ve harareti kuvvetlidir. Çünkü Hak teâlâ Kelâm-ı Kadîm'inde: "**Allah, yedi kat gökleri ve yerden de bir o kadarını yaratandır.**" (Talak 65/12) buyurmuştur.

Filozofların çoğunluğu basit unsurları bu âyetin içeriğine dahil etmek için hava unsurunun üç tabaka, toprak unsurunun iki tabaka olduğunu farz edip (geri kalan su ve ateşle birlikte) bunların hepsinin yedi tabaka olduğunu kabul edip bunlardan ateş küresini, ilk tabaka olarak saymışlardır. İkinci olarak demirde, taşta ve yeşil ağaçlarda gizli bulunan ateştir. Çünkü ateş, sert demiri eritir, katı taşı yakıp toprağa çevirir. Bitkileri ve ağaçları yakıp kül eder. Şu halde yoğun, soğuk ve karanlık olan bu üç cisimden, latîf ve nûrânî olan ateş cismini çıkarmak acayip bir sanattır; Allah'ın şaşılacak işlerindendir. Üçüncü olarak yıldırımın ateşdir ki, o, latîf cisimlerden geçip yoğun cisimleri yakar. Dördüncü olarak Harameyn ateşidir ki, o gök gürültüsü, şimşek ve herhangi bir bulut olmadığı halde gökyüzünden parıldardı. Öyle ki onun nûru ziyâsından Benû Tay kabilesi mensupları, tâ

üç günlük mesafeden develerini görürlerdi. Ona yakın olanları yakıp gündüzleri duman şeklinde görünürdü. Geceleri ise ateş olurdu.

(Rivayete göre) **İsmail** aleyhisselâm evlâdından **Hâlid bin Sinan**, derin bir kuyu kazdırıp (yeryüzünün derinliklerine indiği sırada) söz konusu ateşi oraya kapatmıştı. Ve bir müddet halk onu orada seyretmişti. Bahsi geçen ateş, söz konusu kuyu içinde zamanla kaybolup gitmiştir. Burada sözünü edeceğimiz ateş türlerinden beşinci olarak kıvılcım/akan yıldızdır ki halk onun herhangi bir yıldızın parlaması olduğunu sanır. Halbuki o, yeryüzünden havaya çıkan bir ateş parçası dumandır ki yükselirken herhangi bir soğuk tabakadan etkilenmediği için, ateş tabakasına vardığında parlamaktadır. Bunların altıncısı ise, cehennem ateşidir.

Dördüncü Madde

Ateşin lambaya katılması ile ruhun bedene katılmasının bazı yönlerden benzediğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Hayvanî ruhun (ruh-ı hayvanî) bedene olan bağlılığı ve bitişik olması, kandilin içindeki ışığın fitile olan bağlılığı ve alâkası gibidir. Nitekim söz konusu ateşin fitille olan alâkası(nı kesmek) bir nefes üfleme ile gayet kolay olduğu gibi, hayvanî ruhun bedenle olan bağlantısının kesilmesi de, birkaç çekiştirme ile râhatlıkla mümkün olmaktadır. Ve lambanın fitilini besleyen yağ bittiği zaman ateşin oradan giderek söndüğü gibi, bedenin hayatiyetini sağlayan tabiî rutûbet sona erdiğinde ruh ondan ayrılıp gider.

Bir yer ki, eğer orada ateş hava alıp yanmaya devam edebiliyorsa, orada insan da teneffüs edebilir, ölmez. Ateşin söndüğü bir yerde, insan da nefes alamaz, helâk olup gider. Bu sebepledir ki madenciler ve kazı çalışmaları yapanlar herhangi bir mağaraya girmek isterlerse, öncelikle bir kandil yakıp bunu uzun bir çubuğun ucuna asarlar ve onu öylece mağaranın içine doğru uzatırlar. Eğer uzattıkları kandil sönmediyse, kendileri de bunun ardı sıra yürürler. Şayet uzattıkları kandil sönerse, bu takdirde o mağaraya girmezler; geri dönüp giderler. Nitekim yanmakta olan bir kandilin yağı biterse, fitilin ucundaki ateş birkaç defa parlayıp (son bir gayretle) etrafa ışık verir. Ancak bundan sonra söner. Bunun gibi, insanoğluna da ölüm anında bir güç gelir; kuvveti ziyade olur ki buna *“ölüm sıhhati”* denir. Ve bundan sonra ruhu bedenden ayrılıp gider.

İKİNCİ FASIL

Hava unsurunun mâhiyetini, niceliğini ve durumlarını ve onun üç tabakasından üst ve orta tabakalarının durumlarını, bu iki tabakada oluşan kâinât boşluğunu (atmosferi) dört madde ile açıklar.

Birinci Madde

Hava küresinin yerini (hayyiz), tabiatını, uzaklığını, cirmini ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Daha önce bahsi geçen dört unsurun **[63/a]** ikincisi havadır ki birbirine paralel iki yüzeyle kuşatılmış basit bir cisim, kürevî bir cevherdir. Dışbükey yüzeyi bir seviyede olup ateş küresinin içbükey yüzeyine temas etmiştir. İçbükey yüzeyi ise, altında bulunan su küresi ile arzın yüzeylerine temas etmiştir. Dalgalar ve dağlar(ın engebeli yapıları) sebebiyle havanın yüzeyi düzgün değildir. Bu durumda havanın tabiî yeri, ateş küresinin altında ve su küresinin üstünde olmaktır. Bu haliyle kendi yerinde sâkindir ve kendine mahsus çeşitli hareketlerle hareket eder. Sâkin olduğu zamanki ismi havadır. Ne zaman hareket ederse, o durumda adı rüzgar olur.

Hava unsuru latîf, şeffaf ve renksizdir. Onun kendine mahsus hali sıcak, rutûbetli ve yükselici olmakla, bu yönüyle diğer üç unsura benzemez. Hava, çeşitli oluşum ve bozuşum terkiplerine karışarak zamanla farklı şekillere bürünmeye yatkındır. Çünkü hava kendi halinde iken bile, diğer üç unsura dönüşüp değişim gösterebilir.

Uzay gözlemcileri, matematik bilginleri ve geometri âlimleri ittifakla şöyle demişlerdir: hava küresinin kalınlık ve derinlik olmak üzere toplam mesafesi takrîben, on beş bin yirmi altı (15 026) fersah bulunup üç tabaka olduğu kabul edilmiştir. Bu üç tabakadan en üstte olanı, ateş küresine yakın bulunması sebebiyle sıcak olup sıcaklığın etkisiyle ayın hareketine uyarak doğudan batıya (birlikte) dönerlerken âdeta onu yolcu eder gibidir. Bu tabakanın üst tarafı ateşe yakın olduğu için, sıcaklığın etkisiyle seri hareket etmiş olur. Hava küresinin alt tabakaları ise, ateşten uzaklaştıkça harareti azalacağından kendi tabiatı olan hal üzere kalmış olur. Hava küresinin dönme hareketi yavaş olup onun alt tarafı sâkindir. Bu tabakanın derinliği ve kalınlığı on bin (10 000) fersah bulunmuş ve ateş küresine göre ikinci tabaka sayılmıştır. Aşağıdan yukarı doğru çıkan dumanlar, burada

birbirinden ayrıştığı için ona; *duman tabakası* (tabaka-i duhâniye) adı verilmiş ve bunun nice sırları keşfedilmiştir.

İkinci Madde

Hava küresinin üst tabakasında olduğu gözlenen kâinât boşluğunu (atmosfer) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Hava unsurunun üst tabakasının yukarı tarafında, kuyruklu yıldızlar (kevâkib-i zü'l-eznâb) ve kayan yıldızlar (envâ-ı şihâb) oluşur. Ancak kayan yıldız zannedilen (şihâb)[518] ateş kütlesinin esas maddesi, latîf bir dumandır ki bunlar, Güneş ışığının vurmasıyla yerden havaya yükselen ve yükseliş esnasında soğuk tabakasından etkilenmeden geçerek ateş küresine ulaşabilen duman kütleleridir. Eğer söz konusu dumanın alt tarafı yerden tamamen alâkasını kesmiş ise, pamuk fitilinin mum alevinin ucuna dokununca yanması gibi, o latîf duman da birden alevlenip ateşe dönüşür ve çok hızlı yandığı için hemen sönüyor gibi görünür. Çünkü söz konusu ateşin parlaması, ilk önce dumanın üst tarafına düşüp sonuna kadar yanmaya devam etmesi sebebiyledir. Halbuki o parıltı dumanın diğer tarafına vardığında, o tarafa doğru uzadığı halde, (bir uçtan bir uca çakmış) fişek gibi hızla hareket etmiş görünür ki şihab/ateş kütlesi denilen şeyin aslı budur. Yukarıda bahsi geçen parlama sırasında dumandan yere ait parçalar ayrışıp halis olarak ateş unsuru renksiz bir şekilde kalınca, göze görünmez olur. Eğer ateş tabakasına ulaşan duman, yoğun ve koyu ise, ateş ona dokunduğu zaman koyuluğu bir süre daha öylece kalır. (Bazen) günlerce ve hatta aylarca sönmeyip dumanın maddesinin gereği olan renk ile ortaya çıkar. Bu paralma ya örgülü saç şeklinde ya top gibi yuvarlak ya iniş düğümlü yıldız (kevkeb-i zû-zeneb;) ya kısa bir ok veya dik koni şekillerinde yahut da herhangi bir hayvan sûretinde görünür. Eğer duman maddesi çok yoğun ise, ateş küresine ulaştığı zaman ondan öyle büyük bir ateş alevi ortaya çıkar ki göklerin derinlikleri ve yeryüzü aydınlanır ki niyâzın bunlardır.

Meşhurdur ki **Hazret-i İsa** (a. s.) zamanından çok **[63/b]** sonra gök yüzünde kuzey kutbu tarafında parlayan bir ateş zuhûr etmiş ve tam bir sene öylece görüldüğü yerde kalmıştır. O ateşin dumanıyla oluşan karanlık yeryüzünü öylesine kaplamıştı ki gündüzün ilk dokuz saatinden sonra hiç kimse bir şey göremezdi. Gökyüzünden sürekli kül benzeri toz parçacıkları

yağardı ve o ateşin altı hizasında hiçbir insan duramazdı. “Gazabına uğramaktan, Allah’a sığınırız.”

Eğer yeryüzünden ateş tabakasına ulaşabilen duman yoğun ve oldukça kalın bir tabaka halinde olup alt tarafı da yeryüzüne bitişik olursa, bu durumda -sönmekte bulunan kandilin dumanı ile üzerinde bulunan ateşe ait son parçaların aşağıya inerek sönen lambayı yeniden tutuşturmaları gibi- ateş unsuru da o dumandan tutuşarak onunla aşağıya, yeryüzüne kadar iner ki buna (tabiî) yangın derler. Çünkü bütünüyle kâinâtı kuşatan hava boşluğu (atmosfer), dört unsurdan karışmaksızın saf olarak meydana gelir. Onun için yukarıda zikredilenler, o unsurların karışmasıyla meydana gelmiş olan karışım ve oluşumlarla meydana gelen diğer üç unsur gibi olmayıp bir zaman yerlerinde sabit durmazlar. Hemen bir anda bozuşum ve değişime uğrarlar. Şekillerini muhafaza edemeyip sık sık başka sûretlere bürünürler. Kısa sürede başka bir hale geçerler.

Üçüncü Madde

Hava küresinin orta tabakasının cirminin ölçüsünü, özelliklerini ve hareketlerini ve onda meydana gelen şeyleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Hava küresinin orta tabakası ateş tabakasına nisbetle üçüncüdür ve o kendi mekânında sâkindir. Bu tabakanın kalınlığı ve derinliği takrîben beş bin on (5 010) fersah mesafedir. Bu tabakaya ateş unsurunun sıcaklığının eseri inmeyip güneşin yeryüzünden yansıyan şualarının sıcaklığı da buraya yükselmediğinden, bu hava tabakası su buharlarıyla karışmış olup bunun etkisiyle gayet soğuktur. Bu sebeple *“zemheri tabakası”* adıyla şöhret bulmuştur. Burası bulutların, yağmurların ve karların kaynağı olarak bilinmiştir.

Ayrıca dolu, gök gürültüsü ve şimşekler de bu tabakada meydana gelerek aşağıya inmektedir. Bu zikredilen (yağış türlerinin) ekserinin meydana geliş sebebi küçük su damlacıklarıdır ki bunlar Güneş ışıklarının yansımasının hararetiyle incelip hava zerreciklerinin yardımıyla birbirinden ayrışırlar. Sonra saydamlaşan buhar damlacıkları hava zerrecikleriyle birbirinden ayrılamayacak derecede birbirine karışıp göklere yükselir ve buhar olan parçacıklar tekrar yoğunlaşma sürecine girerler. Çünkü -büyük nurlu- Güneş, denizler ve karalar üzerine doğup oralara ışık saçar ve onun ışıkları yansımasıyla oluşan hararetle, suyun saydam kısmı buharlaşıp yavaş yavaş açığa çıkar. Hava zerreciklerine karışıp buharlaşır. Aynı zamanda toprak

içinde gizlenen latîf cisimler açığa çıkıp havaya karışarak buharlaşır. Söz konusu buharlar hava küresinin üst tabakasına çıkarken, soğuk tabakaya kadar yükselmiş olur.

Çünkü buhar ve duman kütleleri o tabakaya doğru gider. Hava tabakası böylece bu iki karışımın etkisiyle kaynaşıp muhtelif yönlere doğru harekete geçer. Üst taraftan soğuk etkisi, altta ise buhar ve duman tabakalarının tesiri ve itmesiyle bütün bu zikredilenler birbirine karışır. Âdeta bir kavgayı andıran bu gelip gitmeler esnasında soğuğun etkisiyle belli bir yoğunlaşma meydana gelir.

Eğer soğuk şiddetli değilse birbirine karışıp toplanan buhardan bulutlar meydana gelir ve bu bulut ne kadar yukarılara doğru yükselirse, buhar zerrecikleri o kadar çok birbirine karışır, dumanlar havaya dönüşür ve bunun etkisiyle rüzgar meydana gelir. Buhar zerrecikleri suya dönüşüp birbiriyle birleşmeye başladığında, belli oranda yoğunlaşma meydana gelir ve yoğunlaşmanın etkisiyle yağmur tanecikleri haline dönüşüp yere doğru düşmeye başlar. Eğer buharın yükselmesi gece olmuşsa ve o sırada havanın soğukluğu da şiddetli ve kuvvetli olup bulutlara kendisi bir araya toplanmadan önce ulaşırsa, **[64/a]** bulut kar olur ve yeryüzüne yumuşak bir şekilde iner. Eğer (buharın yükseldiği sırada) soğuk gayet şiddetli ise ve buhar zerrecikleri buluta, aralarında birleştikten sonra rastlarsa, dolu meydana gelip yeri vuracak şekilde hızla düşmeye başlar.

Ve eğer yukarı doğru yükselen buharın harareti havanın soğukluğuna göre az olup yukarıda sözü edilen soğuk tabakaya da ulaşamazsa ve miktarı da çok ise ya yağmur bulutu olur veya beyaz bulut olur ki bahar günlerinde atılmış pamuk yığınları misali dağlar gibi üst üste yığılıp bunlardan acayip şekiller, garip sûretler meydana gelir. Bu tabakalar öyle latîf olur ki hafifliğinden zamanla havaya karışır. Eğer harareti az olarak yükselen buhar kütlesinin kendi miktarı az bir şey olursa; bunun durumu, kendi mahalli olan aşağı tabakada açıklansa gerektir. Çünkü bazı zaman öyle olur ki şiddetli soğukların etkisiyle havada bir daralma olur, kapanır. Zemheri tabakasında bulutlar oluşur ve bunlardan yağmur, kar, dolu meydana gelir.

Dördüncü Madde

Hava küresinin yine orta tabakasında meydana gelen bazı olayları; şimşek, gök gürültüsü ve yıldırımı hakîmâne bir üslupla bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Şimşek, gök gürültüsü ve yıldırımın sebepleri budur ki,

güneşin sıcaklığı etkisiyle iyice incelen (yeryüzündeki) küçük (madenî) parçalar ve atmosferdeki küçük yanıcı (gaz) parçacıkları birbirine karışır ve buna duman derler. İşte bu duman yukarıda açıklanan buhar ile karışıp berâberce yukarı doğru çıkarak soğuk tabakaya kadar yükseldiğinde, buhardan bulut oluşur ve o duman da bulutun içinde sıkışıp kalır. Kendi içinde sıcaklığını muhafaza eden duman kütlesi yukarı doğru yükselmek istedikçe ve harareti azalan duman aşağı doğru inmek istedikçe, o dumanlar her inip çıkmada bulutu öylesine hızla yarıp geçer ki bundan müthiş bir gümbürtü, korkunç bir ses çıkar. İşte buna *gök gürlemesi* (ra'd) denir. Çünkü yoğun sürtünmeden oluşan sıcaklıkla sıkışan duman alevlenirse bundan iki durum ortaya çıkar; eğer bu ateş saydam olur ve çabucak sönerse o takdirde buna *şimşek* (berk) derler ve eğer yoğun olup yere kadar inmeden sönmemiş olursa işte ona *yıldırım* (sâika) derler.

Bazen öyle olur ki bu yıldırım incelir; birbirinden ayrışan cisimleri delip geçer, ayrışmayan yoğun cisimleri ise yakar. Mesela, bir kese içinde bulunan altın ve gümüşü eritip geçer de, keseyi yakmaz. Meğer ki o keseyi içinde erimiş olan dirhemlerin harareti yakmış olsun. Bazı zaman da, yıldırım gayet yoğun olup her neye isâbet ederse onu yakar. Böyle bir durumda büyük bir dağa isâbet etse, onu da delip geçer. Gök gürültüsü ile şimşek birlikte olursa, henüz gürültü işitilmeden önce şimşek görünür. Çünkü bunlardan biri gözün görmesiyle idrak olunur, diğeri ise kulağın işitmesiyle hissedilir. İşitme ise sesin kulağa ulaşmasına bağlıdır ve bu ulaşma havadaki titreşimlerle sesin mahalline ulaşmasıyla ilgilidir. Halbuki, görmeyi sağlayan şuaların göze ulaşması sesin kulağa ulaşmasından daha hızlıdır. Nitekim, (tokmakla döve döve çamaşır yıkayan) çamaşırcıyı gözlersen, önce onun çamaşırı taşa (veya çamaşıra tokmağı) vurduğunu görürsün. Ancak bir müddet sonra bu vurmanın sesini işitebilirsin. Kış mevsimlerinde (gökyüzüne yükselen) buharın dumanı az olduğu için, şimşek çakması ve gök gürlemesi pek nâdir görülür. Bu sebepledir ki soğuk iklimlere kar yağarken gök gürlediği ve şimşek çaktığı görülmez. Çünkü kar yağan bulutlarda aslâ buhar dumanı bulunmaz ve şiddetli soğuğun etkisiyle buharın dumanı sönüp gider, eseri bile kalmaz.

Yağmur çok olduğu zaman, bulutlardaki zerrecikler gayet yoğun olduğundan, gök gürlemesi, şimşek çakması ve yıldırım düşmesi sıklıkla görülür. Çünkü bulutların yoğunlaşması sebebiyle yağmur suyu onda sıkışmış olur. Onun için yağmur damlaları hızla yere iner. Nitekim herhangi

bir yerde **[64/b]** kapalı bulunan su, oradan çıkmaya yol bulsa, kuvvetle mecrasına akar.

Bütün bunları dilediği vakitte istediği yerde yoktan var eden ve işlediklerinde hikmet sahibi olan Allah teâlânın şânı yücedir. Sıfatları kusursuzdur ve O, her türlü noksanlıktan münezzehtir. O'ndan başka ilâh yoktur.

---

[518]. Şihâb hakkında benzer açıklamalar, *Muhtasar Kozmoğrafya*'nın 73-74. sayfalarında da mevcuttur.

. Şihâb hakkında benzer açıklamalar, *Muhtasar Kozmoğrafya*'nın 73-74. sayfalarında da mevcuttur.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Hava unsurunun üst tabakasının yukarı tarafında, kuyruklu yıldızlar (kevâkib-i zü'l-eznâb) ve kayan yıldızlar (envâ-ı şihâb) oluşur. Ancak kayan yıldız zannedilen (şihâb) ateş kütlesinin esas maddesi, latîf bir dumandır ki bunlar, Güneş ışığının vurmasıyla yerden havaya yükselen ve yükseliş esnasında soğuk tabakasından etkilenmeden geçerek ateş küresine ulaşabilen duman kütleleridir. Eğer söz konusu dumanın alt tarafı yerden tamamen alâkasını kesmiş ise, pamuk fitilinin mum alevinin ucuna dokununca yanması gibi, o latîf duman da birden alevlenip ateşe dönüşür ve çok hızlı yandığı için hemen sönüyor gibi görünür. Çünkü söz konusu ateşin parlaması, ilk önce dumanın üst tarafına düşüp sonuna kadar yanmaya devam etmesi sebebiyledir. Halbuki o parıltı dumanın diğer tarafına vardığında, o tarafa doğru uzadığı halde, (bir uçtan bir uca çakmış) fişek gibi hızla hareket etmiş görünür ki şihab/ateş kütlesi denilen şeyin aslı budur. Yukarıda bahsi geçen parlama sırasında dumandan yere ait parçalar ayrışıp halis olarak ateş unsuru renksiz bir şekilde kalınca, göze görünmez olur. Eğer ateş tabakasına ulaşan duman, yoğun ve koyu ise, ateş ona dokunduğu zaman koyuluğu bir süre daha öylece kalır. (Bazen) günlerce ve hatta aylarca sönmeyip dumanın maddesinin gereği olan renk ile ortaya çıkar. Bu paralma ya örgülü saç şeklinde ya top gibi yuvarlak ya iniş düğümlü yıldız (kevkeb-i zû-zeneb;) ya kısa bir ok veya dik koni şekillerinde yahut da herhangi bir hayvan sûretinde görünür. Eğer duman maddesi çok yoğun ise, ateş küresine ulaştığı zaman ondan öyle büyük bir ateş alevi ortaya çıkar ki göklerin derinlikleri ve yeryüzü aydınlanır ki niyâzın bunlardır.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Hava küresinin en alt tabakasıyla bunun tabiatını ve özelliklerini, hareketlerini, isimlerini ve diğer bazı durumlarını sekiz madde ile açıklar.

Birinci Madde

Hava unsurunun en alt tabakasındaki bazı durumları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Hava unsurunun alt tabakası, ateş tabakasına nisbetle dördüncü tabakadır ve bu tabakanın havası muhtelif hareketlerle hareketlidir. Kalınlığı ve derinliği yaklaşık olarak on altı fersahtan fazla bir mesafedir. Bu alt tabaka öyle yoğun bir hava katmanıdır ki yeryüzüne ve suya komşu denecek derece olup ikisine düşen Güneş ışınları ve yıldızların yansımalarının sıcaklığı tesiriyle mutedildir. Bu hava tabakasına denizlerden gelen soğuk esinti değişime uğrar ve bir etkisi kalmaz.

Gökkuşağı, hale, duman, kırağı (jâle), sabah, şafak, gece, gündüz ve rüzgarlar; bunların hepsi bu tabakada meydana gelir. Eğer bu tabaka yukarıda sözü edildiği gibi mutedil olmasaydı, bunun toprak ve sudan almış olduğu soğukluk zemheri tabakasından daha şiddetli olurdu. Nitekim kutup altında Güneş zenit noktasından uzak bulunduğu için, hava öyle bir derecede soğuk olur ki, orada denizler donar, kar (ve buzlar)la kaplı olmayan hiçbir yer kalmaz. Şiddetli soğukların tesiriyle orada (bölgeye uyum sağlayabilenlerin dışında) bitkiler ve hayvanlar helâk olur. O bölgenin imarı mümkün olmaz.

Hava küresi üç tabakaya taksim olup bunlardan en yüksekte olanı, ateş küresine yakın olmakla gayet sıcaktır. Orta tabaka, aşağıdan yükselen su buharlarına komşu olması sebebiyle aşırı derece soğuktur. En alt tabaka ise, toprağa ve suya komşudur; ancak şuaların yansımasıyla tabiatı ılımlı hale gelmiştir. Onun için bu tabakaya *rüzgar küresi* (küre-i nesîm) derler. Buhar ve dumanlarla karışmış olduğundan, *buhar küresi* ve *duman küresi* de derler. Bu tabakanın havası yoğun olduğundan Güneş ışığı ancak bu tabakaya geldiğinde açığa çıkar ve yeryüzünün gölgesi bu tabakada seyredip döner. Onun için bu tabakaya, *gece küresi* veya *gündüz küresi* de denilmiştir. Bu kürenin rengi(nin özelliği sebebiyle)dir ki gökyüzü mavi görünür. Çünkü filozofların çoğunluğuna göre, bu tabakanın üstünde gündüz ve gece olmaz. Güneşin ve diğer yıldızların ışıkları, nurları bunda - ay küresinin yoğun cirminden başka- latîf cisimlerde yansımaz; ortaya

çıkmaz. Ancak, (yukarıda söz konusu ettiğimiz diğer) yıldızların gündüzleri, pâk bir nur gibidir ki "O ne batıya nispet edilebilir, ne de doğuya." (Bk. en-Nûr 24/35) Oralarda ne sabah kavramı vardır ne de akşam. "**Allah teâlâ nûrunu dilediğine hidâyet eder.**" (Nûr, 24/35)

Bu tabakanın yeryüzüne olan yüksekliği, yukarıda açıklanan kalınlığı kadardır ki bunun da on altı fersahtan fazlaca olduğu hesap edilmiştir.

İkinci Madde

Hava küresinin en alt tabakasında meydana gelen çeşitli rüzgarları ve şu cihanın yönlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Çeşitli rüzgarların meydana gelmesi, hava unsurunun denizin dibinde farklı yönlere hareket etmesi ve böylece dalgalar oluşturmasıyla açığa çıkar. Nitekim denizin yüzeyindeki dalgaların meydana gelmesi de böyle olur bir kısmının, diğer kısmı farklı yönlere itmesiyle meydana gelir.

Hava unsuru ile su unsuru iki sâkin deniz (gibi durgun) iken, hava zerreciklerinin hareketleri hafif, su zerreciklerinin hareketleri ise yoğun olur. Rüzgarların oluşmasının bir sebebi de şudur ki, güneşin tesiriyle veya bundan başka farklı sebeplerle meydana gelen dumanlar yerden yükselip soğuk tabakaya vardıklarında, eğer yükselirken sahip oldukları hararet bir miktar kırılmışsa, bunlar hemen yere düşme kastıyla harekete geçerler. Ve bu şekilde (içinden geçtikleri) hava denizi de dalgalanır. Böylelikle rüzgar meydana gelir. Ve eğer bulundukları hararet üzere kalırlarsa, ateş küresine doğru çıkarlar. Ateş küresi de, o dumanlar içinde bulunan toprağa ait maddeleri yakıp kalan hava maddeleri yukarıda bahsi geçen devrî hareketiyle aşağıya geri gönderir. İşte bu iniş hareketiyle **[65/a]** hava dalgalanıp rüzgar olur.

Rüzgarların meydana gelme sebeplerinden biri de şudur ki, *zemheri tabakası*nda bulunan bulutlar ağırlaşarak, yukarıdan aşağıya doğru (birbirini iterek) yöneldiklerinde, söz konusu itme hareketiyle (belirli bir) sıcaklığa ulaşıp havaya dönüşerek başlı başına bir rüzgar olurlar. Bu itme ile hava tabakası dalgalanıp bizzat kendisi rüzgar olur.

Rüzgarların meydana gelme sebeplerinden biri de şudur ki, bulut tabakaları birbiri üzerine yığılıp izdiham oluştururlar. Böylece havayı iterek bir dalgalanma meydana getirirler. Bu da bir rüzgar esintisi meydana getirir. Veyahut da bulutlar kıvamında uyuşamayıp yoğun tabakalar hafif olanları

ittiğinde, hafif bulutların bir yerden başka yere gitmesiyle hava dalgalanır ve bu dalgalanma ile rüzgar meydana gelir.

Rüzgarların meydana gelme sebeplerinden biri de şudur ki; havanın ısınmasıyla bir tarafta yoğunlaşma ve sıkışma olup yoğunlaşma kendi kütlesine herhangi başka bir cisim katılmaksızın meydana gelen bir fazlalaşma olduğundan, etrafında bulunan hava kütlesini iter. Çevresindeki itilen hava kütlesi de kendi civarında bulunanları müteselsil olarak itmeye başlar ve böyle peşpeşe itilen hava kütlelerinin hareketiyle hava denizi dalgalanır. Bu itme hareketi azar azar yavaşlayarak uzaklaşınca havadaki hareketlenme en az seviyesine iner ve nihayetinde iyice durgunlaşır. Mesela durgun vaziyetteki bir su birikintisinin ortasına taş atıldığında, (taşın düştüğü noktadan etrafa doğru açılan) bir dalgalanma meydana geldiği gibi, baştan sâkin olan hava denizi de, yukarıda sözünü ettiğimiz sebeplerin ortaya çıkmasıyla öyle bir dalgalanmaya uğrar.

Rüzgarların meydana gelme sebeplerinden biri de şudur ki, belirli bir hava kütlesi bir tarafta yoğunlaşıp toplanınca hava denizinde bir dalgalanma meydana gelir. Çünkü boşalan bir yerin boş kalması imkânsız olduğundan, sözünü ettiğimiz hava kütlesi bir yere toplanıp büzüşerek iyice küçüldükçe, etrafında bulunan hava kütleleri zorunlu olarak, boşalan tarafa hareket eder ve bu hareketlilik sebebiyle bir rüzgar oluşur. Rüzgarların meydana gelme sebeplerinden biri de şudur ki, yeryüzünden yükselen duman tabakalarının bazısı soğuk tabakaya ulaşmadan evvel havaya dönüşüp bir taraftan diğerine doğru gitmeye başlarlar. İşte bu hareket sebebiyle de rüzgar oluşur.

Yakıcı *sam yeli*nin oluşması sebebine gelince o, havadaki kızgın gök taşlarının kalıntılarının hava kütlesiyle karışıp kendi içinde bulunan yakıcı maddelerin bir araya gelmesinden ortaya çıkan hareketlenmedir. Yahut da halis ve karışımsız havanın sıcak iklimlere uğrayıp geçmesiyle ısınmasıdır. Böylece sam yeli meydana gelir.

Kasırga ise, (zevbe'a) dedikleri bir *yel*dir ki, yeryüzünü süpürüp devrederek kendine sarılır, bir direk ve sütun gibi dikilerek gökyüzüne yükselir. Bu rüzgara *ümmü züb'a* (kasırganın anası) derler. Kasırga oluşmasının ekseriyetle sebebi şudur ki, *zemheri tabakası*ndan aşağı doğru inen rüzgar, bulutlarla karşılaşıp bulutlar çeşitli rüzgarlarla devrân etmekte iken, inen rüzgar dahi dönmeye başlar ve bu şekilde yere inmiş olur. Kasırga çalı çırpı, toz toprak (neye rastlarsa önüne katıp) bu şekilde (fırıldak gibi dönen) bir daire gibi görünür. Bazen öyle olur ki yeryüzünde farklı yönlerden esen rüzgarlar birbiriyle karşılaşıp biri diğerini esmekten

men edecek gibi kavgaya tutuşarak, yerden kopardıklarıyla kendilerini müdafaa ederler. İşte o sırada kavganın arasında kalan eşya sıkışıp bükülerek yukarı doğru minare gibi dikilir. Gûya uzuvları bulunan bir varlık gibi, âzâları birbirine sarılmış görünür. Bazen öyle olur ki kasırga denizlerde bir gemiye rastlarsa onu dahi döndürür. Bazı zaman olur, bu *ümmü züb'a* ortasına bir kısım bulut tesadüf eder. Kasırga onu döndürürken, (yerden bakanlara göre bu manzara) muazzam bir hortum gibi görünür.

Yeryüzünde yönlerin sayısına gelince; bu insanlara göre altıdır. Kişinin üstü, altı, önü, arkası, sağı ve sol tarafıdır. Astronomi bilginleri cihanın dört yönünü şöyle tesbit etmişlerdir. Güneşin doğduğu yöne doğu, battığı tarafa batı, yüzünü doğuya dönen bir kişinin sağına güney, soluna ise kuzey demişlerdir. Ve bu dört cihetin arasına dört yön daha koyup şöylece tespit etmişlerdir ki, kuzeyle doğu arasına *yaz doğusu* (kuzeydoğu), doğu ile güney arasına *kış doğusu* (güneydoğu), güney ile batı arasına *kış batısı* (güneybatı) ve batı ile kuzey arasına da *yaz batısı* (kuzeybatı) demişlerdir. **[65/b]**

Cihânın bu sekiz cihetine, sekiz rüzgar nisbet edilerek tayin edilip doğu, batı, güney ve kuzey istikãmetlerinden hareket eden dört rüzgarı, *asıl rüzgarlar* olarak saymışlardır. Bunların aralarından esen rüzgarlar ise *tâlî rüzgarlar* olarak kabul edilmiş, bu rüzgarlar (ın bilinip usûlünce yararlanılmasıy)la denizlerde gemiler her semte gitmişler ve istenen sahillere sevk edilmişlerdir. Şimdi, bütün bu rüzgarları sevk edip gönderen sonsuz kudret sahibi ve her zaman diri olan Allah'ın büyüklüğünü ve muazzam gücünü bir düşün ki bize gönderdiği bu rüzgarların ağır yüklü gemileri yürütmesi, bulutları oradan oraya sevk etmesi gibi (bu günkü ilmî verilerle henüz keşfedilen) binlerce ve pek çok faydaları vardır. (Bu gün) bunların pek azı bilinmektedir. Çünkü "Rüzgarlar olmasaydı, yeryüzünde her şey bozulurdu" denilmiştir. Havanın hareketine dair bilgileri bu kadar açıklamakla yetiniyoruz.

Şimdi burada onun bazı özelliklerini ve çeşitli işlevlerini izah edelim ki, bir nefes alıp vermede iki ayrı nimete nâil olduğunu herkes bilsin. Nihayetsiz bir nimet denizi içinde yüzmekte olduğunu herkes ayrı ayrı idrak etsin ki bunları kendisine bahşeden Kudret Sahibi'ne yani nimetlerin hakîki sahibine gereğince şükretmeye gayret etsin.

Üçüncü Madde

Bizi kuşatan hava kütlesinin bedenlerimize ve ruhlarımıza olan tesirlerini ve faydalarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hakk'ın emriyle bizi çepeçevre kuşatmış bulunan havanın başta bedenlerimize olmak üzere pek çok etkisi olduğu gayet açıktır. Bu hava, bedenlerimizin ve ruhlarımızın birer unsuru olması sebebiyle ruhlarımıza ulaşıp etkin bir denge unsuru gibi sıhhatimize ve âfiyette bulunmamıza tesir etmiştir. Bu itibarla havanın tesiriyle ruhlarımızda meydana gelen *denge unsuru* iki işleme bağlıdır ki, bunlardan biri rahatlandırma (tervîh), diğeri temizlemedir (tenkiye).

Rûhu râhatlandırması şöyle olur: Ruhun mizacı gereği olan harareti (içerde) tutulması arttıkça ruh sıkışır. Sıkışma şiddetlendikçe, ona akciğerden canlandırma için hava ve bitişiğinde bulunan nabız mesâmelerinden nefes verilir. Çünkü bizi kuşatan hava kütlesi, ruhumuzun azîz mizacına göre gayet soğuktur.

Havanın *sadme*si ruha ulaşıp ikisi birbirine karıştığında, yaşamamızı sağlayan nefes kabul edilmiş olur. Ruhu yeteneğinden ruhu alıkoyarak kötü mizaca sebep olan ateşe dönüşmesi engellenmiş olur. Buharında bulunan rutûbetli cevheri mahvolmaktan kurtulur.

Temizlenmeye gelince, bu, bedenin en değerli karışımı gibi olan ruhun (ayırt edici yeteneğiyle, içimize çektiğimiz) havanın duman buharını ayırıp (nefes geri çıkarken tekrar) onu teslim eylemesidir. Bu durumda, burna çekilen havanın belli bir dengeyi sağlaması, nefes alma sırasında havanın ruh üzerine gelmesiyle olur. Temizlenme nefes verme sırasında havanın candan çıkmasıyla olur. Çünkü dengeyi temin için alınan havanın ilk kez gelişi anında soğuk olması lâzımdır. Bu hava içeride uzun süre kalıp ruhun mizacıyla karışarak ısınırsa, ilk girdiği andaki faydalı hali gider ve (bu tür bekleyip kokuşmuş) havadan ruh arınmak ister. Yeni havaya ihtiyaç duyar ki temiz hava akciğere gelip öncekinin yerini alsın. Bu durumda mecburen önceki havayı çıkarmak lâzım gelir. Ta ki ondan sonra gelecek havaya yer açılsın. Dışarı çıkan hava ile birlikte ruh, fazla cevherleri dışarı itmiş olsun.

Hava mutedil ve saf olup ruhun mizacına ters olan acayip cevherler ona karışmadığı müddetçe bu vasıfları hâiz olan havanın vazifesi, yukarıda anlatıldığı üzere bedenleri ve ruhu rahatlandırıp arındırmakla sıhhat ve âfiyete sebep olmaktır. Bedenleri ve ruhu (kokuşup bozulmaktan) muhafaza etmektir. Eğer hava bozulur ve kokuşursa, bu takdirde onun işi de bedenlere ve ruhlara zarar vermek olur. Gerçekte zarar ve fayda veren Yaratıcı ve

doğru yolu gösterici olan Allah teâlâ olduğu halde O, bedenlerdeki ve ruhlardaki oluş ve bozuluşları hava gibi (bir takım) sebeplere bağlamıştır.

Dördüncü Madde

Bizi kuşatan havada meydana gelen tabiî değişimleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Bizi kuşatan havada şüphesiz, tabiî ve tabiî olmayan değişiklikler olur ve bazen tabiî akımların tam tersi olan değişimler de olur.

Tabiî değişimlere gelince; bunlar esasen mevsimlere bağlı olarak meydana gelen değişmelerdir. Çünkü **[66/a]** mevsimlerin her birinde (hava) değişime uğrar ve farklı bir mizaca bürünür. Mesela bahar mevsiminde onun mizacı mutedil, Yazın sıcak, Sonbahar'da mutedile yakın, Kışın ise gayet soğuk olur.

Gerçi tıp bilginlerine göre, bu dört mevsimin her birinde mevsimlerin mizacı ve günleri bölgelere ve iklimlere göre değişiklik arz eder. [Kış her bölgede aynı sertlikte olmadığı gibi, iki bahardaki geçişler de her iklimde aynı şekilde itidal üzere değildir.] Lâkin müneccimler, [bölgesel çaplı] bu kãbil farklılıklara itibar etmezler.

Çünkü onlara göre dört mevsimin meydana gelmesi şu şekilde olur: -büyük nurlu- güneşin, batıya yönelik hareketiyle burçlar feleğinin dörtte birine (nokta-i itidal-i rabî‘) ulaşma zamanı İlkbahar'dır. Bu da onun, Koç, Boğa ve İkizler burçlarında bulunduğu zamana tekãbül eder. Yengeç, Aslan ve Başak burçlarında iken de yaz mevsimidir. Terazi, Akrep ve Yay burçlarında iken Sonbahar'dır. Oğlak, Kova ve Balık burçlarında iken de Kış mevsimidir.

Dört mevsimin birbirinden farklı oluşuna gelince; bu tamamen -büyük nurlu- güneşin zenit noktasına yakın ve çıkış düğümüne uzaklığına bağlıdır. Şu halde Yaz mevsiminin sıcak olması, güneşin çıkış düğümüne yakın olup şualarının kuvvetli olmasındandır. Çünkü yaz mevsiminde bu şuaların yansımaları bölgelere göre dar veya dik açılar şeklinde olmayıp hepsi geniş açılarla yere düşerler. Veyahut da düştükleri noktalar üzerinde aynı açılarla geri dönerler. Bu durumda şualar gayet yoğun olup hararetleri iki kat olduğu için, bizi kuşatan havayı da gayet sıcak ederler.

Bunun da asıl sebebi şudur ki; Güneş şualarının düştüğü yerlerin bazısı, silindir ve koni şeklinde (şuanın geri dönüşünü engelleyici bir yapıda) olur. Gûya güneşin şuaları onun merkezinden çıkıp karşısında bulunan nesnenin içine nüfuz etmiş olur. Şuaların çıktığı yerlerin bazısı basit ile kuşatılmış

veyahut kuşatılmışa yakın mesâbesindedir. Halbuki şuaların kuvvetinin etkisi, *"partes"*indedir (semt).[519] Çünkü ona tesir, her yönde yönelmeye uygundur. Etrafa yakın olan yerlere tesiri zayıf olur. Çünkü biz, (Güneş ışınlarının dünyaya düşmesi açılarına göre) kuzey yarımkürede bulunuyoruz. Bu sebeple, yaz mevsiminde güneş şualarının ya sehminde veya sehmine yakın olduğu bir coğrafyada bulunuyoruz.

Kış mevsiminde ise, (Güneş şualarının) düştüğü yerlerin ya çevresinde ya da çevresine yakın yerde bulunuyoruz. Onun içindir ki yaz mevsiminde güneşin kursu kendi yörüngesinde çıkış düğümü noktasına yükselip yerden uzak olsa dahi bölgemize ışığı kuvvetli gelir, harareti etkili olur. Kış mevsiminde ise güneşin kütlesi kendi yörüngesinde yerberiye çekilip yere yakın olduğu halde bizim bölgemize ışığı zayıf gelir. Havanın mizacı da gayet soğuk olur. Yaz mevsiminde güneşin kursu (solar disk), bizim çıkış düğümü noktamıza gayet yakın olur. Kış mevsiminde ise, çıkış düğümü noktamıza oldukça uzak bulunur. Ancak İlkbahar'da ve Sonbahar'da güneş şualarının düştüğü açılar, yukarıda sözü edilen çevreler arasındaki mesafenin ortasında oldukları için sıcaklık ve soğukluk gayet ılımlı olur. Nitekim bu durum aşağıda açıklanmıştır.

Beşinci Madde

Bizi kuşatan hava tabakasında meydana gelen tabiî olmayan semâvî değişimleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Bizi kuşatan hava tabakasında meydana gelen gayri tabiî değişimlerin bazısı semâvî sebeplere ve bazısı da yeryüzünden kaynaklanan (tabiî) sebeplere bağlıdır.

Semâvî sebeplere bağlı olan hava değişimleri yıldızların tesiriyle meydana gelen değişimler gibidir. Çünkü bazen ışıklı yıldızlar belli bir yerde toplanıp güneşle ile bir araya gelmeleri vakti gelince, zenit noktası veya yakın bulundukları beldelerdeki havayı aşırı derecede ısıtırlar. Bazen de zenit noktasından gayet uzakta olup havanın ısınması noksan olur ve bu şekilde havanın ısınmasında müsâmetenin tesirinden, müsâmetenin devamının ve yakınlaşmanın devamının tesirleri **[66/b]** daha çoktur. Yeryüzünden kaynaklanan sebeplerle gelince; bunlardan bazısı bölgelerin enlemi ile ve bazısı da o bölgenin bulunduğu mekânın yüksekliği ya da alçaklığı (rakım) ile alâkalıdır. Bazısı dağlarla alâkalıdır, bazısı denizlerle. Bir kısmı rüzgara bağlıdır, bir kısmı da toprak yapısını ilgilendiren sebeplerle meydana gelir.

Bölgelerin enlemlerine bağlı olarak meydana gelen hava değişimleri gayet açıktır. Çünkü herhangi bir bölge ki kuzey tarafındaki yörüngesinin çıkış düğümü Yengeç dönencesine (medâr-ı seretân) güney tarafındaki yörüngesinin çıkış düğümü Oğlak dönencesine (medâr-ı cedy) yakın ise, o bölgelerin yaz mevsimi, ekvator tarafındaki bölgelerin yaz mevsimi ile güneye ve kuzeye meyilli olan bölgelerin yazından daha sıcaktır. Ekvatorun dairesi altında bulunan ülkelerin havasının mizacı itidale yakındır. Çünkü buralarda havanın ısınmasının semâvî sebebi büyük ışık kaynağı güneşin zenite gelmesidir. Halbuki bu şuaların çıkış düğümünden dik açılarla gelmesi, iklimin sıcaklığına tek başına çok tesir etmez. Belki şuaların dik açılarla çıkış düğümünden gelmesinin devamlılığı daha çok tesir eder. İşte bu sebeple, gün ortasında görülen güneşin sıcaklığının şiddeti, ikindi vaktinden önce iyice artar ve bunun içindir ki güneşin çıkış düğümü Yengeç burcundan meyledip bunun biraz altında olan yerlerde etkisini gösterse, sıcaklığı yine şiddetli olur. O meylin ortakmermezli küresinde bulunduğundan henüz Yengeç burcunun çıkış düğümü noktasına ulaşmamıştır.

Mesela güneş, ikizler burcunun çıkış düğümü noktası civarında iken havaya olan tesirinden, Aslan burcunun çıkış düğümü noktasına geldiğinde daha çok tesir eder. Çünkü Aslan burcunun çıkış düğümü noktasında iken güneş ışınlarının dik açılarla yere gelmesi, devamlılık arz eder. Halbuki ekvatora çakışmış bulunan diğer bölgelerde güneş birkaç gün (şuaları dik açılarla yere gelecek şekilde) çıkış düğümü noktasında bulunur ve hızla o noktadan uzaklaşır. Çünkü ekinoks noktasının (nokta-i itidal) yakınında olan cüz'î eğimdeki artış, gündönümü noktasında (nokta-i inkılâb) bulunan cüz'î eğimin artışından çok büyüktür. Ve gündönümü noktasında olan artışın hareketi üç dört günle sınırlı olmaz. Şüphesiz ki güneş orada bir müddet yakın bir mekânda kalır. Havanın ısınmasına etki eder. Bütün bunlardan şu husus bilinir: o ülkeler ki en büyük eğim (meyl-i küllî)[520] enlemlerine yakındır. İşte oralar, yeryüzünün en sıcak bölgeleridir. Bunlardan sonra gelen en sıcak bölgeler ise, buraların kutuplarından tarafta bulunan yanlarında ve ekvatordan yana bulunan taraflarında on beşer dereceye kadar olan enlemde bulunan bölgelerdir.

Yukarıda sözü edilen iki dönüm noktası (inkılâb-ı sayfî ve inkılâb-ı şitâvî) arasında bulunan bölgeler de bunlar gibidir.

Altıncı Madde

Bizi kuşatan havada –gayri tabiî ve yerden kaynaklanan sebeplerle- meydana gelen değişimleri; yani yeryüzünün değişik bölgelerindeki yükseklik ve alçaklık farkı sebebiyle dağlar, denizler, rüzgarlar ve toprak bakımından oluşan değişimleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Bir bölgenin yüksekte veya alçakta bulunmasıyla havasında değişimler olacağı muhakkaktır. Yüksekte bulunan yerin havası daima soğuk olur. Alçakta bulunan yerin havası ise sürekli sıcak (ve basık) olur. Çünkü bu güneş şualarının yerden yansıması esnasında edindikleri sıcaklığın yoğun ve şiddetli tarafı yere yakın tarafları olmakla, bizi kuşatan hava kütlesinin en sıcak tarafı yere yakın bulunan kısmıdır. Ve hava yerden uzaklaştıkça soğuk tabakasına yakınlaşmış olur; çevresiyle birlikte soğur. Eğer söz konusu olan basık mekân, derin bir vâdi ise, bu yapısı itibâriyle güneş ışınlarının sıcaklığını tutar. Bu sebeple havası sıcak ve yoğun olur.

Dağlar sebebiyle meydana gelen hava değişimlerinin sebebi açıktır. Çünkü bir yerleşim yeri dağ üzerinde kurulu ise, -yukarıda değinildiği üzere- oranın (ovalara nisbetle) havası daha soğuk olur. Eğer dağ, yerleşim yerinin civarında ise, bu takdirde dağın beldeyi kuşatan hava kütlesi üzerine iki şekilde tesir ettiği tecrübe olunmuştur: Bunlardan birincisi; güneş ışınlarını söz konusu beldenin üzerine ya yansıtması ya da önüne bir perde gibi gerilip ışınları oradan kesmesi **[67/a]** şeklinde olur. İkinci tesiri ise rüzgarla ilgilidir; ya bir perde gibi gerilip o bölgenin rüzgar almasına mâni olur ya da esintileri oraya sevk ederek rüzgarı daha çok almasında etkili olur. Bunlardan birinci tesire misal, dağın o bölgenin kuzeyine yakın bulunmasıdır. Çünkü o takdirde nurlu güneş ışınlarını o dağın üzerine âdeta serper ve şualar bölgenin üzerine akseder. Enlemi ne kadar fazla olursa olsun, o bölgeyi kuşatan havayı ısıtır. Ve eğer dağ bölgenin batı istikãmetinde bulunup doğu ciheti de açık bulunursa; bu takdirde beldeye güneşin etkisi yine yörenin havasını ısıtma şeklinde olur.

Eğer dağ, bölgenin doğusunda bulunup batı tarafı açık olursa; bu takdirde güneş (öncekine göre) yarı yarıya havayı ısıtır. Çünkü bu dağın üzerinde güneş ışınları ancak zevâlden sonra etkili olur ve saatler ilerledikçe dağın doğusundan uzaklaşmış olup güneş ışınlarının etkisi gayet azalarak havanın ısınması tam olmaz. Ancak güneş dağın batısına doğru geldikçe, her saat biraz daha dağa yakınlaşmış olup (tam yansıtma gerçekleştiği için) bölgenin havasını tamamen ısıtır. Ve eğer dağ bölgenin güneyine yakın bulunursa, bu takdirde bölgenin havasını hiç ısıtamaz.

Dağın ikinci dereceden tesiri, söz konusu bölge üzerinden soğuk kuzey rüzgarlarının esmesine mâni olmasıdır. Bu da ya sıcak güney rüzgarlarının esmesini bölge üzerinden kaldırmasıyla olur ya da -söz konusu bölge iki büyük dağın ortasında yüksekçe bir yerde olup- rüzgarın estiği yönde etkiye açık bulunmasıyla olur. İşte o zaman orada rüzgarın esmesi, düz ovada bulunan bölgeler üzerine esmesinden daha şiddetli ve daha fazla olur. Çünkü rüzgar dar bir bölgeye sevk olunursa orada akıntısı hiç durmaz, akarsu gibi çağıldar, sükûnet bulmaz. Bu durumda dağlarla olan ilgisi bakımından bölgelerin en ılımlısı şudur ki; doğu ve kuzey tarafları açık olup batı ve güney cihetleri dağlarla perdelenmiş bulunsun.

Denizler sebebiyle (olan hava değişimlerine gelince); denizin çevresinde bulunan bütün bölgelerin iklimleri rütûbetli olur. Eğer deniz bir bölgenin kuzeyine yakın bulunur ve üzerinde de kuzey rüzgarları eserse, söz konusu esinti bölgenin havasının ziyadesiyle soğuk olmasına tesir eder. Çünkü zaten suyun tabiatı da kuzey rüzgarları gibi soğuktur. Eğer deniz, bölgenin güney tarafına yakın bulunursa o bölgenin havasına ziyadesiyle ağırlık verir. Bununla birlikte bir de kuzeyinde dağ bulunur ve bu da rüzgarın esip geçmesine engel olursa, bölgenin havası gayet ağır ve yoğun olur. Eğer deniz bölgenin doğu tarafında bulunursa bölge havasının fazlaca rutûbetli olmasına etki eder. Çünkü nurlu güneş ziyadesiyle o bölgenin üzerine yaklaşır. Ve eğer deniz, bir bölgenin batısında bulunursa oranın havasına rutûbet vermesi gayet az olur. Çünkü Güneş o bölgeyi âdeta yalayıp geçer, çabucak uzaklaşır. Bu mânâya uygun düşen rüzgarlar kuzey, doğu ve batı rüzgarlarıdır ki zararlı olan rüzgar güney rüzgarıdır.

Rüzgarlar sebebiyle olan hava değişimleri şöylece tecrübe olunmuştur ki; kuzey rüzgarları soğuk ve kurudur. Soğukluğunun sebebi, rüzgarın soğuk dağlardan geçerek bize ulaşmasındandır. Kuruluğu ise, güneş ışınlarının o bölgeye zayıf olarak düşüp buharlaşmanın az olmasındandır. Doğu rüzgarlarına gelince; bunlar hararet ve soğukluk bakımından mutedildir. Ancak bunlar ekseriyetle dağlardan ve kara ikliminden geçtikleri için, bir miktar kuru olur. Batı rüzgarları da mutedildir. Ancak bunlar genellikle denizlerden geçerek geldikleri için bir miktar rutûbetli olurlar. Güney rüzgarları ise; bölgelerin pek çoğunda sıcak ve rutûbetli olur. Bunların sıcak olması, güneşe yakın olmaları sebebiyle ısınmış olan bölgelerden bize gelmelerindendir. Rutûbetli olmaları ise şundandır; güney bölgelerindeki denizler güneşin sıcaklığı etkisiyle çözülüp sıcaklığın tesiriyle denizler buharlaşır ve rüzgarlara karışır. Bu sebepledir ki güney rüzgarları bünyeye

rehâvet verir. Sam, yani **[67/b]** helâk edici yeller ise; -yukarıda açıklandığı üzere- ya aşırı sıcak olan bölgelerden geçerek bize ulaşan rüzgarlardır veyahut da duman tabakasından ateşler misali dehşetli alâmetler gösteren dumanların ağır tabakalarının yere inip karıştığı rüzgardır ki, her ne taraftan hareket etseler tesadüf ettikleri canlıları o saatte yakıp simsiyah küle çevirip helâk ederler. Sam yelleri bahsi geçen bütün kuralları değiştirip başka şeylere dönüştürürler. Bütün şiddetli rüzgarlar, ilk önce zayıf esintiler gibi aşağı tabakadan olur. Ancak hareketlerinin başlangıcı, esmeleri ve şiddeti yukarı taraftandır.

Toprak sebebiyle meydana gelen hava değişimlerine gelince; bunlar bölgelere göre farklılık arz eder. Bu farklılığın sebebi şudur ki, bölgelerin bazısının toprağı killidir, bir kısmı taşlık(çorak)tır, bazısı kumludur, bir kısmı kara (humuslu toprak) dır ve bazısı da madenlerin yoğunlukta olduğu yerlerdir. Şu halde bu toprak çeşitlerinin hepsi (bölgelerinde bulunan) suyun yapısını değiştirdikleri gibi, havanın yapısının değişmesinde de etkili olurlar. Cenâb-ı Hakk'ın müsâade etmesiyle bu tür değişimlerde etkili olurlar. Çünkü şu kâinâtta (molekülden galaksilere) zerreden kürreye her şey varlık sahnesine çıkar ve süresini tamamlayınca çekip gider. Bütün bunlar her ne ederlerse Allah'ın bilgisi dahilinde, O'nun dilemesiyle ve O'nun kudretiyle yapıp ederler. Bunda şüphe yoktur. Güçlü ve her zaman diri olan ancak Allah teâlâdır. O'nun şânı yücedir.

Yedinci Madde

Bizi kuşatan havada meydana gelen ve tabiî oluşumların aksine cereyan eden değişimleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Tabiî oluşumların aksine meydana gelen değişim ve dönüşümler ya hava cevherinde meydana gelen değişimdendir (istihâle) veyahut da havanın keyfiyetinde bulunan değişimlerdendir.

Havanın cevherinde olan *istihâle*, hava cevherinin bizzat bozulması ve değişmesiyle olur. Yoksa bu değişim havada herhangi bir keyfiyetin aşırı derecede artması ya da eksilmesiyle olmuş değildir. Bilakis havanın cevheri bizzat bozuk olsa ona vebâ denir ki havaya ârız olan bir kokuşma halidir. Ona *tâun* da derler. Söz konusu bozulma, rengi, kokusu ve tadı bozulan suyun kokuşması gibidir. Bizim burada havadan maksadımız, basit ve latîf hava değildir. Bizim etrafımızı kuşatan buhar ve duman kütlesidir ki, o basit ve mücerret değildir. Çünkü, basit cisimlerin hiç biri kokuşmaz. Ancak

keyfiyetinde ve cevherinde başka bir basit cisme dönüşüp değişime uğrar. [521] Bizim havadan maksadımız havanın içinde yayılmış olup havanın asıl kısımlarından, su damlacıklarından, buhar ve duman ile yukarılara yükselen toprak ve ateş unsurlarıyla karışmış bir cisimdir ki ona hava dememiz, deniz suyuna su denilmesi gibidir. Çünkü deniz suyu da, saf su değildir. Bilakis o da topraktan, sudan, havadan ve ateşten (değişik oranlarda) oluşan bir karışımdır. Ancak, bu karışım içinde su gâlip olduğu için, ona da su adı verilmiştir. Şu halde, farklı unsurların karışımından meydana gelen hava bazı durumlarda kokuşup cevheri kötüleşir, değişime uğrar. Nitekim tabanı çakıllarla kaplı geniş derelerin suyu kokuşup (kendisini oluşturan asıl) cevherine dönüşerek taş kesilir. Aynen bunun gibi (yukarıda bahsi geçen) hava da kokuşur, *vebâ* kesilir. Bu şekilde havadaki kokuşmanın artarak *vebâ salgını*nın çoğalması genellikle yaz mevsimi sonunda ve Sonbahar'da olur. Ancak havanın asıl keyfiyetinde bulunan değişim şudur ki sıcaklık veya soğukluk dayanılmaz bir dereceye ulaşıp ziraat yapılamaz, nesil üreyemez hale gelir. Aşırı sıcakların ya da soğukların, bu ikisini (nesli ve ziraati) helâke götürecek derecede seyretmesidir.

Bu durumda hava, yukarıda sayılanlardan birisiyle değişime uğrarsa, bunun etkisiyle Cenâb-ı Hakk'ın izniyle bedenlerimizde çeşitli hastalıklar ortaya çıkar. Çünkü hava kokuştuğu vakit Cenâb-ı Hakk'ın izni ve tesiriyle bu durum, bedenlerimiz içinde bulunan dört unsura da tesir eder ve bu ilk önce, yürekte bir kokuşma meydana getirir.

Sekizinci Madde

Bizi kuşatan havanın bedenlerimizle ruhlarımıza olan çeşitli tesirlerini ve faydalarını, esen rüzgarların **[68/a]** değişime uğrayan kısımlarını ve bunların faydalarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Eğer hava aşırı derecede ısınıp bir değişime uğrasa, bu bedenlere rehâvet verip bedende (olması gereken) rutûbeti eksiltir. Susuzluğu artırır ve bedenin kuvvetlerini zayıf düşürür. Doğal bir âlet olan bedenin hararetini çözüp sindirim sistemini bozar. Kanın dokusunda bulunan ideal karışımı çözer ve safrayı (kanın yapısı üzerine etkili olan) diğer unsurlara üstün tutarak, rengini sarı eder. Bu durumda sıcak havalar, sıhhatli bedenlere uygun değildir. Ancak nezle olanlar, soğuk algınlığı sebebiyle rahatsızlananlar ve bazı felçli hastalar için faydalıdır. Aşırı soğuk hava ise, bedenin doğal hararetini tutar. Akıcı maddelerin akıp gitmesine engel olarak nezleyi harekete geçirir.

Sinirlere zarar verip yıpratır; akciğer bölgesine ve damarlara şiddetli zarar verir.

Eğer havanın soğukluğu mutedil olursa, bu takdirde sindirim sistemine faydalı olur. (Sindirim sisteminin düzenli işlemesi sebebiyle) bütün iç organlara olumlu etkisi görülür. Bütün uzuvları güçlendirir. (Soğuk havalar) sıhhatli bedenler için gayet uygun olur. (Deri üzerindeki) ince deliklerin (büzüşerek) kapanmalarını sağlar; kemik boşluklarının sıkışıp güçlenmesinde etkili olur. Rutûbetli havaya gelince; bu ekseriyetle çoğu bedenlerin mizacına uygun gelir. Cildi yumuşatır, rengi güzelleştirir, görünüşü hoş eder ve hava deliklerini temizler. Ancak kokuşmaya hazır hale getirir. Kuru hava ise; yukarıda çeşitli tesirlerinden söz edilen rutûbetli havanın tersi yönde bir etkiye sahiptir.

Kuzeyden esen rüzgarlar; bedenlere kuvvet verir, dayanıklılık bahşeder. Terlemeyi engeller ve derideki hava deliklerini tıkar. Sindirim sistemini güçlendirir. Karın bölgesini kuvvetlendirir. İdrarın boşaltımını kolaylaştırır. Batı rüzgarları eğer kokuşmuş olsa, bu rüzgar onu ıslah eder. Ve eğer güney rüzgarları kuzey rüzgarlarının önüne geçerse ve onun peşinden kuzey rüzgarları eserse, bu durumda güney rüzgarı terletir. Kuzey rüzgarı ise insanın içini takviye edip pekleştirir. Dışa açılmaya sebep olur. Bu sebeple, o sırada baştan gelen ifrâzâtın miktarı çoğalır. Göğüs, damar ve rahim hastalıklarının arttığı görülür. İdrar zorluğu, öksürüğe bağlı rahatsızlıklar, eklem ağrıları ve deri seğirmesi gibi rahatsızlıklar görülür.

Güney rüzgarları bedenleri gevşetir, hava deliklerini açar. Bedendeki muhtelif karışımları dışa doğru hareket ettirip hislere ağırlık verip yaraları azdırıp hastalıkları artırır. Baş ağrısına sebep olur ve uyku yapar. Sıtmayı davet eder. Doğu rüzgarları eğer günün sonunda ve gündüzün evvelinde eserse, güneşin etkisiyle ısınmış bulunan mutedil bir hava meydana gelir ki bunun rutûbeti az ve kuruluğu itidal üzeredir. Doğu rüzgarlarının esmesi, ekseriyetle günün ilk saatlerinde olmakla, ona *sabâ rüzgarı* ve sahrâ esintisi (nesîm-i sahrâ) derler. Şu halde, o sabâ rüzgarı bedenlere safâ verir, uykuyu tatlandırır. Hastalıklara şifâ bahşeder. Eğer günün sonunda ya da gecenin ilk saatlerinde eserse bunun tesiri biraz önce söylenen olumlu etkilerin tam tersine olur. Doğu bölgelerinin havası, batı bölgelerinin havasından daha latîf ve daha temiz olur.

Batı rüzgarlarına gelince; bunlar eğer günün sonunda ya da gecenin ilk saatlerinde eserse gayet yoğun bir hava oluşmasına sebep olur ki deniz buharı yüklü olarak esmektedir. Eğer seher vaktinde eserse, güneşin

etkisiyle mutedil olmamış havadır ki en yoğun ve en ağır havadır. Batı rüzgarları her ne vakit eserse essin, bunun tesiri sabâ rüzgarının faydalı etkilerinin tam tersi olur. Bu sebeple söz konusu esintilere *debûr rüzgarı* derler. Nitekim hadis-i şerifte: *"Sabâ rüzgarıyla bana yardım olundu. Âd kavmi ise debûr rüzgarıyla helâk oldu"* vârid olmuştur. Şimdi burada havanın faydalarına dair bilgileri bu kadar zikretmekle yetineceğiz. Çünkü (bu miktar) basîret sahiplerinin ibret alması için yeterli görülmüştür.

"Çeşit çeşit rüzgarları mahlukatın istifadesi için gönderen, onların esmesiyle ruhları canlandırıp cilâlandıran Allah teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir. Sebeplerin sebebi, efendilerin Rabbi Yüce Allah ki, O'ndan başka gerçek mânâda kulluk etmeye değer ilâh yoktur. O'nun şânı yücedir, her türlü noksan sıfatlardan uzaktır."[522]

---

[519]. Semt (partes): Ekliptik üzerinde hakîki tâliden başlayarak muayyen bir mesafedeki noktaya kadar ölçülen itibari tâli.

[520]. Meyl-i küllî: En büyük eğim (gâyetü'l-meyl); Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. "Bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en uzak noktalarıdır.

[521]. Daha önce *dört unsur*un değişime uğraması konusu işlenirken, bunun nasıl olduğu anlatılmıştı.

[522]. *"Sübhâne mürseli'r-riyâhi ve mürevvihi'l-ervâhi ve müferrihi'l-eşbâhi ve müsebbibi'l-esbâbi ve rabbi'l-erbâbi te'alâllahu sübhânehû ve te'âlâ celle şânuhû ve amme nevâluhû ve lâ ilâhe gayrühû."*

"Çeşit çeşit rüzgarları mahlukatın istifadesi için gönderen, onların esmesiyle ruhları canlandırıp cilâlandıran Allah teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir. Sebeplerin sebebi, efendilerin Rabbi Yüce Allah ki, O'ndan başka gerçek mânâda kulluk etmeye değer ilâh yoktur. O'nun şânı yücedir, her türlü noksan sıfatlardan uzaktır."

Bunun da asıl sebebi şudur ki; Güneş şualarının düştüğü yerlerin bazısı, silindir ve koni şeklinde (şuanın geri dönüşünü engelleyici bir yapıda) olur. Gûya güneşin şuaları onun merkezinden çıkıp karşısında bulunan nesnenin içine nüfuz etmiş olur. Şuaların çıktığı yerlerin bazısı basit ile kuşatılmış veyahut kuşatılmışa yakın mesâbesindedir. Halbuki şuaların kuvvetinin etkisi, *"partes"*indedir (semt). Çünkü ona tesir, her yönde yönelmeye uygundur. Etrafa yakın olan yerlere tesiri zayıf olur. Çünkü biz, (Güneş

ışınlarının dünyaya düşmesi açılarına göre) kuzey yarımkürede bulunuyoruz. Bu sebeple, yaz mevsiminde güneş şualarının ya sehminde veya sehmine yakın olduğu bir coğrafyada bulunuyoruz.

Mesela güneş, ikizler burcunun çıkış düğümü noktası civarında iken havaya olan tesirinden, Aslan burcunun çıkış düğümü noktasına geldiğinde daha çok tesir eder. Çünkü Aslan burcunun çıkış düğümü noktasında iken güneş ışınlarının dik açılarla yere gelmesi, devamlılık arz eder. Halbuki ekvatora çakışmış bulunan diğer bölgelerde güneş birkaç gün (şuaları dik açılarla yere gelecek şekilde) çıkış düğümü noktasında bulunur ve hızla o noktadan uzaklaşır. Çünkü ekinoks noktasının (nokta-i itidal) yakınında olan cüz'î eğimdeki artış, gündönümü noktasında (nokta-i inkılâb) bulunan cüz'î eğimin artışından çok büyüktür. Ve gündönümü noktasında olan artışın hareketi üç dört günle sınırlı olmaz. Şüphesiz ki güneş orada bir müddet yakın bir mekânda kalır. Havanın ısınmasına etki eder. Bütün bunlardan şu husus bilinir: o ülkeler ki en büyük eğim (meyl-i küllî) enlemlerine yakındır. İşte oralar, yeryüzünün en sıcak bölgeleridir. Bunlardan sonra gelen en sıcak bölgeler ise, buraların kutuplarından tarafta bulunan yanlarında ve ekvatordan yana bulunan taraflarında on beşer dereceye kadar olan enlemde bulunan bölgelerdir.

. Daha önce *dört unsur*un değişime uğraması konusu işlenirken, bunun nasıl olduğu anlatılmıştı.

. *"Sübhâne mürseli'r-riyâhi ve mürevvihi'l-ervâhi ve müferrihi'l-eşbâhi ve müsebbibi'l-esbâbi ve rabbi'l-erbâbi te'alâllahu sübhânehû ve te'âlâ celle şânuhû ve amme nevâluhû ve lâ ilâhe gayrühû."*

Havanın cevherinde olan *istihâle*, hava cevherinin bizzat bozulması ve değişmesiyle olur. Yoksa bu değişim havada herhangi bir keyfiyetin aşırı derecede artması ya da eksilmesiyle olmuş değildir. Bilakis havanın cevheri bizzat bozuk olsa ona vebâ denir ki havaya ârız olan bir kokuşma halidir. Ona *tâun* da derler. Söz konusu bozulma, rengi, kokusu ve tadı bozulan suyun kokuşması gibidir. Bizim burada havadan maksadımız, basit ve latîf hava değildir. Bizim etrafımızı kuşatan buhar ve duman kütlesidir ki, o basit ve mücerret değildir. Çünkü, basit cisimlerin hiç biri kokuşmaz. Ancak keyfiyetinde ve cevherinde başka bir basit cisme dönüşüp değişime uğrar. Bizim havadan maksadımız havanın içinde yayılmış olup havanın asıl kısımlarından, su damlacıklarından, buhar ve duman ile yukarılara yükselen toprak ve ateş unsurlarıyla karışmış bir cisimdir ki ona hava dememiz, deniz suyuna su denilmesi gibidir. Çünkü deniz suyu da, saf su değildir.

Bilakis o da topraktan, sudan, havadan ve ateşten (değişik oranlarda) oluşan bir karışımdır. Ancak, bu karışım içinde su gâlip olduğu için, ona da su adı verilmiştir. Şu halde, farklı unsurların karışımından meydana gelen hava bazı durumlarda kokuşup cevheri kötüleşir, değişime uğrar. Nitekim tabanı çakıllarla kaplı geniş derelerin suyu kokuşup (kendisini oluşturan asıl) cevherine dönüşerek taş kesilir. Aynen bunun gibi (yukarıda bahsi geçen) hava da kokuşur, *vebâ* kesilir. Bu şekilde havadaki kokuşmanın artarak *vebâ salgını*nın çoğalması genellikle yaz mevsimi sonunda ve Sonbahar'da olur. Ancak havanın asıl keyfiyetinde bulunan değişim şudur ki sıcaklık veya soğukluk dayanılmaz bir dereceye ulaşıp ziraat yapılamaz, nesil üreyemez hale gelir. Aşırı sıcakların ya da soğukların, bu ikisini (nesli ve ziraati) helâke götürecek derecede seyretmesidir.

. Semt (partes): Ekliptik üzerinde hakîki tâliden başlayarak muayyen bir mesafedeki noktaya kadar ölçülen itibari tâli.

. Meyl-i küllî: En büyük eğim (gâyetü'l-meyl); Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. "Bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en uzak noktalarıdır.

DÖRDÜNCÜ FASIL

Hava küresinin alt tabakasında, dünya atmosferinde meydana gelen diğer olayları, yani **[68/b]** gökkuşağı ve haleyi, sis, kırağı ve çiği (jâle), sabah ve şafak vakitlerini, gölgeyi, gündüzün ve gecenin saatlerini, seneleri, ayları ve zamanları beş madde ile açıklar.

Birinci Madde

Gök kuşağı, hale, sis, kırağı ve çiği (jâle) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Ebe kuşağı dedikleri gök kuşağı (kavs-i kuzâh) yağmurdan veya buhardan meydana gelen küçük, parlak, saf ve yuvarlak su zerrecikleridir. Ve bunlar, nurlu güneşin ışığının üzerlerine yansımasıyla şekillenip ortaya çıkar.

Ebe kuşağı oluşmasının açıklaması şudur; yukarıda sözü edilen zerrecikler güneş ışınlarının vurduğu yerin tam karşısında öyle bir vaziyette bulunurlar ki bu zerreciklerden her birinde gözün ışığı güneşe yansımış olur. Ve bu yansıma öyle bir zamanda olur ki bu zerreciklerin gerisinde kara bulut kütleleri gibi yoğun bir nesne bulunup ayna vazifesi görür. Güneş de ufka yakın olup harareti gayet az olur.

Bu manzaraya bakan kişi sırtını güneşe verip söz konusu zerreciklere doğru yönelse yani güneşin kursu ile o zerreciklerin arasında bir yerde dursa, gözlerinin ışığı zerreciklerden güneşe aksetmiş olur.

Bu durumda oraya bakan kişiye zerreciklerin her birinde güneşin şuası görünür; şekli görünmez. Çünkü daha önce tecrübe edilmiştir ki göz şuasından yansıyan parlak nesne gayet küçük olursa, bunun karşısında bulunan ışıklı nesnenin ancak ışığını ve rengini gösterir. Şeklini ve hey'etini göstermez. Bahsi geçen su zerrecikleri dairenin yarısından az, ışıklı bir yay şeklinde olur. Bu yay güneşin yükselmesiyle azalır; güneşin alçalması nisbetinde çoğalır.

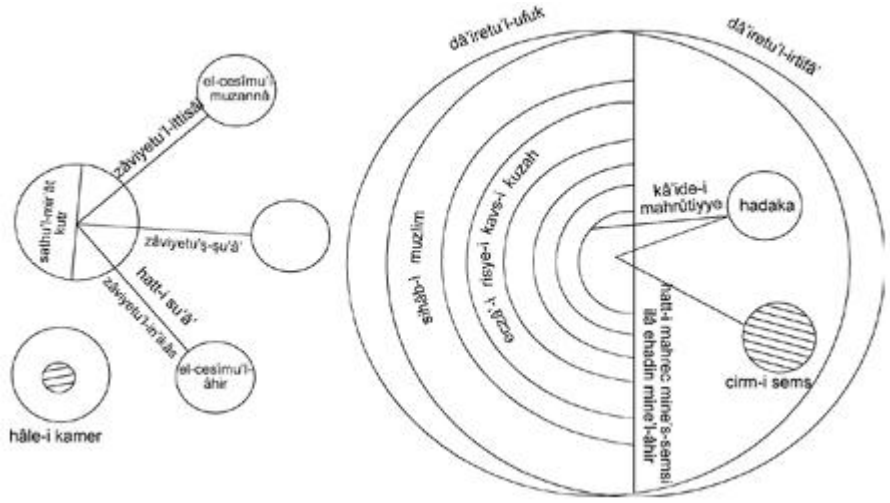
Çünkü Güneş o dairenin merkezinde bulunduğu sırada, ufuktan yükseldikçe, tam karşısında bulunan dairesinin ufuk üstünde ancak yarıdan azı kalır. Güneş ufuk dairesi cihetine iyice inip yaklaştıkça söz konusu noksan dairenin açısı ufka doğru iki taraftan da çoğalır. İşte bu durumda iki taraftaki zerreciklerden gözün ışıkları güneşe yansımaya başlar.

Hazret-i Şeyh **İbn-i Sînâ** *"Şifâ"* adlı kitabında şöyle yazmıştır:

"**Tus** ile **Mâverd** arasında yüksek bir dağ üzerinde idim. Gökyüzü yoğun (kesîf) idi. Sahrâ ile aramızda, dağın tam ortasında bir bulut kümesi vardı

ve hava oldukça rutûbetli idi. Güneş tam gün ortasında idi. O sırada ben söz konusu karanlık buluta bakınca, gök kuşağı renginde tam bir daire gördüm. Ben dağdan aşağı indikçe, tam daire şeklindeki gök kuşağı küçülmeye başladı. Dağın eteğine vardığımda daire gözden kayboldu.”

Gök kuşağının farklı renklerden oluşmasının sebebi güneş şualarının muhtelif renklerdeki bulutlarla karışmış olmasındandır. Çünkü bulutların üst tarafı güneşe yakın olduğundan parlaklığı gâlip olup *za’ferân* gibi kırmızı görünür. Alt tarafı ise, güneşten uzak olduğundan parlaklığı gayet az olup kırmızısı az *(turuncu)* olur. Bu iki rengin arası, ikisinin birleşmesinden meydana gelir ki bu da *çimen yeşili* gibi görünür. Van’da Hizan Kalesi’nde Sonbahar mevsiminde, ay dolunay iken orada ufuk hizasına bitişik, yukarıda açıklanan renklerde gök kuşağı meydana çıkıp ayan beyan görülmüştür. Şekli aşağıdaki çizimde belirtildiği üzere olmuştur.

[69/a]

Hâle *(Ay ağılı)* de daire şeklinde küçük, şeffaf su zerreciklerinden oluşur ki ayın şekli etrafında harman misali meydana gelen beyaz bir dairedir. Bunun açıklaması şudur; hâleye bakan kimse ile ayın arasında (yukarıda sözü edilen) zerrecikler öyle bir vaziyette bulunurlar ki zerreciklerin her birinde göz şuası aya yansımış olur. Kişi o zerreciklere baktığında her birinde ayın ışığını görür. Ancak söz konusu zerrecikler çok küçük olduğu için bunlarda ayın şeklini ve görüntüsünü göremez. Bunların hepsi bir tam daire ya da eksik daire şeklinde ortaya çıkar. İşte *hâle* budur. Hâle havanın rutûbetinden meydana gelir ki onun ortaya çıkmış olması yağmur yağacağına işaret sayılır.

Eğer yukarıda bahsedilen özelliklere sahip iki bulut birbirinin altında bulunsa, işte o zaman iki hâle ortaya çıkar ve bunların altta bulunanı bize yakın olduğundan büyük görünür. Söz konusu bulutlar ikiden fazla olursa, hâle sayısı da görünen bulutlar miktarınca olur. Nurlu ayın yedi hâlesi müşâhade olunmuştur.

Züferâ: güneşin hâlesidir ki -bu kelime, baştaki "zı ّ" harfinin ötresiyle okunur. -pek nâdir görülür. Çünkü Güneş ufuktan uzak oldukça hararetinin tesiri şiddetli olduğundan, özellikleri anlatılan zerrecikler gibi ince bulutları çözümleyip havaya döndürür.

Hazret-i şeyh merhum **İbn-i Sînâ** "*Şifâ*" adlı eserinde şöyle yazmıştır: "Nurlu güneşin çevresinde gök kuşağı renginde tam hâle ve eksik hâle meydana geldiğini müşâhade etmişimdir."

Müellif (Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretleri) der ki: "Fakir, bu *Mârifetnâme*'yi yazmadan bir sene evvel **Pasin Ovası**'nda, İlkbahar mevsiminin sonunda güneşin batmasına yakın bir vakitte ortaya çıkan tam güneş hâlesini dostlarımla birlikte hayretler içinde müşâhade etmişimdir. O sırada bizimle berâber 142 yaşında bir pîr-i fânî bulunmaktaydı. İhtiyar şöyle dedi: "Bu yaşıma geldim, çok acayip işler gördüm. Bu güne kadar güneşin böyle harman olduğunu hiç görmemiştim. Şimdi bu anda onu da seyretmiş oldum."

Sis (duman), kırağı ve çisenin maddî sebepleri (yukarıda ayrıntılarına değinmiş olduğumuz) yükselen buhardır ki bu hem kendisi az, hem de harareti zayıf olduğundan, soğuk tabakaya kadar varamayıp kendi aşağı tabakasında kalıp oradan da yeryüzüne inmeye başlar. Eğer inme sırasında ona herhangi bir soğuk isâbet etmediyse, bu haliyle yüksek dağların başını kuşatıp oradan yeryüzüne doğru yavaş yavaş yayılarak (kendinden) gerisini (bir perde gibi örter. İşte sis (duman) dediğimiz şey budur. Sonra bu duman) az bir hararetle havaya dönüşüp gider.

Eğer o zayıf buhar yeryüzüne indiği sırada bir soğuk tabakaya rastlayıp da inmekte olan buhar şiddetli soğuk etkisiyle donarsa ufak berrak tanecikler halinde yeryüzüne iner. İşte kırağı dedikleri şey budur. Ve eğer buhar o soğuk tabakasının etkisiyle donmazsa bu takdirde suya dönüşerek bitkiler ve yapraklar üzerine düşüp inci taneleri gibi oralarda dizilir ki, jale (çiğ), şebnem ve çise dedikleri budur.

İşin aslı şudur ki, kâinât boşluğunun (atmosfer) hepsi bileşik cisimlerden (ecsâm-ı mürekkebât) sayılmıştır. Lâkin bunlar unsurlardan karışımsız (mizacsız) olarak terkip olunmuşlar, geçiş için herhangi bir karışıma ihtiyaç

olmaksızın, bir halden başka bir hale geçmişlerdir. Onun içindir ki böyle çabucak yok oluvermekte ya da değişime uğramaktadırlar.

"Yaratıcı, yarattıklarında hikmet, izzet ve celâl sahibi ve kendinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah teâlâyı tesbih ederiz. O'nun şânı yücedir; her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."[523]

İkinci Madde

Sabahın, şafağın ve gölgelerin hallerinin hakikatini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri söz birliği ile şöyle demişlerdir: Sabahın olması ve şafağın sökmesi, hava küresinin bu alt tabakasına mahsustur ve bunların açıklaması şudur ki, güneş yuvarlağının cirmi yerküreden -daha önceki maddelerde açıklanan miktar üzere- büyük olduğundan, daima yerkürenin yarıdan fazlası gündüz ile aydınlık, yarıdan azı karanlık ve gölgesi koni şeklinde olup bu koninin bir ucu tâ Venüs yıldızında sona ermiştir. Söz konusu konik şeklin baş tarafı ise, -yukarıda açıklandığı üzere- **[69/b]** daima burçlar feleğine teğet bulunmuştur. Bahsi geçen konik gölgenin ufkun altında bulunmasının zamanı gündüzdür. Ufkun üstünde bulunmasının zamanı ise gecedir.

Bu durumda, en büyük ışık kaynağı güneş yerkürenin altında iken doğu ufkundan yana yaklaştıkça, söz konusu koninin eğimli gölgesi yeryüzünün üstünde, batı ufkuna yaklaşır. Tâ ki konik gölgeyi kuşatan şualar batı tarafında görünür. Bu durumda ilk önce şuanın yakın tarafı doğu ufkundan oldukça yükselmiş bulunur. Bu kısım beyaz görünür. Onunla ufkun arası karanlık olarak kalır.

Çünkü bakanın yerinden, beyaz taraftan ve ufuk cihetinden meydana gelen üçgenin, bakanla beyaz arasında gözün şualarından oluşan açısı, gölgenin yüzeyinden itibaren (varlığı) farz olunup güneşle yeryüzüne temas eden ışınların çizdiği hat üzere bulunup bakanla ufuk arasındaki açıdan daha kısa ve daha yakın olup güneş ışınları ondan önce görünür. Daha sonra güneş ufka bir miktar daha yaklaştıkça –söz konusu- beyazlık yayılmaya başlar.

Lâkin ışığı az olduğundan zayıf görünür. İnsanlar -yukarıda bahsedilen- beyazlığın geçici olduğunu zannedip ona *yalancı sabah* (fecr-i kâzib) derler. Halbuki o beyazlık aslında yok olup gitmez, geçici değildir. Bilakis durdukça artar. Nitekim bundan sonra güneş ufka iyice yaklaştıkça, söz konusu beyazlığın ufka yayılması genişleyip ışığı kuvvetlendiğinden, aydınlık bir daha kaybolmaz. İşte buna da insanlar *gerçek şafak* (fecr-i

sâdık) derler. Bundan sonra güneş ufka gayet yakın olduğunda, söz konusu beyazlık etrafa iyice yayılıp güneşin ilk doğduğu nokta (matla‘-ı kamer) kızıl olarak görünür. Bundan sonra da güneşin kursu ufuktan doğup günün ilk saatleri başlar. İşte sabah vaktinde meydana gelen oluş ve işleyiş budur ki hakikati üzere bunları açıklamış olduk.

Şafağın durumlarına gelince; onun vaziyeti -yukarıda açıklanan- sabah vaktine ait tertibin tam tersine olur. Çünkü güneşin kursu ufuktan batıp gündüzün sonu olduktan sonra, güneşin battığı nokta (mağrib-i şems) yine kıpkızıl olur. Bundan sonra yine yayılan bir beyazlık görünüp ondan sonra beyazlığın kaybolduğu zannedilir; halbuki o etrafa yayılarak yükselmektedir. Tecrübelerle sabittir ki güneşin ufuktan on sekiz derece aşağı düşmesi, yalancı sabahın (subh-i kâzib) başlangıcı ve şafak vaktinin sona ermesidir. Kırk sekiz buçuk derece enleminde nurlu güneş yaz dönencesine (munkalib-i sayfî) geldiğinde şafağın sonu, doğrudan yalancı sabaha bitişir ve yatsı vakti (diye bir şey ortada) kalmaz. Çünkü nurlu güneş –söz konusu yaz dönencesinde iken- kırk sekiz buçuk derece enleminin ufkundan on sekiz dereceden fazla aşağıya düşmez.

Gölgelere gelince; bunlar iki kısma ayrılır: ve birinciye *ilk gölge* (zıll-i evvel) denir. Buna, *yansıyan gölge* (zıll-i ma’kûs) veya *ters gölge* (zıll-i menkûs) de derler. İşte bu (isimler çerçevesinde tarif edilen) gölge, ufuk çizgisinin hizasında dikilen çubuğun gölgesidir. Mesela bu, (duvar gibi) düz bir yüzeye çakılan herhangi bir çubuğun gölgesi gibidir. Gölgenin diğerine *ikinci gölge* (zıll-i sânî) denir. Buna *düz gölge* (zıll-i müstevî) veya *yayılmış gölge* (zıll-i mebsût) da derler. Bu da, ufuk yüzeyi üzerine dikey olarak dikilen çubuğun görünen gölgesidir. Mesela, düz bir yerde yere dikilen çubuğun gölgesi gibi.

“Karanlıkları yarıp sabahları ortaya çıkaran”[524] *ve cisimlerin benzerleri olan gölgeleri yaratan Allah teâlâyı tesbih ederiz; O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir.”*[525]

Üçüncü Madde

Gece ve gündüzün varsayılan sınırlarını ve saatlerinin miktarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri ve matematikçilere göre gündüzü ve gecesiyle birlikte bir gün, nurlu güneşin meridyen (gün yarısı) dairesinden ayrılıp -kâinâtta sürüp giden- küllî hareket ile yine oraya dönüp geldiği zamandır. Halka göre gece ve gündüz (den oluşan bir gün), güneşin battığı noktadan tekrar aynı noktaya gelinceye kadar geçen zaman dilimidir.

Bir gün ve bir gecenin başlangıcını, nurlu güneşin burçlar kuşağının (mıntıkatü'l-burûc) herhangi bir noktasından ayrılmasından itibaren kabul etmek mümkündür. Lâkin gök bilimciler **[70/a]** bunu, meridyen (gün yarısı) dairesinden başlatmayı tercih etmişlerdir. Çünkü burçlar feleğinden birer yay olan farkları, ufuktan doğma ve batma hasebiyle duraklar da (mesâk) çok olmaktadır. Ancak gün yarısı dairesi hasebiyle burçlar feleğinin açı farkı her enlemde birbirine eşit olur. Çünkü gün yarısı dairesi bütün bölgelerde ekvator ufuklarının birisi (demek) olduğu için, onun ufku yerine geçer.

Bir gün ve bir gecenin zamanı, birinci hareketin (hareket-i küllî) bir devresi üzerine nurlu güneşin, o zaman zarfında burçlar feleğinden batıya yönelik hareketiyle seyrettiği doğuş yerleri kadar fazla olur. Gündüzün zamanı matematik bilginlerine göre, güneşin doğmasından batıncaya kadar geçen zamandır.

Din âlimlerine göre gündüzün zamanı; -bundan önceki maddede bahsi geçen- *ikinci fecrin* doğuşundan güneşin batmasına kadar geçen zamandır. Bu durumda, -yukarıda bahsi geçen- görüş sahiplerinin her ikisine göre, gecenin vakti gizli değildir. (Yapılan gündüz tariflerinden arta kalan zaman dilimidir.) Bununla birlikte matematik bilginleri, kendi esas aldıkları görüşe göre tarif ettikleri gece ve gündüzün her birini, eşit saatler (sâ'at-ı mu'tedile) ve eşit olmayan saatler (sâ'at-ı zamânîye) diye ikiye taksim etmişlerdir. Eşit saatlerin miktarları başlangıçta eşit olduğundan, bunlara eşit saatler de derler. Bu eşit saatlerin her biri, (kâinâttaki) küllî hareketin on beş derece devretmesinin miktarı kadardır.

Eşit olmayan (sâ'at-ı zamânîye) saatlerin miktarlarına gelince; bunlar gündüzlerin ve gecelerin saatlerinin değişmesiyle değişken olduklarından, bunlara değişken saatler (sâ'at-ı muavvece) de derler. Ancak bu eşit olmayan saatler daima, (bir günü oluşturan) gündüz ve gecenin on iki kısmından biri olurlar. Çünkü eğer, gündüz geceden uzun olursa gündüzün saatleri de gecenin saatlerinden uzun olur. Eğer gündüz geceden kısa olursa, onun saatleri de geceninkinden kısa olur. Bu açıklamalardan şunu anlıyoruz ki gündüzün uzaması ve kısalmasıyla eşit saatler (sâ'at-ı mu'tedile) değişir. Fakat bunların zamanları ve kısımları değişmez. Çünkü daima on beş derecedir. Ancak gündüzün uzaması ve kısalmasıyla eşit olmayan (zamânî) saatlerin zamanları değişir, sayıları değişmez. Çünkü bunların sayısı daima on ikidir.

Matematik bilginleri; yıldızların hükümlerine dair olan işlerde eşit olmayan (sâ'at-ı zamânî) saate itibar etmişler, diğer işler için ise eşit saatlere (sâ'at-ı mu'tedile) itibar etmişlerdir. Eşit saatlerle değişken saatlerin (sâ'at-ı muavvece) sayıları ve bölümleri, gece ile gündüzün eşitlendiği zamanlarda birbirine eşit olur.

"Geceleri, gündüzleri, saatleri ve zamanı döndüren Allah'ı tesbih ederiz. O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."[526]

Dördüncü Madde

Hakîki güneş senesini, burçlara ve yıldızlara göre ayların durumlarını ve Rûmî ayların isimlerini bildirir.[527]

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri ve müneccimler ittifakla şöyle demişlerdir: Hakîki güneş senesinin müddeti, burçlar feleğinin varsayılan bir noktasından güneş kursu kendine mahsus batıya yönelik hareketiyle yerinden ayrılıp tâ yine ayrıldığı noktaya gelinceye kadar geçen zamandır. Ancak müneccimler güneş senesinin başlangıcını, âlemi aydınlatan bu kandilin Koç burcunun çıkış düğümü noktasına girmesinden itibaren başlatmışlardır. Ve on iki burçtan her birine girişini ayların başlangıcı, her burcu geçme zamanını bir ay saymışlardır.

Güneş yılının günlerinin sayısı, üç yüz atmış beş gün ve çeyrek gündür (altı saat). Buradaki günden maksat, gecesiyle berâber bir gündüzdür. Söz konusu ayların, müneccimlerin hesabına göre günlerinin sayısı, *ebced hesabı*na göre aşağıdaki beytin harflerine göredir.

Beyt
Lâ vu lâ lub, lâ vu lâ lâ şeş meh-est
Lell-i kett u kett şuhûr-ı kûteh-est

Beyt(in tercümesi)
Altı ay, yüz seksen yedi gündür. Kısa aylar ise yüz yetmiş sekiz gündür[528]

Gerçi, hakîki güneş senesinin burçlar hesâbıyla ayları budur. Ancak **İskender bin Feylosof-i Rûmî** hakîki güneş senesinin aylarının başlangıçlarını, müneccimlerin var sayıp başlattıkları burçların evvelinden onar gün öne alıp güneş senesinin başlangıcını güneşin Koç burcunun çıkış düğümü noktasına girmesinden on gün önce başlatmıştır. Her aya bir isim tahsis edip bunları Rûmî aylar diye tanıtmıştır. Bir seneyi dört mevsime

taksim etmiş ve her mevsim için üçer ay tayin ederek, bu işi böylece sonuçlandırmıştır. Buna göre İlkbahar mevsiminin ayları; Mart (Azâr) Nisan ve **[70/b]** Mayıs'tır (Ayâr). Yaz mevsiminin ayları; Haziran, Temmuz ve Ağustos'tur (Âb). Sonbahar mevsiminin ayları; Eylül, Teşrin-i Evvel (Ekim) ve Teşrin-i Sânî'dir (Kasım.) Kış mevsiminin ayları; Kânûn-ı Evvel (Aralık), Kânûn-ı Sânî (Ocak) ve Şubat'tır. Hâlen bizim memleketimizde takvimlerde bu aylar yazılmakta, Rûmî aylarla güneş takvimi esas alınmaktadır. Günlerinin sayısı ise, aşağıdaki beyitte (ebced hesabıyla) bilinmektedir.

Beyt
Lâ vu key lâ der-bahâr u key vu lâ lâ fasl-ı yây
Key vu lâ key der-harîf u lâ vu lâ key der-şitâ

Beyt(in tercümesi)
Bahar mevsimi ayları otuz bir, otuz ve otuz bir; yaz mevsimi ayları ise otuz, otuz bir ve otuz bir gündür
Sonbahar mevsiminin ayları otuz, otuz bir ve otuz; kış mevsimi ayları ise otuz bir, otuz bir ve otuz gündür.

"(Allah'ım!) Seni tesbih ederiz; bütün noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Sen ki (ol emriyle bütün) varlıkları yaratansın. Asırları, zamanı, yılları, ayları, saatleri ve ölçüleri (evirip çevirerek halden hale) döndürensin. Galaksileri, gezegenleri, yıldızları ve uyduları yörüngelerinde (tesbih taneleri misali) çevirensin. Senin şânın yücedir."[529]

Beşinci Madde

Kamerî seneyi ve (ayın yörüngesinde dönmesine göre başlangıç ve bitişleri tespit edilen) şer'î kamerî ayları, Arabî ayların isimlerini, Arabî ve Rûmî ayların ilk günlerini (gurre) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve matematik bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Kamerî sene, on iki kamerî aydan ibarettir. Her kamerî ay, ayın güneşe göre kabul edilen konumundan, -kendi batıya yönelik hareketiyle- ayrıldığı andan itibaren başlayıp yine önceki konumuna gelinceye kadar geçen zaman dilimidir.

Ayın güneşten varsayılan konumlarının ortaya çıkması hali *hilâl*dir ve dînî işlerde belirleyici olan, hilâlin görünmesidir. Araplara göre ayın başlangıcı (gurre-i şehr), hilâlin görünmesidir. Ancak hilâlin görünmesi, bölgelere göre

farklılık arz eder. Onun içindir ki matematik bilginleri kamerî ayın başlangıcını, güneş ile ayın kavuşmasından (ictimâ‘) ve muhâkından kabul etmişlerdir. Ve bir kamerî ayın süresi, iki kavuşma (ictimâ‘) arasıdır, günlerinin sayısı yirmi dokuz buçuk gündür.

Kamerî senenin tamamı üç yüz elli dört gündür. Buna bir günün beşte biri ve altıda biri kadar ilâve edilir. Bu durumda kamerî sene, Güneş senesinden on gün ve yirmi buçuk saat noksandır. Kamerî yılın başlangıcı Muharrem'dir. Kamerî sene, rûmî güneş senesinden yukarıda sözü edilen miktar kadar eksik olduğundan, bir yılda yaklaşık on bir gün kadar (başlangıç tarihi itibariyle önce gelir.

Mesela bir yılda Mart ile Muharrem aylarının başlangıcı aynı güne denk gelse, hicrî tarihin 1154 senesinde olduğu gibi *Nevrûz Bayramı* ile *Aşura günü* aynı güne denk gelse hiç şüphesiz ertesi yıl Muharrem'in hilâli, Mart'ın başlangıcından on bir gün önce görünür.

Bu şekilde kamerî aylar her sene on bir gün önce başlamasıyla, otuz üç yılda bir devresini tamamlar ve yine Muharrem'in başlangıcı, Mart'ın başlangıcına denk gelir. Ancak bir kamerî sene, söz konusu güneş seneleri içinde kaybolur.

Çünkü otuz üçüncü Mart, ancak otuz dördüncü Muharrem'le denk gelir. Söz konusu kamerî aylar, yukarıda anlatıldığı üzere dört mevsimi sırasıyla devredip bir karar üzere bir mevsimde durmazlar. Bu sebepledir ki kamerî aylar herhangi bir mevsime mensup olmazlar.

Şu halde, Kamerî senede her iki ay bir çift sayılır ve bunlardan birinin yirmi dokuz, diğerinin otuz çektiği kabul edilip sene başlangıcı da (yukarıda izah edildiği üzere) Muharrem'den başlatılır.

Kamerî takvime esas olan Arabî ayların adlarına gelince; İlk ay sayılan Muharrem bir muhterem aydır ki onuncu günü *Aşura Bayramı*'dır. Onun arkadaşı hayırlı Safer ayı (Saferü'l-Hayr) diye bilinir. Bundan sonra Rabîu'l-Evvel gelir. O ne muazzam bir aydır ki on ikinci gecesi, Habib-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'in doğduğu gecedir. Onu takip eden hürmetli ay, Rabîu'l-Ahir'dir. Bundan sonra gelen Cemâziye'l-Evvel güzel bir aydır ki adaşı Cemâziye'l-Âhir'dir.

Bundan sonra gelen Sağır Receb (Receb-i asam ve bir söyleyişe göre Recebü'l-Ferd), talep edilen bir aydır. Çünkü onun ilk Cuma gecesi [Bu günkü telakkîye göre Perşembe günü akşamı] Reğâib Kandili'dir. Receb'in yakını hayır hasenât ayı Şaban'dır ki onun on beşinci gecesi *Berat*

Kandili'dir. Bundan sonra gelen Ramazan-ı Şerif öyle mübarek bir aydır ki yirmi yedisi *Kadir Gecesi*'dir.

Ramazan'ın takipçisi, mutluluk ayı Şevval'dir ki onun ilk günü *Ramazan Bayramı*'dır. Bundan sonra Zi'l-Ka'de gelir ve onun arkadaşı Zi'l-Hicce'dir. Bunun da onuncu günü *Hacılar* (Kurban) *Bayramı*'dır. Zi'l-Hicce, aynı zamanda, senenin son ayıdır. **[71/a]** Burada**,** Arabî ve Rûmî ayların ilk günlerinin nasıl bulunacağını ikişer beytle anlatan şiirimiz *"Ğurrenâme"*nin bölüm sonu olması münasip görülmüştür. Bu hevâlardan hevesimiz yorulmuştur.

Nazm

1-Hakk'a hamd ü Habîbine selâm it
Her ayda rûz-ı şeb sâ'at be sâ'at
2-Çün dört beyt iki gurre mücmelidir
Hurûfun şehr-i hâkim bilmelidir
3-Şuhûr-ı hâkimin cem' itmelisin
İki hafta ânınla gitmelisin
4-O mecmû'ı ne günde kim bulursun
O şehrin gurresin ol gün bulursun
5-Kaçında şehr-i rûmın gurredir bil
Burûc eyyâmına andan nazar kıl
6-Bul anda rûmîden hem şehr-i şer'î
Burûcı aslî bil, her şehr-i fer'î
7-Mukaddem beyt on iki kelimedir tâm
Hurûfudur şuhûr-ı şer'a erkâm
8-İkinci beyti sekiz kelimedir al
Hurûfun şehr-i şer'a hâkim-i sâl
9-Üçüncü beyttir tertîb-i manzûm
Şuhûr-ı rûmîdir ânınla ma'lûm
10-On iki kelimedir beyt on iki ay
Evâ'il-i hurûfi şehr erkâmıdır sây
11-Şuhûr-ı rûma âzâr birle bed' it
Muharrem'den şuhûr-ı şer'î say git
12-Şuhûr-ı rûma tâbi' beyt-i rabi'
Ve yekşenbe hurûfun oldu câmi'
13-Çü yirmi sekiz hurûf oldı her yıl
Şuhûr-ı rûma hâkimdir biri bil

14-Ehec zed-bûd o sekiz harf olur kim
Şuhûr-ı şer‘a her yıl biri hâkim
15-Çü hicret-i sâlî bin yüz altmış ve beş
Bu şehrin hâkimi vardır rakam şeş
16-Bu sâl içre çün âzâr gurre buldı
Eced cîmîde rûma hâkim oldı
17-Çün altmış altı olur sâl-i hicret
İki hâkim iki dâl olur elbet
18-Bu tertîb üzre hâkimler gider kim
Ehec zed bûdek olmuş devr-i dâ’im
19-Ve lâkin hâkim-i rûm ahrafı çün
Bu sâl-i hicrî ile devr itdigıyçün
20-Bu sâlin eşhurı eyler tahavvül
Otuz üç yılda bir yıldır tedâhül
21-Mutâbık gelse Âzer’le Muharrem
Bu hicret sâlini, bir tarh it ol dem
22-Çün gurre-nâmeler nazm itdi Hakkı
Şuhûr-ı dehr ile bil, sun‘-ı Hakk’ı

Günümüz Türkçesiyle

1-Hakk’a hamd ve Habibi’ne selâm et. Her ay, her gece, her gündüz; saat saat.

2-Dört beyitte Hicrî ve Rûmî’nin *gurre*si[530] özetlendi. *Ebced*le harflerin, aylara hâkimiyeti belirlendi.

3-Önce bulunduğun ayın harflerini topla. Bundan sonra öylece, tam iki hafta bekle.

4-İyi bak topladığına, hangi günde bulduysan; ayın başlangıcı o gündür, bilmelisin.

5-Rûmî’nin kaçında *gurre*dir, bunu bil. Sonra burç günlerini bundan çıkar, öyle bul.

6-Rûmî aylardan bul ki Hicrî ayın kaçıdır; sen burçları esas al, aylar işin ayrıntısıdır.

7-Aşağıdakilerin ilk beyti on iki kelimedir tam; kamerî ayların sayıları, bunun harf sayısıdır tamam.

Birinci Beyt

Zihî bâkî cihan, her şey var ânda

Bu dünyâyı hele, zeyn itme canda

Günümüz Türkçesiyle

Nasıl bâkî olabilir, her şey var ama bu cihanda. Sakın hâ! Aldanıp süsleme bu dünyayı canda.

8-İkinci beyt ki sekiz kelimedir; öylece say. Bunun ilk harflerini kamerî aylara hâkim say.

İkinci Beyt

Olursa da hemân cismin ziyanda
Dü kânı bulagör, virân dükânda

Günümüz Türkçesiyle

Zararda olsa da cismin, olsa da ziyanda; gönlü ve canı buluver, vîrân dükkânda.

9-Üçüncü beyt, düzenlenmiş bir manzumedir. Rûmî aylar onunla bellidir, onunla bilinir.

Üçüncü Beyt

Hep eşyâ kim cihanda var O'na dâl
Zihî bâkî, heme zâil cev ü kal

Günümüz Türkçesiyle

Cihandaki her şey O'nun varlığına delil; yalnızca O bâkîdir, O'ndan gayrısı yok olup gidicidir.

10-On iki kelimedir dördüncü beyt, on iki ay; beytin ilk harflerini ayların sayılarına say.

Dördüncü Beyt

Bil ebced vez ebed hevvez beced hez
Ebec hevvez eced hev hâkim-i sâl

Günümüz Türkçesiyle

Cümâdelâhire, Safer, Rebî'ülevvel, Şaban; Cumâdelûlâ, Muharrem.

11-Rûmî aylara Mart ile başla ve öyle git. Hicrî ayları Muharrem'den sayıp devam et.

12-Dördüncü beyti bil ki Rûmî aylara tabidir. O, Yekşenbe (Pazar) günü harflerinin toplamı kadardır.

13-Yirmi sekiz harfin her biri oldur ki şunu bil; Rûmî aylardan birine hâkimdir her biri, öyle bil.

14-“Ehec, zed, bûd”[531] daki sekiz harf odur ki; hicrî aylara her yıl, bunlardan biri hakim olur.

15-Bin yüz atmış beştir şimdi, Hicrî sene. Bu ayın hâkimi ise altıdır, bilsene.

16-Bu yıl içinde bil ki Mart ayı *gurre* buldu. “Eced” deki “cim” harfi, Rûmî aya hakim oldu.

17-Bin yüz atmış altı olunca hicrî sene; İkisinin de hâkimi iki “dal” olur bilsene.

18-Bu tertip üzere değişen harfler, sırayla hâkimdir. “Ehec, zed, bûd” ile olmakta bu devr-i daim.

19-Ancak bu Rûmî ayların harfleri ki çünkü. Bu Hicrî yıl ile daima devr ettiği için.

20-Bu yılın ayları değişir durur. Otuz üç yılda bir yıl geçiş olur.

21-Bir yılda Mart’la Muharrem denk gelse; O zaman Hicrî yılı “bir” diye saymak gerekir.

22-İyi bil! bu “Gurrenâme”yi nazmetti Hakkı. Ayların değişiminde gör sanatı, seyreyle Hakkı!

---

[523]. *“Fesübhâne’s-sâni‘i’l-hakîm celle celâlühû ve amme nevâluhû ve lâ ilâhe ve gayruhû.”*

[524]. Bkz. el-En’âm 6/96.

[525]. *“Fe sübhâne fâliki’l-isbâhi ve Hâlıkı zılâli’l-eşbâhi.”*

[526]. *“Sübhâne mukallibi’l-leyli ve’n-nehâri ve’s-sâ‘âti ve’l ezmân.”*

[527]. Bu konuyla ilgili olarak eski kültürden daha fazla bilgi almak için bkz. *Kitâbü’l-ezmeniti ve’l-emkine* Ebû Ali el-Merzûkî (453) Dâru’l-kitâbi’l-İslâmî, Kâhire; İbn Âsım, *Kitâbu’l-Envâ’ ve’l-Ezmine ve Ma’rifet A’yâni’l-Kevâkib*, Haz: Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları Ankara 1997.

[528]. Bunların rakamlarla açıklaması: 31+31+32+31+31+31 (187); 60+29+29+60 (178)

[529]. *“Subhâneke mükevveni’l-ekvâni ve mukallibi’d-duhûri ve’l-ezmâni ve mükevviri’s-sînîne ve’ş-şuhûri ve’s-sâ‘âti ve’l-avâni ve müdevviri’l-eflâkı*

ve'n-nücûmi ve'l-erkâni celle şânuhû."

[530]. Gurre: Ayın ilk günü, başlangıcı demektir.

[531]. Söz konusu sekiz harf şunlardır: " Elif, he, cim, ze, dal, be, vav, dal".

Hakîki güneş senesini, burçlara ve yıldızlara göre ayların durumlarını ve Rûmî ayların isimlerini bildirir.

"Yaratıcı, yarattıklarında hikmet, izzet ve celâl sahibi ve kendinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah teâlâyı tesbih ederiz. O'nun şânı yücedir; her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."

"Karanlıkları yarıp sabahları ortaya çıkaran" *ve cisimlerin benzerleri olan gölgeleri yaratan Allah teâlâyı tesbih ederiz; O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."*

"(Allah'ım!) Seni tesbih ederiz; bütün noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Sen ki (ol emriyle bütün) varlıkları yaratansın. Asırları, zamanı, yılları, ayları, saatleri ve ölçüleri (evirip çevirerek halden hale) döndürensin. Galaksileri, gezegenleri, yıldızları ve uyduları yörüngelerinde (tesbih taneleri misali) çevirensin. Senin şânın yücedir."

. Bunların rakamlarla açıklaması: 31+31+32+31+31+31 (187); 60+29+29+60 (178)

. Bu konuyla ilgili olarak eski kültürden daha fazla bilgi almak için bkz. *Kitâbü'l-ezmeniti ve'l-emkine* Ebû Ali el-Merzûkî (453) Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kâhire; İbn Âsım, *Kitâbu'l-Envâ' ve'l-Ezmine ve Ma'rifet A'yâni'l-Kevâkib*, Haz: Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları Ankara 1997.

. *"Sübhâne mukallibi'l-leyli ve'n-nehâri ve's-sâ'âti ve'l ezmân."*

. *"Fe sübhâne fâliki'l-isbâhi ve Hâlıkı zılâli'l-eşbâhi."*

. Söz konusu sekiz harf şunlardır: " Elif, he, cim, ze, dal, be, vav, dal".

. Gurre: Ayın ilk günü, başlangıcı demektir.

. *"Subhâneke mükevveni'l-ekvâni ve mukallibi'd-duhûri ve'l-ezmâni ve mükevviri's-sînîne ve'ş-şuhûri ve's-sâ'âti ve'l-avâni ve müdevviri'l-eflâkı ve'n-nücûmi ve'l-erkâni celle şânuhû."*

. Bkz. el-En'âm 6/96.

. *"Fesübhâne's-sâni'i'l-hakîm celle celâlühû ve amme nevâluhû ve lâ ilâhe ve gayruhû."*

"Geceleri, gündüzleri, saatleri ve zamanı döndüren Allah'ı tesbih ederiz. O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."

14-“Ehec, zed, bûd” daki sekiz harf odur ki; hicrî aylara her yıl, bunlardan biri hakim olur.

Altı ay, yüz seksen yedi gündür. Kısa aylar ise yüz yetmiş sekiz gündür

“Karanlıkları yarıp sabahları ortaya çıkaran” *ve cisimlerin benzerleri olan gölgeleri yaratan Allah teâlâyı tesbih ederiz; O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir.”*

2-Dört beyitte Hicrî ve Rûmî’nin *gurre*si özetlendi. *Ebced*le harflerin, aylara hâkimiyeti belirlendi.

Beyt-i evvel

Ni	Zihi	Ş	Dâdi	Ra	Cihân	R	Herşey	Ca	Var	C	Anda	B	Ou	Ş	Dünyâyı	N	Hale	L	Zeyn	Za	Ferre	Z	Candı
	7		2		3		5	6			1		2		4		5		7		1		3

Beyt-i Sânî

Olursa da hemân cümle âyîneci

Dükkânı bulagör viran dükânda

Isyâm-ı Hutta

8 Pençşenbe	9 Düşenbe	10 Seşenbe	11 Çehârşenbe	12 Penceşenbe	13 Cuma	14 Şenbe
1	2	3	4	5	6	7

Beyt-i Sâlis

Heb 5	Eyâkim 1	Cihândâr 3	Var 6	Ana 1	Dâl 4	Zihî 7	Sâbî 2	Hemşe 5	Zîrî 7	Cevr 8	Vecîd 6

Beyt-i Râbi'

Bel	Ebcad	Vav	Ebed	Huvvaz	Beaed	Hez	Ebec	Huvvaz	Ecad	Huvv	Hikâyet-i Sâbi
	4921	76	421	766	482	75	321	766	451	66	

[71/b]

	31	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	Cedvel-L Sal Şəhər	
Şənbə	K. Sənf	K. Evvəl	T. Sənf	T. Evvəl	Eylül	Ağustos	Temmuz	Həzran	Mayıs	Nisən	Mart		
4	5	10	6	7	10	11	12	13	14	15	17	1	Sal
21	2	26	27	28	29	30	1 fil 31	2	3	4	6	2	Sal
12	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	25	3	Sal
1	2	4	5	6	7	8	9	10	11	12	14	4	Sal
20	22	23	24	25	26	27	28	29	30	1 fil 31	2	5	Sal
9	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	23	6	Sal
28	30	1 fil 30	2	3	4	5	6	7	8	9	11	7	Sal
17	19	20	21	22	23	24	25	25	27	28	30	8	Sal
6	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	19	9	Sal
25	27	28	29	30	1 fil 30	2	3	4	5	6	8	10	Sal
14	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	27	11	Sal
3	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	16	12	Sal
22	24	25	26	27	28	29	30	1 fil 30	2	3	5	13	Sal
11	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	24	14	Sal
Bazar	1 fil 30	2	3	4	5	6	7	8	9	10	13	15	Sal
18	2	21	22	23	24	20	26	27	28	29	1 fil 31	16	Sal
7	9	10	11	12	13	14	15	15	17	18	20	17	Sal
26	28	29	30	1 fil 31	2	[3]	4	5	6	7	9	18	Sal
15	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	28	19	Sal

[72/a]

[72/a]

Sâ'at-i şimâliye li-arz-ı mâ	30 Hamel 1						31 mart 11						Aded-i eyyâm-ı Rûmiyye me'al-burûc
	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr-ı evvel		Işâ		İmsâk		
	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	
1	12	0	12	0	6	0	9	26	1	32	10	13	31
2	12	3	11	58	5	58	9	25	1	32	10	10	30
3	12	7	11	55	5	56	9	24	1	32	10	7	29
4	12	11	11	53	5	54	9	23	1	32	10	4	28
5	12	13	11	50	5	52	9	23	1	32	10	1	27
6	12	10	11	48	5	50	9	21	1	33	9	58	26
7	12	18	11	45	5	49	9	20	1	33	9	55	25
8	12	20	11	42	5	47	9	20	1	34	9	53	24
9	12	23	11	40	5	45	9	19	1	34	9	50	23
10	12	27	11	38	5	43	9	18	1	34	9	47	22
11	Eylül		11	35	5	42	9	18	1	34	9	43	21
12	12	29	11	32	5	41	9	17	1	34	9	40	20
13	12	32	11	30	5	40	9	17	1	34	9	38	19
14	12	35	11	27	5	38	9	16	1	34	9	35	18
15	12	38	11	23	5	377	9	16	1	34	9	32	17
16	12	40	11	20	5	36	9	15	1	35	9	30	16
17	12	44	11	17	5	34	9	15	1	35	9	27	15
18	12	48	11	14	5	32	9	14	1	35	9	22	14
19	12	50	11	11	5	31	9	14	1	35	9	20	13
20	12	54	11	10	5	30	9	13	1	35	9	17	12
21	12	54	11	7	5	29	9	13	1	35	9	13	11
22	Nisan		11	9	5	28	9	13	1	35	9	11	10
23	12	53	11	5	5	28	9	12	1	35	9	7	9
24	12	0	11	1	5	27	9	11	1	36	9	6	8
25	12	3	10	57	5	26	9	11	1	36	9	2	7
26	12	4	10	52	5	25	9	10	1	36	9	0	6
27	12	8	10	47	5	24	9	10	1	36	8	57	5
28	12	10	10	42	5	23	9	9	1	36	8	54	4
29	12	12	10	37	5	22	9	9	1	37	8	50	3
30	12	17	10	35	5	21	9	8	1	37	8	47	2
31	12	21	10	34	5	20	9	7	1	37	8	44	1
İbtidâ-yı Sünbüle	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		İbtidâ-yı Seretân
	31 Sünbüle 1						31 Ağustos 1,2						

Sıfırın dönüş hızı	31 Temmuz Cuma						30 Nisan Pazar						Ağırlık merkezinin Başlangıçtaki konumu
	Nemli		Loş		Zulа		Ayı		Kedi		Insan		
	Sıfır	Dakika	Sıfır	Dakika	Sıfır	Dakika	Sıfır	Dakika	Sıfır	Dakika	Sıfır	Dakika	
1	14	25	10	26	5	18	9	5	1	39	8	42	31
2	13	27	10	23	5	17	9	4	1	39	8	40	30
3	13	30	10	20	5	16	9	3	1	39	8	37	29
4	13	32	10	22	5	15	9	2	1	39	8	35	28
5	13	34	10	24	5	14	9	1	1	40	8	32	27
6	13	37	10	21	5	13	9	0	1	40	8	30	25
7	14	40	10	18	5	12	8	59	1	40	8	27	25
8	13	43	10	15	5	11	8	58	1	41	8	24	24
9	13	47	10	12	5	10	8	57	1	41	8	21	23
10	13	49	10	11	5	9	8	56	1	41	8	18	22
11	Ay		10	9	5	8	8	55	1	41	8	15	21
12	13	51	10	7	5	7	8	54	1	42	8	13	20
13	13	52	10	5	5	6	8	52	1	42	8	9	19
14	13	55	10	3	5	5	8	52	1	42	8	6	18
15	13	58	10	1	5	4	8	52	1	42	8	4	17
16	13	0	9	58	5	3	8	51	1	42	8	1	16
17	14	2	9	55	5	2	8	50	1	42	7	57	15
18	14	5	9	56	5	1	8	50	1	43	7	54	14
19	14	8	9	50	4	59	8	49	1	43	7	51	13
20	14	10	9	47	4	58	8	48	1	43	7	48	12
21	14	12	9	44	4	57	8	47	1	43	7	45	11
22	May		9	41	4	56	8	47	1	43	7	42	10
23	14	14	9	38	4	55	8	46	1	44	7	39	9
24	14	16	9	35	4	54	8	46	1	44	7	35	8
25	14	18	9	33	4	53	8	45	1	44	7	32	7
26	14	20	9	31	4	52	8	45	1	44	7	30	6
27	14	22	9	29	4	51	8	44	1	44	7	27	5
28	14	24	9	26	4	50	8	44	1	45	7	24	4
29	14	26	9	23	4	49	8	43	1	45	7	22	3
30	14	28	9	21	4	48	8	42	1	45	7	20	2
31	14	30	9	18	4	47	8	42	1	45	7	18	1
Ağırlık merkezinin Sonraki	Nemli		Loş		Zulа		Ayı		Kedi		Insan		Ağırlık merkezinin Sonraki
	31 Ekim Çarşamba						31 Temmuz Cuma						

Sâ'at-i şimâliye Irâre-i mâ	31 Cevzâ 1						31 Mayıs 11						Adedî eyyâm-ı Rûmiyye me'âl-burûc
	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		
	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	
1	14	31	9	29	4	45	8	42	1	54	7	15	31
2	14	33	9	27	4	44	8	41	1	54	7	14	30
3	14	35	9	25	4	43	8	41	1	55	7	12	29
4	14	37	9	23	4	42	8	41	1	55	7	10	28
5	14	39	9	21	4	41	8	40	1	56	7	8	27
6	14	41	9	20	4	40	8	40	1	56	7	6	26
7	14	42	9	19	4	39	8	40	1	57	7	4	25
8	14	43	9	18	4	38	8	39	1	57	7	2	24
9	14	44	9	17	4	38	8	39	1	58	7	0	23
10	14	45	9	16	4	38	8	39	1	58	6	58	22
11	Temmuz		9	15	4	37	8	38	1	59	6	56	21
12	14	46	9	14	4	37	8	38	1	59	6	55	20
13	14	47	9	13	4	36	8	38	2	0	6	53	19
14	14	48	9	12	4	36	8	37	2	0	6	51	18
15	14	49	9	11	4	36	8	37	2	1	6	50	17
16	14	50	9	10	4	35	8	37	2	1	6	49	16
17	14	51	9	9	4	35	8	36	2	2	6	48	15
18	14	52	9	8	4	35	8	36	2	2	6	47	14
19	14	53	9	8	4	35	8	36	2	3	6	46	13
20	14	54	9	7	4	34	8	35	2	3	6	45	12
21	14	55	9	7	4	34	8	35	2	3	6	44	11
22	Haziran		9	6	4	34	8	35	2	3	6	43	10
23	14	55	9	6	4	34	8	34	2	3	6	42	9
24	14	56	9	6	4	33	8	34	2	4	6	41	8
25	14	56	9	5	4	33	8	34	2	4	6	40	7
26	14	57	9	5	4	32	8	33	2	4	6	39	6
27	14	57	9	5	4	32	8	33	2	4	6	39	5
28	14	58	9	4	4	32	8	33	2	4	6	38	4
29	14	58	9	4	4	32	8	33	2	4	6	38	3
30	14	58	9	3	4	32	8	32	2	4	6	37	2
31	14	59	9	2	4	31	8	31	2	4	6	37	1
İbtidâ-yı Sunûbîle	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		İbtidâ-yı Seretân
	31 Seretân 1						30 Haziran 12						

[72/b]

Sâ'at-i cenûbiye	30 Mîzân 1						30 Eylûl 11						Adedî eyyâm-ı Rûmiyye mecâ'-burûc
	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		
	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	
1	12	0	12	0	6	0	9	27	1	32	10	19	31
2	11	58	12	3	6	3	9	28	1	32	10	22	30
3	11	55	12	7	6	4	9	29	1	32	10	25	29
4	11	51	12	10	6	6	9	30	1	32	10	28	28
5	11	48	12	13	6	8	9	31	1	31	10	32	27
6	11	44	12	16	6	10	9	32	1	31	10	36	26
7	11	41	12	19	6	12	9	32	1	31	10	39	25
8	11	38	12	21	6	14	9	32	1	31	10	41	24
9	11	34	12	26	6	16	9	32	1	31	10	43	23
10	Mart		12	39	6	18	1	33	10	31	10	46	22
11	11	30	12	31	6	30	9	33	1	31	10	48	21
12	11	27	12	32	6	22	9	34	1	31	10	50	20
13	11	22	12	37	6	24	9	34	1	31	10	53	19
14	11	20	12	40	6	26	9	34	1	31	10	56	18
15	11	17	12	44	6	27	9	35	1	31	10	59	17
16	11	15	12	49	6	27	9	35	1	31	11	2	16
17	11	13	12	52	6	28	9	35	1	31	11	5	15
18	11	10	12	57	6	29	9	36	1	31	11	7	14
19	11	7	12	0	6	30	9	36	1	31	11	10	13
20	T. Evvel		13	3	6	31	9	36	1	30	11	13	12
21	11	3	13	5	6	31	9	37	1	30	11	16	11
22	11	0	13	8	6	32	9	37	1	30	11	18	10
23	10	57	13	10	6	32	9	37	1	30	11	20	9
24	10	53	13	12	6	33	9	38	1	30	11	25	8
25	10	50	13	15	6	34	9	38	1	30	11	28	7
26	10	48	13	19	6	35	9	39	1	30	11	30	6
27	10	47	13	20	6	36	9	39	1	30	11	32	5
28	10	44	13	22	6	38	9	40	1	30	11	35	4
29	10	41	13	23	6	40	9	41	1	30	11	37	3
30	10	40	13	24	6	41	9	42	1	30	11	39	2
İbtidâ-yı Hût	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr-ı		Işâ		İmsâk		İbtidâ-yı Seretân
	30 Hût 1						28 Şubat 9						

Sâ'ât-ı şimâliye li-arz-ı mâ	30 Akrep 1						30 Teşrîn-i Evvel 11						Adedi eyyâm-ı Rûmiyye me'al-burûc
	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		
	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	Sâ'at	Dakîka	
1	10	39	13	24	6	41	9	42	1	30	11	40	31
2	10	36	13	27	6	44	9	42	1	30	11	42	30
3	10	33	13	30	6	46	9	42	1	30	11	44	29
4	10	30	13	33	6	48	9	42	1	30	11	47	28
5	10	26	13	35	6	50	9	42	1	31	11	50	27
6	10	23	13	37	6	51	9	42	1	31	11	52	26
7	10	22	13	39	6	52	9	43	1	31	11	55	25
8	Şubat		13	42	6	54	9	43	1	31	11	58	24
9	10	19	13	46	6	55	9	43	1	32	12	0	23
10	10	16	13	49	6	56	9	43	1	32	12	3	22
11	10	12	13	51	6	57	9	43	1	32	12	7	21
12	10	9	13	53	6	58	9	44	1	32	12	10	20
13	10	8	13	54	6	59	9	44	1	32	12	13	19
14	10	6	13	56	7	0	9	44	1	32	12	17	18
15	10	4	13	58	7	1	9	44	1	32	12	20	17
16	10	1	14	0	7	2	9	44	1	33	12	23	16
17	9	57	14	2	7	3	9	44	1	33	12	27	15
18	9	55	14	5	7	4	9	44	1	33	12	30	14
19	9	53	14	8	7	5	9	44	1	33	12	30	13
20	9	51	14	10	7	6	9	44	1	34	12	31	12
21	T. Sânî		14	14	7	7	9	44	1	34	12	32	11
22	9	49	14	17	7	8	9	45	1	34	12	33	10
23	9	46	14	20	7	9	9	45	1	34	12	33	9
24	9	43	14	22	7	10	9	45	1	34	12	34	8
25	9	41	14	23	7	11	9	45	1	35	12	34	7
26	9	40	14	24	7	12	9	45	1	35	12	35	6
27	9	38	14	25	7	12	9	46	1	35	12	35	5
28	9	36	14	26	7	13	9	46	1	35	12	36	4
29	9	34	14	28	7	14	9	46	1	35	12	37	3
30	9	31	14	29	7	15	9	47	1	35	12	38	2
İbtidâ-yı Sünbüle	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		İbtidâ-yı Seretân
	30 Delv 1						31 Kânun-i Sânî 10						

Sâ'at-i şimâliyye li-arz-ı mâ	30 Kavs 1						30 Teşrîn-i Sânî 11						Adedî eyyâm-ı Rûmiyye me'al-burûc
	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		
	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	Sâ'at	Dakika	
1	9	30	14	31	7	16	9	49	1	36	12	41	31
2	9	28	14	32	7	17	9	49	1	36	12	43	30
3	9	26	14	32	7	18	9	49	1	36	12	45	29
4	9	24	14	36	7	19	9	49	1	36	12	47	28
5	9	21	14	37	7	20	9	49	1	36	12	49	27
6	9	19	14	39	7	20	9	49	1	37	12	51	26
7	9	17	14	41	7	21	9	49	1	37	12	53	25
8	9	16	14	42	7	21	9	49	1	37	12	55	24
9	K. Sânî		14	44	7	22	9	49	1	37	12	56	23
10	9	14	14	45	7	22	9	49	1	37	12	57	22
11	9	13	14	46	7	23	9	49	1	37	12	58	21
12	9	12	14	47	7	23	9	49	1	37	12	59	20
13	9	11	14	48	7	24	9	49	1	37	12	59	19
14	9	10	14	49	7	24	9	49	1	37	1	0	18
15	9	9	14	50	7	25	9	49	1	38	1	0	17
16	9	8	14	51	7	25	9	49	1	38	1	1	16
17	9	7	14	52	7	26	9	49	1	38	1	1	15
18	9	6	14	52	7	26	9	49	1	38	1	2	14
19	9	5	14	53	7	27	9	49	1	39	1	2	13
20	9	3	14	53	7	27	9	49	1	39	1	3	12
21	K. Evvel		14	54	7	28	9	48	1	39	1	3	11
22	9	3	14	54	7	28	9	48	1	39	1	4	10
23	9	3	14	55	7	29	9	48	1	39	1	4	9
24	9	3	14	55	7	29	9	48	1	39	1	5	8
25	9	3	14	56	7	30	9	47	1	40	1	5	7
26	9	2	14	56	7	31	9	47	1	40	1	6	6
27	9	2	14	57	7	32	9	47	1	40	1	6	5
28	9	2	14	57	7	32	9	46	1	40	1	6	4
29	9	1	14	58	7	32	9	46	1	41	1	7	3
30	9	1	14	58	7	34	9	45	1	40	1	7	2
İbtidâ-yı Sünbüle	Nehâr		Leyl		Zuhr		Asr		Işâ		İmsâk		İbtidâ-yı Cedy
	30 Cedy 1						31 Kanûn-ı Evvel 11						

BEŞİNCİ FASIL

[73/a] [532]

Su unsurunun aslını (mâhiyet), niceliğini (keyfiyet) ve hallerini, vasıflarının ve isimlerinin değişmesini, denizlerde iken buhara dönüşmesini, bulutlardan kar ve yağmur olup yağmasını, oradan su kaynaklarına ve nehirlere karışmasını ve tekrar deniz suyu olmasını, farklı hareketlerle hareket etmesini, denizlerle birbirine dönüşüm ve başkalaşımını, içinde ve derinliklerinde bulunan kara ve deniz canlılarının sudan çeşitli faydalar sağlamasını, onda olan canlıların meydana gelmesini, su tabakasının kalınlığının ölçüsü sayılan denizlerin derinliğinin muhtelif metotlarla ölçülebilir olmasını, denizlerde gemilerin seyretmesini ve onlar vasıtasıyla yeryüzü halkının istediği yere seyahat ederek dilediğini yapabilmesini, Yeni Dünya (Amerika)'nın keşfedilmesiyle dünyanın etrafında dolaşılıp batı istikãmetine giden gemilerin tekrar doğu semtine geleceğini yedi madde ile açıklar.

Birinci Madde

Su unsurunun esasını (mâhiyet), tabiatını ve merhalelerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Dört ana unsurun üçüncüsü sudur[533] ki basit bir cevherdir; renksiz, şeffaf ve küresel bir cisimdir. Doğal özelliği rutûbetli ve soğuk olmasıdır. Havaya nisbetle yoğundur (kesîf), yoğun cisimlere bitiştiği için diğer üç unsura muhâliftir. Oluş ve bozuluşlarla yeni şekiller bulmaya yeteneklidir. Kendi kaynağından çıktığında, diğer unsurlara karışarak değişime uğrar. Hatta kendi yerinde iken bile diğer unsurlara dönüşür. Kendi tabiatıyla yerinde dururken, nice farklı ve zorunlu sebeplerle hareket eder.

Su küresinin dışbükey (yumru) yüzeyi dalgalarıyla alışkın olup üstünde bulunan hava küresinin hareketli içbükey (çukur) yüzeyine temas etmiştir. İçbükey yüzeyi içinde olan yerkürenin yüzeyine teğet bulunduğundan, (su tabakasının altındaki) dağların ve vâdilerin kıvrım kıvrım olması sebebiyle su kütlesinin oralara temas eden yüzeyi de engebelidir. Su küresinin tabiî yeri, hava küresinin altında ve toprağın üzerinde olup yerküreyi bütün cihetlerden örtüp içine alıp tam yuvarlak olmak suyun tabiatı gereği iken o, yeryüzünü tamamen örtmez ve yerin bazı kısımları açıkta kalır. Bazı

filozoflar –suyun yerkürenin büyük bir kısmını kaplayıp bir kısmını açık bırakmasını- Hakk'ın inâyeti ile açıklayıp kara hayvanlarının ve bunlar içinde özellikle insan türünün yaratılışını ve yeryüzünde havadan teneffüs ile neslini sürdürenlerin yaşamasını Hak teâlânın dilemesine bağlamışlar ve "bunun görünürde bir sebebi bilinmemektedir" demişlerdir.

Filozofların çoğunluğu da teslimiyet gösterip şöyle demişlerdir: Bu sebepler (imkân) âleminde her şeyin bir sebebe bağlı olarak meydana gelmesi ilâhî âdettendir. Öyleyse deniz suyunun yeryüzünün tamamını örtmemesinin gerçek sebebi şudur ki, âlemin kandili güneşin dışmerkezli küresi sebebiyle ve hâlâ yerberi, güney burçlarından Oğlak burcunun başlarında olması sebebiyle, nurlu güneş kendi seyriyle senede bir kere yerberi indikçe, yeryüzünün merkezine gayet yakın olup harareti (yeryüzüne) ziyadesiyle tesir eder.

Çünkü âlemin kandili güneş, söz konusu güney burçlarında, yerberide olduğu müddetçe yeryüzüne gayet yakın olur. Kuzey burçlarında (yeröte) noktasında bulundukça yerden uzak gitmiş olur. İşte bu minval üzere seyrine devam ederken, yerberisine geldikçe hararetin şiddetiyle bu su unsurunu ısıtıp hareketlendirir. Yeryüzünün o bölgesine doğru çekmiş olur. Çünkü az miktarda bir su, bir büyük kazanın bir kenarında kaynasa, elbette o su, kazanın diğer tarafından kaynayan tarafa varıp diğer kısımlarını boşaltarak açıkta bırakmış olur. Aynen bunun gibi, deniz suyu güney bölgesinde güneşin hararetinin şiddetinden harekete geçip depreşir. Deniz suları sâir kutuplardan o bölgeye doğru çekilir ve böylece yerin kuzey bölgesinde açık yerler kalır, demişlerdir. Halbuki uzman araştırmacılara göre, sıcaklık ve soğukluğun sebebi sadece güneşin yakınlığı ve uzaklığı **[73/b]** değildir. Aksine güneş ışınlarının dik açılarla gelmesi sıcaklığa, kırılarak gelmesi ise soğukluğa sebeptir.

Nitekim (bunun gerçekte böyle olduğu) yukarıda açıklanmıştı. Çünkü karşılıklı meydana gelen yakıcı akımlarla (akıntı) sabit olduğu üzere yansımaların katlandığı tesbit edilmiştir. Kara ile su ikisi bir küre olduktan sonra, üzerinden asırların geçmesi, rüzgarların (sürekli) esmesi ve (nice) sellerin akması, su kütlesinden açıkta kalan araziye tesir edip vâdiler, dağlar ve ovalarla, iniş ve yokuşlar meydana gelmiştir. Deniz suyu hareket ettikçe çukur mevkilerin suyu yine inmiş ve arada kalan yerler, tepeler ve dağlara girmiş, açık araziler de yer yer su birikintisi (deniz- göl) olarak kalmıştır. Bu durumda güneşin yerberide bulunmasını, suyun karalardan çekilmesinin tek sebebi olarak ileri sürmek doğru görülmemiştir. Belki bunun diğer

sebepler içinde önemli bir sebep olduğu bilinmiştir. Çünkü Yeni Dünya (Amerika)'nın yarısı yerberinin (Oğlak dönencesi) altında bulunmaktadır.

Doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

İkinci Madde

Su unsurunun isim ve özelliklerinin değişmesini, deniz suyu iken buhar, bulut, kar, yağmur, kaynak suyu, dere ve nehir olmasını, onunla bitkilerin yeşerip hayvanların ve insanların hayat bulmasını, bütün madenlerin ve özlerin meydana gelmesini ve yine (bütün bu aşamalardan geçtikten sonra tekrar) deniz suyu olup aslına dönmesini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri ve filozoflar ittifakla şöyle demişlerdir: Toprak unsurunu kuşatan su unsuru ki o aslında her şeyi kuşatan geniş bir okyanustur (Bahr-i muhît). İşte o kuşatıcı deniz bir tek deniz iken, yeryüzünün muhtelif bölgelerine nisbetle farklı denizlere taksim olunmuştur; (Atlas Okyanusu, Büyük Okyanus gibi) bölgelere göre isimler almış ve cihanın dört bir yanına nisbetle dört kısma ayrılmıştır. Doğu Okyanusu (muhît-i şarkî), Batı Okyanusu (muhît-i garbî), Güney Okyanusu (muhît-i cenûbî) ve Kuzey Okyanusu (muhît-i şimâlî) olarak adlandırılmıştır. Bunların her biri kendi sahillerine bitişik olan memleketlere ve ülkelere nisbet edilerek isimlendirilmiştir. Nitekim Güney Okyanusuna (muhît-i cenûbî) Çin Okyanusu (Bahr-i muhît-i Çîn), Hint Okyanusu (Bahr-i muhît-i Hind), Acem Okyanusu (Bahr-i muhît-i Fars), Umman Okyanusu (Bahr-i muhît-i Umman), Arap Okyanusu (Bahr-i muhît-i Arab), Habeş Okyanusu (Bahr-i muhît-i Habeş) ve Sûdan Okyanusu (Bahr-i muhît-i Sûdan) denilmiştir.

Su unsuru ateş tabakasına nisbetle, beşinci tabaka sayılmıştır. Güneş ışınlarının hararetiyle deniz suyunun ince zerrecikleri havaya yükseldiğinden, ateş, hava ve toprakla karışmış vaziyette bulunan yoğun su zerrecikleri kalıp tadı böyle acı ve tuzlu bulunmuştur. Yukarıda açıklandığı üzere bu deniz sularından güneşin sıcaklığı vasıtasıyla havaya karışıp buhar, bulut, kar ve yağmur olup yere inince, yavaş yavaş su kaynaklarına ve nehirlere karışır. Ondan da madenler, taşlar, bitkiler ve ağaçlar peyderpey nasiplenip bütün canlı türleri (hayvanlar) ve insanlar yeniden can bulur. Bütün canlılara hayat verdikten sonra artan su, tekrar büyük nehirlerde birleşip ikinci kez denizlere dökülür. ***"Her canlı şeyi sudan yaratan Allah"****ı*[534] *tesbih ederiz. O, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."*[535]

Deniz suyu bir kez daha havaya yakın olunca, yine letâfet ve tatlılık kazanıp tatlı ve hoş bir su olur. İşte bu minval üzere deniz suyu, (dönme) dolap misali sürekli dönüp durur. Nitekim denizlerden buharlaşma ile eksilen su miktarına karşılık, nehirlerle su taşınır. Onun için, buharlaşan sularla denizler eksilmez; nehirlerin katılmasıyla fazlalık meydana gelmez. Deniz suyu acı ve yoğun halde iken, havaya komşu olmakla tatlılık ve letâfet bulur. Ancak güneşin hararetiyle ısınan toprağa karışınca, bünyesine çeşitli renkler ve tatlar iktisab edip farklı niteliklere bürünür. Tuzlu ve yakıcı olur.

Zemzem suyuna gelince; o bütün hastalıklara şifâdır. Tatlı suyun (mâ-i azb) faydaları pek çoktur. Ancak bunlar içinde, susuzluğu gidermesinden daha büyüğü yoktur. Su unsurunun da, diğer üç unsur gibi kendine mahsus bir rengi olmayıp karıştığı nesneye dönüşüp onun tabiatını alır. Mesela suyun karıştığı nesne sirke ise, su hemen sirkeye dönüşür. Ve eğer karıştığı bal ise, bala dönüşür. Şu halde su, *mutlak su* (mâ-i mutlak) iken, bütün renkleri ve tatları kabul eder. Bütün kirleri ve yağları arıtıp akar gider.

Yunan filozofları Kuşatıcı **[74/a]** Deniz'e (Bahr-i Muhît) okyanus derler. Bahsi geçen okyanus ki yumurta beyazının kendi içindeki sarısını çevreleyip kuşattığı gibi, dairesel biçimdeki toprak unsurunun ekserisini sarıp kuşatmıştır ve toprak küresi, o kuşatmadan yer yer kurtulup ortaya çıkmıştır. Su, küresinden yüksekte olup görünen yerler, dünyanın iskân olunan dörtte biridir. Suyun üzerinde görünen yerler, Yeni Dünya (adıyla bilinen Amerika) ve iskân edilmiş binlerce ada, nice isim ve alâmet ile şöhret bulmuştur. Dünyânın imar edilmiş dörtte birinin muhtelif girintili bölgelerinde bulunan küçük iç denizler, o Kuşatıcı Deniz'den yer yer artan birer göl misali kalmıştır. Söz konusu küçük iç denizlerin en büyüğü **Hazar Denizi**'dir ki o Kuşatıcı Deniz'e bitişik değildir. Hazar Denizi güneyden kuzeye doğru dolanır; uzunlamasınadır. Yuvarlak değildir. Kuzeyinde hazar şehirleri; **Ulu Nogay** ve **Türkistan** vardır. Doğusunda harzem şehirleri; **Taberistan** ve **Cürcan** vardır. Güneyinde **Cam Dağları** ve **Geylan** vardır. Batısında ise **Şirvan**, **Dağistan** ve **Ejderhan** vardır.

Hazar Denizi'nin içinde adacıkları pek çoktur. Ancak bunların hiç birinde yerleşim yeri yoktur. Çünkü (çok dalgalı olması sebebiyle) buraların ulaşımı pek güçtür ve dalgaları helâk edicidir. Hazar Denizi gayet sığdır; en derin yeri yüz kulaç bile gelmez. Bunda med–cezir görülmez. Toplam çevresi yaklaşık üç bin mil olarak ölçülmüştür. Uzunluğu ise takrîben yüz

elli mil ölçülmüştür. Genişliğinin ise doğudan batıya altı yüz mil olduğu -tecrübe ile- sabit olmuştur.

Kulzüm[536] deniz kıyısında bulunan bir şehrin adıdır. Ve o deniz, o şehre nispetle anılır. Söz konusu deniz, Kuşatıcı Deniz'e (Bahr-i muhît) komşu olduğundan, buradaki med–cezir olayları da Kuşatıcı Deniz'e benzerlik arzeder. **Firavun** askerleriyle birlikte, işte orada boğulmuştur. **Kızıl Deniz** ile **Yemen** arasında uzun bir dağ perde gibi gerilmiştir.

Kızıl Deniz'in uzunluğunun ve genişliğinin Hazar Denizi kadar olduğu ölçülmüştür. İçindeki adaların çoğu imar edilerek, iskâna açılmıştır. Çünkü bunların ulaşımı kolay ve helâk edici tehlikelerinin gayet az olduğu tecrübe edilmiştir. Uzunluğu güneyden kuzeye doğrudur ve derinliği iki yüz kulaçtan fazladır. Ona bitişik olan Afrika (Zenc) Denizi[537] ve Habeş Denzi'nin (Bahr-i muhît-i Habeş) yolcuları güney kutbunu görüp kuzey kutbunu göremezler. Çünkü onlar ekvatorun güney kesimindedirler.

Rum Denizi ki **Akdeniz**'dir. O, Batı Kuşatıcı Denizi'nden (Bahr-i muhît-i garbî) çıkmıştır ve buradan doğuya gelerek **Şam** diyarına (**Arz-ı Dimaşk**) kadar akmıştır. Bu denizin uzunluğu, yaklaşık olarak altı aylık yoldur. Genişliği ise güneyden kuzeye doğru hep aynı seviyede olmayıp,bazı yerleri dar ve bazı yerleri geniştir. Batı yakasının genişliği takrîben yedi yüz mildir. Orta kısmı iki bin milden fazladır. Doğu tarafının ise bin milden fazla olduğu ölçülmüştür.

Bu **Akdeniz**'in kuzeyinde **Endülüs** (**İspanya**), **Yunan**, **Frenk** (Avrupa), **Rumeli** ve **Anadolu** memleketleri vardır. Doğusunda **Halep**, **Şam** ve **Kudüs-i Şerif** eyaletleri vardır. Güneyinde **Mısır**, **Burka** (Bârika; Bingâzi; Libya), **Tunus** ve **Cezâyir** memleketleri vardır. Batısında ise **Sebte** Memleketi[538] ve **Atlas Okyanusu** (Bahr-i muhît-i garbî) vardır.

Akdeniz'de pek çok adalar vardır ki yerleşime uygundur, iskân olunmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de bahsi geçen **"iki denizin birleşmesiyle meydana gelen hârikülâde haller"**in (Rahmân, 55/19) bu denizde gerçekleştiği meşhurdur. Akdenizin memleketleri büyük, ulaşımı kolay, sahilleri yerleşime uygun, adalarında hayat devam etmektedir. Akdeniz, daha pek çok faydaları bulunan bir denizdir. Mıknatıs taşı ve mercan ondan çıkarılır. Akdeniz'de bir gün ve bir gecede meydana gelen med–cezir, dörde kadar ulaşır. En derin yeri yüz kulaçtan fazla değildir.

Karadeniz'e (Bahr-i esved) gelince; o **İstanbul**'a dört beş saat mesafede bir boğaz içinden gelip o temiz şehrin (**Belde-i Tayyibe**) önünde iki denizin birleştiği yere dökülür. Oradan **Rum Denizi**'ne katılır. Rum Denizi ise

oradan yukarıda sözü edilen **Sebte Boğazı**'ndan geçerek **Batı Okyanusu**'na ulaşır. **Karadeniz Boğazı**'nın doğu tarafında yüksek bir dağ üzerinde bulunan uzunca mezar, **Yûşâ Peygamber**'in kabridir derler. **Karadeniz**, doğudan batıya doğru uzunlamasına yumurta şeklinde Hazar Denizi'nden daha geniş ve derin bir denizdir. Kuzeyinde; **Ak Kirman**, **Kefe**, **Azak** ve **Abaza** şehirleri vardır. Doğusunda; **Kaş** ve **Gürcistan** kaleleriyle **Rize** vardır. **[74/b]** Güneyinde; **Trabzon** eyaleti, **Giresun**, **Sinop** ve **Ereğli** vardır. Batısında ise; **İstanbul** ve **Karaharman** ile **Tuna Nehri** vardır. Bu denizin ortasında adalar yoktur. Gayet derin yerleri, üç yüz kulaçtan fazladır. Doğudan batı istikâmetine giden gemiler için ulaşımı kolaydır. Batıdan doğuya doğru gelen gemiler için ise tehlikesi fazladır. Bu denizin çevresi yaklaşık beş bin mildir. Uzunluğu takrîben bin beş yüz mildir. Genişliği ise, güneyden kuzeye yani **Sinop**'tan **Kefe**'ye yaklaşık yedi yüz mildir. Uzunluğu, doğudan batıya kırk beş günlük yoldur.

"Hikmetiyle denizleri yaratan Yüce Allah, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."[539]

Üçüncü Madde

Denizlerin çeşitli hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Su unsuru olan denizlerin çeşitli hareketleri vardır.

Birinci hareket; aşağı tarafa harekettir. Su unsuru, ağır özelliğe sahip olan toprak unsuruna bağlı olduğu için, tabiatının yapısı gereği arz gibi merkeze doğru hareket eder. Suyun ilk hareketi, aşağı yöne doğru tabiî hareketidir.

İkinci hareket; rüzgarların etkisiyle meydana gelen dalgalanma hareketidir.

Üçüncü hareket; doğudan batıya hareketidir. Bütün denizciler tarafından tecrübe edilmiş ve sabittir ki okyanusun batıdan doğuya doğru bir akıntısı vardır. Mesela; **Akdeniz**'in **Sebte Boğazı**'ndan (Cebel-i Târık) (çıkanlar) okyanus yoluyla batıya doğru **Yeni Dünya**'ya (Amerika) bir buçuk ayda varırlar. Ve dört–beş ayda ancak doğuya doğru gelebilirler. Portekiz'li gemiciler okyanus yoluyla Yeni Dünya'dan geçip yerkürenin alt tarafında bulunan Hindistan'a gidip gelirler iken, okyanusun doğuya doğru aktığını seyretmişlerdir. Hatta bu hareketin varlığı Akdeniz'de de tecrübe olunmuştur. Ve bu hareketin sebebi, en büyük feleğin günlük hareketinden

bilinmiştir. Çünkü büyük felek, okyanusa gizlice tesir edip felekler gibi onu da döndürür bulunmuştur.

Dördüncü hareket; kuzeyden güneye doğru olan harekettir. Bu hareket de denizcilerin tecrübesiyle isbatlanmıştır. Bu hareketin sebebi de, kuzeyde toprağın bir miktar yüksek olmasından bilinmiştir. Kuzey bölgelerinde akıp giden nice büyük nehirler vardır ki okyanusların seyrine yardım eder bulunmuştur. Nitekim (bunlardan) Don Nehri **Azak Denizi**'ne, **Tuna Nehri** ve diğerleri **Karadeniz**'e dökülüp (yukarıda sözü edilen) akıntıya katkı sağlamışlardır. Kuzey bölgesi güneşin direkt ışıklarından uzak ve kışı soğuk olduğundan, denizlerde sular çoğalıp güney bölgelere doğru akıp gider.

Beşinci hareket; (değirmen taşı misali) döngüsel hareketidir (hareket-i rahviyye). Bu hareket Akdeniz'de olur. Sebebi ise, suyun doğu istikãmetine olan hareketidir ki burunlara ve körfezlere ulaşıp geri gelir. Böylece o sahillerinde yayvan/döngüsel hareket meydana gelir.

Altıncı hareket; med ve cezir hareketidir. Bu hareketle denizlerin suyu gidip gelme şeklinde sahillere ulaşıp altı saat kadar bekleyip tekrar geri döner. Bunun sebebi hakkında filozoflar ihtilaf etmişler ve bunların ekserisi şöyle demişlerdir: "Bu maddî âlemdeki (âlem-i şehâdet) varlıkların bütünlüğü, dört unsurun karışımından meydana gelen, akıl ve ruh ile varlığını sürdüren ve bir nefis ile hareket eden ve duran bir canlıdır ki bir hareketi de med ve cezirdir." Bazıları da şöyle demişlerdir: "Med ve cezir, okyanuslar içinde bulunan canlıların ve bunların etrafında bulunan ruh (sahibi varlıkların) nefes alıp vermesinden meydana gelir."

Bazıları da şöyle demişlerdir: "Med ve cezir, güneşin hareketiyle meydana gelen rüzgarın tesiriyle olur." Bazıları ise, "Med ve cezir, ayın etkisiyle olur" demişlerdir. Nitekim buna dair açıklama yukarıda geçmişti. Velhasıl her şeyde ve her işte nice hikmetler ve faydalar olmakla, **[75/a]** bu su unsurunun sürekli hareket halinde olması da mânâsız olmayıp altında nice faydalar vardır.

Birinci fayda; bu hareketlilik sebebiyle denizler kokmaz. Çünkü onun hareketiyle ufûnet (kokuşmaya sebep olacak ağırlık) dağılıp gider. Mesela bir kimse güneşe doğru ortalama bir yürüyüşle yürüyüp gelse bu işin böyle olduğunu, (suyun hareketliliğinin kokuşmayı önlediğini) tecrübe ile anlar, hiçbir şüphesi kalmaz. Çünkü güneşe karşı ayakta duran kişi, (hareketsiz yerinde) oturan kadar onun hararetinden etkilenmez.

İkinci fayda; med ve cezir sebebiyle deniz suyunun arınmasıdır. Çünkü durgun sular genellikle pis ve zararlı olur. Halbuki hareketli ve dalgalı olan

deniz suyunda pislik eğlenmez; dalgalar onu kıyıya sürükler ve su temiz kalır.

Üçüncü fayda; med ve cezir hareketlerinin gemilere umumî bir faydası vardır. Çünkü bazı iskeleler vardır ki med olmasa onlara yanaşmak imkânı olmazdı; gemilerin oralara girmesi mümkün olmazdı. Cezir hâdisesinin sağladığı kolaylıkla gemiler bu limanlardan kolaylıkla çıkıp gider, bağlanıp kalmaz.

Dördüncü Madde

Denizlerle karaların yer değiştirmesini ve birbirinin yerini almasını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri demişlerdir ki; denizlerle karalar (zamanla) yer değiştirirler. Çünkü (asırlar geçtikçe) suyun etkisiyle karada (tedrîcen) nice büyük değişiklikler meydana gelir.

Birinci değişiklik; toprağın bazı kısımları çorak ve gayet kuru iken, denizlerden ona mutedil havalar gelir. Kuru ve çorak olan toprak zamanla tam tersi bir hale dönüşür. Bu yönüyle toprak, insan ve hayvana benzer ki bazen civân gibi delikanlı olur, bazen de pîr-i fânî ihtiyar gibi olur.

İkinci değişiklik; bazı yerler açık arazi iken, denizlerle örtülür. Bazen de denizlerle kaplı olan yerler (suyun geri çekilmesiyle) açılıp yerleşim yeri olur. Çünkü denizlerin hareketleri gök cisimlerinin kuvvetinden meydana geldiğinden, fırtınalarla tûfanı harekete geçiren yıldızların tesirleri denizlerin hareketine denk düştüğünde denizler haddinden fazla coşar ve (her zaman mutad olarak durduğu) sahillerini geçip gider. Öyle olur ki bazı kere bir ülkeyi basıp örter ve onu kendine katar. Ve bazen de öyle olur ki başka bir sahilden geri çekilip o araziyi açar. Sanki o bölgeyi Âdemoğluna bağışlar.

Üçüncü değişiklik; karaya bağlı bazı yerler, zamanla adalar haline gelir. Kıbrıs gibi, ana karadan tamamen ayrılır. Bazen de bunun tam tersi olur; karadan ayrı olan nice adalar büyük kara parçasına bitişerek karadaki ülkelere bitişir.

Dördüncü değişiklik; sanki denizler (insanoğluna) verdiği yerlerin karşılığı olarak bazı şehirleri ve adaları geriye, kendi içine alır. **Azak Denizi** etrafında bulunan **Pira** misali, nice beldeleri denizler basıp içine çekmiştir. Bu sebeple (bazıları) derler ki; daha önceleri **Sebte Boğazı**'ndan (**Cebel-i Târık**) bu tarafa **Akdeniz**'in yeri kara iken, **Yunan** toprakları idi. Aradan uzun zamanın geçmesiyle **Atlas Okyanusu** taşıp Sebte Boğazı'nı yarıp

geçerek bu günkü bulunduğu yerlere gelmiştir. Atlas Denizi kenarında aşağıda bir büyük ada var iken, (tam olarak bilinmeyen) bir tarihte Atlas Denizi taşarak, onu bütünüyle içine almıştır. Onun için, söz konusu denizin derinliğini keşfedenler, o tarafın ölçümlerini yaparken deniz dibinin balçıklı ve otlarla kaplı olduğunu tecrübe etmişlerdir. Bu husus şuna işarettir ki, orası sonradan deniz tarafından yutulmuş ve denize katılmıştır.

İmam Fahreddin Râzi (rh.a.) demiştir ki; "Şimdi mâmur olan dünyanın dörtte biri, eski zamanlarda (binlerce yıl öncesinde) sularla kaplı ve örtülü idi." Onun bu görüşünü şu olay doğrulamaktadır ki, -eğer parçalansa- taşların pek çoğunda deniz hayvanlarına ait fosiller ortaya çıkar. Çünkü (aslında bu günkü kayalar, eski zamanlarda) su altından çıkan balçıklardır ki aradan geçen uzun zaman zarfında, güneşin tesiriyle taşlaşmışlardır.

Mesûdî, *"Mürûc"* adlı kitabında şöyle demiştir: "Deniz suyu, üzerinden uzun asırların geçmesiyle hareketli, akışkan ve seyyâr hale gelmiştir. Ancak denizlerin (yerküre üzerinde) kapladığı yerin çok geniş olması ve büyük su kütlelerinin hareketinin yavaş olması sebebiyle, bunların intikali kolaylıkla hissedilmeyip hep eski yerlerinde öylece sabit durdukları zannedilmiştir. Nitekim Hz. **Hâlid bin Velid** (r.a.), Hz. **Ebû Bekir** (r.a.)'ın halîfeliği zamanında **Hire'**nin fethine gitmişti. Oradan **Necef**'e erişmişti. **Hire** halkından **Abdülmesih** adlı bir ihtiyarı görüp onun bilgisi dahilinde olan bazı acayip haberleri soruşturmuştu. Bahsi geçen pîr-i fânînin aktardığı acayip haberlerden **[75/b]** biri de şudur; "Çocukluğumda yetiştiğim şaşırtıcı hallerden biri şudur ki **Fars Denizi** (Basra Körfezi)'nin kıyıları, şimdi senin inip de konakladığın yerde bulunurdu. Hatta dalgaları şimdi senin ayaklarını bastığın yerlerde çırpınıp dururdu. Sind ve Hind mallarıyla dolu gemiler buralara kadar gelip giderdi."

Mesûdî demiştir ki; "Hâlen denizle **Hire**'nin arası şu kadar bir mesafedir. **Necef**'e gidenler, ihtiyarın ne kadar doğru söylediğine şahit olacaklardır."

Arîş-i Mısır (Filistin'de bir şehir adı) ile **Kıbrıs** Adası arasında bir yol vardı; Ariş halkı o yolu takip ederek karadan Kıbrıs'a giderlerdi. **Sebte Boğazı**'nda (karşıdan karşıya uzanan) on iki mil uzunluğunda taşlardan yapılmış gayet sağlam bir köprü vardı. Endülüs halkı oradan batıya, batıdakiler de oradan doğuya geçerlerdi. **Akdeniz**'in (Rum Denizi) suları o köprünün altından akıp okyanusa dökülürdü. Ancak aradan geçen uzun yılların etkisiyle deniz suları bir gün o köprüyü yuttu, etrafını dahi bastı. Denizin sâkin olduğu vakitlerde, hâlâ o köprünün kalıntıları görülür,

denilmiştir. Burada söylediklerimize benzer daha nice misaller vardır ki bunlar denizlerin suyunun batıdan doğuya doğru aktığına delâlet eder.

Hint hükümdarlarının (bilinen) en eskisi **Büyük Brahman**'dır ki hikmetli işleyişi bilip söylemiştir. Yüksek âlemdeki cisimlerin aşağı âleme ait cisimlere (ecsâm-ı süflî) olan tesirlerini usûlünce açıklayıp ilk başlangıcı isbat etmiştir. **Hind u Sind** adlı kitabında hikmet ilimlerinin esaslarını ve teferruâtını yazıp demiştir ki: "güneşin yerötesi her burçta iki bin yüz sene seyredip yirmi beş bin iki yüz güneş yılında bir devresini tamamlar.

Ne zaman ki güneşin yerötesi kuzey burçlarından güneydeki burçlara doğru geçer, işte zaman yeryüzünün mamur bölgeleri de kuzeyden güneye doğru değişir. Çünkü şu anda mâmur halde bulunan yerler, denizlerle kaplı hale gelip şimdi denizlerle örtülü olan yerler ise imar ve iskâna açılır." O demiştir ki: "güneşin yerötesinin (evc,apoje) her devresinde bir kere yeryüzündekiler yok olur ve (yerlerine) yeniden başkaları var edilir."

Mesûdî demiştir ki: "Bu takdirde güneşin yerberisinin deniz sularını çekmesi, (yukarıda değinilen) kural gereğincedir. Çünkü bahsi geçen yeröte ve yerberi noktalarının yer değiştirmesi tedrîcen meydana gelir. Bu sebepledir ki şimdi mâmur olan yerlerin sular altında kalması, sularla örtülü bulunan yerlerin de mâmur ve meskûn hale gelmesi ve (bu günkü yaşanan yerlerden) başka bir âlemin meydana gelmesi de tedrîcen olacak işlerdendir. Bu, bir defada olacak iş değildir."

O halde, mâdem ki güneşin yerberisi şimdi güney burçları tarafındadır. Bu durumda yeryüzünün güney bölgeleri kuzeyden daha sıcak olup güneşin harareti deniz suyunun rutûbetini kendi tarafına çekip su unsuru da o yöne gider. Ve daima yeryüzünün (bazı bölgelerinin) mâmur olmasının, güneşin yerötesi noktasının değişmesiyle olduğu kabul edilerek, yerberi, perijenın) kuzey burçlarına geçmesiyle yeryüzündeki imar edilmiş bölgeler de, o tarafa geçer.

Bu işleyişi yazıp tarif etmekten maksadımız, kesinlikle böyle olduğuna inanılması için değildir. Belki O Hikmetli Yaratıcı'nın hayret verici sanatlarını ve şaşırtıcı hikmetlerini hakkıyla bilip hepsini kendi vücudunda bulmakla nefsini tanıma nimetine erişmen ve bundan hareketle Hakk'ı bilme şerefine ulaşıp her muradını kendi gönlünde bulman içindir.

Beşinci Madde

Denizin, karadaki ve denizlerdeki canlılara olan faydalarını ve kendi içinde bulunan canlıların bazı özelliklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Bütün denizlerin suları acıdır. Ancak okyanusların kuzey kıyılarında ve güney sahillerinde bulunan suları, içilebilecek derecede tatlıdır. Onun da sebebi şudur ki güney ve kuzey kutbunda bulunan muazzam dağlardan büyük nehirler ve çok miktarda seller denizlere doğru akıp kutuplardaki okyanuslara dökülür. (Bununla birlikte) kutupların çıkış düğümü noktalarına nurlu güneş gayet uzak olduğundan, o bölgelere tesiri pek azdır ve güneşin bu iki bölgedeki harareti gayet zayıftır. Bu sebepledir ki söz konusu iki denizdeki latîf su zerrecikleri **[76/a]** havaya çekilmez, suları kendine mahsus tadıyla kalır. Yine bu sebepledir ki güney ve kuzey kutbu bölgelerinden gelen gemilerin getirdikleri yük, tuzlu denizlerden gelen gemilerin ancak yarısı kadar çeker. Çünkü tuzlu suların cevheri yoğun olduğu için, ağır gemileri taşıyacak kuvveti içinde barındırır. Ancak tatlı suların cevheri latîf olduğu için, ağır gemileri üzerinde taşımaya (tuzlu sular kadar) tahammülü olmayıp tuzlu denizlerdeki gibi yükü ağır olan gemileri batırır.

Tatlı su içinde seyahat etmek, tuzlu suda seyahat etmekten daha kolaydır. Çünkü latîf suları yarıp geçmek, yoğun suları yarmaktan daha kolaydır. Onun içindir ki suyu tatlı olan denizlerin dalgaları, tuzlu denizlerin dalgalarından daha büyük olur. Bunlar bazen kabarıp bulutlara çıkar (gibi yükselir), bazen de sâkinleşip kendi mekânına çekilir.

Deniz suyunun tuzlu olmasının faydaları pek çoktur. Bunların en çok bilineni şudur ki söz konusu yoğunluk sebebiyle gemiler rahatça yol alır; sahilden sahile gidip gelir. Yine bu tuzluluk sebebiyle (deniz suyunun) kokusu hoş olur. (Dalgalara bağlı hareketlilik sebebiyle) kokuşmadığı için, suyun derinliklerinde ve yüzeyine yakın yerlerinde yaşayan canlılar yok olup gitmezler, selâmette kalırlar.

Çünkü durgun sular tatlı olsa, uzun süren bekleyiş sebebiyle tatları bozulur ve kokusu (içinde barınan canlıları) helâk edici bir hal alır. Hak teâlâ insanlar faydalansınlar diye, inâyetiyle denizleri hareketli kılmıştır ki, içindeki türlü nimetlerle berâber onları insanın emrine âmâde kılmıştır. Onun içinden çeşitli taşlar, inci, mercan, mıknatıs, anber, sünger gibi faydalı nesneler ve nice taze (balık) etleri çıkartılır.

Yeryüzünde bulunan canlı türlerinden daha fazla canlı türü denizlerin derinliklerinde mevcuttur. Ancak hava unsuru su unsurundan daha latîf olduğu için hava ile terbiye olunan kara canlıları, su ile terbiye olunan deniz canlılarından daha latîf ve daha zariftir. Hatta daha güzeldir ve hürmete lâyıktır. Denizlerdeki canlılar pekçok türüyle iki kısma ayrılmıştır.

Bunlardan bir kısmının akciğeri bulunmaz. Balık çeşitlerinde olduğu gibi. Bunların hava teneffüs etmeye ihtiyaçları bulunmaz. Çünkü bunların tabiatı, suda yaşamaya uygun bir şekilde yaratılmıştır. Bu türdekilerin hava teneffüs etmeye ihtiyaçları olmadığı gibi, ses ve sedâları da yoktur. Çünkü canlılarda hava teneffüs etme ve ses çıkarma gibi hususiyetler ancak akciğerde bulunan nefes borusu ile mümkün olur.

Halbuki akciğeri bulunmayan bir canlının ne nefes alıp vermesi mümkündür, ne de ses çıkarması. İkinci kısımdakilerin akciğerleri olduğundan, hem nefes alıp verirler ve hem de kurbağa cinsinde olduğu gibi ses çıkartırlar. Balık türlerinden bir balık vardır ki cüssesi insan misalidir ve onun son kısmı (belden aşağısı) çataldır. Onun işi, deniz canlılarıyla kavga edip savaşmaktır. Gerçi cüssede üç adam kadar olduğu bilinmiştir, fakat bütün deniz canlılarına gâlip gelir. O timsah adıyla bilinir.

Deniz canlılarının en büyüğü (hût) adlı bir balıktır ki büyük gemilerden daha büyük görünmüştür. Hak teâlâ, hikmetiyle deniz canlılarını da -kara hayvanları gibi- bazısını yiyici ve bazısını yenilen yaratıp yenilenleri daha çok yaratmıştır ki nesilleri tükenmesin. Denizlerin derinliklerinde *sedef* adında bir canlı bulunur ki baharın tam ortasında deniz yüzeyine çıkıp ağzını açıp Nisan yağmurundan beş on damla kadar aldıktan sonra tekrar denizlerin dibine dalar ve o damlacıklardan Allah'ın izniyle inci taneleri oluşur.

"Yağmur damlalarını inciye dönüştüren Allah teâlâyı tenzih ederiz. O, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."

Altıncı Madde

Denizlerin faydalarından olan gemilerin sahillere gidip gelmelerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hakk'ın inâyetiyle denizlerin faydalarından biri de şudur ki deniz üzerinde gemiler her yönün uygun rüzgarıyla, istenen tarafa doğru sür'atle seyredip binlerce hamal ile katırın, nice zahmet ve meşakkatle günler ve belki de aylar sürecek yorucu bir yolculukla memleketlerine ulaştırabileceği ağır yükleri kolaylıkla yüklenip kısa sürede götürebilirler.

Akdeniz'de ve **Karadeniz**'de gemilerle seyahat eden Müslüman kaptanlar, seyr ü sefer esnasında gemilerin faydalanabilecekleri otuz iki çeşit rüzgar tayin ve taksim **[76/b]** edip bunların hepsini on isim altında açıklamışlardır. Kuzeyden esen rüzgara *yıldız*, güney rüzgarına *kıble*,

doğudan esen yele *gün doğusu*, batıdan esen rüzgara da *batı rüzgarı* demişlerdir. Kuzeyle doğu arasına *poyraz*, doğu ile güney arasına *keşişleme*, güney ile batı arasına *lodos* ve batı ile kuzey arasına *karayel* demişlerdir. Sonra bu sekiz yönden her ikisi arasına bir orta, orta ile yön arasına da -dörtte birden oluşan- bir kerte tayin etmişlerdir. Yani (Yukarıda sayılanların dışında tesbit ettikleri rüzgarları) adı geçen rüzgarlardan en yakın olana nispetle belirleyip o isimle anmışlardır. Mesela (bir rüzgara) yıldızın poyrazdan yana kertesi adını vermişlerdir. Böylece otuz iki rüzgarı bilip hepsini pusula ile bulup aslına erişmişlerdir. Bu rüzgarlardan her biriyle ayrı bir bölgeye gitmeye muvaffak olmuşlardır.

Amma **Hint Okyanusu**'nda seyahat eden Çinli, Maçinli, Hintli, Sindli, Arap ve Fars gemicileri (yukarıda sözü edilen) otuz iki rüzgarı yaklaşık olarak on beş doğuş yeri ve iki de kutup bölgesi olmak üzere toplam on yedi isimle adlandırmışlardır. Doğuş yerlerinin mukãbilinde olanlara ise batma yeri demişlerdir. Ve bu on yedi isim de harektsiz yıdızlardan (*sâbite*) on yedi yıldızın ismidir ki, onları ıstılah edinerek on beşinin doğuş ve batış yerleriyle, kutuplara seyahat etmişlerdir. Bu yönlerin tesbitini de şöyle yapmışlardır. Kuzey noktasından başlayıp doğu istikãmetine doğru giderek güney noktasından tertip ile itibar etmişlerdir. Bunlardan ilki, bir kutup yıldızıdır ki, o kutup bölgesinden yüksekte, batıdan ise köşk gibi görünür. Astronomi bilginleri ona -ism-i tasğîr sîgası ile- Cedy derler. (Ve söz konusu gemiciler) o taraftan esen rüzgarı esas almışlardır. Bundan sonra doğu cihetinden güneye kadar on beş *doğuş yeri* sıralamışlardır ki adları şöyledir: farkadânın doğuş yeri, na'şın doğuş yeri, nâkanın doğuş yeri, büyük ayyûkun doğuş yeri, nesr-i vakiin doğuş yeri, simâk-ı ramihin doğuş yeri, süreyyânın doğuş yeri ve nesr-i tâirin doğuş yeridir. Bu sonuncusu tam doğu noktasında bulunduğu için, aslî doğma yeri de denir. Bundan sonra *cevzâ*nın doğuş yeri, tîr-i yemânînin doğuş yeri, iklîlin doğuş yeri, kalb-i akrebin doğuş yeri, fâriseynin doğuş yeri, *süheyl*in doğuş yeri, silbarın doğuş yeri vardır.

Güney kutbu ki ona süheyl kutbu da derler. Bu bölgenin rüzgarı da asıldır. Batı yarım küre ise, yukarıda anılan yıldızların batış noktalarıyla isimlendirilmiştir. Süheyl (güney) kutbundan sonra silbarın batış yeri, süheylin batış yeri, fariseynin batış yeri, akrebin batış yeri, iklîlin batış yeri, tîrin batış yeri, cevzânın batış yeri, tâirin batış yeri -bu, aslî bıtş yeridir-, süreyyânın batış yeri, simâkın batış yeri, vâkiin batış yeri, ayyûkun batış yeri, nâkanın batış yeri, na'şın batış yeri ve farkadânın batış yeridir ki

bunlarla (toplam) otuz iki yönden esen rüzgarları pusulada tespit edip her birinin karşısına düşen yöne doğru seyahat ve sefer etmişlerdir.

Pusula; yuvarlak, dönen bir mukavvadır ki üzerine otuz iki rüzgarın adı yazılıp bir kutunun içine konulmuştur. Söz konusu taksimâtın bir yerinde kuzey noktasına siyah bir işaret konulmuş ve o kutuya *ibre evi* (beyt-i ibre) denilmiştir. Kuzey ibresinin ucu mıknatıs ile kaplanmıştır. Kutunun merkezinde bulunan milin baş kısmına, ibrenin ortası rabt edilip kutunun üzeri camla kaplanmıştır. Tâ ki kutunun içine rüzgar girmesin ve ibrenin hareketine engel olmasın. Şu halde pusula kutusunun kuzey noktası, haritanın kuzey noktasına denk olarak konulursa, ibre kuzey noktasından on bir derece batıda durup kutu ile haritanın kuzey noktası ibreden on bir derece doğuda bulunursa, gemiciler buna bakarak bütün yönleri bulup bütün rüzgarları bilerek nereden gelip nereye gideceklerini gayet açık bilmişlerdir. Çünkü pusula ibresi (daima) kuzey noktasından batıya **[77/a]** on bir derece farklı bulunur.

Denizciler çoğu gece ve gündüzlerde (kıyıdan uzak olmaları sebebiyle) dağların zirvelerini göremezler. Bu sebeple, onlara göre güneş ve yıldızlar (sanki) denizden doğar ve yine deniz ufkunda batar.

"Denizleri emrimize musahhar kılan Allah'ı tesbih ederiz; O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."[540]

Nazm

1-Keşti-yi sâyiri san vakt-i şitâb
Bâdbândan kanâd açmış mürğ-âb
2-Havf dursun nedir ol zevk ü safâ
K'olasın tâ'ir-i rûy-ı deryâ
3-İttikâ eyleyesin bâlîne
Bakasın âyine-i sîmîne
4-Olasın pâre-i bâd ile vezân
İdesin hayli sevâhili seyrân
5-Olub âsûde-i ber-dûş-ı hevâ
Gezesin âlemi bî-minnet-i pâ

Günümüz Türkçesiyle

1-Şu giden gemiyi, hızlanınca tanırsın; kanatlanmış yelkenleriyle, ördek sanırsın.

2-Korkuyu bırak gitsin; bak zevk ü sefâya. Uçmadasın sanki, doyacaksın deryâya.

3-Yasla kolunu, yelkenden kanatlara. Bakıver denizdeki gümüş aynalara.

4-Rüzgar parçalarıyla hareket ediver; beldeleri, sahilleri bir bir geçiver.

5-Mutlusun, hürsün her şeyden önce; "Tabana kuvvet" demezsin, gezersin gönlünce.

Yedinci Madde

Su tabakasının yuvası olan denizlerin derinliğini, okyanusların büyüklüğünü, kara ve deniz küresini (dünyâ) gemi ile dolaşmayı ve devretmeyi bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar denizlerin derinliğini ve deryâların mesafelerini tekrar tekrar ölçüp hesaplamışlar kontrol etmişler ve sonunda ittifakla şöyle demişlerdir: Su tabakasının kabı olan denizlerin derinliği defalarca tecrübe edilerek ölçülmüştür. Fakat bahsedilen dört denizin derinlikleri yukarıdaki maddelerde bildirilmişti.

Atlas Okyanusu'nun derinliği, Sebte dışında İspanya ve Portekiz sahillerinde denizin dibine dört yüz kulaç iskandil[541] ile erişmişlerdir. **Almanya** ile **Portekiz** sahillerinde ise okyanusun derinliğini çoğunlukla ancak altmış zirâ'[542] olarak ölçmüşlerdir. En derin yerlerinin dahi yüz zirâ'dan az olduğu görülmüştür. Ancak kuzey taraflarında okyanus derinliğinin dört yüz kulaçtan fazla olduğu görülmüştür. Güney Yarımküre Denizi'nin derinliği Sûdan, Habeşistan, ve Umman taraflarında altı bin kulaca yakın derinlikte bulunmuştur. İran, Hindistan ve Çin taraflarında ise denizin derinliği beş bin kulaç olarak bilinmiştir.

Doğu Okyanusu'nun derinliği ise; Çin, تبوكه (Tebük) ve (خطای- hıtta) Tataristan taraflarında bazı yerlerde beş yüz kulaçtan fazla ve bazı yerlerde de altı yüz kulaçtan fazlaca bulunmuştur. **Kuzey Okyanusu**'nun derinliği bazı yerlerde üç yüz kulaç ve bazı yerlerde dört yüz kulaç olarak tecrübe olunmuştur. **Amerika** kıtası (Yeni Dünya) çevresinde okyanusun derinliği ölçülüp kontrol edilince kıtanın kuzey taraflarındaki derinliğin dört–beş bin kulaç, güney taraflarında ise derinliğin, altı-yedi bin kulaçtan fazlaca olduğu görülmüştür. Dünyâyı kuşatan **Büyük Okyanus**'un ortasında, yerkürenin yeraltı tarafı olan orta kısmında gayet derin olan yerlerinin derinliği sekiz bin kulaçtan az olarak ölçülüp kesin olarak bilinmiştir. Nihayet, denizlerin derinliğinde bulunan yüksek dağların yüksekliği iki buçuk fersah[543] olarak ölçülmüştür.

Nitekim okyanus içinde bulunan yüksek dağların baş kısımları görünmüştür ki onlara adalar denilmektedir. Dünyâyı kuşatan Büyük Okyanusun kıyıdan kıyıya yüz ölçümleri hakkında şunu diyebiliriz:

Orta hızla esen bir rüzgarla doğudan batıya doğru, bir gün ve bir gecede yüz mil kadar (seyredebilen) bir gemi yürüyüşü mesafesinde bulunmuştur ki bu seferin tamamına *bir mecrâ* denir. Sabit bir hızla on günde bin mil ve bir ayda üç bin mil deniz mesafesi kat edilebilir. Bu şekilde devam ederek sekiz ayda yerküreyi tamamen dolaşmak mümkündür diye **[77/b]** bilinmiştir.

Çünkü denizlerle kara, yumurta misali tek bir küre olarak farz olunup muhtelif geometrik delillerle kıyaslanarak öyle ölçülmüştür ki yerkürenin çevresi takrîben yirmi dört bin mil olarak hesaplanmıştır. Bu da sekiz bin fersah mesafe demektir.

Nitekim hicrî tarihin 927 (M. 1519/1520) senesinde **Macellan** [Moğolyan] adında bir kaptan berâberine yüz on adam alarak iki gemi ile Sebte (Ceuta) Boğazı dışına gelmiştir. Batı taraflarını kuşatan sahillerden Sevilya Limanı'ndan yola çıkmıştır. Gün batımı noktasını hedef alarak, gitmek istediği yöne uygun rüzgarla otuz sekiz gün seyahat edip yola çıktığı yerden dört bin mil kadar uzakta bir ada (Kanarya Adaları) bulmuştur.

Bundan sonra güney batı yönünü hedef alarak otuz üç gün seyretti. **Amerika**'nın güney kıyıları yakınındaki **Avrat Burnu** (Cape Verde) adlı adaya varıp orada nice günler istirahat etmiştir. Bundan sonra tekrar hareket edip güney batı istikãmetine yönelip bu şekilde otuz gün daha gidip Amerika'nın güney noktasına (**Brezilya**) varmıştır. Bir ay kadar orada istirahat etmiştir.

Sonra Amerika kıtasının güney kısmını tamamen kırk günde geçip orada da karaya çıkıp uzun süreli bir mola vermiştir. Seyahatinin bundan sonraki kısmında altmış gün kuzeyle batı arasında gitmiştir. Orada boş bir ada görüp ona çıkmış ve onda dahi bir müddet mola vermiştir. Bundan sonra tekrar, ilk başta olduğu gibi gün batımı noktasını gözeterek doğruca batı istikãmetine ve tabiatıyla bir bakıma doğu cihetine gitmiştir.

Bize nispetle yerkürenin altı sayılan noktada batıdan doğuya geçmiş, böylece **Hint Adaları**'na gelmiştir. (Bize göre) yerkürenin altında sayılan yerlerde sayısını bilemediğimiz nice adalara uğrayıp bunların her birinde nice renkli taşlar, türlü çeşit eczâ ve kokular, nice güzel kokulu karanfiller, zencefiller ve tarçınlar alarak **Hint Yarımadası**'nın güneyine gelmiş Hindistan'a âdeta can atmıştır. Bundan sonra **Hint Denizi**'ni takip etmiş;

Acem, Arap ve Habeş ülkelerinin güneyini dolaşarak yine okayanus yolunu takip etmeye başlamıştır.

Kamer Dağları ve Sûdan'ın güneyinden geçerek Batı ülkeleri kıyısından ve Sebte şehirlerinin batısından geçmiş ve nihayetinde tekrar Sebte Boğazı'nın karşısına gelmiştir. Bu sırada (uğradığı yerlerden topladığı çeşitli mallarla lebâleb) doldurmuş olduğu, refakatindeki yük gemisi batmıştır. Kendi içinde bulunduğu gemi yetmiş tayfa ile birlikte kıyıya varmıştır.

Böylelikle 930 senesinde yine Sevilya yakınında bulunan Senloka Limanı'na gelip kendi mekânında karar kılmıştır. Dünya turunun süresi üç seneden on dört gün eksik olmuştur. Ve bu zaman zarfında elli bin mil deniz yolunu kat etmiştir.

Çünkü **Macellan** adlı kaptanın gemisi düz bir hat üzere gitmeyip bazen güneye ve bazen kuzeye doğru salınımlar yaparak zigzaglı bir yol izlemşitir. Bu sebepledir ki söz konusu kaptan sekiz ay gibi bir sürede gidilebilecek bir deniz mesafesini, toplam on altı buçuk ayda geçerek dünya turunu gerçekleştirebilmiştir. Bu sürenin (sekiz aydan geri) kalan günlerini uğradığı memleketlerde dolaşarak, adalarda alış veriş ederek geçirmiştir.

Çünkü yerkürenin alt kısmında seyr ü sefer edenlerin ilki, kaptan Macellan olmuştur. Onun için de yeryüzünde bu nam ile şöhret bulmuştur. Onun bu seyahatı İspanya Kralı'nın pek hoşuna gitmiş ve Macellan'ı maiyyetine almıştır. Dünya turuna çıktığı gemisi için yüksek bir tersane yaptırıp onu kırmızı şal ile örtmüştür.

Sonra o ülkede bulunanlar bu gemiyi merak edip ziyaret etmeye başlamışlardır. "Yeryüzünü tamamen dolaşarak, Adem (a. s.) devrinden bu yana hiç olmamış bir iş başardı" diyerek hayrânlıklarını ifade etmişlerdir.

Denizlerin durumlarının açıklanmasına dair verdiğimiz bilgiler burada nihayet bulmuştur. Aşağıda çizilen haritalar, söz konusu durumları ayrıntılarıyla açıklamaktadır.

---

[532]. **Not:** Yazma nüshada **[72/a]** ve **[72/b]** no'lu varaklarda birer sayfada resmedilen tablolar mizampajda üçer sayfa olarak düzenlenmiştir. Yazma nüshada bulunmayıp, matbu nüshanın sözkonusu sayfalarındaki tablolar üzerinde bulunan açıklamaların tercümesi de ekte verilmiştir.

[72/a] nolu sayfanın kenar yazısının tercümesi:

Bu iki sayfada çizilen felekî burçların ve Rûmî ayların altlarında ve üstlerinde gösterilen sayılardan maksat şudur: Mesela, Koç burcunun

başlangıcı Mart ayının on birindedir. Bitmesi ise Nisan'ın dokuzundadır. Koç burcu otuz gün sürer ve Mart ayı otuz bir gündür. Kuzey saatleri karşılıklı olarak altı burca taksim olunmuştur. Bu şekilde saat sayılarının yazılışı, burçların önünde olmuştur. Mesela, Koç burcunun başlangıcında gün -bundan fazla- dakika olmaksızın tam on iki saattir. Ve gece de on iki saattir. Öğle vakti altı saattir. İkindinin ilk vakti (asr-ı evvel) dokuz saat yirmi altı dakika, yatsı vakti bir saat otuz iki dakika, imsak vakti on saat on dört dakikadır. Karşılaştırmak için şu misale bakılabilir: Koç burcunun sonu, Başak burcunun başlangıcıdır.

[72/b] nolu sayfanın kenar yazısının tercümesi:

Bunun gibi Başak burcunun bitim noktası Koç burcunun başlangıcında tamam olur. Diğer burçların durumu da buna mukãyese edilerek bilinir. Mart'ın onuncu günü Balık burcunun sonudur. Mart'ın başlangıcı Balığın yirmi birinde, nihayeti ise Koç burcunun yirmi birindedir. Şubat'ın başlangıcı Kova burcunun yirmi üçünde, nihayeti ise Balığın yirmisindedir. Diğer ayların durumları burada verilen örneklere mukãyese edilerek bilinir. Güney saatleri de aynen kuzey saatleri gibi karşılıklı olarak altı burca taksim olunarak bulunmuştur.

[533]. Yazma nüshada bu cümle: *"anâsır-ı mâdır ki ol bir cevher-i basît…"* şeklinde devam etmektedir.

[534]. Bkz; Enbiyâ, 21/30.

[535]. *"Fe sübhâne men ce'ale mine'l-mâ-i külle şey'in hayyen."*

[536]. Kızıl Deniz'in ve bir zamanlar Kızıl Deniz kenarında olan bir şehrin adı. Ahmet Rifat, *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Tıpkıbasım, c. II, Ankara 2004, s. 22.- .s .65.

[537]. Matbu nüshada bulunan *"Bahr-i Muhît-i Zenc"* ibaresi yazma nüshada *"Bahr-i Zenc"* olarak geçmektedir. *Lugat-ı Tarihiyye*'de *"Bahr-i Muhît-i Zenc"* diye bir deniz yok. Muhtemelen ona sahili olan Afrika'nın (Zenc) ve "Habeş Denizi'nin yolcuları güney kutbunu görüp kuzey kutbunu göremezler" denilmektedir.

[538]. Sebte: Afrika'nın batısında Cebel-i Târık Boğazı'nın karşısında bir şehirdir. Kartacalılar tarafından kurulduğu rivayet edilir. (Ahmet Rifat, *a.g.e*., c. II., s. 19.) Fas'ın kuzeyinde Akdeniz kıyısında bir şehir olup halkının büyük çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen Melila şehriyle birlikte İspanyol egemenliğinde bulunduğu belirtilmektedir.

[539]. *"Sübhâne hâlıkı'l-bihâr."*

[540]. *"Sübhâne men sahhare lene'l-bihâr."*

[541]. İskandil: Denizin derinliğini ölçmeye yarayan ve gemilerde kullanılan bir âlet.

[542]. Zira‘: Bir kolun dirseğinden orta parmak ucuna kadar uzunluk ölçüsü (75-90 cm kadar).

[543]. Fersah: 12.000 adıma veya dört saatlik yola denk geldiği kabul edilen eski ölçü birimidir. Denizcilikte eski Türk gemicilerinin kullandığı 3 deniz miline eşit bir ölçü birimi. Yaklaşık olarak 5.685 metreye eşittir.

Su unsuru ateş tabakasına nisbetle, beşinci tabaka sayılmıştır. Güneş ışınlarının hararetiyle deniz suyunun ince zerrecikleri havaya yükseldiğinden, ateş, hava ve toprakla karışmış vaziyette bulunan yoğun su zerrecikleri kalıp tadı böyle acı ve tuzlu bulunmuştur. Yukarıda açıklandığı üzere bu deniz sularından güneşin sıcaklığı vasıtasıyla havaya karışıp buhar, bulut, kar ve yağmur olup yere inince, yavaş yavaş su kaynaklarına ve nehirlere karışır. Ondan da madenler, taşlar, bitkiler ve ağaçlar peyderpey nasiplenip bütün canlı türleri (hayvanlar) ve insanlar yeniden can bulur. Bütün canlılara hayat verdikten sonra artan su, tekrar büyük nehirlerde birleşip ikinci kez denizlere dökülür. ***“Her canlı şeyi sudan yaratan Allah”****ı tesbih ederiz. O, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir.”*

Atlas Okyanusu’nun derinliği, Sebte dışında İspanya ve Portekiz sahillerinde denizin dibine dört yüz kulaç iskandil ile erişmişlerdir. **Almanya** ile **Portekiz** sahillerinde ise okyanusun derinliğini çoğunlukla ancak altmış zirâ‘ olarak ölçmüşlerdir. En derin yerlerinin dahi yüz zirâ‘dan az olduğu görülmüştür. Ancak kuzey taraflarında okyanus derinliğinin dört yüz kulaçtan fazla olduğu görülmüştür. Güney Yarımküre Denizi’nin derinliği Sûdan, Habeşistan, ve Umman taraflarında altı bin kulaca yakın derinlikte bulunmuştur. İran, Hindistan ve Çin taraflarında ise denizin derinliği beş bin kulaç olarak bilinmiştir.

Bu **Akdeniz**’in kuzeyinde **Endülüs** (**İspanya**), **Yunan**, **Frenk** (Avrupa), **Rumeli** ve **Anadolu** memleketleri vardır. Doğusunda **Halep**, **Şam** ve **Kudüs-i Şerif** eyaletleri vardır. Güneyinde **Mısır**, **Burka** (Bârika; Bingâzi; Libya), **Tunus** ve **Cezâyir** memleketleri vardır. Batısında ise **Sebte** Memleketi ve **Atlas Okyanusu** (Bahr-i muhît-i garbî) vardır.

Su unsuru ateş tabakasına nisbetle, beşinci tabaka sayılmıştır. Güneş ışınlarının hararetiyle deniz suyunun ince zerrecikleri havaya yükseldiğinden, ateş, hava ve toprakla karışmış vaziyette bulunan yoğun su zerrecikleri kalıp tadı böyle acı ve tuzlu bulunmuştur. Yukarıda açıklandığı üzere bu deniz sularından güneşin sıcaklığı vasıtasıyla havaya karışıp buhar,

bulut, kar ve yağmur olup yere inince, yavaş yavaş su kaynaklarına ve nehirlere karışır. Ondan da madenler, taşlar, bitkiler ve ağaçlar peyderpey nasiplenip bütün canlı türleri (hayvanlar) ve insanlar yeniden can bulur. Bütün canlılara hayat verdikten sonra artan su, tekrar büyük nehirlerde birleşip ikinci kez denizlere dökülür. ***"Her canlı şeyi sudan yaratan Allah"****ı tesbih ederiz. O, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."*

. Sebte: Afrika'nın batısında Cebel-i Târık Boğazı'nın karşısında bir şehirdir. Kartacalılar tarafından kurulduğu rivayet edilir. (Ahmet Rifat, *a.g.e*., c. II., s. 19.) Fas'ın kuzeyinde Akdeniz kıyısında bir şehir olup halkının büyük çoğunluğu Müslüman olmasına rağmen Melila şehriyle birlikte İspanyol egemenliğinde bulunduğu belirtilmektedir.

. *"Sübhâne hâlıkı'l-bihâr."*

. Kızıl Deniz'in ve bir zamanlar Kızıl Deniz kenarında olan bir şehrin adı. Ahmet Rifat, *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, Tıpkıbasım, c. II, Ankara 2004, s. 22.- .s .65.

. Matbu nüshada bulunan *"Bahr-i Muhît-i Zenc"* ibaresi yazma nüshada *"Bahr-i Zenc"* olarak geçmektedir. *Lugat-ı Tarihiyye*'de *"Bahr-i Muhît-i Zenc"* diye bir deniz yok. Muhtemelen ona sahili olan Afrika'nın (Zenc) ve "Habeş Denizi'nin yolcuları güney kutbunu görüp kuzey kutbunu göremezler" denilmektedir.

. Zira': Bir kolun dirseğinden orta parmak ucuna kadar uzunluk ölçüsü (75-90 cm kadar).

. Fersah: 12.000 adıma veya dört saatlik yola denk geldiği kabul edilen eski ölçü birimidir. Denizcilikte eski Türk gemicilerinin kullandığı 3 deniz miline eşit bir ölçü birimi. Yaklaşık olarak 5.685 metreye eşittir.

. *"Sübhâne men sahhare lene'l-bihâr."*

. İskandil: Denizin derinliğini ölçmeye yarayan ve gemilerde kullanılan bir âlet.

. *"Fe sübhâne men ce'ale mine'l-mâ-i külle şey'in hayyen."*

. Yazma nüshada bu cümle: *"anâsır-ı mâdır ki ol bir cevher-i basît…"* şeklinde devam etmektedir.

. Bkz; Enbiyâ, 21/30.

. **Not:** Yazma nüshada **[72/a]** ve **[72/b]** no'lu varaklarda birer sayfada resmedilen tablolar mizampajda üçer sayfa olarak düzenlenmiştir. Yazma nüshada bulunmayıp, matbu nüshanın sözkonusu sayfalarındaki tablolar üzerinde bulunan açıklamaların tercümesi de ekte verilmiştir.

[72/a] nolu sayfanın kenar yazısının tercümesi:

Bu iki sayfada çizilen felekî burçların ve Rûmî ayların altlarında ve üstlerinde gösterilen sayılardan maksat şudur: Mesela, Koç burcunun başlangıcı Mart ayının on birindedir. Bitmesi ise Nisan'ın dokuzundadır. Koç burcu otuz gün sürer ve Mart ayı otuz bir gündür. Kuzey saatleri karşılıklı olarak altı burca taksim olunmuştur. Bu şekilde saat sayılarının yazılışı, burçların önünde olmuştur. Mesela, Koç burcunun başlangıcında gün -bundan fazla- dakika olmaksızın tam on iki saattir. Ve gece de on iki saattir. Öğle vakti altı saattir. İkindinin ilk vakti (asr-ı evvel) dokuz saat yirmi altı dakika, yatsı vakti bir saat otuz iki dakika, imsak vakti on saat on dört dakikadır. Karşılaştırmak için şu misale bakılabilir: Koç burcunun sonu, Başak burcunun başlangıcıdır.

[72/b] nolu sayfanın kenar yazısının tercümesi:

Bunun gibi Başak burcunun bitim noktası Koç burcunun başlangıcında tamam olur. Diğer burçların durumu da buna mukãyese edilerek bilinir. Mart'ın onuncu günü Balık burcunun sonudur. Mart'ın başlangıcı Balığın yirmi birinde, nihayeti ise Koç burcunun yirmi birindedir. Şubat'ın başlangıcı Kova burcunun yirmi üçünde, nihayeti ise Balığın yirmisindedir. Diğer ayların durumları burada verilen örneklere mukãyese edilerek bilinir. Güney saatleri de aynen kuzey saatleri gibi karşılıklı olarak altı burca taksim olunarak bulunmuştur.

[73/a]

Atlas Okyanusu'nun derinliği, Sebte dışında İspanya ve Portekiz sahillerinde denizin dibine dört yüz kulaç iskandil ile erişmişlerdir. **Almanya** ile **Portekiz** sahillerinde ise okyanusun derinliğini çoğunlukla ancak altmış zirâ' olarak ölçmüşlerdir. En derin yerlerinin dahi yüz zirâ'dan az olduğu görülmüştür. Ancak kuzey taraflarında okyanus derinliğinin dört yüz kulaçtan fazla olduğu görülmüştür. Güney Yarımküre Denizi'nin derinliği Sûdan, Habeşistan, ve Umman taraflarında altı bin kulaca yakın derinlikte bulunmuştur. İran, Hindistan ve Çin taraflarında ise denizin derinliği beş bin kulaç olarak bilinmiştir.

Kulzüm deniz kıyısında bulunan bir şehrin adıdır. Ve o deniz, o şehre nispetle anılır. Söz konusu deniz, Kuşatıcı Deniz'e (Bahr-i muhît) komşu olduğundan, buradaki med–cezir olayları da Kuşatıcı Deniz'e benzerlik arzeder. **Firavun** askerleriyle birlikte, işte orada boğulmuştur. **Kızıl Deniz** ile **Yemen** arasında uzun bir dağ perde gibi gerilmiştir.

"Hikmetiyle denizleri yaratan Yüce Allah, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."

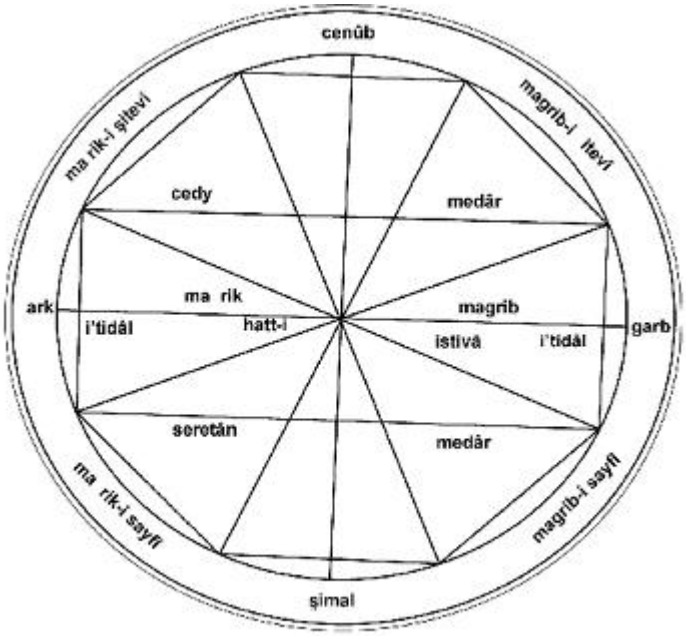
Kızıl Deniz'in uzunluğunun ve genişliğinin Hazar Denizi kadar olduğu ölçülmüştür. İçindeki adaların çoğu imar edilerek, iskâna açılmıştır. Çünkü bunların ulaşımı kolay ve helâk edici tehlikelerinin gayet az olduğu tecrübe edilmiştir. Uzunluğu güneyden kuzeye doğrudur ve derinliği iki yüz kulaçtan fazladır. Ona bitişik olan Afrika (Zenc) Denizi ve Habeş Denzi'nin (Bahr-i muhît-i Habeş) yolcuları güney kutbunu görüp kuzey kutbunu göremezler. Çünkü onlar ekvatorun güney kesimindedirler.

"Denizleri emrimize musahhar kılan Allah'ı tesbih ederiz; O her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir."

Doğu Okyanusu'nun derinliği ise; Çin, (Tebük) ve (hıtta) Tataristan taraflarında bazı yerlerde beş yüz kulaçtan fazla ve bazı yerlerde de altı yüz kulaçtan fazlaca bulunmuştur. **Kuzey Okyanusu**'nun derinliği bazı yerlerde üç yüz kulaç ve bazı yerlerde dört yüz kulaç olarak tecrübe olunmuştur. **Amerika** kıtası (Yeni Dünya) çevresinde okyanusun derinliği ölçülüp kontrol edilince kıtanın kuzey taraflarındaki derinliğin dört–beş bin kulaç, güney taraflarında ise derinliğin, altı-yedi bin kulaçtan fazlaca olduğu görülmüştür. Dünyâyı kuşatan **Büyük Okyanus**'un ortasında, yerkürenin yeraltı tarafı olan orta kısmında gayet derin olan yerlerinin derinliği sekiz bin kulaçtan az olarak ölçülüp kesin olarak bilinmiştir. Nihayet, denizlerin derinliğinde bulunan yüksek dağların yüksekliği iki buçuk fersah olarak ölçülmüştür.

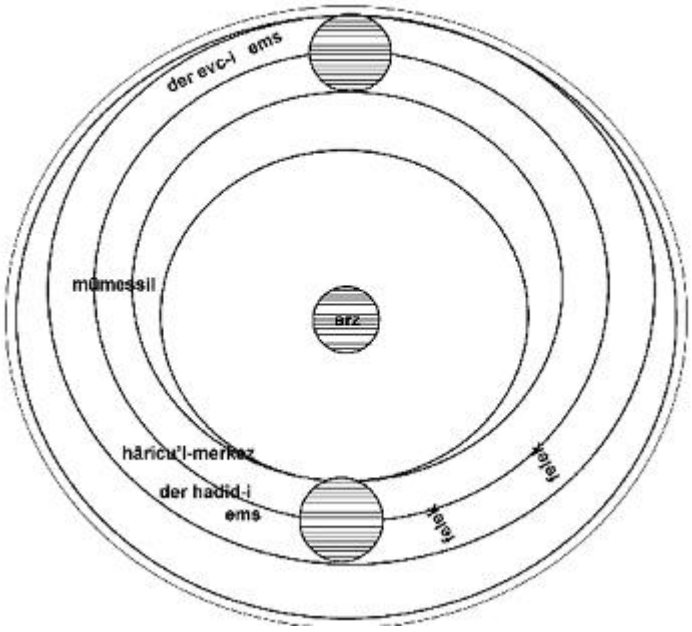
Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir: Dört ana unsurun üçüncüsü sudur ki basit bir cevherdir; renksiz, şeffaf ve küresel bir cisimdir. Doğal özelliği rutûbetli ve soğuk olmasıdır. Havaya nisbetle yoğundur (kesîf), yoğun cisimlere bitiştiği için diğer üç unsura muhâliftir. Oluş ve bozuluşlarla yeni şekiller bulmaya yeteneklidir. Kendi kaynağından çıktığında, diğer unsurlara karışarak değişime uğrar. Hatta kendi yerinde iken bile diğer unsurlara dönüşür. Kendi tabiatıyla yerinde dururken, nice farklı ve zorunlu sebeplerle hareket eder.

[78/a]

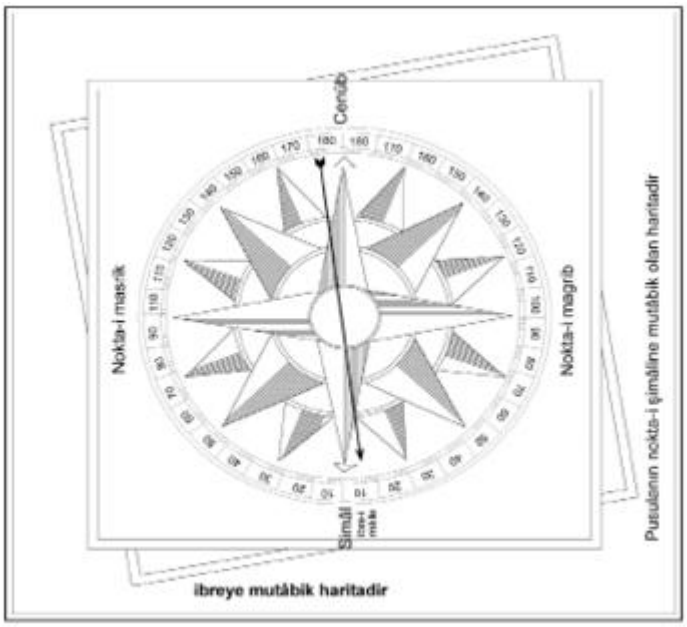

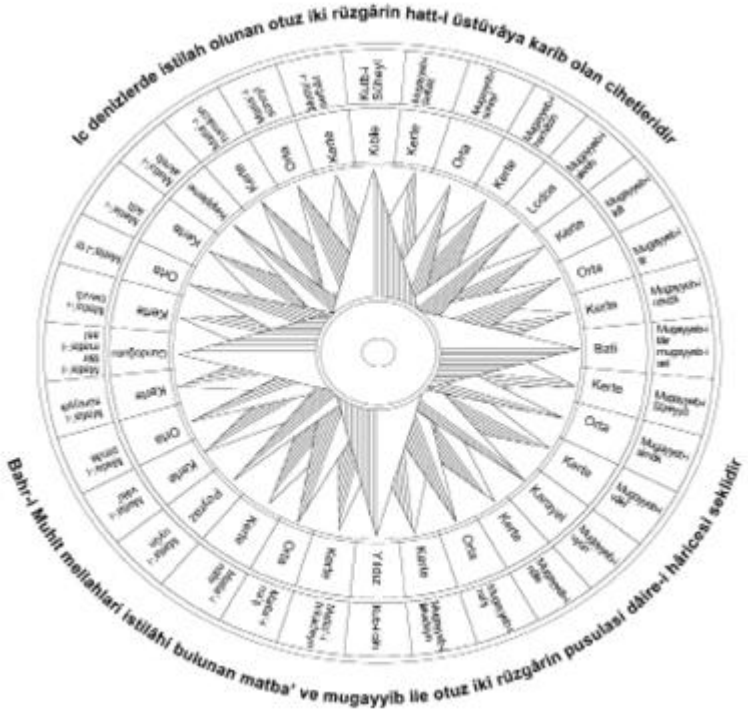
tebeddül-i berr ve bahra bâ'is-i külli

kurb ve bu'd-i evc ve hadîd sekîdir

[78/b]

Cenûb
Nokta-i mașrik
Nokta-i mağrib
Şimâl
İbreye mutâbik haritadır
Pusulanın nokta-i şimâline mutâbik olan haritadır

İç denizlerde istilah olunan otuz iki rüzgârın hatt-ı üstüvâya karîb olan cihetleridir
Bahr-i Muhît mellâhları istilâhı bulunan matba' ve mugayyib ile otuz iki rüzgârın pusulası dâire-i hâricesi sekizdir

ALTINCI FASIL

[79/a]

Toprak unsurunun mâhiyetini, faydalarını ve özelliklerini, durumlarının niceliğini, sâkin olup yerinde kararlı durmasını, kendine mahsus parçalarını korumasını, vâdilerini, dağlarını, yerkürenin iki tabakaya bölünmesini, Amerika Kıtası'nın keşfedilmesiyle birlikte haritalara işlenmesini, su kaynaklarının ortaya çıkmasının keyfiyetini ve depremlerin oluşumunu dört madde ile hikmet hakîmâne beyân eder.

Birinci Madde

Toprak unsurunun mâhiyetini, faydalarını ve özelliklerini, keyfiyetini ve durumlarını, vâdilerini ve dağlarını, yerinde sâkin olup kararlı durmasını ve parçalarını kendine çekmesini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve astronomi bilginleri ittifakla şöyle demişlerdir. Dört unsurun dördüncüsü ve hepsi içinde *özün özü* mesâbesinde olanı *toprak* unsurudur ki o basit ve yoğun bir cevherdir. Tabiatının esas özelliği soğuk ve kuru olmakla, diğer unsurlara zıttır. Mutlak mânâda yoğun olup onun tabiî yeri (hayyiz-i tabi'î) diğer unsurların altıdır. Kendi parçalarını (diğer üç unsur içinden) çekip koruması sebebiyle yerinde yerleşip karar kılmıştır.

Toprak unsuru bir tek yüzeyle kuşatılmış kürevî bir cisimdir ki o kürenin merkezi aynı zamanda âlemin merkezi olup insanların ve diğer bütün canlı topluluklarının ayağının altına döşenmiştir. Toprak küresinin yüzeyi, üzerinde bulunan dağlar ve vâdilerle girintili–çıkıntılı olup üzerinde bulunan su ve hava kürelerinin alt yüzeyleriyle temas etmiştir.

Diğer bütün felekler ve unsurlar yerkürenin etrafında hareket etmekte olup birinci felek hareketinin sür'atiyle bu toprak unsurunu her yönden ortaya doğru sıkıştırarak, yerinde tutmaktadır. Nitekim bir şişe içine bir taş konulup o şişe sür'atle ve kuvvetle döndürülse söz konusu taş, şişenin ortasında hareket etmeksizin sâkin durur. Bunun gibi yeryüzü de, feleğin ortasında öylece sâkin olup hep bir karar üzere bulunur. Gerçi bazıları (Yeni astronomi bilginleri) demişlerdir ki; bu yerküre, güneş etrafında hem kendi etrafında (hareket-i vaz'iye) hem de hem güneş etrafında (hareket-i eyniyye) daima dönmektedir. Diğer felekler ve yıldızlar ise ebediyyen bulundukları yerlerde sâkin ve sabit olup ancak yerin dönmesiyle

döndükleri ve hareket ettikleri zannedilmiştir. Nitekim seyir halinde bulunan bir gemiye binmiş bulunan kişiye, (ilk bakışta) deniz sahili hareket edip yerinden gidiyormuş gibi görünür. Bu konuya dair açıklama ileride dokuzuncu bölümde *Yeni Astronomi* adıyla gelecek olan maddede açıklanacaktır. Ancak söz konusu zayıf görüş çoğunluğun reyine aykırı bulunmuştur. Çünkü bu kitapta bizim âlemin durumlarını açıklamaktan maksadımız, cihanın yaratıcısının bilinmesi olup asıl maksadımız cihanı tanıtmak değildir. Şu halde, âlem ne durumda olursa olsun ve nasıl hareket ederse etsin, söz konusu durumların ve hareketlerin hepsi, **"gökleri ve yeri** (benzersiz birer san'at eseri olarak) **yaratan"** (Bakara, 2/117) ol Hazret'in nihayetsiz kudretine ve azametine işarettir. Bizlere lâzım olan da, hâdiselere ibret nazarıyla bakıp kemâl elde etmektir.

Bu toprak unsuru da, kardeşleri olan diğer unsurlar gibi çeşitli oluşumlar içine girip bozuşuma uğrayarak farklı şekiller almaya kãbiliyetlidir. O kadar ki kendi halinde iken bile diğer unsurlara dönüşür; başkalaşıma uğrar. Soğukluk ve kuruluğun toprak unsurunda birlikte bulunmasının sebebi, katılık ve yapışma özelliğinin olmasındandır. Bu sebepledir onun dışı canlılar için sığınak ve ikamet yeri, iç kısmı ise madenler ve bitkiler için oluşum kaynağı olmuştur.

Dünyânın küre şeklinde olduğu çeşitli delillerle isbat edilmiştir. Bütün yer yüzü üzerinde iki buçuk fersahtan yüksek bir dağ olmadığı yakînen bilinmiştir. [Ve yerkürenin cirmine nispetle dağların yüksekliği fevkalade değildir.] Çünkü en büyük dağların yer yüzünün çapına oranla yüksekliği, bir arpa tanesinin eninin, bir zirâ' uzunlukla mukãyese edilmesi gibi olur. Bu durumda dağlarla yer yüzünün engebeli olması, yerkürenin tamamının küre şeklinde olmasına engel değildir. Mesela, yuvarlak bir elmanın üzerine [tanelerin yarısı kabuğun dışında kalacak şekilde] pirinç taneleri saplansa; bunlar elmanın yuvarlak olmasını değiştirmediği gibi, dağların yer yüzünü inişli çıkışlı kılması da, onun yuvarlaklığına zarar vermez. Ancak yerküre [elma veya herhangi bir cisme nispetle] ziyadesiyle büyük olduğundan, ilk bakışta (göz alabildiğince uzayıp giden) bir düzlük gibi görünür. Onun içindir ki hikmet (Fen bilimleri) ilminden nasîbi olmayanların aklı, gözünün gördüğünü geçemeyip bulunduğu yeri düz gördüğü için **[79/b]** her yerin öyle olduğunu zanneder. Halbuki böyle demek, hakikate uygun değildir.

Yerkürenin ortasında, olduğu kabul edilen hayalî bir nokta vardır ki âlemin merkezi ve tam mânâsıyla dibi orasıdır. Bütün yönlerden ağır cisimler oraya doğru yönelip engeller yükseldikçe varıp onu bulurlar. Her

taraftan yerin göğe olan yüksekliği eşit olduğu halde; ağır cisimlerin birbirini çekmesi sebebiyle veya (söz konusu) merkezin kendine doğru çekmesi sebebiyle toprak unsuru, daima diğer unsurların ortasında bulunur. İnsan yer yüzünün her neresinde dursa dursun, onun başı daima gök yüzüne doğru olup ayakları merkezden tarafa gelir ve ona gökyüzünün yarısı görünür. Çünkü onun ufuk dairesinin merkezi, kendi ayakları altında bulunur. Bu şekilde yeryüzünün neresine doğru giderse gitsin, ona daima gökyüzünün yarısı görünür. Görünmeyen cihetten o miktarı kendisinden gizlenmiş bulunur. Şu halde, yirmi iki fersah mesafe ki -bu takrîben yerin bir derecesidir- o kadar harekete karşılık göğün de bir derecesi kişiye görünüp görünen kadarı kendisinden gizlenmiş bulunur.

Çünkü arzın bir derecesi yerin kendi kuşağının üç yüz altmışta bir parçası olduğu gibi, gökyüzünün dereceleri de öyledir. Bu sebepledir ki yerin bir derecesinin, karşısında bulunan göğün bir derecesine eşit ve denk olduğu kabul edilmiştir. Gerçi yer dairesinin kavsinden, gök dairesinin kavsi uzun bulunmuştur. Ancak (yine de bu, bir ölçü sayılmış ve) bu mukayese metodu ile bütün mıntıkaların dereceleri bulunmuştur; feleklerin kuşakları ve yıldızların yeryüzüne olan uzaklık ve yakınlıkları (çeşitli karşılaştırmalar yapılarak) bilinmiştir.

İkinci Madde

Toprak unsurunun iki tabaka halinde bulunduğunu ve filozoflardan bir kısmının görüşlerinin, bazı âyet-i kerîme ve hadîs-i şeriflere bir yönüyle uygun düştüğünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar ve kelâm bilginleri şöyle demişlerdir: bu toprak unsuru bir küre olduğu halde iki tabakaya bölünmüştür. Bunlardan ilki çamur tabakasıdır (tabaka-i tîniyye). Bütün madenler, bitkiler, canlılar, kaynak suları, depremler ve gazlar (buhârat) bu çamur tabakasının üst tarafında oluşup meydana gelmiştir.

Toprak unsuru renksiz olduğu halde, yukarıda bahsi geçen oluşumlarla karıştığından türlü renklere bürünmüş olur. Söz konusu çamur tabakasının kalınlığını ve derinliğini ölçmek için, Hindistan filozofları bal mumları yakıp değişik metotlarla, farklı yerlerde bir çok derin kuyular kazarak, ateşin yanmasına göre yerin kalınlığı hakkında tahminler yürütmüşlerdir. Bu tesbiti yapmak için sahrâlarda yedi bin kulaçtan fazla, deniz kıyılarında ise on beş bin beş yüz kulaç -ki bu da takrîben beş fersah mesafedir- derinliğe kadar kazıp ulaşınca, ancak çamur tabakasının sonuna gelmişler;

halis, kuru ve renksiz toprağa ulaşmışlardır. Hâlâ o kuyuların dördü **Hindistan**'ın nihayeti olan **Kenkeder Sahrâsı**'ndadır.

Şeddad Kuyusu Şam'ın Altın Semti'nde Zeydânî Sahrâsı'ndadır. Buna aynı zamanda **Hâviye Kuyusu** derler. Bu semtin halkı, söz konusu kuyuyu seyretmek için yanına giderler. Yağa batırılmış kumaşlardan deve büyüklüğünde tomarlar yaparlar; sonra onu ateşle tutuşturarak kuyuya atarlar. Attıkları ateş kütlesini ardından izleyince görürler ki o aşağı doğru indikçe küçük görünür; tâ ki (gökteki bir) yıldız gibi ufak görününceye kadar aşağı iner.

Tartışma (münâzara) ilminde şu gerçek tespit edilmiştir ki, karanlık bir gecede büyük bir dağın üzerinde yakılan ve deve büyüklüğünde olan ateş, beş fersah mesafeden bir yıldız kadar görünür. İşte bu mukãyese ile çamur tabakasının kalınlığı bilinmiştir. Çamur tabakası, ateş tabakasına nispetle altıncı tabaka sayılır.

Toprak unsurunun ikinci tabakası halis topraktır ki merkezi kuşatan toprak unsurunun ikinci tabakası halis topraktır ve **[80/a]** merkezi kuşatan aslî unsur odur. O, tamamen soğuk, kuru ve renksizdir; renklendirilmiş değildir. Çünkü aslî unsurun rengi olmaz. Nitekim su da doldurulduğu kabın rengini alır. Bu halis toprak tabakasının derinliği, merkeze varıncaya kadar bin iki yüz atmış yedi fersah mesafe olarak hesaplanmıştır. Çünkü yerkürenin çevresi (kuşağı) sekiz bin fersah mesafe olduğundan, bu çevrenin herhangi bir noktasından merkeze varıncaya kadar yarı çapı, bin iki yüz yetmiş iki fersah olarak bulunmuştur. Bu durumda yerkürenin yarı çapından, beş fersah olan çamur tabakasının kalınlığı çıkarılınca, kalan halis tabakanın kalınlığı bulunmuş olur. Öyleyse ay feleğinin altında ateş tabakası, onun içinde duman tabakası, onun da içinde soğuk tabakası, onun içinde buhar tabakası, onun içinde su tabakası, onun altında çamur tabakası ve onun da içinde halis tabaka vardır ki bu yedinci tabakadır. Söz konusu yedi tabaka birbirini kuşatmıştır. Nitekim getirdiğimiz bu açıklamalar; "**Allah, yedi göğü ve bir o kadar yeri yarattı**" (Talak, 65/12) âyetinin muhtevasına uygun düşmektedir.

İbn Abbas (r. anhumâ) dan nakledilen; "dünyanın boğanın boynuzları arasında ve balığın sırtında olduğu" kıssasının gerçekliği kabul edildiği takdirde, burada kastedilenleri, boğa ve balık burçları olarak yorumlamak daha uygun olacaktır. Çünkü ashâb-ı kirâmın söz konusu işlere dair bu türden yorumları galiba İslâm'ın ilk asrında olmuştur. O vakitlerde dînî işlere ait hükümler henüz kurumsallaşmamış, her şey yerli yerine

oturmamıştı. Halkın ekserisi (bunun gibi çetrefilli mevzularda) felsefî görüşlere müracaat ederdi. Bu itibarla onlar da, insanlar İslâm dininin kãidelerini ezberleyip rivayet etmekten geri durmasınlar diye, din işlerinden olmayan suallere dahi; *"İnsanlarla akılları seviyesince konuşun"* hadis-i şerifi gereğince hakimâne cevap verirlerdi. Şüphesiz peygamberlerin ve ashâbının asıl görevi insanlara dini öğretmektir; eşyanın hakikatini açıklamak değildir. Bu sebepledir ki Efendimiz'e kamerin değişimine ait durumlardan sorulunca, Allah katından; "**Sana yeni doğan aydan soruyorlar. De ki onlar insanların** (çeşitli) **muameleleri ve hac için vakit ölçüleridir.**" (Bakara, 2/189) buyuruluncaya kadar beklemiştir. Tâ ki insanlar onlara ne soracaklarını bilsinler. Ve dînî hükümlere dair olmayan işlerini onlardan sormasınlar. Nitekim hurma ağacının ne zaman dikileceği ve nasıl aşılanacağı konusunda Peygamberimiz (s.a.v.); *"Siz dünya işlerini daha iyi bilirsiniz"* buyurmuştur.

Yerkürenin iki kutbu -yukarıda açıklandığı üzere- doksanıncı enlemdedir ki oralarda altı ay gece ve altı ay gündüz olur. Bu durumda *Hızır ve İskender karanlığı* kuzey kutbunda olmaktadır ve o altı ay geceden ibarettir. Yoksa, bir yerin sürekli karanlık olduğu, ilim adamlarınca tesbit edilmemiştir. **Ye'cûc ve Me'cüc Seddi**'nin ise, yedinci iklimin doğusunda, eski Tataristan'ın kuzeyinde bir yerde olduğu rivayet edilmektedir.

Bazı eski kitaplarda; "yeryüzünün mesafesi beş yüz yıllık yoldur ve yer ile gök arası da beş yüz yıllık yoldur" diye yazılmıştır. *Sümmüvât* adlı eserde bu sözleri doğrular tarzda hadis de rivayet edilmiştir. Ancak bize göre bu tür rivayetlerde belirtilen sayılardan maksat, mesafenin çokluğunu belirtmektir; yoksa bu sayılar kesinlik ifade etmezler. Çünkü elli, yetmiş, beş yüz, yedi yüz, bin, elli bin, yetmiş bin ve yüz bin vb. bunun gibi sayılar her zaman çokluk ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim; "**Ey Rasûlüm! O münafıklar için ister mağfiret dile, ister dileme. Onlar için yetmiş bin kere af dilesen de, Allah onları bağışlayacak değildir.**" (Tevbe, 9/80) buyrulan âyet-i kerîmede sayı kast edilmemiş, bilakis çokluktan kinâye olunmuştur. Nitekim bunun gibi yorumlarla ilim adamlarının pek çok görüşleri dine uygun hale getirilmiştir.

Üçüncü Madde

Önceden beri iskâna açık olduğu bilinen yerkürenin dörtte birinden başka, mamur olup iskâna açık bulunan yeni bir kıtanın bulunduğunu (Amerika) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginlerinden **Nasîr Tûsî** ve ondan önce gelen filozoflar demişlerdir ki; ekvator (daire-i muaddel) ile *ufuk dairesi*nin kesişmesinden dolayı yeryüzünde meydana gelen dört kısımdan, kuzeyde bulunan ikisinden biri mâmur olup iskâna açıktır ki bununla yerkürenin dörtte biri mamur olmuş olur. Geri kalan dörtte üçünün durumu bizce meçhûldür. Bunlar ya mâmur olup iskâna açıktır ya da okyanuslarla kaplıdır. Ancak son dönem bilginleri, okyanusları gemilerle dolaşarak (mâmur bölgelerin dışında) kalan dörtte üçün durumlarını tamamen keşfedip isbat etmişlerdir.

Yapılan bu keşifler sâyesinde **[80/b]** eski bilginlerin bilmedikleri nice bilgilere ulaşılmış ve böylece mâmur bölgeleri yeryüzünün dörtte birine hasretmeye imkân kalmamıştır. Çünkü miladî tarihin 1492 senesinde -bu hicrî tarihin 903.ncü senesine tekabül etmektedir- **Endülüs**'te *cebir* ilminde mahâretli bir korsan ki ona **Kristof Kolomb** derlerdi. İşte o, gayretli keşişlerle birlikte okyanusun durumlarını incelemek için yola çıktı. İç denizin dış denize döküldüğü noktada; Sebte Boğazı hâricinde İspanya Limanı'ndan hareket eden üç gemide 120 adamıyla birlikte yelken açıp batı istikâmetine doğru yola çıktılar. Devamlı *Yengeç dönencesi*nde seyrederek yirmi derece kuzeyi hedef aldılar. Yani hep 43 derece enlemi dahilinde gittiler. Çünkü o, iki taraftan da sıcaklık ve soğukluk altına düşmekten çekinirdi. O, daima pusula ile güneşin batışını gözeterek bu şekilde otuz üç gün yol aldı. Ve bu zaman zarfında okyanus sahilinde tam üç bin sekiz yüz mil mesafe kat etti. Yanında bulunanlar pek çok kere pişmanlıklarını belirterek geri dönmek istediler. Gemilerde bulunanlar defalarca onu suçlayıp; "Bizi belânın içine çektin, hepimizi bu uçsuz bucaksız denizler içinde kimsesiz ve yardımsız bıraktın" diyerek o hünerli Kolomb'u öldürmeye yeltendiler. O (bütün bunlara karşı serinkanlılığını koruyarak) şöyle cevap vermiştir: "Sizin bu girdaptan kurtulmanız, ancak denizin durumlarını bilen ve astronomi âletlerini kullanabilen bir adamla mümkün olabilir. Beni öldürürseniz; hepiniz bu uçsuz bucaksız denizlerde kalırsınız. Helâk olup gidersiniz" derdi. Bazen ümit va'd ederek, bazen korkutarak onları yatıştırırdı.

Kristof Kolomb ve ekibi artık kurtulmaktan ümidi kesip ne yapacakları hususunda şaşkın kaldıkları bir sırada, birden karşılarında iskân olunmamış bir ada gördüler. Şırıl şırıl akan ırmakları, yüksek ağaçları vardı. Gemideki tayfalar bunu görünce biraz rahatladılar ve Kristof Kolomb'a teslim oldular. Bundan sonra tekrar yelken açıp altı gün yol aldılar. Hep gün batımı

istikãmetine gittiler ve bu zaman zarfında altı tane boş ada gördüler. Ve bunların içinde en büyük olanına İspanyol adası adını verdiler. Buradan da geçip sekiz yüz mil mesafeyi *karayel* istikãmetinde gittiler. Nihayetinde bir sahile vardılar. Günlerce o sahilin güney ve kuzey taraflarına doğru (o kara parçasını tanımak üzere) seyrettiler. Onun bir ada olmadığını anladılar. Orada bir toplumun yaşadığını farkettiler; karadakiler de sahile toplanıp gemiyi ve içinde bulunanları görmeye geldiler. Ancak gemi sahile yaklaştığı sırada hepsi birden kaçışmaya başladılar. Çünkü onlar ilk gördüklerinde gemiyi büyük ve acayip bir balık zannetmişlerdi. Sonra onun balık olmadığını, içindekilerin de insanoğlu olduğunu anlayınca, korkarak tabana kuvvet kaçmışlardır. Çünkü o toplum gemi ve sandal nedir, hiç bilmezlermiş.

Buna rağmen gemidekiler karaya inerek onlara yetişmek için arkalarından koştular. Yetişip yakalayabildikleri bir kadına pek çok hediyeler verdiler. Ona hürmet gösterip iyi davrandılar. Lisanlarını bilmedikleri için, diğer insanları da yanlarına çağırmasını işaretlerle anlatmışlardır. O kadın, hediyelerle kendi kavminin yanına varıp onları ikna etti. Korkmadan gemidekilerin yanına gitmelerini sağladı. Nitekim onlar da mukãbil hediyelerle oraya gittiler. Altın ve gümüş takılar, meyveler, ekmekler ve birbirinden değişik kuşlar, çeşitli hayvanlar ve yiyeceklerle iskelenin yanına vardılar. Gemidekiler bu tanışma ve ısınmadan sonra nice günler ve aylar orada kaldılar. Bol bol alış veriş ettiler. Oraya Batı Hint Yarımadası adını verdiler ve kırk adamlarını orada bırakarak ayrıldılar. Doğuya doğru seyretmek üzere tekrar yola koyuldular. İspanya Kralı'na (keşfettikleri) yeni dünyadan getirdikleri hediyeleri takdim ettiler.

(İspanyollar) bundan sonra ikinci ve üçüncü senelerde gemilerle varıp yeni dünyalıların lisanlarını ve geleneklerini tamamen öğrenmişlerdir. Ve aradaki mesafenin 5 200 mil deniz yolu olduğunu tesbit etmişlerdir. Ancak okyanustaki doğuya doğru seyreden akıntıdan dolayı elli günde (**Batı Hint Yarımadası**'na) vardıkları halde, aynı yoldan beş ayda geri gelebilmişlerdir. Sonra, mahâretli bilgin **Kristof Kolomb**, (Keşif maksadıyla çıktığı seyahatlerin) dördüncü yılında, (Batı Hint Yarımadası'ndan doğuya doğru giderken, başka bir) yeni dünyaya (Amerika) ulaştığında **[81/a]** oranın Kâsîk adlı hükümdarı, bilgin Kolomb'un gemiden inmesine izin vermedi; karaya çıkmasına engel oldu. Kolomb'un ona karşı koyacak kuvveti olmadığından bilgece bir hîleye baş vurup muhataplarına dedi ki:

“Böyle davranmakla siz bize eziyet etmiş oldunuz. Bizi incittiniz. Sanırım, bu hareketinizden dolayı Rabbiniz size gazap etmiştir. Bunun da alâmeti şudur ki yarın üzerinizden güneşin ışığını alacaktır.” Meğer ertesi günü, -bize nisbetle yer yüzünün altı sayılan- güney yarım kürede güneş tutulması mukaddermiş. Kristof Kolomb bunu, takvim ve astronomi bilgisi ile bilmekteymiş. Bu sözler üzerine halk şüphelenip yarını beklemeye başlamış.

Kolomb’un bildirdiği saatte güneş tutulması meydana gelince, halk korkuya kapılmış. Hediyelerle Kolomb’un yanına gelip barışmak istemişler; her konuda ona itaat edeceklerini bildirmişler. Putlara tapan bir toplum oldukları halde halkın çoğu bu inancından dönmüş ve Keşiş Kolomb’un mensup olduğu hiristiyanlığa katılmıştır. Kristof Kolomb, berâberindekilerle birlikte Yeni Dünya’da uzun süre kaldılar. Yirmi senede oranın pek çok memleketlerini zabt edip idare altına aldılar. Yeni Dünya’nın kuzey bölgelerinde yaşayanların kimi esmer, kimi beyaz tenli olduğunu gördüler. Güney bölgelerinde bulunanlar ise kimi Habeşî, kimi esmer tenliydi. Boyları on dört arşından fazla olup genellikle uzun boylu idiler.

Yeni Dünya’nın pek çok nehirleri, meyveli ağaçları, yüksek dağları ve derin vâdileri vardır. Orada türlü çeşit kuşlar ve pek çok türden -sayılamayacak kadar- vahşi hayvanlar vardır. Oradaki köy ve şehirlerin sayısını, vâdilerinin ve ovalarının miktarını, ancak bunları yaratan Allah teâlâ bilir. O sayısız memleketler genişlik ve açıklıkta; yer yüzünün önceden mâmur olduğu bilinen (ve dörtte biri sayılan) diğer kıtalarına denktir. Bu Yeni Dünya, mâmurlukta yer yüzünün yedi kıtasına muâdil ve benzer bir dünyadır ki acayip halleri vardır. Bütün bu gariplikler ve şaşırtıcı haller, onları yoktan var eden Yüce Yaratıcı’nın nihayetsiz kudretine delâlet eder. Bunların hepsi O’nun sanatının yüceliğini ve kudretini tasdik eden birer âyettir. Yeni Dünya’da (insanların o zamana kadar bilmedikleri) bunca arazinin genişliği ve imkânların çokluğu, hâdiselere ibretle bakanların ayrıca yakînini arttırmıştır. Bununla birlikte eskilerin kitapları ve öncekilerin belgeleri buranın haberlerinden boş olup Âdem (a.s.) devrinden beri burası görülmüş ve işitilmiş değilken, âlemin var oluşundan (keşfin yapıldığı) tarihe kadar oraya hiç gidilmemişken; her şeyi yoktan var eden ve her zaman diri olan Allah’ın takdiriyle o Yeni Hindistan keşf edilip ortaya çıkarılmış ve Yeni Dünya namıyla şöhret bulmuştur.

Şu halde, okyanuslar yerkürenin çoğunu kaplayıp örtmüşken, Kolomb’un keşfinden önce de imar ve iskâna açık bulunan yeryüzünün dörtte birinde ve

o tarihten itibaren varlığından haberdar olunan Yeni Dünya'da nice büyük adalar vardır. Söz konusu adalarda nice büyük dağlar, taşlar, vâdiler, ovalar, nehirler, nice ağaçlar, meyve bahçeleri mevcuttur. Oralarda Yüce Yaratıcı'nın benzersiz san'atının mükemmelliğine işaret sayılacak nice nimetler vardır ki bütün bunları tafsilatıyla birlikte ancak, şânı yüce ve nihayetsiz kudret sahibi olan Allah teâlâ bilir. O ki kudretiyle geceyi ve gündüzü birbirinin ardı sıra döndürendir. Gökleri ve yeri yaratandır. Buralardaki ve bizim henüz varlığını bilmediğimiz başka yerlerdeki her şeyin ayrıntısını ancak O Cebbâr olan Allah bilir. Nitekim Kelâm-ı Kadîmi'nde: "**O'nun bilgisi dışında, bir yaprak bile yerinden kıpırdamaz**." (En'âm, 6/59) buyurmuştur.

Dördüncü Madde

Su kaynaklarının yerden fışkırmasının sebeplerini ve yer sarsıntılarının maddesini hikmetli bir üslupla bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki bilim adamları (ehl-i hikmet) şöyle demişlerdir. Suların yerden kaynamasının ve yer sarsıntısının sebepleri şunlardır; yerin içinde oluşan buhar orada hapsolup sıkışınca, uygun bir tarafa yönelir ve oradan çıkarken soğuyarak suya dönüşür. Eğer miktarı pek az bir şey ise, buhar parçalarıyla kaynaşıp kalır. (Yukarı doğru fışkırmaz.) Nitekim kuyu suları böyledir. Eğer miktarı fazla olur ve yerin içine sığmazsa; bu takdirde yer kabuğunun ince yerlerini yarıp yer yüzüne çıkar ki kaynak suları işte böyledir.

Pınar ve kaynakların oluşmasının bir sebebi de, yağmur ve kar sularından dağların içine sızarak yer altına akan sulardır. Çünkü kar ve yağmurun yeterince ya da bol bol yağdığı zamanlarda pınarlar gür akar, kaynak suları gür olur; bunların azalmasıyla kaynak suları da azalır. O halde, Hak teâlâ, akıp giderek yer yüzüne hayat bahşeden, insanların ve bütün canlıların hayat iksiri olan tatlı sular için dağların altını birer mahzen kılmıştır.

Çünkü yağmur ve kar suları dağların altında, mağaralarda, taşlar içinde ve yerin altında muhtelif yerlerde toplanmış ve buralarda muhafaza edilmiştir. Bundan sonra da, -ilâhî kudret tarafından açılan- dar yarıklardan azar azar sızdırılarak, kullarına yetecek miktarda pınarlar ve nehirler olarak **[81/b]** akıtılmıştır.

Böylece bir sonraki kış mevsiminde kar ve yağmur sularını yine dağların zirvesine yağdırıp, yağmur sularından o mağaraları ve taşları akan pınarlar ve nehirlere bedel bir kere daha doldurur. O taşların altlarında olan dar

yarıklardan tedrîcen sızan kaynak suları bitki, hayvan ve insanlara yetişir. Fazlası ise, vâdilerde sellere dönüşüp büyük bir gürültü ile denizlere ulaşır. Şu halde O Yüce Yaratıcı; yeryüzünde bulunan mahlukatı için bu dağları kar ve yağmur sularını alıp pınarlar ve nehirler olarak vermekte dolap gibi etmiştir. Bu dolapların dönmesi daimîdir ki kıyamete kadar devam edecektir.

Yer altında gazlardan meydana gelen veya yağmur sularından toplanan sular, yerlerine sığmayıp yerin yumuşak tabakalarından çıkmaya başlayınca bakılır; eğer taşların arasından veya temiz topraklı bir yerden çıkıyor ise o su, soğuk ve tatlı olur. Eğer çorak yerlerden gelirse o su, acı ve tuzlu olur. Şayet kükürtlü araziden veya madenlerin arasından çıkıp gelirse, o su sıcak olur.

Çünkü kış mevsiminde havanın soğukluğu fazla olduğu için, güneşin harareti daha çok yerin altına kaçar. Çünkü iki zıt bir yerde toplanmaz. Onun için yerin altı kış günlerinde sıcak olup kükürtlü araziler ve sıcak madenler, azlığına ve çokluğuna göre o harareti kendi bölgelerine çekip muhafaza ederler.

Bu sebepledir ki maden yataklarının bulunduğu bölgelere yakın yerlerde kaynayan ılıca sularının tatları, kokuları, sıcaklıkları, özellikleri ve renkleri birbirine benzemeyip yakın oldukları madenlerin özelliklerini almışlardır. Eğer bu kükürtlü araziden veya madenlerin çevresinden kaynayan suya soğuk hava isâbet ederse, o takdirde katılaşır ve civa olur ya da zift, neft, şap veya tuz olur.

Isfahan ile **Şiraz** arasında bir su kaynar ki bunun öylece çıkması Allah'ın şaşılacak san'atındandır. ″**Sığırcık suyu**″ namıyla bilinen bu suyun özelliği şudur ki, herhangi bir bölgeyi çekirgeler istîlâ edip bütün mahsullerini telef etmeye başlarsa, bir kişi varıp o sudan bir şişe doldursa, hiç ardına bakmadan ve şişeyi de yere koymadan gelip çekirgenin istîlâ ettiği bölgeye yetişmiş olsa, sayısız denecek kadar çok sığırcık sürülerinin o suyun ardı sıra geldiği ve çekirgeleri yediği tevatürle nakledilmiştir. Yer altında oluşup sıkışan buhar öyle bir derecede yoğun olsa (ve o yoğunluğun etkisiyle) yer kabuğunu yarıp çıkması mümkün olsa veya o bölgede yer kabuğu gayet kalın olup buharın çıkmasına engel olsa ve yer altında toplanıp dışarı çıkmak için sabırsızlanırcasına yer arayan buhar kütlesi, toprak tabakasının zayıf yerini zorlayıp çatlatarak şiddetle yarsa o yer hareket eder. İşte *zelzele* denilen yer sarsıntısı budur.

Yerin altında oluşan buhar, duman ve rüzgarın durumları yeryüzü buhar ve dumanlarının açıklanan durumları gibidir. Bazen öyle olur ki bahsi geçen oluşumlar gayet kuvvetli olarak ortaya çıkar ve yeri öylesine bir hızla yarar ki büyük bir gürültü ile ortaya çıkarlar. Bazen de öyle olur ki çeşitli yağlarla (petrol, doğalğaz vb.) karışmış vaziyette sıkışan buhar, yapısı gereği -daha yerden çıkarken- alev alır; toprağı yarıp sıkıştığı yerden hızla sökün ederken onunla birlikte bir alev zuhûr eder. Eğer ateş bir madende zuhûr ederse, onu eritip bitirinceye kadar günlerce ve hatta aylarca yanar, demişlerdir.

"Doğruyu ancak Allah teâlâ bilir. Çünkü O, (bütün bu oluşumlara zemin teşkil eden) sebeplerin de yaratıcısıdır."

YEDİNCİ FASIL

Yerküre üzerinde varsayılıp belirlenen daireleri ve kutupları, yeryüzünün beş kısma taksimini gerektiren sebepleri ve yer yüzünün meskûn bulunan dörtte birinin gerçek anlamda yedi iklime bölündüğünü, bunların sınırlarını, söz konusu iklimlerin her birinde nice memleketler, büyük dağlar ve nehirler bulunduğunu, buralarda ne çeşit insanlar ve hangi türden hayvanlar yaşadığını, yedi iklimin gerisinde meydana gelen durumların **[82/a]** doksanıncı enleme (kutuplara) kadar keşfedilip incelendiğini, yedi iklimin her birinde en uzun günleri bulmayı ve bu en uzun günden her şehrin hangi iklimde olduğunun tesbit edilebileceğini, yedi iklimdeki bölgelerin tabiat ve iklim şartlarının birbirinden farklı olduğunu, bu sebeple beldelerin sâkinlerinin ve mizaclarının önemli ölçüde farklılık arzettiğini altı madde ile hakîmâne bir üslupla bildirir.

Birinci Madde

Yerkürenin üzerinde varsayılıp belirlenen daireleri ve kutupları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri âlemde olup biten işleri kaydetmek için yerküre üzerinde sekiz daire ile iki kutbun olduğunu tayin edip varlığını farz etmişlerdir. Tâ ki bunlarla yerdeki işleyişi kaydedip takip edebilsinler. İki kutuptan biri kuzey kutbudur ve onun tam karşısı güney kutbudur. Varsayılan sekiz dairenin dördü büyük, dördü küçük dairelerdir. Büyük dairelerin ilki *ekvator dairesi* (daire-i istivâ), ikincisi *burçlar dairesi*dir (daire-i burûc). Üçüncüsü *ufuk dairesi* (daire-i ufuk), dördüncüsü *meridyen dairesi*dir (daire-i nısf-ı nehâr).

Nitekim bunların durumları yukarıdaki maddelerde açıklanmıştı. Küçük dairelerin ilk ikisi *dönence daireleri*dir (inkılâb medârları), diğer ikisi ise *kutup daireleri*dir (kutbü'l-burûc). Bu sekiz dairenin beşi birbirine paraleldir ki her ikisi arasında bulunan mesafe eşittir. Bunlardan üçü eğri dairelerdir ki birbiriyle kesişirler. Bunların ikisi yani ufuk dairesi ile meridyen dairesi ise yer üzerinde çizilmeyip ayrı ve hareketli oldukları farz edilmiştir. Diğerleri yer küre üzerinde çizilmiştir, sabittir.

Ekvator dairesine (daire-i istivâ) gelince; o yerküre üzerinde bulunan büyük bir dairedir ki büyük feleğin kuşağı olan ekvator (daire-i mu'addilü'n-nehâr) yüzeyinde bulunup senede iki kez güneş kendisinin batıya yönelik hareketiyle üzerine geldiğinde, dünyanın mâmur bölgelerinin çoğunda gece ve gündüz eşitlenmiş olup bu noktada güneş feleğinin

hareketi eşit ve düz olmakla buna *ekvator dairesi* derler. Söz konusu iki vakit ki güneşin iki eşitlik noktasına (nokta-i i'tidâl; 21 Mart ve 23 Eylül) geldiği zamandır. Bunlardan biri koç burcunun, diğeri ise terâzi burcunun başlangıcıdır. Ekvator, kendine paralel olan dairelerin en büyüğüdür. Yerin iki kutbuna olan uzaklığı eşit olup yerküreyi güney ve kuzey yarım küre diye ikiye bölmüştür. Ekvator, burçlar dairesi ile iki noktada kesişmiştir ki bu kesişme mahalleri itidal noktaları (equinox) makãmındadır.

Burçlar dairesine gelince; o yerküre üzerinde resmolunmuştur. Ve ekvator ile kesişip iki dönence noktalarına (Oğlak ve Yengeç) kadar açılarak, birer yöne doğru meyletmiştir. İşte bu yönelişe "En büyük eğim" (Meyl-i küllî) derler ki yirmi üç buçuk derece kadar güneye ve kuzeye gitmiştir. Söz konusu dairenin (varsayılan) kutupları da, âlemin kutbundan yirmi üç buçuk derece kadar birer tarafa düşmüştür. Bu daire on iki kısma bölünmüştür. Her birine (yukarıdaki maddelerde açıklandığı üzere) birer isim verilerek burç denilmiştir. Burçlardan altısı ekvatorun güneyinde ve altısı da kuzeyinde bulunmuştur. Her burç otuz dereceye, her derece atmış dakikaya bölünmüştür. Buna göre bir daire üç yüz altmış derece olarak hesaplanmış ve yerkürenin konumları bu esasa göre bilinmiştir.

Ufuk dairesine gelince; o hareketli büyük bir dairedir ki âlemin görünen kısmını, görünmeyen kısmından ayırıp sınırlar. Yerkürenin altı ve üstü onunla bilinir. Bu ufuk dairesinin pek çok kısımları vardır. Bunlardan biri hakîki ufuktur ki yerküreyi ikiye bölen büyük bir dairedir. Diğeri görünür ya da hissedilir ufuktur (ufuk-ı hissî) ki onun durumu bölge sâkinlerinin görüşüne göre farklı olur, küçük bir dairedir. Bir diğeri *düz ufuk*tur (ufuk-ı müstakîm) ki bu da ekvatora mahsus büyük bir dairedir. Bu ufukta güneşin doğuşu ve batışı düz bir hat üzere döner halde bulunmuştur. Bu sebepledir ki ona düz ufuk denilmiştir. Bir diğeri eğimli ufuktur (ufuk-ı mâil) ve *düz ufuk* dediğimiz büyük ufkun gayrısı olarak bilinmiştir. Yani bütün eğimli ufuklar, âlemin iki kutbundan biri tarafına meyilli olarak bilinmiştir. Şu halde göğün ve yerin her tarafında bulunan her bir parçasında, farklı bir ufkun bulunduğu kabul edilmiştir. Doğuş ve batışlar bunların çoğunda düz olmayıp eğimli bulunmuştur. **[82/b]** Dokuzuncu enlemde -ki o, yeryüzünün kutuplarının yeridir- eğim daireleri (devr-i eflâk) değirmen gibi kabul edilmiştir. Çünkü ufuk dairesinin iki kutbunun biri zenit, başucu noktası biri de ayakucu noktası olarak kabul edilmiştir. Şu halde kutuplar bölgesinde (arz-ı tis'în) ufuk ile ekvator birbirine örtüşmüş olup ikisinin kutupları bitişik sayılmıştır.

“Görünür ya da hissedilir ufkun çapının mesafesi, yeryüzünde yirmi iki bin beş yüz adımdan fazla değildir” denilmiştir. Ekvator dairesine gelince; hareketli, büyük bir dairedir ki âlemin iki kutbundan ve belirlenmiş bulunan başucu noktasından geçerek, ekvator dairesi ile kesişir. Felekleri ve yer küreyi ikiye böler; bir kısmına doğu, diğer tarafına batı denilir. Gece yarısı ve gün ortası vakitleri bununla bilinerek tayin olunmuştur. Gün eşitleyicinin ve ekvatorun her parçasından her birine bir gün yarısı dairesi itibar etmek mümkün görülmüştür.[544]

(Yukarıda bahsi geçen) dört küçük daireye gelince; bunlar ekvatora paraleldir. Bunlardan ikisi burçlar kutbu dönencesidir (medâr-ı kutbi’l-burûc). Biri yaz dönencesi (inkılâb-ı sayfî) ki Yengeç burcunun başlangıcıdır. Diğeri kış dönencesidir (inkılâb-ı şitâvî) ki Oğlak burcunun başlangıcıdır. O halde yukarıda sözünü ettiğimiz bu sekiz daire ile yeryüzünün işleri kaydedilmiştir.

“Bu işleyişi mükemmel bir san’atla yoktan var edip yürüten ve yaptıklarında hikmet sahibi olan Allah teâlâ, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir.”[545]

İkinci Madde

Yerkürenin dört daire ile beş kısma bölündüğünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: İki kutbu ve iki dönenceleri bulunan dört küçük daire, bütün yeryüzünü beş kısma ayırmıştır ki bunlardan her biri iki küçük daire arasında veya bir daire ortasında olan mesafedir. Şu halde bu beş kısımdan biri, iki dönence arasında güneşin yörüngesi altında olduğundan buna *yakıcı bölge* (mıntıka-i muhterika) denilmiştir. Bu aşırı sıcaklık sebebiyle eskiler tarafından (buraların) meskûn olmadığı zannedilmiştir. Bu iki dönence arası kırk yedi derece bir mesafedir ki ekvator çizgisi bunun ortasında bulunmuştur. Bu iki kısma soğuk kuşak (mıntıka-i bâride) denilmiştir. Çünkü buralar güneşin yörüngesinden uzak olduğundan soğukları şiddetlidir. Bu sebeple eski bilginler buraları yaşanılmayan yerler zannetmişlerdir. Bu iki kısım, iki kutup burçlarının dönencesi arasında bulunan iki dönence mesafedir ki her birinin genişliği yerin kutbuna varıncaya kadar yirmi üç buçuk derece bulunmuştur. Bu iki kısım da kendi kutupları ismiyle adlandırılmıştır. (Bahsi geçen) iki kutuptan geri kalan bölgeler ise, iklim bakımından mutedil olarak bilinmiştir. Buralarda sıcaklık ve soğukluk genellikle orta derecede seyrettiğinden, iskân olunarak imar edilmişlerdir. Ancak

bunlardan kuzey kısmı Yengeç burcu dönencesi ve burçlar kutbunun kuzey dönüş yeri ile sınırlanmıştır. Güney kısmı ise, Oğlak burcunun dönencesinden burçlar kutbunun güney dönüş yerine kadar olan mesafedir, diye bilinmiştir. Bunlardan her birinin enlem mesafesi, kırk üç derece olarak ölçülmüştür.

Yukarıda bahsi geçen beş bölgenin sâkinleri, gölgeleri ve konum yerleri itibâriyle birbirinden ayrılmışlardır. Gölge yönünden soğuk bölgenin sâkinlerine *değirmen taşı* (rahavî) adı verilmiştir. Çünkü onların gölgeleri ufukta değirmen taşı misali dönmektedir. Mutedil bölge sâkinlerine ise *kılıç kayışı* (hamâilî) denilmiştir.

Çünkü onların gölgesi, öğle vakti olduğunda kılıç kayışı gibi bir tarafa eğilmektedir. Sıcak bölgenin sâkinlerine iki gölgeli (zâtü'z-zılleyn) denilmektedir. Çünkü ekvatorda bulunanların gölgesi, öğle vaktinde bazen güneye, bazen kuzeye doğru düştüğü görülmüştür. Nurlu güneş senede iki kez ılım (equinox) noktasında bulunduğunda, zenit noktalarına gelip gün ortasında gölgeleri yok olmaktadır. **[83/a]** Bu bölgede bulunanlardan güneşin çok uzak oluşu, dönenceye vardığı zaman olmaktadır.

İki dönence (ınkılâbeyn) altında bulunanların zenit noktalarına nurlu güneş senede bir kez gelip gün ortasında gölgeleri yok olmaktadır. Ve iki dönenceler bölgesi halkının zenit noktalarına yakın olan âlemin kutbu daima öğle vakti olduğu görülmüştür.

Bunun tam karşısında bulunan âlemin kutbu ise daima gölgeli kalmaktadır. Onların gölgeleri bir bulunmuştur. Yer ve konum bakımından bölgelerin hepsi üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı ekvator bölgesinde bulunanlardır ki, batıdan doğuya kadar olan yerlerde bulunanların hepsi bir dönüş yerinde ve bir enlem dahilinde dizili bulunanlardır. İkinci kısım ekvatordan itibaren iki tarafa doğru eşit mesafeler dahilinde dizili bulunup yaşayanlardır. Üçüncü kısım ise, ekvatora doğru iki taraftan paralel enlemlerde; biri âlemin başucu noktasında (zenit), diğeri ayak ucu noktasında (nadîr) bulunanlardır.

Doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Üçüncü Madde

Âlemin meskûn bulunan dörtte birinin, hakîki yedi iklime bölündüğünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir. Meskûn bulunan dörtte bir bölgeleri gece ve gündüz farkları bakımından muhtelif

bölümlere ayırmışlar ve bunlardan her birine bir iklim adını vermişlerdir.

Yerkürenin kuzey kısmını açıklayıp güney kısmının durumunu da ona mukãyese ederek îzah etmişlerdir. Ve yeryüzünün tamamını altmış iklime taksim etmişlerdir. Buna göre hakîki iklimlerin ayrımını bazen en uzun gün ile, bazen de ayların sayısı ile belirleyip tesbit etmişlerdir. Çünkü ekvator bölgesinde bulunanlara göre gece ve gündüz daima on ikişer saat sürmektedir. Bundan sonra aşamalı olarak güney kutbuna ve kuzey kutbuna doğru ekvatordan itibaren uzaklaştıkça gece ve gündüz farklılıkları artmaktadır. Buna göre ekvatora paralel daireler bulunduğunu farz edip her iki daire arasını bir iklim olarak kabul etmişlerdir. Şu şartla ki oradaki en uzun gün, ekvator semtinde bulunan bitişiğinden yarım saat fazla olsun.

Yukarıda bahsi geçen taksimle bölgelerin tabiatları, yerleri ve aralarındaki gece gündüz farklılıkları topluca tayin edilerek bilinmiş ve bir cetvele kaydedilmiştir. Çünkü (bu taksimât esas alınarak yapılan bir sınıflandırmada) herhangi bir enlem dahilinde bulunan şehirler, tabiat ve yer bakımından ortak değerleri paylaşmaları cihetiyle, iklim şartları bakımından birbirine eşit olmuşlardır. Birinci iklimde üç dairenin varlığı farz olunmuştur. Bunlardan biri iklim başlangıcı, diğeri iklim ortası ve üçüncüsü de iklim sonudur. Geri kalan iklimlere gelince; bunların her birinde ikişer dairenin varlığı farz olunmuştur ki bunlardan biri iklim ortası diğeri iklim sonudur. Çünkü burada her iklimin nihayeti, bir sonrakinin başlangıç noktası olarak belirlenmiştir.

Eski filozolar iklimlerin sayısını sadece yedi ile sınırlayıp ellinci enlemden sonrası için iklim tasavvur etmemişlerdir. Ancak sonraki devir bilginleri yedi iklimin gerisindeki yerlerin mâmur ve meskûn olduğunu tesbit edip altmış altı buçuk enleme varıncaya kadar, yani burçlar kutbunun dönüş noktasına varıncaya dek ilerlemişlerdir. En uzun güne yarım saat ilâve ederek taksimâtı sürdürmüşler ve böylece yirmi dört iklim bulmuşlardır. Bundan da en uzun güne birer ay ekleyerek, doksanıncı derecede kutuplara gelinceye kadar taksimâta devam etmişlerdir. Böylece hepsini otuz iklim olarak belirleyip tesbit etmişlerdir. Ancak ekvator bölgelerinin pek çoğu denizlerle kaplı olduğundan, bilginlerin ekseriyetine göre birinci iklimin başlangıcının, on iki buçuk derece enlem hizasından itibaren olduğu kabul edilmiştir. O bölgenin en uzun günü de, takrîben on iki buçuk saat olarak bulunmuştur. Şu halde en uzun günün bir çeyrek saat arttığı yer bu iklimin ortasıdır. En uzun günün on üç saat olduğu yer ise, birinci iklimin sonu, ikincinin başlangıcı demektir. Bu durumda her iklimde

en uzun gün, yarımşar saat ekleyerek ilerlediğimiz vakit yirmi dördüncü iklime varıldığında, o noktada en uzun günün yirmi dört saat olduğu görülmüş olur. İşte orası kuzey burçları kutbunun dönüş yeridir. Ancak bahsi geçen iklimler birbirinden küçüktür. **[83/b]**

Çünkü birinci iklimin uzunluğu ve genişliği mesafesinden, iknici iklimin genişliği ve uzunluğu mesafesi daima daha noksan ve daha kısadır. Bütün iklimler bu tertip üzere gitmekte ve hepsi birbirinden daha dar ve daha azdır. Bununla birlikte iklimlerin enlemi ekvatordan başlatılıp kutuplarda (doksanıncı derecede) son bulmuştur.

En uzun iklimin **Batı Okyanusu**'nda bulunan **Hâlidât Adaları**'ndan başlayıp **Doğu Okyanusu**'nda sona erdiği kabul edilmiştir.

Dördüncü Madde

Yedi meşhur iklimin sınırlarında bulunan mâmur bölgeleri ve bunların her birinde var olan yüksek dağları, akıp giden büyük nehirleri ve buralardaki halkın renklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi bilginleri şöyle demişlerdir. Dünyanın mâmur olan dörtte birini yedi iklime taksim eden eski filozoflar, her iklimi bilinen nice mâmur memleketlerle sınırlayarak belirlemişlerdir. Bu iddialarını pek çok delillerle tecrübe edip iddialarının gerçekliğini ortaya koymuşlardır. Çünkü otuz kırk sene zarfında niceleri söz konusu mâmur memleketlere seyahate çıkarak, buraları baştan başa gezmişlerdir.

Birinci iklimin sınırları: Batı Okyanusu'ndan ve Berberî ülkesinden, Nebür'den, Habeşistan'dan, Hadramevt'ten, Sebe'den, Güney Yemen'den, Hindistan Yarımadası'nın güneyinden ve Çin'den geçip Doğu Okyanusu'nun bazı adalarına uğrar bilinmiştir. Bu iklimde yirmi büyük dağ ve otuz büyük nehir bulunduğu tesbit edilmiştir. Bu iklimde yaşayanların hemen hepsi siyah tenlidir.

İkinci iklimin sınırları: Batı ve kuzey şehirlerinin tamamı ile Sûdan, Arap Yarımadası'nın kuzeyi, Yemen, Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Tâif, Katif, Bahreyn ve Hürmüz şehirlerini, Hint, Sind, Maçin ve Çin ortalarında bulunan şehirleri geçip Doğu Okyanusu'nda bulunan adaların ortalarına kadar ulaşır. Bu iklim dahilinde yirmi yedi yüksek dağ ve yirmi yedi büyük nehir olduğu gözlenmiştir. Buraların ahâlisi siyaha yakın esmer tenli olarak tesbit edilmiştir.

Üçüncü iklimin sınırları: Batı Okyanusu'ndan gelip Kuzey Afrika şehirlerinden ve Mısır'dan geçip Kudüs-i Şerif, Dımaşk, Kûfe, Bağdat,

Basra, Şiraz ve Isfahan ile Fars memleketlerinin hepsinden ve Hint, Sind, Maçin ve Çin'in kuzeyinden geçerek Doğu Okyanusu adalarına kadar ulaşır. Bu iklimde otuz üç yüksek dağ ve yirmi büyük nehir olduğu bilinmiştir. Buraların ahâlisinin genellikle buğday tenli esmer oldukları görülmüştür.

Dördüncü iklimin sınırları: Akdeniz'in tamamını kapsar. Okyanusa açılan Sebte Boğazı'ndan itibâren Endülüs, İspanya, Galyan'dan Firengistan ile Rumeli'nin güney taraflarına geçip Akdeniz'in ve Anadolu'nun güney bölgelerine gelir.

Buradan da Trablus, Antakya, İskenderun, Halep, Erzincan, Diyarbakır, Musul, Tebriz, Erdebil, Kazvin, Tus, İran dağlarının kuzeyi, Lahor, Keşmir ve Horasan'dan Hatay'ın güneyi ile Hıtan memleketlerinden gelip Hint ve Çin'in kuzeyinden geçerek Doğu Okyanusu'nda bulunan adalara kadar ulaştığı bilinmiştir. Bu iklimde yirmi beş yüksek dağ ve yirmi iki büyük nehir bulunduğu gözlenmiştir. Buraların ahâlisinin genellikle beyaza yakın esmer tenli oldukları müşâhade edilmiştir.

Beşinci iklimin sınırları: Batı Okyanusu'ndan başlayıp İspanya'nın kuzeyinden itibaren Efrenç memleketinin ortalarından gelip Akdeniz'in kuzey yarısından geçerek Anadolu şehirlerinin çoğunu; Sivas, Erzurum, Şirvan ile Hazar Denizi'nin güney yarısında bulunan Geylan ve Çam gibi şehirleri geçip buradan Mâverâunnehir güneyinde bulunan Harezm, Semerkant, Buhara, Bedhoşan memleketi ve Türkistan ile **[84/a]** Tataristan'ın güneyini, Deşt-i Kebîr ve Tibet şehirlerinin güneyini, Çin Seddi'nin kuzeyini Tebük'ün güneyi ile Hıta ve Hıtan memleketlerinin ortalarından geçip Doğu Okyanusu'na kadar varır diye bilinmiştir. Bu iklim dahilinde otuz üç yüksek dağ ile on beş büyük nehir bulunduğu tesbit edilmiştir. Buralar ahâlisinin tamamının beyaz tenli oldukları görülmüştür. Dördüncü iklim, iklimlerin en ılımlısı olarak bilinmiştir. Sonra bunun iki yanında bulunan üçüncü ve beşinci iklimlerin şartlarının dördüncüye yakın oldukları tesbit edilmiştir. Çünkü bu üç iklimin, suyunun tadı ile havasının hoşluğundan dolayı, ahâlisinin çoğunun fiziksel mânâda güçlü, ruhî bakımından metanetli, güzel görünümlü, hünerli ve olgunlukta itidal üzere oldukları görülmüştür.

Altıncı iklimin sınırları: Batı Okyanusu'ndan, Frenk memleketlerinin kuzeyinden, Rumeli memleketlerinin kuzeyindeki şehirlerden, İstanbul ile Karadeniz'in güneyinde ve kuzeyinde bulunan memleketlerden ve Azak'tan geçip Gürcistan, Gence, Tiflis ile Varna'dan ve Gökçe Deniz'den geçerek

Şirvan'ın kuzeyinden itibâren başlayıp Derbent Kalesi'nden çıkarak Dağistan ve Ejderhan memleketlerine uğrayıp Hazar Denizi'nin kuzey yarısından geçip Seyhun Nehri'nin gerisinde bulunan Karakalpak, Özbek, Çağatay, Kaşgar, Ulungay ve Türkistan memleketlerinden geçerek Tataristan ve Deşt-i Kebîr'in kuzey bölgelerinden Hıta ve Hıtan memleketlerinin kuzeyinden geçip Doğu Okyanusu'nda bulunan adalara ulaşır denilmiştir. Bu iklim dahilinde on bir yüksek dağ ve kırk büyük nehir olduğu görülmüştür. Buraların ahâlisinin sarıya meyilli beyaz tenli oldukları müşâhade edilmiştir. Bu iklimin soğukları şiddetli iken yine de mutedil olduğu bilinmiştir.

Yedinci iklimin sınırları: Batı Okyanusu'nun sahillerinden başlayıp Portekiz ve İngiltere'den geçip Kıpçak, Taselya, Bulgaristan ve Rusya'dan, itibaren Hazar şehirlerinin ve Deşt-i Kebîr'in kuzeyinden geçerek, eski Tataristan'ın kuzeyinden, itibâren İskender Seddi'nden geçip Batı Okyanusu'nda bulunan adalara uğrar bilinmiştir. Bu iklim dahilinde on bir yüksek dağ ve kırk büyük nehir bulunduğu gözlenmiştir. Buraların ahâlisinin kızıla yakın beyaz tenli oldukları bilinmektedir. Yedinci iklimin sonu ellinci enlem olarak belirlenmiştir. Buralarda en uzun gün on altı saat olarak bulunmuştur.

Eski filozofların görüşlerine göre bilinen meşhur yedi iklim bu saydıklarımızdır ki durumları yukarıda açıklandığı gibidir. Sonraki filozofların (müteahhirîn) görüşlerine göre taksim olunup sınırları belirlenen yirmi dört iklimin hudutlarının ayrıntılı olarak açıklanması ise, ileride gelecek olan cetvelde sayılarla bildirilecektir.

Beşinci Madde

Yedi iklimin gerisinin mâmur olduğunu, kutuplara varıncaya kadar keşfedilerek iklimlerin belirlendiğini ve yedi iklimin her birindeki en uzun günün bilindiğini, en uzun günden hareketle her iklimde şehirlerin yerlerinin tesbit edildiğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki -her ne kadar eski astronomi bilginleri yedi iklimin gerisinde bulunan bölgelere itibar ve iltifat etmeyip bütün dikkatlerini yedi iklim üzerine toplamışlarsa da- sonraki dönem astronomi bilginleri yedi iklimdeki uygulamada olduğu gibi, en uzun güne yarım saat ilâve edilip bir iklim sayarak, ekvatordan itibâren en uzun günün yirmi dört saat olduğu noktaya kadar -ki o, burçlar dönencesidir- yirmi dört iklim tesbit etmişlerdir. Ancak bu kuzey kutbundan âlemin kutbunun altı denilen

güney kutbuna varıncaya kadar yarım saat ilâve etme kãidesinin devam ettirilmesi mümkün olduğundan, **[84/b]** en uzun gün birer ay arttıkça bir iklim itibar ederek iki kutup arasını da altı iklime taksim etmişler ve doksanıncı enleme (kutuplara) varıncaya kadar toplam otuz iklim tesbit ve tayin etmişlerdir. Yedi iklimin gerisinde ne olduğunu araştırmak üzere kutup dönencesinin altına kadar gitmişlerdir. Oraların da meskûn olduğunu görmüşler; ahâlisinin görünüşte insan gibi olduklarını, fakat ahlâk ve davranışça eksik, bilgisiz ve yetersiz olduklarını müşâhade etmişlerdir.

Kutup dönencesinin altında bir topluluğa rastlamışlardır ki bunların hepsi, yöredeki kışın şiddetinden dolayı on ay süresince yerin altına girerler. Onlar ne din bilirler ne de mezhep. Ne meşrep bilirler ne de herhangi bir san'at ve zînetleri vardır. Ne süslenmeyi bilirler ne de ibadet etmeyi. Ne bir âdetleri vardır; ne temizlikten anlarlar ne de hoşa gidecek herhangi bir huyları vardır. İffet ve namusa önem vermezler ve görünüşlerine uygun davranışlarda bulunurlar.

O bölgede büyük bir dağ olduğu görülmüştür ki, iki buçuk fersah yüksekliğindedir. Onun altında altın madeni yanıp üzerinden dumansız bir ateşin havaya çıktığı müşâhade edilmiştir. Söz konusu dağın üzerinden pek sıcak kaynak suları fışkırıp büyük nehirler halinde akıp buz tutmuş bulunan kuzey okyanusuna dökülüp oraya varınca deniz suyunun tesiriyle ılımışlardır. Buz tutmuş olan deniz suyu da bu sıcak nehirlerin tesiriyle çözülüp itidal bulmuştur. Nitekim okyanusun söz konusu sıcak nehrin döküldüğü sahilleri donmuş vaziyette olmadığından, civardaki balıklar o semte doğru gelip doluşurlar. O bölgenin ahâlisi, o balıkları avlayıp yerler. Bu noktaya uzak bölgelerde bulunanlara satıp karşılığında hayvan derileri bunları giyerler. O bölgeye sürekli kar yağmakla, ahâlisi senenin on ayında, bahsi geçen nehirlerle hamam gibi ılımanlaşmış oyuklarda kalırlar. Orada ancak iki ay müddetle yaz mevsimi olur ki insanlar sığındıkları oyuklardan dışarı çıkarlar. Bölge, sürekli ufkun altında olduğu için, orada yaşayanlara âlemin güney yarısı hiç görünmez. Kuzey yarısı ise, ufkun üstünde olduğu için daima görünür.

Yıldızların ve feleklerin hareketleri bu bölgede değirmen taşının dönmesi gibi görünür. Sözünü ettiğimiz yerden doksanınıcı enleme (kutup noktasına) varıncaya kadar en uzun gün, bazen hafta ve bazen de ay kadar farklılık göstermekle birlikte altı aya ulaşır. Çünkü güneş –önceki maddelerde açıklamış olduğumuz- batıya yönelik hareketiyle koç burcunun başlangıcına geldiğinde, doksanınıcı güney enleminde bir derece kadar yeryüzünden

batarak doksanıncı kuzey enleminde ise, karanlık olan bir derece kadar yeryüzünden batıp doksanıncı kuzey enleminde karanlık olan bir derece kadar da yere doğar. Bu şekilde altı ayda kuzey burçlarını dolanıncaya kadar güney kutbunda bir gece, kuzey kutbunda ise bir gündüz olmuş olur. Çünkü artık güneş, Terazi'nin başlangıcına ulaşıp güney burçlarına varmış olur, ve yerin kuzey kutbundan batıp güneyinden doğmuş olur. Güneş, altı ay zarfında bu burçları geçinceye kadar, kuzey kutbu bölgesinde yerin bir derecesi yine şiddetli karanlıkta kalıp söz konusu bölgelerde bulunan denizler donar.

Güney kutbunun bu konudaki ahvali de, kuzeye kıyasla bilinir. Bu durumda kuzey kutbunun gündüz zamanı, güney kutbunun gecesi olur. Güneyin gündüz vakti de, kuzeyin gecesi olur.

Gece ile gündüzü birbirine takip ettirip döndüren Allah teâlâ her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir.

Eğer bir iklimde en uzun günü bulmak gerekirse o bölge kaçıncı iklimse, bunun yarısı olan sayıyı, on iki buçuk saat üzerine eklemekle bulunur. Mesela beşinci iklimde bulunan hürmetli **Erzurum**'da iklimin yarısı olan iki buçuk sayısı, on iki buçuk üzerine eklenirse; bunun toplamı on beş eder. Bu şekilde bilinir ki beşinci iklimde en uzun gün on beş saat olur. Buna mukãyese ederek, en uzun günden hareketle şehrin, kaçıncı iklimde ve iklimin hangi semtinde olduğu bulunur. Mesela Erzurum'un en uzun günü on beş saat on iki dakikadır. Şöyle ki, öncelikle bu sayının (saate tekabül eden) on iki buçuğu çıkarılır. Kalan iki buçuk ile on iki dakikanın iki katı alınırsa, elde edilen beşten **[85/a]** iklim sayısı, yirmi dört dakikadan da şehrin yeri ortaya çıkar. Böylece bilinir ki Erzurum beşinci iklimin ikinci yarısının sonlarındadır. Çünkü her bir iklimin enlem mesafesi yarım saat fazladır ve bu da otuz dakika eder. İklimin yarısı da çeyrek saattir ki on beş dakika eder. Şu halde on beş dakika bulunan bir şehir iklimin ortasında, on beşten eksik bulunan şehir ise iklimin evvelinde demektir. Erzurum gibi on beşten fazla olan bir şehir, iklimin ikinci yarısında demektir.

(Yukarıda verilen sayılardan) eğer on iki buçuk çıkartılıp kalan iki buçuk sayılı dörde bölünürse paralel dairenin sayısı elde edilmiş olur. Çünkü beş iklimin on dairesi olur. Geri kalanı buna mukayese edilerek bulunur. Şu halde ekvatordan doksanıncı derece kuzey enleme varıncaya kadar iklimlerin ahvali nasıl bilindiyse, -sonraki dönem astronomi bilginlerine göre- güney yarım kürenin durumlarının da aynen böyle olduğu bilinmiştir. Yani orada da, otuz iklim taksim olunmuştur. Çünkü dünyanın yarısı

ekvatorun güneyine düşmektedir. Mesela; yeryüzünün dörtte birini teşkil eden meskûn mahalleri ekvatorun güney tarafında bir iklim olsa, Kamer Dağları'ndan geçerek mübarek Nil Nehri'nin kaynağından dolaşır. İkinci iklim ise kış dönüm noktasından geçerek Kortanş Burnu'na uğrar. Çünkü sonraki dönem astronomi bilginleri, o bölgede otuz üç derece enleminde nice memleketlerin olduğunu bulmuşlardır. Bu bölgelerin ahâlisinin hemen tamamı puta tapıcılardır. Şu halde, iklimlerin tamamının sayısı ve bunların paralel daireleri, en uzun günleri, enlemleri ve mesafeleri, bütün bunların sayıları tesbit edilmek istenirse, bu ancak (ileriki sayfalarda vereceğimiz) cetvelle mümkün olacaktır.

Mülkünde olanların en doğrusunu, ancak Allah teâlâ bilir.

Altıncı Madde

Meskûn yerlerin ve şehirlerin mizacını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir. Su ve havanın, bulunduğu yerin arazi şartlarıyla olan yakın ilgisi sebebiyle, hatta bu ikisinin araziye karışmış olmasına binâen, şehirlerin özellikleri birbirinden farklı olmuştur. Allah'ın hikmetiyle çeşitli etkilerden dolayı yerin mizacı aynı olmakta ve su ile hava kısa sürede toprağa uyum sağlamaktadır. Esasen her yerin mizacı başka başka olduğu için, sanki her şehir kendi halkını, kendi mizacına göre eğitmiştir.

Sıcak bölgeler halkının mizacı: Buraların sâkinleri genellikle esmer tenli, ve kıvırcık saçlı olurlar. Hazmı zayıf, bozuşması kuvvetli ve çabuk, rutûbeti az, ürkek, bedeni naif, çöküşü ve ihtiyarlığa ermesi çabuk olurlar. Habeşistan gibi. Çünkü o bölgenin sâkinlerinin ortalama ömrü ancak otuz beş sene kadardır. Yaşı kırka varanların pek nâdir olduğu görülür.

Soğuk bölgelerde oturanların mizacı: Buraların sâkinleri genellikle şecaatli ve kuvvetli olurlar. Hazımları kolay ve rahat olur. Soğuk bölgeler rütûbetli olsa da, buralarda yaşayan ahâli etli butlu, iri cüsseli ve geniş bedenli (yapılı) olurlar. Bedenleri teravet ve rahat içindedir; genellikle beyaz tenli ve berrak olurlar. Yazları mutedil ve fakat kışları şiddetli soğuk olur.

Rutûbetli bölgelerin mizacı: Buraların sâkinleri genellikle güzel yüzlü ve yumuşak sözlü olurlar. İklim, buraların halkına gevşeklik verir; yaz ve kış mevsimleri mutedil geçer. Humma, bâsur ve cilt hastalıkları sık görülür.

Kuru yerlerin mizacı: Buraların sâkinlerinin genellikle derileri, mizac ve dimağları kuru olur. Yazları sıcak ve kışları soğuk olur.

Yüksek yerlerin mizacı: Buraların sâkinleri genellikle sıhhatli ve kuvvetli olurlar. Halkın çoğu güzel ahlâk ile mesrûr, ilim ve olgunluk ile mâmur, güzellikle hoş görünüşlü ve nurlu, sıhhatli uzun ömürle bahtiyâr olurlar.

Çukur mevkilerin ve alçak bölgelerin mizacı: Buraların mahpusları genellikle gamlı ve kederli olurlar. Suları sıcak ve durgun olur. Havası, sâkinlerini hummaya maruz bırakır; yoğunluğu sebebiyle sıkıntılı kılar. Çukur bölgelerin ahâlisinin anlayışları kıt ve mizacları illetli olur.

Açık arazi ve taşlı olan yerlerin mizacı: [85/b] Buralar, çevresindekilerin bedenlerini kuvvetli, saçlarını gür ve boylarını kısa eyler. Çoğu zekî ve reşit olur. Bu tip yerlerde yazlar sıcak ve şiddetli geçer. Buraların insanı tabiatında kuruluk hâkim olduğu için sabahları gayet erken uyanırlar. Bu sebeple harp etmeye ve kavgaya istekli olurlar.

Karlı dağların mizacı: Buraların iklim şartları, diğer şehirlerde olduğu gibi kendi ahâlisini âdetâ terbiye eder. Bölgede kar kaldığı sürece esen temiz rüzgarlar sâkinlerini de temizler.

Deniz kıyısındaki yerlerin mizacı: Buralar, kendi sâkinlerine sıcağı ve soğuğu mutedil kılar. Buralarda rütûbet, kuruluğa üstün gelmiştir.

Kuzey bölgelerin mizacı: Soğuk memleketler ve soğuk mevsimler gibidir. Buraların ahâlisinde zamanın hastalıkları sık görülür. Karınlarında safra toplanması pek nâdir görülür. Hazımları kuvvetli, ömürleri uzun olur. Nitekim onların çoğu yüz yıldan fazla yaşarlar. Onlarda bozuşma az olur. Ancak damarları dolu ve geniş olduğundan burun kanaması sık görülür. (Metânetleri sebebiyle) yaralanmaları daha az olur ve olduğunda çabuk şifâ bulurlar. Bedenleri kuvvetli, kanları temiz ve yürekleri ateşli olur. Mizacları yırtıcı hayvanların vasıflarına benzer.

Güney bölgelerin mizacı: Sıcak şehirler ve mevsimler gibi olup sularının ekserisi tuzlu ve acıdır. Halkının genizleri rutûbet sebebiyle doludur. Duyu organları hastalıklıdır. Vücut âzâları gevşek ve iştahları azdır. Mideleri ve şehvânî arzuları zayıf görülmüştür. Yaraları zor iyileşir. Kadınları hastalık sebebiyle sık sık çocuk düşürür; doğurganlıkları az ve hayız müddetleri çok olur. Çoğuna sara ve humma hastalıklarının çeşitleri isâbet eder. Rutûbet sebebiyle bu bölgelerde bâsur yaygın olur. Hatta otuz yaşını geçebilenler, felçli olup giderler.

Doğu bölgesindeki meskûn mahallerin mizacı: Doğusu açık olan bölgelerin mizacı sağlam ve hoş olur. Çünkü âlemin kandili mesâbesinde

bulunan güneş; öncelikle o şehirlerin halkı üzerine doğar. Havasını her yerden önce ılımlı ve temiz kılar.

Batı bölgelerindekilerin mizacı: Buraların mizacı doğudakilerin aksinedir. Buralarda yaşayan halkın mizacı genellikle rutûbetli olduğundan, kaba ve soğuk olurlar. Çünkü güneş, batı bölgelerindeki ahâli üzerine günün ilk saatlerinde ışıklarını salmaz. Tâ iyice yükselip de etrafı ısıtmadıkça batıdakilerin üzerlerine gelmez. Oralarda geçen soğuk gecelerin ardından, güneş ansızın üzerlerine doğar. Olanca hararetiyle bir anda onları istîlâ eder.

Bu sebeple söz konusu bölgleer ahâlisinin ekserisi balgamlı olur. Özellikle Sonbahar'da sesleri kısılır; boğuk olur. Yukarıda özelliklerini kısaca açıkladığımız bölgelerden birini seçip vatan tutmak isteyen seyyahlara gereken odur ki, önce o yerin yükseklik ve alçaklığını araştırsınlar. Sonra etrafının açık ya da kapalı olmasıyla ortaya çıkabilecek özelliklerine dikkat etsinler. Nihayet yerleşmeyi düşündükleri şehrin komşusu bulunan dağları, yakınında bulunan madenleri, varsa gaz yataklarını ve bunların yönlerini araştırsınlar.

Bütün bu bulgulardan hareketle o şehir halkının mizacını tahmine çalışsınlar. Hastalık ve sıhhat durumlarını, hazım ve sair kuvvetlerini, görünüşlerini, ahlâk ve gidişâtlarını, meşreplerini, âdetlerini, mezheplerini ve iffet duygularını tecrübe edip öğrenmeye çalışsınlar. Bundan sonra binâlarına baksınlar; binâların dışları geniş midir ve içleri yüksek midir, gözlesinler. Kapıları ve pencereleri doğuya açık mıdır, kuzeye mi dönüktür, baksınlar.

Çünkü binâların (sıhhatli oluşunun) şartlarındandır ki evin içi geniş ve yüksek olsun. Kapıları ve pencereleri ya doğuya ya da kuzeye doğru açık olsun. Tâ ki sabah rüzgarı ve kuzey rüzgarı o eve girebilsin. Onunla ev mâmur olsun, evdekiler hayat ve can bulsunlar. Gönülleri hoş olsun, bedenleri sıhhat ve âfiyette kalsın.

Bina işlerinde en lüzumlu şey şudur ki, seher yeli ve kuzey rüzgarı hâneye girebilsin. Güneşin ışığı evin tabanını bulsun, **[86/a]** havasının düzelmesi doğu güneşi ile mümkün olsun. Gerçek şu ki (konumu bu şekilde bilinçle seçilen bir evin halkı) temiz, latîf, akıcı, soğuk ve tatlı nehirleri dolaşıp gelen seher yeli ile dost olur. Ve onlar, her nefes alıp vermede havayı iştiyakla içlerine çekerler; nefesleri cana safâ, cisme şifâ ve kalbe cilâ olur. Yukarıdaki maddelerde açıkladığımız konuları resmeden dairelerin burada topluca verilmesi uygun görülmüştür.

[544]. Ekvatorun her derecesinden bir gün yarısı dairesinin geçtiği farz olunmuştur ki bunların toplamı üç yüz atmış eder.

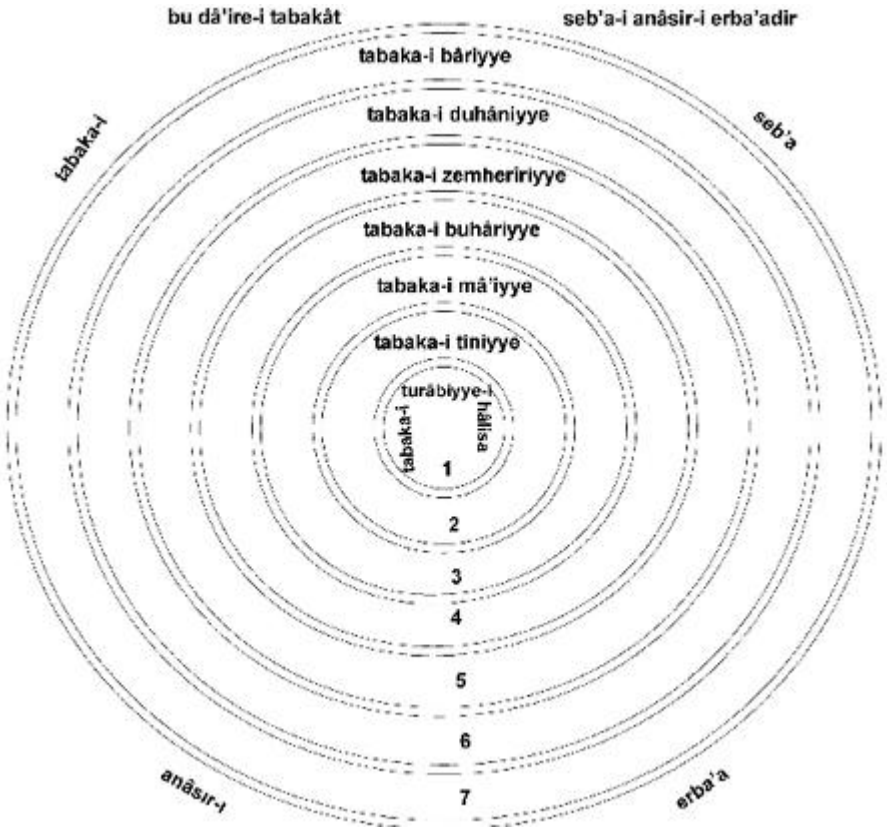
[545]. *“Fe-sübhâne’s-sâni‘i’l-hakîm.”*

. *“Fe-sübhâne’s-sâni‘i’l-hakîm.”*

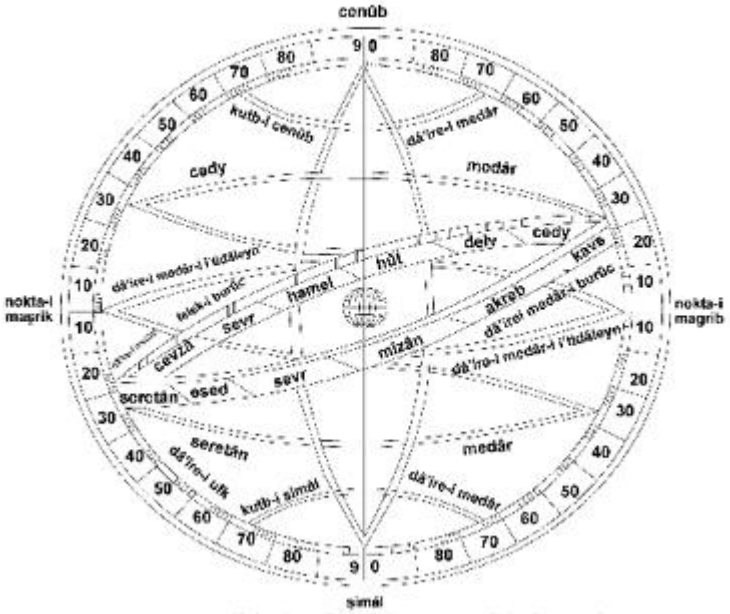
. Ekvatorun her derecesinden bir gün yarısı dairesinin geçtiği farz olunmuştur ki bunların toplamı üç yüz atmış eder.

“Bu işleyişi mükemmel bir san’atla yoktan var edip yürüten ve yaptıklarında hikmet sahibi olan Allah teâlâ, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir.”

“Görünür ya da hissedilir ufkun çapının mesafesi, yeryüzünde yirmi iki bin beş yüz adımdan fazla değildir” denilmiştir. Ekvator dairesine gelince; hareketli, büyük bir dairedir ki âlemin iki kutbundan ve belirlenmiş bulunan başucu noktasından geçerek, ekvator dairesi ile kesişir. Felekleri ve yer küreyi ikiye böler; bir kısmına doğu, diğer tarafına batı denilir. Gece yarısı ve gün ortası vakitleri bununla bilinerek tayin olunmuştur. Gün eşitleyicinin ve ekvatorun her parçasından her birine bir gün yarısı dairesi itibar etmek mümkün görülmüştür.

bu dâ'ire-i tabakât
seb'a-i anâsir-i erba'adir
tabaka-i
seb'a
anâsir-i
erba'a
tabaka-i bâriyye
tabaka-i duhâniyye
tabaka-i zemheririyye
tabaka-i buhâriyye
tabaka-i mâ'iyye
tabaka-i tiniyye
turâbiyye-i hâlisa tabaka-i
1
2
3
4
5
6
7

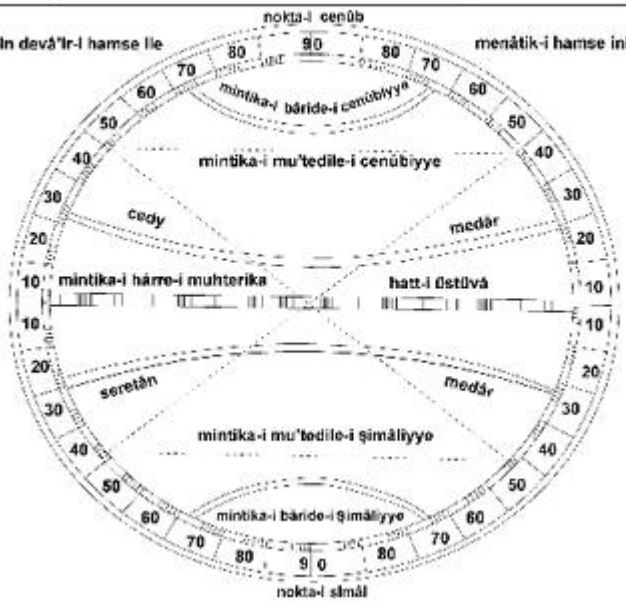
bu dâ'ire-i hey'et-i âlemin şekl-i musattahidir ki felek-i burûc

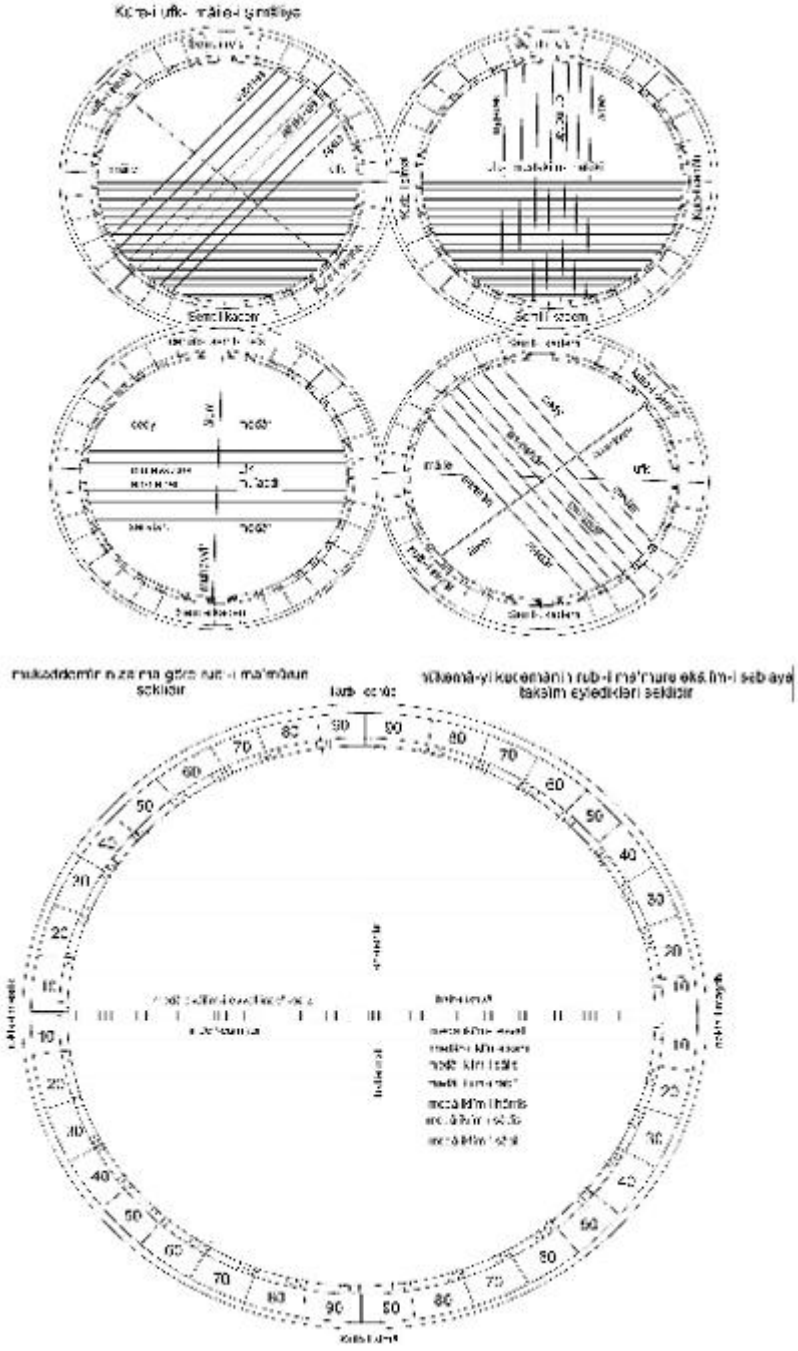
ve medârât gösterilmek içün resm ve tahrîr olunmusdur

â'lıre küre-i arzın devâ'îr-i hamse ile

menâtik-i hamse inkisâmidir

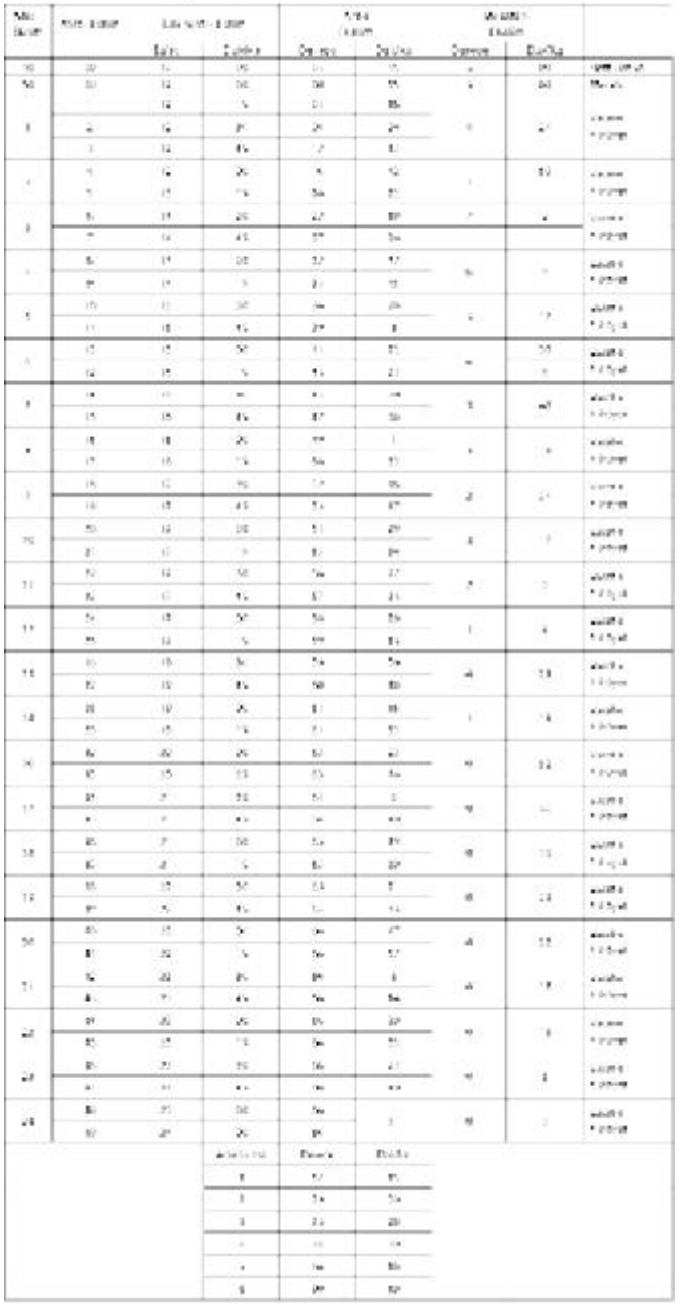

[86/b]

[87/a]

Müteahhitlerin görüşlerine göre iklim cetveli

SEKİZİNCİ FASIL

[87/b]

Boylam ve enlem daireleri ile yerkürenin satranç bölümleri gibi bölünmüş bulunduğunu, enlem ve boylamların belirlenmesiyle yeryüzünde bulunan şehirlerin ve bazı noktaların bulundukları yerlerin bilinmesini, yönleri ve birbirlerine olan mesafeleri bakımından nisbetlerini, *Hint dairesi*yle zevâl ve itidal çizgilerinin bilinmesini ve *kıble*nin tesbit edilmesini; âlemin kutbu tarafında bulunan *kutup yıldızı*nın yüksekliğini, *meridyen dereceleri*nin mesafelerini ve miktarlarını, bunların bilinmesi sâyesinde yerkürenin çapının, çevresinin ve yüzölçümünün bulunabilmesini, karada ve denizlerde ölçerek ve seyirle çeşitli noktaların uzaklığının bulunmasını, yeryüzünün dörtte birini teşkil eden meskûn mahallerin *burçlar üçgeni*yle, yedi gezegene mensup bulunan şehirlerin ve yönlerinin bulunmasını ve zamanın on iki hayvan üzerinde deverânını, ve (burçların) yeryüzünde olan tesirlerini altı madde ile hakîmâne beyân edip açıklar.

Birinci Madde

Enlem ve boylam daireleriyle yeryüzünün satranç kareleri gibi bölünmüş olduğunu, enlem ve boylamın tesbit edilmesiyle yeryüzünde bulunan şehirlerin ve bölgelerin yerlerinin, yönlerinin ve birbirlerine olan mesafelerinin mukãyese edilmesini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi ve geometri bilginleri yerküre üzerinde on sekiz meridyen dairesi (daire-i nısf-ı nehâr) ile ekvator çizgisinden güney ve kuzeye doğru da sekiz *enlem dairesi* (daire-i arz) çizip bunların böylece olduğunu varsayarak, bu minval üzere her daireyi üç yüz altmış[546] dereceye bölmüşlerdir. Böylece meridyen dairesiyle boylam dereceleri ve ekvatora paralel olan enlem daireleri tesbit edilmiş olup her iki dairenin arası -satranç hesabıyla ile herhangi bir çarpımla- onar derece olarak belirlenmiştir. İklim enleminin başlangıcı beldenin enlemi, ekvatordan iki tarafa doğru olur diye itibar olunmuştur. Bu takdirde, söz konusu çizgilerden biri kuzey enlemi, diğeri güney enlemi olur. İklimin başlangıç boylamı ve beldenin başlangıç boylamı, kabul edilen Batı Okyanusu'nda Hâlidât Adaları'nın meridyen dairesiyle ekvator dairesinin çakışma noktasından itibâren, varsayılan beldenin meridyen dairesiyle ekvator dairesinin çakışma noktaları arasında, ekvatordan itibâren başlayan yay ile söz konusu beldenin boylamıdır diye bilinmiştir. Beldenin enlemi ise zenit (başucu) noktasıyla ekvator arasında söz konusu beldenin meridyen dairesinde meydana gelen yaya denilmiştir. Bu beldenin enlemi, gerek güney gerekse kuzeyinde olan âlemin kutbunun yüksekliğine ve (hangi taraf

esas alınmışsa) bunun aksi yöndeki kutbun alçaklığına eşit bulunmuştur. Bu şekilde enlem ve boylamlar tayin edilmesi (önemli bir boşluk doldurmuştur ki, bunların) yardımıyla yeryüzündeki şehirlerin ve yörelerin yerleri tesbit edilip yönleri bilinmiştir. Birbirlerine olan yakınlık ve uzaklık cihetiyle olan nisbetleri takrîben bilinmiştir.

(Herhangi) iki beldenin birbirinin ne tarafında bulundukları gayet açıktır. Mesela güzel şehrimiz **Erzurum**'un Hâlidât Adaları'ndan (itibâren) boylamı yetmiş yedi derece, ekvatordan (itibâren) enlemi ise takrîben kırk derece denilir, **Mısır**'ın boylamı altmış üç derece, enlemi ise otuz derecedir. Mısır Erzurum'un güney batısındadır. Erzurum'un Kâhire'nin güney doğusunda bulunduğu bilinir. Çünkü Mısır'ın boylamı Erzurum'dan eksik olduğu için batısına, enlemi eksik olduğu için de güneyine düşmesi gerekir. Aynı şekilde Erzurum'un boylamı Mısır'ınkinden fazla olduğu için onun doğusunda, enlemi fazla olduğu için de kuzeyinde bulunması gerekir. Herhangi iki belde arasındaki uzaklığı bulmanın yolu da şudur: öncelikle bakılır, mesafeleri bilinmek istenen iki beldenin enlemleri uygun ve fakat boylamları farklı ise, aralarındaki boylam farkı uzaklığı verir. Erzurum ile Tokat arası gibi. Ve eğer iki beldenin boylamı aynı olup enlemleri farklı ise, bu takdirde enlemleri arasındaki farklılık, aralarındaki uzaklığı verir. Erzurum ile Musul gibi.

Eğer iki beldenin hem enlemleri hem de boylamları birbirinden farklı olursa, bu takdirde aralarındaki uzaklık, bir dik açılı üçgenin kirişi (hipotenüsü) **[88/a]** olur ki açının bir kenarı söz konusu beldenin meridyen dairesinden çizilen bir yaydır. Diğer tarafı ise uzaklığı bulunmak istenen beldenin enlem dairesinden çizilen bir yaydır. İşte bu yayların kirişi bulunan kenar, iki beldenin zenit (başucu) noktalarından geçen daireden iki belde arasında bulunan yay demektir. Çünkü burada söz konusu edilen üç açıdan ikisinin miktarı bilgimiz dahilindedir ki onlar da boylam ve enlem farklarıdır. Bu durumda elde mevcut iki bilinenden hareketle, aynı zamanda kiriş olan bilinmeyen kenarı bulmanın kolay metodu şudur ki, öncelikle bilinen iki kenarın kareleri toplamının kare kökünü alırız. Bu, bilinmeyen kenarın miktarını verir. Uzaklığı bilinmeyen iki belde arasındaki mesafe işte budur. Mesela; **Erzurum** ile **Kâhire** arasındaki boylam farkı on dört derece, enlem farkı ise on derecedir. Bu durumda on ile ondördün kareleri toplamı iki yüz doksan altı eder. Bu toplamın kare kökü ise yaklaşık olarak on yedi eder. Öyleyse Erzurum ile Kâhire arasının on yedi derece olduğu bilinmiştir. Diğer beldeleri de aynı usûlle bulabiliriz. Bu metotla kıble yönü

de bulunabilir. Nitekim bu, ilgili maddede ayrıntılarıyla açıklanacaktır. Bunların hepsinin daireleri ise bölüm sonunda verilecektir.

İkinci Madde

Hint dairesi, zevâl (öğle) çizgisi, itidal çizgisi ve kıble istikãmetinin bulunmasını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi ve geometri bilginleri Hint filozoflarının icadı olan hint dairesinden hareketle, zevâl çizgisi denilen meridyen hattını, itidal çizgisi denilen doğu ve batı çizgisini ve Mekke istikãmetinde bulunan kıble yönünü tesbit etmişlerdir. Zevâl ve itidal çizgilerini bulmanın kolay yolu şudur: öncelikle yeri öylesine düzlersin ki ortasına su dökülse dört tarafına birden akar. Sonra o düzlüğe -herhangi bir boyutta- daire çizip merkezine dik bir çubuk dikersin. Çubuğun boyu, dairenin dörtte biri kadar olmalıdır. Çubuğun istenen seviyede dik olup olmadığını ya şâkülle ölçersin ya da dairenin çevresinin üç yerinden çubuğun başının arasındaki uzaklık eşit olmasıyla anlarsın. Artık zevâlden önce gözetlersin; çubuğun baş noktasının gölgesi çizdiğin daireye girdiğinde batı tarafından çevreye doğru olan noktayı nişan alıp zevâl vaktinden sonra o ucun daireden çıkışı vaktinde, doğu tarafından çevreye ulaştığı noktayı da işaretleyip bilirsin.

İşte o vakit, (işaretlemiş olduğun) iki nokta arasında, dairenin çevresinin kuzeyini teşkil eden yayı ikiye bölen yarıdan düz bir çizgi çekersin. Onu merkezden geçirerek çevreye kadar uzatırsan; meridyen çizgisi budur. Diktiğin çubuğun gölgesi (bahsi geçen) çizgiden uzaklaştığında, öğle vaktinin başlangıcı demektir. Çizgi daireyi ikiye bölmekte idi; o iki bölümün ortalarından düz bir çizgi daha çekersin. İşte bu, gün meridyen çizgisini merkezde dik bir açıyla kesmiş olur. Doğu-batı çizgisi de budur. Ancak bu anlatılanların doğru uygulaması, en uzun günde daha isâbetli netice verir. Çünkü en uzun günde gölgenin girişi ile çıkışı arasında farklılık olmaz.

Zevâl ve itidal çizgisini bulmanın diğer yolu da şudur: nurlu güneş iki itidal noktasının birinde iken bu durum tesbit edilmek istenirse, güneşin doğuş ya da batış gölgesi yönünde ufuk noktası paralelinden çıkılıp Hint dairesinin merkezine uğranır. İşte onun çevresine ulaşan benzer çizgi doğu ve batı çizgisidir ki bununla merkezde dik bir açı üzere kesişen çizgi, meridyen çizgisidir. Zevâl çizgisi de buna denir.

Kıble istikãmetini bulmak için ise; çizilmiş bulunan Hint dairesinin çevresini üç yüz altmışa bölersin. Böldüklerinin her bir çeyreği doksan bölüm olur. Bunu meskûn beldenin ufku kabul edip kıble istikãmetinin bunun hangi noktası olduğunu bulursun. İşte bu noktaya doğru dönen kişi, **Kâbe-i Muazzama** istikãmetine yönelmiş olur.

Aranan bu noktayı bilmenin yolu şudur; **[88/b]** Mekke-i Mükerreme'nin boylamının Batı Okyanusu'nda, eskiden mâmur olduğu halde şimdi denizle örtülü bulunan Hâlidât Adaları'ndan itibaren yetmiş yedi derece olduğunu bulursun. Ekvator enleminden itibaren de yirmi iki derece olduğunu bilirsin. Bundan sonra (kıble istikãmeti tesbit edilmek istenen) meskûn beldenin enlem ve boylamını Hâlidât Adaları'ndan ve ekvatordan itibaren alırsın. Eğer söz konusu beldenin boylamı Mekke'nin boylamı ile eşit olur ve enlemi de Mekke'nin enleminden fazla olursa; bu takdirde beldenin kıble istikãmeti, meridyen çizgisinin ufuk çevresine ulaştığı güney noktasıdır. Orada namaz kılanlar güney noktasına dönünce, doğruca kıbleye yönelmiş olurlar. Şehrimiz Erzurum gibi. Çünkü şehrimiz Mekke-i Mükerreme'nin kuzeyinde bulunmuştur.

Eğer kıble istikãmeti bulunmak istenen beldenin boylamı Mekke ile aynı olup enlemi Mekke'den noksan olursa; bahsi geçen yerin kıble yönü, meridyen çizgisinin ufuk çevresine kavuştuğu kuzey noktası olur. Mekke-i Mükerreme'nin güneyinde bulunan Yemen gibi. Eğer bir şehrin enlemi Mekke'nin enlemiyle aynı olup boylamı Mekke'nin boylamından fazla olursa, söz konusu şehrin kıblesi; batı ve doğu çizgisinin ufuk çevresine bitiştiği noktada olur. Eğer şehrin enlemi Mekke ile aynı olup boylamı Mekke'nin boylamından eksik gelirse o şehrin kıblesi; doğu ve batı çizgisinin ufuk çevresine kavuştuğu doğu noktasıdır. Yukarıda tarif ettiğimiz son iki şekle göre, bir şehrin kıblesini bulmanın diğer yolu şudur ki, güneş İkizler burcunun sekizinci derecesinde veya Yengeç burcunun yirmi üçüncü derecesinde bulunduğu bir günde; Mekke'nin boylamı ile, kıblesi bulunmak istenen şehrin boylam farkını her on beş derecelik mesafesi için bir saat ve her bir derecelik mesafesi için de dört dakika alıp gözetlersin.

Eğer o şehrin boylamı Mekke'nin boylamından fazla ise; güneş günde yarısını alınan fark dakikaları ve saatleri kadar geçtiği anda, diktiğin çubuğun gölgesi kıble tarafına düşmüş olur. O şehrin kıblesi de gölge istekãmetinin tam tersi yönünde olur. Sûdan bölgesi gibi. Eğer bir şehrin boylamı Mekke'den noksan ise güneşin gün yarısına gelmesine alınan fark

dakikaları ve saatleri kadar kaldığı vakitte, çubuğun gölgesi kıble hizasına düşmüş olur. Kıble yine gölgenin tam aksi istikãmetine gelir. Umman bölgeleri gibi. Çünkü güneş on iki derecede bulunduğu gün, başucu noktası tam Mekke halkına isâbet etmiş olur.

Eğer bir şehrin enlemi ve boylamı Mekke'nin enlemi ve boylamından fazla olursa Hint dairesi çevresinin güney noktasından başlayıp iki boylamın arasında bulunan fazlalık kadar batı noktasına doğru sayarsın. Kuzey noktasından da, batıya saydığın kadar sayıp iki bitiş noktasının arasını düz bir çizgi ile birleştirirsin. Çünkü dairenin merkezi olarak kabul edilen şehre göre, Mekke-i Mükerreme batı cihetinde bulunmuş olur. (Çizdiğin) dairenin batı noktasından, iki enlem arasında bulunan fazlalık miktarı, güney noktasına doğru (sayarak) ve doğu noktasından da aynı şekilde sayıp iki bitiş noktasının arasını yine düz bir çizgi ile birleştirirsin.

Çünkü bu kez de (kıblesi bulunmak istenen) şehirden, Mekke-i Mükerreme güney tarafa düşmüştür. Varsayılan bu iki çizgi birbiriyle kesişirler. Şimdi yukarıda sözü edilen dairenin merkezinden bir çizgi çıkarıp bahsi geçen kesişme noktasından geçirerek (kıble istikãmetini bulmak istediğin) semte ulaştırırsın; kıble yönü çizginin (haritada) o bölgeyi gösteren yere ulaştığı istikãmettir.

Bahsi geçen nokta ile güney noktası arasında ufuk dairesi çerçevesinde bulunduğu varsayılan şehrin yayı, o bölgedeki *kıblenin sapma yayı*dır ki orada namaz kılacak olanın, güneyden **[89/a]** batıya doğru söz konusu yay miktarınca sapmış olmaları gerekir. Tâ ki kıbleye doğruca yönelmiş olsunlar. Bu şekilde kıble, güneybatı istikãmetinde olmuş olur. Acem bölgeleri gibi.

Eğer bir şehrin enlem ve boylamı Mekke'nin enlem ve boylamından noksan olursa (yukarıda özetle anlatmış olduğumuz) şekil üzere kuzey ve güney noktalarından doğu semtine doğru olan boylam fazlalığı ölçülüp batı ve doğu noktalarından da kuzey istikãmetine doğru enlem fazlalığı sayılır. Ve çizgiler birleştirilerek işlem tamamlanır. Bu şekilde, şehrin kıblesinin kuzey ve doğu arasında olduğu görülür. Habeş bölgeleri gibi. Eğer bir şehrin boylamı Mekke'nin boylamından noksan ve enlemi Mekke'nin enleminden fazla olursa, kuzey ve güney noktalarından doğuya doğru boylam fazlalığını, batı ve doğu noktalarından da güneye doğru enlem farkını sayıp bu saydıklarını çizgilerle birleştirip işlemi tamamlarsın. Bu şekilde yapınca (şehrin) kıble istikãmetinin güney ile doğu arasında olduğunu bulursun. Rum (Anadolu) beldeleri gibi.

Eğer bir şehrin boylamı Mekke'nin boylamından fazla olup enlemi Mekke'nin enleminden eksik bulunursa, kuzey ve güney noktalarından batıya doğru boylam fazlalığını, batı ve doğu noktalarından kuzeye doğru enlem farkını sayıp bunları çizgilerle birleştirerek işlemi tamamlarsın. Bu şekilde yapınca, söz konusu şehrin kıble istikãmetinin kuzey ile batı arasında olduğunu görürsün.

(Bilinen) bazı şehirlerin enlem ve boylam dereceleri bu bölümün sonunda gelecek bir tabloda gösterilecektir.

Üçüncü Madde

Âlemin kutbu yakınında bulunan ve *Cedy* adı verilen sabit yıldızın yüksekliği ve alçaklığı ile yeryüzü derecelerinin uzaklıkları miktarını, bununla yerkürenin çevresi, çapı ve yüzölçümünün karşılaştırılması metotlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi ve geometri bilginleri mukãyese ederek şöyle demişlerdir. Denizlerin ve karaların toplamından oluşan yeryüzünün kuşağının ölçüsünün takrîben yirmi dört bin mil olduğu kararlaştırılmıştır. Çapının mesafesi ise, bununla karşılaştırılarak yedi bin altı yüz mil bulunmuştur. Yarı çapı üç bin sekiz yüz on sekiz mil olarak bilinmiştir. Yerkürenin tamamının yüz ölçümü ise takrîben yirmi beş bin kere bin ve üçyüz atmışüç bin altıyüz otuzaltı fersah olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplamalarla mukayese edilerek göklerdeki yüksek cisimlerin de uzaklıkları belirlenmiştir.

Alemin merkezinden ay feleğinin alt yüzeyine olan uzaklığı -yukarıdaki paragrafta açıklandığı üzere- yaklaşık olarak yerin yarı çapının otuz iki katı kadar bir mesafe olduğu (önceki maddelerde izah etmiş olduğumuz) dört orantı kãidesiyle tesbit edilerek kayıtlara geçmiştir. Çünkü feleklerde ve yerküre üzerinde varlığı isbat edilen ve varsayılan dairelerin hepsi üç yüz altmış dereceye ve her bir derece de atmış dakikaya bölünmüştür. Bu durumda yeryüzünün bir derecelik mesafesi kaç mil yere karşılık gelir? Bunu tesbit etmek için geometri bilginleri nice sahrâlarda kıyaslama yapmışlar, yüzölçümleri almışlardır.

Neticede bir dereceye tekabül eden yerin, altmış altı tam mil ve 3/2 mil olduğunu bulmuşlardır. Bu karşılaştırmayı şu yolla yapmışlardır: uçsuz bucaksız bir sahrânın bir yerine bir işaret dikip gece vakti onda *Cedy* yıldızının -ki ona *Sâbite* veya *Demirkazık* derler- yüksekliğini *dörtleme* veya *usturlâb* metoduyla almışlardır. Bundan sonra o işaretlenen yerden

itibaren iki topluluk düz bir hat üzere hareket etmişlerdir. Bunlardan biri güneye diğeri kuzeye doğru hareket edip gecenin belli bir vakti olunca her iki gurup (*Demirkazık* veya *Kutup Yıldızı* da denilen) Cedy'in yüksekliğini alıp (bu işlemden sonra sabahı beklerler ve) gündüz vakti girince tekrar düz bir hat üzere yola devam etmişlerdir. Sabit yıldızların belirli yerlerdeki yüksekliğinden hareketle, güney istikãmetine gidenlerin bir derece noksan, kuzeye doğru gidenlerin bir derece fazla olmak üzere, aralarındaki ölçmede farklılığın ortaya çıktığı iki yerde durmuşlardır.

Bu yerlerin her birine birer işaret dikmişlerdir. Sonra her iki taraftan başlayarak üç işaret arasını ölçmüşler ve bir uçtan diğerine iki mesafenin; altmış altı tam, 3/2 mil olduğunu bulmuşlardır. Bundan sonra her iki gurup (tekrar yola çıkarak, ölçmüş oldukları) iki yerin farkından itibâren yine güney ve kuzey istikãmetine gidip bahsi geçen işaretler arasının ölçülmüş olan milleri sayısınca mesafe ölçmüşler ve en sonuncusunda kalmışlardır. Gece vakti olunca iki gurup ayrı ayrı yıldızın yüksekliğini aldıklarında, yine tamamen birer derece yükselme ve alçalma ile arada fark olduğunu bulmuşlardır. **[89/b]** Bu durumda altmışaltı tam, üçte iki mili üç yüz altmışla çarparak dairenin tamamını, oradan hareketle çapını, yarı çapını ve nihayetinde yerkürenin yüz ölçümünü bulmuşlardır. Aynı metodu kullanarak bir çok yerde aynı neticeler elde etmişlerdir.

Dördüncü Madde

Karaları ve denizleri ölçmenin metodunu, bunlarda seyahat etmeyi ve mesafelerin kısımlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi ve geometri bilginleri görüş birliği içinde şöyle demişlerdir. Bu arz (yer) unsuru içindeki her şeyiyle birlikte bir tek küredir; yani yuvarlak bir top şeklinde olup onun boylamına ve enlemine göre bölünmeleri şöyle olmuştur ki. Gerek batıdan doğuya ve gerekse güneyden kuzeye doğru ortasında kuşak misali bir dairenin varlığı farz olunmuş ve bununla üç yüz altmışa bölünmüştür.

Geometri bilginlerinin ölçüsüyle, yeryüzünü dümdüz, dağsız, vâdisiz olarak farz ederek yerin bir derecesi yirmi iki *fersah*tan biraz daha fazla bulunmuştur.

(Eski bir ölçü birimi olan *fersah*ın açılımı şöyledir): Bir fersah üç mil, her mil üç bin zira, her zirâ' otuz iki parmak ve her parmak altı arpa boyu[547] olarak takdir edilmiştir. Bu takdirde yukarıda bahsi geçen ölçü birimleri üzere, yerin bir derecesi altmış altı tam üçte iki mil olarak bilinmiştir.

Zirâ‘ hesabıyla ise bir fersah yer, dokuz bin zirâ‘ olarak bulunmuştur. Yerin bir derecesi yaya yürüyüşüyle üç merhale kılınmıştır. Ve bir merhalenin yedi buçuk fersah mesafe olduğu belirlenmiştir. Bir fersah mesafenin (ortalama) yürüyüş adımı ile bir saatte yürünebildiği tecrübe ile sabit görülmüştür. Şu halde bir günde alınabilen mesafenin yirmi iki buçuk mil olduğu görülmüştür. Yerin bir derecesi tam yüz bin adımdır. Ve her adım dört ayaktır. Her ayak uzunluğu, on altışar parmak olarak hesaplanmıştır.

Okyanusun kenarlarında ve körfezlerinde ve kara parçaları aralarında bulunan küçük denizlerde yol alan gemilerle ortalama bir seyirle, bir günde altmış milden fazla deniz mesafesi yol alınabilir. Denizcilere göre (bu mesafe) bir *mecrâ* tabir olunan bir derece yer olarak takdir olunmuştur. Ancak, kervanların hareketi ve askerî yürüyüş gibi bir seyir söz konusu olunca, bir yer derecesi üç merhaleye bölünmüştür. Mesela bereketli Erzurum'dan bir günde Nardiban köyüne varmak gibi kabul edilmiştir. Eğer bir yürüyüş ve hareket bundan daha hızlı olursa, ona orta yürüyüş (seyr-i mutavassıt) derler ki yerin bir derecesi orta yürüyüşle iki merhale olarak bulunmuştur. Mesela bir atlının Erzurum'dan bir günde Aşkale'ye varması gibi kıyas olunmuştur. Eğer bir hareket ve yürüyüş bundan da sür'atli olursa, yerin bir derecesi onunla bir merhale sayılır. Mesela şehrimiz Erzurum'dan bir günde Karakulak'a varmak gibi tahmin olunmuştur.

Şu halde birinci yürüyüş tarzında bir günde üçte bir derece, ikincisinde yarım derece ve üçüncüde ise tam bir derece yol alınır diye bilinmiştir. Velhasıl top misali yuvarlak olan zeminin bir derece mesafesi, yukarıdaki hesaplama üzere tam yüz bin adımdır. Bundan fazla değildir. İki yüz bin zirâ‘dan da ziyade değildir. Çünkü bir zirâ‘ iki ayaktır ki yarım adım eder. Bu kãideye akıl yoran ilim erbâbına göre, toprak ve sudan ibaret bulunan ve top gibi yuvarlak olan zeminin -dağları ve denizleri hesaba katmadan- düz bir hat üzere seyirle ne kadar zamanda yürüyüp dolaşılabileceği ortaya çıkmış olmaktadır.

Mesela, bir kimse şu bizim güzel şehrimiz saygıdeğer Erzurum'u bir nişan, bir başlangıç addederek yeryüzünü dolaşmak istese; bu niyetiyle batıya doğru hareket edip Tokat'dan, Anadolu'dan, İstanbul'dan, Rumeli'den ve Frengistan'dan geçerek Yeni Dünya'ya varsa, güneşin seyrine uyarak yürüyüşüne devam ettiği takdirde Çin ve Maçin'e ulaşmış olur. Buradan hareketle Hint, Sind ve Türkistan'dan geçip Semerkant'a varabilir. Oradan **[90/a]** Buhara ve Tûran'dan geçip Şirvan Denizi'nin

güney kıyısını geçip Gence ve Revan eyaletlerinden geçerek yine şehrimiz Erzurum'a gelir.

Böylece istediğini yapmış olur ve bu kimse bize göre batıdan gidip doğudan gelmiş olur. Aynen bunun gibi, yerküreyi enlemler doğrultusunda dolaşmak isteyen bir kimse, yine şehrimiz Erzurum'dan çıkıp kuzeye hareketle Karadeniz'in doğu sahillerini takip ederek, Faş, Abaza ve Azak'a varır. Moskova'dan geçip yeni keşfolunan Növözemle diyarına ulaşır. Güneş kuzey burçlarında iken kuzey kutbu altından geçmiş olur. Bize (bulunduğumuz şehir Erzurum'a) nisbetle taban tabana yer altından yürüyerek güneş güney burçlarına vardığında güney kutbuna ulaşmış olur. Buradan okyanus yolunu takip ederek Habeş memleketinden Yemen'e ulaşır. Mekke-i Mükerreme'den ve Medine-i Münevvere'den geçerek çölü kat eder. Musul'dan temiz şehrimiz Erzurum'a ulaşmış olur. Bu isteğini de böylece (yukarıda tarif edilen güzergâhı takip ederek) gerçekleştirmiş olur ve bu kimse de, kuzeye doğru gidip güneyden gelmiş olur.

(Yukarıda anlatıldığı üzere) bu şekilde yerküreyi boylamları veya enlemleri doğrultusunda dolaşmak isteyen kimse, ortalama bir yürüyüşle yol alırsa bir dolaşmanın tam devri sırasınca konakların toplamı bin seksen (1080) olur. Atlı yürüyüşü gibi, yaya yürüyüşüne göre seri bir vasıta ile seyahat ederse, konakların toplamı bu kez yedi yüz yirmi olur. Âcil haberleri götüren ulak gibi çok hızlı bir yürüyüşle seyrederse -düz bir hat üzere gitmek kaydıyla- üç yüz altmış günde yerküreyi tamamen dolaşması mümkündür denilmiştir. Doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Beşinci Madde

Yerkürenin dörtte birini teşkil eden meskûn mahallerinin burçlar üçgeni ile yedi gezegene tâbi olan şehirlerini ve yörelerini, buralar ahâlisinin davranışlarını ve başlıca sıfatlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki İslâm filozofları bu oluşum ve bozuşum âleminde geçerli olan hallerle, değişimler neticesinde meydana gelen eserlerin hepsinin gerçekte Allah'ın tesiriyle olduğunu isbat ederek şöyle demişlerdir: Esîrî cisimler ve felekî konumlar şu unsurlar âleminde Cenâb-ı Hakk'ın emri ve dilemesiyle tesir eder. Çünkü hakîki müessir ancak âlemlerin Rabbi ve efendilerin efendisi Allah teâlâdır. (Bir başkasına tesir etme konusunda) yıldızlar ve felekler ancak âletler gibidir ve onlar sadece görünen sebepleri teşkil ederler. Unsurlarla bileşiklerin felekler ve yıldızlarla elbette bağlantısı ve alâkası vardır. Hakîki yedi iklim (yukarıda)

anlatılan tertip üzere yedi gezegene mensup olmaktan başka, şehirlerin ve bölgelerin de her biriyle on iki burç arasında ilgisi ve bağlantısı olduğu isbatlanmıştır. Bu ilginin, şehirlerin burçlar üçgenine (müsellesât-ı burûc) nisbetince olduğu bilinmiştir. Burçlarla oluşan *üçlüler* yukarıda ilgili maddelerinde açıklanmıştı. Nitekim dört tane üçlü bulunmuştur.

Birinci üçlünün özellikleri: Erkeksi, nârî (ateş özelliği belirgin) ve kuzeye ait olmalarıdır. Yönlerden kuzeyle *debûr* (kuzey rüzgarı) arası buna nisbet olunmuştur. Bunlar güneş, Jüpiter ve Mars'tır. Ve bu üçlünün hâkimi gündüzleri güneş, gece ise Jüpiter'dir.

İkinci üçlünün özellikleri: Dişil, topraksı (türâbî) ve güneye ait olmalarıdır. Yönlerden güney ile *sabâ* arası buna mensup bulunmuştur. Bunlar Venüs, Zühal ve Merkür'dür. Bu üçlünün hâkimi gündüzleri Venüs, geceleri ise Merkür'dür.

Üçüncü üçlünün özellikleri: Doğuya mensup havâî ve erkeksi olmalarıdır. Kuzeyle *sabâ* arası buna nisbet olunmuştur. Bunlar Zühal'in evleri ve Merkür'dür. Bunların hâkimi gündüzleri Venüs, geceleri ise Merkür'dür.

Dördüncü üçlünün özellikleri; batıya ait, suya mensup ve dişil olmalarıdır. Güney ile debûr arası buna nisbet kılınmıştır. Bunlar Venüs ve Ay'dır. Ve bunların hâkimi gündüzleri Venüs, geceleri ise Ay'dır. Aynen bunlar gibi yerkürenin meskûn bulunan dörtte biri de, burçların üçlülerine benzer şekilde dört kısma taksim olunup öylece itibar olunmuştur. Bunlardan her bir kısım bir üçlüye nisbet edilmiştir.

Birinci kısım: **Avrupa** namıyla isimlendirilen batı ve kuzey arasıdır. Burası (yukarıda) ilk önce sayılan üçlüye nisbet edilmiştir. Bu bölgede ikãmet edenlerin -önceki üçlüde zikredilen- riyâset özelliği sebebiyle **[90/b]** çoğu zaman gözü pek ve serkeş oldukları görülmüştür. Çoğunluğu silah kullanmaya yatkın ve siyâsete meyillidir. Yorgunluk ve meşakkate dayanıklıdırlar. Latîf ve temiz oldukları gözlenmiştir. Çünkü buralara geceleri Jüpiter ve Mars birlikte hâkim olur. Bu üçlünün evvelki kısımları erkek özellikli, sonraki kısımları dişildir.

Bu bölge halkı çoğunlukla kadınların etkisinde kalırlar, gaflet üzere yaşarlar. Kıskanç olmazlar ve günah nedir bilmezler. Özellikle İngilizler ve Nemçe (Eski Avusturya) halkı Koç burcuna ve Mars yıldızının özelliklerine benzerlik arz ederler. Bu sebeple oraların halkı ahlâkî bakımdan yırtıcı hayvanlara benzerler. **Roma**, **Fransa** ve Adalar halkı ise Arslan burcundadır ve güneşe nisbet olunmuşlardır. Bu sebeple ahâlisinin çoğu riyâsete yeteneklidir. **İspanya** ve **Portekiz** Yay burcu ile Jüpiter'e mensup

olarak bilinmiştir. Bu sebeple buraların halkı genellikle iyi ahlâklı, temiz ve sevimli bulunmuştur. Bunlardan sonra yerkürenin meskûn bölümünün ortasına yakın yerlerde Rumeli ve İstanbul çevresi, Girit, Kıbrıs, Küçük Asya sahilleri denilen Anadolu vardır.

Akdeniz ve Karadeniz'in bitiş noktaları gerçi bu üçlünün evvelki bölgesine dahildir. Ancak ikinci üçlüye benzerlik arz ederler. Bu durumda oraların hâkimi olmakta Venüs ve Merkür ortaktır. Bu sebeple sâkinlerinin ekserisi siyâsete meyilli, riyâset ehli, anlayışlı, firâseti keskin ve ilim öğrenmeye yatkın olup birbirine yakın ve sağlam mizaclıdırlar. Latîf görünümlü ve ahlâkça uyumludurlar. Buraların hâkim yıldızı Venüs olduğundan mûsikîyi severler; nağmeler dinlemekten haz alırlar. Âşık meşrep ve dost canlısıdırlar. Özellikle İstanbul Oğlak burcundadır ve Zühal yıldızına benzerlik arz eder. Bu sebeple İstanbul'un büyükleri mülk ve riyâsete nâil olmuşlardır.

İkinci kısım: **Asya** namıyla isimlendirilmiştir. Doğu ile güney arasında bulunduğundan, oranın şehirleri ve bölgeleri (yukarıda bahsi geçen) ikinci üçlüye nisbet olunmuştur. Çünkü bu üçlünün hâkimi gündüzleri Zühal ve Venüs'dür. Bu bölgede oturanlar bu yıldızlara çok büyük saygı gösterirler. Venüs yıldızına benzerlik arz etmeleri sebebiyle semâ (müzik) ve raksa yatkın olup hareketlidirler. Kadınlara olan muhabbetleri fazla olup elbiselerinin ve her türlü örtülerinin süslü, nakışlı olmasına özen gösterirler. Râhatlarına düşkündürler. Mizac ve yapılarında hararet özelliği gâliptir. Buraların hâkimi Zühal'dir.

Bu sebeple nefisleri etkili ve güçlüdür. Yürekleri şecaatli ve şiddetlidir. Himmetleri yücedir. Bu kısımda bulunanların bu üçlüye olan genel benzerliğinin hükmü budur. Ancak şunu da ilâve edelim ki tek tek her birinin nisbetleri de yine öyledir: Nitekim Acem bölgeleri Boğa burcuna ve Venüs yıldızına mensup olduğu için buralar halkının ekserisi nakışlı elbiseleri tercih ederler; evlerine nakışlı yaygıları sererler. Gömlekleri bile sâde değildir.

Fırat ile **Dicle** arası ve **Bağdat** çevresi Başak burcuna ve Merkür'e mensupturlar; ahâlisi arasında uzay gözlemcileri ve ilim erbâbı çokça bulunur. **Hint** ve **Sind** bölgeleri Oğlak burcuna ve Zühal yıldızına benzerlik arz eder. Bu sebeple halkının çoğu kem sözlü ve çirkin yüzlüdür. Fenâ huylu, pasaklı ve inatçı olurlar. Dünyânın meskûn mahallerinin ortası olan Kudüs ve çevresi, Şam, Hicaz, Yemen ve Arap Yarımadası'nın tamamı ise bir önceki üçlüye benzerlik arz ederler. Bu durumda oraların hâkimi Jüpiter,

Mars ve Merkür'dür. Onun için, halkının çoğu zorba ve ticaret erbâbı olmuştur. Hîle, tuzak, tembellik ve uyuşukluk oralar halkının karakteri olmuştur. **Arabistan**'ın mâmur bölgeleri Yay burcu ile Jüpiter yıldızına mensup olduğundan, bölge halkının çoğu yumuşak huylu ve cömerttir.

Üçüncü kısım: **Saksonya** adı verilen doğu ve kuzey bölgedir. Bu kısım, üçüncü üçlüye mensuptur. Gürcistan, **[91/a]** Dağıstan ile Mâverâünnehir denilen Tûran ve Türkistan, Hıta ve Hotan memleketleri ve Tataristan bu kısımda bilinmiştir. Bu bölgenin hâkimleri Zühal, Jüpiter ve Merkür yıldızlarıdır. Bu sebeple halkının ekserisinin halîm-selim, ince anlayış sahibi ve hikmetli, temiz ve iffetli oldukları görülmüştür. Özellikle **Azerbaycan** memleketi İkizler burcuna ve Merkür yıldızına mensup olduğundan, ahâlisi genellikle oynak olup zarar, ziyan ve hıyânet üzere oldukları müşâhade olunmuştur. **Mâverâünnehir** bölgeleri Kova burcuna ve ve Zühal yıldızına mensuptur. Bu sebeple halkının çoğu vahşi ve gaddar olarak bilinmiştir.

Dördüncü kısım: **Afrika** adı verilen batı ile güney arasındaki bölgedir. Bu kısım dördüncü üçlüye mensuptur. Bu bölgenin memleketleri olan Mısır, Sûdan ve Batı (Afrika) kendi (oldukları) gibi bulunmuştur. Çünkü bu üçlüye hâkim olmakta gündüzleri Mars ve Venüs müşterektir. Kadınlar, yöneticilerinin işlerine müdahaleden geri durmazlar. Erkek ve kadın çoğu işlerde karışıktır. Erkekleri de kadın kıyafetinde gezerler. Çoğunlukla kâhin ve remil[548] ehli olup (gerçeklerden) uzaklaşmışlardır.

Özellikle **Akdeniz** sahilleri Yengeç burcuna ve Ay'a mensup olduğundan, halkının çoğu ticarete yatkındır. Bölgenin şehirleri genellikle bolluk içindedir ve refah seviyesi yüksektir. Uzak batı ülkeleri ise, Akrep burcuna ve Mars yıldızına mensuptur. Bu sebeple halkının ahlâkı yırtıcı hayvanlara benzerlik arz eder. Çoğunlukla husûmet güderler ve birbirlerini öldürmekten geri durmazlar. Saîd ve **Habeş** memleketlerinin hâkimi Zühal, Jüpiter ve Merkür yıldızları olmakla, oraların halkı farklı farklı gelenekler üzeredir. (Mesela bir kısmı) ölülerine (aşırı derecede) hürmet gösterirler. Dışarıdan gelen bilginlere uyup teslim olurlar. Kadınlara fazla rağbet ederler.

Bu insanlar zayıf karakterli, korkak ve zavallı bir toplumdur. Özellikle Mısır ve İskenderiye memleketleri İkizler burcuna ve Merkür yıldızına mensup olmakla, halkının çoğu anlayış ve idrak sahibidir. Gizli sırları keşfetmeye ve bir takım garip ilimleri öğrenmeye meyillidirler. Habeş memleketleri ve özellikle bölgenin ortaları Kova burcuna ve Zühal yıldızına

mensuptur. Bu sebeple halkı balık yemeyi sever. Yaşayışları ve yeme içmelerinde hayvanî özellikler baskındır.

"Her şeyi bir sebebe bağlı olarak yaratan Allah teâlâ, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir. O'nun şânı yücedir."

Altıncı Madde

Zamanın on iki hayvan (burç) üzere dönmekte olduğunu ve her sene bunlardan birine benzeyerek değişmesinden dolayı yeryüzünde meydana gelen tesirlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki Hindistan filozofları şunu tecrübe ile isbat etmişlerdir ki zaman on iki hayvan (burç) üzere dönmektedir. Her sene bunlardan birinin ahlâkıyla ahlâklanıp cihan halkna Cenâb-ı Hakk'ın emriyle böylece sirâyet edip tesir ederler. Türkistan halkı genellikle buna itibar edip bu konuda söylenenlere riâyet ederler. Bunun için zamanın hükümlerini *"Türkistan Senesi"* diye isimlendirmişlerdir.

Şimdi buraya zamanın hükümlerini açıklayan manzumemizi yazmak münasip olmuştur.

Nazm

1-Allah adı hoş işler evvelidir
Her dem Allah diyen kişi velîdir
2-Hamdu li'llah dahi salât u selâm
Fahr-i Kevneyn ü âline be-devâm
3-Ba'de ism-i ilâh u hamd ü salât
Sâl-i Türk oldı seksen üç ebyât
4-Hakkı dir "Sâl-i Türk"ü nazm itdim
Nisbet ü hükmü remzine yetdim
5-Cümle ahkâmı Sâlî Türkânı
Hükemâ mezhebince bil anı
6-Hükemâ kavlin i'tikâd idemem
Hem de küllî yalan diyüb gidemem **[91/b]**
7-Ekser ahvâle vâkıf olmuşlar
Akl ile tecrübe ile bulmuşlar
8-Sâl-i Türkân ki devri dâ'imdir
On iki canavarla kâ'imdir
9-Yılda bir canavar huyuyla revân
Muttasıl ola cümle halk-ı zamân

10-Fâredir, Pes, bakarla kaplandır
Sonra tavşan sinekle yılandır
11-Andan atdır ganemle maymundur
Mürgdan segle hûk ol oyundur
12-Bin yüz altmış beş oldı çünki bu yıl
İki bin altmış üçde Rûmî yıl
13-Mâh-ı Âzer'de oldı altmış u çâr
Otuz üç yılda bir tedâhülü var
14-Olsa Âzer'le bir Muharrem hem
Sâl-i Hicrin birini tarh it o dem
15-Bilmek istersen oldığın sâli
Nisbeti kangı canavar hâli
16-Bak bu târîh-i hicriyetde o sâl
Vâki' olan sinîn-i Rûmîden al
17-Ol üç sâli tarh kıl be neşât
Sonra on ikişer idüb iskât
18-Kaç sene kalsa fâreden başla
Bir sene her birine bağışla
19-Kangı hayvânda âhır olsa hemân
Ol yılın hâkimidir ol hayvân
20-Yıldır üç fasl u evveli dört ay
Dört ay ortası dört ay âhiri say
21-Sâl-i şems iledir çü nisbet-i hâl
İbtidâ-yı hameldir evvel-i sâl
22-Bulsa bir kimse doğdığı sâli
Bilinir tab' u hûy u ahvâli
23-Çün gelür sâl-i fâre hoşluk ola
Evsat-ı sâlde çok yağışlık ola
24-Âhir-i sâlde fitneler uyanır
Cenk olur niceler deme boyanır
25-Kışıdır hem dırâz u hem sermâ
Fâreler galleyi ider yağma
26-Doğsa mevlûd fî-evâ'il-i sâl.
Zeyrek olur ziyâde hûb-hısâl
27-Ol yılın evsatında doğsa veled
Didiler ol yalancıdır hûyu bed
28-Âhir-i sâlde doğsa bed-kirdâr

Olur ol hasûd ve hem mekkâr
29-Çün bakar sâli gelse bîmârî
Çoğ olur hem sudâ‘dan zârî
30-Fitnelerden mülûk olur gam-nâk
Çâr-pâ nev‘ine irişe helâk
31-Kışı müşted olur dahi kûtâh
Meyveler hem soğukdan ola tebâh
32-Ol sâlde doğsa kız ya oğul
Gayrılar işine olur meşgûl
33-Evsatında doğan olur pür-nûr
Zeyrek ü hûb-rûy u hem mesrûr
34-Âhir-i sâlde doğsa peyveste
Gönlü gamlı olur teni haste
35-Çünki kaplan yılı gelür be-ta‘ab
Halka düşer adâvet ile gazab
36-Nâsa çoğu naks-ı ahd olur pîşe
Pes, düşer cümle havf ü teşvîşe
37-İhtilâf-ı mülûk olur o zamân
Isıran canavar çoğ olur ol ân
38-Zelzele ola ba‘zı sahrâda
Keştiye âfet ire deryâda
39-Kışı kısa ziyâde savuğ ola
Gözler nehirler suyu çoğ ola **[92/a]**
40-Ol yılın evvelinde doğan uşak
Âlî himmetlidir yüzü yumuşak
41-Evsatında doğarsa kâmil olur
Âhirinde cebân ü kâhil olur
42-Çünki tavşan yılı olur vüs‘at
Çoğ olur meyvelerle her ni‘met
43-Sulh ile dola hep zemîn ü zamân
Halk sıhhatle bula emn ü emân
44-Hoş kışı mu‘tedil bahârı bahâr
Yazı yaz çâr faslı hûb u nigâr
45-Ol sâlde doğsa mâlı olur
Bed-hûy olur velî vefâlı olur
46-Evsatında doğan olur yahşî
Âhiri müksir ola hem vahşi

47-Çünki mâhî yılı gelir bisyâr
Ola harb ile fitneler bîdâr
48-Gendüm ü cev çoğ ola hem erzân
Kim kesîr ola berf ile bârân
49-Kışı gâyet dırâz olur hem serd
Kim ziyân eyleye ağaçlara berd
50-Ol yılın evveli doğan nâçâr
Ahmak u bed-güher olur bed-kâr
51-Evsatında doğan halîm ola nerm
Âhiri bed-hûy ola hem bî-şerm
52-Çün gelür nevbet ile sâl-i yılan
Her ta‘âmın bahâsı ola girân
53-Kışı gâyetle nerm ü kısa olur
Kaht olub her gönülde gussa olur
54-Ol sâl doğan olur hâmûş
Bilgili sözleri hem işleri hoş
55-Evsatı doğan ola bed-etvâr
Âhiri bed-şekil olur bed-kâr
56-Çün gelür sâl-i esb bâ-şer ü şûr
Eyleye ceng ü harb ü fitne zuhûr
57-Sayfı hoş zer‘ u galle çoğ ola pâk
Çâr pâya irişe renc ü helâk
58-Kışı nerm ü dırâz olur gâyet
İrişe meyve cinsine âfet
59-Evvel-i sâl doğan çeke zahmet
Hem olur pür-mahabbet ü hikmet
60-Evsatı yahşî işlidir hoş-hûy
Âhiri gamlı bed-hûy u bed-gûy
61-Çünki sâl-i ganem gelür gam-nâk
Keştîler bahr içinde bula helâk
62-Harb olur sür‘at ile sulhu bulur
Hayr u ihsâna sa‘y iden çoğ olur
63-Kışı nerm ü dırâz olur vâki‘
Ol sâl doğan olur nâfi‘
64-Evsatında doğandır âsûde
Âhir olur pelîd ü fersûde
65-Çünki maymun yılı gelür hayırsız

Çoğ olur yan kesici hem pîrsiz
66-Ol sene halka çoğ sitemler olur
Hastalık üştür ile esbi bulur **[92/b]**
67-Kışı gâyet kasîr u savuğ ola
İneb az, dişiyle yiyiciler çok ola
68-Ol sâl doğan olur bed-rûy
Lîk handân u şâd olur hoş-hûy
69-Evsatında doğarsa olur hasûd
Âhirinde doğan olur bî-sünûd
70-Sâl-i mürg olsa hastalık yoğ ola
Galle erzân ü meyveler çoğ ola
71-Kışı nerm ü dırâz olur gâyet
Hâmile zenlere irer âfet
72-Ol sâl doğanda hüsn ü cemâl
Olur az kısmeti fakîrü'l-hâl
73-Evsatı mü'ezzî halk ana düşmân
Âhiridir sahî sever mihmân
74-Çünki it sâli gelse galle vü nân
Hem azîz ola hem bahâsı girân
75-Çoğ olur ve mevt ve katl insânı
Hem de düzd ü mahîl ü şeytânı
76-Kış hafîf ola meyveler hem ucuz
Kışda emn ü emân olur şeb ü rûz
77-Ol sâlde doğsa kız ya oğul
Ola bed-gûy u harîs u ekûl
78-Evsatında doğan eder gavgâ
Âhirinde kanâ'at ide vefâ
79-Çün gelür sâl-i hûk olur hasta
Emîr ü a'yân-ı şehr peyveste
80-Pâdişâhlar aralarına hilâf
Vâki' olub çoğ ola ceng ü mesâf
81-Çoğ olur hınta ve şa'îr kalîl
Âfet eyler daruya hem ta'cîl
82-Halk yerden yere kona ve göçe
Hem re'âyâ müşevveş ola kaça
83-Çoğ olur anda düzd ü tarrârân
Ola kış nerm hem dırâz o zamân

84-Ol sâlde doğsa bir ferzend
Olur ol tîz-gûy ü hoş pesend
85-Evsatında doğarsa kâzib olur
Âhirinde halîm ü râğıb olur
86-Hem olur sâl-i fâre devr-i zamân
Hoş bu tertîb ile ider devrân
87-Halkı fehm eyledinse ey Hakkı
Mâ-sivâyı yoğ eyle bul Hakk'ı

Günümüz Türkçesiyle

1-Allah adı, her güzel işin evvelidir. Her an Allah diyen, şüphesiz velîdir. [549]

2-Allah'a şükür, ol Habib'e salât ve selâm; O İki Cihan'ın İftihârı Övüncü ile âline olsun.

3-Allah'a hamd, Habibi'ne salavâttan sonra. *Türk Yılı* seksen üç beyt oldu bunlarla.

4-Hakkı der ki; *Türk Yılı*nı nazmettim. Gücüm yettiğince sırlarını açıkladım.

5-*Türk Yılı*nın bütün hükümleri, filozoflar sözüncedir onu bil.

6-Filozofların her sözüne bütünüyle inanmam. Ne var ki *bunların hepsi yalan* da diyemem.

7-Dünyanın çoğu ahvâlini bilmişler. Akılla, tecrübeyle bunları bir bir bulmuşlar.

8-Türk Yılı ki dönen bir devr-i daimdir. On iki canavarla hem bunlar kãimdir.

9-Yılda bir canavar huyuyla döner devrân. Cümle halk, onun huyuna bürünür o zaman.

10-Sayarsak sırasıyla; fâre, sığır ve kaplandır. Bundan sonra tavşan, sinek ve yılandır.

11-Sonrası attır; koyun ve maymundur. Kuştur, köpektir ve domuz yavrusudur.

12-Bin yüz atmış beş oldu hicrî yıl. İki bin atmış üçtür bil ki rûmî yıl.

13-Mart ayında yıl, atmış dört olur. Otuz üç yılda bir tedâhül olur.

14-Mart'la Muharrem denk gelirse; Hicrî yılın birini aradan çıkar ve sil.

15-Bulunduğun yılı bilmek istersen. Yıla hangi hayvan hakim, bulmak istersen.

16-Bak bu tarihte hicrî takvim hangi yıl? Rûmî yılların hangisine gelir, onu bul.

17-Önce o üç seneyi çıkar, ey genç! Sonra on ikişeri düş.

18-Geri kalanlara fâre yılından başla. Bir sene(yi bunların) her birine bağışla.

19-Saydığın, hangi hayvanda biterse hemen. O seneye hâkimdir, bilesin ki o hayvan.

20-Yıl üç mevsimdir ve dört aydır ilki. Ortası ve sonu da dörder ay, bunların bil ki.

21-Halin bilinmesi güneş senesiyledir. Yılın başlangıcı, koçun ilk günlerindedir.

22-Bu hesapla bulursa; doğduğu yılı. O yıla hakim hayvan gibidir mizacı, halleri.

23-Fâre yılına gelince sene, hoşluk olur. Yıl ortasında çokça yağışlık olur.

24-Yıl sonuna gelince, fitneler uyanır. Cenk olur ve niceler kana boyanır.

25-Kış o sene uzun ve soğuk olur. Tahılları gör; fârelere yağma olur.

26-O yılın başında doğan çocuklar. Zeki, atılgan ve sevimli olurlar.

27-Yıl ortasında doğan bir evlâd. Denir ki; o yalancıdır, huyu bed olur.

28-Yıl sonunda doğan çocuk ne feci. Ameli kötü olur; hasetçi ve hîleci.

29-Sığır yılı gelince hastalıklar. Çok olur hem, baş ağrısı artar.

30-Fitnelerle boğuşur o yıl idareciler. Helâk olur hayvanlar, gökten belâ iner.

31-Kışı kısadır bu yılın, fakat şiddetli olur. Meyveler de soğuktan gayet zarar görür.

32-O yılda doğan bir kız ve oğul. Başkalarının işiyle meşgul olur.

33-Yıl ortasında doğan nurlu olur. Zeki, iyi huylu ve neşeli olur.

34- Yıl sonunda doğanın gönlü yasta. Yüreği gamlıdır onun, tîneti hasta.

35-Kaplan yılı gelince artar yorgunluk. Sirâyet eder halka, bir de kızgınlık.

36-Sözünden caymak âdet olur, halk arasında. Aklı karışır herkesin, korkuya yenilir.

37-İdâreciler arasında anlaşmazlık olur o zaman. Canavarlar azıp halka saldırır.

38-Zelzele olur bir de, bazı bölgelerde. Gemilere âfet erişir kimi deryâlarda.

39-Kışı kısa olur bu yılın, fakat şiddetli. Pınar ve nehir suları, bu sebeple bereketli.

40-Bu yılın evvelinde doğan bir çocuk. Himmeti yüce olur; yüzü yumuşacık.

41-Ortasında doğanlar olgun olur. Sonunda doğanlar haylaz ve tembel olur.

42-Tavşan yılı gelince her yer bolluk olur. Meyvelerde bereket, nimetlerde çokluk olur.

43-Barış ve esenlikle dolar, dünya o zaman. Sıhhat ve afiyette olur herkes, geleceğe güven duyar.

44-Kışı ılık ve mutedildir; baharı bahar. Yazı yaz gibidir, dört mevsimi de nigâr.

45-O yılda doğanların malı çokça olur. Kötü huylu, fakat vefâlı olurlar.

46-Ortasında doğan güzel olur; yahşî. Sonunda doğanlar; kırıcı ve vahşi.

47-Balık yılı gelince karışıklık olur. Harpler çıkar, ortalık fitnelerle dolar.

48-Bereketli olur o sene, buğday ve arpa. Kar, yağmur bol yağar; işler sarmaz sarpa.

49-Kışı gayet uzun sürer; oldukça sert. Ağaçları ziyan etmededir soğuk ve dert.

50-O yılın evvelinde doğanlar çaresiz. Ahmak, kötü huylu, çirkin olurlar.

51-Ortasında doğanlar yumuşak huylu, halîm selim. Sonunda doğanlar kötü huylu, hayasızdır hem.

52-Ne zaman gelirse yılan yılı. Her yiyeceğin fiyatı pahalı olur.

53-Kışı kısa sürer ve ılık geçer. Kıtlık olur, gönüller üzüntü çeker.

54-Sene başında doğanın, işleri düzenli. Öyledir sözleri de, hoştur o denli.

55-Yıl ortasında doğanlar kötü hareketlidir. Sonunda doğanlar kötü ve çirkindir.

56-At yılı gelince kötülük ve karışıklık. Savaş, kargaşa ve fitnelerle dolar ortalık.

57-Yazı güzel geçer; boldur tahıl ve ziraat. Sığır ve davarlarda, çokça görülür helâk.

58-Bu yılın da kışı, ılık ve kısa geçer. Meyvelere bir telef, âfet gibi çöker.

59-Yıl başında doğanlar çeker zahmet. Sevgi yoksunudur, sözünde olmaz hikmet.

60-Ortasında doğanın ne güzel; hoştur huyu. Sonunda doğanın işi ve lafı kem, içilmez suyu.

61-Koyun yılı gelince artar hüzünler. Denizlerde helâk kol gezer; batar gemiler.

62-Harp çıkarsa o yıl, hemen sulh olur. Hayır ve barış için çalışanlar çok olur.

63-Kışı ılık geçer ve kısa olur. Yılın başında doğanlar toplumun hayırlısı olur.

64-Ortasında doğanlar; rahat ve huzurludur. Sonunda doğanlar kötü, donuk ve sıkıntılı olur.

65-Maymun yılı hayırsız yıldır. O yılda hırsızlar ve yankesiciler çoğalır.

66-Halk, o sene çok sıkıntı çeker. Hastalık görülür çokça; atlarda, develerde.

67-Kışı gayet kısa geçer, fakat şiddetlidir. Üzümler az olsa da, *geviş getirenler*[550] bereketlidir.

68-Yılın başında doğanların sûreti çirkin olur. Mutlu ve güzel huylu, huzurlu olur.

69-Ortasında doğanlar hasetçi ve kıskançtır. Sonunda doğanlara hayat bolluk ve saâdettir.

70-Kuş yılı gelince, hastalıklar yok olur. Tahıl ve meyvelerde o yıl, bolluk olur.

71-Kışı kısa sürer ve ılık olur gayet. Hâmile kadınlara erişir, çoğu yerde âfet.

72-Sene başında doğanın yüzü, yapısı güzeldir. Kısmeti az olur yazık ki, fakir ve yoksuldur.

73-Ortasında doğan eziyet verir, halk ona düşmandır. Sonunda doğan cömerttir, misafirlere mihmândır.

74-İt yılı gelince tahıl ve yiyecekler, kıymetlenir, hem de pahalı gider.

75-Ölümler çok olur; adam öldürme artar. Ortalığı hırsızlık, hîle ve şeytanlık kaplar.

76-Kışı hafif geçer, meyveler bol ve ucuz olur. Emniyetle geçer mevsim, kimse huzursuz olmaz.

77-Yılın başlarında doğsa, kız veya oğul. Kötü huylu ve hırslı olur, bir de obur.

78-Ortasında doğanlar, herkesle kavgalıdır. Sonunda doğanlar, kanaatkâr ve vefâlıdır.

79-Tavuk yılı gelince idareciler hasta olur. Onların bu hali, halkı yasta bırakır.

80-İdareciler arasında ihtilaflar artar. Bu yılda cenkler, savaşlar çok olur.

81-Buğdaylar bereketlidir, arpa yetersiz. Darıya âfet gelir, insanlar kalır çaresiz.

82-Böyleyken bir yerden bir yere konup göçerler. Toplum karışır birden, sağa sola kaçarlar.

83-Hırsızlık ve tâlân, her tarafa yayılır. Kış mevsimi bu yılın, ılık ve kısa sayılır.

84-Sene başında doğan erkek çocuklar. Hazır cevap ve kendini beğenmiş olurlar.

85-Yılın ortasında doğanlar yalancı olur. Sonunda doğanlar uyumlu, arzulu ve yapıcı olur.

86-Fâre yılında tekrar, zaman devreder. Hoş bu tertip üzere devrân döner.

87-Yaratılmışları anladınsa, ey Hakkı! *Mâsivâ*yı yok sayıver, bul Hakkı.

Şimdi burada, bu makãmda eski astronomi ilmine dair bilgileri bu kadar açıklamakla yetinip beldelerin enlem ve boylamlarıyla çizilmiş daireler küre yüzeyi üzerinde resmedilmiştir. Her halde olduğu gibi bunlarda da işin hakikatini ve durumların en doğrusun ancak Allah teâlâ bilir. Kudret sahibi ve var ettiklerini hikmetle yaratan Allah' tesbih ederiz. O'nun şânı yücedir.

---

[546]. Bu rakam yazma nüshada sehven üç yüz olarak kaydedilmiştir.

[547]. Arpa boyu olarak anılan ölçü biriminde, arpalardan biri dik, diğeri yan olarak dizilmektedir.

[548]. Reml / Remil: Bir takım nokta ve çizgilerle gâipten haber verme dolandırıcılığı. Bu işi yapana da remmâl denir.

[549]. Velî: Dost, yâr, sevgili, eren, ermiş. Tasavvufta Hakk'ın dostu ve sevgili kulu demektir. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*.)

[550]. Geviş getirenler: Koyun, keçi, sığır ve deve gibi yediği besinleri ikinci kez çiğnedikten sonra hazmedenlerdir ki bunlar aynı zamanda eti yenen hayvanlardır.

1-Allah adı, her güzel işin evvelidir. Her an Allah diyen, şüphesiz velîdir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki astronomi ve geometri bilginleri yerküre üzerinde on sekiz meridyen dairesi (daire-i nısf-ı nehâr) ile ekvator çizgisinden güney ve kuzeye doğru da sekiz *enlem dairesi* (daire-i arz) çizip bunların böylece olduğunu varsayarak, bu minval üzere her daireyi üç yüz altmış dereceye bölmüşlerdir. Böylece meridyen dairesiyle boylam dereceleri ve ekvatora paralel olan enlem daireleri tesbit edilmiş olup her iki dairenin arası -satranç hesabıyla ile herhangi bir çarpımla- onar derece olarak belirlenmiştir. İklim enleminin başlangıcı beldenin enlemi, ekvatordan iki tarafa doğru olur diye itibar olunmuştur. Bu takdirde, söz konusu

çizgilerden biri kuzey enlemi, diğeri güney enlemi olur. İklimin başlangıç boylamı ve beldenin başlangıç boylamı, kabul edilen Batı Okyanusu'nda Hâlidât Adaları'nın meridyen dairesiyle ekvator dairesinin çakışma noktasından itibâren, varsayılan beldenin meridyen dairesiyle ekvator dairesinin çakışma noktaları arasında, ekvatordan itibâren başlayan yay ile söz konusu beldenin boylamıdır diye bilinmiştir. Beldenin enlemi ise zenit (başucu) noktasıyla ekvator arasında söz konusu beldenin meridyen dairesinde meydana gelen yaya denilmiştir. Bu beldenin enlemi, gerek güney gerekse kuzeyinde olan âlemin kutbunun yüksekliğine ve (hangi taraf esas alınmışsa) bunun aksi yöndeki kutbun alçaklığına eşit bulunmuştur. Bu şekilde enlem ve boylamlar tayin edilmesi (önemli bir boşluk doldurmuştur ki, bunların) yardımıyla yeryüzündeki şehirlerin ve yörelerin yerleri tesbit edilip yönleri bilinmiştir. Birbirlerine olan yakınlık ve uzaklık cihetiyle olan nisbetleri takrîben bilinmiştir.

(Eski bir ölçü birimi olan *fersah*ın açılımı şöyledir): Bir fersah üç mil, her mil üç bin zira, her zirâ' otuz iki parmak ve her parmak altı arpa boyu olarak takdir edilmiştir. Bu takdirde yukarıda bahsi geçen ölçü birimleri üzere, yerin bir derecesi altmış altı tam üçte iki mil olarak bilinmiştir.

67-Kışı gayet kısa geçer, fakat şiddetlidir. Üzümler az olsa da, *geviş getirenler* bereketlidir.

Dördüncü kısım: **Afrika** adı verilen batı ile güney arasındaki bölgedir. Bu kısım dördüncü üçlüye mensuptur. Bu bölgenin memleketleri olan Mısır, Sûdan ve Batı (Afrika) kendi (oldukları) gibi bulunmuştur. Çünkü bu üçlüye hâkim olmakta gündüzleri Mars ve Venüs müşterektir. Kadınlar, yöneticilerinin işlerine müdahaleden geri durmazlar. Erkek ve kadın çoğu işlerde karışıktır. Erkekleri de kadın kıyafetinde gezerler. Çoğunlukla kâhin ve remil ehli olup (gerçeklerden) uzaklaşmışlardır.

. Geviş getirenler: Koyun, keçi, sığır ve deve gibi yediği besinleri ikinci kez çiğnedikten sonra hazmedenlerdir ki bunlar aynı zamanda eti yenen hayvanlardır.

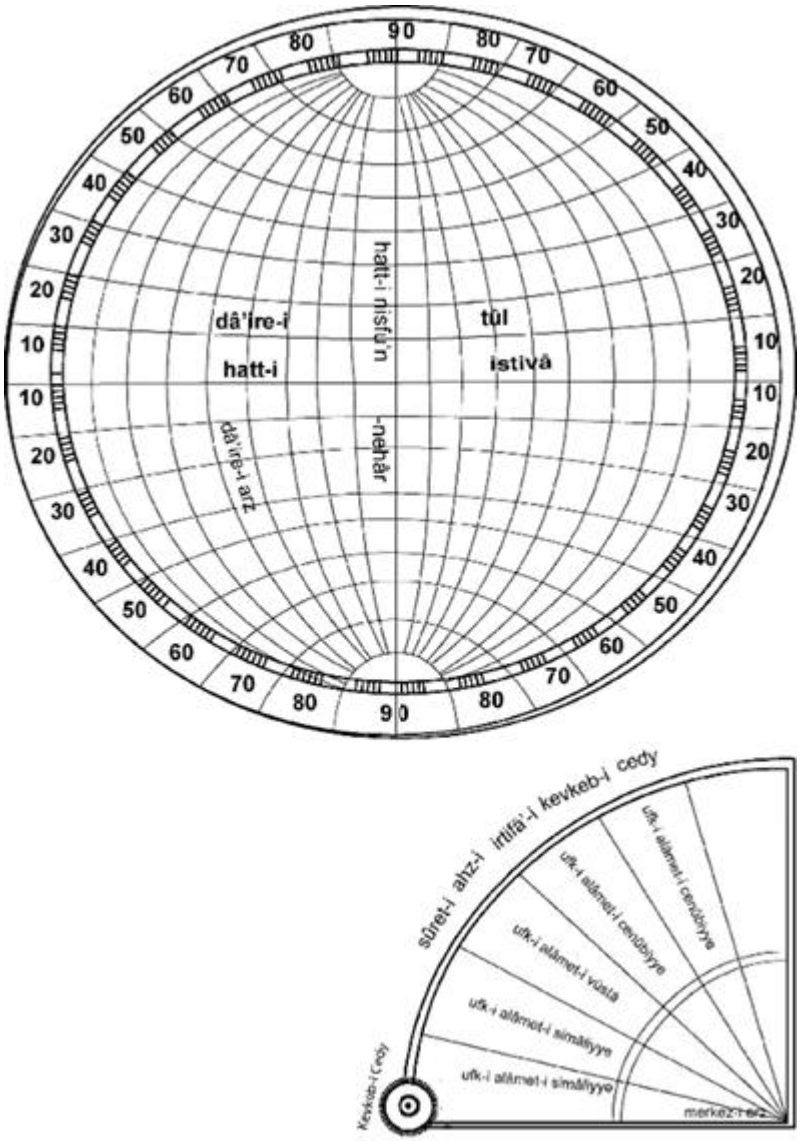
. Bu rakam yazma nüshada sehven üç yüz olarak kaydedilmiştir.

. Arpa boyu olarak anılan ölçü biriminde, arpalardan biri dik, diğeri yan olarak dizilmektedir.

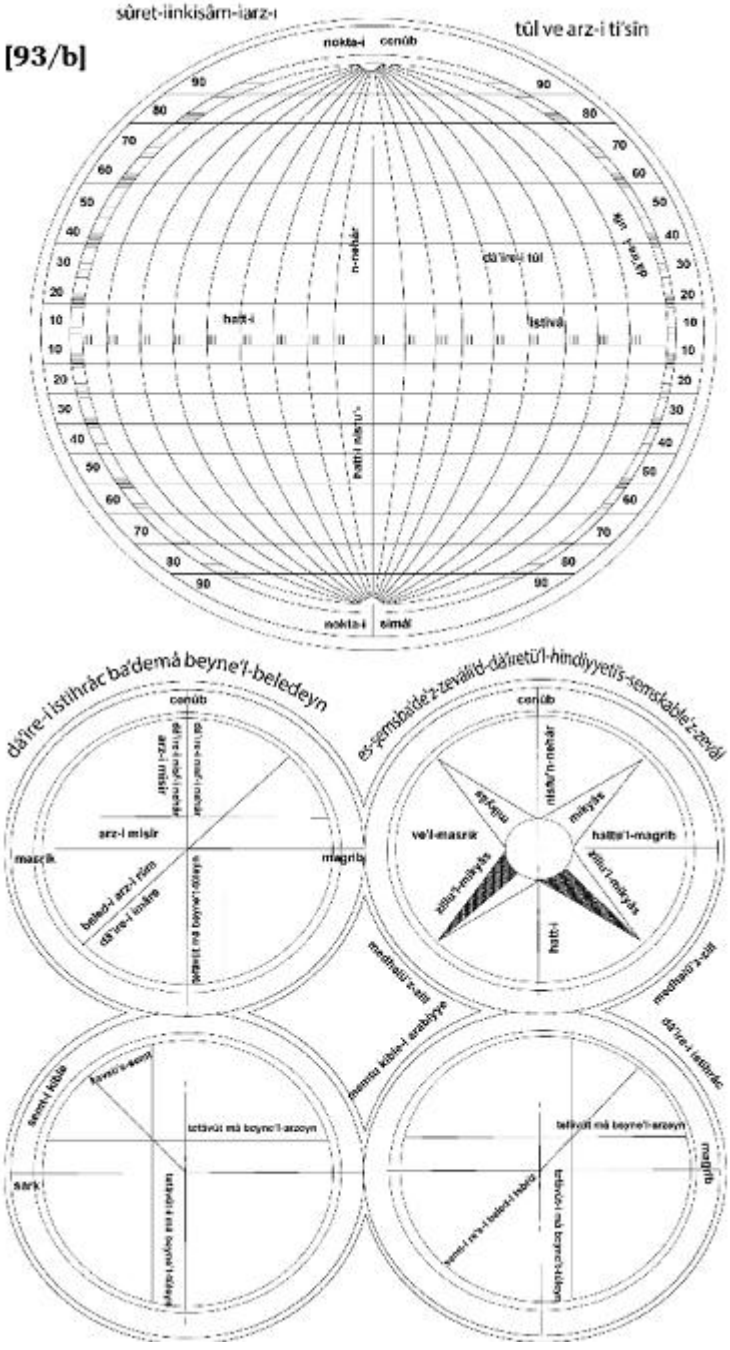
. Reml / Remil: Bir takım nokta ve çizgilerle gâipten haber verme dolandırıcılığı. Bu işi yapana da remmâl denir.

. Velî: Dost, yâr, sevgili, eren, ermiş. Tasavvufta Hakk'ın dostu ve sevgili kulu demektir. (Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*.)

[93/a]

90
80
70
60
50
40
30
20
10
hatt-i nisfü'n
-nehâr
dâ'ire-i
hatt-i
dâ'ire-i arz
tûl
istivâ
sûret-i arz-i irtifâ'-i kevkeb-i ceda
ufk-i alâmet-i cenûbiyye
ufk-i alâmet-i vusta
ufk-i alâmet-i simâliyye
Kevkeb-i ceda
merkez-i arz

[93/b]

sûret-iinkisâm-iarz-ı
tûl ve arz-i ti'sîn
nokta-i cenûb
nokta-i şimâl
n-nehâr
dâ'ire-i tûl
istiva
hatt-ı
dâ'ire-i istihrâc ba'demâ beyne'l-beledeyn
es-semsbâde'z-zevâlü-dâiretü'l-hindiyyeti's-semsiyable'z-zevâl
arz-ı misir
mağrib
magrib
hatta'l-magrib
hatt-ı
medhalü'z-zill
semtü kıble-i arabiyye
şark
garb
nur

[94/a]
Bazı Şehirlerin Koordinatları
(Batı Okyanusu'ndan Hâlidât Adaları'na kadar olan hattı gösterir.)

Şehrin Adı	Enlemi-Arzı-Kuzeyi	Arzı		Enlemi-Tûlü-Doğusu	
		derece	dakika	derece	dakika
Mağrib	Sebte-i Akṣâ	٣٥	٤٠	٦	٣٠
		٤٥	٣٠	٥٥	٠
	Fas-ı Kadîm	٣٤	٤٠	٦	٤٠
		٣٥	٠	٥٥	٠
	Trablus-ı Mağrib	٣٢	٤٠	٩	٤٠
		٣٢	٠	١٠	٠
Endülüs	Kurtuba	٣٧	٤٠	٤	٤٠
		٣٨	٠	٤	٠
	Garnata-i Ebü'l-Hamâlik	٣٧	٠	٣	٠
		٣٧	٣٠	٣	٣٠
	İşbîliye	٣٧	٠	٦	٣٠
		٣٧	٣٠	٦	٣٠
Mısır	Dâru-l-Emsâl-i Hâreç	٣٠	٠	٥	٠
		٣٠	٣٠	٥	٣٠
	Dâr-ı Kule'î	٣٠	٠	٤	٠
		٣١	٤٠	٤	٣٠
Şâm	İskenderiye	٣١	٠	٢	٤٠
		٣١	٣٠	٣٠	٣٠
	Misr-i Kâhire	٣٠	٠	٣١	٠
		٣٠	٣٠	٣١	٣٠
	Dimyat	٣١	٠	٣١	٠
		٣١	٣٠	٣١	٢٥
Yemen	Bahrem	١٤	٠	٤٥	٠
		١٤	٥	٤٦	٣٠
	Dârü'l-Mülk-i Sanâ Yemen	١٥	٠	٤٥	٠
		١٧	٥	٤٤	١٠
Hicaz	Usmân	١٥	٠	٤٠	٠
		١٤	٥	٤٤	٢٠
	Medîne-i Mükerreme	٢٤	٠	٤٠	٠
		٢٤	١٠	٤١	٤٠
	Mekke-i Mükerreme	٢١	٠	٤٠	٠
		٢١	٢٠	٤٠	٥
	Tâif	٢١	٠	٤١	٠
		٢١	٢٠	٤١	٢٠
Yemâme	Yemâme	٢٤	٠	٤٣	٠
		٢٤	٣٠	٤٤	٥
	Lahsâ	٢٥	٠	٤٤	٠
		٢٦	٣٠	٤٤	٢٠
	Kasr-ı Bahreyn	٢٩	٠	٤٥	٠
		٢٩	٥	٤٥	٥
Irâk	Kasr-ı Şîrîn	٣٤	٠	٤٥	٠
		٣٤	٣٠	٤٥	٣٠
	Askalan	٣٤	٠	٣٥	٠
		٣٤	٣٠	٣٥	١٥
	Bağdâd	٣٣	٠	٤٤	٠
		٣٣	٣٠	٤٤	١٠
	Tiberiyye	٣٢	٠	٣٥	٠
		٣٢	٥	٣٥	٥
Şâm	Sayda	٣٣	٠	٣٥	٠
		٣٣	٣٠	٣٥	٤٠
	Trablusşam	٣٤	٠	٣٥	٠
		٣٤	٣٠	٣٥	٥
	Dımaşk	٣٣	٠	٣٦	٠
		٣٣	٥	٣٦	٥
	Baalbek	٣٤	٠	٣٦	٠
		٣٤	٣٠	٣٦	١٥
	Hamus	٣٤	٠	٣٦	٠
		٣٤	٣٠	٣٦	٥
	Humus	٣٤	٠	٣٦	٠
		٣٤	٣٠	٣٦	٥

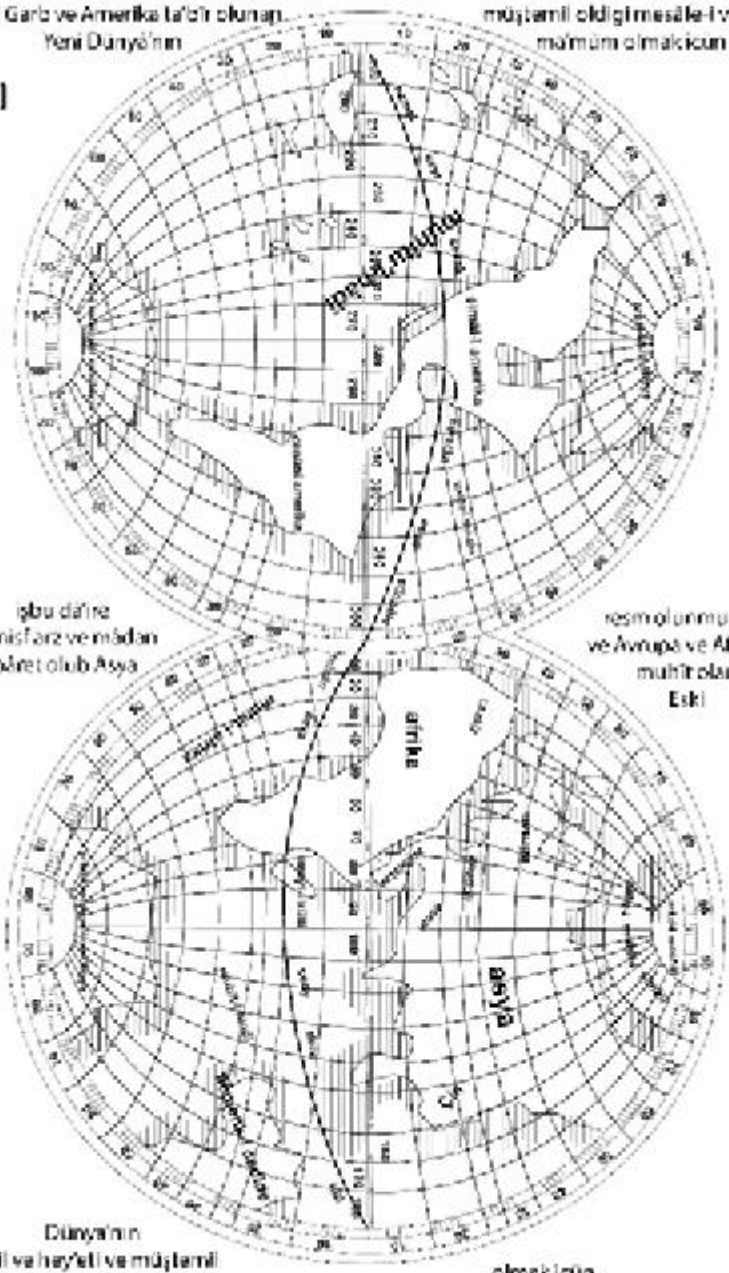
[94/b]

Ekibim	Fırıncı Noktaları				
Anatolia	Akçaray				
		66	0	38	0
	Karahisar				
		74	0	39	0
	Kemerönü				
		72	0	39	0
	Akşehir				
		69	0	39	0
	Ankaraya				
		70	0	40	0
	Samsun				
		69	0	40	14
	Tokat				
		71	0	39	0
	Kastamonu				
		80	0	40	14
	Sinop				
		81	11	41	14
	Trabzon				
		66	0	40	50
	Bursa				
		59	0	41	0
	Bolu				
		68	0	41	0
	Izmir				
		69	0	39	50
Rumelia	Gelibolu				
		53	0	41	0
	Selanik				
		67	0	40	50
	Üsküp				
		58	0	42	0
	Sofya				
		55	50	43	0
	Semendere				
		65	0	43	50
	Belgrad				
		54	50	51	0
Anadolu	Izmit				
		60	15	41	0
	Hudavendigar				
		54	50	38	50
	Izmir				
		54	0	47	0
Rumelia	Filibe				
		65	50	46	0
	Filibe Ulubatan				
		77	50	46	0
	Filibe Ortakol				
		69	50	46	0
	Edirne				
		56	0	42	0
	Silivri				
		67	0	41	14
	Karlıköy				
		57	50	42	0
	Terkos				
		47	37	41	0
	Niş				
		55	50	43	50
	Silistre				
		60	37	44	0
	Akkirman				
		53	0	45	0

Tu nisf Küre-i arz ve mâdan ibâret olub
Bind-i Garb ve Amerika ta'bîr olunan
Yeni Dünyâ'nın

şekl ve hey'eti ve berâri vech üzerinde
müştemil olduğu mesâle-i vüs'atî
ma'lûm olmak için

[95/a]

şbu dâ'ire
bu nisf-ı arz ve mâdan
ibâret olub Asya

resm olunmuşdur
ve Avrupa ve Afrika'yı
muhît olan
Eski

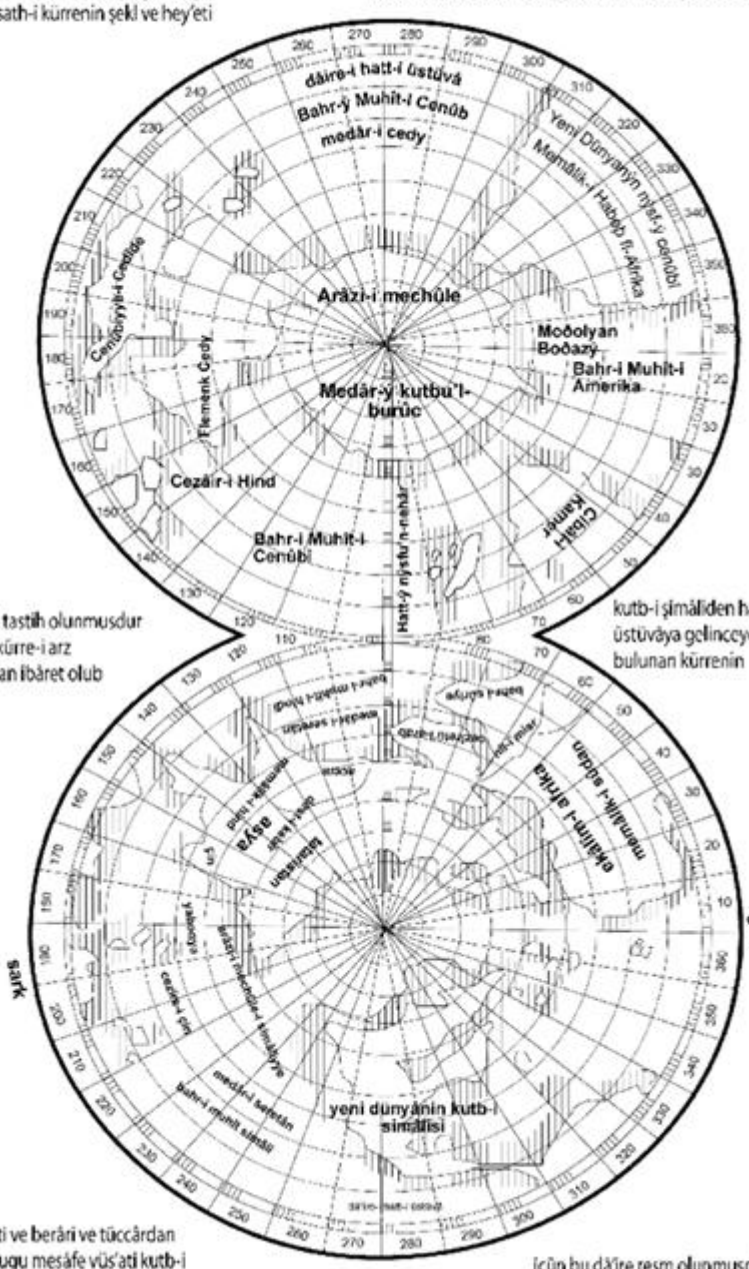
Dünyâ'nın
şekl ve hey'eti ve müştemil
olduğu mesâfe ve vüs'ati
ma'lûm

olmak için
işbu dâ'ire resm olunmuşdur

Bu nisf küre-i arz ve mâdan ibâret olup kutb-i cenûbdan hatt-i üstüvâya gelinceye dek bulunan sath-i kürrenin şekl ve hey'eti

ve buhârdan müstemil oldugu mesâfe ve vüs'atı kutb-i cenûbdan tehayyül olunmak içün bu dâire

[95/b]

DOKUZUNCU FASIL

[96/a][551]

Yeni astronomi metodunun şöhret bulduğunu, bunun kurallarının kolay ve öz olduğunu, yerin kendi döngüsüyle hareket ettiğini ve yeryüzünün ekseninin âlemin eksenine paralel olduğunu, kutbunun da âlemin kutbu hizasında bulunduğunu, yeni astronomi bilginlerinin bunları ispat ettiklerini, gezegenlerin, yeni astronomi ilminin verilerine göre bazen durmakta, bazen düz gitmekte ve bazen de geri dönmekte olduğunu, yeni astronomi biliminin bu tür görüşlerine karşı çeşitli itirazlar, olduğunu ve bunların hepsine ilgililer tarafından gerekli cevapların verildiğini, felek (galaksi)lerin tabiatları mizacları hakkında astronomi bilginlerinin görüş ayrılığına düştüklerini dokuz madde ile açıklar.

Birinci Madde

Yeni astronomi ilminin şöhret bulup itibar kazandığını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki eski ve yeni filozoflarla astronomi bilginleri, âlem küresinin durumuna dair görüşleri itibarıyla ikiye ayrılmışlar, esîrî (felekî) kürelerle dört ana unsurdan oluşan cisimlerden (ecsâm-ı unsuriyye) ibaret olan âlemin yapısı ve özellikleri, konumları, tertibi ve tavırları, bununla birlikte hareket ve durma halindeki nicelikleri bunların dışında henüz bilinmeyen başka durumlarının açıklanması konusunda iki görüş etrafında toplanmışlardır.

Filozofların ekserisi (yukarıda bahsi geçen konularda) sağlam görüşleri seçerek bunlar etrafında görüş birliğine varmışlar ve bu görüş, eski astronomi (hey'et-i kadîme) adıyla şöhret bulmuştur. Eski astronomi olarak benimsenen bu görüş ve düşünceler, -kişinin kendini bilmesi ve Allah'ın yarattıklarındaki hikmeti tefekkür etmesine vesile olur düşüncesiyle- Ma'rifetnâme'nin buraya kadar anlatılan bölüm ve maddelerinde yazılarak açıklanmıştır.

İkinci görüşü benimseyen ve tercih eden filozofların düşüncelerine gelince, onlar, ateş kütlesinden ibaret olup âlemi aydınlatan güneşi, bütün unsurların en mükemmeli ve tüm cisimlerin merkezi olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre güneş, âlemin merkezinde etrafı kuşatılmış ve sâkin olarak durmakta, yerküre de bir top misali yıldızlardan biri gibi hareket halinde ve dönmekte olup gökler de bir hal üzere sâkin ve bir düzen

içindedir. Bu görüşü benimseyen bilim adamları insanlar arasında düşüncelerini belli bir düzen ve ispat üzere sistemleştirmek için çalışıp gayret ettikçe, sıradan halk onlara hakaret ederek kınama yolunu seçmiştir. Çünkü onlar, avâmın akıl ve kavrayışına muhalefet ederek gözle görünenin aksine yeryüzünün hareketli olduğu kanaatindedirler. Bu yüzden değişik kesimlerden insanlar kendilerine mesafeli durarak buğz ve kin güdüyordu. Ancak, bu yeni görüşlerin ortaya çıkmasından önceki zamanlarda da, yerin döndüğünü söyleyenler hep olmuştur. Nitekim Eflatun da ömrünün son demlerinde, yerin döndüğü kanaatini benimsemiştir.

Bu görüş üzerinden asırlar ve devirler geçmiş, gökbilimiyle ilgili rasatlar günden güne gelişerek o güne kadar yapılan çalışmalar kaydedilmiş, müteahhirîn bilim adamları zamanında, öncekilerin yazılı kural haline getirdiği bilgiler ve tecrübeler üzerine yeni elde edilen bilgiler ve gözlemler ilâve edilmiştir. Bu şekilde feleklerin durumları belli bir sistem içinde değerlendirildikçe, bu ikinci görüş bir ölçüde yaygınlaşmış, müteahhir bilginlerin çoğunluğunun rağbet etmesiyle de "hey'et-i cedîde" adıyla şöhret bulmuştur. Hatta bu görüşü benimseyenler, âlemin yapısını taklit ederek evlerinin ortasında ve kiliselerde kandil yakarlarmış.

Ancak gaflet olunmamalıdır ki, yukarıda serdedilen görüşlere inanıp itimat etmek, dinin gereklerinden değildir. Çünkü âlem küresi ne şekilde ve hangi yapıda olursa olsun, gök ve yer cisimlerinin oluşumu ne şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin ve felek çarkı nasıl dönerse dönsün, hiçbir zaman âlemin sonradan yaratıldığını (hudûs) inkâr etmenin mümkün olmadığına, bu en güzel sûrette yaratılmış olan şekillerin, **[96/b]** yüce yaratıcısının mükemmel eseri olduğu düşüncesinden başkasını hayal etmenin muhal olduğuna itimat etmek ve inanmak dinin gereklerindendir. Hatta bu, imanda yakîne ermek için gerekli, kesin inanç esaslarındandır.

Filozofların bu âlemi değişik açılardan gözlemlemeleri, cihanın yaratıcısının san'atının esrarındandır. Bu âleme hangi açıdan bakılırsa o şekilde hareket ettiğinin algılanması, âlemin Yaratıcısının kudretinin kemâlindendir.

İkinci Madde

Yeni astronomi kurallarının kolaylığını ve yöntemlerinin yazıya dökülmüş olduğunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki yeni astronomi bilginleri şöyle demişlerdir:

Başlangıçta bu parlak güneş sabit bir yıldız olarak âlemin merkezinde ortada, etrafı çevrilmiş ve hareketsiz olarak konumlandırılmıştır. Bundan sonra güneşe yakın ve onun etrafını çeviren Merkür yıldızı vardır. Bu yörüngede olan Merkür'ün, güneşin etrafında dönerek bu dönüşünü üç ayda tamamladığı gözlemlenmiştir. Bundan sonra Merkür'ü kuşatan Venüs yörüngesi gelir ki kendi dönüşünü sekiz ayda tamamladığı gözlemlenmiştir. Bundan sonra Venüs'ün etrafını kuşatan geniş bir dairenin varlığı ispat edilmiştir.

Yerküre, su ve hava tabakalarıyla kuşatılmış olup bunlarla birlikte yıldız misali söz konusu geniş daireyi bir senede dolaştığı gözlemlenmiştir. Bahsi geçen büyük ve geniş yörünge üzerinde yeryüzünün etrafında Ay yörüngesinin bulunduğu tesbit edilmiştir. Nitekim Ay da, dünyayı kendisine merkez edinip onun etrafında hareket halinde döner. Bu dönüşünü bir ayda tamamladığı bilinmiştir.

Bundan sonra, Mars yörüngesi, büyük yer yörüngesini kuşatır. Merih yıldızının iki seneye yakın bir zamanda kendi yörüngesini tamamladığı belirlenmiştir. Bundan sonra, Merih yörüngesini kuşatan Jüpiter yörüngesi vardır ki Jüpiter yıldızının, yörüngesini ancak on iki senede katettiği gözetlenmiştir. Bundan sonra Jüpiter'in yörüngesini kuşatan Zuhal'in yörüngesi vardır ki kendi yörüngesini ancak otuz senede tamamladığı hesaplanmıştır. Bu yıldızlardan başka, yerin büyük yörüngesinde –geçtiği üzere- Ay yeryüzünü merkez edinip etrafında döndüğü gibi, dört yıldız Jüpiter'i, beş yıldız Zühal'i merkez edinip bu yıldızlar etrafında döndükleri görülmüştür. Bu dokuz yıldız, sonraki dönem astronomları tarafından gözetlenmiş bunlara ve yeni isimler verilerek aycıklar (kamercikler) denilmiştir.

Bütün bunlardan sonra burçlar semâsında, bahsi geçen yörüngelerin hepsini çevreleyen sabit yıldızlar feleğinin varlığı bilinmiştir. Onun geniş fezâsının sayısız sabit yıldızlarla süslenmiş olduğu görülmüştür. Söz konusu sabit yıldızlardan her biri büyük güneş hacmindedir. Bunların, âlemin merkezinde konumlandırılarak cihanı aydınlatan güneşin yukarıda açıklanan tavır ve hareketleri gibi sabit yıldızlardan her birinin etrafında dönerek haket halinde bulundukları gözlemlenerek tespit edilmiştir. Bu görüşte olanların düşüncesine göre âlemin yapısını canlandırmak üzere çizilen şekiller ve daireler bölüm sonunda verilecektir.

Üçüncü Madde

Güneş etrafında yerin/dünyanın hareket ve dönüşünü bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki yeni astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yerkürenin, önce kendi yörüngesinde hareket ederek batıdan doğuya burçlar dairesini her gün belli bir sırada katedip yuvarlak çizerek bir senede o büyük daireyi tamamladığı gözlemlenmiştir. İkinci olarak, yerkürenin bu senelik hareketinden başka, yine batıdan doğuya olmak üzere kendi ekseni etrafında dönerek, her gün yirmi dört saatte bir döngüsünü tamamladığı hesaplanmıştır. Nitekim gece ile gündüzün dönüşümünün yerin bu hareketine **[97/a]** bağlı olduğu bilinmiştir. Yer, günlük hareketiyle batıdan doğuya hareket ettiğinden, bize göre güneş ve hatta bütün yıldızlar günlük hareketlerinde doğudan batıya doğru hareket ediyor gibi görünür.

Yerin bu iki hareketinin misali şuna benzer: Küresel bir cismin düz bir zemin üzerine atıldığı ve yuvarlandığı farz edilse, o yuvarlanan küre, söz konusu düz zemini uzunlamasına tamamen katedinceye dek kendi ekseni etrafında kendine özgü hareketiyle dönmeye devam eder. Bu dönüşünü sürdürürken yerkürenin de kendi yörüngesinde batıdan doğuya hareket edip seyrettiği ve burçlar feleğini tamamen geçinceye kadar kendi merkezi etrafında kendi ekseni üzere dönerek sürekli dolanmakta olduğu gözlemlenmiştir. Çünkü yerin güneş ile burçlar feleği arasında olduğu bilinmektedir.

Yerküre, burçlardan herhangi birinin hizasına gelince, şüphesiz o vakitte güneşin de o burcun karşısına denk gelen burca geldiği gözlemlenmiştir. Mesela yerküre, koç burcu ile güneş arasında iken tam koçun hizasına geldiğinde muhakkak ki güneş de koç burcunun karşısında yer alan terâzi burcundadır. Bunun gibi yerküre Yengeç burcunda, yani bu burcun hizasına gelidiğinde, güneşin de Yengeç burcunun karşısında bulunan Oğlak burcunda olduğu görülür.

Velhasıl yerküre kuzey burçlarından birinin hizasında bulununca, elbette o zaman güneş de söz konusu kuzey burcunun tam karşısına denk gelen güney burçlarının birinde görülür. Bunun tam tersi bir durum da, buna kıyas edilerek bilinir. Güneşin kuzey burçlarında sekiz dokuz günden fazla eğlenmesi, yerkürenin güney burçlarında o kadar süre gecikmesinden kaynaklandığı kabul edilmiştir. Çünkü yerküre güney burçları hizasında hareket ederken senelik katettiği yolu bir miktar genişlettiğinden, yörüngesinin güney yarısında fazlaca duraklaması gerektiği bilinmiştir.

İşin en doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Dördüncü Madde

Yerkürenin eksenini, *senelik daire*sinin yörüngesi üzerindeki ekvator dairesinin yörüngesine paralel olduğunu, kutuplarıyla onun kutuplarının hizasında bulunduğunu ve bunun etkisiyle gece-gündüz saatlerinin farklılaştığını, aynı etkiyle dört mevsimin değiştiğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki yeni astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yerkürenin ekseni, senelik yörüngesinde kendisine ve ekvatorun yâni âlemin mihverine paralel, kutupları da kutuplarının hizasına konulmuş vaziyettedir. Yerin kuşağı mesâbesinde olan ekvator, senelik yörüngesiyle gün eşitleyicinin yüzeyinden daha güneyde ve kuzeyde yer almaktadır.

Çünkü, eğer yerkürenin ekseni kendi dairesinin ekseni gibi burçlar dairesinin eksenine paralel bulunsaydı (o takdirde iklimler böyle düzenli seyretmezdi ve) daima her yerde gece ile gündüz eşit olup hiçbir zaman ve mekânda dört mevsimin değişimi ve peşpeşe gelmesi mümkün olmazdı. Bu durumda yerin yörüngesinin ekseni, âlemin eksenine paralel olmayıp burçlar dairesinin ekseni gibi yirmi üç buçuk derece uzaklaştığı ve ekvator yüzeyine bir şekilde meylettiği, bu hareketiyle atmış altı buçuk derece açısını oluşturduğu bilinmiştir.[552] Çünkü yerküre, âlemin eksenine doğru varlığı farz olunan hizasını koruyarak daima burçlar feleğinin hissedilen (mahsus) ve kendisine ait olan tarafına doğru yönelerek değişmekte olduğu gözlemlenmiştir. Bu halde yerküre bu senelik hareketiyle güneş etrafında döndüğü müddetçe, dört mevsimin değişimlerinin belirli vakitlerde meydana gelmeye devam ettiği, birinin gidip diğerinin gelmesiyle değişimin sürdüğü tecrübelerle sabit bulunmuştur.

Yukarıda anlatılanların, anlatıldıkları sıra ile bir düzlem üzerine dizildiği var sayılmıştır ki, sabit felekler (be, cim, dal, ye) dairesi, yerkürenin *senelik yörünge*si ise (vav, kef, elif, he) dairesi olup bu tahayyül edilenlerin tam ortasında güneş yerleştirilmiştir. Mesela: Yaz mevsimi olduğunda, yani yerküre Oğlak burcu **[97/b]** hizasında bulunup güneş ise onun karşılığı olan Yengeç burcunda görüldüğü sırada yer “kef” noktasına konulunca, yerin ekseni olan “sin, mim” hattının, âlemin eksenine paralel olduğu gözlenmiştir. Yirmi üç buçuk derece burçlar dairesinin ekseninden uzaklaşıp yerin senelik yörüngesinin yüzeyine altmış altı buçuk derecesinde -ki “vav, kef, he” açısı civarında meyleder vaziyette bulunmuştur.

Bu şekilde güneşin ışıklarının yere dik olarak ulaştığı görülmüştür. Yani güneşin merkezinden yerin merkezine doğru çıkan bir ışık, yerkürenin yüzeyine, yerin gün eşitleyici dairesine ulaşmayıp belki yengeç

dönencesinden yirmi üç buçuk derecelik açıyla, ekvator dairesinden geçip kuzey kutbu semtine doğru uzaklaşarak ulaşır, diye bilinmiştir. Bu sebepledir ki âlemin kandili olan güneş, yerkürenin kuzey yarısını tamamen aydınlatıp kuzey burçlarında görünür olunca, güney kutbunda bir derece kadar yerden uzaklaştığı gözlemlenmiştir.

Bundan sonra yerküre, Sonbahar mevsiminin başlangıcında "elif" noktasına intikal ettiği sırada, yerin ekseni olan "sin, mim" hattının kendine ve âlemin eksenine paralel olarak bulunduğu var sayılmıştır. Bu sırada yerküre, koç burcunun başlangıç hizasında bulunup güneş de onun tam karşısında bulunan terâzi burcunda göründüğünden, güneş merkezinden yerin merkezine doğru çıkan ışınların yerin eksenine dik olarak geldiği tespit edilmiştir. Çünkü bu ışınlar yerkürenin yüzeyine, ekvator dairesinin terâzi burcunun başlangıcı sayılan noktasından ulaştıkları gözlemlenmiştir ve (ışıkların) iki kutbun iki yanlarında olan yere eşit olarak yayıldıkları bilinmiştir.

Kış mevsimi başlayıp yerküre "he" noktasına geldiğinde, "sin, mim" ekseninin hizalanması önceden olduğu hal üzere kalıp, güneşin ışınları Oğlak dönencesi mevkiinden dik olarak yeryüzüne ulaşır. Bu durumda yeryüzünün güney yarısını tamamen aydınlatıp kuzey kutbu tarafında bir derece yerküreyi terk ettiği gözlenmiştir. İlkbahar mevsiminin başlangıcında yerküre senelik yörüngesindeki hareketiyle kendi noktasına varınca, yani terâzi burcunun başlangıcına erişince, güneş o vakitte Koç burcunda görünür.

Şu halde, güneş merkezinden yerkürenin merkezine doğru çıkan ışınlar, yerin yüzeyine ekvator dairesinin Koç burcu başlangıcında bulunan noktasında ulaşırlar diye bilinmiştir. Bu şekilde yine iki kutbun iki tarafına eşit olarak söz konusu ışınların saçıldığı bilinmiştir. Ancak bu takdirde yerkürenin aydınlanan kısmı güneşe dönük olduğundan bize görünmez. Çünkü biz çizilen şekillerin dışında bulunmaktayız. Yeni astronomiye göre gece ile gündüzün birbirini takip etmeleri ve uzamaları, dört mevsimin birbirinin ardı sıra değişmeleri ve farklılıkları ve iki kutbun altında doksanıncı enlemde gece ile gündüzün (takrîben altışar ay) olması bu metotla bilinmiştir.

En doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Beşinci Madde

Yeni astronomi kurallarının sağlam temellere dayandığını ve muteber olduğunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki yeni astronomi bilginleri şöyle demişlerdir. Yerkürenin senelik yörüngesinin hizasında bulunan sabit yıldızlar -mesela "be, cim" noktası yahut "dal, ye" noktası-, bize çok uzak olduğu için bir nokta kadar görünürler. Şu halde buna göre yerkürenin ekseni kendi senelik yörüngesinin hangi noktasında bulunursa bulunsun, sabit yıldızlar feleğin de daima onun aynısı bir noktaya dönmüş olduğu görünür. Yer kutbunun yükselmesi daima bir tarafa, başımızın üstünde olanın da bir yıldıza dönük olduğu bir süre gözlemlendiğinde görünmüş olur. Gerçi yerküre hakikatte burçlar feleğinde, yani kendi senelik yörüngesinde bulunan senelik hareketiyle bazen o yıldıza bazen bu yıldıza, **[98/a]** bazen güneye ve bazen de kuzeye fazlaca yakınlaşırsa da, bizden oldukça uzak bulunan sabit yıldızlar feleğine oranla yerkürenin senelik yörüngesi, ancak bir nokta büyüklüğünde sayılır. Bu durumda yer kürenin sabit yıldızlar feleğinden uzaklığı ve yakınlığı ayırt edilemez olmuştur.

Allah'ın kudret ve kuvvetini sınırlamaya cesaret edenlere göre bahsi geçen (tesbit meselesi) fazlasıyla zor ve güç bir iş ise de, dikkatli bir nazarla bakılıp meselenin ehemmiyeti etraflıca düşünülse, esasen (gök cisimlerinin hareketlerine dair bu tür tesbitlerde bulunmak) imkânsız değildir. Bu yeni astronominin sistematiği gereği yerkürenin hareketini uzak bir ihtimal görerek kabul etmeyenlere fikir vermek için, eski astronomi tasavvurunda olanların bundan daha fazla hususları ihtimal dışı gördüklerini hatırlatmak gerekir. Onların ihtimal dışı kabul ettikleri hususlardan biri, ilk hareket ettirici (muharrik-i evvel), yani en büyük feleğin genişliği, büyüklüğü ve şaşkınlık veren hızıdır ki bu haliyle her gün doğudan batıya olan dönüşünü tamamladığı bilinmiştir.

Eskilerin ihtimal dışı kabul ettikleri bir diğer husus da, en büyük feleğin yirmi dört saatlik zaman zarfında kendi içinde olan feleklerin hareketleri ve hareketlerinde bulunan sür'atleridir. Bunlardan her biri en büyük feleğin aksine hareket ederek kendi tabiatları gereğince batıdan doğuya hareket ederken yine en büyük feleğe uyarak her gün doğudan batıya bir kere dönüş hareketlerini tamamladıkları ifade edilmiştir. Halbuki bir tüfekten çıkan kurşun sür'atinde olan söz konusu hızdan, o günlük hareketle ilk hareket ettiricinin seyir hızı üç yüz bin kat daha fazla ve şiddetli olması gerekir ki, bu zaman zarfında bir dönüşünü tamamlaması mümkün olsun. Şu halde, o, cismi büyük olup üst yüzeyinin şekli henüz bilinmeyen en büyük feleğin

içinde bulunan büyük feleklerin, kendi büyüklüklerine oranla bir tane ya da bir nokta kadar olan yerkürenin etrafında dönerek hareket etmelerinden dolayı küre şeklinde olup hareket etmeye daha ziyade kãbiliyetli olan küçücük yerkürenin, büyük güneşin etrafını senede bir kez dolandığının kabul edilmesi daha kolay ve anlaşılabilir olup gerçeğe uygun ve işin doğasına muvafık olup akl-ı selimin kabul edebileceği şekle yakın olmuştur.

"Yerküre bu senelik yörüngesinde hareket ettiği sürece, eksenini -yukarıda bahsi geçen eşitliğini- aynen korur" ifadesi, "yerküre ekseni hiçbir zaman ve hiçbir şekilde konumunu değiştiremez" demek değildir. Çünkü yerkürenin ekseni, bunların dışında son derece yavaş, kendine mahsus bir hareketle dönmekte olup bu dönüşünü, yirmi beş bin sekiz yüz on altı güneş yılı zarfında tamamlayarak burçlar feleğinin çevresinde bir daire çizdiği bilinmiştir.

Yerin bu hareketinin sonucu olarak burçlar kuşağı dairesiyle ekvator dairesinin kesişme noktaları, -ki gece ile gündüzün eşitlendiği noktalar olarak bilinmiştir- burçların hareket yönünün aksine doğudan batıya hareket ederler. Bu sebepten bu harekete, gece ile gündüz eşitliğinin tekaddümü denilmiştir. O halde, sabit yıldızların burçların hareket yönü üzere, yani batıdan doğuya olan hareketlerinin ortaya çıkması ve gece ile gündüz eşitliği noktasından doğuya gittikçe uzaklıklarının artması, yerin bu hareketinden kaynaklandığı bilinmiştir. Yerkürenin bu hareketinin belirli bir düzen üzere olmayıp karışık olduğu bilinmiştir. Çünkü söz konusu sabitlerin, burçların hareket yönü doğrultusunda olan hareketlerinin bazen yüz senede bir, bazen yetmiş senede bir ve bazen de altmış senede bir derece üzere oldukları görülmüştür. Bu durumda yerkürenin ekseninin kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye doğru yalnız yirmi dört dakika miktarı hareket ettiği bilinmiştir. Öyle ki yerin ekseninin bir ucu bükülmüş ve sarmaşık bir hareketle, bükülmüş ve sarmaşık bir daire meydana getirdiği düşünülmüş ve farzedilmiştir.

En doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Altıncı Madde

Yeni astronomi kurallarına göre *beş şaşırmış gezegen*in (hamse-i mütehayyire) yavaş hareket etme ve duraklama durumları ile geri dönme ve düz gitme keyfiyetlerini bildirir.

Ey azîz! **[98/b]** Bilinmelidir ki yeni astronomi bilginleri şöyle demişlerdir: Hareketli yıldızlardan *beş şaşkınlar*da görülen yavaş hareket,

duraklama, geri dönme ve düz gitme özelliklerinin yeni astronomi nazariyesine göre Episikl feleğe (felek-i tedvîr) bağlı olmadığı kolaylıkla bilinmiştir. Çünkü *beş şaşkınlar*ın bir yerde durma ve geri dönme gibi farklı halleri, ancak bizim hareket etmekte olan yerküreden söz konusu gezegenlere bakmamızdan kaynaklanmaktadır. Bu durumda onlar bize bazen yavaş hareket eder, bazen durur, bazen de geri döner gibi görünmüştür. Yoksa, bizim âlemin merkezi olan güneş üzerinde bulunduğumuz farzedilseydi, gözümüze bu tür hayaller aslâ görünmezdi. Çünkü söz konusu beş şaşkınların hareket ve dönüşlerinin birbirine benzer ve tekdüze olduğu bilinmektedir. Nitekim daha önceki bölümlerde ayrıntılarıyla açıklanmıştır ki Merkür ile Venüs, güneş'in çevresinde çizdikleri yörüngelerini, yerküreden önce devrân ederek tamamlarlar. Yerküre de güneş'in etrafında çizdiği senelik yörüngesini Mars, Jüpiter ve Zühal'den önce tamamlar. Bu sebepledir ki Merkür ile Venüs bazen güneş ile yerküre arasında, yerküre de güneşle diğer üç gezegen arasında bulunur. Ancak üç yüksek gezegeni şu şekilde açıklayabiliriz: Düz bir çizgi üzerinde güneş (mesela) "elif" noktasında bulunsun ve Yerkürenin senelik yörüngesi ise "be, he, ayn, cim, te, lam" dairesi olsun.

Mesela, Mars dairesi de "tı, dal, kaf, rı, ye, be" dairesi olsun ki Mars bu dairenin bir yayını geçinceye kadar, yerküre kendi dairesinde olan devrini tamamlamış olur. Bundan sonra sabit yıldızlar feleği "mim, fe, kef, nun" dairesi olsun. Bu durumda deriz ki yerküre "lâm" noktasında, Mars "tı" noktasında bulundukları sırada Mars yıldızı sabit yıldızlar dairesinden "mim" noktasında görünür. Bundan sonra yerküre "lâm" noktasından "be" noktasına ve (söz konusu) yıldız da "tı" noktasından "dal" noktasına intikal etsinler. Öyle ki yerküre Mars ile güneş arasında gayet yakın olmak üzere hareket eder. Bu sırada Mars'ın, sabit yıldızlar dairesinden "lâm-elif" noktasında olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumda burçların sırasına göre olan hareketin "mim" noktasından "lâm-elif" noktasına sür'atle gitmesi gözlemlenmiştir ki buna (yıldızın) sür'at ve istikãmet üzere seyri denir.

Bundan sonra yerküre "be" noktasından "he" noktasına, yıldız ise "dal" noktasından "kaf" noktasına varır. İşte bu sırada (yıldız) "lâm-elif" noktasında gibi hissedilip ilk yavaş hareket etme ve duraklama hali meydana gelir. Bundan sonra yerküre "ayn" noktasına ve yıldız ise "rı" noktasına vardıklarında, yıldız yine "fe" noktasında bulunur. Bu durumda yıldız, burçların hareket sırasının aksine olmak üzere geri dönüş yaptığı görülür. İşte bu şekilde olan haline, *yıldızın geri dönüşü* (ric'at) denir.

Bundan sonra yerküre “cim” noktasına ve yıldız da “ye” noktasına vardığı esnada, yıldızın “fe” noktasında olduğu gözlenir. Bu durumda ikinci duraklama (ikãmet-i sâniye) ve ikinci kez yavaşlama (baty-i sânî) meydana gelmiş olur. Bundan sonra yerküre “te” noktasına ve yıldız da “be” noktasına intikal ettiklerinde, yıldız “nun” noktasında gibi görünür. Bu haliyle Burçların hareket seyrine uygun hareket etmiş olur ki onun bu haline, sür’at ve istikãmet denir.

Aynı şekilde Jüpiter ve Zühal‘in düz gitme, duraklama ve geri dönüşleri yani ikbâl, sükun ve idbârları bu minval üzere olduğu bilinmiştir. Ancak, iki aşağı yıldız (süfleyeyn) Utarit ve Zühre, güneşe yeryüzünden daha yakın olduklarından kendi yörüngelerini yerden daha hızlı katederek yer ile güneş arasında bulunup bazen sür’atli ve düz bir şekilde, bazen de yavaş ve duraklar gibi, bazen de geri döner görünürler. Şimdi, yerküre kendi dairesinde bulunan “te, be, cim, dal, ye, fe” açısını geçinceye kadar, Merkür (Utarit)’ün kendi “lâm-elif, lam, mim, nun, tı” dairesini tamamıyla geçtiğini farzedebiliriz. O halde deriz ki; yerküre “te” noktasında ve Merkür yıldızı da “lâm-elif” noktasında olunca, **[99/a]** elbette Merkür sabit yıldızlar dairesinden “he” noktasında görülür. Bundan sonra yerküre “be” noktasına ve Merkür yıldızı da “lam” noktasına varınca, bu sırada yıldız sabitler dairesinden “be” noktasında görülür.

O halde yıldızın bu şekilde burçların hareket seyri üzere görünen âcil hareketine, sür’at ve istikãmet denir. Çünkü yerküre “cim” noktasına, yıldız da “mim” noktasına vardıklarında yine yıldız “be” noktasında görülür. Elbette bu halde, yıldızın yavaşlama ve duraklamasının ilki meyadana gelmiş olur. Bundan sonra yerküre “dal” noktasına ve yıldız da “nun” noktasına vardığında yıldız sabit yıldızlar dairesinden “kaf” noktasında görünür. Tabiatıyla bu esnada burçların hareket seyrinin aksine olarak hareket ettiğinden, hareketinde geri dönüyor gibi görünür.

Bu şekilde gerçekleşen hale ric‘at denir. Bundan sonra yerküre “ye” noktasına ve yıldız da “tı” noktasına vardığında, yıldız yine “kaf” noktasında hissedilip hareketlerinde yavaşlama ve duraklamanın ikincisi meydana gelmiş olur. Bundan sonra yerküre “fe” noktasına ve yıldız da yine “lâm-elif” noktasına erişince, bu durumda yıldızın kendisi sabit yıldızlar dairesinden “ayn” noktasında görünür; çünkü bu esnada yine burçların hareket seyrine uygun olarak hareket ettiği görülür. Onun bu hareketine de, istikãmet ve sür’at denir.

Merkür hakkında verilen bu açıklamaların, Venüs hakkında da aynıyla geçerli olduğu bilinmiştir. Ancak ikisi arasındaki fark, değişimlerin onda gayet yavaş olarak gerçekleşmesidir. Çünkü Venüs'ün kendi yörüngesini Merkür'den daha fazla bir zamanda katettiği görülmüştür. Nitekim bu husus yukarıda açıklanmıştır. Bu bölümde buraya yazdığımız bilgiler ve açıklamalar, yeni astronomiye ve biraz da eski usûle de yeterince örnek oluşturacak şekildedir. Şimdi bu görüşe yöneltilen sorulara ve verilen cevaplara geçilecektir.

Yedinci Madde

Yeni astronomi bilginlerine yöneltilen soruları ve bunlara verilen cevapları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki yeni astronomi bilginlerine dînî hususlarda, rasat (gözlem) ve astronomi ilmine dair kurallarla ilgi olarak ilk önce şu yönde itirazlar olmuştur:

Yeni görüş denilerek ileri sürülen varsayımlar, semâvî kitapların bildirdiklerinin birçoğuna aykırıdır. Bu görüşlere dayanan bir bilim ne olursa olsun, aslâ rağbet edilmeyi ve ilgi görmeyi haketmez. O halde, yeni görüş denilerek ortaya atılan hayal ürünü şeylere de itibar etmek ve bunları dikkate almak aslâ doğru değildir. Bu yöndeki itirazların cevabını mantık ilmindeki büyük önerme mertebesinde iki ihtimali gözeterek şu şekilde vermişlerdir: "Hakîkatin kendisi olmak üzere (bunlar) rağbet ve iltifat etmeye hakikatte lâyık değildir" denilirse, her ne kadar böyle olduğu kabul edilse bile, aslâ bir faydası yoktur.

"Farazî olduğu yönünden de aslâ rağbet ve iltifata lâyık değildir" denilirse, böyle demek doğru görülmemiş ve men edilmiştir. Küçük önerme mertebesinde karşılıklı konuşarak şöyle cevap vermişlerdir: Yerküre, bu yeni astronomiye göre de aslında hareket özelliği olmayıp hakikatte hareketli olan şey, yerküreyi kuşatan yumuşak maddeden ibaret olan girdabıdır. Çünkü yerküre, girdabı olan yumuşak maddenin belirli parçaları arasında daima kuşatılmış olup gemi içinde olan kişinin gemi içinde sâkin durduğu gibi, yerküre de söz konusu yumuşak maddenin parçaları arasında daima sâkin olarak durmaktadır.

Bir de şu şekilde cevap verilmiştir: Dinî hususlara ve yaratılışa dair olmadıkları halde bakıldığında pek çok hükmün semâvî kitaplarda açıklanmış olduğu görülür. Nitekim bu cümleden olmak üzere Tevrat'ta Ay için *"büyük kandil (sirâc)"* denilmiştir. Bununla birlikte biz Ay'a

baktığımızda onun diğer yıldızlardan küçük olmasının dışında. ışığını da güneşten aldığı nı bilmekteyiz.

"Yer daima sâkindir" hükmü de Tevrat nüshalarında geçmektedir. **[99/b]** Burada kastedilen mânâsı ile doğru ve gerçektir. Çünkü bu sözün yerinde başlangıcı şöyledir: *"Oluşumun biri gider, biri gelir."* Hal böyle olunca sözün anlamı şudur: "Arz daima sâkindir." Bu durumda sözün öncesini ve sonrasını dikkate alarak, "Arz daima sâkindir" demek, "Arz daima bulunduğu hal üzere bâkî kalıp bütünüyle değişim ve başkalaşımdan uzaktır, her ne kadar bazen kendisinde oluş ve bozuluşlar meydana gelse de" demektir. Nitekim diğer kitaplarda söylenilenler de bu manâya göre yorumlanmıştır. Çünkü yerküre, bütünü itibarıyla aslâ ne dağılır, ne de tamamen oluş ve bozuluş halinde bulunur, diyerek cevap vermişlerdir. Bundan sonra astronomi ilminin kurallarına ve yapılan gözlemlerin sonuçlarına dayanarak yeni astronomi bilginlerine şöyle itiraz edilmiştir:

"Eğer yerküre âlemin merkezinden uzakta olsa ve sadece kendi senelik yörüngesinde hareket ediyor olsaydı, mesela kuzey kutbunun yüksekliği her zaman aynı seviyede kalmayıp tam başucu noktamızda bulunan yıldızlar her zaman görünmezdi. Her vakitte sabit yıldızlar feleğinin belirli bir yarısı bizim karşımıza gelmezdi; Yeröte ve Yerberi noktaları bu minval üzere belirli bir yerde bulunmazlardı.

Bütün bu itirazlara verilen cevap şöyle olmuştur: Yerküre kendi ekseni üzere bilinen şekliyle hareket ettiği takdirde, kuzey kutbunun yüksekliği her zaman belirli bir seviyede olup başucu noktamızda bulunan yıldız daima görünür. Felek küresinin belirli bir kısmı, yani tesbit edilmiş altı burcu tamamıyla, daima yerkürenin belirli bir yerinde sabit kalıp orada durmamız şartıyla her zaman bizim karşımıza gelip görüş alanımızda olur. -Daha önce belirtildiği üzere- sabit yıldızlar feleği bizden o kadar uzaktır ki ona nispetle yerkürenin senelik yörüngesi bir nokta kadar görünür.

Çünkü yerkürenin ekseniyle âlemin ekseni daima aynı hizada bulunur. Şu halde, -yukarıda belirtilen- üç hükme göre, yerkürenin belirli bir noktasında daima sabit olarak ikãmet edilemez. Onun için, şu şart koşulmuştur ki kuzey kutbunun daima tek bir tarz üzere bulunan yüksekliği, bizim görüşümüze göre bulunsun. Yerkürenin daima belirli bir yerinde bulunduğumuz vakitte, o da bize her zaman belirli bir konumda görülmüştür. Yani bu şart, bizim için tespit edilen belirlenmiş bir ufku ve tam tepe noktamızda olan belirli noktayı kaybetmeyip değiştirmediğimiz süre içinde böyle olduğu bulunmuştur.

Çünkü mesela, kuzeyden güneye veya güneyden kuzeye yerküre üzerinde hareket ederek belirli yerimizi ve başucu noktamızda bulunan belirli noktayı (belirli bir doğrultuda) değiştirdiğimiz zaman, elbette bize feleğin (yerimizde sabit durduğumuz vakte göre) başka bir parçası görünür ki daha önceleri (yerimizde sabit durduğumuz zamanda) biz onu aslâ göremezdik. Buna karşılık daha önce görmekte olduğumuz parçası, o anda bize tamamen gizli kalır. Bunun gibi (yukarıda) bahsi geçen kutbun yüksekliği ve başucu noktamızda bulunan yıldızların görünmesi de değişkenlik arz eder.

Ancak, yeröte ve yerberinin belirlenmelerinin gerekliliği hususunda vârid olan ihtilafa, şu şekilde mukabele olunmuştur: (Yukarıda anlatılan metot üzere) yerküre kendi senelik yörüngesinde güney burçları hizasında hareket etmekte iken bile güneşten uzak olmak konumunu bulmakla yeröte meydana gelir. Güney burçları hizasında hareket etmekte iken, yine güneşe yakın olma konumuna gelince yerberi, perije meydana çıkar.

Bu yeni astronomi ilminin yeröte, ve yerberi noktalarına dair hükümleri, aynen eski astronomi ilminde olduğu gibidir. Ancak aralarındaki fark şudur: Eski astronomide uzaklık ve yakınlık güneşin hareketinden bilinmiş, yeni astronomi görüşüne göre ise söz konusu mesafelerin oluşması yerin hareketlerine göre belirlenmiştir. Ve yine öncekilerin görüşlerine göre, yeröte ve yerberi noktalarının değişmesi, burçlar feleğinin hareketinden, yeni astronomide ise yerin hareketinin yavaşlamasından olduğu tespit edilmiştir.

Bundan sonra, yukarıdaki cevapların dayanağı sayılan öncül önermeye şu şekilde itiraz olunmuştur: Sabit feleklerin, **[100/a]** bulunduğumuz yerden yerkürenin senelik büyük yörüngesinin bir nokta kadar göründüğü mesafenin, inanılmayacak derecede uzak olduğu tespit edilmiştir. Bu itiraza da şöyle cevap verilmiştir: Söz konusu uzaklık sebebiyle onu tasdik etmemek, sağlam bir delile dayanmamaktadır. Bununla birlikte yukarıda geçen küçük önerme ile asıl amacımız olan feleklerin hallerinin nizamı ve sistemi ispat olunmuştur. O halde bunun benzeri ilim dallarında (yukarıda getirilen benzetmede olduğu gibi) inanılmaz görülen pek çok hükümler görülmüştür. Bu sebeple bu tür değerlendirmelerin zararı olmadığı ifade edilmiştir.

En doğrusunu ancak Allah teâlâ bilir.

Sekizinci Madde

Tabiat kurallarına dayanarak yeni astronomi bilginlerine yapılan itirazları ve bunlara verilen cevapları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki, tabiat kurallarına dayanarak yeni astronomi bilginlerine karşı şu şekilde itirazlarda bulunulmuştur. Yerlerin en aşağısı, âlemin merkezidir. O halde yerlerin en aşağısı olan âlemin merkezinde, cisimlerin en ağırı olan yerkürenin sâkin olması uygun ve gereklidir. Eğer böyle değil de yerküre hareket halinde olsaydı, bu elbette hissedilirdi; binalar ve ağaçların da başları aşağı gelir yıkılırlar, ve ağır cisimler yukarıdan aşağıya dik olarak düşemezlerdi.

Çünkü (söz konusu ağır nesneler) düz bir doğrultuda gitselerdi varacak oldukları noktalar, yerin yüzeyi ile birlikte hareket etmiş olurdu. Mesela kuşlar havada uçarken yer onların yuvalarını alıp götürürdü ve onlar bir daha yuvalarını bulamazlardı. Bundan başka, batıya doğru atılıp yuvarlanmakta olan top şeklindeki herhangi bir nesnenin hareketi, (aynı şekilde) doğu istikãmetine atılmasından bâriz bir şekilde yavaş olurdu. Batıya doğru atılan bir ok, doğu istikãmetine atılan oktan daha çok mesafe katederdi. Çünkü ok batıya doğru giderken, batıdan doğuya doğru gelen yerkürenin yüzeyi onu karşıladığından okun yerkürenin yüzeyinde katettiği mesafe çok olur ve okun doğuya doğru gitmesinde bu sür’at olmazdı.

Bu itirazların tek tek cevapları şöyle verilmiştir: Yerküre, mekânların en aşağısı mıdır, değil midir? Bu henüz isbat edilmiş ve açıklığa kavuşturulmuş bir husus değildir. Ancak ispat için ileri sürülen deliller kabul görmemiş, reddedilmiştir. Bundan başka yerin mizacına bakıldığında, onun diğer yıldızlardan ağır olduğu da henüz (kesin olarak) bilinmemektedir. Belki (yıldızların) aşağıda ve yukarıda bulunmaları da yere kıyasla tespit edilmiştir. Gerçi ağır cisimler ve büyük taş kütleleri yerden ayrıldıkları anda, yine yeryüzüne dönerlerse de, yerkürenin ağır bir cisim gibi kendi bulunduğu yerden hareket etmemesi söz konusu değildir. Ve yine (yukarıda bahsi geçen itirazlara) şöyle cevap verilmiştir: Biz, yerküreyle söz konusu yumuşak maddenin içinde kuşatılmış vaziyette bulunup su götürüntüsü misali yerküre ile birlikte hareket ettiğimizden, yerin hareketini hissedemeyiz; binalar ve ağaçların devrilerek yerlerinden kopmamalarının sebebi de bundan bilinmiştir. Belki de bu delilden hareketle sayılan cisimlerin ayakta durmaları ve sabit kalmaları gerekir.

Yerküre ister sâkin olsun, isterse bahsi geçen yumuşak madde ile birlikte hareketli olsun, ağır cisimlerin yukarıdan aşağıya doğru dik inmesine herhangi bir engel yoktur. Çünkü ağır cismin düşmesinin, (kendi)

hareketinden başka söz konusu yumuşak maddenin hareketinin de etkisiyle olduğu muhakkaktır. Bu hakikat, geminin gönderinden dibine doğru atılan şu taş misalinde olduğu gibidir. Çünkü taşın bu şekilde gemi **[100/b]** ister sâkin ister hareket halinde olsun, yukarıdan aşağıya atılması halinde gönderin dibine düşmesi tecrübe ile bilinmiştir. Bunun bu şekilde olmasında, taşın düşme işlevinin dışında geminin hareketinin de etkili olması sözkonusudur. Belki bu konuda işin doğrusu şudur: Ne ağır cismin, ne de sözkonusu taşın inişi denilen hareketi, kesinlikle düz bir hareket değildir; belki kavisli bir hat çizerek gerçekleşir.

Bizim gözlemimize göre geminin içinde yüz dik çizgi hayal edilse, bu tahayyülümüz bizzat şuna benzer: Bir geminin güvertesinden gönderinin dibine bir taş atıldığında doğru hareketle indiğini gözlemleriz. Lâkin geminin dışından, yani denizin dışından bakanlara göre o taşta iki hareket hissedilir; hissedilen birinci harekete göre yukarıdan aşağıya doğru düşer, diğeriyle de geminin hareketine uygun iniş sergiler. Öyle ki o iki hareketle bir eğri çizgi çizdiği gözlemlenir. Böyle olunca denizdeki suyun hareketinden balıkların faydalandığı gibi, kuşlar da havanın hareketinden istifade ederek yuvalarından ayrılıp uzaklaşmazlar. Doğu istikãmetine atılıp yuvarlanan yuvarlak bir cismin hareketi (diğerlerine nazaran) pek de sür’atli olmaz. Batıya atılan bir okun yere düşme mesafesi de doğuya atılandan fazla olmaz.

Dokuzuncu Madde

Yeni astronomiye göre, göklerin tabiatlarını (karakterlerini) ve sayılarını bildirir:

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar felekiyat (gökbilimi), yani feleklerin maddelerinde ihtilaf etmişlerdir. Eski astronomi görüşüne itibar edenler, yukarıda açıklandığı üzere esîrî gök cisimlerinin ve dolu cisimlerin maddeleri hacim, katılık, saf oluşu ve şeffaflık üzere olup feleklerde artma, eksilme, yoğunlaşma, seyrelme, yarılma ve herhangi bir şekilde birleşme olmayıp hareketlerinde herhangi bir şiddet ve zayıflama, geri dönüş, duraklama olmaz ve bir şekilde yörüngelerinden çıkmazlar, demişlerdir.

Yeni görüşü benimseyenler, göklerdeki cisimlerde var olduğu düşünülen hacim ve katılık özelliğini çıkartarak, feleklerin tabiatlarının su ve yumuşak mizaclı, yarılma ve bütünleşme kabul eden cisimler olduğunu söylemişlerdir. Bu yeni görüşü benimseyenlere göre göklerin sayısı üç olarak kabul edilmiştir:

Birinci gök, bütün yıldızlar ve unsurlardan ibaret olan ve yukarıda anlatılan hey'ettir. İkinci semâ, bize görünen ve gözetlediğimiz sabitler feleğidir. Üçüncü gök; sabitler feleğinin kalınlığı mesafesi her ne kadar geniş ise de onun mâverâsında, bahsi geçen feleği de çevreleyen büyük ve yüce, sınırsız ve sonsuz bir feleğin var olduğu tahkik edilerek yakînen bilinmiş olup bu gök saâdet sahibi kimseler için dinlenme yeri tayin edilmiştir.

Yeni astronomi kuralları ve hükümlerinin eski astronomi kuralları ile uyum içinde olup beş yüz yıl öncesinden günümüze gelinceye dek yeni âlimler tarafından benimsendiği görülmüştür.

Ancak ve amacımız, Yaratıcı'nın bilinmesine vesile olan insan âlemine (vücuduna) ayna olmak üzere konulmuş olan büyük âlemi bu şekilde bu yönüyle de seyretmek için bu kadar bilgiyi yazıp açıklamakla yetinerek, Allah'ın yarattıklarındaki güzellikleri tefekkür ve tezekküre sebep olması için Saâdetnâme'mizden de on altı rubâîyi burada aktarmakla bu faslı tamamlamaktır.

Ardından da konunun anlaşılmasına ışık tutacak şekillerin çizilmesi uygun görülmüştür.

Rubâiyât

1-Halk eyledin ey Hudâ bu ibret-gâhı
Eflâk ü anâsır u bu şems ü mâhı
Kur'ân'da dedin "*fe-semme vechu'llâh*"ı
İlâhî "erine'l-eşyâ kemâ-hî" **[101/a]**

2-Eflâk ü anâsır u mevâlîd ey dil
Ecsâm u tabâyi' u suverdür hep bil
Çün âlemedir hakîm-i sun'ı şâmil
Pes hey'et-i âlemi tefekkür-i hoş kıl

3-Eflâk ile devr ider kevâkib her ân
Te'sîr idüb imtizâc ider bir erkân
Dört tab'-ı muhâlif olsa memzûc ey cân
Ma'den ile nebât olur u hayvân insân

4-Hakkı bu cihânı bil kitâb-ı hikmet
Eflâk ü anâsırı hurûf-ı kudret
Terkîb ü mevâlîd ü kelâm-ı izzet

Fehm it kelimât-ı Rabbi al çok ibret

5-Bulan kelimât-ı Rabbiden ma‘nâyı
Hiç olmaz o harfgîr ü kor gavgâyı
Tûbâ ana kim o fehm ider eşyâyı
Ne görüp işitse yâd ider Mevlâyı

6-Hakkı! Dile gel kılma heves dünyâya
Emvâcı koyup kendini sal deryâya
Bak bu kelimât-ı Rabb olan eşyâya
Hoş bu kelimâtı anla dal ma‘nâya

7-Bir bahr ne eksilir ne artar aslâ
Emvâcı gelür gider o bahre vaslâ
Âlem ki, o mevcler gibidir mesela
Kalmaz iki ân içinde bâkî faslâ

8-Hakkı Hakk içün vir ehline dünyâyı
Ednâyı unut seversen ol a‘lâyı
Emvâc ile boş yorulma bul deryâyı
Yoğ anla bu mâsivâyı bil Mevlâyı

9-Hakkı anı iste bil cihânı fânî
Bul mevt-i irâdîde hayât-ı cânı
“Mûtû kable en temûtû”yu tanı
Dünyâ seni terk itmeden sen eyle anı

10-Âh savm ile bağlasam dehânı hani
Akl okusa nüsha-i cihânı hani
Dil bilse o ma‘nâ-yı nihânı hani
Cân bulsa o cân-ı cânı hani hani

11-Âh samt ile bağlasam dehânı hani
Dil söylese dinlesem nihânı hani
Cân görse o ma‘nâ-yı cihânı hani
Aşk-ıla bulaydım anı hani hani

12-Bir bildim iki cihânı mağrûr oldum

Ahkâm-ı merâtibin koyup dûr oldum
Çün hâl ile vahdet-i vücûdu buldum
Pes hıfz-ı merâtib ile mesrûr oldum

13-Hep varlığı bir bilince şâdân oldum
Ahkâm-ı merâtibinde nâdân oldum
Çün bildiğimi görüp de hayrân oldum
Her mertebede mutî-i fermân oldum

14-Tevhîd-i vücûda çünki hem-râh oldum
Ahkâm-ı merâtibinde güm-râh oldum
Çün zevk-i şühûda irdim âgâh oldum
Her mertebesinde hoş "*ma'allâh*" oldum

15-Zannımca yakîn ü sıdk ile sıddîkım
Tevhîd-i vücûd ile dolu tahkîkım
Her mertebede çün vücûd ider hükm-i dîger
Pes hıfz-ı merâtib itsem zındîkım

16-Bil vahdet-i âlemi ki, arz-ı Hak'dır
Ol şeh ki, gayûrdur, bu sırr muğlakdır
Esrâr-ı cihânı söyleyen ahmakdır
Hıfz ideni hıfz iden şeh-i mutlakdır **[101/b]**

Günümüz Türkçesiyle

1-Ey Hüdâ! Bizim için yarattın bu ibret-gâhı; Felekleri, dört unsuru, güneşi, ayı. "Nereye dönersen dön" diye işaret ettin vechullâhı.[553] Ey Rabbim! *"Bize eşyayı olduğu gibi göster"* ilâhî!

2-Galaksiler, unsurlar ve bileşikler, Ey gönül! Cisimlerle tabiatlar, bir de sûretler, bunu bil. Çünkü, Mutlak Hakim'in sanatı, âlemi şâmildir. Öyleyse, âlemin yapısını tefekküre gayret kıl.

3-Yıldızlar ve gezegenler dönmekte her ân; onların tesiriyle karışır özler; yani erkân. Dört farklı unsur, birbirine karışsa ey can! Maden, bitki ve hayvan olur; bir de insan.

4-Hakkı! Cihan kitabını oku; baştan başa hikmet. Feleklerle dört unsur; birer harf sanki, birer kudret. Bileşikler, oluşumlar, bir de Hakk'ın izzet kelâmı. Rabbin sözlerini iyi anla; çokça alasın ibret..

5-Rabbin kelimelerinde bulan mânâyı. Ayrıntıya, harfe bakmaz; kor gavgâyı. Ne mutlu ona; gerçek yüzüyle tanır eşyayı. Ne görse, ne işitse; yâd eder hep Mevlâ'yı.

6-Hakkı! Gönüldür asıl gaye; heves etme dünyaya. Dalgaları, gel-gitleri bırak, sal kendini deryâya. Rabbin kelimeleri, harfleri bunlar; bak eşyaya. Bu sözleri iyi dinle, hoşça anla; dal mânâya.

7-Bir denizdir o; ne eksilir, ne artar aslâ! Gelir ve gider dalgalar; çünkü bağlıdır asla. Şu âlem ki, kabaran dalgalar gibidir mesela. Her ân değişmektedir, iki anda aynı olmaz aslâ!

8-Hakkı! Hak için ehline ver dünyayı. Alçakları unut gitsin, seviyorsan Mevlâ'yı. Boş yere dalgalarla yorulma; bul deryâyı. O'ndan gayrısını yok say; bil Mevlâ'yı.

9-Hakkı! Yalnız O'nu iste, cihanı fânî bil. Gerçek hayatı *irâdî ölüm*le bul, o cânı. *"Ölmeden önce ölünüz"* fermânını tanı. Dünya seni terk etmeden, terk eyle onu.

10-Âh! Oruçla bağlasam şu ağzımı hani! Akıl okusa cihan kitabını; tanısam hani! Gönül bilse o esrârlı mânâyı, hani! Cânım bulsa, o canlar canını hani, hani!

11-Âh! Susmakla bağlasam, şu ağzımı hani! Gönül söylese, ben dinlesem; gizli besteyi hani! Cânım görse o esrârı; cihanın mânâsını hani! Aşkıyla yanıp da, bulsaydım O'nu; hani, hani!

12-İki cihanı aynı sandım da, gururlandım. Burada, mertebelerin hükmünü koyup; uzak oldum. Ancak hal ile *vahdet-i vücud*u buldum. İşte burada, mertebeleri koruyarak mutlu oldum.

13-Bütün varlıkları bir bilince, şâdân oldum. Bu makãmda mertebelerin hükmünde; nâdân oldum. Bildiklerimi gördükçe çünkü, hayrân oldum. Her mertebede fermâna itaatkâr oldum.

14-*Tevhîd-i vücud*un çünkü, yoluna girdim. Mertebelerin hükmünde, burada güm-râh oldum. *Şuhûd*un zevkine erdim de, âgâh oldum. Her mertebesinde hoşluğu, Allah'la berâber buldum.

15-Zannımca *yakîn* ile *sıdk*a erdim; doğruyum. *Tevhîd-i vücud* ile dolu hakikaten; içim dışım. Her mertebede çünkü vücud, başka bir hükme varır. Burada hep aynı derecede kalsam, zındık olurum.

16-*Vahdet-i âlem*i bil ki o Hakk'ın arzıdır. Ol Şah ki gayûrdur;[554] esrârı perdelidir. Cihânın esrârına erip de söyleyen ahmaktır. Koruyanı koruyan, Mutlak Pâdişâh'tır.

[551]. **[95/a]** [sayfanın üst kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, Batı Hind ve Amerika tabir olunan yeni dünyanın şekli ve hey'etiyle, karaların ve denizlerin kapsadığı genişliğin ve mesafelerin bilinmesi için çizilmiştir.

[sayfanın alt kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup; Asya, Avrupa ve Afrika iklimlerini kuşatan eski dünyanın şeklini ve hey'etini, karaların ve denizlerin kapsadığı mesafeleri ve genişliği bildirmek üzere çizilmiştir.

[95/b] [sayfanın üst kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, güney kutbundan ekvatora gelinceye kadar olan küre yüzeyinin şeklini ve hey'etini karaların ve denizlerin kapsadığı bulunan mesafeleri ve genişliği güney kutbundan itibaren tahayyül olunmak için çizilmiştir.

[sayfanın alt kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, kuzey kutbundan ekvatora gelinceye kadar olan küre yüzeyinin şeklini ve hey'etini karaların ve denizlerin kapsadığı mesafeleri ve genişliği kuzey kutbundan itibaren tahayyül olunmak için çizilmiştir.

[552]. Bu cümle yazma nüshada hatalıdır.

[553]. *Vechullah*dan maksat, kıbledir. İlgili âyet için bkz. Bakara, 2/115.

[554]. Gayûr: Ziyadesiyle kıskanç, hamiyetli.

16-*Vahdet-i âlem*i bil ki o Hakk'ın arzıdır. Ol Şah ki gayûrdur; esrârı perdelidir. Cihânın esrârına erip de söyleyen ahmaktır. Koruyanı koruyan, Mutlak Pâdişâh'tır.

Çünkü, eğer yerkürenin ekseni kendi dairesinin ekseni gibi burçlar dairesinin eksenine paralel bulunsaydı (o takdirde iklimler böyle düzenli seyretmezdi ve) daima her yerde gece ile gündüz eşit olup hiçbir zaman ve mekânda dört mevsimin değişimi ve peşpeşe gelmesi mümkün olmazdı. Bu durumda yerin yörüngesinin ekseni, âlemin eksenine paralel olmayıp burçlar dairesinin ekseni gibi yirmi üç buçuk derece uzaklaştığı ve ekvator yüzeyine bir şekilde meylettiği, bu hareketiyle atmış altı buçuk derece açısını oluşturduğu bilinmiştir. Çünkü yerküre, âlemin eksenine doğru varlığı farz olunan hizasını koruyarak daima burçlar feleğinin hissedilen (mahsus) ve kendisine ait olan tarafına doğru yönelerek değişmekte olduğu gözlemlenmiştir. Bu halde yerküre bu senelik hareketiyle güneş etrafında

döndüğü müddetçe, dört mevsimin değişimlerinin belirli vakitlerde meydana gelmeye devam ettiği, birinin gidip diğerinin gelmesiyle değişimin sürdüğü tecrübelerle sabit bulunmuştur.

[96/a]

1-Ey Hüdâ! Bizim için yarattın bu ibret-gâhı; Felekleri, dört unsuru, güneşi, ayı. "Nereye dönersen dön" diye işaret ettin vechullâhı. Ey Rabbim! *"Bize eşyayı olduğu gibi göster"* ilâhî!

. **[95/a]** [sayfanın üst kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, Batı Hind ve Amerika tabir olunan yeni dünyanın şekli ve hey'etiyle, karaların ve denizlerin kapsadığı genişliğin ve mesafelerin bilinmesi için çizilmiştir.

[sayfanın alt kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup; Asya, Avrupa ve Afrika iklimlerini kuşatan eski dünyanın şeklini ve hey'etini, karaların ve denizlerin kapsadığı mesafeleri ve genişliği bildirmek üzere çizilmiştir.

[95/b] [sayfanın üst kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, güney kutbundan ekvatora gelinceye kadar olan küre yüzeyinin şeklini ve hey'etini karaların ve denizlerin kapsadığı bulunan mesafeleri ve genişliği güney kutbundan itibaren tahayyül olunmak için çizilmiştir.

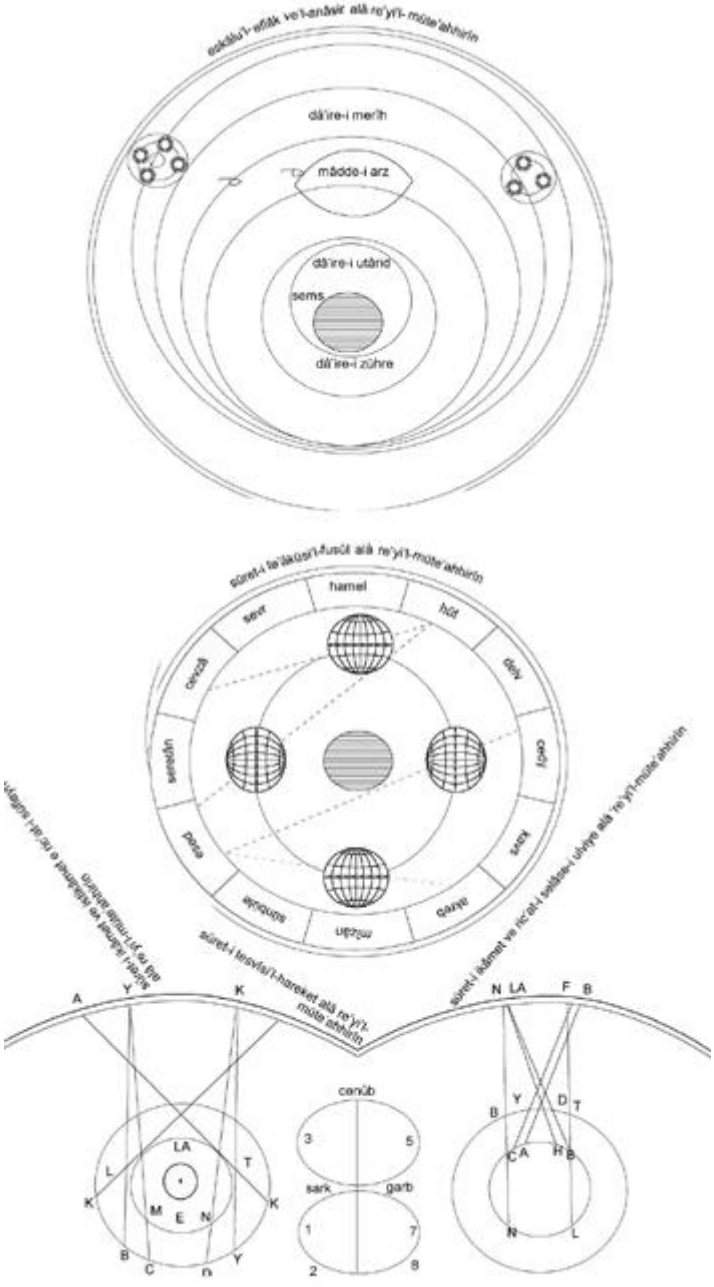
[sayfanın alt kısmındaki yazılar] Bu yarım küre toprak ve sudan ibaret olup, kuzey kutbundan ekvatora gelinceye kadar olan küre yüzeyinin şeklini ve hey'etini karaların ve denizlerin kapsadığı mesafeleri ve genişliği kuzey kutbundan itibaren tahayyül olunmak için çizilmiştir.

. *Vechullah*dan maksat, kıbledir. İlgili âyet için bkz. Bakara, 2/115.

. Bu cümle yazma nüshada hatalıdır.

. Gayûr: Ziyadesiyle kıskanç, hamiyetli.

[101/b]

eskâkü'l- efläk ve'l-enâsir alâ re'yi'l- müte'ahhirîn
dâ'ire-i merîh
mâdde-i arz
dâ'ire-i utârid
sems
dâ'ire-i zühre
süret-i te'âkub'l-füsûl alâ re'yi'l-müte'ahhirîn
hamel
sevr
hût
dely
sunbule
ceuzâ
ceuzâ
asad
sünbüle
mîzân
akrep
kavs
cedy
hût
sevr
hamel
süret-i tedvîr'i-hareket alâ re'yi'l-müte'ahhirîn
süret-i âdemet ve nic'ati-i beşâşe-i uhrâ alâ re'yi'l-müte'ahhirîn
cenûb
sark
garb
LA
M E N
N LA F B
B Y D T
C A H B
N L

ONUNCU FASIL

[102/a]

Kâinâttaki bileşik cisimlerin, yani tam bileşik cisimler dediğimiz üç bileşiklerin -ki bunlar, madenler, bitkiler ve hayvanlardır- oluşumunu yedi madde ile açıklar.

Birinci Madde

Kâinâtta tabiî varlıklardan sayılan tam bileşiklerin usûl ve maddelerini, tam terkiplerin cinslerini ve türlerini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir. Oluş ve bozuluşlar âleminde meydana gelen atmosfer ve üç bileşik (mevâlîd-i selâse), yüksek mertebedeki ataların düşük mertebedeki analarda oluşan tesiri neticesinde meydana gelir. Yani ay feleğinin içinde meydana gelen bileşik cisimlerin tam olanları ve tam olmayanlarının tamamı, (daha önceki maddelerde saymış olduğumuz) yedi gezegenin dört temel unsurunda (anâsır-ı erba'a) yaptığı tesirle meydana gelir. Tabiatıyla bu yedi gezegen, gece ve gündüz (her zaman) Hakk'ın emrine itaatkâr olup boyun eğmektedirler. Bunların hepsi de şüphesiz Allah'ın kendilerine bahşettiği güç ve kuvvetle hareket etmekte ve tesir göstermektedir. Nitekim Hak teâlâ Nazm-ı Kerîm'inde buyurmuştur ki: "**Güneşi, ayı ve yıldızları buyruğuna boyun eğmiş vaziyette** (yaratan O'dur.) **İyi bilin ki yaratma ve emir verme O'nundur. Âlemlerin Rabbi olan Allah ne yücedir.**" (A'râf, 7/54)

Beyt

Çün yedi erden müdâm hâmiledir çâr zen
Tıfl-ı mevâlîd hem doğmadadır dem-be-dem

Günümüz Türkçesiyle

Yedi erkekten dört kadın daima hâmiledir; bunlardan da her ân üç bileşikler doğmaktadır.

Ateş, su, hava ve topraktan ibaret olan dört unsurun (anâsır-ı erba'a) birbiriyle uyumlu bir şekilde kaynaşıp birleşmesinden tam bileşik cisimlerin -yani üç bileşiğin- birincisi olan madenler meydana gelir; taş çeşitleri de bunlardandır. İkincisi: Bitki çeşitleridir ki ağaç türleri de bu sınıftandır. Üçüncüsü: Hayvan cinsi olup insan da bu tür içinde yer alır. Dört unsur

başlangıçta dumanlara, buharlara ve özlere dönüşür ve değişir. Ancak dumanlar, yer (deki maddeler) in latîf halleridir ki güneşin ısıtmasıyla havaya yükselip onunla karışırlar. Buharlar ise nehir ve deniz sularının latîflikleridir ki yine güneşin ısıtması neticesinde havaya yükselip onunla karışırlar. Buhar ve dumandan, tam olmayan "*yarı bileşikler"* meydana gelir ki yukarıda özellikleri açıklanan atmosfer tabakasıdır.

Suların özleri, kar ve yağmur kütleleridir ki yerin altına çekildiği zaman orada toprak parçalarıyla karışıp yoğunlaşır. Bundan sonra yerkürenin derinliklerine tesir eden güneşin harareti, yoğunlaşan söz konusu özleri kaynatıp maden, bitki ve hayvan maddeleri haline getirir ki bahsi geçen üç bileşikler, dikkatle inceleyenleri hayrette bırakacak bir tertip ve intizam içinde birleşip güzel bir düzen ve şaşırtıcı bir uyum içinde sûret bulmuşlardır. Bütün bunları intizam içinde yapıp yaratan Allah teâlâ, zâlimlerin onun hakkında söylediği çirkin sıfatlardan münezzehtir. Şu halde kâinâttaki oluşumun ilk mertebeleri yoğun bir topraktır. Son mertebeleri ise, temiz bir nefistir ki son derece latîftir. Çünkü madenlerin -oluşumdaki aşamaları itibâriyle- evveli toprak ve suya, sonrası ise bitkilere bağlıdır. Bitkilerin öncesi madenlere, sonu hayvanlara bağlıdır. Hayvanların ise öncesi bitkilere, sonu insana bağlıdır. İnsânî nefislerin ise evveli hayvana ve sonu da melek sıfatlı temiz nefislere kadar ulaşır. Ve insanın kemâle ermesi ancak bu mertebede mümkün olur.

Nazm

1-Bu kâinât-ı cihân hep tebeddül eyler ümîd
Semâdan arza dek ve zerrelerle tâ hûrşîd
2-Cihân-ı kevn ü fesâd içre cümle rağbetle
Kemâlini taleb eyler mürebbîden câvîd
3-Kemâl-i hâk, nebât ve kemâli hayvândır
Kemâl-i hayvân insândır oldur asıl nüvîd
4-Kemâl-i âdem olur hem visâl-i aşk-ı cemîl
Ki oldur asl-ı murâdât u gâyet-i her ümîd
5-Çü bahr-ı mevc olur andan buhâr u gaym u matar
Matar ki seyl olur aslın bulur karîb ü ba'îd
6-Çü aşk seyr ider eşyâyı devr ider dâ'im
Her anda kevn ü fesâd oldu başka halk-ı cedîd
7-O kim cihânı bu hikmetle seyr ider Hakkı
Ol ehl-i dildir o vâsi'-dil oldı arş-ı mecîd

Günümüz Türkçesiyle

1- Bu cihan, kâinâtı bir ümitle hep değişmektedir. Göklerden yere, tâ zerrelere kadar umut devşirir.

2-Oluş ve bozuluş cihanı içinde her şey rağbetle; olgunluk ister, ol Cömert Terbiyeci'den ümitle.

3-Toprağın kemâli bitki, bitkinin kemâli hayvandır. Hayvanın kemâli insan ki her şeyin gayesi, özü odur.

4-İnsanın kemâli odur ki; Ol Güzel'in aşkına ermek; her muradın aslı O'dur çünkü, ümidin gayesi O'na varmak.

5-Denizler dalgalanır; buhar olur, bulut olur, yağmur olur. Yağmur ki sonunda sel olup aslını bulur, uzak ve yakın.

6-Bu aşk sarmalı, eşyayı böylece daima devrân eder. Her an oluş ve bozuluştur, O her an yeniden yaratmadadır.

7-Kim ki cihanı ibret gözüyle seyreder, Hakkı! O gönül ehlidir; yüce arş sanki o deryâ gönlün tahtıdır. **[102/b]**

İkinci Madde

Üç bileşik cismin (mevâlîd-i selâse) ilki olan madenlerin hallerini ayrıntılarıyla, çeşitlerini de özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Üç bileşik cismin başlangıcı olan madenlerin tamamı yerin içinde sıkışan buhar ve dumanlardan meydana gelen cisimlerdir ki nicelik ve nitelik bakımandan birbirinden farklı bulunan pek çok karışımlar sonucu meydana gelmiştir. Eğer bir madenin karışımı kuvvetli olup çekiç kabul ederse, bilinen şu yedi cisimden biri olur: Altın (zeheb), gümüş (fidda), bakır (nühâs), kalay (rasâs), demir kurşun (esreb) ve tunç. Ve eğer bir madenin karışımı kuvvetli olup çekiç kabul etmezse, taş cinsinden biri olur: Elmas, (la'l), yâkut, zümrüt, zeberced (yeşil süs taşı), seylan ve fîrûze gibi. Ve eğer buhar dumana gâlip gelirse yeşim, mermer, billur ve civa gibi şeffaf olan cevherler oluşur. Eğer duman buhar üzerine üstün gelirse tuz, demir-sülfat (zâc), kükürt (kibrît), nişadır, şap ve benzeri taşlar meydana gelir. Bazı taşlar rutûbetin etkisiyle çözülür; tuzlu cisimlerde olduğu gibi. Bazısı da ateşle çözülür; demir-sülfat (zâc) ve kükürt gibi. Ve eğer terkibi yumuşak ise civa olur.

Bütün madenlerin asılları bir müddet yerin içinde oluşum süreci geçirip yerleştikten sonra o madenin ürünleri (furû') aradan asırların geçmesiyle arzın dibine doğru inip gitmektedir. Nitekim bütün ağaçların ve bitkilerin

kökleri yerin altında oluşup orada yer edinince, dalları ve diğer kısımları aradan geçen uzun zaman sonucu yeryüzüne çıkmaktadır. Bahsedilen yedi cismin meydana gelmesi, civa ile kükürdün nicelik ve nitelik bakımından farklılaşması ve farklı oranlarda birbiriyle karışması neticesinde olur. Civanın meydana gelmesi ise, o ince su zerreciklerinin toprağın latîf parçalarıyla karışıp yüksek hararete maruz kalmasıyla olur. Kükürt ise, su ve toprak parçacıklarının yüksek hararette birbirine karışmasıyla meydana gelir ki oluşum sırasındaki sıcağın etkisiyle yağ gibi olur. Şeffaf ve katı cisimlerin meydana gelmesi, tatlı suların etkisiyle olmaktadır. Tatlı su, madenler arasında katı taşlar içinde binlerce yıl süreyle kalarak saflaşır, madenin hararetiyle taşa dönüşür. Şeffaf olmayan cisimlerin meydana gelmesi, yapışkanlı çamurla suyun karışmasından olup güneşin harareti ona binlerce yıllık tesir etmiştir. Rutûbetle ayrışan cisimlerin meydana gelmesi, yerin yakıcı (muhterik) ve kuru (yâbis) cisimlerine suyun şiddetle karışmasıyla gerçekleşir.

Yağlı maddelerin meydana gelmesi, yerin içinde bekleyen rutûbetlerledir. Madenin hararetiyle incelip çözülerek bölgenin toprağına karıştığında, tekrar madenin hararetiyle pişer ve koyu yağ haline gelir. Şu halde altın madeni, dağların içinde, yumuşak taşlı ve kumlu yerlerde oluşur. Gümüş ve benzerleri ise, dağların derinliklerinde yumuşak toprağa karışmış bulunan taşların içinde meydana gelir. Kükürt madeni, ıslak, nemli ve yağlı yerler ile yumuşak topraklarda oluşur. Tuzlar madeni, sıcak topraklarda ve tuzlu arazilerde oluşur. Kireç madeni (cass), yumuşak ve sıcak yerlerde meydana gelir. Üstübec madeni (isfîdâc)[555], kireçle karışık kumlu yerlerde oluşur. Göztaşı (zâc) ve şaplar madeni, kıraç ve sert arazilerde oluşur. Bu kıyasa göre her madenin bir bölgeye mahsus olduğu görülmüştür. O madenin orada oluşmasının yerin özelliğinden kaynaklandığı bilinmiştir.

Maden çeşitleri çok fazladır; ana hatlarıyla üç kısma ayrılmıştır: Birinci kısım: Katı maddeler İkinci kısım: Ağaçlar [Ağaçlardan oluşan madenler] Üçüncü kısım: Yağlı madenler.

Üçüncü Madde

Katı madenlerin **[103/a]** meydana gelmesini, tabiatlarını ve sıfatlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Üç maden çeşidinden birincisi katı olanlardır ki bunlar -önceki maddede bahsi geçen- yedi meşhur cisimdir. Bunların hepsi sadece kükürt ve civadan meydana gelir.

Eğer kükürt ve civa saf halde bulunup birbirine tamamıyla kaynaşır, yerin suyu çekmesi gibi kükürt civanın suyunu emer ve kükürdün boyama kuvveti civa ile uygun bir oranda buluşursa ve madeni hararetiyle binlerce yıl pişerek yaktığında sözkonusu maden oluşur ve sarı altın meydana gelir. Eğer kükürt ve civa saf olup tamamen birbirine karışmadıysa, bu karışmadaki ölçüleri de birbirine uygun olup uzun zaman zarfında yanarak piştilerse ve bu esnada kükürt beyazlaşıp rutûbeti gitti ise, bu madenden beyaz gümüş olur. Eğer pişmeden evvel bu karışıma soğuk isâbet ederse, ikisi kaynaşıp tunç meydana gelir. Civa saf, kükürt katışıklı olduğu takdirde ikisi pişerse, bakır meydana gelir. Eğer bu karışımda su maddesi fazla olup aşırı bir hararetle karşı karşıya kalırsa, demir meydana gelir. Eğer katışıklı olan kükürt yanmadıysa, kalay meydana gelir. Kükürt ve civanın ikisi de katışıklı olursa kurşun meydana gelir. Bu durumda yukarıda bahsedilen katı maddelerde görülen farklılıkların, kükürt ve civanın nicelik ve niteliklerinden kaynaklandığı tecrübeyle bilinmiştir.

Katı maddelerin sultanı sayılan altının tabiatı sıcak (hâr), yumuşak (leyyin) ve latîftir; ateşle yanmaz. Su zerreciklerinin toprak zerrecikleriyle kuvvetli bir şekilde kaynaşmasından dolayı (elementlerine) ayrışmaz; bu ayrıştırma ateşle bile mümkün değildir. Altın, toprağın altında bin yıl kalsa çürüyüp paslanmaz. Rengi sarı ve berraktır. Altının tabiatı tatlı, kokusu hoş ve cismi paktır, paslanmaz. Kütlesi yoğundur. Yapısı itibarıyla güzeldir, kıymeti yüksektir. Şu halde altının tabiatındaki hararet ve rengindeki sarılık, nârî (ateş tabiatlı) olmasındandır. Yumuşaklığı, yağ oranın fazlalığındandır. Berrak oluşu, suyunun saf olarak kaldığındandır. Tadının ve kokusunun hoşluğu, kükürt oranın saf kalmasındandır. Letâfet ve nezâfeti, civasının saf ve pâk olmasındandır. Kütle ağırlığının fazlalığı, toprak (hâkî) mizaclı olduğundandır. Güzel ve değerli olması, nefs-i tabiînin ona ışık vermesindendir. Sarı altın, ruhun naktidir ve iki cihanın sermayesidir. Eşyanın en kıymetlisidir. Allah'ın verdiği nimetlerin en şereflisidir. Çünkü bu sarı altın din ve dünyanın kıvamıdır. Âlemdeki yaratılmışların düzenini sağlar. Altın, hemen her bölge ve coğrafyada revaç bulmuştur. Herkes ona bir şekilde muhtaçtır. Erkeklerin dünyada güç ve kuvvet elde etmesi onun sâyesindedir. Kadınlar için de zînet ve hoşnutluk vesilesidir. Nitekim şöyle denilmiştir:

Rubâî

Ey zer tûy ânki câmi'ü'l-lezzâti

Mahbûb-ı cihâniyân beher evkâtî
Bî-şübhe Hudâ ne'î velîken be-hudâ
Settâr-ı uyûb u kâdî-i hâcâti

Rubâî(nin tercümesi)

Ey altın! Bütün lezzetleri toplayan maden! Makbulsün her zaman, insanlar tarafından sevilensin. Mevlâ değilsin lâkin, yemin olsun ki Hakka; ayıpları gizleyensin, her işi görensin.

Gümüş, gönüllerde sevgisi yer eden altına en yakın karışımdır. Madeninde maddesi olan kibrit-i ebyaz (kükürt) olmayıp cüzlerinin karışımı eksik kalmasaydı, sarı altın olurdu. Bu gümüş sürekli ateş ile yanar, toprak içinde uzun zaman kalarak çürür ve beyaz nesneyi simsiyah eder. Çünkü lekesi, en yakınında bulunan cisme geçer. Eğer civa onun yakınında olursa, çekiç kabul etmeyip kırılır. Şayet kükürt isâbet ederse, gümüş beyaz iken simsiyah olur. Bakır, gümüşe yakın bir maddedir. Farkı, renginin kırmızılığı, kirliliği, tabiatının kuruluğu, tadının ve kokusunun çirkinliğidir. Renginin kırmızılığı, kükürdünün aşırı hararetli olmasına bağlıdır. Kirinin çokluğu ile tabiatının kuruluğu ise, karışımı meydana getiren sıvının yoğunluğundandır. **[103/b]** Bu özelliklerine rağmen onu beyazlatmaya ve yumuşatmaya muktedir olan kimse, her istediğini elde eder. Demirin siyahlığı, hararetinin çokluğundan bilinmiştir. Diğer karışımlardan daha fazla su ağırlıklı (mâî) bulunmuştur. Kalay, beyaz gümüş cinsinden bir madendir. Ana karnındaki cenine herhangi bir âfet erişince telef olduğu gibi, yerin içinde bulunan gümüşe üç âfetten biri erişince kalaya dönüşür. Söz konusu üç âfet değişken su, kötü koku ve gevşekliktir. Kurşun, kalayın bozulmuş sınıfıdır. Meydana gelmesi ve bozulması onun gibidir. Tunç'un tabiatı, bunların hepsinden daha soğuk ve kurudur. Kokusu da hepsinden daha kötüdür.

Allah teâlânın azametini tefekküre vesile olur ümidiyle, karışımların durumunun açıklanmasında bu kadarla yetinilmiştir.

Dördüncü Madde

Madenlerden taşların oluşumlarını ve renklerini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir. Bütün şeffaf taşlar, yağmur sularından, yerin içinde hapsolan rutûbetlerden oluşup meydana gelir. Şeffaf olmayan taşlar ise, suyun ve yapışkan çamurun güneşin hararetinin etkisiyle birleşmesinden oluşur. Şeffaf taşların oluşması ve

renklenmesi şu şekildedir: Yağmur suları ile zemin ve taşların rutûbeti maden ve mağaralar içinde hapsolur; madenler ile karışmadan binlerce yıl orada kalarak saflık, berraklık ve sertlik kazanırlar. Bunlardan öyle sert ve katı taşlar oluşur ki su ve ateşten etkilenmez ve kırılmazlar. Kıymetli mücevherler olup yerde kalmazlar. Madenlerin renklerinin farklılığı, yıldızların ışıklarının etkisiyle oluşmuştur:

Her yıldız, cevherlerin birçok çeşidine delâlet edip ışıklarını bir dağ üzerine salarak onun altındaki madenleri etkisi altına alır. Çünkü siyahlık Zühal'in, yeşillik Jüpiter'in, kırmızılık Mars'ın, sarılık güneş'in, mavilik Venüs'ün, değişken renkler Merkür'ün ve beyaz da Ay'ın ışıklarının tesirinden meydana gelmiştir.

Cevherlerin çeşitleri oldukça çoktur. Ancak bunların hepsinin sultanı ve değerde en pahalı olanı elmas cevheridir ki onun bütün madenlerden daha sert, daha katı ve daha kavî olduğu gözlenmiştir. O, bütün madenlerden daha kıymetli, değerli ve saf yaratılmıştır. Elmasın bütün madenlerden üstün ve hepsine karşı etkili iken kurşuna mağlup olması ve ondan etkilenmesi, Cenâb-ı Hakk'ın hamiyetinin yüceliğinden bilinmiştir. Kıymette elmasa en yakın cevher zümrüttür. Ona bakanın gözü nurlanır, gönlü hoş olur. Işınlarından yılanın gözü kör olur, üzerinde zümrüt taşıyanlardan yılan uzak durur. Zümrüt cevherinin daha pek çok faydası ve özellikleri vardır. Ancak burada kısa tutulmuştur. Şeffaf taşların oluşumu, -yukarıda anlatıldığı üzere- uzun yıllar güneşin hararetinin tesiriyle birbirine karışan su ve yapışkan çamurun bir arada bulunup birbiriyle kaynaşmasıyladır. Zamanla bu çamur tabakası taşlaşır. Nitekim ateşin etkisiyle süt, katı yoğurt olmuştur.

Taşların oluşumu, toprağının farklılaşmasıyla çeşitlilik kazanır. Taşın oluştuğu yer, toprak ve kızgın çamur ise, orada mutlak taş oluşur. Sıcak yerde ise tuzlar, bevârik/göz kamaştırıcı şeyler ve şaplar meydana gelir. Kıraç yerlerde söz konusu yapışkan çamurdan kırmızı, sarı ve yeşil zaçlar olur.

O halde her yerin kendine mahsus bir başka özelliği vardır ki bunların gerçek mâhiyetini ancak âlemin yaratıcısı Allah teâlâ bilir. Bazen suda taş meydana gelir; sebebi, o suyun veya o yerin özelliklerindendir. Bazen havaya yükselen duman zerreciklerinin sıcaklığı, soğuk hava tabakasına tesadüf ederek soğur ve havada taş oluşur. Bu taşlar yere düşmeye başlayınca insanlar "Taş yağdı" derler. Yine bazen yıldırım sebebiyle taş, demir veya bakır olur.

Maden çeşitlerinin **[104/a]** ikincisi olan taşlarla ilgili bu kadar açıklama ile yetinilmiştir.

Madenlerin üçüncü çeşidi olan yağlar, yukarıda anlatılan iki çeşide kıyasla tamamen tayyedilerek burada anlatılmamıştır. Çünkü madenlerin cinsleri, unsurlarının karışımında (i'tidâl-i mizac-ı anâsır) belirli bir ölçü olmadığından son derece fazladır. Bitki cinsleri, mizaca uyum yönünden (i'tidâl-i mizac) madenlerden daha yakın olduğundan bitki çeşitleri, madenlere göre daha azdır.

Hayvan cinsi ise, mizacın ölçüsüne uyum yönünden bitkilerden daha yakın olduğu için çeşitleri ondan da az olup on sekiz bin türü vardır. Bu türlerden her biri bir âlem olarak isimlendirilmiştir. Söz konusu türlerden biri de insanlık âlemi olarak bilinir.

İnsan cinsi, ölçülülüğün kemâl noktasında bulunduğundan, fertleri diğer bütün türlerden az olup pek yüce ve nadîr bir varlık kabul edilmiştir. Yaratıcının yaratma gücünü tefekkür için madenlerin durumlarını bu kadar açıklamakla yetinilmiştir. Çünkü Allah'ın kudretinin sonsuzluğu mâlumdur.

Beşinci Madde

Üç bileşiğin ikincisi olan bitkilerin durumlarını özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Üç bileşiğin ikincisi bitkilerdir. Onların şuursuz bir kuvveti vardır. Yani bitki türünün, çeşitli hareket ve muhtelif âletler vasıtasıyla türlü hareketlerin ortaya çıktığı bir tabiatı vardır. Bu kuvvete nefs-i nebâtiyye denir. Bu tabiî cismin ancak doğum, çoğalma ve beslenme yönünden ilk olgunluk derecesidir.

Nebâtî nefsin beslenme kuvveti (kuvvet-i gâdiye) vardır ki varlığını devam ettirmesi onunla hâsıl olur. Bu öyle bir kuvvettir ki, su gibi olan bir başka cismi kendi cisminin mizac, kıvam, renk ve cevherinin benzerine dönüştürür ve tabiî hararet ile cisminden ayrılan eksikliği onunla tamamlar. Bitkinin büyüme kuvveti (kuvve-i nâmiyye) vardır ve varlığın olgunlaşması onunla mümkündür. Bu öyle bir kuvvettir ki olduğu cismi, yapısı gereği kendi türüne ait büyüklüğünün kemâline erinceye dek boy, en ve derinliğine artırır.

Bitkinin üreme gücü (kuvve-i müvellide) vardır ve türünün devamı onunla mümkündür. Bu öyle bir kuvvettir ki, kendi cisminden bir cüzü, parçası vardır; kendine benzeyen varlığı bulmak, meydana getirmek için cismin maddesinin başlangıcı olur. Buna bitkinin tohumu denir. Çünkü beslenme kuvveti besinleri çeker, sonra onları tutar, ardından hazmeder ve

en sonunda fazlasını dışarı atar. Şu halde beslenmenin dört yardımcısı vardır: Biri çekme kuvveti (kuvvet-i câzibe), ikincisi tutma kuvveti (kuvvet-i mâsike), üçüncüsü hazmetme kuvveti (kuvvet-i hâzıme), dördüncüsü ise atma kuvveti (kuvvet-i dâfi'a). Çünkü beslenme kuvveti besinleri çeker; sonra onları tutar, sonra hazmeder ve en sonunda fazlasını dışarı atar. Şu halde beslenme gücünün dört yardımcısı vardır ki bunlar; çekme kuvveti, tutma kuvveti, hazım kuvveti ve atma kuvvetidir.

Bitkilerin büyüme kuvveti. Bitki büyümesini tamamlayınca, bu kuvvet faaliyetlerini durdurur. Ancak beslenme kuvveti, bitki iyice âciz kalıp güçten düşünceye kadar faaliyetlerini sürdürür; âciz kalınca, o bitkiye ölüm erişir ve kurur. Bütün bitki çeşitleri yerin bir miktar derinliğinde oluşup meydana gelir ve yavaş yavaş dışarıya çıkar. Bitkilerin bütün sınıflarının ve çeşitlerinin sayısına gelince; bunu ancak, onları yaratan Allah teâlâ bilir.

Tabiplere gerekli olan eczâ ve ilaçlar, hususiyetleriyle tıp kitaplarında yazılıdır. Halka lâzım olan sebze ve meyveler ise bütün özellikleriyle halkın dilinde bilindiğinden, bitki cinsinin tür ve sınıflarının isimleri ve özelliklerini sayıp uzun uzadıya anlatmak yerine, Hâlıkının birliğine ve yaratıcısının bilinmesine sebep olması için özü ve mâhiyeti bu kadar açıklamayla yetinildi. Nitekim bitki türlerine ibretle nazar etmek hususunda şöyle denilmiştir:

Beyt
Her giyâhî ki der-zemîn rûyed
"Vahdehû lâ-şerîke leh" gûyed
Berg-i direhtân-ı sebz der-nazar-ı hûşyâr
Her varakî defterîst ma'rifet-i kirdigâr

Beyt(in tercümesi)
Yeryüzünde biten bitki, "Allah tektir, ortağı yoktur" der. Akıllı olanın nazarında yeşil ağaçların yaprağı, Hakk'ın marifetini anlatan birer defterdir.

Altıncı Madde

Üç bileşiğin üçüncüsü olan hayvanların durumunu özetle bildirir.

Ey azîz! **[104/b]** Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Üç bileşiklerin üçüncüsü hayvan cinsidir ki hayvanî nefse mahsustur. O, mümtaz olmayan tabiî cismin ilk olgunluk halidir. İrâdî hareketle hareket eder.

Hayvanî nefse mahsus başlıca iki hareket vardır: Biri kavrama kuvveti (kuvvet-i müdrike), diğeri hareket etme kuvvetidir (kuvvet-i muharrike). İdrak kuvveti ya bedenin dışındadır veya içindedir. Bedenin dışında olan beş kuvvet vardır. Bunlar; işitme (sem‘), görme (basar), koklama (şemm), tatma (zevk) ve dokunma (lems)dır. İşitme kuvveti, kulağın alt kısmına döşenmiş sinirlere yerleştirilmiştir.

Bu sinirlerde -sanki bir davul gibi- hava hapsolunmuştur. Eğer şiddetli çarpma veya kuvvetli gürültüden meydana gelen sesin niteliğine bağlı olarak şekillenen hava dalgalanıp söz konusu sinirlere ulaşır da onu harekete geçirirse, onda bulunan işitme hissi o sesi idrak eder. Görme kuvveti, dimağın önünde bitip birbirine yaklaşmasıyla birleşip kesiştikten sonra uzaklaşarak gözün yağ tabakasına ulaşan içleri boş iki sinirin söz konusu birleşme yerine konulmuştur. Buna iki ışığın birleşme yeri (mecma‘u’n-nûreyn) de denir. Koklama kuvveti, dimağın önünde duran meme başı gibi iki fazlalığın (fonksiyonsuz şeyin) içine konulmuştur. Tatma öyle bir kuvvettir ki dilin üzerine döşenmiş bulunan sinirler içinde meydana gelir. Tadın hissedilmesi, tükrük bezlerinden salgılanan ıslaklık vasıtasıyla olur. Söz konusu ıslaklığa, alınan gıdalardan ince zerrecikleri karışır ve oradan dilin cismine dokunur.

Böylece yiyeceğin tadı hissedilmiş olur. Dokunma kuvveti, canlıların cisimlerinin çoğuna karışmış olan sinirlerde yerleştirilmiştir. Canlıların içinde bulunan *kuvvetler* (iç idrak güçleri) ise beştir. Bunlar: Ortak algılama merkezi (hiss-i müşterek), hayal gücü (hayâl), vehim gücü (vâhime), hatırlama gücü (hâfıza) ve tasarruf gücüdür (mutasarrıfa).

Ortak duyu (hiss-i müşterek) merkezi, dimağda bulunan üç boşluğun ilkinin önüne bağlanmıştır. Yukarıda bahsi geçen dış duyu organlarına ulaşan şekillerin hepsini öncelikle ortak duyu merkezi kabul ederek diğer iç idrak güçlerine dağıtır. Hayal gücü, dimağın birinci boşluğunun sonuna konulmuştur. Algılanan bütün şekilleri ortak duyu merkezinden alıp söz konusu şekillerin kaybolmasından sonra hepsini muhafaza ederek nakşeder, tasvir ve temsil eder. Hayal gücü, bir bakıma ortak duyu merkezinin arşividir (hazine). Vehim kuvveti, dimağda bulunan orta boşluğun sonunda bulunur. Bu kuvvet hissedilen şeylerde mevcut olup dış hislerle idrak edilemeyen cüz’î mânâları da algılar.

Nitekim vehim gücü kurdun kendisinden kaçılması gereken, yavrusunun ise sevimli bir hayvan olduğuna hükmeder. Hâfıza, dimağın arka boşluğunun önünde bulunur. Vehim kuvvetinin algıladığı hissedilmeyen

cüz'î mânâları hıfzeder. Hâfıza, vehim kuvvetinin arşividir. Tasarruf kuvveti, dimağın orta boşluğunun önünde bulunur. Bu kuvvetin hal ve keyfiyeti şöyledir: Hayal ve hâfızadan olan görüntü ve mânâların bir kısmını diğerleriyle birleştirir, bazısını da diğerlerinden ayırır. Eğer tasarruf kuvvetini akıl kendi anladıklarında kullanırsa, buna *düşünme* (mütefekkire) denir. Eğer bu tasarruf kuvvetini, vehim kuvveti kendi hissettiklerinde kullanırsa, buna *hayal kuvveti* (mütehayyile) denir.

Hayvânî nefsin hareket etme kuvveti iki kısımdır: Harekete geçiren kuvvet (kuvvet-i bâ'ise) ve yapıcı, yaratıcı kuvvet (kuvvet-i fâile). Kuvvet-i bâ'iseye kuvvet-i şevkıyye (istek ve arzu kuvveti) de denir. O öyle **[105/a]** bir kuvvettir ki, hayalde arzu edilen veya nefret edilen bir sûret resmedildiğinde, organları hareket ettirmesi için kuvvet-i fâ'ileyi iter.

Eğer harekete geçiren kuvvet, yapıcı (yaratıcı) kuvveti lezzetin meydana gelmesi yönünde hayal edilen faydalı eşyayı veya herhangi bir zararlı şeyi isteyerek tahrike sevk ederse, ona *şehvet kuvveti* (kuvvet-i şehvâniyye) denir. Eğer harekete geçiren kuvvet, yapıcı kuvveti üstün istekler için hayal edilen zararlı veya faydalı şeyleri uzaklaştırma yönünde tahrike yönlendirirse, ona *gazap kuvveti* (kuvvet-i gadabiyye) denir. Yapıcı kuvvet öyle bir güçtür ki sinir, bağ, et ve zardan meydana gelen kasları sıkarak ve gevşeterek organların hareketi için hazır hale getirir.

"Her yaptığında sayısız hikmetler bulunan Allah teâlâ, her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir. O'nun şânı yücedir."

Yedinci Madde

Canlılar sınıfının en şerefli ve en güzel türü olan insanın özelliklerini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki filozoflar şöyle demişlerdir: Canlı türünün en güzel çeşidi insandır; o bütün varlıkların en şereflisi ve kâinâtın özüdür. Ruha (nefs-i nâtıka) mahsus ve ayna (aksettirici) olan odur.

Ruh (nefs-i nâtıka), kendi yaratılışında maddeden mücerred, fakat fiillerinde maddeyle iç içe olan bir cevherdir. Evrensel konuları (umûr-i küllî) ve onun özel kısımlarını (cüz'iyyât-ı mücerrede) algılayıp fikrî işlere dönüştürme bakımından aracı, âleti olan tabiî cismin ilk olgunluk aşamasıdır.

Nefs-i nâtıkanın akledici bir kuvveti vardır ki onunla zihnî konuları (umûr-ı tasavvuriyye) ve tasdik edilen işleri (umûr-ı tasdîkiyye) idrak eder. İşbu kuvvete *nazarî akıl* (akl-ı nazarî) veya nazarî kuvvet (kuvvet-i

nazariyye) de denir. Nefs-i nâtıkanın eyleme geçirici bir kuvveti (kuvvet-i âmile) vardır ki cüz'î fiiller itibarıyla insan bedenini, kendine mahsus olan görüşü ve inancı doğrultusunda hareket ettirir.

Nefs-i nâtıkanın akledici kuvveti itibarıyla dört derecesi vardır: Birinci derecesi; akledilenlerin tamamından arınmış olup bir çocuğun yazı yazma yeteneği gibi, akledilebilen şeylerin hepsine karşı yetenekli olmasıdır. Bu mertebede ona, *kaos akıl* (akl-ı heyûlânî) denir. İkinci derecesi; akla uygun apaçık şeylerin (ma'kulât-ı bedîhiyye) hâsıl olup bedîhî olanlardan geçerek fikir ile nazariyâta varıştır. Bu durumda ona, meleke ile oluşan akıl (akl-ı bi'l-meleke) derler. Akıl, bütün nazariyelerin birdenbire gerçekleşip fikre ihtiyacı kalmayacak şekilde latîf bir hale gelse, buna kutsal kuvvet (kuvvet-i kudsiyye) denir. Üçüncü derecesi; akla uygun olan her türlü şey hiç düşünmeden ona gelmeye başlayıp yanında bir şekilde bunların saklanımasıdır. Ve istediği anda hiç çaba harcamadan hepsini yanında hazır bulmasıdır. Bu mertebede nefse, *meleke halindeki akıl* (akl-ı bi'l-fi'l) denir. Dördüncü derecesi; kazanılmış, akla uygun şeyleri aklın mütalaa etmesidir. Bu mertebedeki ruha, *mutlak akıl* derler.

Bütün canlı türlerini ve bunların isimlerini, tabiatlarını, şekillerini, özelliklerini ve durumlarını ancak onları yaratan Allah teâlâ bilir. Bazı kitaplarda yazılmış olan ve dillerde dolaşan şudur: Canlı türü on sekiz bin çeşittir, her çeşidi bir başka âlemdir. O halde tamamı on sekiz bin âlemdir.

Bu on sekiz bin âlemi vücuda getirip halk eden, sınırsız ve sayısız tür ve fertlerini daima yaratan, terbiye eden ve öldüren Hayy ve Kayyûm olan Allâhu teâlânın kudret ve azametini tefekkür etmeye ve hatırlamaya vesile olması düşüncesiyle büyük âlemi (âlem-i kebîr) ve içinde bulunan âlemleri bu kadar açıklamakla yetinildi. Sonsuz sırların hakikatlerini barındıran ve Allah'ın eşsiz sanatının eseri olan şu görünen âlemle (âlem-i cismânî) ilgili olarak Rabbimizin hikmetinin uçsuz bucaksız denizlerinde bundan fazla meşgul olunmayacaktır.

Kâinâtın aynası olan "birinci fen" burada tamamlanmıştır. İnsanın zarfı ve kabuğu mesâbesinde olan felekler ve unsurlar âleminden bahsedildikten, insanoğlunun emrinde ve hizmetinde bulunan madenler, bitkiler ve hayvanlar anlatıldıktan sonra, cihanın aynlarının özü ve nişansız Sultan'ın dergâh ve kapısı olan insan bedeni ve ruhunun anatomisinin anlatıldığı ve tahlilinin yapıldığı fenne geçilmiştir. Çünkü en yüce istek **[105/b]** ve en ulvî gaye, Hazret-i Mevlâ'nın huzurunda bulunmaktır. Durum böyle iken Yaratıcısından gâfil olup âlemin halleriyle meşgul olmak, sultanın

huzurunda olduğu halde sultandan yüz çevirip sarayın nakışlarını seyre dalan kölenin durumuna benzer.

Aşağıdaki beyitlerde bu hususa işaret edilmiştir:

Beyt

1-Hânenin lâzım olan sâhibidir
Bilmeyen, hânesinin tâlibidir
2-Tâ ki bu cihân hey'etine olmalı hayrân
Eflâk-ı dil ü câna gel, et âlemi seyrân

Günümüz Türkçesiyle

1-Misafire lâzım olan hânenin sahibidir. Bilmeyen onu bırakır; câhilce evi ister.

2-Bu cihanın yapısına, san'atına hayrân olmalı; gönül sarayına çıkıp, oradan âlemi seyretmeli.

Nazm

1-Nazar eyle bu devr-i eflâke
Dâ'ire oldu nokta-i hâke
2-Dâ'ire içre âlem-i imkân
Âlem içre behâ'im ü insân
3-Oldu insân içinde arş-ı azîm
Ka'betullah, ya'ni kalb-i selîm
4-Kalb içinde mahabbet-i Subhân
Ahsenü'l-Hâlıkîn ü âlî-şân
5-Onun ile vücûda geldi cihân
Bahr ile sanki mevc-i bî-pâyân
6-Katreden âdemi kılur peydâ
Onu bahr-ı ulûm ider mahzâ

Günümüz Türkçesiyle

1-Yıldızlara nazar eyle; Daire oldu her biri, bir nokta yere.

2-Daire içindedir şu cihan; *imkân âlemi;* Âlem içinde hayvanlar ve insan bedeni.

3-Büyük arş insanın içindedir. Kalb-i selîm Kâbetullah sayılır.

4-Kalp içinde lâzım olan şudur; Subhân'ın sevgisi. Yaratanların en güzeli Allah, şânı yüceler yücesi.

5-O’nunla meydana geldi cihan; bütün varlıklar. Uçsuz bucaksız deryâlarla sınırsız dalgalar,
6-Damladan yaratır da insanı; ilimler deryâsı kılar sonunda, sevdiği canı,

Nazm

1-Kandedir cehl ile zulmet nefs-i şeb‘ânındadır
Kandedir ilm ile hikmet bil anı cânındadır
2-Zâhiren ahkâm-ı eflâkın eğer mahkumusun
Bâtınen ay, gün, felekler cümle fermânındadır
3-Sûretâ bu harman-ı âlemde sen bir dânesin
Ma‘nâ yüzünde ne kim var cümle harmânındadır
4-Saykal ur mir’ât-ı kalbe taşraya bakmağı ko
Sen sana bak cümle âlem halkı dîvânındadır
5-Vech-i Hakk’a ayna sensin özünü bir hoş gözet
“Men araf” sırrındaki ma‘den senin kânındadır

Günümüz Türkçesiyle

1-Cehalet ve karanlık nerde diye sorma; onlar, doymayan nefsindedir. Hani ilim ve hikmet diye sorma; bunlar senin canındadır.
2-Feleklerin hükmüne bağlısın görünürde. Ne var ki ay, güneş ve yıldızlar, hepsi senin emrindedir.
3-Görünürde bakınca; bu âlemde sen, sadece bir dânesin. Ne varsa şu cihanda, hepsi senin hamurundadır.
4-Kalp aynasını cilâlayıver; gayrıya bakmayı bırak. Sen kendine bak, cümle âlem halkı sana hürmettedir.
5-Özüne iyi bak, sen Hakk’ın vechine âyinesin. *“Nefsini bilen Allah’ı bilir”* sırrındaki maden senin ocağındadır.

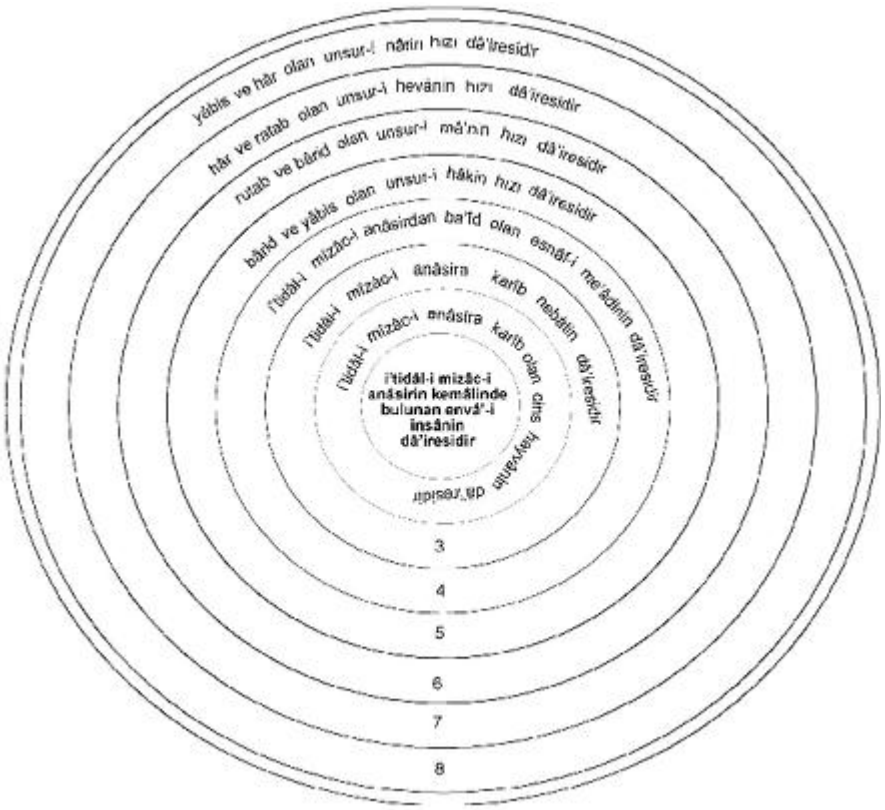
---

[555]. Üstübec: Hâricî boyalarda kullanılan ve esas itibarıyla kurşun karbonat olan bir pigment.

Yağlı maddelerin meydana gelmesi, yerin içinde bekleyen rutûbetlerledir. Madenin hararetiyle incelip çözülerek bölgenin toprağına karıştığında, tekrar madenin hararetiyle pişer ve koyu yağ haline gelir. Şu halde altın madeni, dağların içinde, yumuşak taşlı ve kumlu yerlerde oluşur. Gümüş ve benzerleri ise, dağların derinliklerinde yumuşak toprağa karışmış bulunan taşların içinde meydana gelir. Kükürt madeni, ıslak, nemli ve yağlı yerler ile yumuşak topraklarda oluşur. Tuzlar madeni, sıcak topraklarda ve tuzlu

arazilerde oluşur. Kireç madeni (cass), yumuşak ve sıcak yerlerde meydana gelir. Üstübec madeni (isfîdâc), kireçle karışık kumlu yerlerde oluşur. Göztaşı (zâc) ve şaplar madeni, kıraç ve sert arazilerde oluşur. Bu kıyasa göre her madenin bir bölgeye mahsus olduğu görülmüştür. O madenin orada oluşmasının yerin özelliğinden kaynaklandığı bilinmiştir.

. Üstübec: Hâricî boyalarda kullanılan ve esas itibarıyla kurşun karbonat olan bir pigment.

yâbis ve hâr olan unsur-i nârın hızı dâ'iresidir
hâr ve ratab olan unsur-ı hevânın hızı dâ'iresidir
rutab ve bârid olan unsur-ı mâ'nın hızı dâ'iresidir
bârid ve yâbis olan unsur-i hâkin hızı dâ'iresidir
i'tidâl-i mizâc-i anâsirdan ba'îd olan esnâf-i me'âdinin dâ'iresidir
i'tidâl-i mizâc-i anâsıra karîb nebâtın dâ'iresidir
i'tidâl-i mizâc-i anâsıra karîb olan cins hayvânlı dâ'iresidir
i'tidâl-i mizâc-i anâsirin kemâlinde bulunan envâ'-i insânin dâ'iresidir
3
4
5
6
7
8

İKİNCİ FEN

Bedenlerin aynası olan anatomi ilmini (cisim ve canın teşrih ve tesrihi), hayvanî ve bitkisel kuvvetlerini ve hislerini ve bedene giren insânî ruhun bazı hallerini beş bâb üzerine **[106/a]** hikmetli bir üslupla beyan eder.

BİRİNCİ BÂB

Teşrih ilminin (Anatomi) faydalarını, cisim ve ruhun kaynağını ve dönüş yerlerini, âzâların yapılarını, hıltlarını, insan bedeninin kısımlarını ve isimlerini, âzâların açık ve gizli özelliklerini üç fasılla açıklar.

BİRİNCİ FASIL

Teşrih ilminin (Anatomi) faydalarını, hayvanî ruhun bedendeki bazı işlevlerini, insan bedeninin geliş ve dönüş yerlerini, insan ruhunun iniş ve yükseliş hallerini, bedenin bozulup ruhun bâkî kalacağını ve ana gibi olan cihanın terbiyesini altı madde ile beyan eder.

Birinci Madde

Teşrih ilminin (Anatomi) faydalarını özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet ehli, bedeni oluşturan asıllarla uğraşan ilim dalına "Anatomi ilmi" (ilm-i teşrih ve tesrîh) demiştir. Bedenin ve ruhun halleriyle sırlarına (bu ilim dalı sâyesinde) erişmişlerdir. Büyük imamlardan Şâfiî (rahmetullâhi aleyh): "İlim ikidir: beden ilimleri ve din ilimleri" buyurmuş ve böylece beden ilimlerinin, [diğer ilim dalları içinde] en önemlisi, belki elzem olduğunu duyurmuştur.

Anatomi ilmi kıymetli ve pek zevkli bir ilimdir ki, hakikat ehli âlimlerin ulaştıkları hikmetin neticesi, araştırmacı tıp uzmanlarının sermayesi, yakîn ehli sûfîlerin canlarının gıdası, din ve dünya işlerinin meydana gelmesinin vesilesidir. Mevlâ'yı tanımaya yardımcı ve yol göstericidir. Çünkü anatomi ilmini bilmeyenler, tıbbın ve hikmetin zorluklarından habersiz ve kendi nefsini tanımaktan gâfil olup Hakk'ın bilgisine (marifet) kavuşup Hakk'ı tanımaktan âcizdir. Hâlbuki insanların çoğu durumun böyle olduğunu bilmezler. İçlerinden bu ilmi tahsil eden olursa da (sadece) tıp ilminde bilgili ve becerikli olmak için bu ilme yönelirler, diğer yüce sebepleri düşünmezler. Ancak Allah'ı tanımak için bu ilmi öğrenen, bundan aldığı kuvvetle nefsini tanımaya ve oradan da Hakk'ı tanımaya nâil olur. Şu halde

eğer anatomi ilmini öğrenip Yüce Yaratıcı'nın güç ve kudretini onda müşâhade edersen, bundan sana üç türlü fayda gelir.

Birinci fayda şudur: Böylesine sanatkârane bir terkibi inceleyip seyredince bilirsin ki bütün eşyanın benzerini bir araya toplamış olan bu muhtasar binayı (insan vücudu) ve güzel şekli en mükemmel biçimde ve en güzel sûrette yaratan Yüce Yaratıcı'da âcizlik ve kusur düşünmek muhaldir. Bunu anlayınca hikmetli Yaratıcı'nın kudretinin mükemmelliğini kesin bir bilgiyle (ayne'l-yakîn) bilmiş olursun.

İkinci fayda şudur ki; Bunca değerli, mânâlı ve güzel terkibi yoktan yaratan, hiç yorulmayan Allah'ta bilginin en yücesinin olmamasına ihtimal var mıdır?

Üçüncü fayda şudur ki; Hak teâlânın sana olan çeşitli lutuf ve yardımlarını, merhamet ve şefkatinin büyüklüğünü idrak edip oradan Rabb'inin seni her an terbiye ettiğini kesin bir bilgiyle (hakka'l-yakîn) müşâhade edersin. Çünkü Hak teâlâ bedenleri yaratırken güzelliklerden, faydalardan ve hikmetlerden bir eksik bırakmayıp hepsini en güzel ve mükemmel şekilde yaratmıştır.

Ve Rabbü'l-âlemîn Hazretleri'nin bu ikram ve iyilikleri sadece insana mahsus değildir. Belki O'nun (lutfu, keremi) on sekiz bin âlemi şâmildir. Hatta atlar, kediler, vahşi hayvanlar, kuşlar, sinekler, yaban arıları, yılanlar ve karıncaların hayatlarının devamına, güzelliklerine ve rızıklarına sebep olan hallerinde ve hareketlerinde hiçbir kusur olmayıp Allah hepsinin sûretlerini en güzel şekilde adâletiyle tasvir edip yaratmıştır. Nitekim **İmam Gazzâlî** (rahmetu'llâhi aleyh): "Yaratılanlardan daha iyisi yaratılamazdı" buyurup bu mânâyı duyurmuştur. Şu halde anatomi ilmi, insanın kendi nefsini tanımasının anahtarıdır. İnsanın kendi nefsini tanıması ise Rabb'ini tanımasının anahtarıdır. Nefsi tanımak, Hakk'ı tanımaya nispetle güneşten bir zerre, deryâdan bir damladır. İnsan bedeni bir binek hayvanı gibidir. Ve insan bedeni öyle bir binektir ki nefis onun binicisidir. Allah'ı tanımak ise, asıl maksattır. Şu halde kendi bedenini ve nefsini tanımadan âlemlerin Rabb'ini **[106/b]** tanıma davası güden kişi, kendi yiyip içeceği olmadığı halde, mahallesindeki bütün fakirleri ziyafete davet eden müflis kimse gibidir. Herkese lâzım olan odur ki önce kendi nefsini bilsin ve ancak bundan sonra Rabb'ini bilmeye yönelsin. Böylece Hakk'ın muhabbetine nâil olsun ve Hakk'a vâsıl olma muradı gerçekleşmiş olsun.

Çünkü nefsini bilmek, Hakk'ı bilmeyi gerektirdiği gibi, Hakk'ı bilmek (marifet) de muhabbeti gerektirir. Mesela mükemmel bir yazı ya da fasih bir

şiir okunduğunda, onun kâtibini, şairini öğrenip tanımak istersin. Ona muhabbet ederek kendisiyle tanışmayı can u gönülden istersin. (Tanışabilirsen) o da sana muhabbetine karşılık verip seninle dost olur.

"Allah'ım! Bize önce kendi nefsimizi tanımayı, sonra da marifetini ve muhabbetini nasip eyle. Ey Vedûd, ey Allah!"

İkinci Madde

Yezdân'ın insan bedenindeki hayret verici sanatlarını, Hakk'ın emri ile hareket eden hayvanî nefsin bedendeki bazı tasarruflarını ve bazı bedendeki organların özelliklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet sahipleri şöyle demişlerdir: İnsanın temel direklerinin en büyüğü kalbi, en küçüğü ise kalıbıdır ki [kalıp] kalbin kabuğudur. Nitekim insan bedeni cihanın özü olduğu gibi, aynı şekilde insan kalbi de bedenin özüdür. Özlerin özü olan gönül ise Rahmân'ın evidir. Dünya ilimlerinin beden ilimlerine yardımı ve faydası olduğu gibi, beden ilimlerinin de kalp ilimlerine yardımı ve faydası vardır. Çünkü insan vücudunun yaratılışında o kadar hayret verici sanatlar, şaşırtıcı hikmetler, türlü türlü güzellikler ve çeşit çeşit görevler vardır ki sayıya gelmez. Dışta ve içte olan organların her birinde nice faydalar vardır ki halkın çoğu bundan habersizdir. Mesela insan bedeninde yüzlerce kemik, yüzlerce sinir, yüzlerce damar ve yüzlerce isteğe bağlı (ihtiyarî) hareket yaratılmış ve bunlar öyle bir düzene konulmuştur ki her biri bir başka bölümde, bir başka özellikte, bir başka hizmette ve bir başka harekette bulunur. Her biri bir hikmet ve görev için yaratılmıştır. Burada yakînen göreceksin ki hepsi de ana hatlarıyla kaleme alınıp yazılmıştır. Fakat insanların çoğu bunların nasıl olduğunu ve keyfiyetini bilmezler. İnsanlar ancak şunu bilirler ki göz, bakmak için, el tutmak için yaratılmıştır. Lâkin on tabaka olan gözün o tabakalarının neden yaratıldığını, yapılarını ve işleyişlerini bilmezler. Eğer o tabakalardan birine bir zarar gelse göz, göremez olur. Avâm, göze o zarar neden gelir, niçin göz göremez olur, bunun gibi şeyleri bilmez. Elde kaç kemik olduğunu, kaç sinir ve kaç damar olduğunu, her birinin nasıl düzenlendiğini ve ne tarz hareket ettiklerini bilmez. İnsan vücudunun içinde olan ruhun uzuvlarının şekli ve tabiatı, her birinin kuvveti ve görevi nedir, nefsanî kuvvetlerin her birindeki yüce sanat nedir ve faydaları nelerdir, bunları bilmez.

Mesela (insanın) içindeki yürek, mide, karaciğer, dalak, öd kesesi, akciğer ve böbrek gibi organlar; çekme, tutma, hazmetme, ayrıştırma (mümeyyize),

fazlalıkları dışarı atma, şekil alma, artma ve çoğalma gibi kuvvetlerin hepsi bedende birer hizmetli olarak tayin edilmiştir. Ve her biri kendi işinde her an vazifesinin başındadır. Çünkü hayat kaynağı olan yürek, her zaman yukarıda bahsedilen organlara çeşitli derecede sıcaklık ve kuvvet verir. Midede olan çekme kuvveti, muhtelif gıdaları mideye çeker. Tutma kuvveti, muhafaza eder ve hazmetme kuvveti pişirir. Ayrıştırma kuvveti, pişmiş gıdaların katısını incesinden ayırıp fazlalıkları dışarı atma kuvveti katı ve koyu kısmı bağırsaklara gönderir. Midede kalan ince kısmı ise karaciğer kendisine çekip ciğerdeki şekil verme (tasvir) kuvveti onu kan rengine boyar. Onun üzerinde beliren ve sevdâ[556] denilen siyah köpüğü dalak, kendine çekip değiştirir. Onda kalan ve safra denilen sarı köpüğü öd kesesi kendine çekip **[107/a]** değiştirir. Onda olan balgamı akciğer kendine çekip nefesle boğaz yoluna gönderir.

Bunlardan temizlenen kan, karaciğer içinde su ile karışık olup kıvamını henüz bulamadığından, ondan önce bu suyu böbrek kendine çekerek değiştirir. Böbrekte kalanın yoğun kısmı bol olup (idrar olarak) mesane yoluna gider. Sonra ciğerde kalıp kıvama gelen saf kan, damarlar vasıtasıyla bütün organlara ulaşır. Büyüme kuvveti organlara hayat verir; vücut etlerine ve yağlarına kuvvet ve kudret meydana gelir. Damarlar içinde kalan kandan çoğalma-üreme kuvveti erkeklerde sperm, kadınlarda hem sperm hem süt meydana getirip sperm iki böbreğe ve testislere (husye) dolar. Süt ise meme damarlarına gelir. Şu halde eğer dalak bir hastalık yüzünden, kandan daha önce söylenilen sevdâyı ayırıp devretmezse, o sevdâ ile karışık kalan kan, beden âzâlarında dağılıp ondan ateşli hastalık (humma-sıtma), cüzzam[557] ve delilik benzeri sevdâvî hastalıklar meydana gelir. Ve eğer öd kesesine bir hastalık erişip de öd kesesi safrayı kandan uzak tutmazsa, o kandan susuzluk gibi hastalıklar ortaya çıkar. Bunun benzeri bedende olan organ ve kuvvetlerin her biri kendi hizmetlerini görür. Eğer bunların biri eksik olsa ya da görevinden geri kalsa, çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasıyla beden bozulup insan nefsi onda yapacağı işleri yapamaz olur.

Hikmetli ve sanatlı bir şekilde her şeyi yaratan Allah'ı her türlü noksan ve kusurdan tenzih ederiz. Varlıkları kendi gücü ve kudretiyle yaratan ve onlara şekil veren Allah'ın şânı yücedir. O'nun yüceliği sonsuzdur. İyiliği ve yardımı herkesi kuşatmıştır. O'ndan başka ilâh yoktur.

Üçüncü Madde

İnsan bedeninin mebde' ve meâdını (başlangıç ve son) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet ehli bilginler şöyle demişlerdir: Bedenlerin başlangıcı ve dönüş yeri topraktır ki yeryüzüdür. Nitekim Hak teâlâ Kelâm-ı Kadîm'inde: **"Sizi ondan** (topraktan) **yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız"** (Tâhâ, 20/55) buyurmuştur. Çünkü ileride gelecek kısımlarda anlatılacağı üzere, yıldızların ışıklarının etkisiyle dört unsur (anâsır-ı erba'a) bir araya gelip karışımları bir miktar denge bulduğunda toprak kendi sûretini terk ederek bitki sûretine geçer. Bitki olduktan sonra ya insan yemeği veya hayvan yemi olur. Bu durumda ekmek ve hayvan, insan gıdası olduğunda daha önce bahsedilen kuvvetler belirtilen minval üzere vazifelerinde bulunup iştiha demek olan çekme kuvveti gıdayı çeker. Tutma kuvveti tutar, hazmetme kuvveti pişirir. Ayrıştırma kuvveti katısını incesinden uzaklaştırıp boşaltma kuvveti kaba fazlalıkları bağırsaklar yoluyla dışarı atar. Bu bahsedilen işlemler doğal vücut ısısının kuvvetli ya da zayıf oluşuna göre, iki saatte veya üç saatte ya da dört saatte midede meydana gelir ki buna birinci hazım derler.

Sonra, içeride kalan ince (akışkan) kısmı karaciğer kendine çekip yukarıda bahsedilen kuvvetler midede yaptıkları işleri bir kere de orada yaparlar. Orada, katı (kesîf) olarak kalan bölüm dört kısım olur ki bir kısmı dalağa gider ve sevdâ olur, bir kısmı öd kesesine giderek safra olur, bir kısmı böbreklere inerek idrar olur ve mesaneye ulaşır, bir kısmı da akciğer bölgesine giderek göğüste balgam olur. Ve bu haller de kuvvet ve zayıflığa göre iki, üç, dört saatte karaciğerde meydana gelir ki buna ikinci hazım derler. Bu durumda onda kalan sıvı saf kan olup baş damarlarına ve organlara akıp gider. Bahsedilen kuvvetler bilinen işlerini bir sefer daha damarlar içinde belirtilen sürede tamamlarlar ki buna da üçüncü hazım denir.

Üçüncü hazmın koyu kısımları kanallarından çıkıp kulak kiri, göz çapağı, burun sümüğü, kıl, tırnak, ter kokusu ve organların kiri olur. Ve eğer bunlardan fazla olarak o koyu kısımdan bir şey kalırsa nezle, şişlikler, yaralar ve benzeri hastalıklar meydana gelir. Sonra damarlar içinde kalan akışkan kanın **[107/b]** her bir kısmı bir organa taksim olunup tasvir kuvveti o kısımları bulunduğu organ rengiyle tasvir eylediği halde bahsi geçen kuvvetler, o işleri o müddette damarlar içinde bir kere daha yaparlar ki buna dördüncü hazım denir. Bu hazmın koyu kısmı, bedenden bir nevi bozulma ile eksilen organı, bozulan kısma bedel olarak doldurup tamamlar. Belki daha fazla et ve yağ olarak o cismi güzel ve semiz eder. Kalan ince özü ise

çoğalma kuvveti erkeklerin sulbüne çekip orada sperm haline getirir, kadınların göğsüne çektiğinde ise, hem meniye hem de memede (hazmı kolay bir içecek olan) süte dönüştürür.

Gıdaların özü olan sperm ki nutfedir[558], belirli bir zamanda cinsî münasebet vasıtasıyla kadının nutfesiyle birleşerek rahime girer. Orada kırk gün sonra nutfe sûretini terk ederek kan pıhtısı (alaka) sûretine dönüşür. Yani uyuşmuş kan olur. Bu halde kırk gün geçtikten sonra, yani başlangıçtan seksen gün geçtikten sonra mudga olur. Yani çiğnenmiş et parçası biçimini alır. Üçüncü kırk gün tamamlandığında yani yüz yirmi gün sonunda kemikler, sinirler, damarlar, organlar, kaslar, yağlar, kıllar ve tırnaklar meydana gelir. Dördüncü ay tamam olunca ceninin bütün organları belirgin hale gelip bu aşamadaki çocukta hayvanî ruh tasarruf sahibi olup gıdası göbek yolundan gelen kan olur. Çünkü nutfe rahimde yerleştiği için ilk ayda Zühâl'in etkisinde olur. İkinci ayda Müşteri'nin terbiyesine girer. Üçüncü ayda Merih'in, dördüncü ayda güneşin, beşinci ayda Zühre'nin, altıncı ayda Utarit'in, yedinci ayda Ay'ın terbiyesinde olur. Şu halde eğer çocuk yedi aylık iken doğarsa yaşar. Sekiz aylık iken doğarsa yaşayamaz, ölür. Çünkü sekizinci ayda Zühâl'in terbiyesine girer. Zühal soğuk ve kuru olduğu için tabiatı ölümdür. Eğer dokuz aylık iken doğarsa Müşteri'nin terbiyesinde olduğu için yaşar. Çünkü Müşteri sıcak ve yaş olduğu için tabiatı hayattır.

İnsanın başlangıçtan sonuna kadar gelişim yolunu Hak teâlâ beyan edip şöyle buyurmuştur ki: **"Andolsun biz insanı, çamurdan** (süzülüp çıkarılmış) **bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir karargahta nutfe haline getirdik. Sonra nutfeyi alaka** (aşılanmış yumurta) **yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere** (iskelete) **çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratılışla insan haline getirdik. Yapıp-yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir."** (Mü'minûn, 23/12-14)

Bütün bu ayrıntıların özeti şudur: İnsan bedeninin maddesi bir topraktır ki o toprak ilk önce bitki mertebesine gelerek ya insan yemeği veya hayvan yemi olur. Yemek ve hayvan yemi insan gıdası olup ondan erkeklerde ve kadınlarda sperm oluşur. Sonra ana rahminde nutfe, alaka ve mudga olup kemikler, sinirler, damarlar, kaslar ve yağlar ile donanır. Bundan sonra kadın ya da erkek olduğunda ruh sahibi olup doğar, meydana gelir. Dünyaya geldikten sonra ya yaşar ve yetişkin bir insan olur ya da ergenlik çağına ulaşamadan küçük bir çocuk iken vefat eder.

Hâlbuki gök cisimlerinin hareketleri ve yıldızların ışıklarıyla toprağın unsurlarının bin kısmından ancak bir kısmı bitki olur. Bitkilerin bin kısmından ancak bir kısmı ekmek ve hayvan gıdası olur. Hayvanların ancak binde biri insan gıdası olur. Gıdanın bin parçasından ancak bir damla sperm meydana gelir. Bin damla meninin ancak bir damlası rahme gider. Rahme ulaşan nutfelerin ancak binde birinden çocuk doğar. Doğan bunca çocuğun ancak binde biri yaşar. Bunca yaşayan çocuğun ancak binde biri ergenlik çağına ulaşır. Binlerce ergen insanın ancak biri mü'min olur. Binlerce mü'minin ancak biri âlim olur. Binlerce âlimin ancak biri hakikat mertebesine ulaşır. Binlerce muhakkıkın ancak biri Allah'ı gerçek mânâda bilir yani ârif-i billâh olur. Binlerce ârifin ancak bir tanesi insan-ı kâmil olur.

Şu halde, gök cisimlerinin hareketlerinden ve unsurların karışımından (imtizâc) maksat, insanın doğuşu ve ortaya çıkışı olup **[108/a]** kâinâttaki bütün oluşlardan maksat ise, ancak insan-ı kâmilin şerefli varlığının meydana gelmesidir. İnsan-ı kâmilin dışındaki bütün varlıklar ona hizmetçi ve yardımcı olarak yaratılmıştır. Nitekim Âdemoğlunun en mükemmeli olan Hz. Muhammed (s.a.v.) hazretlerinin şânında; "*Sen olmasaydın, evet sen olmasaydın, felekleri yaratmazdım"*[559] denilmiştir. Bu mânâ şu beyitle bilinmiştir:

Beyt
Der her hezâr sâl be-burc-ı dilî resed
Ez âsumân-ı aşk bedinsân-ı sitârî

Beyt(in tercümesi)
Her bin senede gönül burcuna, aşk semâsından bir yıldız erişir.

Şu halde, insan bedeninin kaynağı bu açıklamalarla beyan olunduğuna göre, "Her şey aslına geri döner" hükmünce bedenin dönüş yeri de buradan gayet açık bir şekilde belli olmuştur.

Dördüncü Madde

Cisim ve ruhun iniş ve yükselişinin keyfiyetini, bedenin duraklarını geçerek insan ruhunun geri dönüşünü, bedenin bozulma ve değişimlerini ve ruhun bâkî kalışını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet ehli bilginler şöyle demişlerdir:

Eğer bir kimse kendine takdir edilen âkıbetini araştırmak ve dönüş konaklarını geçerek aslına geri gitmek isterse, şunu bilmelidir ki insan, ihtiyarlığından önce olgunluk çağında idi, olgunluk çağından önce gençlik çağında idi, gençlikten önce çocukluk çağında idi, çocukluktan önce ana rahminde cenin idi, cenin olmadan önce mudga idi, mudgadan önce alaka idi, alakadan önce rahimde birleşmiş nutfe idi, nutfeden önce baba sulbünde ve ana göğsünde sperm idi, meniden önce damarlar içinde kan idi, ondan önce ana ve babanın gıdası idi, gıda olmadan önce hayvan idi, hayvan olmadan önce bitki idi, bitki olmadan önce dört unsurun parçaları ve birleşik toprak idi, topraktan önce mutlak cisim idi, mutlak cisimden önce (küllî) tabiat idi, ondan önce soyut (mücerret) cevher idi.

O kimse ki (manevî) hallerle bu makãma erişmiştir, o cismânî ve ruhanî yolu tamamıyla geçip gitmiştir. Karanlık ve aydınlık bütün perdeleri kaldırmıştır; kendi nefsini anlayıp bilmiştir. Mevlâ'sını tanıyıp bulmuştur. Geldiği yeri ve döneceği yeri bilerek, nereden gelip nereye gittiğinin farkına varmıştır. Ârif-i billâh ve vâsıl-ı ilallâh olmuştur. Bu ruhanî mi'râc ile onun her müşkili hallolmuş, her muradı hâsıl olmuştur. Bu ifadeden anlaşılan şudur ki: Gerçi insan ruhu, fiilleriyle bedene yakındır, fakat zâtıyla (aslen) bedenden farklıdır ve ona zıttır. Çünkü ruh bir hal üzere bâkî kalan soyut (mücerret) bir cevherdir. Beden ise her an değişir ve fanîdir. Ruh şu cihetle bedenden ayrı ve farklıdır ki o, bedenin menzillerinin hepsini geçip (iyi ile kötüyü) birbirinden temyiz etmiştir. Bu vesileyle başlangıç ve dönüş yolunu tefekkür edip sonunu hatırlayarak işin sonuna gitmiştir. Tahkik ve yakîn ile hallerin hakikatine ermiştir. Şu halde, bunun gibi bir kimse bir şeyi ölçüp takdir edebilirse, o kimse o şeyin aynı değil gayrıdır.

Ruhun cisimden ayrı olduğuna dair hikmet kitaplarında deliller çoktur. Bu mânâda lafı uzatmaya hiç lüzum yoktur. Fakat bu makama uygun delil şudur ki ruh, ancak beden beş yaşında iken olan ruhtur. Fakat beden o beden değildir. Çünkü o beden nice şekle girip nice sıfatlar edinmiştir. Uzunlukta, genişlikte ve derinlikte hareket ederek büyümüştür. Önce genç iken şimdi yaşlı olmuştur. Önce kilolu iken şimdi zayıf olmuştur. Önce ince iken şimdi kalın olmuştur. Şu halde yaşlı olan beden gerçekte gençlikteki bedenden başkadır. Genç olan beden de çocukluktaki halinden başkadır. Hâlbuki beden bunca değişim ve farklılığı yaşarken ruh yine ilk halinde kalır. İnsanın tabiî ölümü anında ayrıldığı bedeni kabirde ve mahşerde bulur. Onunla ya cehennemde azap bulur ya da Cennette nimetlere kavuşur.

Beşinci Madde

Bedenin değişiminin nasıl olduğunu ve ruhun bâkî oluşunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet ehli şöyle demişlerdir: İnsan ruhunun değişken olmayıp bedenin değişken olmasının sebebi şudur ki ruh, ulvî âlemden gelmiştir. **[108/b]** Ulvî âlemde ise oluş ve bozuluş olmadığından onun bir parçası olan ruh da bir hal üzere kalmıştır. Bedenin parçaları ise bu süflî âlemden alınmıştır. Süflî âlem ise oluş ve bozuluş mekânıdır. Çünkü beden dört unsurdan yaratılmıştır. Bu sebeple insanın yaratılışı, oluş ve bozuluş âleminin bir kısmı olarak bulunmuştur. Parçalar ise daima bütüne dönmekte olup bütün de parçalarına meyleder ve ona akıp gider, diye bilinmiştir.

Parçanın bütüne döndüğünün delili şudur ki insan, nihayetinde yaşlanarak ruh âlemine döner. **"Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz"** (Bakara, 2/156) âyeti hükmünü bulur. Bütünün parçasına meylederek akıp gitmesinin delili ise daima ilâhî feyzin akl-ı kül vasıtasıyla mülk âlemine inmesidir. Nitekim **"Hamd** (övme ve övülme), **âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur"** (Fâtiha, 1/2) âyet-i kerîmesi buna âdil bir şahittir. Şu halde bütün parçasına meyilli ve akıcı olduğu gibi parça da bütüne döner ve ona meyleder. Parçanın bütüne döndüğünün bir delili, insanın aç ve susuz olmasıdır. Çünkü bedenin parçalarının bütün tarafına dönüşü her an olmaktadır. Her zaman bedene zafiyet ve noksanlık gelir. Yemeye ve içmeye girişmek, bedenden noksanlaşanların yerine geçiş demektir. Yani unsurlar tarafına giden bedenin parçalarının yerine gıdadan bedene yenisi gelir ve yine beden ondan kuvvet bulur. Çünkü bedenin gıdası yine onun aslı olan unsurlardan elde edilen bitki ve hayvandır. Öyleyse hakikatte bedenlerimizin beş senelik parçaları tamamen bozularak anbean tedrîcen bedenimizden dışarı çıkarak bütüne gider.

Mesela elli beş yaşımızda iken bedenlerimizde olan parçalar, elli yaşımızda iken olan parçalarımızdan başkadır ki bunlar, bedenden giden kısımların yerine gelerek, tedrîcen onların yerini doldurmuşlar ve şekillerini almışlardır. Ancak bu halleri bilmeyenler bedeni ruh gibi bir hal üzere sabit kalır, zannetmişlerdir. Bunun misali şöyledir ki bir kimse çölde bir çadır dikse, çadırın direklerinin ve iplerinin hepsi siyah olsa, o kimse haftada bir defa varıp bir siyah direği çıkarıp yerine beyaz bir direk çaksa, bir siyah ipi çözüp yerine beyaz bir ip bağlasa, bu minval üzere tam bir sene siyah direkler ve iplerin hepsini söküp yerlerine beyaz direkler çakıp ipler bağlasa, bu değişimi bilmeyenlere o çadır, yine geçen senedeki dikildiği

üzere bütün parçalarıyla duruyor, görünür. Hâlbuki onun bütün direkleri ve ipleri değişmiş ve başkalaşmıştır. Bu beyaz direkler ve ipler o siyah direkler ve iplerin gayrısı olduğu gibi, insan bedeni de her an, zerre zerre, içten ve dıştan değişip gidenlerin yerlerine yenileri besinlerden toplanıp gelerek, her beş senede bir kere tamamen değişip dönüşmüş olur, diye bilinmiştir. İşte parçanın bütüne, bütünün de parçaya meyli bu deliller ile ispat edilmiştir. Hakikati yine de Allah teâlâ bilir.

Altıncı Madde

Bu dünyanın bizi şefkatli bir anne gibi terbiye ettiğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet ehli şöyle demişlerdir: Bu âlem bizim şefkatli annemizdir. Nitekim annenin çocuğunu yetiştirip büyüttüğü gibi, küçük çocuğunun yiyemediği gıdaları yiyip hazmederek, onlardan çocuğa lâyık gıda, süt meydana geldiği gibi, göğüsleri vasıtasıyla onları çocuğa ulaştırarak çocuğu büyütüp yetiştirdiği gibi, bu âlem de bizim şefkatli annemizdir ki iki meme mesâbesinde olan bitki ve hayvanlar yoluyla bize uygun gıdaları ulaştırır. Çeşitli renklerde lezzetli meyvelerle ve türlü türlü nefis yiyeceklerle bizi büyütür. Anne denilen bu âlem ki diğer annelerin zıddınadır. Çünkü bütün anneler **[109/a]** dış âlemlerine yönelmişken bu âlem kendi içine yönelmiştir. Böylece bizleri gözetleyerek terbiyemizde hâzır olmuştur. Öyleyse hakikatte henüz biz hâlâ kendi annemizin karnında yaşamaktayız ki "*Saîd anasının karnında saîd olandır, şakî anasının karnında şakî olandır"*[560] hadîs-i şerifini bazıları bu şekilde yorumlamışlardır. Bu mânâ şu âyet-i kerîmeye de uygundur ki Hak teâlâ; **"Bu dünyada kör olan âhirette de kördür, üstelik iyice yolunu şaşırmıştır"** (İsrâ, 17/72) buyurmuştur. Bu mânâyı bir kâmil insan şu beyitle duyurmuştur.

Beyt

Kim ki bunda ârif-i Hak olmadı
Tâ ebed bîgâne kaldı bulmadı

Günümüz Türkçesiyle

Bu dünyada Hak teâlâyı bilemeyen sonsuza kadar gâfil kalır, bir daha bulamaz.

Bu mânâ aynı zamanda anadan doğma körlere aslâ ilaç olmadığını ifade eder. Şu halde iki cihan saâdetini hemen bu yaşadığımız ortamda elde

etmek mümkündür, çünkü hâlâ ana karnındayız, yani bu âlemdeyiz. Burada kör olmak şu mânâya gelir ki; insan kendini bilmez, görmez ve kendi hakikatine ulaşamaz. Çünkü kendini bilmeyen çocuk sayılır. Mevlâ'sını da bilememiş ve bulamamış sayılır. İşte bu sebeple o kişi, iki cihanda da kör olur. Onun için peygamberler, velîler ve âlimler gelmiştir ki insanları Hakk'a davet ederler. Cihan halkı ancak Kur'ân'ın nûruyla, tevhid ilmiyle, irfânla ve Rahmân'a ibadetle körlük hastalığından kurtulurlar. Kendi nefsini bilerek Hakk'ın manevî yakınlarından olurlar. Allah'ın has kulları arasına girerler. Ebedî O'nunla kalırlar.

"Ey diri olan ve her şeyin yaratıcısı olan Allah'ım! Ey mülkün sahibi, celâl ve ikram sahibi Allah'ım! İzzetin ve şerefin hakkı için marifetinin nûruyla kalplerimize ve gözlerimize hayat ver."

İKİNCİ FASIL

Bedenin asıl ve esasını (keyfiyet), içteki ve dıştaki âzâların tabiî esaslarını (mâhiyet), insanın çeşitli yaşlarındaki mizaclarının hakikatini, dört karışımın doğuşunu, karışımların sebeplerini, hallerini, faydalarını ve onlardan meydana gelen şeyleri beş madde ile etraflıca açıklar.

Birinci Madde

Bedeni meydana getiren asıl unsurların neler olduğunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri (ehl-i teşrih) şöyle demişlerdir: Dört esas (erkân-ı erba'a) ki basit cisimlerdir, insan bedeninin ve diğer hayvanların ilk cüzleri(molekülleri)dir. Çünkü bileşik (mürekkep) cisimlerin muhtelif türleri dört esas unsurun karışımlarıyla meydana gelir. Esaslar (erkân) ise dörttür ki; ikisi hafif, ikisi ağırdır. Hafif olanlar, ateş ve havadır, ağır olanlar ise su ve topraktır. Çünkü ateş unsuru, havaya ait özünün (cevher) etkisiyle diğer unsurlarda cereyan edip karışarak hararetiyle iki ağır ve soğuk unsurun soğukluğunu kırar. Onlar unsur olmaktan çıkarak mizac mertebesine gider. İki ağır unsur meydana gelir ve âzâların yerleşmesi için sağlam madde olur. İki hafif unsur ise âzâların hareketine sebep ve yardımcı olur.

Erkanın ilk kuvvetleri ki dört haldir. Bunlar sıcaklık, soğukluk, nem ve kuruluktur. Bu dördü unsurların anasıdır ki daha önce zikredilen esaslarda da vardır. Bu unsurların keyfiyetine ait oluşlar, tabiî sûretler üzerine birer fazlalıktır. Çünkü onlar ısınma (tesahhu) ve soğuma (teberrüd) gibi

durumlarda halden hale geçerek değişirler. Hâlbuki tabiî sûretler her durumda kendi zâtıyla kalıcıdırlar, değişime uğramazlar.

Eğer bu dört durum tabiî sûretlerin kendi zâtında olsaydı, onlar da değişirlerdi, sabit kalmazlardı. Şu halde basit cisimler olan dört esas unsur, küçülerek bir araya gelseler; tam ve mürekkep cisimler olan üç karışım üzerinde yakın temasa geçerek, birbirlerine zıt yönleriyle tesir etseler, böylece o basit cisimlerin her biri diğerinin şiddetini kırıp azaltsa, bir birine zıt özellikler ortasında, hepsinde her birinden bir özellik alan ara ve orta bir şey meydana gelir ki ona mizac denir. Üç karışım **[109/b]** ki yani maden, bitki ve hayvandır, hepsi onunla vücuda gelir.

Fakat tamamlanmamış mürekkep cisimler denilen bulut, yıldız kayması ve benzeri gök cisimleri unsurlardan mizacsız meydana gelir. Onun için de çabuk yok olurlar.

İkinci Madde

Beden âzâlarının tabiî esaslarını (mâhiyet) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Her şeyi yaratıp sûret veren Allah teâlâ hazretleri, âlemdeki her nesneyi münasip ve uyumlu, yerli yerinde, güzel ve dengeli bir biçimde yaratmıştır. Her hayvana en iyi ve lâyık, her uzvunun haline en uygun olan mizacı vermiştir. Bütün âlemdeki âzâların layığını ve mutedilini insan bedenine bağışlayıp her bir uzvuna en lâyık, en iyi ve en münasip olan mizacı vermiştir. İnsan bedeninin bazı uzuvlarını çok sıcak, bazısını çok soğuk, bazısını çok nemli ve bazısını çok kuru özellikte yaratmıştır.

Bedende en fazla sıcak olan varlık ruhtur ki latîf bir buhardır. Ondan sonra ruhun çıkış yeri olan kalptir. Kalpten sonra en sıcak varlık, kalbe bitişik olan kandır. Kandan sonra uyuşmuş kan gibi bir organ olan karaciğerdir. Kan ondan meydana gelir. Karaciğerden sonra sıcak olan varlık halis ettir. Etten sonra adale (kas) gelir ki o, et ile karışmış sinirlerdir. Daha sonra dalaktır. Dalakta da kan vardır. Ondan sonra böbrektir ki onun kanı azdır. Böbrekten sonra hareketli (atar) damarlardır. Bunlar ruhun yakını olan kanın kaplarıdır. Hareketli damarlardan sonra mutlak kanın kapları olan hareketsiz (toplar) damarlardır. Onlardan sonra ise avuç içi derisi gelir.

Vücuttaki en soğuk varlık balgamdır. Balgamdan sonra kıllar, kıllardan sonra kemiklerdir. Kemiklerden sonra kemirdektir[561]. Bundan sonra ribât denilen bağlar, ligamentlerdir. Ondan sonra kirişler, ondan sonra gışâ,

ondan sonra sinirlerdir. Sinirlerden sonra murdar ilik, ondan sonra beyindir. Beyinden sonra et, ondan sonra yağ ve deridir. Bedendeki en yaş uzuv balgamdır. Ondan sonra kandır. Kandan sonra yağdır, ondan sonra iç yağıdır. Bundan sonra beyindir, beyinden sonra murdar iliktir. Daha sonra kadınların göğüslerindeki etlerin yağıdır. Bundan sonra nefes alıp verme yeri olan akciğerdir. Ondan sonra karaciğerdir. Ondan sonra dalak ve böbreklerdir. En sonda ise deridir.

Bedendeki en kuru uzuv duman buharından meydana gelen kıllardır. Ondan sonra âzâların en sağlamı olan kemiklerdir. Kemiklerden sonra kıkırdaktır. Ondan sonra bağlar, kirişler ve zardır. Daha sonra damarlar ve atardamarlardır. Bunlardan sonra hareket sinirleridir. Ondan sonra kalptir. Kalpten sonra his sinirleri (asab-ı cesed) ve deridir.

Üçüncü Madde

İnsanın yaşına göre mizacının nasıl olduğunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yaşların mizacları farklı olmakla, insanın bütün çağları dört kısımdır. İlk olarak büyüme ve gelişme yaşlarıdır (sinn-i nümüvv) ki yenilik ve tazelik çağları da (sinn-i hadâset) derler. Bu çağın müddeti otuz yaşına kadardır. İkinci olarak yerleşme ve oturuşma yaşlarıdır (sinn-i vukuf) ki gençlik çağları da derler. Bunun müddeti kırk yaşına kadardır. Bundan sonra gizli düşüş ve çöküş yaşlarıdır ki olgunluk çağları da denir. Bunun müddeti insanın altmış yaşına kadardır. Bundan sonra belirgin düşüş ve çöküş yaşlarıdır ki yaşlılık ve ihtiyarlık çağları da derler. Bunun müddeti ömrün sonuna kadar sürer.

Yenilik ve tazelik çağları iki kısımdır. Biri çocukluk yılları ki on beş yaşına kadardır. Diğeri delikanlılık çağıdır ki bu dönemin sonuna kadar sürer. Çocuğun mizacı dengelidir, delikanlının mizacı sıcak ve nemlidir. Gençlerin mizacı sıcak ve öfkelidir. Oturuşma ve yerleşme çağının (sinn-i vukuf) geçmesinden sonra tabiî hararetin maddesi olan tabiî nemi, bizi kuşatmış olan hava çekip emdiği için sıcaklık azalmaya başlar. Çünkü -geçen bölümde de anlatıldığı gibi- bedenin bütün kuvvetleri ve parçaları sonludur. Bozulup gidenlerin yerini doldurmak için dengeli bir vaziyette sürekli soğur ve güçsüzleşir. Fakat bozulma günbegün arttığından kazancı masrafına yani **[110/a]** nem, gidenin yerine gelenle bir olmaz. Bu durumda bedende kazançla sarfedilerek noksanlaşan ve birbirinden farklı olduğu için, bedenin tabiî nemi yok olarak, vücudun tabiî sıcaklığı kaybolur ki tabiî ölüm budur. Şu halde her bir şahsın birinci mizacı hasebince nemi korumayı

içeren kuvveti ne kadar ise, onun tabiî eceli de o kadardır. Eğer dıştan bir kazaya uğramazsa onun tabiî ömrü odur.

Çünkü Allah'ın kudreti ile gök cisimlerinin (ecrâm-ı ulviye) dünyadaki varlıklarda çeşitli etkileri aralıksız ve sürekli olduğundan, bütün yaratılmışların şekilleri ve halleri, huyları ve mertebeleri henüz analarının rahimleri içinde nutfe iken rastgelen baht ve kısmetleri onların etkilerinden meydana gelmiştir. Ana rahmine nutfe girdiği vakitte baba ve annenin bahtları ne tarafta ise ve her ikisinin yıldızları hangi yurda bakıyor ise, mutluluk ya da uğursuzluk o nutfenin zâtına tesiriyle işlenir, kayıtlanır.

Mesela; iyilik ve kötülük, anlayış ve ahmaklık, cimrilik ve cömertlik, korku ve cesaret, sevgi ve nefret, hırs ve kanaat, yüce ahlâk ve alçaklık, fakirlik ve zenginlik, rahat ve zorluk, hayat ve ölüm, güzellik ve olgunluk, bıkkınlık ve yorgunluk, her ne hal üzere ise o nutfenin zâtına doğar. Çünkü o nutfe cenin halindeki cismin levh-i mahfûzudur. Levh-i mahfûz ise bu âlemin mazharıdır. Şu halde saîd olan saâdetini ana karnında bulmuştur, şakî olan da şekavetini ana karnında bulmuştur. Nitekim Habîb-i Ekrem (s.a.v.): "*Saîd, anası karnında saîd olandır. Şakî, anası karnında şakî olandır"*[562] sözüyle herkesin yukarıda bahsedilen bahtına olan tesirleri bir işaretle duyurmuştur. Çünkü halkın bütün şekil, vasıf ve karışımı, yıldızların konumları gereğince ana rahimlerinde farklı farklı olmuştur. Şu halde ecel-i müsemmâları dahi mizacları gereğince onda farklı farklı takdir olunmuştur. Velhasıl çocukların ve delikanlıların bedenlerinin denge üzere sıcak ve nemli olduğu gözlenmiştir. Gençlerin bedenleri şiddetli ateşlidir. Yetişkinlerin ve yaşlıların bedenleri buhar olan ruhtan ve sıcak kandan -yukarıda açıklandığı cihetle- uzaklaştıkları için soğuk ve kuru bulunmuştur. Fakat kadınların mizacının erkeklerden daha soğuk ve rütûbetli olduğu belirlenmiştir.

"Yaratan, yarattığına en güzel şekilde sûret veren, yaşatan ve öldüren, her an diri olan, yüceliğinin sınırı olmayan, nimetleri herkese ulaşan Allah her türlü noksanlıktan münezzehtir. O'ndan başka ilâh yoktur."[563]

Dördüncü Madde

Bedenin dört karışımının (ahlât-ı erba'a) nasıl oluştuğunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bedenin ilk sıvıları olan dört karışım, gıdaların ilk önce onlara dönüştüğü ve vücudun bölümlerinin gıdasını kendilerinden aldığı, akıcı ve nemli cisimlerdir. Değerli sıvı karışım dört cinstir ki bunların en iyisi kandır. Ondan sonra

balgam cinsidir. Balgamdan sonra safra cinsidir. Ondan sonra sevdâ cinsidir. Bu karışımların her birinin normal (tabiî) ve normal olmayan (gayrı tabiî) kısımları vardır. Normal kan, sıcak ve nemlidir. Rengi kırmızıdır, tatlıdır. Faydası; et, yağ ve âzâlara besin olmaktır. Normal olmayan kan, soğuktur ve rengi bulanıktır. Tadı acı olup faydası yoktur.

Normal balgam orta soğukluktadır. Rengi yumurta beyazı gibidir ve tatlıdır. Faydası; kan olmak ya da kanın yerine geçerek âzâlara gıda olmaktır. Normal olmayan balgamın mizacı kuru, rengi bozuk ve tadı acıdır. Böylesi ya tuzlu ya da sirke gibi ekşi olur. Normal safra sıcak, kırmızı renge meyilli ve yapışkandır. Faydası; kana karışıp yardımcı olarak, bedenin parçalarını oluşturmaktır. Normal olmayanı, bakır pası renginde yeşilimsi (cenkâri) olup (bünyede) ateş yapan bir zehirdir. Tabiî sevdâ (kara safra) tabiî kanın dibinde kalan tortusudur ve tadı tatlıya meyillidir. **[110/b]** Meydana gelme mahalli dalaktır. Faydası açlığı ve şehveti uyarmaktır. Tabiî olmayanına acı sevdâ derler.

Dört karışımın meydana gelişi şöyledir: İlk önce yenen şeyin ağızda çiğnenmesiyle hazm olunması vardır. Bu işlemde bütün ağız bütün mide ile bir ve beraberdir. Demek ki çiğnemede hazım kuvveti vardır. Çünkü çiğnenmiş bir şeyin önceki tadı ve kokusu kaybolur. Çiğnenmiş ve ağız içinde yayılmış gıda mideye vardığında mide ağzı kapanır ve gıda orada tamamen hazmedilir. Fakat bu hazım sırf midenin hararetiyle olmaz. Sol taraftan karaciğerin, sağ taraftan dalağın ve onda olan atardamarların ve diğer damarların, sıcaklığı bulunan kasların, midenin üstünden kalbin, ve bunların hepsinin sıcaklığıyla olup (ortalama) iki - üç saatte ilk hazım gerçekleşir. Midede keşkek suyu gibi bir akışkan öz meydana gelir. Daha sonra onun kalın kısmı mideden bağırsaklara çıkmaya yol bulur. İncesi ise mideye bitişik olan damarlar yolundan, karaciğere bitişik olan ince kılcal damarlar ile süzülüp karaciğere çekilir.

Karaciğer kilidiyle o ince cevherin kilidine ulaşıp sünger gibi dolmuş olur. Orada hem -yukarıda söylenen- vakit kadar zamanda pişirilir hem de ikinci hazım meydana gelir. O pişirilmiş şey kırmızı renkli olup onun yüzünde kaymak gibi bir nesne ve dibinde bir tortu meydana gelir. Eğer fazla pişerse yanmış bir şey meydana gelir. Az pişerse hint karpuzu gibi bir şey ortaya çıkar. Orada pişen sıvının yüzeyinde meydana gelen kaymak safradır, tortu ise sevdâdır. Bu ikisi tabiîdir. Fakat fazla pişmişinin incesi istenilmeyen safra (safrâ-yı reddiye) ve az pişmişin incesi istenilmeyen

sevdâdır (sevdâ-yı reddiye). Bu ikisi anormaldir. Hint karpuzuna benzeyen şey normal balgamdır.

Bunların hepsinin en saf ve süzülmüş hali kandır. Fakat onun suyu fazladır ki karaciğerden ayrılmazdan önce suyu böbreklere indiren damarlar ile karışıp böbrekler kendilerine besin olacak yağları ve kanları alır ve geri kalanı mesaneye süzülerek idrar yoluna gider. Kıvamına erişmiş halis kan, karaciğer üstünden doğan büyük damar tarafından çekilerek ondan doğan damarlara yol bulup bundan sonra cevâdil denilen daha küçük damarlara, onlardan sonra daha küçük damarlar olan sevâkî-i cevâdile, ondan sonra ravâdi-i sevâkî denilen kılcal damarlara, onlardan sonra lif gibi damarlara yol alarak, onlardan Allah'ın takdiri ile âzâlara sızıp gıda olur.

"Hikmetle her şeyi yaratan Allah'ı, her türlü noksanlıktan tenzih ederiz. O'nun şânı yücedir."

Beşinci Madde

Dört karışımın oluş sebeplerini, tabiatlarını, faydalarını, hareketlerinin sebeplerini ve buharlardan meydana gelen tabiî ruhu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Normal kanın etkin sebebi, dengeli sıcaklıktır. Maddî sebebi normal yiyecekler ve içeceklerdir. Nihâî sebebi, bedenin beslenmesidir. Normal safranın etkin sebebi mutedil sıcaklıktır. Maddî sebebi kanın hafif, sıcak, tatlı, yağlı ve içindeki keskin lezzetteki maddeleridir. Etkin sebebi, bu maddenin gereğinden fazla olgunlaşmasıdır. Nihâî sebebi ise kanın karışması ve bedenin beslenmesidir. Kara safranın etkin sebebi, karaciğerin aşırı sıcaklığıdır. Normal sevdanın etkin sebebi, mutedil sıcaklıktır. Maddî sebebi rütûbeti az olan sıcak ve yoğun gıdalardır. Surî (Formal) sebebi ya akmayan ya da yayılmayan tortu ve artıklardır. Nihâî sebebi, kanı kuvvetlendirip bedene gıda yapmaktır. Yakıcı sevdanın etkin sebebi, **[111/a]** normali aşan sıcaklıktır.

Balgamın etkin sebebi, yetersiz sıcaklıktır. Maddî sebebi kalın, soğuk, nemli ve yapışkan gıdadır. Sûrî sebebi, yeterince olgunlaşmamaktır. Nihâî sebebi, kanın tam karışması ve bedene gıda olmasıdır. Karışımların doğuşunun sebebi, sıcaklık ve soğukluktur. Çünkü normal sıcaklıktan kan meydana gelir. Aşırı sıcaklıktan yakıcı safra, daha aşırı sıcaklıktan yakıcı sevdâ meydana gelir. Soğukluktan balgam meydana gelir. Kan ile damarlarda akan karışımların, damarlar içinde de iki üç saat zarfında

üçüncü hazmı vardır. Bu karışımlar âzâlara dağıldığında her uzuvda bahsedilen müddet içerisinde kendi nasibinin dördüncü hazmı vardır.

Damarlar içinde olan üçüncü hazmın ve uzuvlarda olan dördüncü hazmın fazlaları –bir önceki fasılda açıklandığı üzere- kulak deliği kiri, göz suyu (çapak) ve burun sümüğü olup kıl ve tırnak sûretini alarak, bedenin âzâlarından ayrılan damarlar ile kirler, vücutta ortaya çıkan yumru ve şişler ile ve akıp giden yaralar ile dışarı atılır. Bahsi geçen karışımların doğuş sebepleri olduğu gibi hareket sebepleri de vardır. Çünkü bedenin hareketi ile sıcak şeyler, kanı ve safrayı harekete geçirir. Bazen de sevdâyı harekete geçirir. Fakat sâkinlik balgama kuvvet verir. Güzel şeyleri düşünmek de dört karışımı harekete geçirir. Nitekim dört karışımın koyuluğundan koyu bir cevher meydana gelir. Bu cevher ya bir uzuv olur ya da bir uzvun parçası olur. Aynı şekilde dört karışımın latîf buharlarından latîf bir cevher doğar. Bu cevher, tabiî ruhtur. Hayvanî ruhu kabul edecek kapasiteye ulaşmış mizac üzere ilk önce bu ruh doğup ondan sonra âzâlara kendi nefsanî kuvvetlerini ve diğer özelliklerini kabul etme kabiliyetini veren budur. Şu halde nefsanî ve hayvanî kuvvetler, insan bedeninin âzâlarında tabiî olarak bulunmaz. Ancak bahsi geçen tabiî ruh vasıtasıyla olur. Ve eğer bedenin bir uzvunun nefsanî ve hayvanî kuvvetleri işlemez vaziyete gelse, tabiî ruhu da işlemez olmasa o uzuv henüz hayattadır. Çünkü uyuşmuş veya felç olmuş olan uzuv, his ve hareket kuvvetlerini kaybettiği halde yine hayatı mevcuttur. Eğer ölü olsa, çürüyüp kokuşurdu. Öyleyse felç olan uzuvda onu tutan bir kuvvet vardır ki o, tabiî ruhtur.

“Hikmetle her şeyi yaratan Allah’ı, her türlü noksanlıktan tenzih ederiz. O’nun şânı yücedir.”

ÜÇÜNCÜ FASIL

Organların keyfiyetini ve mâhiyetini, faydalarını, isimlerini ve kuvvetlerini, doğuşlarını ve özelliklerini ayrıntılı olarak dört madde ile açıklar.

Birinci Madde

Organların keyfiyetini ve mâhiyetini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Dört esasın ilk mizacından doğan cisimler, bedenin karışımları olduğu gibi, dört karışımın ilk mizacından doğan cisimler de bedenin organlarıdır. Organların bazısı basit, bazısı da bileşik şekillerde bulunmuştur.

Basit organ (müfred) odur ki kendine ait herhangi parçası alındığında, tarif ve isimde o parça bütününe ortak olan organdır. Kemik, et ve sinir gibi. Bunlara "aynı yapıya sahip organlar" denir. Bileşik (mürekkep) organ odur ki herhangi bir parçası alındığında, o parça ne tarifte ve ne de isimde bütününe ortak olmayan organdır. Yüz, el ve ayak gibi. Çünkü yüzün (sadece) bir kısmı yüz değildir. Bunlara "âlet uvuzlar" da derler. Çünkü hareket ve eylemlerin gerçekleşmesinde âlet olmuşlardır. Aynı yapıya sahip olan âzâların birincisi kemiktir ki katı ve sert olarak yaratılmıştır. Çünkü kemikler, bedenin esası ve organların hareketinin direğidir. Sonra **[111/b]** kıkırdak gelir ki o yumuşaktır; eğilip bükülür. Kemikten daha yumuşak, fakat diğer organlardan daha sert yaratılmıştır. Kıkırdağın vazifesi, yumuşak bir organa kemiğin bağlanmasını güzel bir şekilde gerçekleştirmektir. Böylece yumuşak cisim ile sert cismin ortasında kalarak, vurma ve düşme zamanlarında yumuşak cismin katı cisimden zarar görmesini önler. Sonra sinirler gelir ki onlar, beyinden ya da omurilikten çıkan, eğilip bükülme durumlarında yumuşak, birbirinden ayrılma durumlarında sert ve beyaz olan cisimlerdir. His ve hareket için olan organların hepsi sinirler ile tamamlanır. Sonra tendonlar (evtâr)[564] vardır ki bunlar, kasların uçlarından biten ve sinirlere benzeyen cisimlerdir. Hareketli organlara tam bitişiklerdir. Kasın çekilmesiyle ve geri dönüşüyle tendonlar da çekilerek, hareketli âzâları çekerler. Kasların gevşeyip uzamasıyla ve kendi yerine dönmesiyle bahsi geçen veterler rahat bularak organı hali üzere uzatırlar.

Sonra bağ dokusudur vardır ki bunlar, kemiklerden biten ve sinirlere benzeyen cisimlerdir. Bunların kaslara uzananlarına mutlak ribât derler. Kemik mafsallarını ve diğer âzâları birbirine bağlayanlara ise "akab" derler. Bahsedilen bağların hiçbirinde his yoktur. Böylece kendilerine lâzım olan aşırı hareket ve sürtünmeden zarar görmezler. Bunların faydası, âzâları birbirine bağlamaktır. Sonra atardamarlar (şiryân) gelir ki bunlar, kalpten çıkarlar; uzun ve içi boş olup uzunlukları sinirlere, cevherleri ise bağlara benzer. Bunların durup dinlenme ile birbirinden ayrılan, yayılıp genişleme ve daralma hareketleri vardır. Bu arterler can damarlarıdır. Faydaları, kalpten duman buhârını atarak ona rahat verip ruhu bedenin organlarına eriştirmek için yaratılmışlardır.

Sonra karaciğerden çıkan venler (evride, toplardamar) gelir. Bunların cismi atardamarlara benzer. Hepsi de hareketsizdir. Toplardamarlar kanı karaciğerden vücuda dağıtmak için yaratılmışlardır. Sonra enli ve gayet ince zarlar (ağşiye) gelir ki bunlar görünmeyen yani belli olmayan ince

sinirlerden örülmüştür. Diğer cisimlerin yüzeylerini örterler. Pek çok vazifeleri vardır ve görevlerinden biri, bütün organları bulundukları hey‘et ve şekilleri üzere korumaktır. Bir diğeri, kendi lifine bitişik olan sinirler ve bağlar vasıtasıyla organları birbirine bağlamaktır; böbrekleri omurgalara bağladıkları gibi. Bir diğer vazifesi, akciğer, karaciğer, dalak ve böbrekler gibi duyarlılığı (his) olmayan organların cevherlerinde bu zarlar, kendilerine ulaşan rahatsızlıkları doğrudan hissedip zarlarla kaplı olan kısımlarına ulaşan şeyleri ise dolaylı olarak hissederler. Sonra et (kas) gelir ki bahsi geçen âzâların bedende olan boşluk ve aralıklarının yumuşak destek ve kuvvetleridir. İşte âlet âzâlar bunlardan meydana gelen organlardır ki inşâallah bundan sonra onlar da açıklanacaktır.

İkinci Madde

Organların isimlerini ve kuvvetlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bedende olan her bir uzvun kendisinde tabiî bir kuvveti vardır ki uzvun beslenmesi ancak o kuvvetle (mümkün) olur. O kuvvet, besini çeker, tutar ve organlara faydalı hale getirerek fazlalıklarını dışarı atar.

Organların en kuvvetlisi beyin ve karaciğerdir. Çünkü bu ikisi hayat kuvvetini, tabiî sıcaklığı ve ruhu kalpten alırlar; beyin bütün hislerin **[112/a]** kaynağı olup karaciğer kalbin hâricinde bedenin bütün organlarının kaynağı olmuştur. Çünkü kalp, göğüs içerisinde sol memenin altında, karaciğer cinsinden ve onun renginde, fincan (kozalak) şeklinde kıymetli ve hassas bir uzuvdur ki sivri tarafı aşağıdadır. Ortasında göz bebeği misali, organların en latîfi olan siyah bir nokta vardır. İsmi “süveydâ”dır. Ruhun ve bütün kuvvetlerin kaynağıdır. Hayvanî ruhun ve insânî nefsin yeri, Rabbânî ilhâmın iniş yeri ve Hakk’ın nazargâhıdır. Bütün âzâlara hayat, hareket, idrak ve gıda vererek terbiye eder. O, bedenin sultanıdır, bütün kuvvet ve âzâlar onun hizmetçileri ve vatandaşlarıdır ki o bütün bedenin yöneticisidir. Şu halde, bedenin âzâlarının kimisi yönetici uzuvlardır, kimisi de yardımcı uzuvlardır. Bazısı ise ne esas uzuvlardandır, ne de yardımcı uzuvlardan sayılır. Yönetici uzuvlar, bedendeki ilk kuvvetlerin çıkış yerleridir. Şahsın ya da ırkın devamı için onların varlığına ihtiyaç vardır.

İnsanın hayatiyetini sağlayan esas (yönetici) uzuvlar üçtür. Biri, hayat kuvvetinin kaynağı olan kalptir. Bir diğeri his ve hareket kuvvetinin kaynağı olan beyindir. Sonuncusu ise beslenme kuvvetinin kaynağı olan karaciğerdir. Irkın devamını sağlayan esas uzuvlar da yine bu bahsedilen üç

uzuvdur. Fakat ırkın devamına mahsus olarak dördüncü uzuv testislerdir ki onlar nesli koruyan meniyi meydana getirmek için gereklidir. Testisler aynı zamanda erkek ve kadının cinsel ayırımı için gerekli olan mizacı ifade ederler. Yardımcı uzuvlara gelince; bunlardan bazısının görevi hazırlamaya mahsustur. Bazısının görevi ise yerine getirmeye ve ulaştırmaya (müeddî) mahsustur. Hazırlama görevi, esas uzvun fiilinden öncedir, yerine getirme ve ulaştırma görevi ise esas uzvun fiilinden sonradır. Kalbin hazırlama görevini ve hizmetini akciğer yapar. Yerine getirme ve ulaştırma işini ise damarlar yapar. Beynin hazırlama hizmetçisi karaciğerle diğer ruh ve gıda âzâlarıdır. Yerine getirme ve ulaştırma hizmetçisi ise sinirlerdir. Karaciğerin hazırlama hizmetçisi, midedir. Yerine getirme hizmetçisi ise venlerdir. Testislerin hazırlama hizmetçisi, onlardan önce meniyi meydana getiren âzâlardır. Onların yerine getirme hizmetçisi, erkeklerde idrar kanalı ve onunla testisler arasında olan damarlardır. Kadınlarda ise dölyatağına spermi ulaştıran damarlar ve dölyatağıdır. Spermin fonksiyonu onda tamamlanır. Orası ceninin oluşacağı mekândır.

"Benzersiz yaratma gücüne sahip Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz."

Üçüncü Madde

Ceninin (fötüs) organlarının nasıl oluştuğunu bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Parçaları birbirine benzeyen beden organlarının hepsi iki spermden meydana gelir. Et ve yağ bundan hariçtir. Çünkü bunların ikisi de kandan meydana gelir. Şu halde -et ve yağ hariç olmak üzere- cüzleri birbirine benzeyen organlar, peynirin mayadan meydana geldiği gibi babanın sperminden meydana gelip bahsi geçen organlar kursak (rennet[565]) peynirinin oluştuğu gibi, annenin sperminden meydana gelir. Nitekim kursağın ve sütün her biri, kendilerinden meydana gelen sütün bütün zerrelerinden birer parçadır. Aynen bunun gibi, iki spermin her birisi rahimde olan ceninin (fötüs) her bir cevherinden birer parçadır. Bundan sonra hâmilenin hayız kanı, rahimde oluşan ceninin göbeği yolundan gıdası olup cenin onunla beslenerek büyür. Gıdaya dönüşmeyenler ise evvelki organları arasındaki boşlukları doldurarak et ve yağ olur. Fazla kan, lohusalık (nifas) vaktine kadar kalarak ondan anneye ait tabiatı giderir. Çocuğun doğumundan sonra karaciğerde teşekkül etmiş olan besin kanı, göbek bağından aldığı kanın yerini alıp göbek kanalını kapayarak o kandan **[112/b]** oluşan et ve yağ bu kandan

oluşmaya başlar. Et, kanın sağlam kısmından meydana gelir, sıcaklık ve kuruluğuyla şekillenir. Yağ ise sulu ve yağlı kandan doğup oluşur; onun için sıcaklıkla çözülür ve ayrışır.

Eğer iki semenden oluşan dokuların birisi bedenden ayrılacak olursa, diğeri de o dokuyla gerçek bir birliktelik gösteremez. Bir bölümü noksanlaşacak olsa, onun gibi bir nesne yeniden oluşmaz; mesela kemik gibi. Ancak, ilk çocukluk yıllarında küçük çocuğun dişi yeniden gelir. Kandan kökenini alan bir dokunun (uzuv) kaybından sonra yine aynısı tamamen biter ve benzerine bitişir; et gibi.

"Yaratıcıların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir."

Dördüncü Madde

Organların özelliklerini ve faydalarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Duyu sahibi ve hareketli olan bütün organların his ve hareketinin kaynağı ya bir sinirdir ya da farklı şeyler olup her kuvvetin kaynağı bir başka sinirdir. Membranları (gışâ) kaplamış olan bütün iç organların zarının kaynağı, göğüs ve karnın iki iç yüzüne yabancı olmayan membranların birisindendir.

Göğüste olan diyaframa, akciğer, damarlar ve atardamarlar gibi organların zarlarının çıkış yeri, kaburgaların iç yüzündeki mebranlardır. Karın boşluğundaki organların ve damarların zarlarının çıkış yeri, karın kaslarının iç derisidir (safâk).[566] Etli organların hepsi kaslardaki etler gibi ya liflidir ya da karaciğer gibi lifsizdir. Bedenin bütün hareketleri ise; ister tabiî olsun, isterse isteğe bağlı olsun, ancak lif ile olur. İsteğe bağlı hareketler kasların lifi ile olur. Etin ve damarların hareketi gibi tabiî hareketler, isteğe bağlı hareketler ile tabiî hareketlerin karışımından meydana gelen bileşik hareketler, boyuna, enine ve oblik (eğimli) liflerin kasılma hareketiyle olur. Şu halde boyuna lifler çekme hareketine, enine lifler bırakma ve yayılma hareketine mahsustur. Oblik lifler de tutma ve sıkma hareketine mahsustur.

Uzuvlardan toplardamarlar (evride) gibi tek örtüye sahip organların üç kısım lifi birbirine girmiş örülmüş vaziyettedir. İki örtüye sahip uzuvların dış örtülerindeki lif eninedir. İç örtülerindeki lif obliktir. İç örtünün iç kısmındaki lif ise boyunadır. Ancak (onlar)bu tarz üzere yaratılmıştır ki, çeken lifler ile yayıp genişleten lifler bir arada toplanmayıp çeken lifler ile tutup sıkan lifler birbirine yakın olmuşlardır. Bağırsaklar bu kuralın dışındadır. Çünkü bağırsakların tutmaya fazla ihtiyacı yoktur. Onların çekmeye ve genişleyip gidermeye ihtiyacı vardır.

Kendi özünden uzak olan, cisimleri kuşatan ve sinirlere benzeyen organların kimisi bir örtülü, kimisi iki örtülüdür. İki örtülü olanların bu şekilde olmalarında pek çok fayda vardır: Birinci faydası; damarlarda olduğu gibi içlerindeki cisimlerin kuvvetli hareketleriyle yırtılma ve yarılmalardan korunurlar. İkinci faydası şudur ki kıymetli şeyler bozulmaktan ve dışarı akmaktan iki kat korunmuş olurlar. Damarların içindeki ruh ve kan gibi. Üçüncü faydası şudur ki itme ve çekmede kuvvetli harekete ihtiyacı olduğunda, itme âleti bir tabakasında, çekme âleti bir tabakasında bulunur. Mide ve bağırsaklar gibi. Dördüncü faydası şudur ki o uzvun iç taraftaki sinirsi tabaka koruma için, dış taraftaki etsi tabaka hazım içindir. Çünkü hazmedenin hazmettiği şeye onunla karşılaşmadan da ulaşması mümkündür.

Azâlardan bazısının mizacı kana benzer olup kanın ona gıda olması için **[113/a]** pek çok değişimde bulunmasına (asimilasyon) gerek kalmaz. Etler gibi. Onun için et ve benzeri dokularda, kendilerine ulaşan gıdanın içinde bir müddet kalacağı sonra da etin gıdası olacağı bir boşluk ve çukur bulunmaz. Gıda ete ulaştığı anda orada emilime (asimile) edilir. Azâların bazısının mizacı kandan uzak olup kanın onda asimilasyona uğraması için pek çok değişime uğraması gerekir. Kemikler gibi. Onun için gıda onda bir müddet içinde kalacağı ya bir çukur vardır ya da muhtelif çukurlar vardır. Uyluk kemiği (azm-ı sâk), kol kemiği ve alt çene kemiği (azm-ı fekk-i esfel) gibi. Bu tür organlar kendilerine gerekenden fazla gıda alırlar ki kademeli olarak kanı kendi içinde asimile edebilsinler. Kuvvetli organlar fazlalıklarını daha zayıf komşu organlara gönderirler. Kalbin koltuk altı bezlerine, beynin kulak ardındaki bezelere, karaciğerin de ernebeye (burnun iki yanına) ek gıda göndermeleri gibi.

"En güzel bir şekilde yaratıp şekil veren, her şeyi hikmete uyun yaratan ve şânı yüce, hükümranlığı daimî olan Allah'ı her türlü noksanlıklardan tenzih ederiz."

---

[556]. Sevdâ: Eskilerin insan mizacında kabul ettikleri dört hılttan biridir. Balgamdan, kandan ve safradan başka vücuttan çıkan bir nevi ifrâzâttır.

[557]. Cüzzam: Hansel mikrobunun sebep olduğu bulaşıcı deri hastalığı.

[558]. Nutfe: Rahimde iki yarım ve ayrı cinsten hücrenin birleşmesi.

[559]. Bu hakîkati ifade eden hadis için bkz. Hâkim, el-Müstedrek, II, 672/4228.

[560]. *Buhârî*, "Bed'ü'l-halk" 6, "Enbiyâ" 1, "Kader" 1; *Müslim*, "Kader" 1.

[561]. Kemirdek: Kuyruğun kemikli kısmına denir. Bir de kemircik tabiri vardır ki burun, göz ve kulağın kıkırdağına denir. (*Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, sayfa 701.) Sıkça rastlanılmayan bu tabir İtâkî'de "كمردن kemirden" şeklinde yazılmış, Esin Kâhya "kümürden" diye okumuş ve kıkırdak olarak tercüme etmiş. *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Haz: Esin Kâhya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 126.

[562]. *Buhârî*, "Bed'ü'l-halk" 6, "Enbiyâ" 1, "Kader" 1; *Müslim*, "Kader" 1.

[563]. *Sübhâne'l-Hâlıkı'l-Bâri'i'l-Musavviri'l-Muhyi'l-Mümîti'l-Hayyi'l-Kayyûm, Celle Celâluhû ve amme nevâluhû ve lâ ilâhe gayruhû."*

[564]. Tendon: Kasları kemiklere bağlayan yoğun, düzenli bağ dokusudur. Kiriş de denilir.

[565]. تورسق (Kursak) kelimesinin buraya uygun bir karşılığı bulunamamıştır. Ancak Esin Kahya, *el-Kânûn fi't-Tıb* tercümesinin birinci kitabının 29. sayfasında burayla ilgili kısmında "rennet peynirinin teşekkülü gibi" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Rennet, buzağı şirdeninden elde edilen ve rennin enzimi içeren karışıma denmektedir. Şirden ise, geviş getirenlerde bezsel mukozayla kaplı dördüncü mide kompartımanı, mayalık anlamındadır.

[566]. Safâk: Kıllı derinin altında olan ince deri.

Bunlardan temizlenen kan, karaciğer içinde su ile karışık olup kıvamını henüz bulamadığından, ondan önce bu suyu böbrek kendine çekerek değiştirir. Böbrekte kalanın yoğun kısmı bol olup (idrar olarak) mesane yoluna gider. Sonra ciğerde kalıp kıvama gelen saf kan, damarlar vasıtasıyla bütün organlara ulaşır. Büyüme kuvveti organlara hayat verir; vücut etlerine ve yağlarına kuvvet ve kudret meydana gelir. Damarlar içinde kalan kandan çoğalma-üreme kuvveti erkeklerde sperm, kadınlarda hem sperm hem süt meydana getirip sperm iki böbreğe ve testislere (husye) dolar. Süt ise meme damarlarına gelir. Şu halde eğer dalak bir hastalık yüzünden, kandan daha önce söylenilen sevdâyı ayırıp devretmezse, o sevdâ ile karışık kalan kan, beden âzâlarında dağılıp ondan ateşli hastalık (humma-sıtma), cüzzam ve delilik benzeri sevdâvî hastalıklar meydana gelir. Ve eğer öd kesesine bir hastalık erişip de öd kesesi safrayı kandan uzak tutmazsa, o kandan susuzluk gibi hastalıklar ortaya çıkar. Bunun benzeri bedende olan organ ve

kuvvetlerin her biri kendi hizmetlerini görür. Eğer bunların biri eksik olsa ya da görevinden geri kalsa, çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasıyla beden bozulup insan nefsi onda yapacağı işleri yapamaz olur.

Basit organ (müfred) odur ki kendine ait herhangi parçası alındığında, tarif ve isimde o parça bütününe ortak olan organdır. Kemik, et ve sinir gibi. Bunlara "aynı yapıya sahip organlar" denir. Bileşik (mürekkep) organ odur ki herhangi bir parçası alındığında, o parça ne tarifte ve ne de isimde bütününe ortak olmayan organdır. Yüz, el ve ayak gibi. Çünkü yüzün (sadece) bir kısmı yüz değildir. Bunlara "âlet uvuzlar" da derler. Çünkü hareket ve eylemlerin gerçekleşmesinde âlet olmuşlardır. Aynı yapıya sahip olan âzâların birincisi kemiktir ki katı ve sert olarak yaratılmıştır. Çünkü kemikler, bedenin esası ve organların hareketinin direğidir. Sonra **[111/b]** kıkırdak gelir ki o yumuşaktır; eğilip bükülür. Kemikten daha yumuşak, fakat diğer organlardan daha sert yaratılmıştır. Kıkırdağın vazifesi, yumuşak bir organa kemiğin bağlanmasını güzel bir şekilde gerçekleştirmektir. Böylece yumuşak cisim ile sert cismin ortasında kalarak, vurma ve düşme zamanlarında yumuşak cismin katı cisimden zarar görmesini önler. Sonra sinirler gelir ki onlar, beyinden ya da omurilikten çıkan, eğilip bükülme durumlarında yumuşak, birbirinden ayrılma durumlarında sert ve beyaz olan cisimlerdir. His ve hareket için olan organların hepsi sinirler ile tamamlanır. Sonra tendonlar (evtâr) vardır ki bunlar, kasların uçlarından biten ve sinirlere benzeyen cisimlerdir. Hareketli organlara tam bitişiklerdir. Kasın çekilmesiyle ve geri dönüşüyle tendonlar da çekilerek, hareketli âzâları çekerler. Kasların gevşeyip uzamasıyla ve kendi yerine dönmesiyle bahsi geçen veterler rahat bularak organı hali üzere uzatırlar.

. Sevdâ: Eskilerin insan mizacında kabul ettikleri dört hılttan biridir. Balgamdan, kandan ve safradan başka vücuttan çıkan bir nevi ifrâzâttır.

. *Buhârî*, "Bed'ü'l-halk" 6, "Enbiyâ" 1, "Kader" 1; *Müslim*, "Kader" 1.

. Bu hakîkati ifade eden hadis için bkz. Hâkim, el-Müstedrek, II, 672/4228.

. Nutfe: Rahimde iki yarım ve ayrı cinsten hücrenin birleşmesi.

. Cüzzam: Hansel mikrobunun sebep olduğu bulaşıcı deri hastalığı.

. Kemirdek: Kuyruğun kemikli kısmına denir. Bir de kemircik tabiri vardır ki burun, göz ve kulağın kıkırdağına denir. (*Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, sayfa 701.) Sıkça rastlanılmayan bu tabir İtâkî'de " kemirden" şeklinde yazılmış, Esin Kâhya "kümürden" diye okumuş ve kıkırdak olarak tercüme etmiş. *Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Haz: Esin

Kâhya, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 126.

. *Sübhâne'l-Hâlıkı'l-Bâri'i'l-Musavviri'l-Muhyi'l-Mümîti'l-Hayyi'l-Kayyûm, Celle Celâluhû ve amme nevâluhû ve lâ ilâhe gayruhû."*

. *Buhârî*, "Bed'ü'l-halk" 6, "Enbiyâ" 1, "Kader" 1; *Müslim*, "Kader" 1.

. Safâk: Kıllı derinin altında olan ince deri.

. (Kursak) kelimesinin buraya uygun bir karşılığı bulunamamıştır. Ancak Esin Kahya, *el-Kânûn fi't-Tıb* tercümesinin birinci kitabının 29. sayfasında burayla ilgili kısmında "rennet peynirinin teşekkülü gibi" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Rennet, buzağı şirdeninden elde edilen ve rennin enzimi içeren karışıma denmektedir. Şirden ise, geviş getirenlerde bezsel mukozayla kaplı dördüncü mide kompartımanı, mayalık anlamındadır.

. Tendon: Kasları kemiklere bağlayan yoğun, düzenli bağ dokusudur. Kiriş de denilir.

Mesela; iyilik ve kötülük, anlayış ve ahmaklık, cimrilik ve cömertlik, korku ve cesaret, sevgi ve nefret, hırs ve kanaat, yüce ahlâk ve alçaklık, fakirlik ve zenginlik, rahat ve zorluk, hayat ve ölüm, güzellik ve olgunluk, bıkkınlık ve yorgunluk, her ne hal üzere ise o nutfenin zâtına doğar. Çünkü o nutfe cenin halindeki cismin levh-i mahfûzudur. Levh-i mahfûz ise bu âlemin mazharıdır. Şu halde saîd olan saâdetini ana karnında bulmuştur, şakî olan da şekavetini ana karnında bulmuştur. Nitekim Habîb-i Ekrem (s.a.v.): "*Saîd, anası karnında saîd olandır. Şakî, anası karnında şakî olandır"* sözüyle herkesin yukarıda bahsedilen bahtına olan tesirleri bir işaretle duyurmuştur. Çünkü halkın bütün şekil, vasıf ve karışımı, yıldızların konumları gereğince ana rahimlerinde farklı farklı olmuştur. Şu halde ecel-i müsemmâları dahi mizacları gereğince onda farklı farklı takdir olunmuştur. Velhasıl çocukların ve delikanlıların bedenlerinin denge üzere sıcak ve nemli olduğu gözlenmiştir. Gençlerin bedenleri şiddetli ateşlidir. Yetişkinlerin ve yaşlıların bedenleri buhar olan ruhtan ve sıcak kandan -yukarıda açıklandığı cihetle- uzaklaştıkları için soğuk ve kuru bulunmuştur. Fakat kadınların mizacının erkeklerden daha soğuk ve rütûbetli olduğu belirlenmiştir.

Gıdaların özü olan sperm ki nutfedir, belirli bir zamanda cinsî münasebet vasıtasıyla kadının nutfesiyle birleşerek rahime girer. Orada kırk gün sonra nutfe sûretini terk ederek kan pıhtısı (alaka) sûretine dönüşür. Yani uyuşmuş kan olur. Bu halde kırk gün geçtikten sonra, yani başlangıçtan seksen gün geçtikten sonra mudga olur. Yani çiğnenmiş et parçası biçimini alır. Üçüncü

kırk gün tamamlandığında yani yüz yirmi gün sonunda kemikler, sinirler, damarlar, organlar, kaslar, yağlar, kıllar ve tırnaklar meydana gelir. Dördüncü ay tamam olunca ceninin bütün organları belirgin hale gelip bu aşamadaki çocukta hayvanî ruh tasarruf sahibi olup gıdası göbek yolundan gelen kan olur. Çünkü nutfe rahimde yerleştiği için ilk ayda Zühâl'in etkisinde olur. İkinci ayda Müşteri'nin terbiyesine girer. Üçüncü ayda Merih'in, dördüncü ayda güneşin, beşinci ayda Zühre'nin, altıncı ayda Utarit'in, yedinci ayda Ay'ın terbiyesinde olur. Şu halde eğer çocuk yedi aylık iken doğarsa yaşar. Sekiz aylık iken doğarsa yaşayamaz, ölür. Çünkü sekizinci ayda Zühâl'in terbiyesine girer. Zühal soğuk ve kuru olduğu için tabiatı ölümdür. Eğer dokuz aylık iken doğarsa Müşteri'nin terbiyesinde olduğu için yaşar. Çünkü Müşteri sıcak ve yaş olduğu için tabiatı hayattır.

Vücuttaki en soğuk varlık balgamdır. Balgamdan sonra kıllar, kıllardan sonra kemiklerdir. Kemiklerden sonra kemirdektir. Bundan sonra ribât denilen bağlar, ligamentlerdir. Ondan sonra kirişler, ondan sonra gışâ, ondan sonra sinirlerdir. Sinirlerden sonra murdar ilik, ondan sonra beyindir. Beyinden sonra et, ondan sonra yağ ve deridir. Bedendeki en yaş uzuv balgamdır. Ondan sonra kandır. Kandan sonra yağdır, ondan sonra iç yağıdır. Bundan sonra beyindir, beyinden sonra murdar iliktir. Daha sonra kadınların göğüslerindeki etlerin yağıdır. Bundan sonra nefes alıp verme yeri olan akciğerdir. Ondan sonra karaciğerdir. Ondan sonra dalak ve böbreklerdir. En sonda ise deridir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Parçaları birbirine benzeyen beden organlarının hepsi iki spermden meydana gelir. Et ve yağ bundan hariçtir. Çünkü bunların ikisi de kandan meydana gelir. Şu halde -et ve yağ hariç olmak üzere- cüzleri birbirine benzeyen organlar, peynirin mayadan meydana geldiği gibi babanın sperminden meydana gelip bahsi geçen organlar kursak (rennet) peynirinin oluştuğu gibi, annenin sperminden meydana gelir. Nitekim kursağın ve sütün her biri, kendilerinden meydana gelen sütün bütün zerrelerinden birer parçadır. Aynen bunun gibi, iki spermin her birisi rahimde olan ceninin (fötüs) her bir cevherinden birer parçadır. Bundan sonra hâmilenin hayız kanı, rahimde oluşan ceninin göbeği yolundan gıdası olup cenin onunla beslenerek büyür. Gıdaya dönüşmeyenler ise evvelki organları arasındaki boşlukları doldurarak et ve yağ olur. Fazla kan, lohusalık (nifas) vaktine kadar kalarak ondan anneye ait tabiatı giderir. Çocuğun doğumundan sonra karaciğerde teşekkül etmiş olan besin kanı, göbek bağından aldığı kanın yerini alıp

göbek kanalını kapayarak o kandan **[112/b]** oluşan et ve yağ bu kandan oluşmaya başlar. Et, kanın sağlam kısmından meydana gelir, sıcaklık ve kuruluğuyla şekillenir. Yağ ise sulu ve yağlı kandan doğup oluşur; onun için sıcaklıkla çözülür ve ayrışır.

Mesela (insanın) içindeki yürek, mide, karaciğer, dalak, öd kesesi, akciğer ve böbrek gibi organlar; çekme, tutma, hazmetme, ayrıştırma (mümeyyize), fazlalıkları dışarı atma, şekil alma, artma ve çoğalma gibi kuvvetlerin hepsi bedende birer hizmetli olarak tayin edilmiştir. Ve her biri kendi işinde her an vazifesinin başındadır. Çünkü hayat kaynağı olan yürek, her zaman yukarıda bahsedilen organlara çeşitli derecede sıcaklık ve kuvvet verir. Midede olan çekme kuvveti, muhtelif gıdaları mideye çeker. Tutma kuvveti, muhafaza eder ve hazmetme kuvveti pişirir. Ayrıştırma kuvveti, pişmiş gıdaların katısını incesinden ayırıp fazlalıkları dışarı atma kuvveti katı ve koyu kısmı bağırsaklara gönderir. Midede kalan ince kısmı ise karaciğer kendisine çekip ciğerdeki şekil verme (tasvir) kuvveti onu kan rengine boyar. Onun üzerinde beliren ve sevdâ denilen siyah köpüğü dalak, kendine çekip değiştirir. Onda kalan ve safra denilen sarı köpüğü öd kesesi kendine çekip **[107/a]** değiştirir. Onda olan balgamı akciğer kendine çekip nefesle boğaz yoluna gönderir.

"Yaratan, yarattığına en güzel şekilde sûret veren, yaşatan ve öldüren, her an diri olan, yüceliğinin sınırı olmayan, nimetleri herkese ulaşan Allah her türlü noksanlıktan münezzehtir. O'ndan başka ilâh yoktur."

Şu halde, gök cisimlerinin hareketlerinden ve unsurların karışımından (imtizâc) maksat, insanın doğuşu ve ortaya çıkışı olup **[108/a]** kâinâttaki bütün oluşlardan maksat ise, ancak insan-ı kâmilin şerefli varlığının meydana gelmesidir. İnsan-ı kâmilin dışındaki bütün varlıklar ona hizmetçi ve yardımcı olarak yaratılmıştır. Nitekim Âdemoğlunun en mükemmeli olan Hz. Muhammed (s.a.v.) hazretlerinin şânında; "*Sen olmasaydın, evet sen olmasaydın, felekleri yaratmazdım"* denilmiştir. Bu mânâ şu beyitle bilinmiştir:

Ey azîz! Bilinmelidir ki hikmet ehli şöyle demişlerdir: Bu âlem bizim şefkatli annemizdir. Nitekim annenin çocuğunu yetiştirip büyüttüğü gibi, küçük çocuğunun yiyemediği gıdaları yiyip hazmederek, onlardan çocuğa lâyık gıda, süt meydana geldiği gibi, göğüsleri vasıtasıyla onları çocuğa ulaştırarak çocuğu büyütüp yetiştirdiği gibi, bu âlem de bizim şefkatli annemizdir ki iki meme mesâbesinde olan bitki ve hayvanlar yoluyla bize uygun gıdaları ulaştırır. Çeşitli renklerde lezzetli meyvelerle ve türlü türlü

nefis yiyeceklerle bizi büyütür. Anne denilen bu âlem ki diğer annelerin zıddınadır. Çünkü bütün anneler **[109/a]** dış âlemlerine yönelmişken bu âlem kendi içine yönelmiştir. Böylece bizleri gözetleyerek terbiyemizde hâzır olmuştur. Öyleyse hakikatte henüz biz hâlâ kendi annemizin karnında yaşamaktayız ki "*Saîd anasının karnında saîd olandır, şakî anasının karnında şakî olandır"* hadîs-i şerifini bazıları bu şekilde yorumlamışlardır. Bu mânâ şu âyet-i kerîmeye de uygundur ki Hak teâlâ; **"Bu dünyada kör olan âhirette de kördür, üstelik iyice yolunu şaşırmıştır"** (İsrâ, 17/72) buyurmuştur. Bu mânâyı bir kâmil insan şu beyitle duyurmuştur.

Göğüste olan diyaframa, akciğer, damarlar ve atardamarlar gibi organların zarlarının çıkış yeri, kaburgaların iç yüzündeki mebranlardır. Karın boşluğundaki organların ve damarların zarlarının çıkış yeri, karın kaslarının iç derisidir (safâk). Etli organların hepsi kaslardaki etler gibi ya liflidir ya da karaciğer gibi lifsizdir. Bedenin bütün hareketleri ise; ister tabiî olsun, isterse isteğe bağlı olsun, ancak lif ile olur. İsteğe bağlı hareketler kasların lifi ile olur. Etin ve damarların hareketi gibi tabiî hareketler, isteğe bağlı hareketler ile tabiî hareketlerin karışımından meydana gelen bileşik hareketler, boyuna, enine ve oblik (eğimli) liflerin kasılma hareketiyle olur. Şu halde boyuna lifler çekme hareketine, enine lifler bırakma ve yayılma hareketine mahsustur. Oblik lifler de tutma ve sıkma hareketine mahsustur.

İKİNCİ BÂB

İnsan bedenindeki kemiklerin nelerden meydana geldiğini, isimlerini ve özelliklerini üç fasıl ile açıklar.

BİRİNCİ FASIL

Baş kemiklerinin nelerden oluştuğunu, isimlerini ve özelliklerini altı madde ile açıklar.

Birinci Madde

Beden organlarının kemiklerini özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Omurlar (fikãr-ı sulb) gibi bazı kemiklerin bedendeki önemi, temelin binadaki önemi gibidir. Çünkü omurga kemikleri bedenin temelleridir. Bütün uzuvlar omurganın üzerine kurulmuştur ve ona dayanmaktadır. Nitekim geminin bütün parçalarının gemiyi ortalayan direk üzerine yerleştirildiği gibi, beden organlarının hepsi de omurga kemiği üzerine yerleşmiştir ve ona dayanmaktadır. Bazı kemikler bedende koruyucu kalkan görevi yapar. Yeni doğmuş çocukların başındaki bıngıldak gibi. Bazı kemikler tehlikeleri karşılar. Omurga üzerinde (شوك[567] - şevk) benzeri kemiklerde olduğu gibi. Bazıları tehlikeleri gideren kalkan görevi yaparlar. Parmak kemikleri arasında bulunan sesamoid[568] kemikler (izâm-ı simsimâniyye) gibi. Kemiklerin bazısı da mafsalların arasını doldurur. Bazı kemikler desteklenmeye ihtiyaç duyulan cisimlere bağlanır. Dil ve gırtlak kasları ve diğerlerinin lam (ل) harfine bezeyen kemikleri gibi. Kemiklerin hepsi bedenin dayanak ve direkleri, koruyucuları ve muhafızlarıdır. Sert ve içi boş cisimlerinin ortasında bir kanal vardır. İçinde toplanmış olan ilik onun gıdası olmuştur. İçinin boş olmasının en büyük faydası hafifliktir. Boşluğun tek olmasının faydası, sert cismin hali üzere kalmış olmasıdır. Sertliğin faydası, sert hareketler esnasında kırılmamaktır. İçindeki iliğin faydası, -daha önce ifade edildiği üzere- kemiğin gıdası olup daima kemiğe ıslaklık temin etmesidir. Böylece içi boş kemik, hareket ettikçe gevşeyip paramparça olmaz. Kemiğin daha dayanıklı olması gerektiği yerde, boşluğu (kanalı) dar olmuştur. Nitekim baldır kemikleri bu şekilde yaratılmıştır. Beden organları onlara yüklenmiştir. Kemiğin hafif olması gereken yerde boşluğu genişlemiştir. Nitekim burun kemikleri bu şekilde yaratılmıştır. Bahsedilen beslenme işi için, hava ile kokusu yayılan kokuların o kemiğe ulaşması için hem de beyinden inen fazlalıkların ondan dışarı çıkması için, burun kemikleri böyle yaratılmıştır. Beden kemiklerinin hepsi birbirine yakın ve bitişik yaratılmışlardır. Aralarındaki az bir boşluk ise kıkırdak kemiklerinin faydası için yaratılan kıkırdak bağları **[113/b]** ile

doldurulmuştur. Bu faydanın gerekmediği yerlerde iki kemik arasında bir bağ olmaksızın birbirinden ayrı yaratılmıştır. Alt çene kemiği gibi.

Kemiklerin birbirine yakınlığının çeşit çeşit olduğu bilinmektedir. Bazısı kolay hareket eden mafsalın yakınlığıdır ki iki kemikten biri hareket etmezken diğerinin hareket ettiği görülmüştür. Dirsek ile bilek mafsalı buna örnektir. Bazısı güçlükle hareket eden mafsalın yakınlığıdır ki iki kemiğin birbirini hareket ettirmesinin, diğeri olmaksızın zor ve az olduğu yerlerdir. Tarak kemiği mafsalları buna örnektir. Bazısı anlaşmalı mafsalın yakınlığıdır ki iki kemiğin hareketi, birbirine bağlıdır. Kısa kemik mafsalları buna örnektir. Bazısı testere dişi gibi olan mafsalın yakınlığıdır ki iki kemiğin birinin fazlası diğerinin çentik kısmına girer (ve bunlar) hareketli olmaz. Diş köklerinin çeneye girdiği gibi yerleşir, bunlarda bir değişme olmaz. Bazısı dikişli mafsalın yakınlığıdır. İkisinin de testere gibi keskin dişleri vardır. Birbirine bakır levhalar gibi girerler. Kafatası kemiği gibi.

"En güzel bir biçimde yaratıp sûret veren, hikmetiyle her şeyi en güzel biçimde yaratan ve şânı yüce olan Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz. O'nun şânı yüce, kudreti nihayetsizdir."[569]

İkinci Madde

İnsanın kafatasını ve özelliklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Kafatasındaki bütün kemiklerin amacı, beyni tehlikelerden korumak için onu örtmektir.

Kafatası kemiklerinin çok parçadan oluşmasının pek çok faydası vardır: Birinci faydası şudur ki kafatasının bir kısmının incinmesiyle ya da bozulmasıyla bütün kafatası bundan etkilenmemesidir. Çünkü eğer kafatası tek bir kemikten olsaydı, bir tehlike her tarafına aynı derecede tesir eder ve tam bir âfet olurdu. İkinci faydası şudur ki -ifade edilecek mânâ gereğince- sertlik ve yumuşaklıkta, büyüklük ve küçüklükte, incelik ve kalınlıkta bir kemiğin böyle birbirine zıt kısımları bulunmasın. Üçüncü faydası şudur ki kalın ve yoğun buharların beyinden çıkmasını sağlar. Çünkü eğer sert bir kemik olsaydı ondan buğular geçemezdi, o zaman da bunların kokusu beyni ifsad ederdi. Dördüncü faydası şudur ki başın iç kısımlarına giden venlere ve arterlere geçit ve yol olur.

Kafatasının tabiî şeklinin dairesel olmasının iki faydası vardır: Birinci faydası şudur ki dairesel şeklin sahası ve içerdiği şeyler, kendine eşit düz

hatlı şekillerden daha fazladır. İkinci faydası şudur ki dairesel şekil köşeli şekiller kadar dışarıdan gelecek etkilerden etkilenmez, sağlam kalır diye bilinmiştir.

Kafatası kemiği dairesel şekliyle uzunluğuna yaratılmıştır. Çünkü beyin organları uzunluğuna yaratılmıştır. Bu kemiğin ön ve arka taraflarına çıkan eğri kısımları, iki tarafından inen sinirleri korumak içindir. Bu şeklin üç hakiki yivi (sütûr; derzleri), iki tane de yalancı yivleri vardır.

Üç hakîki sutûrun birincisi yaya benzer (coronal sutûr), alın ile müşterektir. Bu şekilde;

Buna taç sutûr (iklîli) da derler.

Üç sutûrun ikincisi bölen (sehmî) sutûrdur. Düz olup coronal sutûru uzunlamasına ikiye böler. Bu şekilde;

Bu taç sutûra bitişik olduğundan buna dikey (sukûtî; sagital sutûr) da denilir.

Üçüncü sutûr başın arka kısmı ile tabanı (kaide) arasında ortaktır. **[114/a]** O bir açı şeklindedir ki, açı noktasına sagital sutûr bitişiktir.

Bu şekilde;

Bu işaret Yunanlıların lam harfine benzediği için buna derz-i lâmî denmiştir.

İki yalancı sutûr, derz-i sehmînin her iki tarafından paralel olarak uzunlamasına inerek, kemik başına tamamıyla nüfuz etmediklerinden bunlara kışreyn de derler. Bunlar hakiki üç sutûr ile bitişik olduklarında bu şekilde olurlar.

Üçüncü Madde

İnsan başının tabanı ve duvarları mesâbesinde olan beş kemiği bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: İnsan başının yukarıda bahsedilen kemiklerinden başka beş kemiği daha vardır ki bunların dördü yan duvarlar (cidrân) gibi iken bir tanesi diğerlerinin sabitleştirilmesi için bir temel (kaide) gibidir. Yan taraflardaki dört kemik, tepedeki kemiklerden (bıngıldak) yani alın kemiğinden daha kuvvetli olarak yaratılmıştır.

Çünkü çarpmalar ve düşmeler en çok onların başına gelir bulunmuştur. Beyinde birikmiş buharların, beyne ağırlık vermeden, kemikten dışarı çıkması için tepe kemikleri daha yumuşak yaratılmıştır. Ancak öndeki kemik alın kemiğidir ki yukarı taraftan sınırı derz-i iklîldir; aşağı tarafı ise

derz-i iklîl tarafından uzayıp göz kapağında göz üstünden geçip derz-i iklîlin sonundan diğer tarafına kavuşan frontal kemiktir. Sağdaki ve soldaki iki duvar gibi kemik ki kulaklar onların üzerine yerleşmiştir. İşitme duyusunu korumak için sağlam olduklarından onlara taşa benzeyen kemikler (hacreteyn) de derler. Bu taşa benzeyen kemiklerin tabanları üzerinde inci kabuğu şeklinde iki eğri ve dairesel kıkırdak olarak yaratılmıştır. Böylece onlara ulaşan sesler hava ile birleşip kanallarından duyan kişiye ulaşır. Bunlara kulak denir.

Taşa benzeyen kemiklerin her birinin üst taraftan sınırı derz-i kışrîdir; alt taraftan ise derz-i kışrînin ön tarafından çıkan sutûrla ve arkadan da lambdoid sutûrla birleşmesiyle nihayet bulur. Ön taraftan sınırları, derz-i kışrînin bir parçası ile arka taraftan lambdoid sutûrun bir parçasıdır. Son kemiğin sınırı, üst taraftan derz-i lâmî, alt taraftan baş ile veted arasında ortak olan sutûrdur ki derz-i lâmînin iki tarafı arasını birleştirir. Beynin taşıyıcısı o kemiktir ki bahsi geçen kemikleri taşır. Ona vetedî derler ve onun sert yaratılmasında iki fayda vardır. Biri, sertlik ağır kafatasını taşımada yardımcı olur. Diğeri, sert olmakla kokuşmuş fazlalıkları kabul etmez. Çünkü bu kemik fazlalıkların altına konulmuş olup fazlalıklar daima ona dökülmüştür. İşte bunun için sert olması lâzım gelmiştir. İki şakağın (sadak) iki yanında iki sert kemik vardır ki şakağa geçen sinirleri örterler. Bahsi geçen iki kemik, iki şakak boyunca oblik olarak uzanmıştır (mü'erreb), yani oraya yerleşmiştir. Bunlara çift denir.

Bütün bunları kusursuzca yaratıp işleten Yüce Yaratıcı'yı tesbih ederiz.

Dördüncü Madde

Üst çenenin (Fekk-i a'lâ) bileşim hallerini (anatomisini) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Üst çenenin sınırı, yukarı taraftan kendisi ile frontal kemik arasında müşterek bir derzdir ki kaş altından geçip şakaktan şakağa ulaşan bir sutûrdur. Aşağı tarafından sınırı, dişlerin çıktığı yerdir. İki taraftan sınırları, azı dişlerin arkasında olan ense kemiğiyle kendi arasında ortak olan ve kulak tarafından gelen bir sutûrdur. Diğer tarafı olan son kısmı bir sutûrdur ki bununla çeneyi uzunlamasına geçen sutûrun arasını ayırmıştır. İşte üst çene kemiği bu sınırlarda yerleşmiştir. Üst çenenin iç kısmında olan sutûrlardan birisi, damağı boydan boya ayırmıştır. **[114/b]** Bir diğeri iki kaş arasından iki dudak arası hizasına inip gitmiştir. Bir tanesi ikinci derzin başlangıcından gelerek sağ tarafına meylederek, kesici-köpek dişleriyle yan kesici dişler

arasında gitmiştir. Bir diğeri de bunun gibi sol tarafa yönelip gitmiştir. Şu halde orta ve iki taraf olan üç yiv arasında, diş yerleri hizası arasında iki üçgen kemik sınır olmuştur. Fakat bu üçgenlerin tabanları dişlerin bitiş yeri olmayıp belki ondan önce iki burun deliğinin tabanı yakınlarında iki üçgeni bir sutûr bölmüştür. Çünkü bahsi geçen üç derz [kendilerini] bölüp geçen bu derzi geçip yerlerine vâsıl olmuşlardır.

Bu iki üçgenden başka iki kemik daha vardır. Onları bahsedilen iki üçgenin tabanları ile dişlerin bitiş yeri ve iki taraftaki sutûrlardan iki kısım kuşatmıştır. Bu sutûr ortasından inen kısım, bu iki kemiği birbirinden ayırıp, ayırıcı sutûrda her biri ikişer dik açı oluşturur. İki azı dişin bulunduğu yerde bir dar açıları ve iki burun kemiği yanında bir geniş açı oluşur. Üst çene kemiğinin sutûrlarından birisi, müşterek sutûrdan inerek göz tarafına gelip göz çukuruna ulaştığında üç dala ayrılan sutûrdur ki bir dalı alın ile müşterek olan sutûrun altından ve göz çukurunun üstünden geçerek kaşa ulaşır. Bir dalı göz çukuru içine girmeyip göz önüne gider. Üçüncü dalı göz çukuruna girdikten sonra aynı şekilde devam eder. Birinci dalın ayrıldığı birinci kemik, ikinci kemikten daha büyüktür. İkinci kemik de üçüncü kemikten daha büyüktür.

Bütün bunları yaratıp en güzel şekilde sûret veren Allah'ı tesbih ederiz. O'nun şânı yücedir.

Beşinci Madde

Burnun faydalarını, kemiklerinin anatomisini ve alt çeneyi bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Burnun görünen ve bilinen pek çok faydası vardır. Ve bunlardan biri şudur ki sahip olduğu boşluk ile içeriye su alınmasına yardımcı olur. Diğeri şudur ki içine çok hava alıp beyne gitmeden önce havayı normal hale getirmesidir. Çünkü burna çekilen havanın bir kısmı beyne ulaşırken, çoğu akciğer derinliklerine gider. Bir diğer faydası şudur ki koklama organının önünde bir yerde koklanmaya uygun havayı toplar. Böylece idrak, fazla ve etkili olur. Bir faydası da şudur ki harflerin tonlanmasına ve kolayca telaffuzuna yardımcı olur. Böylece bir miktar ile harflerin tonlanması yeri olan bölümde havanın hepsi sıkışmamış olur. Bir diğer faydası şudur ki baştan inen akıntıyı tutup onu gözlerden saklar. Bir diğer faydası şudur ki (baş) akıntısını püskürterek yardım eder. Burun kemikleri, üçgen şeklinde iki kemikten meydana gelir ki birer açıları üst tarafında birleşir. İki taban bir açıda birleşerek iki açı ile ayrılırlar. Bu iki kemiğin her biri yüz kemiğinin iki yan sutûrunun birine

yerleşip gider. İkisinin alt taraflarında iki yumuşak kıkırdak vardır. Aralarında orta sutûrun boyu üzerinde bir kıkırdak vardır ki üst kısmı alt kısmından daha sert olup, bütün iki tarafın kıkırdaklarından daha serttir. Orta kıkırdağın faydası şudur ki baştaki akıntı için bedenin çeşmesi mesâbesinde olan burnu iki delikli yapmıştır. Böylece beyinden inen akıntı burna geldiğinde çoğunlukla iki deliğin birine yönelip beyinde bulunan ruha rahat veren havanın çekiliş yolunu **[115/a]** tamamen kapatmamış olur.

İki tarafta bulunan kıkırdakların faydası üçtür. Bir faydası, diğer kemiklerin etrafındaki kıkırdakların faydası ile aynıdır. Biri, çok havaya ihtiyacı olduğunda açılıp genişlemektir. Biri de, nefes alıp verme esnasında titreme ve gerilmelerle buharın dışarı atılmasına yardımcı olmaktır. Burnun iki kemiği hafif ve ince yaratılmıştır. Çünkü bunların sağlamlıktan ziyade hafifliğe ihtiyacı vardır. Alt çene kemiklerinin görünüşü, belli bir düzen üzeredir. Çünkü alt çene iki kemikten meydana gelmiştir. Onların arasını iki çenenin birleştiği yerin altında sağlam bir mafsal birleştirmiştir. İki uç tarafları, iki yüksek ve eğri kemikte yükselerek çıkıntılar ile birleşerek bağlarla birbiri üzerine geçer. Alt çenenin hareketiyle ağzın açılması ve lokmaların çiğnenmesi gibi söylemeye gerek olmayan pek çok faydalar vardır.

Altıncı Madde

İnsan dişlerinin yapısını, isimlerini, şekillerini ve nizamını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: İnsanın dişleri otuz iki tanedir. Ve bazı insanın dişi, en gerideki dört azı (yirmi yaş) dişleri eksik olduğundan, yirmi sekiz tanedir.

Ortadaki dişlerden iki senâyâ[570] ve rubâiyyenin[571] iki üst dişi ve alt taraftaki karşılıkları kesicilik görevi için sıralanmışlardır. Yukarıdaki iki azı dişler (köpek dişleri) ve dengine gelen iki alt dişler, kırmak görevi içindir. Bunların arkasında iki taraftan üste ve alta ait ikişer diş de öğütmek için yaratılmışlardır. Onların arkasında her iki yanda bulunan ikişer arka dişler çiğneme görevi için yaratılmışlardır. En arkadaki dört azı dişi (bu işlemi) tamamlamak üzere ortaya çıkmıştır. Şu halde öndeki iki diş, arkadaki dört diş, çenenin yan tarafındaki dört tane kesici veya azı dişler, öğütücü sekiz diş, sekiz arka diş ve en gerideki dört azı dişler olmak üzere otuz iki diş vardır. En gerideki dört azı diş çoğu insanda yetişkinlik çağında ortaya çıkar. Onun için bunların ismi akıl dişleridir. Dişlerin kökleri ve sınırlı başları vardır ki iki çenede olan taşıyıcı kemiklerin deliklerinde

yerleşmiştir. Her deliğin yan tarafı üzerinde dairesel bir et bulunur. Onun üzerinde küçük bir kemik bitmiştir ki dişleri kuşatarak sağlam bir bağ ile tutturulmuştur. Arka dişlerin haricindeki dişlerden her birinin bir kökü vardır. Fakat alt çenede olan ve bahsi geçen arka dişlerin her birinin iki ya da üç kökü tespit edilmiştir. En gerideki iki dişin ise üçer kökü vardır.

Üst çenede yerleşmiş olan arka dişler için üçer ya da dörder kök yaratılmıştır. Özellikle azı dişlerin dörder kökü vardır. Arka dişlerin kökünün çok olmasının sebebi, kendilerinin büyük ve işlerinin çok oluşudur. Üst çenedeki dişlerin kökünün çok olmasının hikmeti, o dişlerin aşağıya doğru çekilmeye karşı koyabilmeleri, bu çekilmeye dayanabilmek için ağırlıklarıyla köklerin zıt tarafına olan meyilleridir. Alt çenedeki dişler ise ağırlıklarının köküne zıt değildir. Bedende olan kemiklerin hiçbirisinin hissi yoktur. Fakat diş kemikleri beyinden gelen sinirler sebebiyle hissiz kalmaz. Çünkü diş kemikleri sıcak ve soğuğun, tatlı ve ekşinin ve diğer birbirine zıt duyguların farkını anlar. Diğer kemikler bunları hissetmez.

"Bütün bunları en güzel bir şekilde yaratıp sûret veren ve şânı çok yüce olan Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz."

---

[567]. شوك (Şevk): Diken anlamına gelir. Tıpta bel kemiği (amûd-i fekârî) üzerindeki kemik çıkıntıları (nütûi şevkî) demektir.

[568]. Sesamoid: Tendonların içinde gelişmiş ve diğer kemiklerle bağlantısı olmayan kemik.

[569]. *"Sübhâne'l-Hâlıkı'l-Bâri'i'l-Musavviri ve Sübhâne's-Sâni'i'l-Hakîmi'l-Bedî'i'l-Mukaddir cellet azametuhû ve kemulet kudretuhû."*

[570]. Senâyâ: Öndeki dört diş, ön dişler. Yan kesici dişler.

[571]. Rubâiyye: Ön dişler ile azı dişleri arasında ve ikisi altta bulunan dört diş.

. (Şevk): Diken anlamına gelir. Tıpta bel kemiği (amûd-i fekârî) üzerindeki kemik çıkıntıları (nütûi şevkî) demektir.

. Rubâiyye: Ön dişler ile azı dişleri arasında ve ikisi altta bulunan dört diş.

. Senâyâ: Öndeki dört diş, ön dişler. Yan kesici dişler.

. *"Sübhâne'l-Hâlıkı'l-Bâri'i'l-Musavviri ve Sübhâne's-Sâni'i'l-Hakîmi'l-Bedî'i'l-Mukaddir cellet azametuhû ve kemulet kudretuhû."*

. Sesamoid: Tendonların içinde gelişmiş ve diğer kemiklerle bağlantısı olmayan kemik.

"En güzel bir biçimde yaratıp sûret veren, hikmetiyle her şeyi en güzel biçimde yaratan ve şânı yüce olan Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih

ederiz. O'nun şânı yüce, kudreti nihayetsizdir."

Ortadaki dişlerden iki senâyâ ve rubâiyyenin iki üst dişi ve alt taraftaki karşılıkları kesicilik görevi için sıralanmışlardır. Yukarıdaki iki azı dişler (köpek dişleri) ve dengine gelen iki alt dişler, kırmak görevi içindir. Bunların arkasında iki taraftan üste ve alta ait ikişer diş de öğütmek için yaratılmışlardır. Onların arkasında her iki yanda bulunan ikişer arka dişler çiğneme görevi için yaratılmışlardır. En arkadaki dört azı dişi (bu işlemi) tamamlamak üzere ortaya çıkmıştır. Şu halde öndeki iki diş, arkadaki dört diş, çenenin yan tarafındaki dört tane kesici veya azı dişler, öğütücü sekiz diş, sekiz arka diş ve en gerideki dört azı dişler olmak üzere otuz iki diş vardır. En gerideki dört azı diş çoğu insanda yetişkinlik çağında ortaya çıkar. Onun için bunların ismi akıl dişleridir. Dişlerin kökleri ve sınırlı başları vardır ki iki çenede olan taşıyıcı kemiklerin deliklerinde yerleşmiştir. Her deliğin yan tarafı üzerinde dairesel bir et bulunur. Onun üzerinde küçük bir kemik bitmiştir ki dişleri kuşatarak sağlam bir bağ ile tutturulmuştur. Arka dişlerin haricindeki dişlerden her birinin bir kökü vardır. Fakat alt çenede olan ve bahsi geçen arka dişlerin her birinin iki ya da üç kökü tespit edilmiştir. En gerideki iki dişin ise üçer kökü vardır.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Omurlar (fikãr-ı sulb) gibi bazı kemiklerin bedendeki önemi, temelin binadaki önemi gibidir. Çünkü omurga kemikleri bedenin temelleridir. Bütün uzuvlar omurganın üzerine kurulmuştur ve ona dayanmaktadır. Nitekim geminin bütün parçalarının gemiyi ortalayan direk üzerine yerleştirildiği gibi, beden organlarının hepsi de omurga kemiği üzerine yerleşmiştir ve ona dayanmaktadır. Bazı kemikler bedende koruyucu kalkan görevi yapar. Yeni doğmuş çocukların başındaki bıngıldak gibi. Bazı kemikler tehlikeleri karşılar. Omurga üzerinde (- şevk) benzeri kemiklerde olduğu gibi. Bazıları tehlikeleri gideren kalkan görevi yaparlar. Parmak kemikleri arasında bulunan sesamoid kemikler (izâm-ı simsimâniyye) gibi. Kemiklerin bazısı da mafsalların arasını doldurur. Bazı kemikler desteklenmeye ihtiyaç duyulan cisimlere bağlanır. Dil ve gırtlak kasları ve diğerlerinin lam () harfine bezeyen kemikleri gibi. Kemiklerin hepsi bedenin dayanak ve direkleri, koruyucuları ve muhafızlarıdır. Sert ve içi boş cisimlerinin ortasında bir kanal vardır. İçinde toplanmış olan ilik onun gıdası olmuştur. İçinin boş olmasının en büyük faydası hafifliktir. Boşluğun tek olmasının faydası, sert cismin hali üzere kalmış olmasıdır. Sertliğin faydası, sert hareketler esnasında kırılmamaktır. İçindeki iliğin faydası, -daha önce ifade

edildiği üzere- kemiğin gıdası olup daima kemiğe ıslaklık temin etmesidir. Böylece içi boş kemik, hareket ettikçe gevşeyip paramparça olmaz. Kemiğin daha dayanıklı olması gerektiği yerde, boşluğu (kanalı) dar olmuştur. Nitekim baldır kemikleri bu şekilde yaratılmıştır. Beden organları onlara yüklenmiştir. Kemiğin hafif olması gereken yerde boşluğu genişlemiştir. Nitekim burun kemikleri bu şekilde yaratılmıştır. Bahsedilen beslenme işi için, hava ile kokusu yayılan kokuların o kemiğe ulaşması için hem de beyinden inen fazlalıkların ondan dışarı çıkması için, burun kemikleri böyle yaratılmıştır. Beden kemiklerinin hepsi birbirine yakın ve bitişik yaratılmışlardır. Aralarındaki az bir boşluk ise kıkırdak kemiklerinin faydası için yaratılan kıkırdak bağları **[113/b]** ile doldurulmuştur. Bu faydanın gerekmediği yerlerde iki kemik arasında bir bağ olmaksızın birbirinden ayrı yaratılmıştır. Alt çene kemiği gibi.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Omurlar (fikãr-ı sulb) gibi bazı kemiklerin bedendeki önemi, temelin binadaki önemi gibidir. Çünkü omurga kemikleri bedenin temelleridir. Bütün uzuvlar omurganın üzerine kurulmuştur ve ona dayanmaktadır. Nitekim geminin bütün parçalarının gemiyi ortalayan direk üzerine yerleştirildiği gibi, beden organlarının hepsi de omurga kemiği üzerine yerleşmiştir ve ona dayanmaktadır. Bazı kemikler bedende koruyucu kalkan görevi yapar. Yeni doğmuş çocukların başındaki bıngıldak gibi. Bazı kemikler tehlikeleri karşılar. Omurga üzerinde (- şevk) benzeri kemiklerde olduğu gibi. Bazıları tehlikeleri gideren kalkan görevi yaparlar. Parmak kemikleri arasında bulunan sesamoid kemikler (izâm-ı simsimâniyye) gibi. Kemiklerin bazısı da mafsalların arasını doldurur. Bazı kemikler desteklenmeye ihtiyaç duyulan cisimlere bağlanır. Dil ve gırtlak kasları ve diğerlerinin lam () harfine bezeyen kemikleri gibi. Kemiklerin hepsi bedenin dayanak ve direkleri, koruyucuları ve muhafızlarıdır. Sert ve içi boş cisimlerinin ortasında bir kanal vardır. İçinde toplanmış olan ilik onun gıdası olmuştur. İçinin boş olmasının en büyük faydası hafifliktir. Boşluğun tek olmasının faydası, sert cismin hali üzere kalmış olmasıdır. Sertliğin faydası, sert hareketler esnasında kırılmamaktır. İçindeki iliğin faydası, -daha önce ifade edildiği üzere- kemiğin gıdası olup daima kemiğe ıslaklık temin etmesidir. Böylece içi boş kemik, hareket ettikçe gevşeyip paramparça olmaz. Kemiğin daha dayanıklı olması gerektiği yerde, boşluğu (kanalı) dar olmuştur. Nitekim baldır kemikleri bu şekilde yaratılmıştır. Beden organları onlara yüklenmiştir. Kemiğin hafif olması gereken yerde boşluğu

genişlemiştir. Nitekim burun kemikleri bu şekilde yaratılmıştır. Bahsedilen beslenme işi için, hava ile kokusu yayılan kokuların o kemiğe ulaşması için hem de beyinden inen fazlalıkların ondan dışarı çıkması için, burun kemikleri böyle yaratılmıştır. Beden kemiklerinin hepsi birbirine yakın ve bitişik yaratılmışlardır. Aralarındaki az bir boşluk ise kıkırdak kemiklerinin faydası için yaratılan kıkırdak bağları **[113/b]** ile doldurulmuştur. Bu faydanın gerekmediği yerlerde iki kemik arasında bir bağ olmaksızın birbirinden ayrı yaratılmıştır. Alt çene kemiği gibi.

Ortadaki dişlerden iki senâyâ ve rubâiyyenin iki üst dişi ve alt taraftaki karşılıkları kesicilik görevi için sıralanmışlardır. Yukarıdaki iki azı dişler (köpek dişleri) ve dengine gelen iki alt dişler, kırmak görevi içindir. Bunların arkasında iki taraftan üste ve alta ait ikişer diş de öğütmek için yaratılmışlardır. Onların arkasında her iki yanda bulunan ikişer arka dişler çiğneme görevi için yaratılmışlardır. En arkadaki dört azı dişi (bu işlemi) tamamlamak üzere ortaya çıkmıştır. Şu halde öndeki iki diş, arkadaki dört diş, çenenin yan tarafındaki dört tane kesici veya azı dişler, öğütücü sekiz diş, sekiz arka diş ve en gerideki dört azı dişler olmak üzere otuz iki diş vardır. En gerideki dört azı diş çoğu insanda yetişkinlik çağında ortaya çıkar. Onun için bunların ismi akıl dişleridir. Dişlerin kökleri ve sınırlı başları vardır ki iki çenede olan taşıyıcı kemiklerin deliklerinde yerleşmiştir. Her deliğin yan tarafı üzerinde dairesel bir et bulunur. Onun üzerinde küçük bir kemik bitmiştir ki dişleri kuşatarak sağlam bir bağ ile tutturulmuştur. Arka dişlerin haricindeki dişlerden her birinin bir kökü vardır. Fakat alt çenede olan ve bahsi geçen arka dişlerin her birinin iki ya da üç kökü tespit edilmiştir. En gerideki iki dişin ise üçer kökü vardır.

İKİNCİ FASIL

Omurga kemiklerini, boyun kemiklerini, göğüs omurlarını, kaburga kemiklerini ve köprücük kemiğini beş madde ile bildirir.

Birinci Madde

İnsan omurgasının birleşimi keyfiyetini **[115/b]** ve fonksiyonlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Omurga kemiği pek çok faydalar sağlamak için yaratılmıştır. Birinci faydası, canlıların hayatını sürdürmesinde muhtaç oldukları omuriliğin kanalı olmasıdır. Çünkü eğer bütün sinirlerin bitiş yeri beyin olsaydı, insan kafasının olduğundan çok daha büyük olması gerekirdi. Bu ise bedene ağır bir yük olurdu. Sinirler organların en sonuna ulaşmakta uzun mesafelere muhtaç olacaklarından, incinme ve kesilmelere maruz kalmaktan başka, ağır uzuvları yerlerine çekmekte kuvvetleri az kalacaktı. İşte varlıkları en güzel şekilde yaratıp onlara sûret veren, şânı yüce ve azîz olan Allah teâlâ hazretleri, hikmeti ve yardımıyla beyinden bir parça olan omuriliği bedenin aşağı kısmına erimiş maden gibi akıtarak, omurgayı ona korunmuş bir akış yeri eylemiştir. Böylece omurga etrafında sinirlerin taksimi ve dağıtımı en uygun ve en güzel olmuş olsun.

Omurganın bir faydası da budur ki ön tarafında yerleşmiş olan önemli organların koruyucu kalkanı olmasıdır. Onun için boğumları ve diken gibi çıkıntıları vardır ki onlara sinsin[572] adı verilmiştir. Omurganın bir faydası da budur ki beden kemiklerinin yaratılışına esas ve temel teşkil etmiştir. Nitekim gemi direği gibi olduğu daha önce ifade edilmiştir. Onun için omurga kemikleri son derece sert ve sağlam olarak yaratılmıştır. Omurganın diğer bir faydası da odur ki insanın ayağa kalkmasına ve hareketine imkân vermek için kendi kendine duracak özellikte müstakil kuvvetli bulunmuştur. Onun için omurga kemiklerinin nizamı omurlarla dizilmiştir. Hepsi tek bir kemik ya da büyük bir kemik olmayıp dizilişleri en güzel bir şekilde ahsen-i takvîm[573] üzere olmuştur. Omurlar arasında bulunan eklemler ne özelliğini bozacak kadar gevşek ne de sağa sola dönüşünü engelleyecek kadar sert olmayıp aksine bu şekilde bölümler halinde yaratılmıştır. Omurgayı oluşturan omurlar kemiklerdir ki, ortasından omuriliğin geçeceği delik bulunan kanallar vardır.

Bazı omurların sağında ve solunda deliğinin iki tarafından dört çıkıntı bulunduğu tespit edilmiştir ki bunların bazısına yukarı doğru dikme

bazısına da aşağı doğru dikme denilmiştir. Bazı omurun altı çıkıntısı olup bunların dördü bir tarafında, ikisi de diğer tarafındadır. Bazı omurun ise sekiz çıkıntısı olduğu müşâhede edilmiştir. Bahsedilen çıkıntıların faydalarından biri odur ki bunlarla ekleme ait bağlar ile omurlar arası düzenli olup birinin çıkıntısının başı diğerinin çukuruna girerek sağlamlık bulur. Omurga kemiği omurlarının bahsedilen çıkıntılarından başka çıkıntıları da vardır ki onların faydası, çarpışmalardan korumak ve mukavemetleriyle kalkan vazifesi görmektir. Bu çıkıntılar omurların uzunluğu üzerine yerleşen sert ve geniş kemiklerdir. Bunların arka tarafa yerleşmiş olanına şevk ve senâsin denilmiştir. Sağa ve sola yerleşmiş olanlarına ise kanat (ecniha) derler. Bunlar bedenin uzunluğunda olan sinir, damar ve kasları muhafaza ederler.

Kaburgaya komşu olan kanatların bir faydası, kaburganın çıkıntılı başı bunlara geçmiş olup çukurlarıyla bağlanmış olmasıdır. Çünkü her tarafın iki deliği ve her kaburga kemiğinin iki dışbükey (muhaddeb) çıkıntısı vardır. Bu omurların orta deliklerinden başka pek çok delikleri vardır ki onlardan sinirler çıkıp damarlara girerler. Bu delikler onun için omurların iki tarafından yaratılıp arkasında kalmıştır. Çünkü onda çıkan ve giren damarları çarpmadan korumak gerekmez. Eğer bahsedilen damarlar ve sinirler **[116/a]** omurganın arkasında yaratılsaydı, bedenin tabiî ağırlığıyla ve isteğe bağlı hareketleriyle meyli olan yerlerde ortaya çıkacağı için zayıf olurlardı ve onu bağlayamazlardı. Bu koruma için olan çıkıntıların üzerinde sinirler ve ıslaklığı hâvî olup onu yumuşak ve düz hale getirmiştir ki bitişmiş olduğu ete eziyet olmasın.

Mafsalların çıkıntılarının sebebi şudur: Onlar birbirlerini takip ile sağlam tutarlar ve her taraftan bağlarlar. Ancak ön taraftan olan takip son derece sağlamdır ve arka taraftan olan yumuşaktır. Çünkü ön tarafa eğilme, arka tarafa eğilip bükülmeden daha fazla lâzım olur. Şu halde omurga kemiğindeki omurlar takip ve bağlarıyla sağlam olduklarından, tek bir kemik gibi yerinde sabit olacak şekilde yaratılmışlardır. Eğilme ve bükülmeyi kabul etmeleri sebebiyle yumuşak ve sölpük olduklarından, çok sayıda kemik gibi hareket ve eğilme için uygun yaratılmışlardır.

“Her şeyi hikmetle yaratan, şânı yüce Allah’ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz.”

İkinci Madde

Boyun kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Boyun kemikleri soluk borusuna hizmet için yaratılmış olup soluk borusu pek çok faydalar sağlamak için yaratılmıştır. Boyun omurlarının ve omurga omurlarının üst kısmının altında olan omur üzerine yüklenildiği için her omur kendi yüklenicisinden daha küçük ve daha hafif yaratılmıştır. Ta ki organların hareketleri yaratılış hikmetine uygun gerçekleşmiş olsun.

Sakrum kemiği omurga kemiklerinin en aşağısında ve sonundadır. O, hepsinden daha büyük ve daha sağlam olarak yaratılmıştır. Ana rahminde (diğer) kemiklerin oluşmasından önce o meydana gelmiştir. Kabirde de bütün kemiklerin hepsinden sonra çürüyüp toprak olur diye bilinir. Boyun kemiği içindeki omuriliğin yukarısı, yer altındaki kanallar gibi çok fazla ve katı olduğu için boyun omurlarının delikleri (çukurları) geniş yaratılmıştır.

Çünkü sinirlerin taksim olduğu yerde yukarı tarafa ait olan, aşağı tarafa ait olandan daha fazladır. Boyun omurlarının küçük ve deliklerinin geniş olması ince cisimlerini gerektirdiğinden hepsinden sağlam ve güçlü yaratılmıştır. Omurgaların başı, göğüs kaburga kemiklerinin ucu küçük olarak ve iki yanları büyük ve ikişer başlı olarak yaratılmıştır. Bu omurların harekete olan ihtiyacı sabit durmaya ihtiyacından daha fazla olduğundan, boyun omurları alttaki mafsallarından daha yumuşak ve sölpük yaratılmıştır. Bu mafsalların sağlamlığa fazla ihtiyaçları olmadığı için alt taraftaki omur gibi, yukarı ve aşağı tarafa dikilmiş olan mafsal çıkıntıları gibi büyük ve geniş olmayıp küçük yaratılmışlardır.

Boyun omurlarının sayısının yedi olması, uzunluğunun dengeli olması içindir. Bu omurların birincisi hariç her birinin bahsedilen minval üzere on birer çıkıntısı vardır ki bunlar birer sinsine ve ikişer dal ve ikişer cenâh ve yukarı tarafa dikilmiş olan dörder çıkıntı mafsal ve aşağı tarafa dikilmiş dörder çıkıntı mafsallardır. Sinirlerin çıkış yerinin dairesel çukuru her iki omur arasında yarımşar şekilde bölünmüştür. Birinci omur ile ikinci omurun diğer omurlarda bulunmayan bazı özellikleri vardır.

Çünkü başın sağa ve sola olan hareketi, kendisi ve birinci omur arasında bulunan mafsal ile birlikte gerçekleşir. Başın öne ve arkaya olan hareketi kendisiyle ikinci omur arasında bulunan mafsal ile meydana gelir. Birinci mafsal, ilk omurun dikmesi üzerinde sabit olmuştur. Bu omurun üst tarafında iki çukuru vardır ki onlara kafa kemiğinin iki çıkıntılı tarafları girmiştir. **[116/b]**

Bu iki çıkıntının birisi çukurundan dışarı çıkıp, öbürü çukuruna tamamen batsa, baş ondan tarafa meyledip o tarafa eğilir. İkinci mafsal, ikinci

omurdadır. Bu omurun ön tarafında uzun bir çıkıntı yaratılmıştır ki ilk omurun omuriliğinin önünde olan deliğinden nüfuz edip kafa kemiğinde bulunan omuruna ulaşır. Bahsi geçen çıkıntı anlatılan omurun deliğinden geçip sözü edilen omura girse, baş ön tarafa meylederek eğri olur.

Sözü edilen çıkıntı, deliğinden dışarı çıkarsa, baş düz durur. Eğer çıkıntı deliğinden de çıkarsa, baş arka tarafına meyilli olur. İkinci omurun arkasında da kısa bir çıkıntı vardır. Ancak birinci omurgada olan delik içinde hareket edip onu geçmez. Birinci omurun özelliği şudur ki çıkıntısı olmaz. Olmamasının faydası şudur ki ağır olmadığı için etrafına yerleştirilmiş olan sinirlere ve kasların pek çoğuna zarar vermez. Bahsedilen çukur kafa kemiğinde gömülü gibi olduğundan kanatlara da ihtiyacı yoktur.

Çünkü sinirlerin bitiş yerine yakın olup yerleri dar olduğundan, kanatların olmaması Hakk'ın bir hikmetidir. Bu çukurun özellikleri şunlardır ki sinirler ondan doğar, diğer omurlar gibi iki tarafından ve ortak çukurlarından doğmazlar. Ancak arka kısmının üst tarafından iki delikten hepsi lif gibi ince oldukları halde dışarı çıkarlar. Uzadıkça tedrîcen katılaşarak, yerlerine göre kalınlaşıp sağlamlaşırlar. İkinci omurun kısa çıkıntısı üst arka kısmında bulunup onda sinirlerin çıkış delikleri mümkün olamadığından, bunun delikleri çıkıntının yanlarından yapılmıştır.

İkinci omurun çıkıntıları kuvvetli bağlarla birinci omura bağlanmıştır. Baş mafsalı, birinci omur ile yumuşaklık ve esneklik kazanmıştır. İkinci omur ile diğer omurların mafsallarından esnek kılınmıştır. Çünkü bu iki mafsal ile yapılan baş hareketlerine ihtiyaç, daha şiddetli ve daha çoktur. Bunların hepsi Allah teâlânın sanatı cümlesindendir.

"Hikmetiyle her şeyi en güzel şekilde yaratıp sûret veren Allah'ı tesbih ederiz. O'nun şânı yüce ve nimetleri herkesi şâmildir. O'ndan başka ilâh yoktur."

Üçüncü Madde

Göğüs omurlarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Göğüs omurları kaburga kemiklerine bitişik olup can organlarını içinde toplayan, muhafaza eden kemiklerdir. Bunlar on iki omurdur ki on birinin hem spinal çıkıntıları hem de transvers çıkıntıları vardır. Ancak bir tanesinin transvers çıkıntısı yoktur. Sinsineleri birbirine eşit değildir. Çünkü bunlardan kalp gibi organların en önemlisine yakın olup bitişeni en büyük ve en kuvvetli

olanıdır. Bu omurların transvers çıkıntıları diğerlerinden daha sağlamdır. Kaburgalar onlara erişemez. Göğsün yedi üst omurlarının çıkıntıları büyük ve transvers çıkıntıları kalın ve sağlam bulunmuştur. Ta ki bunlar, organların hükümdarı olan kalbi tam bir özenle muhafaza etmiş olsunlar.

Çünkü bu omurların cisimleri spinal ve transversal çıkıntılarına yönelmiştir. Bunların eklem çıkıntıları kısa ve geniş bir biçimde bulunmuştur. Onuncu omurun bir üstündeki omurun üst tarafına **[117/a]** ait çıkıntı mafsallarında lokma çukurları vardır. Ve aşağı tarafa ait çıkıntıların yumruları o çukurlara girip sinsineleri aşağıya eğilmiştir. Onuncu omurun spinal çıkıntısı kubbe gibi basıktır. Çıkıntı mafsallarının iki tarafında olan iki çukuru lokmasızdır. Çünkü üst kısmın altından birlikte lokmalanmıştır. Onuncunun alt kısmının lokmaları üst tarafına meyilli, çukurları aşağı tarafına meyillidir. Sinsineleri üst tarafına eğilmiştir. On ikinci omurun transvers çıkıntısı olmaz. Çünkü onda kaburga var iken buna ihtiyaç duymaz. Mide zarının ucu, on ikinci omura bitişiktir. Bu omurun üst kısmı çok küçük olduğu için sağlamlık için fazla mafsal çıkıntısına muhtaç olmaktan müstağnîdir. Göğüs omuru boyun omurundan daha büyük olduğu için müşterek delikleri iki omur arasında beraber taksim olunmayıp tedrîcen üstte fazla ve aşağıda eksik olur. Sinir deliği tamamıyla onuncu omurdadır.

Göğsün diğer omurları ve iki uyluk arası olan bel bölgesinin bütün omurları, bu bahsi geçen deliği tamamıyla kuşattığı için, onların olmalarıyla sinirlerin çıkışı için bu omurgaların sağ ve solunda birer oyuk yaratılmıştır. Bel bölgesi omurlarının üzerinde spinal çıkıntısı ve geniş transvers çıkıntısı vardır. Mafsal çıkıntılarının alt kısımlarına ve koruyucu çıkıntıya benzer genişliktedir. Bel omurlarının kemikleri beş tanedir. Sakrum kemiği ile ile birlikte omurganın tamamına taban gibi olup direğin önü ve kasık kemiğinin taşıyıcısı ve iki ayak sinirlerinin doğuş yeri olmuştur. Sakrum kemiği üçtür ki onlar bütün omurlardan daha sert ve mafsalları daha sağlam ve kanatları daha geniştir. Sinirler için ön ve arka taraflarında özel delikleri vardır ki kalça kemiği mafsalı onlara mani olmasın ve onları ezmesin. Sakrum kemiği daha önce açıklanan bel bölgesi kemiklerine benzer. Kuyruk sokumu kemiği üç tane kıkırdak gibi yumuşak omurdan meydana gelmiştir ki bunların uzantıları ve çıkıntıları yoktur. Boyun omurları gibi küçük olduklarından sinirler omurlar arasındaki müşterek deliklerden çıkar. Fakat üçüncü omurun ucundan bir sinir çıkar.

Buraya kadar bildirilenlerden anlaşılmıştır ki omurganın bütün hepsi tek bir nesne gibidir. Çıkıntılar ve diğer şekiller ise dairesel biçimdedir.

Çünkü çarpma ve çarpışmanın tehlikelerine maruz kalmaktan en uzak şekiller, dairesel şekillerdir. Onun için omurganın omurlarının yukarıda olanının başı aşağıya, aşağıda olanının başı yukarıya yönelmiş olup orta omur olan onuncusunda hepsi toplanmıştır. Onuncu omur, omurganın uzunluğu hasebiyle çıkıntıların ortası olup iki cihetin birbirine dönmüştür. Böylece iki taraftan da dokuzuncu sayılan omur, onuncunun üzerine toplanarak düzen bulur. Boyun omurları ile birlikte omurga omurlarının tamamı yirmi altı tanedir.

"Hikmetli Yaratıcı'yı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz."

Dördüncü Madde

Kaburga kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Kaburga kemikleri kuşatmış oldukları solunum organlarını ve sindirim organlarının yukarı kısımlarını korumak üzere yaratılmıştır. Bunlara ağırlık olmamak için, bir kısmına gelen bir zararın tamamına ulaşmaması için besin, gazlar ile dolu midenin geniş mekâna ihtiyacı olduğunda kolay açılmak **[117/b]** için ve nefes alıp verme işine tayin edilen göğüs kaslarını ayırmak için kaburgalar, ayrı ayrı kemikler şeklinde olup hepsi tek bir kemik olmamıştır. Göğüs kemiği, vücut organlarının önderi sayılan kalbi ve ona bağlı bulunan diğer organları kuşatmıştır. Çünkü değerli organlara bir zarar gelmesinin tesiri çok fazla olduğundan, onları dikkat ve ihtiyatla korumak lâzımdır. Onun için üst taraftaki geniş kaburgalar, kendi içlerinde olan solunum sistemi organları üzerinde göğüs bölgesinde birleşip baş âzâyı (kalp) her cihetten korumak üzere etrafını tamamen kuşatmışlardır. Sindirim organlarına yakın olan alt taraftaki kaburgalar, arka tarafından ele alınmış bir kalkan gibi karaciğer dalak ve diğer organları korumak içindir ki bunlar birbirine bitişik olmayıp kademe kademe birbirlerinden ayrılmışlardır. Şu halde yukarıdaki kaburgaların uçları arası birbirine yakın, en aşağıdakilerin ise uzaktır. Böylece midenin yeri geniş olup sindirim ve solunumla dolu olduğunda zorluk ve sıkıntı vermesin.

Yukarı taraftaki yedi kaburga, göğüs kaburgaları diye adlandırılmıştır. Bunlar her yönden yedişer kaburgadır ki orta taraflarındaki ikisi en büyük ve uzun, uçlardakiler ise kısa yaratılmıştır. Çünkü bu şekil, her taraftan solunum organlarını en iyi şekilde kuşatır bulunmuştur. Bu kaburgalar yumrulukları üzere ilk önce aşağı tarafa meyledip oradan yukarı tarafa dönerek göğüs kemiklerine bitiştirmişlerdir ki böylece içine aldıkları mekân

genişlemiş olsun. Nitekim bahsi geçen kaburgaların her birinden iki çıkıntı omurganın her bir tarafında olan iki içsel omura girerek iki katlı mafsal olmuştur. Bu gibi yedi kaburganın göğüs kafesi kemikleri ile olan birleşimleri aynen omurga kemikleri ile olan birleşimleri gibi şekil almıştır. Geri kalan beş kısa kaburga ise sırt kaburgaları ve yalancı kaburgalardır. Bunların baş kısımları kıkırdak ile korunmuş olup çarpışmadan uzaktırlar. Kırılmaktan emindirler. Sertlik ile yumuşaklık arasında dengeli, kıkırdak cisim ile yumuşak organlara ulaşarak zarar vermezler. Göğüs kafesi yedi kemikten meydana gelmiştir. Onun tek bir kemik olmaması, hafiflik içindir diye bilinmiştir. Kendisi yumuşak kıkırdak ile bağlanmış olup mafsalları sağlam yaratılmıştır. Böylece solunum organları genişlediğinde rahatlıkla yardımları bulunmuş olsun. Bu kemiklerin sayıları, kendilerine bitişik olan kaburgaların sayısınca yedi tanedir. Göğüs kemiğinin en altına geniş ve kıkırdaklı bir kemik bitişmiştir ki onun alt tarafı daire gibi olup hançere benzediği için hançer kemiği adıyla bilinmiştir. Onun faydaları; mideyi koruma, göğüs kemiği ile yumuşak organlar arasına yerleşip sert ile yumuşağın arasını birleştirmede alâka kurmaktır.

"Her şeyi yaratıp en güzel şekilde sûret veren Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederiz. O'nun şânı yücedir."

Beşinci Madde

Köprücük kemiğini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Köprücük kemiği, göğüs kafesinin yukarı kısmının iki yönünden her birinin üzerine yerleşmiş bir kemiktir ki onun küçük bir çukurdan yaratılması esnasında boş bir yarık kalmıştır. Ta ki ondan beyne yükselen damarlar ve ondan inen sinirler geçip yol bulmuş olsunlar. Bu kemik üst tarafa yönelip kürek kemiği tarafına bitişmiştir. Kürek kemiği bu kemik ile bitişik olup ikisi birlikte kol kemiği ile bağlantı kurmuşlardır.

Kürek kemiği, **[118/a]** pek çok fayda için yaratılmıştır. Bir faydası şudur ki kol kemiği ile el, bedene bağlanmış olup göğse yapışık olmasın. İki elin biri birine hareketi kolay olup rahatlıktan geri kalmasın. Diğer faydası da şudur ki kürek kemiği kaburgalardan uzak olup iki kolun hareket alanları genişleyerek [hareketlerine] engel olmasın. Bir diğer faydası budur ki göğse ait olan değerli organlara kalkan gibi olup omurga kemiklerinin eklem yerlerindeki küçük kemikleri ve çıkıntıları yerine geçip göğse bir zarar gelmesin. Kürek kemiği üst taraftan ince, alt taraftan kalın olmuştur. Üst

tarafı (enli taraf) üzerinde bir çukur vardır ki kol kemiğinin yuvarlak tarafı ona girmiştir. Bundan iki kemik uzantısı vardır ki bir tanesi yukarı, sırt tarafına gitmiş olup kargaburnu namını almıştır. Onunla omuz kemiği köprücük kemiğine bağlanır. Kol kemiği başının omuz çukurundan çıkmasını engeller. İkinci uzantısı, aşağı ve ön tarafa gelir. Bu da kol kemiği başının çukurundan çıkmasına engel olmuştur.

Şu halde kürek kemiği, iç tarafından uzaklaştıkça geniş olup bu uzantının dış tarafı üzerinde üçgene benzeyen bir çıkıntı vardır ki onun tabanı enli taraftan yana, tepesi iç taraftan yana gelmiştir. Böylece sırtın düzgünlüğüne bir zarar gelmemesi için, omurga kemiklerinin eklem yerlerindeki küçük kemikler gibi korunmuştur. Bu çıkıntıya bitişik olan kıkırdak, dairesel tarafla omuzun genişliğinde son bulmuştur. Kıkırdağın buraya bitişmesinin sebebi, diğer kıkırdakların herhangi bir yere birleşmelerindeki sebep gibidir.

---

[572]. Sinsin, çoğulu senâsin: Eğe kemiklerinin arka tarafının ucu.

[573]. Burada Tîn Sûresi, 4. âyetine telmih vardır.

Omurganın bir faydası da budur ki ön tarafında yerleşmiş olan önemli organların koruyucu kalkanı olmasıdır. Onun için boğumları ve diken gibi çıkıntıları vardır ki onlara sinsin adı verilmiştir. Omurganın bir faydası da budur ki beden kemiklerinin yaratılışına esas ve temel teşkil etmiştir. Nitekim gemi direği gibi olduğu daha önce ifade edilmiştir. Onun için omurga kemikleri son derece sert ve sağlam olarak yaratılmıştır. Omurganın diğer bir faydası da odur ki insanın ayağa kalkmasına ve hareketine imkân vermek için kendi kendine duracak özellikte müstakil kuvvetli bulunmuştur. Onun için omurga kemiklerinin nizamı omurlarla dizilmiştir. Hepsi tek bir kemik ya da büyük bir kemik olmayıp dizilişleri en güzel bir şekilde ahsen-i takvîm üzere olmuştur. Omurlar arasında bulunan eklemler ne özelliğini bozacak kadar gevşek ne de sağa sola dönüşünü engelleyecek kadar sert olmayıp aksine bu şekilde bölümler halinde yaratılmıştır. Omurgayı oluşturan omurlar kemiklerdir ki, ortasından omuriliğin geçeceği delik bulunan kanallar vardır.

Omurganın bir faydası da budur ki ön tarafında yerleşmiş olan önemli organların koruyucu kalkanı olmasıdır. Onun için boğumları ve diken gibi çıkıntıları vardır ki onlara sinsin adı verilmiştir. Omurganın bir faydası da budur ki beden kemiklerinin yaratılışına esas ve temel teşkil etmiştir. Nitekim gemi direği gibi olduğu daha önce ifade edilmiştir. Onun için omurga kemikleri son derece sert ve sağlam olarak yaratılmıştır. Omurganın

diğer bir faydası da odur ki insanın ayağa kalkmasına ve hareketine imkân vermek için kendi kendine duracak özellikte müstakil kuvvetli bulunmuştur. Onun için omurga kemiklerinin nizamı omurlarla dizilmiştir. Hepsi tek bir kemik ya da büyük bir kemik olmayıp dizilişleri en güzel bir şekilde ahsen-i takvîm üzere olmuştur. Omurlar arasında bulunan eklemler ne özelliğini bozacak kadar gevşek ne de sağa sola dönüşünü engelleyecek kadar sert olmayıp aksine bu şekilde bölümler halinde yaratılmıştır. Omurgayı oluşturan omurlar kemiklerdir ki, ortasından omuriliğin geçeceği delik bulunan kanallar vardır.

. Sinsin, çoğulu senâsin: Eğe kemiklerinin arka tarafının ucu.

. Burada Tîn Sûresi, 4. âyetine telmih vardır.

ÜÇÜNCÜ FASIL

El ve ayak kemiklerinin terkibini (anatomi), isimlerini ve özelliklerini yedi madde ile bildirir.

Birinci Madde

Kol kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Kol kemiği silindir şeklinde yaratılmıştır. Böylece tehlikelere uğramaktan uzak kalmıştır ki üst tarafı, dışbükey olup omuz çukuruna gevşek bir mafsal ile [bağlanmış] girmiştir. Bu mafsal gevşek olduğu için yerinden çıkması sık sık görülebilir. Bu mafsalın gevşek olmasının iki faydası vardır ki biri ihtiyaçları karşılama, diğeri kolaylıkla ve emniyetlice hareket edebilmedir. İhtiyaçları karşılama, bu eklemin her tarafta rahatça hareket edebilmesidir.

Emniyet ve koruma ise iki türlüdür: Çünkü her ne kadar eklem kendi etrafında hareket etse de bu hareketler herhangi bir zarara ya da onun yerinden çıkmasına sebep olacak kadar güçlü ve çok değildir. Böylece bağlarının zayıflayıp gevşemesinden korkulmasın. Belki kol çoğunlukla sakin ve hareketsiz iken, elin diğer mafsalları hareketlidir. Onun için elin diğer mafsalları kolun mafsalından daha sağlam yaratılmıştır.

Kol mafsalını dört bağ bağlamıştır. Birisi, enine zardır ki diğer mafsallar gibi o da mafsalı çepeçevre kuşatmıştır. İki tanesi arka tarafından inmiştir. Ve bunlardan ligament geniş ve yassı olup kol emiği tarafına yapışmak böyle olmuştur. Diğeri daha büyük ve daha sağlam olup dördüncü ligament ile coracoid uzantıdan aşağı inmiştir. Bunların şekilleri yassı olup kol kemiğine değmiştir.

Kol kemiği alt taraftan yana çukur olup üst taraftan yana tümsek yaratılmıştır. Böylece üzerinde toplanan ve düzenlenen kaslar, sinirler ve damarlar örtülü olarak, kucaklayıp sarmaladığı şeyi kolayca ve güzelce kavrayıp iki el birbirinin üzerine rahatça **[118/b]** ulaşmış olsun. Kol kemiğinin alt tarafının üzerinde iki bitişik çıkıntı oluşmuştur ki iç tarafta olanı uzun ve incedir. Bunun herhangi bir nesne ile mafsalı olmayıp ancak sinirleri ve damarları korumak için yaratılmıştır. Dış tarafındaki çıkıntı ile dirsekteki çukur ve çukurda olan lokma ile dirsek mafsalı tamamlanmış olur. İkisi arasında bir kesme vardır ki onun iki tarafında iki çukur vardır. Üst çukur ön tarafta, alt çukur arka tarafta bulunur. Fakat üst çukurun bir engeli yoktur. Düzdür ve her tarafı birdir. Fakat üst taraftaki ikinci çukur

daha büyüktür ve alt kısmın çukuruna yakın olan bölge düz olmayıp çukuru da dairesel olmayıp tıpkı bir zar gibi doğru ve düz yaratılmıştır. Böylece onda ön kol çıkıntısı üst taraftan yana hareket ederek ona ulaştığında dursun. Ve bu iki çukura iki eşik denilmiştir. Buradaki mafsallar işte bu şekil üzere düzenlenmişlerdir.

İkinci Madde

Ön kol kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ön kol kemiği uzunlamasına iki kemikten meydana gelir. Onlara zendeyn denir. Bunların başparmağa yakın olarak üst tarafta bulunanı daha ince olup ona zend-i a'lâ denilmiştir. Serçe parmağa yakın olan alttaki kemik taşıyıcı durumunda olduğundan daha kalın yaratılmış ve ona zend-i esfel denilmiştir.

Zend-i a'lânın faydası; ön kolu onunla aşağıya doğru gelecek şekilde çevirmek ve el ayasını da yukarı doğru çevirmektir. Zend-i esfelin faydası ise, bileği gevşetmek ve kasmaktır. Bu iki kemiğin her birinin ortası ince ve yumuşak yaratılmıştır. Böylece kalın kaslar onları kolayca taşıyarak, ağırlık veren kalınlıklarından kurtulmuş olsunlar. Fakat çevreleri etli kaslardan oluşmadığı için ve bağlar ile örtüldükleri için, mafsalların hareketiyle doğacak olan sürtünmeden korunmak için [alt uçları] kalın ve dayanıklı yaratılmıştır. Zend-i a'lâ eğri olup eğriliği iç tarafta başlayarak bir kıvrımla üst tarafa yönelmiştir. Bunun faydası, zend-i a'lâyı eğri hareketlere uygun hale getirmek olarak bilinmiştir. Gevşetme ve kasma hareketleri için en uygun pozisyon, doğru ve düz hal olduğu için zend-i esfel dümdüz yaratılmıştır.

Dirsek mafsalı, kol kemiği ile zend-i a'lâ ve zend-i esfelin eklemlerinden meydana gelir. Zend-i a'lâ tarafında bir küçük çukur vardır ki kol kemiğinin üst tarafında olan lokma ona bağlıdır. O çukurda bu lokmanın dönmesiyle rotasyon meydana gelir. Zend-i esfelin iki uzantısı vardır ki aralarında (س sin) harfine benzer bir kesme bulunmuştur. Ve onun çukurunda olan yüzeyi dışbükey yaratılmıştır. Böylece kol kemiği çukur tarafında olan kesmeye dahil olup dirsek mafsalı onunla birleşmiş olsun. Böylece içteki kesme çukurun kesmesi üzerinde arkaya ve alt taraflara hareket ettiğinde el açılır. Daha önce bahsi geçen lokmayı içinde tutan çukurdan kesmenin yüzeyi ayrıldığında, elin daha fazla açılmaya engel olup kol kemiği ile ön kol kemiği yönleri birbirine yakın olarak dururlar. Bahsi geçen iki kesme

birbirinin üzerinden ön ve üst taraflarına hareket ettiklerinde, el kapanıp ön kol kemiği kol kemiğine önden ve alt taraftan bitişir. **[119/a]** İki uzantının alt tarafları tek bir şey gibi bir araya gelip onlardan bir geniş ve ortak çukur ortaya çıkar ki çoğu zaman alt taraftaki uzantıda görülür. Bu çukurdan arta kalan kısım, tehlikelerden uzak olmak için yuvarlak ve avuç içi gibi düz ve yumuşak yaratılmıştır. Zend-i esfelin çukurunun arkasında dikey bir uzantı vardır ki onun faydası koruma ve muhafazadır.

"Bunları hikmet ve san'atla yaratan Allah'ı tesbih ederiz. O'nun şânı yücedir."

Üçüncü Madde

Elin bilek kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: El bileği birçok kemikten meydana gelmiştir. Ta ki bir parçasına gelen zarar tamamını etkilemesin. Avuç içi bir şey tuttuğunda, cisimler üzerinde o kemikler ile dairesel şekil alır ki avuç içinin çukur olmasıyla akışkan cisimlerin tutulması mümkün olsun. Bu kemiklerin mafsalları dağılmamaları için birbirlerine bağlanmıştır. Ta ki dağılmasın ve elin tuttuğu şeylerin zabtı zayıf olmasın. Hatta avuç içinin derisi soyulsa, bu kemiklerin hepsi tek bir kemik gibi görünür. Bahsi geçen birliktelik, bu kemiklerin pek çok bağ ile birbirine sağlamca tutup bağlanmasıyla sağlanmıştır. Bu kemikler bir miktar içeriye eğiktir. Böylece avuç içi çukurunun oluşmasına sebep olan büzülme gerçekleşmiş olsun.

El bileği kemikleri yedi kemikten yaratılmıştır. Fakat bir de bunlara ilâve olarak bir kemik daha vardır. Asıl yedi kemik, iki sıra halinde dizilmiş olup birinci sırası ön kol kemiğinden yanadır. Bu kemikler ince ve ufak yapıdadır. Sayıları üçtür. İkinci sıradaki kemikler parmak tarakları tarafında oldukları için, geniş olup sayıları dört bilinmiştir. Bahsi geçen üç kemik birbirine bitişik olup ön kol kemiğine yakın olan tarafları hassas ve ekleme bağlılığı çok sağlam bulunmuştur. İkinci sıraya yakın olan tarafı, geniştir ve ekleme bağlılığı zayıf kılınmıştır. Sekizinci kemik, el bileğinin iki sırasını düzeltmek için değil, avuç içine yakın olan bir siniri korumak içindir. ilk sıradaki üç kemiğin başlarının toplamından onun tek bir tanesi hâsıl olup iki zend, bilek mafsalı uçlarından meydana gelen ve daha önce adı verilen geniş çukura girip mafsal orada açılma ve kapanma hareketleri yapar. Zend-i esfel açıklanan uzantı kemik, bilek kemiklerine yakın olan kemiğin çukuruna girip mafsal onunla geniş ve eğri bir biçim almıştır.

Avuç içi kemikleri dört tane olup dört parmağa karşılık gelmiştir. Bu kemikler avuç içi bölgesinde birbirlerine çok yakındırlar. Ta ki birbirine bağlanmış gibi olan kemiklerin bilek kemiğine bağlantısı sağlam olsun. Ve bunlar parmaklara doğru gittikçe bir miktar açılmıştır. Böylece kemikler birbirinden farklı açıklıklara güzelce erişebilsin. Metacarpal kemikler avuç içinde çukur meydana getirecek şekilde hafif kırık olmuştur ki bu şekil açılmaya ve kapanmaya yardımcı olsun. El bileği eklemi ile meacarpal kemikler, el bileği kemikleri etrafında olan çukurlara kıkırdaklı tarak kemiklerinden oluşmuş lokmaların girmesiyle meydana gelmiştir.

"Burada anlatılanları hikmetle ve san'atla yaratan Allah'ı tesbih ederiz."

Dördüncü Madde

Parmak kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: El parmakları eşyayı tutup kavramada yardımcı âlettir. Parmakların eti kemikten ayrı olarak yaratılmamıştır. Gerçi parmakların sülük ve balık hareketleri gibi bir takım değişik hareketleri mümkündür. Fakat hareketleri el titremesi gibi zayıf olmasın, sağlam ve kuvvetli olsun diye kemikler ile birlikte yaratılmışlardır. Parmaklar birer kemikten yaratılmayıp fazla sayıda kemikten yaratılmışlardır. Ta ki hareketleri zor olmasın diye üç kemikten yaratılmıştır. Çünkü üçten fazla **[119/b]** olsaydı, ağır eşyayı tutamazlar, güçsüz kalırlardı. Eğer kemikleri üçten az olsaydı, parmakların hareketleri yeterli olmazdı.

Parmak kemiklerinin baş kısmı ince, tabanları geniştir. Alt taraftaki kemikler tedrîcen üst taraftakilerden büyük yaratılmıştır. Ta ki taşıyıcı kemik ile taşınan kemik arasındaki ilişki sağlam olsun. Ve bu bahsi geçen kemikler kaza ve belâlardan korunmak için silindir şeklinde yaratılmışlardır. Çekme ve tutma hareketlerinde kuvvet ve dayanıklılık bulsunlar diye içleri boşluksuz ve iliksiz yaratılmışlardır. Parmak kemiklerinin tutması ve ovması kolay olsun diye dışı kavisli, içi çukurumsudur. Başparmak ve küçük parmak gibi etrafında parmak olmayan yanları bile kavisli yaratılmıştır. Böylece sıkışma zamanında tehlikelerden korunan yuvarlak şekle benzer. İç taraflarındaki etleri azdır. Böylece onları koruyup örter. Tutulan ve temas edilen şeylerin altında eğik olur. Dış tarafları etsiz kalmıştır. Bu sayede ağır olmazlar, hafiflik bulurlar. Parmakların uçları, tırnaklı olarak yaratılmıştır. Böylece baş kısımları etkili silah yerini tutar. Parmak uçlarının eti fazladır. Böylece birbirlerine

yaklaştıklarında bitişik gibi olurlar. Orta parmağın mafsalları en uzunlarıdır. Ondan sonra yüzük parmağının, sonra işaret parmağının, ondan sonra da küçük parmağın mafsalları sıralanır. Ta ki tutma kavrama esnasında parmakların uçları beraber olup avuç içinde açık bir yer kalmayacak şekilde düzgün olsun. Yuvarlak bir şey tutulduğunda avuç içi ve parmaklar çukurlaşarak her yönden ona temas etmiş olsun. Başparmak, diğer parmaklardan daha kısa ve kalın yaratılmıştır. Ta ki dayanıklılıkta hepsine denk gelsin.

Eğer başparmak kendi yerinin dışında başka bir yere konmuş olsaydı mevcut faydaları kalmayıp gereksiz olurdu. Mesela, eğer başparmak avuç içinde olsaydı, avuç içi ile olan işlerin çoğu yapılamazdı. Eğer küçük parmak tarafına konsaydı, iki el birlikte tuttukları bir şeyde birbirlerine karşılıklı ve uygun gelemezlerdi; biri diğerine yardım edemezdi

Eğer elin dışında olsaydı, çok uzakta kalırdı ve faydası olmazdı. Başparmak tarağa bağlı olmadı. Ta ki kendi ile dört parmak arasındaki mesafe daralmamış oldu. Şu halde dört parmak bir yönden bir nesneyi kuşatsa ve başparmak da onlara karşı koysa, elin büyük bir şeyi alıp tutması mümkün olur. Bir yönüyle başparmak, avucun tuttuğu nesnenin bir azası gibidir ki onu örter. Bütün parmak mafsalları ıslak ve yapışkan olup birbirine giren nemli ve yapışkan özellikleri olan kıkırdak ve çukurlara bitişik yaratılmıştır. Böylece onunla birlikte rutubetleri sürekli olup onlara hareketlerinden dolayı kuruluk gelmesin. Mafsallarını kuvvetli bağlar sarmalamış olup kıkırdak örtülerle sarılmış bir halde yaratılmıştır. Böylece bu sayede ziyadesiyle sağlam olmaları için mafsallarında bulunan açıklıklar sümsümâniyât denilen küçük kemikler ile doldurulmuş olup bunlarla sağlamlık verilmiştir. Ve bunlara semsaniye derler.

El tırnakları, şu dört faydayı temin etmeleri için yaratılmıştır. İlk faydaları, bir şeyi sıkıca kavramakta parmaklara destek olmaktır. İkincisi, onlarla ufak varlıkları tutup toplamaya güç ve kuvvet bulunur. Üçüncüsü, onlarla kazıma **[120/a]** ve temizliğin kolay olmasıdır. Dördüncüsü, gerektiği durumlarda onları silah gibi kullanarak düşmanlarından intikam almak mümkün olur. Tırnakların kenarları yuvarlak kılınmıştır. Ta ki muhtemel çarpışmaların zararlarından korunsunlar. Tırnaklar yumuşak kemikten yaratılmışlardır ki katı ve sert maddelerle karşılaştıklarında kolayca eğilip dönebilsinler. Mukavemet etmek suretiyle yarılıp kırılmasınlar. Tırnaklar kazıma, oyma ve zarara uğrama bölgesinde bulundukları için sürekli

büyürler ve uzarlar. Bunun için bir çarpışmada kırıldıklarında yeniden çıkarlar. Uzadıkça kesmek sûretiyle normal ebatlarında kalırlar.

"Bütün bunları kusursuzca yaratıp sûret veren Allah'ı tesbih ederiz."

Beşinci Madde

Kalça kemiği ile uyluk kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bedendeki kemiklerden birisi de kalça kemiğidir. O, kuyruk sokumunun sağ ve sol tarafındaki iki kemiktir ki kuyruk sokumunun ortasında sağlam bir mafsal ile birbirine bitişmişlerdir. Bunlar daha önce zikri geçen bütün üst bölge kemiklerinin temeli kılınmıştır. Aynı şekilde bütün alt bölge kemiklerinin de yüklenicisi ve taşıyıcısı olmuştur.

İki kalça kemiğinin her biri dört kısma ayrılmıştır. Üst ve dış tarafta olanı, hâzıra kemiği ve harkafa kemiği[574] diye adlandırılmıştır. Ön taraftakileri kasık kemiği (azm-ı âne) diye adlandırılmıştır. Arka taraftakilere verek kemiği (azm-ı verek)[575] denilmiştir. İçte ve aşağıda olanlarına budun kabı (hokka'l-fahz) denilmiştir. Çünkü bunlarda iki kalça kemiğinin yuvarlak başlarının gireceği çukurlar vardır. Pelvisin iç tarafına erkeklik uzvu (âlât-ı meni), rahim, makat ve mesane gibi hassas organlar yerleştirilmiştir. İki bacağın faydası, iki tanedir. Birisi, ayakta ve dik durmaya yarar. Bu iki ayakla gerçekleştirilir. Diğeri yukarı çıkma, aşağı inme ve düz yerlerde hareket etmektir. O hareketler bacaklar ve kalçalar vasıtasıyla yapılabilir. Eğer ayağa bir zarar gelirse, ayakta durmak zor olur. (Ancak zarar bir desteği gerektirecek kadar değilse) yürüme kolay gerçekleşir. Eğer baldır ve kalça kaslarına bir zarar gelirse, ayakta durmak kolaydır, fakat yürüme zor olur.

Bacak kemiklerin birincisi, iki uyluk kemiğidir. Uyluk kemiği bedendeki kemiklerin en büyüğüdür. Çünkü bu iki kemik, üstünde olanı yüklenici ve altında olanı taşıyıcı vaziyettedir. Bu iki kemiğin üst tarafları, kubbe gibi yuvarlak olup hukku'l-verek denilen çukura girer bulunmuştur. Bu iki kemik ön ve üst taraftan yumru, arka ve alt taraftan çukur ve kesik yaratılmıştır. Böylece büyük kasları, sinirleri ve pek çok damarı sağlamca koruyup hepsinden düz ve doğru bir cisim ortaya çıkarak, onunla oturma işlemi güzel olmuştur.

Eğer hukku'l-verek hizasında düz biçimde konulsaydı, iki uyluk arası ölçüsüz bir şekilde geniş olup yamuk olurdu. Bu iki kemiğin alt tarafında diz mafsalları için her birinin iki çıkıntısı vardır. Diz mafsalından önce

baldır kemiğini açıklıyoruz. Böylece baldır kemiği anlaşıldıkta sonra diz mafsalı daha iyi anlaşılmış olsun.

Altıncı Madde

Baldır kemiklerini ve diz mafsallarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: önkol kemiği gibi baldır da iki kemikten yaratılmıştır. Biri büyük, uzun ve üst taraftadır ki ona kasaba-i kübrâ denilmiştir. Diğeri küçük, kısa ve alt taraftadır ki üst tarafı uyluk kemiğine erişmeyip ona kasaba-i suğrâ denilmiştir. Uyluk kemiği gibi baldır kemiğinin de üst taraftan **[120/b]** yana yumru bulunmuştur. Kasaba-i suğrâ ise alt tarafta, iç tarafa doğru çukur bir şekilde yaratılmıştır. Böylece onlarla baldırın kasları ve sinirler düzgün olmuş olsun. Gerçekte ilk baldır kasaba-i ekberdir ki bu uyluk kemiğinden daha kısa bulunmuştur. Böylece hareket için hafif olsun. Ve bu baldıra öyle güzel bir ebat verilmiştir ki ne üstündekini taşımaktan âciz olur ne de hareket etmekten bir zorluk çeker. Buna rağmen ona kasaba-i suğrâ ile de güç ve kuvvet verilmiştir. Kasaba-i suğrâ'nın bu gücünden başka kasaba-i kübrâ ile aralarında olan sinirleri ve damarları örtme ve muhafaza etme vazifesi de yapar bulunmuştur. Ayak bileği mafsalında kasaba-i kübrâya yardım ederek, açma ve kapama hareketlerinde ona kuvvet vermek için yaratılmıştır.

Diz mafsalı uyluk kemiğinin alt tarafında olan iki çıkıntının baldır kemiğinin üst tarafında bulunan iki çukura girmesi suretiyle meydana gelmiş ve bunlar birer kuvvetli bağ ile bağlı olup iki tarafından iki sağlam bağ ile kuvvetlice bağlanmıştır. İkisinin ön tarafları radefe kemiğinde yerleşik bulunmuştur. Radefe kırılma özelliğine sahip yuvarlak bir kemiktir ki ona ayn-ı rukbe denir. Böyle olmasının faydası, diz üzerinde otururken, diz mafsalının çıkıp gitmesini engeller ve bu kemikle diz mafsalı emniyet bulur. Beden ağırlığını taşıyan mafsal hareketiyle kuvvet verip ona destek olur. Bu kemiğin yeri, mafsalın ön tarafı bulunmuştur.

Çünkü bu mafsalın sert bir biçimde eğilmesi ve kamburlaşması çoğu zaman ön tarafında görülür. Arka tarafından sert bir biçimde kamburlaşması olmayıp sağa ve sola eğilmesi de az görülmüştür. Bunun için birden ayağa kalkma ve oturma anlarında diz mafsalını ön tarafından zorlamamaya dikkat edilmelidir.

"Yüce Allah'ı hamd ile tesbih ederiz."

Yedinci Madde

Ayak kemiklerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ayaklar üzerinde durmak için âlet olarak yaratılmışlardır. Bu sebeple ön tarafa doğru uzatılmıştır. Böylece üzerine basmaya ve ayakta durmaya yardımcı olsunlar. İç tarafa doğru ortasından ince kılınmışlardır. Ta ki ayakta dururken, ön tarafı ayağın yönünde olup yürüme sırasında yürüyen ayağın öne doğru dayanmasıyla yürüyüş düzeni normal olsun. Dikenli yerlere ayak bastığında tedbirli olup diken ona şiddetle batmasın. Merdiven gibi basamaklı yerlere ayak tabanı kolay ve sağlam tutunup dışına çıkıp gitmesin.

Ayağın birçok kemikten meydana gelmesinin nice faydaları olduğu bilinmiştir. Bunlardan biri şudur ki: Ayak, bastığı şeyi gerektiğinde sağlam tutarak sabit kalmaya gücü yeter.

Çünkü ayağın bastığı şeyi, el avucunun bir şeyi alıp tuttuğu gibi aldığı ve tuttuğu kabul edilir. Diğer faydaları, daha önce açıklanan çok kemikli organların faydalarıyla müşterek bilinmiştir. Bir ayağın kemik sayısı yirmi altı olarak kabul edilmiştir. Ve bunlardan biri aşık kemiğidir ki topuk mafsalı onunla tamam olur. Diğeri, ökçe kemiğidir ki ayakta duruşun temel esasları onunla gerçekleşir. Diğeri üzengi kemiğidir[576] ki ayağın ortası onunla yerden yükselir ve [benzer şekilde] yine onunla yere gelir. Ayak bileğinin dört kemiği vardır. Ayak, onlarla tarak kemiğine bitişir. Biri azm-ı nerdî kemiğidir ki altıgen şeklindedir. Bu kemik ayağın dış tarafından yana yerleştirilmiştir. Böylece ayağın o tarafta yere basması kuvvetli olmuş olsun. Beş kemik de tarak için yaratılmıştır.

İnsan ayağının topuk kemiği diğer hayvanların topuklarından daha fazla küp şekline benzer şekilde yaratılmıştır. Ve ayağın hareketinde en faydalı kemik, topuk kemiği kabul edilmiştir. Nitekim ayağın sabit durmasında gerekli olan sistemin en lüzumlu parçası da yine topuk kabul edilmiştir. Topuk önceden açıklanan iki bölgenin yuvarlak tarafları arasında yerleştirilmiştir ki topuğu üst tarafından, tepesinden, **[121/a]** dışından ve içinden kuşatıp sarmalamış olsunlar. Topuğun iki çıkıntısı baldır kemiğindeki iki çukura girmişlerdir. Ve bu topuk kemiği, topuk ile ökçe arasında bir vasıtadır ki onun sayesinde birbirlerine sağlamca bitişmişlerdir. Topuk kemiği ikisi arasında sağlam bir mafsal olmuştur. Ancak topuk kemiği ortada bulunup önünden üzengi kemiği bağlantı mafsalı ile ona bağlı olmuştur.

Üzengi kemiğini arkadan ökçe kemiğine, ön tarafından ayak bileği kemiklerinin ucuna ve üst tarafından topuk kemiğine bitiştirmiştir. Ökçe, topuğun altında yerleştirilmiş olup ve kendisi sert olup arka tarafı yuvarlak yaratılmıştır. Böylece afetlere dayanıklı olup sertçe çarpan şeyleri bir tarafa atsın. Alt tarafı düz yaratılmıştır. Ta ki düz basması kolay olup bastığı şey üzerinde rahatlıkla kalabilsin. Büyük yaratılmıştır. Ta ki bütün bedeni taşımaya gücü yetsin. Şekli düz üçgen olup tedrîcen inceleşerek ayağın ortasında, dış tarafa ulaştığında son bulsun. Böylece ayak çukuru arkasından ortasına doğru tedrîcen gitmiş olsun.

Ayak bileği el bileğinin zıddı bulunmuştur. Çünkü ayak bileğinin kemikleri bir sıra, elin kemikleri iki sıra bilinmiştir. Ayak bileğinin kemikleri ondan daha azdır. Çünkü tutma ve hareket ihtiyacı elde daha fazladır. Ayaktan istenilen ayakta durmak ve destek sağlamak olarak bilinmiştir. Kemiklerin ve mafsalların çokluğu ayakta durmaya ve destek sağlamaya zararlı olduğu gibi, hiç olmamaları da ayakta durmaya ve destek sağlamaya yardım etmeyeceğinden, insan ayağı bu şekil üzere yaratılmıştır. Ayak tarağı, beş kemikten meydana gelir. Ta ki her birine beş parmaktan biri bitişerek bir sırada dizilsinler. Ayak parmakları el parmaklarından daha kısa yaratılmıştır.

Çünkü ayaktan istenilen destek sağlamak, elden istenilen tutmak bilinmiştir. Başparmak iki büyük boğumdan diğerleri ise üçer boğumdan ibaret olarak yaratılmıştır. Böylece yürüme hareketi düzgün olup yürüyen kimse salınarak yürüyebilsin. Şu halde, insanın beden binasının direkleri olarak bahsedilen kemikler, simsimânîlerle birlikte toplam üç yüz kemiğe ulaşır. Anlatılan düzen üzere bulunan muazzam yapılarında, akıl sahiplerine muazzam ibretler vardır. Hayranlık uyandıran şekillerinde, Yüce Allah'ın benzersiz ve kusursuz yaratıcılığını düşünen akıl sahipleri, hayretler içinde kalırlar. Hayret ehli böyle bir sanatla bezenmiş insan binasından çok ibret alıp sayısız manevî hazlar duyarlar. "Bütün bunları en güzel bir şekilde yaratıp suret veren Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz" deyip hayretlerini ifade ederler.

"Burada anlatılanları en güzel bir şekilde yaratıp sûret veren Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz. O'nun şânı yücedir. Güçlü ve hikmet sahibidir."

---

[574]. Bu kemiğe azm-ı hâsse de denilir (os ileum). Türkçe "sekerden" derler. Boş böğür demektir. (Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı,

s. 153.)

[575]. Türkçe uca kemiği ve oturak kemiğidir.

[576]. Zevrak: Kayık demektir.

İki kalça kemiğinin her biri dört kısma ayrılmıştır. Üst ve dış tarafta olanı, hâzıra kemiği ve harkafa kemiği diye adlandırılmıştır. Ön taraftakileri kasık kemiği (azm-ı âne) diye adlandırılmıştır. Arka taraftakilere verek kemiği (azm-ı verek) denilmiştir. İçte ve aşağıda olanlarına budun kabı (hokka'l-fahz) denilmiştir. Çünkü bunlarda iki kalça kemiğinin yuvarlak başlarının gireceği çukurlar vardır. Pelvisin iç tarafına erkeklik uzvu (âlât-ı meni), rahim, makat ve mesane gibi hassas organlar yerleştirilmiştir. İki bacağın faydası, iki tanedir. Birisi, ayakta ve dik durmaya yarar. Bu iki ayakla gerçekleştirilir. Diğeri yukarı çıkma, aşağı inme ve düz yerlerde hareket etmektir. O hareketler bacaklar ve kalçalar vasıtasıyla yapılabilir. Eğer ayağa bir zarar gelirse, ayakta durmak zor olur. (Ancak zarar bir desteği gerektirecek kadar değilse) yürüme kolay gerçekleşir. Eğer baldır ve kalça kaslarına bir zarar gelirse, ayakta durmak kolaydır, fakat yürüme zor olur.

. Bu kemiğe azm-ı hâsse de denilir (os ileum). Türkçe "sekerden" derler. Boş böğür demektir. (Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı, s. 153.)

. Türkçe uca kemiği ve oturak kemiğidir.

. Zevrak: Kayık demektir.

Çünkü ayağın bastığı şeyi, el avucunun bir şeyi alıp tuttuğu gibi aldığı ve tuttuğu kabul edilir. Diğer faydaları, daha önce açıklanan çok kemikli organların faydalarıyla müşterek bilinmiştir. Bir ayağın kemik sayısı yirmi altı olarak kabul edilmiştir. Ve bunlardan biri aşık kemiğidir ki topuk mafsalı onunla tamam olur. Diğeri, ökçe kemiğidir ki ayakta duruşun temel esasları onunla gerçekleşir. Diğeri üzengi kemiğidir ki ayağın ortası onunla yerden yükselir ve [benzer şekilde] yine onunla yere gelir. Ayak bileğinin dört kemiği vardır. Ayak, onlarla tarak kemiğine bitişir. Biri azm-ı nerdî kemiğidir ki altıgen şeklindedir. Bu kemik ayağın dış tarafından yana yerleştirilmiştir. Böylece ayağın o tarafta yere basması kuvvetli olmuş olsun. Beş kemik de tarak için yaratılmıştır.

İki kalça kemiğinin her biri dört kısma ayrılmıştır. Üst ve dış tarafta olanı, hâzıra kemiği ve harkafa kemiği diye adlandırılmıştır. Ön taraftakileri kasık kemiği (azm-ı âne) diye adlandırılmıştır. Arka taraftakilere verek kemiği (azm-ı verek) denilmiştir. İçte ve aşağıda olanlarına budun kabı (hokka'l-fahz) denilmiştir. Çünkü bunlarda iki kalça kemiğinin yuvarlak başlarının

gireceği çukurlar vardır. Pelvisin iç tarafına erkeklik uzvu (âlât-ı meni), rahim, makat ve mesane gibi hassas organlar yerleştirilmiştir. İki bacağın faydası, iki tanedir. Birisi, ayakta ve dik durmaya yarar. Bu iki ayakla gerçekleştirilir. Diğeri yukarı çıkma, aşağı inme ve düz yerlerde hareket etmektir. O hareketler bacaklar ve kalçalar vasıtasıyla yapılabilir. Eğer ayağa bir zarar gelirse, ayakta durmak zor olur. (Ancak zarar bir desteği gerektirecek kadar değilse) yürüme kolay gerçekleşir. Eğer baldır ve kalça kaslarına bir zarar gelirse, ayakta durmak kolaydır, fakat yürüme zor olur.

ÜÇÜNCÜ BÂB

Vücut organlarının hareketlerinin nasıl olduğunu, kasların yapısını ve kısımlarını, mukavemetlerini ve özelliklerini üç fasılla bildirir.

BİRİNCİ FASIL

Kasların cisimleri birbirine yakınlaştırmasını, onlarla baş ve boyunda sağlanan hareketleri yedi madde ile açıklar.

Birinci Madde

Kasların cisimleri birbirine yakınlaştırmasını ve onlarla sağlanan hareketleri özetle bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: İnsan bedeninde var olan dört yüz yirmi yedi adet bilinçli ve isteğe bağlı hareketin tamamlanması ve mükemmelleşmesi, sinirler aracılığı ile kalpten beyne ve ondan vücut organlarına ulaşan kuvvetle enerji sağlanıp hareketli organların asılları sayılan sert kemikler ile ince ve yumuşak maddeden oluşan sinirlerin doğrudan teması uygun olmadığından, Bârî teâlânın lutfuyla kemikler ile vücut organları arasında sinirlere benzeyen dokular yerleştirilmiştir. Bu bağlar sinirler ile tek bir cisim gibi bir araya gelmiş ve bir ağ gibi şebeke oluşturmuştur.

Bağlar ile sinirlerden oluşan cisimler baş, beyin ve omur iliğin hacimlerinin taşıyabildiği oranda ilk çıkış yerinde ince olup özellikle organlara taksim olunup dallara ayrıldığında her bir kemiğin **[121/b]** payına düşen bağ son derece ince ve zayıf olup asıl çıkış yerinden uzaklaştıkça zayıflayıp bozulacağı belli olduğu için Bârî teâlâ hikmetiyle önlemini tedbirini alıp bağlardan oluşan mezkur cisimleri sinirlerle kalınlaştırıp aralarını kas dokusu ile doldurup zar ile bir perde çekerek, sinirlerin özünden olan direği ortada muhafaza etmiştir. Şu halde kasları meydana getiren maddelerin hepsi sinirlerden, kiriş yapılan sinirlerden, liften, etten ve örtücü bir perdeden oluşmuştur ki bu uzva kas derler. Bu kas, toplanmak suretiyle kasıldığında ondan uzuv tarafına yönelen veteri kendine doğru çeker (böylece fleksiyon meydana gelir). Bu durumda o uzuv buruşarak kasılır. Yine bu kas, kendini salıvermekle uzadığında o veter gevşer (ekstansiyon meydana gelir). Bu durumda o uzuv açılıp uzar. Bilinçli hareketlerin hepsi bu şekilde meydana gelip muhtelif şekillerde yerine göre biçim alır.

“Kasları yaratan ve hareketleri düzenleyen Allah’ı tesbih ederiz. O’nun şânı yücedir. Nimetleri herkesedir. O’ndan başka ilâh yoktur.”

İkinci Madde

Bazı yüz kaslarını ve onlarla ortaya çıkan hareketleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yüz kasları, yüzdeki hareketli organların hareketlerinin sayısıncadır diye bilinmiştir. Yüzün hareketli organları; alın ve iki göz, üst taraftaki iki göz kapağı, iki yanak, burun uçları, alt çene ve dudaklardır.

Alnın hareketi; ince, geniş ve örtülü bir kas ile gerçekleşir. Bu kas alın derisi altında öyle dağılmıştır ki derinin duruşu alından bir kısım olup ondan ayrılması imkânsızdır. Alın derisi, kastan hareket alan organa bir kiriş ile ulaşır. Bu kasın kasılmasıyla göz kapakları açılıp gevşemesiyle aşağıya inip gözlerin kapanmasına da yardımcı olur.

Gözbebeği ki gözün içidir, onu hareket ettiren altı kas vardır. Dört tanesi gözün dört tarafındadır ki her biri göz bebeğini kendi yönüne hareket ettirir. Geriye kalan ikisi eğik vaziyette arkaya doğru konulmuştur. Onlarla gözün dairesel hareketi yapılır. Gözbebeğinin arka tarafında bir kas vardır ki ilerde açıklanacak optik sinire direk olup ona kendi zarlarıyla sağlamlık vermiştir. Ve göz yuvarlağının öne doğru fırlayıp çıkmasını engelleyip tutmuştur. Gözün sadece üst kapağının hareketiyle maksat elde hâsıl olup; gözü yumma, açıp bakma işleri en güzel şekilde gerçekleştiğinden, alt kapağının hareketine lüzum kalmamıştır. Hak teâlânın lutfu ise mümkün oldukça az âletle işleri yapmaya yönelmiştir. Çünkü âlet çoğaldıkça kazâ ve belâ da artmaktadır. Üst göz kapağı hareketsiz olup alt kapak hareketli olabilirdi. Fakat hikmetli Yaratıcı'ının yardımı, işleri asıl kaynaklarına yakın olarak gerçekleştirmeye yöneliktir. Gözün üst kapak sinirlerin çıkış yerine yakın olduğundan, sinirler ona ulaştığında dönmelerine ve bükülmelerine lüzum olmadığı bilinmektedir.

Üst göz kapağı için gözün açılması sırasında yukarı hareket ve kapanması sırasında aşağı hareket icap edip gözün kapanması aşağı tarafa çeken kaslara muhtaç olmakla, gözün iki tarafından iki kas yaratılmıştır ki alt kapağı aşağı tarafa çeker bulunmuştur. Gözün açılması için ortasına bir kas inip kirişinin tarafı kapağın tarafına yayılmıştır ki o gerilip çekildiğinde gözün açılması gerçekleşir. Onun için bir kas yaratılmış olup dosdoğru aşağı iner. Kapağın iki perdesi arasında kıkırdak misali bir cisim enlemesine uzanarak, kirpiklerin çıktığı yerin altında yayılmıştır. Gözkapağı gözbebeğini korumak için ve kirpikler de onu tozdan korumak için yaratılmıştır. Yani bedenin bütün kısımları nice hikmetler ve faydalar **[122/a]** için yaratılmıştır.

“Bütün bunları himmetle yaratıp şekil veren Yüce Yaratıcı’yı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz. O’nun şânı yücedir.”

Üçüncü Madde

Yanakların ve dudakların kaslarıyla burun uçlarının hareketine sebep olan kasları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yanağın iki hareketi vardır. Biri alt çenenin hareketine bağlıdır. Diğeri, dudağın hareketiyle birlikte bir başka uzvun hareketine uyan kendi hareketidir. Onun için yanak ile o uzvun ortak kasları vardır ki o kas her elmacık kemiğinde genişçe yer alıp bu isimle bilinmiştir. Bu iki hareketi gerçekleştiren iki kasın her biri dört parçadan meydana gelir. Her birine dört yerden lif gelmiştir. Birinci lif köprücük kemiğinden doğup gelerek, dudaklara alt taraftan bitişip ağzı yana ve aşağıya çeker. İkinci lif, iki tarafta omuz kemiğinden ve köprücük kemiğinden doğmuştur ki karşı tarafta dudağın alt kenarına gitmiştir. Sağ taraftan doğan lif sol taraftan doğan lifle kesişip çaprazlama gitmiştir. Sağ taraftan gelen lif, ağzın sol alt tarafına ve sol taraftan gelen lif ağzın sağ üst tarafına ulaşmıştır. Bu iki taraf liflerinin toplanması ve büzülmesiyle ağız daralır, dudaklar öne gelir. Yani bir kese ipinin kendi ağzını büzmesi gibi olur. Üçüncü lif, akromion kemiğinden doğup o adalenin bağlanmış olduğu yerin üst tarafına erişir. Ağzı iki tarafa eşit ve benzer biçimde çeker. Dördüncü lif, boyun omurlarının spinal çıkıntılarından gelip iki kulaktan geçerek yanaklara ulaşmıştır. Onunla yanaklar harekete geçmiş ve dudaklar da ona tâbi olmuştur. Dudak (ağız) adalelerinden biri de yanaklarla müşterek olan adaledir ki yukarıda beyan edilmiştir.

Ağza mahsus kaslar dört tanedir. Bunlardan ikisi, elmacık kemiklerinin üst tarafından gelerek, ağzın iki tarafına ulaşır. Kalan iki kas da aşağı taraftan gelerek ağza ulaşmıştır. Ağzın hareket etmesine bu dört kas yeterli olmuştur. Çünkü bu kasların her biri tek başına hareket ettiğinde ağzı kendi tarafına çeker. İkisi iki taraftan birlikte hareket etseler, ağız iki tarafa açılır. Dördü birlikte hareket ederse, ağzın hareketleri dört yana gerçekleşir ve kusuru kalmaz ve bunlardan başka onun hareketi olmaz. Bu ortak olan kaslar ağzın yumuşak cismine öyle dağılmıştır ki onları dudağın etinden ayırmak mümkün olmaz.

Burnun etrafı ki -ernebe denilen burun kanatları vardır- bunlardan iki küçük ve sağlam kasların birleşmeleri basittir. Küçük olmaları, çok

hareketli olan yanak ve ağız kaslarının geniş yer tutmasını sağlar. Sağlam olmaları, olmayan kemiğin yerine tedarik kılınmıştır. Bu iki kasın varış yeri elmacık kemiklerinde bilinmiştir. Çünkü elmacık kemiği kendi lifine yapışık olup burun ucunu o tarafa hareket ettirir. Bunların hepsi de Hakk'ın hikmetiyle yerlerine yerleştirilmiştir.

Dördüncü Madde

Alt çenenin hareketini, faydalarını ve kaslarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Üst çenenin hareketsiz, alt çenenin hareketli olmasının pek çok faydası vardır ki bunlardan birincisi, hafif olanı hareket ettirmek daha uygun ve kolaydır. Bir diğeri, hareketle zarar görebilecek önemli organları taşımayan çeneyi hareket ettirmek daha emniyetli ve daha güzeldir. Bir diğeri, üst çene hareketsiz olduğundan onun mafsalıyla baş mafsalının birlikteliği sağlam ve dayanıklı olmasıdır.

Hareketli olan alt çenenin üç hareketi vardır ki bunlardan biri, ağzı açma hareketi, diğeri ağzı kapama hareketi, üçüncüsü de çiğneme ve öğütme hareketidir. Ağzı açma hareketi, çeneyi aşağıya indirir. Kapama hareketi çeneyi yukarıya kaldırır. Çiğneme ve öğütme hareketi ise çeneyi iki yana çekerek döndürür. Şu halde, çeneyi kapamak için iki kas (şakak kasları) yaratılmıştır ki bunlar üst tarafından aşağıya doğru inip çeneyi üst tarafa çekerler. İnsan çenesi **[122/b]** hafif olup hayvan [çenesi] gibi sert ve sökücü işlere muhtaç olmadığından, bu iki kas en küçük surette yaratılmıştır ve gayet hassas bir cisim olan beyin, onların çıkış yeri kılınmıştır. Ona yakın oldukları için bunlar da yumuşak ve hassas bulunmuşlardır. Çünkü bu kaslarla beyin arasında ancak ince bir kemik yaratılmıştır. Ve beyinden çıkışları sırasında iki çift kemik içinde Yüce Yaratıcı bunları örtüp perdeden geçirmiştir. Ta ki bu kemikler çıkış yerlerinden uzaklaştıkça cevherleri bir nebze sertlik kazansın. Bu iki kastan her birinin birer büyük siniri vardır ki aşağı çenenin kenarını kuşatmışlardır. Ve toplandıkça o çeneyi kaldırıp üst çeneye yapıştırırlar. Bu iki kasa yardımcı olan iki kas daha vardır ki onlar ağzın içinden gelerek aşağı çenedeki çukura inmişlerdir. Ve ağzın içinden çıkan kaslardan meydana gelen sinirlerin sağlamlığı için orta yerlerinden çıkan tendlardan meydana gelmiştir.

Ağzın açılması ve çenenin inmesini sağlayan kaslar, kulak arkasında olan ibriye kemiğinin çıkıntılarından inip toplanarak bir kas olmuştur. Ondan ilâve bir güç kazanmak için özel kısa bir sinir olup iki çene kemiğinin

aşağıda birleştiği noktaya ulaşıp yapıştığında damağı alt tarafına çekip aşağı tarafa indirmiştir. Çünkü bu çenenin tabiî ağırlığı inişine yardım etmektedir. İşte bunun için ona iki kas yeterli olup başka bir yardımcıya ihtiyacı kalmamıştır. Çiğneme için iki kas yaratılmıştır ki her iki tarafında bir üçgen kas bulunmuştur. Üçgenin tepesi elmacıklara ulaştığında, iki sapı uzayıp biri alt çeneye iner, diğeri zevc tarafına çıkar. Tabanı ise aralarında doğru bir hat üzerinde birleşip her bir köşe kendi yerine gider. Böylece anlattığımız üçgen kasın toplanmasından çeşitli hareketler ortaya çıkıp çiğneme ve öğütme elde edilmiş olur.

"Bütün bunları yaratıp şekil veren Allah'ı tesbih ederiz."

Beşinci Madde

Baş ve boynun hareketlerini ve kaslarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Başın hem kendine özel hareketleri vardır, hem de boynun beş omuruyla da müşterek hareketleri vardır ki başın eğilmesine boyun da katılır ve bu iki çeşit hareket hususi ve müşterektir. [İster başın kendine mahsus hareketi olsun, isterse boyunla ikisi arasındaki ortak hareket olsun, başın hareketleri] başı ya öne ve arkaya eğer veya sağa sola çevirir. Bazı durumlarda kaslar başı döndürerek dairesel bir hareket yaptırır.

Başa mahsus eğilme hareketini sağlayan iki kas vardır ki bunlar başın iki tarafından gelmiştir. Çünkü lifleriyle yukarıda kulak gerisinden ve aşağıda göğüs kemiklerinin alt tarafından çıkıp kulak arkasının üst tarafında lifleriyle tek bir şey gibi birleşip [başa] çıkmışlardır. Şu halde, eğer bunlardan sadece biri hareket ederse, baş o tarafa yönelip eğilir. Ve eğer ikisi birlikte hareket ederlerse, baş dengeli bir biçimde ön tarafa eğilir. Baş ile boynu beraber eğen kaslar bir çifttir ki yemek borusunun arka kısmına konulmuştur. Birinci ve ikinci omura ulaşıp onlarla birleşmişlerdir. Eğer yemek borusuna yakın olan kas kasılırsa, sadece baş eğilir. Eğer omurlara birleşen kas kasılırsa, boyun da ön tarafına eğilir. Başı sadece arka tarafına eğen ve döndüren kaslar dört çifttir ki birinci çift yukarıda açıklanan kasların altında gizlenmiştir. Bu çiftlerin çıkış yeri, baş ve boyun arasındaki mafsalın üstünde bulunmuştur. Diğer bir çifti, ilk omurun iki tarafına gelmiştir. Bir diğeri ikinci omurun spinal çıkıntısına ulaşmıştır. Bunun vazifesi, eğilme **[123/a]** anında başı düz tutup tabiî haline getirmektir. Dördüncü çiftin çıkış yeri, onların üstü olup[577] üçüncü kas çiftinin altından meyilli olarak geçerek, üst taraftan geçip ilk omurun yanına ulaşmıştır. İlk

iki çift, başı iki tarafa meyilsiz olarak arka tarafına döndürürler. Üçüncü çift, başı düz tutar. Dördüncü çift, başı çukuru üzerinde arka tarafına döndürür.

Başı boyun ile birlikte arka tarafına döndüren kaslar dört çifttir. Bunların üç çifti dördüncünün altında örtülü olup o onları kuşatmıştır. Dördüncü çiftin her biri bir üçgen şeklindedir ki üçgenin tabanı beynin arka kemiği olmuştur. Onda olan enseye (boyuna) inmiştir. Ve bunun altında yayılmış olan üç çiftin birisi, boyun omurlarının iki tarafından aşağıya inmiştir. Bir çifti de oldukça yanlara meyledip gitmiştir. Bir çifti ise omurların iki tarafıyla yanların etrafını ortalamıştır. Başı iki tarafa eğen kaslar iki çifttir ki onlar baş mafsalına bağlanmıştır. Bir çiftin yerleşim yeri ön taraftır. Onun bir kası baş ile ikinci omurun arasını sağ taraftan, diğer kası ise sol taraftan bitiştirmiştir. İkinci çiftin yerleşim yeri arka taraf ile onun bir kası baş ile birinci omurun arasını sağ taraftan, bir mafsalı da sol taraftan toplamıştır.

Şu halde bu dört kastan hangisi kasılırsa, baş onların tarafına dümdüz olarak yönelir. Eğer bunların herhangi ikisi bir taraftan beraber kasılıp toplanırsa, baş onların tarafına doğruca meyleder. Ve eğer bunların dördü beraber hareket ederse, baş dik olup düz vaziyette kalır. Bu dört kas, diğer kasların en küçüğüdür. Fakat yerleri yakın ve dizilişleri diğer kasların altında düzgün olduğundan büyük kasların işlerini görmüşlerdir.

Altıncı Madde

Sesin yeri olan gırtlak kıkırdaklarını, kaslarını ve bunların hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Gırtlak, kıkırdak bir uzuvdur ki ses çıkarmak için yaratılmıştır. Gırtlağın üç kıkırdağı vardır. Bir tanesi, boğazın ön tarafında ve çene altındadır. Dokunularak hissedilir diye bilinmiştir. Onun iç tarafı çukur, dış tarafı ise bombeli olduğundan, ona “kalkan” anlamına gelen “derekî” ve “tursî” derler. İkinci kıkırdak thyroid kıkırdağın altına konulup boyuna bağlı kılınmıştır. Üçüncü kıkırdak, ikinci kıkırdak üzerinde tas gibi örtülmüş olup ikinci kıkırdağa bitişerek, -onunla birleşmeksizin- “derekî” kıkırdağa kadar gelmiştir. Üçüncü kıkırdak ile onun birleşmiş olduğu ikinci kıkırdak arasında iki çukurlu bir mafsal vardır ki ikinci kıkırdaktan iki çıkıntı o çukurlara girip gırtlağın genişlemesi ve daralmasına göre birbirinden uzaklaşırlar ya da birbirine yaklaşırlar. İkinci kıkırdağın “derekî” kıkırdak üzerine örtülmesi, bağlanması ve uzaklaşmasıyla gırtlağın kapanması ve

açılması gerçekleşir. Gırtlağın ön tarafında üçgen şeklinde bir kemik vardır ki Yunan alfabesinin lam harfi şeklinde olduğu için, ona azm-ı lâmî denilmiştir. Nitekim bu, kemikler konusunda geçmişti. Bu kemiğin faydası şudur ki gırtlağa destek ve dayanak olup onun kaslarının lifleri buradan çıkmıştır. Derekî kıkırdağı ikinci kıkırdağa eklemek için, üçüncü kıkırdağı ikisine yaymak için ve üçüncü kıkırdağı diğer ikisinden uzaklaştırıp gırtlağı açmak için pek çok kas gerekli olmuştur.

Gırtlağı açan kaslara gelince; onlar bir çifttir ki azm-ı lâmîden çıkıp "derekî" kıkırdağın **[123/b]** ön tarafına gelip üzerine yayılıp kaplamıştır. Ne zaman ki kasılıp büzülme ile toplanıp üçüncü kıkırdağı üst tarafa getirse, gırtlak açılarak genişler. Ve bir çifti de boyun kasını aşağı tarafa çeken kaslarla müşterektir. Bunların çıkış yerleri derekî kıkırdaktan yana olan göğüs kemiğinin içleridir. İki çift kası daha vardır ki bir çifti iki kastır. Onlar üçüncü kıkırdağa gelip arkasından ona bitişmişlerdir. Ne zaman ki bu kaslar bir büzülme ile toplansa, üçüncü kıkırdağı kaldırıp arka tarafa çekse, derekî kıkırdağın yapışmasından uzak olup gırtlak genişler. İkinci çiftin iki kası, üçüncü kıkırdağın iki tarafına gelip dağılmıştır. Büzüldükleri zaman üçüncü kıkırdak derekî kıkırdaktan genişlemesine uzayıp gırtlağın genişlemesine yardım eder.

Gırtlağı daraltan (çeken) kasların bir çifti, azm-ı lâmîden gelip derekî kıkırdağa bitişir. Bundan sonra genişleyip ikinci kıkırdağa sarılıp onun arkasında iki tek kasın iki tarafı birleşmiştir. Ne zaman ki bunlar birleşip büzülseler, gırtlak daralır. Dört kası da derekî kıkırdak ile ikinci kıkırdağın iki tarafı arasını birleştirir. Bunlar büzüldükçe gırtlağın aşağı kısmı daralır. Gırtlağa verilen bir çift kas daha vardır ki derekî kıkırdağın özünden doğup içinden giderek, ikinci kıkırdağın özüne yayılıp üçüncü kıkırdağın etrafına sağından ve solundan bitişmiştir. Ne zaman ki bu kaslar yukarı kalksalar, mafsalı bağlarlar ve gırtlağı öyle kaplarlar ki nefesi tutmakta göğüs ve diyaframa mukavemet ederler. Bu iki kas küçük ve sağlam yaratılmıştır. Ta ki zahmetsizce ve kuvvetle gırtlağı kapatıp nefesi tutabilsinler. Bu iki kasın eğilmesi ve dönmesi az olup düz olarak yükselirler. Derekî kıkırdak ile ikinci kıkırdağın aralarını birleştirirler. Bu iki kas aynı zamanda üçüncü kıkırdağın altında bahsi geçen küçük kaslara yardım etmek için konulmuştur. Ve bunlarda nice ilâhî sanat bulunmuştur.

"Şânı yüce Allah'ı tesbih ederiz."

Yedinci Madde

Boğazın kemiğinin ve boynun kaslarını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Boğaz bir sistemdir ve onun aşağı iki çift kası vardır ki aşağı doğru çeker. Bir çifti gırtlak konusunda anlatılan kaslardır. Diğer çifti göğüs kemiğinden doğarak üst tarafa azm-i lâmîye ve oradan boğaza bitişip onu aşağıya çeker.

Yutak kasları, yutak içinde yerleşmiş iki nağnağadır ki ettir onun adaleleri onlar bilinmiştir ve onlar yutmaya yardım etmek için yaratılmışlardır. Azm-i lâmînin hem kendine mahsus ve hem de diğer kaslarla ortak adaleleri vardır. Kendine mahsus kasları üç çifttir. Birinci çifti çenenin iki tarafından gelip bu kemik üzerinde olan düz çizgiye bitişip onu çene tarafına çekmiştir. Diğer çifti çenenin alt kısmından çıkıp dilaltından geçip bu kemiğin üst tarafına bitişmiştir. Bu da kemiği çene tarafına çekmiştir. Bir diğer çifti kulağın yanında olan ok gibi çıkıntılardan çıkıp azm-i lâmînin üzerinde bulunan düz çizginin alt tarafına bitişip onu aşağı tarafa çekmiştir. Azm-i lâmînin ortak olan kasları yakında açıklanacaktır.

Dili hareket ettiren dokuz **[124/a]** kas vardır ki ikisi çıkıntılardan çıkıp genişleyerek dilin iki tarafına bitişmiştir. İkinci çifti, azm-i lâmînin üst tarafından doğar ki bu kaslar uzun olup dilin ortasında bitişmişlerdir. Üçüncü çifti, hyoid kemiğin aşağı tarafından çıkıp enine ve uzunluğuna kasların arasından dile geçip onun yanlara doğru hareket etmesini sağlarlar. Dördüncü çifti dilin ikiye katlanmasını sağlarlar diye bilinmiştir. Onların yerleri bahsedilen kasların altında olup lifleri dilaltında genişliğine yayılmıştır. İşte bu iki kas, alt çene kemiklerinin hepsine bitişik kılınmıştır. Sadece dile ait bir kas daha vardır ki o, dil ile azm-i lâmînin arasını birleştirir ve birbirine çeker.

Boynu hareket ettiren iki çift kas vardır ki bir çifti sağ tarafta, bir çifti sol taraftadır. Bunların hangisi tek başına kasılırsa, boyun onun tarafına eğik vaziyette çekilir. Bu kaslardan herhangi bir çifti kasılsa, boyun o yöne düz bir şekilde döner. Eğer dördü birden kasılırsa, boyun eğilmeden düz durur. Eğer dördü birden (bulundukları) hal üzere kalırsa, boyun da hali üzere normal kalır. Şu halde tefekkür olunsun ki insanın sadece baş ve boynunda Yüce Allah'ın nice güzel sanatları vardır.

"Yaratıcıların en güzeli olan Allah, her türlü noksanlıktan münezzehtir."

---

[577]. *El-Kânun fi't-Tıb* tercümesinde "Kafatasından çıkar" deniliyor. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, Birinci Kitap, s. 57.)

. *El-Kânun fi't-Tıb* tercümesinde "Kafatasından çıkar" deniliyor. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, Birinci Kitap, s. 57.)

Başa mahsus eğilme hareketini sağlayan iki kas vardır ki bunlar başın iki tarafından gelmiştir. Çünkü lifleriyle yukarıda kulak gerisinden ve aşağıda göğüs kemiklerinin alt tarafından çıkıp kulak arkasının üst tarafında lifleriyle tek bir şey gibi birleşip [başa] çıkmışlardır. Şu halde, eğer bunlardan sadece biri hareket ederse, baş o tarafa yönelip eğilir. Ve eğer ikisi birlikte hareket ederlerse, baş dengeli bir biçimde ön tarafa eğilir. Baş ile boynu beraber eğen kaslar bir çifttir ki yemek borusunun arka kısmına konulmuştur. Birinci ve ikinci omura ulaşıp onlarla birleşmişlerdir. Eğer yemek borusuna yakın olan kas kasılırsa, sadece baş eğilir. Eğer omurlara birleşen kas kasılırsa, boyun da ön tarafına eğilir. Başı sadece arka tarafına eğen ve döndüren kaslar dört çifttir ki birinci çift yukarıda açıklanan kasların altında gizlenmiştir. Bu çiftlerin çıkış yeri, baş ve boyun arasındaki mafsalın üstünde bulunmuştur. Diğer bir çifti, ilk omurun iki tarafına gelmiştir. Bir diğeri ikinci omurun spinal çıkıntısına ulaşmıştır. Bunun vazifesi, eğilme **[123/a]** anında başı düz tutup tabiî haline getirmektir. Dördüncü çiftin çıkış yeri, onların üstü olup üçüncü kas çiftinin altından meyilli olarak geçerek, üst taraftan geçip ilk omurun yanına ulaşmıştır. İlk iki çift, başı iki tarafa meyilsiz olarak arka tarafına döndürürler. Üçüncü çift, başı düz tutar. Dördüncü çift, başı çukuru üzerinde arka tarafına döndürür.

İKİNCİ FASIL

Göğüs ve kürek kemiği kaslarını, eller ile parmakların kaslarını ve hareketlerini altı madde ile açıklar.

Birinci Madde

Göğsü sıkıştıran ve açan kasları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Göğsü hareket ettiren kasların bazısı sadece onu açar, tutma işi yapmaz. Göğsün bu kaslarıdır ki nefes organları ile besin organları arasında engel olan diyaframın ileride açıklanacak kaslarıdır. Bir çift kas da köprücük kemiğinin altında yerleşmiştir ki çıkış yeri omuz başına uzanmış olan bahsi gelecek kısımdır. Göğsün ilk kaburgasına sağ ve soldan bağlı olup kaburgayı çekmek için yaratılmıştır. Bir çift kasının her biri iki başlıdır; iki kısmının üst tarafları boyna bitişik olup onu hareket ettirmiştir. Alt kısımları göğsü hareket ettirmeye yeterlidir. (Bu kas boyunca yer alan ve) göğsün beşinci ve altıncı kaburgasına bitişik olan bir kas daha vardır ki daha sonra anlatılacaktır. Diğer bir çift kası da kürek kemiğinden çıkmıştır ki birinci omurdan omuza inen bir çift kasla birleşmiştir. İkisi tek bir kas gibi olup arka kaburgalara giderler. Dördüncü çift kası boynun yedinci omurundan ve göğsün ilk iki omurundan ortaya çıkıp göğüs kaburgalarına bitişmiştir ki göğsü açıp genişleten kaslar bunlardır.

Göğsü sıkıştıran kasların biri, dolaylı yoldan diyafragmadan veya doğrudan sıkıştıran bir çift kastır ki kökleri üst taraftaki kaburgaların altına yayılmış olup göğsü güçlendirmişler ve kısımlarını bir arada tutmuşlardır. Bir çifti de bu kaburgaların etrafında terkûb ile hançerî arasında göğse yayılmış olup karnın düz kasına kadar uzanmışlardır. İki çift kas da bu bahsedilen çifte yardımcı olarak yaratılmıştır. Göğsü hem sıkıştıran hem de açan kaslar onlardır ki kaburgaların arasını birleştirmişlerdir. Her kaburga arasında dört kas vardır ki liflerinin bazısı kaburgaların dışına, bazısı ise içine derine bitişmiştir. İki kas köprücük kemiğinden omuz tarafına gelip ilk kaburgaya sağ ve soldan bitişmiştir. Onu üst tarafa kaldırıp göğsün açılmasına yardım etmiştir. Bu durumda göğüs kaslarının **[124/b]** tamamı doksana ulaşmıştır.

Omuzu hareket ettiren kaslar yedi çifttir ki, iki çifti başın arka kısmından gelip bir çifti köprücük kemiğine varıncaya kadar omuz üstünde gitmiştir ve baş bölgesine meyliyle omuzu kaldırmıştır. Diğer bir çifti omuza bitişik

olup onu baş hizasına kaldırmıştır. Diğer bir çift kas da, birinci omurdan gelip omuz başına bitişip onu boyna yakın etmek için gelmiştir. Dördüncü çift azm-i lâmî kemiğinden ortaya çıkıp yine omuz başına gidip onu kaldırmıştır. İki çift kas da, göğüs omurlarında ve boyunda olan çıkıntılardan doğup omuzu arkaya ve aşağıya hareket ettirmiştir. Yedinci çift sırtın alt kısmından ortaya çıkıp sadece omzu aşağıya ve öne çekerler ve omuzu kol kemiğiyle birlikte üst tarafa çekerler. Göğsün açılmasına da yardımcı olurlar.

"Yüce Allah'tan başka hakiki mânâda güç ve kuvvet sahibi yoktur."

İkinci Madde

Omuz mafsalını kol kemiğiyle birlikte hareket ettiren kasları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Omuz mafsalını hareket ettiren, kol kemiğinin kaslarıdır ki onların üçü göğüsten gelip kol kemiğini aşağı tarafa çeker. Bu üç kasın biri meme altından doğup kol kemiğine yakın olan omurun ön tarafında kol kemiğinin ön tarafına bitişip omuzu aşağı tarafa getirmekle kol kemiğini göğse yakınlaştırır. Bahsi geçen üç kastan bir tanesi de göğsün üst tarafından doğup kol kemiği başının iç tarafında birleşip kol kemiğini kaldırmasıyla göğse yakın eder. Bu üç büyük kas bütün göğüsten ortaya çıkıp kol kemiğinin önünün alt kısmına bitişmiştir. Eğer üst kısmının lifiyle hareket ederse, kol kemiğini kaldırarak göğse getirir. Eğer alt kısmının lifiyle hareket ederse, kol kemiğini çekerek göğse getirir. Eğer iki kısmıyla beraber hareket ederse, kol kemiğini düz bir şekilde göğse getirir.

Kol kemiğinin iki kası boş böğürden doğup bahsi geçen büyük kasın birleşmesinden çok daha fazla bitişip birincisi olan büyüğü koltuk altı kemiğinden ve arka kaburgadan gelip kol kemiğini bu kaburga tarafına düz olarak çeker. İkincisi incesi olup koltuk altı derisinden ortaya gelip meme tarafından yukarıya yükselen kasın veterine bitişip arka tarafa meyledip kaybolmuştur. Bu kas, önceki kasa yardım eder. Kol kemiğinin beş kası daha vardır ki hepsi kürek kemiğinden doğmuştur ve bunlardan biri omuzla arka kaburga arasındaki diyaframı doldurur. Kol kemiği başından dış tarafına ve alt kısmına dönüp gitmiştir. Bunlardan ikisinin çıkış yerleri, omzun üst kaburgası olmuştur. Bir tanesi büyüktür ki lifini diyaframın alt tarafına gönderip diyafram ile alt kaburganın arasını doldurmuştur.

Kol kemiği başına dış tarafının sonundan yapışıp kol kemiğini dış taraftan yana meylederek uzaklaştırmıştır. İkincisi birincisine bitişik olup bununla

aynı işi yaparlar. Fakat ikinci kas, üst kası omuza asıp kol kemiği dışına derince bitişip onu dış tarafa meylettirmiştir. Dördüncü kas, omuz kemiğinin çukur yerini doldurup onun kol kemiği başının iç tarafından giren kasın cüzlerine bitişip kolu arkaya döndürmüştür. Beşinci kasın çıkış yeri, scapulanın altındaki kaburganın alt kenarıdır. Veteri, karın boşluğunun üst tarafından yükselen **[125/a]** büyük kasın bitiştiği kol kemiğine bitişmiştir. Bu kasın vazifesi, kol kemiği başının üst kısmını alt tarafa çekmektir.

Kol kemiğinin iki başlı diye adlandırılan bir kası daha vardır ki onun işi, köprücük kemiği dibinden ve boyundan gelip kol kemiğini çepeçevre kuşatmaktır. Bunun bir başı kol kemiğine dâhildir. İç kısma derin bir şekilde meyillidir. Diğer başı, dış tarafından omuz altına bağlıdır. Bir miktar derin bir şekilde dışarıya meyillidir. Eğer iki kısım ile işlerse, kol kemiğini düz olarak kaldırır. Kol kemiğinin iki küçük kası daha vardır ki biri meme üstünden gelir, diğeri omuz mafsalında gömülüdür.

"Yüce Allah'tan başka hiç kimsenin olayları değiştirebilecek bir gücü yoktur."

Üçüncü Madde

Ön kol kemiğinin kaslarını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ön kolu hareket ettiren kasların bazısı açar, bazısı tutar. Bunlar kol kemiği üzerinde yerleşmişlerdir. Bunların bazısı kol kemiğini şekli üzere kuşatır. Bazısı el ayası aşağı gelecek şekilde kolu çevirir ve el ayası yukarı gelecek şekilde kolu çevirir. Bu kaslar, kol kemiği üzerinde değildir. Lâkin ön kolun eksantör kasları bir çit kastır ki bunlardan iki çiftinin biri içeriye meylederek ön kolu koldan açar, genişletir. Çünkü bu kaslardan biri, kol kemiğinin ön tarafının altından ve omuzun aşağı kaburgasından doğup dirseğe iç kısımlarında bitişmiştir. İkincisi, dış tarafa yönelir, ön kola supinasyon yaptırarak genişletir. Çünkü bu kas, kol kemiğinin başından gelip dirseğin dış kısımlarına ulaşır. Bu iki kas, birlikte çekilirse ön kol düz olarak öne doğru uzanır.

Ön kolu kola yaklaştıran bir çift kastır ki daha büyük olanı, ön kolu iç tarafa meyil ile büküp kıvırır. Çünkü bu tek kas, omuzun alt çıkıntısından ve bahsi geçen kargaburnunun başından doğup kol kemiğinin içine meyledip zend-i a'lâya bitişmiştir. Diğer kas, ön kola supinasyon yaptırarak, harice meyil ile onun tutar. Çünkü bu kasın çıkış yeri, kol

kemiği dışının arkasıdır. Bu etten iki başa sahip bir kastır ki biri önden, diğeri arka taraftan humerusa gider. Sonra her ikisi de aşağı iner ve zend-i esfelin ön alt ucuna birleşir. Ön kola pronasyon yaptıran alt kısım, zend-i esfelin üst tarafına bitişir. Bu sayede kuvvetli çekerler. Bu iki kasın her ikisi birlikte çekilince ön kol öne doğru düz bir şekilde fleksiyon yapar. Bu iki basit kasın içinde bir kas vardır ki kol kemiğini kuşatıp fleksör yapar. Ön kolun pronator kasları bir çifttir. Ön kolun dış tarafındadırlar. Bunlardan biri humerusun alt ucundan doğup üst dirsek kemiğine bitişerek, bilek mafsalı olmuştur. Diğeri, birinciden daha kısa, lifi daha geniş ve uçları sinirli olup alt dirsek kemiğinin alt kısmından doğup bilek mafsalında üst dirsek kemiğine bitişmiştir. Ön kolun supinatör kasları bir çifttir ki bir tanesi iki dirseğin dış tarafında yerleşip üst dirsek kemiği ile sinirsiz bitişmiştir. İkincisinin çıkış yeri, kol kemiği başının dışından yana üst kısmından uzanan ince kemiktir ki ön kol kemiğinden geçerek içine girmiştir. Böylece bilek mafsalına yakın oluncaya kadar gitmiştir. Üst dirsek kemiği tarafından iç kısma gelip bir zar sinirle bu kas bitişmiştir.

"[Bütün bunları yaratıp işleten] Allah'ın şânı yücedir."

Dördüncü Madde

Bilek kaslarını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bilek mafsalını hareket ettiren kasların bazısı uzaklaştıran, bazısı yaklaştıran, bazısı dış tarafından uzaklaştırıcı, bazısı da içine kapatıcıdır.

Bileğin ekstansiyonunu sağlayan kasların bazısı birbiri üzerine bitişik **[125/b]** olup biri zend-i esfelin ortasından doğarak, veteri başparmağa bitişik olup onunla işaret parmağından uzaklaşır. Biri de, üst dirsek kemiğinden doğup veteri bilek kemiğinden başparmağın hizasına konulan önceki kemiğe bitişmiştir. Bu ikisi birlikte hareket ettiklerinde bilek biraz pronasyon yapar. Eğer sadece ikinci kas hareket ederse, bileği dışına doğru bırakır. Eğer sadece kol kemiği hareket ederse, hem bileği bırakır ve hem de başparmağı işaret parmağından uzak tutar. Ve bir kas daha var ki humerusun alt ucundan çıkıp üst dirsek kemiğinin dış tarafından çapraz olarak geçer ve iki tendona ayrılır. Bu tendonlardan biri işaret parmağı ile orta parmağın kemiklerine birleşip diğeri bileğin yan tarafından üst dirsek kemiği üzerine dayanıp bileğe biraz pronasyon yaptırarak onu koldan uzaklaştırır.

Bileğin fleksör kasları, ön kol kemiğinin dış tarafı üzerindeki bir çift kastır. Bunlardan birinin alt kısmı, kol kemiği başı içinden doğup serçe parmak önünde olan kemiğe bitişir. Üst kısmı, üst bilek kemiğinin üstünde doğup yine bahsi geçen tarağa bitişir. Diğer bir kas, humerusun alt ucundan çıkıp yukarıda açıklanan iki kasın arasına girer. Bunun iki başı vardır ki birbirine haç işareti gibi dolanıp şehadet parmağı ile orta parmak arasında olan bölgeye bitişir. Bu ikisi beraber hareket ettiğinde bileğe fleksiyon yaptırırlar. Şu halde açıklanmakta olan ekstansör kasları aynı zamanda ona sıkma ve gevşetme (kabz ve bast) de yaptırır.

Eğer serçe parmak önünde bulunan tarağa bitişik olan kas tek başına hareket ederse, avuç içini bir miktar sırtı üzere döndürür. Eğer başparmağın açıklanacak olan kası bu kasa yardım ederse, avuç içini tamamen döndürür.

Eğer başparmağın önünde bileğe bitişik olan kas tek başına ve hareketli olsa, avuç içini bir miktar yüzü üzere döndürür. Eğer serçe parmağının açıklanacak olan kası buna yardımcı olursa, avuç içini tamamıyla döndürür.

"[Bütün bunları mükemmel yaratıp işleten] Allah'ı tesbih ederiz."

Beşinci Madde

Parmakların kaslarını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Elin parmaklarını hareket ettiren kasların bazısı avuç içi kemiklerindedir. Bazısı da ön kol kemiklerine bitişiktir. Eğer hepsi avuç içinde olsaydı, etin çokluğu yüzünden avuç içi çok büyük olur ve hafif olamazdı. Elde bu nezaket kalmazdı. Çünkü bilek kasları parmaklardan uzak kalırdı. İşte bunun için dairesel, sağlam ve uzun olup her taraftan gelen zarlar ile kuvvetlenmiştir. Hareketli organlara bitişmeleri için lifleri geniş ve kuşatıcı yaratılmıştır.

Parmakları açıp alt tarafa hareket ettiren kasların hepsi ön kol kemiği üzerine yerleştirilmiştir. Şu halde parmakları aşağı tarafa hareket ettirerek açan kasların biri, ön kol kemiğinin arka tarafının ortasında yerleşmiştir ki kol kemiğinin aşağı başının dış tarafından doğup dört parmağa veterler gönderip onları aşağı hareket ettirerek açıp yaymıştır. Bu açıcı kasların üçü de bir tarafta birbirine bitişik olup bir tanesi fleksörün bir kısmı kol kemiğinin dış başının iki çıkıntısı arasındaki orta kısmından doğup serçe parmakla yüzük parmağına iki veter göndermiştir. Bu kat kat olan kasların ikincisi fleksörün bir kısmı kol kemiğinin iki çıkıntısının altından ve alt dirsek kemiğinin yanından doğup ortası ile orta ve işaret parmaklara iki veter göndermiştir. Üçüncüsü üst dirsek kemiğinin üst tarafından **[126/a]**

doğup başparmağa bir veter göndermiştir. Bu kasın yanında bir kas daha vardır ki bilek kasları bölümünde açıklanmıştır. Onun çıkış yeri üst dirsek kemiğinin ortasıdır ki onun veteri orta ve işaret parmağından başparmağı uzak tutar. Parmakları bitiştiren ve tutan kasların bazısı, ön kol kemiği üzerinde, bazısı ise el ayası içinde yerleşmiştir.

Ön kol kemiği üzerinde olanlar üç kastır ki ön kol kemiğinin ortasında birbirinin üstünde sıra ile yerleşmişlerdir. Bunların en değerlileri en altta bulunan ve zend-i esfelin kemiğine bitişik olan kastır. Bunun işi çok önemli olduğundan yeri muhafazalı tutulmuştur. Bu alt taraftaki kaslar kol kemiğinin alt ucundaki dış çıkıntının iç tarafı ortasından doğup veteri geniş olup beş tendona ayrıldıklarında, bu tendonlardan her biri bir parmağa giderek dört parmağın birinci, ikinci ve üçüncü eklemlerine fleksiyon yaptırır (kabz). Başparmağın veteri ikinci ve üçüncü eklemlerine fleksiyon yaptırır. İkinci kas bunun üstünde ve bundan daha küçük olup kol kemiğinin başı içinden doğup Zend-i esfele az bir bitişiklik sağlar. Zend-i a'lânın üst yüzeyi ki dış taraf ile iç tarafın ortak sınırıdır. Onun üzerinden geçip başparmak tarafına ulaştığında içeriye yönelip veterini dört parmağın mafsallarına göndermiştir. Böylece onları tutmuş olsunlar.

Üçüncü kas, tutmak için değildir. Fakat veteri ile el ayasının içine girip avuçta genişler ve kuşatıcı olur. Böylece avuç içine dokunma hissi verip avuç içinde kıl bitmesine engel olup alma ve verme işlerinde ele kuvvet ve sağlamlık vermiş olsun.

"Yüce Allah'tan başka hiç kimsenin olayları değiştirebilecek bir gücü yoktur."

Altıncı Madde

El ayasının kaslarını ve faydalarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ön kol kemiği kaslarından başparmağın tek bir bir kasla tutmakla yetinip dört parmağın ikişer kas ile tutmalarının sebebi budur ki dört parmağın en önemli görevi tutmadır. Başparmağın en önemli görevi ise açmaktır, bir de orta ve şehâdet parmaklarından uzaklaşmadır.

Avuç içinde on sekiz kas bulunmuştur ki birbirinin üzerinde iki sıra halinde, düzgün bir şekilde dizilmişlerdir. Aşağıdaki sıra, el ayasının içindedir. Yukarıdaki sıra ise, el ayasının dışındadır. Aşağı sırada dizilen kaslar(derin tabaka kasları) yedi tanedir. Beş tanesi, parmakları üst tarafa çekerek açar. Başparmağın kası, bilek kemiklerinden çıkar. Avuç içinin

altıncı kası kısa ve geniş olup meyilli liflerden meydana gelmiştir ki orta parmağın bilek kemiğinden çıkar. Bir kas ile başparmağa fleksiyon yaptırır. Yedinci kas, serçe parmağın bilek kemiğinden çıkar ve serçe parmağa fleksiyon yaptırmak üzere gider. Bu bahsi geçen yedi kastan hiçbiri parmakları tutmak için değildir. Beş tanesi kaldırmak ve iki tanesi de indirmek içindir.

Yukarı sırada dizilmiş olan kaslar (yüzeysel tabaka kasları) ise on bir tanedir. Sekiz tanesi çifter olarak, dört parmak mafsalının ilk mafsalına, biri diğerinin üzerine gelmek üzere bitişmiştir. Böylece ilk mafsalı sağlam tutarlar. Üç tanesi, başparmağa mahsustur ki bunlardan biri ilk mafsalı, ikisi ise ikinci mafsalı tutarlar. Başparmak ile serçe parmağa üçer koruyucu kas tayin olunup geri kalan üç parmağa ikişer koruyucu kas verilmiştir. Her parmağın tutucusu dört kas, kaldırıcısı ise birer kas olarak yaratılmıştır.

"Yaratıcı sadece kendisi olan (Allah'ı) her türlü noksanlıktan tenzih ederiz. O'nun şânı yücedir. Kudreti mükemmeldir." **[126/b]**

ÜÇÜNCÜ FASIL

Omurga ve karın kaslarını, ayak ve parmak kaslarını, hareketlerini ve faydalarını yedi madde ile bildirir.

Birinci Madde

Bel kaslarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Omurgayı hareket ettiren kasların bazısı onu ön tarafına çeker ve bazısı arka tarafına eğer. Belin diğer hareketleri de bu iki hareketinden meydana gelir. Omurgayı ön tarafına çeken kaslar iki çifttir. Bir çifti üst tarafta yerleşmiştir. Bu kas, boyun ve başı hareket ettiren kaslardan bilinmiştir. Bu bir çift kas, yemek borusunun iki tarafından geçip alt kısmı ilk beş omura bitişerek, üst tarafı boyun ve başa gelmiştir. Bunun altına bir çift kas yerleşmiştir ki onlara ortaya çıkan kaslar denilmiştir. Bunun ikisi de göğsün onuncu ve on birinci omurlarından çıkarak aşağı inip omurgayı kasların tarafına fazlaca eğerler.

Omurgayı arka tarafa eğen kaslar iki tanedir ki onlara omurga kasları derler. Her biri yirmi üç kastan meydana gelir. Çünkü bu iki kasın her birine ilk omur hariç diğer omurlardan eğri lifli birer kas gelmiştir ki bu kasların vasat derecede kasılmasıyla omurga dik duruma gelir. Eğer fazla çekerlerse, omurgayı arkaya eğerler. Eğer yalnız bir tarafta olan kaslar hareket edip kasılırsa, o zaman omurga diğer tarafa eğilir. Bu anlatılan kaslar omurganın diğer ara hareketlerine de yeterlidir. Çünkü omurganın her tarafa eğilmede, ön ve arkaya dönüş yapmasında bu kasların hareketleri yeterli görülmüştür.

“Hikmetli Yaratıcı’yı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz.”

İkinci Madde

Karın kaslarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilgileri şöyle demişlerdir: Karın kasları sekiz tanedir. Pek çok faydada beraberdirler. Faydalarından biri, bağırsakta bulunan fazla idrarı ve rahimde olan cenini tutma ve korumada yardım etmektir.

Diğer bir faydası, diyaframa yardımcı olup onu kuvvetlendirerek, gaz ile dolu olduğunda ve kabız hallerinde yardım etmektir. Bir faydası da, mideyi ve bağırsakları sıcaklığıyla kaplayıp örtmektir.

Sekiz kastan bir çift adale-i müstekîme dikey olarak inip kenarlarını kasık üzerine yaymıştır. Bahsi geçen çiftin özü, başından sonuna kadar etsidir ve iki kas da karın üzerinde uzamış olan yapının önünden doğup o uzamış iki kas ile genişlemesine ve birbirini çarprazlayarak alt kısma gitmiştir. İki çift kası da bu bahsi geçen kasların çukurları üzerine dikili olup her iki tarafta yani sağda ve solda bulunmuştur.

Her çifti iki kastır ki "şersuf"tan[578] kasığa kadar ve hâzıradan gadrûf-ı hançerîye kadar haç işareti gibi kesişip iki tekinin iki tarafı sağdan ve soldan kasıkta kavuşmuşlardır. İki diğer tekin iki tarafı da gırtlakta (hançere) birleşirler. Bu ikisi her taraftan iki geniş kasın etsi kısımları üzerine yerleşmiştir.

Bahsedilen iki çift kasın da özleri, düz-fasiya şeklinde bir tendonla rectus kasına birleşene kadar etlidir. Bahsi geçen iki çift geniş kasın üzerine yerleşen iki uzun kasın üzerine konulmuştur. Bu da Yüce Yaratıcı'nın yerleştirmesidir.

"Hikmetli Yaratıcı'yı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz." **[127/a]**

Üçüncü Madde

Testis kaslarını (ünseyeyn) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Erkeklerin testislerinde dört kas vardır ve bunlar testisleri korumak için yaratılmışlardır...

Dördüncü Madde

Uyluk kaslarını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Uyluğu hareket ettiren kasların en büyüğü, onun mafsallarını açan kaslardır. Diğerleri ise onu bitiştiren ve tutan kaslardır. Çünkü uyluğun en önemli görevi, **[127/b]** açılma ve bükülmedir. İnsan, bacağın açılması ile ayakta durabildiğinden, açılması bükülmesinden daha önemlidir. Bundan sonraki büyük kaslar, oturma kaslarıdır. Bundan sonra uyluğu vücuda yaklaştıran kaslar gelir. Daha sonra uyluğu arka tarafa döndüren kaslar vardır.

Uyluk mafsalını açan kasların en büyüğü, aynı zamanda beden kaslarının en büyüğüdür. Çünkü oturak kemiğini ve kasığı kuşatıp uyluğun arkasına ve iç taraflarına yönelerek diz kapağına kadar ulaşmıştır ve bunun liflerinin çıkış yerleri, çeşitli olduğundan işleri de birbirinden farklı olmuştur. Bazı liflerinin çıkış yerleri kasık kemiğinin alt tarafından olup uyluğun iç

tarafına meylederek dağılmıştır. Bazı liflerinin çıkış yeri uyluğun yukarı kısımları olup bacağı yukarı kaldırmıştır. Bazı kaslarının çıkış yeri bunun çok üzerinde olup iç tarafına meylederek kaldırır. Bazı kasın çıkış yeri kasık kemiği ekleminin önünden olup uyluğu yine düz bir şekilde açmıştır. Bir kası, kasık kemiği mafsalını arka taraftan sarmış olup bacağa düz bir şekilde yayılmıştır. Bu üç kasın çıkış yerleri böğür, oturak kemiği ve kuyruk sokumundandır ki, o makadda olan kemiktir. Bu üç kasın ikisi etli, diğeri zarımsıdır.

Bütün bu kasların veterleri uyluk başından arkaya bitişiktir. Bu kasların biri kasılırsa bacağı kendine yönelterek açar. Eğer iki tarafıyla çekerse, uyluğu düz olarak yayar ve bir adalenin çıkış yeri, azm-ı hâsıranın bütün dış tarafı olup büyük zâide-i kübrânın yukarı tarafına bitişip bir miktar ön tarafına uzandığında uyluğu iç tarafa uzatarak açar. Ve bunun gibi kasların ilk önce küçük alt çıkıntısından aşağıya bitişik olup ondan inerek önceki kasların yaptığını yaparlar. Bu kasın farkı şudur ki bacağı açıp dikleştirmekten çok onu büküp kıvırır. Oturak kemiğinin alt kısmından çıkan ve orta kısmına meyilli olarak yayılan bir kas daha vardır. Bacağı az bir kıvrım ile dış tarafa, büyük bir kıvrım ile iç tarafa açar.

Bacağa fleksiyon yaptıran kasların biri uyluğu iç tarafına büker ve vasat bir döndüre hareketi yaptırır. Bu düz bir kastır. Oturak kemiğinden doğup ondan inerek iki veterinin biri sağlam kemiğin sonuna, biri zâide-i suğrâya bitişmiştir. Bir kası da azm-ı âneden doğup zâide-i suğrâya alt kısmından bitişmiştir. Bir kası ise bu ikinci kasın yakınına meyilli olarak uzayıp büyük çıkıntıdan bir kısım gibi olmuştur. Dördüncü kası, azm-ı hâsıranın ön kısmından düz bir nesneden doğup bacağı tutarak uyluğu büker. Bacağı iç tarafına çeken kasların bazısı, bacağın hareket ettiren kaslar konusunda açıklanmıştır.

Ancak bu tür hareketin özel bir kası daha vardır ki azm-ı âneden doğan, uzun bir kas olup tâ dize kadar gelmiştir. Bacağı dış tarafına çeken iki özel kas vardır ki doğuş yerleri azm-ı arîzdir. Bacağı arkaya döndüren **[128/a]** yine iki kas vardır ki biri kasık kemiğinin dış tarafından, diğeri aynı kemiğin iç tarafından doğup birbirlerine dolanarak zâide-i kübrânın arka tarafındaki çukur yerde etli olmuşlardır. Hangisi bacağı tek başına çekerse, uyluğu az bir açma ile kendine meyilli olarak döndürür. Eğer ikisi birlikte çekerlerse, bacak düz olarak arka tarafına çekilir. Bu anlatılanları ibretle düşünen kimse, Yüce Allah'ın hayrete düşüren kudretini ve sanatını bulur.

"Diri olan ve var olmadığı bir an düşünülemeyen Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz."

Beşinci Madde

Diz mafsalı kaslarını ve hareketlerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Diz eklemini hareket ettiren kasların üçü uyluğun ön tarafında yerleşmiştir. Bunlar uylukta bulunan kasların en büyüğü ve en güzelidir. Görevleri ise açmak bilinmiştir. Bu üç kasın biri iki kat gibi görünmüştür ve bunun iki gövdesi vardır ki biri[579] zâide-i kübrâdan ve biri uyluğun önünden doğmuştur. Bu iki gövdenin biri etsi olup kiriş olmadan diz kapağının ön tarafına bitişmiştir. Diğer tarafı zarımsı olup uyluğun iki iç tarafında son bulmuştur. Geriye kalan iki kasın biri, uyluğu açan kaslar ile açıklanmıştır. Leğen kemiğinden olan bazı oyukları ayıran bölme zarlarından doğduğu bilinmiştir. İkincisi dış zaideden doğup diz kapağını kuşatarak altında olan parçaları da korumak için gitmiştir. Oradan kaval kemiğine ulaşıp dizi açmak için kaval kemiğini uzatmıştır.

Bir çekip geniş adalesi de, kasık kemiğinin birleştiği yerden doğup uyluğun iç tarafından meyilli olarak aşağıya inip gitmiştir. Baldır kemiğinin üst kısmından olan tarafı içeriye girmiştir. Baldırı iç tarafına çekip uzatmıştır. Bir diğer adalenin başı oturak kemiğinden gelmiştir. Dış taraftan eğik olarak inip bahsi geçen kasın karşısına geçmiştir. Oradan dönüp derindeki kısma gitmiştir. Bacağı dış tarafa döndürüp açmıştır. Eğer ikisi beraber kasılırsa, baldır düz açılır.

Baldırı büken kasların biri, ince ve uzun bir kastır ki leğen kemiğinden ve kasık kemiğinden biter. Bacağı iç tarafa çeken kasın çıkış yerine ve leğen kemiğinin ortasında bulunan oyukları ayıran bölme zarlarına yakın gitmiştir. Oradan dizin iki tarafına eğik olarak girip yine oradan dışarı çıkmıştır. İçe giren kısım dizde son bulup ayağı burun ucuna uzatmıştır. Üç kası daha vardır ki biri iç tarafında, biri dış tarafına ve biri orta kısmında olup dış taraftaki kası ile orta kısımdaki kası baldırı dış tarafa çevirerek bükmüştür. İç taraftaki kası ise, baldırı kendi tarafına meyil ile iç tarafa doğru büker bilinmiştir. İç kasın doğuş yeri, oturak kemiğinin tabanı olup eğik olarak bacağın sonuna kadar giderek, tâ bacağın iç tarafındaki çukur yere varıp ona bitişmiştir. Onun rengi yeşile meyillidir. Dış taraftaki kas ile orta kısımdaki kasın çıkış yerleri yine oturak kemiğinin tabanı olup ondan bitmiştir. Fakat bunun ikisi dağıldığı yere bitiştiğinde dış tarafa

meyletmiştir. Diz eklemi çukurunda gömülü bir kas vardır ki orta kısımdaki kasın hareketinde yardımına yetişmiştir. Şu halde, bu yüce sanatları seyreden hayret etmiştir ve kendine gelip bu acayip hikmetleri seyretmiştir. Bedenini tanıma **[128/b]** bilgisinden nefsini tanıma (marifet-i nefs) bilgisine gider.

Altıncı Madde

Ayak mafsalını hareket ettiren kasları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ayak mafsalını hareket ettiren kasların bir kısmı ayağı üst tarafa kaldırır. Bir kısmı ise aşağıya indirir.

Ayağı kaldıranlar içinde büyük bir kas vardır ki ayağın iç tarafının önüne konulup ayak ucunun dış kısmından doğarak, baldır üzere meyilli olarak başparmak tarafına gitmiştir. Başparmağın köküne yakın bir yere bitişip ayağı kaldırır. Diğer bir kas, yine baş tarafından doğup ondan bir kiriş almıştır. Serçe parmağın köküne yakın bir yere bitişip ayağı kaldırmıştır. Özellikle ilk kas buna uyum gösterdiğinde ikisi birlikte ayağı yukarı kaldırırlar. Ayağı aşağıya çeken kasların bir çifti, uyluk başından doğup daha sonra birleşerek, baldırın arka tarafına meyledip etsi yapıda olmuşlardır. Onlardan büyük bir kiriş doğup topuk kemiğine bitişmiştir ki topuk kirişi diye adlandırılmıştır. Şu halde bahsi geçen kiriş, anlatılan topuğun dış tarafından eğik olarak çekmiştir. Tâ ki ayak yere basabilsin. Buna bir adale yardımcı olmuştur ki menekşe (patlıcan) rengindedir. Dış uçtan doğup etsi kirişe bitişmeden kendi inip topuğun arkasında birinci kasın bitişme yerinin üstüne birleşmiştir. Eğer bu iki kasın veya kirişlerinin birine zarar gelirse, ayak topal olur.

İki kirişi olan bir adale de topuk ucunun iç kısmından doğup en aşağıya giderek, ikiye ayrılmıştır ki, iki adaleden biri başparmaktan bileğin en alt kısmına birleşmiştir. İşte bu adale ayak korunmuş ve çekilip indirilmiştir. İkinci adale, birinciyi geçip başparmağın ilk mafsalına girerek, onu iç tarafa eğri olarak açmıştır. Uyluğun dış ucundan bir adale doğup bu iki kasın birisine birleşmiştir.

Daha sonra baldırın içine geçtiğinde yine ondan ayrı gitmiş ve (onu da geçerek) ayağın en alt kirişine yönelip ayağın iç tarafına yayılan kas misali bu da ayağın altına tamamıyla yayılıp kuşatmıştır. Böylece avuç içinde bulunan faydalar ayak içinde de bulunmuş olsun. Bu sanatlarda nice hikmetler olduğu bilinsin ve Hakk'ın kudretinden ibretler alınsın. "Hikmetli

Yaratıcı'yı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz" denilsin. Allah teâlâ her türlü ayıp ve noksandan tenzih edilmiş olsun. Her yücelik ve kemâl ile vasıflandırılsın. Büyüklüğüne tazim olunsun.

Yedinci Madde

Ayak parmakları kaslarını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Ayak parmaklarını hareket ettiren kasların çoğu çekme yaptırıcı kaslardır ve onların biri topuğun başının dış tarafın doğup onun üzerinde uzayarak inip gitmiştir. Ve ikiye ayrılan bir kiriş göndermiştir ki ortası ile yüzük parmağını tutmuştur. İkinci kas bundan daha küçük olup incik kemiğinin arkasından gelerek, ayağın dış yüzeyine bir kiriş göndermiştir ki bu da yine ikiye ayrılıp şehâdet parmağı ile yüzük parmağını tutmuştur.

Daha sonra bu iki kısmın her birinden birer kiriş doğup diğerinden doğan kirişe bitişerek ikisi bir kiriş olduğunda, başparmağa gelip onu çekmişlerdir. Üçüncü adaleden daha önce bahsedilmişti. O iç topuğun dış tarafından doğmuştur. **[129/a]** İki uzun kemiğin arasından aşağıya inmiştir. Bir kısmını ayağı bükmek için göndermiştir. Öbür kısmı başparmağı çekme ve hareket ettirme içindir. Onu topuğun ön kısmına indirmiştir. Bunlar baldır kemiği üzerine yerleştirilip parmakları çekmeye ve hareket ettirmeye yararlar.

Ayak içinde olan kaslardan on tanesi beş parmağa gelerek, her birine sağ ve soldan bitişmiştir. İkisi birden hareket ederse, parmakları düz olarak tutarlar.

Eğer biri tek başına hareket ederse parmak o tarafa eğilir. Dört kas bilek üzerine yerleşip her biri bir parmağa bitişir. Onu içe doğru büker. İki kas da serçe parmağa mahsus olup onu çekmeye yetmişlerdir. Ayağı çeken kasların çok olmasındaki hikmet şudur ki, parmakların hepsini sağlam kılıp kuvvet vermişlerdir. Tâ ki parmaklar ayağa kalkma ve ayakta durmada beden ağırlığına dayanabilirler. Yürüme esnasında güzel bir tarz ile ve düzgünce giderler.

Ayak parmaklarının sırt tarafında beş kas, ayağın üstüne yerleşmiştir. Tâ ki parmaklarını dış tarafa meylettirip çekerler. Beş kas da ayak tabanında yerleşip her biri iç taraftan kendine yakın olan parmağa gidip onu iç tarafa çekmişlerdir. İnsan bedeninde bulunan dört yüz yirmi tane isteğe bağlı bilinçli hareketin, mükemmel bir şekilde yapılmasına araç olan kasların hepsi, açıklandığı üzere beş yüz otuz taneye ulaşmıştır. "En güzel bir şekilde yaratıp sûret veren yüce Yaratıcı'yı her türlü noksanlıktan tenzih

ederiz.” Bu ne mükemmel sanattır ki insanı hayrete düşüren bir tertip üzere düzenlenmiştir. Şüphesiz bunları hakkıyla ve derinlemesine düşünen akıl sahipleri, çok ibretler almışlar ve bu sanattan yaratan Allah’ı bilmişlerdir.

“Allah’ım! Bizleri senin yaptıklarını düşünen, vücudunun bütün zerrelerini senin bağışların ve ikramların olarak gören ve nimetlerinden olayı sana şükredenlerden eyle. Güzel isimlerinle seni zikreden ve sıfatlarınla seni bilen kullarından eyle. Her zaman ve her yerde senin taksimine râzı olup senin rızanı isteyen kullarından eyle. Yüce Allah’ı hamd ile tesbih ederiz. Allah her türlü ayıp ve noksanlıktan uzaktır.”

---

[578]. Şersûf: Kaburga kemiklerinin ön taraf uçlarındaki kıkırdak.

[579]. Vastus medialis: Vastus medialisin origosu linea asperadır. Burası femurun orta supra condiline ait çizgi üzerindedir. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, Birinci Kitap, s. 70.)

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Diz eklemini hareket ettiren kasların üçü uyluğun ön tarafında yerleşmiştir. Bunlar uylukta bulunan kasların en büyüğü ve en güzelidir. Görevleri ise açmak bilinmiştir. Bu üç kasın biri iki kat gibi görünmüştür ve bunun iki gövdesi vardır ki biri zâide-i kübrâdan ve biri uyluğun önünden doğmuştur. Bu iki gövdenin biri etsi olup kiriş olmadan diz kapağının ön tarafına bitişmiştir. Diğer tarafı zarımsı olup uyluğun iki iç tarafında son bulmuştur. Geriye kalan iki kasın biri, uyluğu açan kaslar ile açıklanmıştır. Leğen kemiğinden olan bazı oyukları ayıran bölme zarlarından doğduğu bilinmiştir. İkincisi dış zaideden doğup diz kapağını kuşatarak altında olan parçaları da korumak için gitmiştir. Oradan kaval kemiğine ulaşıp dizi açmak için kaval kemiğini uzatmıştır.

. Şersûf: Kaburga kemiklerinin ön taraf uçlarındaki kıkırdak.

. Vastus medialis: Vastus medialisin origosu linea asperadır. Burası femurun orta supra condiline ait çizgi üzerindedir. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, Birinci Kitap, s. 70.)

Her çifti iki kastır ki “şersuf”tan kasığa kadar ve hâzıradan gadrûf-ı hançerîye kadar haç işareti gibi kesişip iki tekinin iki tarafı sağdan ve soldan kasıkta kavuşmuşlardır. İki diğer tekin iki tarafı da gırtlakta (hançere) birleşirler. Bu ikisi her taraftan iki geniş kasın etsi kısımları üzerine yerleşmiştir.

DÖRDÜNCÜ BAB

Sinirlerin keyfiyetini, atar ve toplardamarları, bedenin organlarını, dış görünüşten (kıyafetten) hareketle ahlâkın bilinmesini, kalbin hallerini, organların sûret ve şekillerinin farklılığı sebebiyle ortaya çıkan insan sıfatlarını ve organların çekme ve seğirmesine bağlı durumları hakimâne bir üslupla beyan eder.

BİRİNCİ FASIL

Sinirlerin başlangıç (bitiş) yerlerini ve fonksiyonlarını beş madde halinde açıklar.

Birinci Madde

Sinirlerin vücuttaki yerleşim ve şekillerini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bedende olan sinirlerin bazısının fonksiyonu doğrudan (aslî); bazısının fonksiyonu ise dolaylıdır[580] (ârızî). Sinirlerin doğrudan fonksiyonu şudur ki beyin bunlar vasıtasıyla diğer organlara his ve hareket verir. Dolaylı fonksiyonu şudur ki kaslara güç verip bedeni kuvvetlendirmiştir. Sinirlerin ana çıkış yerleri beyin, uzantılarının son ulaştığı yer ise cilttir. Beyin iki yoldan sinirlerin başlangıç (bitiş, çıkış) yeri olmuştur.

Çünkü beyin, bazı sinirlerin doğrudan başlangıç yeridir. Bazı sinirlerin ise kendisinden ayrılan omurilik ve kuyruk sokumuna kadar uzanan omurga vasıtası ile başlangıç yeri olmuştur. Doğrudan beyinden çıkan sinirler ancak baş, yüz âzâları, ve (kalp, mide, karaciğer gibi) iç organlara his ve hareket verir bulunmuştur. Diğer organlara his ve hareketi omurilikten gelen sinirler verir.

Şanı yüce, ihsanı bol, "Çok merhamet eden" (Hannân) ve "Çok bağışlayan" (Mennân) Allah teâlâ lutfu ve inâyetiyle beyinden iç organlara inen hareket sinirlerinin **[129/b]** muhafazasında açıkça itina ve ihtimam göstermiştir. Çünkü onlar başlangıç noktalarından uzak oldukları için çok sağlam olmaları icap etmekle, iç organlara giden sinir üç farklı yerde kıkırdakla sinirsel ve lifli dokular arasında (orta kıvamda) bulunan bir zarla korunmuştur ki bahsedilen üç yerden birincisi gırtlak, ikincisi kaburgaların arka uçları yakınında olup, üçüncüsü de göğsün altıdır.

Doğrudan beyinden çıkan sinirlerden biri olan ve organlara his vermekle vazifeli bulunan sinirdir ki beyinde bulunan his verme tesirinin kuvvetli olması için bu sinir, gitmesi gereken organa en yakın tarafından girmiş ve birleşmiştir. Bu hissî sinirler ne kadar yumuşak olursa his kuvveti o kadar ziyade olup his sinirlerinin sağlam olmasına gerek olmadığından, hareket sinirleri gibi sert ve sağlam olmayıp latîf ve yumuşak bulunmuştur. Beynin ön kısmı, arkasından yumuşak ve daha hassas olduğundan his sinirlerinin başlangıcı ön beyinde, hareket sinirleri[nin başlangıcı] ise arka beyinde yaratılmıştır. Yüce Yaratıcı'nın şu yaptıklarından çok ibret alınmıştır.

İkinci Madde

Beyinden çıkan karşılıklı sinirleri (kafa çiftlerini) bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Beyinden çıkan sinirlerin hepsi yedi çift olarak bilinmiştir. Birinci çift, koklama âletinin merkezi olan meme başına benzeyen iki çıkıntı yakınında beynin ön tarafındaki karıncığın içindedir ki o küçük bir boşluktur. Bu çift sinirin soldan geleni sağa, sağdan geleni sola gelip karşılaşmış ve haç gibi kesişmişlerdir. Sonra eğilip sağdan gelen sinir sağ göze, soldan gelen sinir sol göze gitmiştir. Zücâciye diye adlandırılan göz merceğini ihâta etmek için ağızları geniş yaratılmıştır. Bu karşılıklı kesişmenin (çaprazlama-optik) üç faydası vardır. Birincisi şudur ki, iki gözün birine cereyan eden nesne, diğerine de cereyan etmiş olsun. Gözlerden birine zarar gelince öbürü onun yerini tutsun. Onun için bir göz yumulunca diğerinin görmesi kuvvetlenir. Çünkü yumulan gözün ışığı ona akar. İkinci faydası şudur ki iki gözün kavraması beraber olup ikisinin görmesi, kesişmenin içinde bir görme şeklinde olmuş olsun. Böylece görülen bir şey ortak sınırda bir sûrette, tek bir nesne olarak şekillenmiş olsun. Onun için şaşı olan kimse bir nesneyi iki görür.

Çünkü onun bir gözü yukarı tarafa ve bir gözü aşağı tarafa kayıp göz ile bakılan nesnenin kesişmesine doğru nüfuz etme özelliği kalmamıştır. Müşterek sınırın ön tarafında sinir kırılmasından bir başka sınır meydana gelmiştir. Üçüncü faydası şudur ki adı geçen iki sinir birbirine destek ve dayanak olup kuvvet bulsunlar. Ve bu yaklaşma ile çıkış yerleri göze yakın olmuş olsun.

Beyin sinirlerinin ikinci çifti, açıklanan birinci çiftin çıkış yerinin arka tarafından doğup gözü kuşatan çukurun deliğinden çıkarak gözbebeği kaslarına bölünmüştür.[581] Bu çift sinir oldukça kalın olmuştur. Ta ki onun kalınlığı başlangıç yerine yakınlığından ileri gelen yumuşaklığa yardımcı olsun ve onunla kuvvet bulup kafa çiftlerini hareket ettirmeye muktedir olsun.

Kafa çiftlerinin on tabakasını ayrıntılarıyla açıklamak uzun süreceğinden ve bu kısaca anlattığımız bile Allah teâlânın kudretinin kemâlini göstermeye yeterli olmakla, kasları uzun uzadıya anlatmaya lüzum kalmamıştır.

Her şeyi yoktan var eden (Hâlık), âzâları birbirine uyumlu ve kâinâttaki genel nizama ve gayelere uygun ve ilişkili olarak yaratan (Bârî), her şeye güzel şekil ve sûretler veren (Musavvir) ve bütün güç ve kudret kendisinin

(Kâdir) olan Allah'ı tesbih ederiz ki, O her türlü noksanlıktan münezzehtir. O'na hiçbir şey benzemez. O, hakkıyla işiten ve görendir. O ne güzel Mevlâ ve ne güzel yardımcıdır. Yâ Rabbi! Bizi bağışlamanı umarız. Çünkü dönüşümüz ancak sanadır. Bütün güç ve kuvvet şânı yüce olan Allah'ındır.

Üçüncü Madde

[130/a] Beyinden çıkan sinirlerin geri kalan beş çiftini bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Beyin sinirlerinden üçüncü çift, beynin ortasındaki ortak sınırla, beynin önü, arkası ve tavanı arasından çıkıp önce dördüncü çifte biraz karışıp sonra ondan ayrılıp dört dala bölünmüştür. Birinci dalı, daha sonra açıklanacak olan "uruk-ı sibâtî" nin gireceği delikten dışarı çıkıp boyundan aşağı inerek, diyaframdan geçip onun altında bulunan iç organlara dağılmıştır. İkinci dalı, yanak kemiğinin (elmacık kemiği) deliğinden çıkıp ileride anlatılacak olan beşinci çiftten ayrılan sinirle birleşmiştir. Üçüncü dalın çıkış maksadı, yüzün ön kısmında bulunan sinirler olup ikinci çiftin çıktığı delikten çıkıp sinirlerin en değerlisi olan birinci çiftin (optik sinir) boş menfezinden geçmeyip sıkışarak onun boşluğuna tıpatıp uyarak orayı kapatmıştır. Bu dal, o delikten ayrıldığında üç alt-dala bölünmüştür.

İlk alt-dal, gözün dış köşesine yani kulak tarafına meyledip; elmacıklar, iki göz pınarı, iki gözkapağı, kaşlar ve alın adalelerine dağılmıştır. İkinci alt-dal, gözün iç açısı boyunca seyreden deliklerden (yani gözün ucu yanında olan deliklerden) buruna geçip burun içindeki deri ile karışmıştır. Üçüncü alt-dal büyük bir sinir olup elmacık kemiğinde hazır olan boşluğa inip iki dala ayrılmıştır. Bir dalı ağzın iç boşluğuna girip üst dişlere ve onların köklerinde olan etlere, bölünerek ulaşmıştır.

Diğer dalı, onda bulunan elmacık, burun uçları ve dudak derisi gibi dış organlara yayılmıştır. Bu, üçüncü çiftin, üçüncü dalının üç kısmıdır. Üçüncü çiftin dördüncü dalı, üst çene deliğinden dile geçip dış yüzünde yayılıp dil de ondan tat alma duyusu almıştır. Onun fazlası, alt çenedeki dişler arasında ve köklerde bulunan etlere ve alt dudağın içine dağılmıştır. Dile gelen dördüncü dal, göz sinirlerinden ince olduğundan, dile gelen sinir göze gelen sinirden daha sert olmuştur. Ve bunun sertliği, onun sertliğine beraber olup birbirine denk gelmiştir.

Dördüncü çiftin çıkış yeri, üçüncü çiftin arkasından olup beynin tabanına meyilli olmuştur. Üçüncü çifte biraz karıştıktan sonra ondan ayrılarak

damağa çıktığında, bundan damak his bulmuştur. Bu dördüncü çift, üçüncü çiftten daha küçük ve sert olmuştur.

Beşinci çiftin her bir siniri bir çift olup beynin iki yanından çıkarak vücut bulmuştur. Bunun her bir çiftinin birinci kısmı, kulak içindeki zara dayanıp onun içinde her biri dağılmıştır. Kulağa duyma hissi ondan gelmiştir. İkinci kısım, birinciden küçük olup hançere kemiğinde "a'ver" ya da "a'mâ" denilen deliğe nüfuz etmiştir. O delikten çıkınca üçüncü çift siniri ile karışmıştır. Ve bu ikisinin çoğunluğu, elmacık adalesi tarafına gelmiştir. Geri kalanları göz ile kulak arasına (şakaklara) varıp yayılmışlardır.

Altıncı çift, beynin arka tarafından beşinci çifte bitişik olarak doğup derz-i lâmî'nin[582] (L yivi) sonunda olan delikten çıkarak üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı, yedinci çiftin hareketine destek olmak için boğaz adalelerine ve dilin köküne ulaşmıştır. İkinci kısım, omuz adalelerine taksim olunmuştur. Üçüncü kısım ise önceki ikisinden büyük olup boyun damarının yükseldiği yerde yükselip ona bağlanmıştır.[583] Ondan **[130/b]** iç organlara inerken hançere hizasına gelince, (kendisinden) dallar ayrılmış[584] ve hançereyi kıkırdakları ile kaldıran uçlarını, üstünde olan adalelere bağlamıştır. Oradan aşağıya inerken hançere hizasına geldiğinde, ondan yine dallar çıkıp[585] gırtlağın üçüncü kıkırdağını örtüp açan ve uçları kıvrık olan adalelere gelmiştir. Onun için tıp bilginlerine göre bunun ismi, asab-ı râci' (geri dönen sinir) olmuştur.

Bu sinir omurilikten çıkmayıp beyinden inip gelmiştir. Ta ki dümdüz olup çekilmesi kuvvetli bulunsun. Bu sinir, beşinci çiftten ve yedinci çiftten olmayıp altıncı çiftten olmuştur. Çünkü bunun başlangıcı yumuşak sonu eğri olmakla, öteki gibi sert ve düzgün inemezler ki kuvvet bulup çıkıp inmeye kabiliyetleri olsun. Bu dönen dalı, çıkış yerlerinden uzak etmenin hikmeti, sinire sertlik ve kuvvet kazandırmaktır. Geri dönen sinirlerin en kuvvetlisi, gırtlağı adalelerin örtüsüne yayılan sinirdir. Sonra bu sinirin fazlası, ondan aşağı inip dalları diyafram ve göğsün zar ve adalelerine gidip; oradan yürek, akciğer, aort ve atardamarlara yayılmıştır. Geri kalanı kuyruk sokumuna geçip (yukarıda) açıklanan üçüncü çiftten inen dallara ortaklaşa iç organların zarlarına yayılıp "azm-ı arîdî" (kalça kemiği) denilen yassı kemikte son bulmuştur.

Yedinci çiftin çıkış yeri beyin ile omurganın arası olup ikisinin arasında ortak olup birçoğu dili hareket ettiren adalelere gelmiştir. Oradan dallanıp "azm-ı derkî" (thyroid kıkırdağı) ile "azm-ı lam" ın (Yunan alfabesindeki L ye benzer) müşterek olan adalelerine varıp yayılır. Geriye kalan az bir

kısmı, bunlara komşu olan sinirlere dağılmıştır. Bu hayret verici düzen ve acayip karışımlar içinde işleyen sistem, sonsuz kudret sahibi yaratıcının (Hâlık ve Bârî) kudret ve hikmetiyle nizam bulmuştur.

Dördüncü Madde

Omurilikten bitip boyun omurlarından çıkan sinirleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Boyundaki omurilikten doğup omurlarda yol alan sinirlerin tamamı sekiz çift olarak bilinmiştir.

Birinci çift; birinci omurun iki deliğinden çıkıp sadece baş kaslarına dağılmıştır.[586] Bu çift ince ve küçük yaratılmıştır. Ta ki çıkış yeri dar olsun ve omurga kemikleri olduğu hal üzere kalsın.

İkinci çiftin çıkış yeri, birinci omur ile ikincinin arasında ortak olan deliklerdendir. Ve bu çiftin çoğundan[587], başta bulunan organlar dokunma hissini bulmuştur ki başın etrafını tamamen sarıp başın ön tarafına dolanmıştır. Kulakların etrafındaki dış deride yerleşip açıklanan küçük çiftin eksiğini tamamlamıştır. Bunun geri kalanı boynun arka tarafındaki kaslara boyun arkasında olan yassı kasa ulaşmış[588] ve onlarda hareket bulmuştur.

Üçüncü çiftin çıkış yeri, ikinci omur ile üçüncü arasında ortak olan deliklerdendir ki her bir sinir iki kola ayrılıp bir kolu orada bulunan kaslara dağılmıştır. Özellikle başı boyna ekleyen kaslara, bu kolun dalları denk gelmiştir. Onda olan omurların çıkıntılarından çıkıp köklerine yapışmıştır. Oradan onların başlarına çıkıp o sensenelerden doğan zar şeklindeki bağ ile karışmıştır. Oradan geçip kulakların etrafına dağılmıştır. Hayvanların bedenlerinde kulakların hareketini sağlamak için **[131/a]** iki kulağa ulaşmıştır. İkinci kolu yanak tarafına gelip oradan yassı kasa dağılmıştır. Yukarı tarafa yükselince, ona damar ve kaslar bitişmiş ve onlarla sağlamlaşmış ve kuvvet bulmuştur. Bu ikinci kol hayvanlarda kulak kasına kadar ulaşıp şakak kasında dağılmıştır.

Dördüncü çiftin çıkış yeri, üçüncü omur ile dördüncü omur arasında ortak olan deliklerden olmuştur. (Yukarıda) bildirilen üçüncü çift gibi bir kısmı öne bir kısmı arkaya dağılıp öndeki küçük olmakla beşinci çifte karışmıştır.[589] Arka kısmı arka tarafa doğru dönüp oradan kaslara gidip sensenelere ulaşmıştır. Baş ile boyun arasında müşterek olan kaslara dallar gönderip oradan bele kadar inerek son bulmuştur.

Beşinci çiftin çıkış yeri, dördüncü ve beşinci omurlar arasında ortak olan delikler olmuştur. Yine yukarıda bahsedilen dördüncü çift gibi bu da iki kol olup ön kolu küçük olmakla yüz kaslarına gelmiştir. Oradan başı ve boynu öne eğen, baş ve boyun ile müşterek olan kaslara yayılmıştır. Arka kolu iki şube olup bir tanesi öndeki kol ile ikinci dal arasında geçiş yeri olmuştur. Omuzun üst kısımlarına gelip altıncı ve yedinci çiftlerin bir miktarına karışmıştır. İkinci kolu da, altıncı ve yedinci çiftlerin kollarına karışıp aşağıya inip diyafragmaya karışmıştır.

Altıncı ve yedinci çiftlerin çıkış yerleri, daha önce açıklanan deliklerin tertibi üzere altındaki deliklerden olmuştur. Sekizinci çiftin çıkış yeri, sırt omurlarının ilk omuru ile boyun omurlarının yedinci omuru arasında ortak olan deliklerden olmuştur. Bu üç çiftin kolları birbirine karışmıştır. Altıncı çiftin çoğu omuz başına gelmiştir. Az bir kısmı, dördüncü ve beşinci çiftin az kısımları ile diyaframa inmiştir. Yedinci çiftin çoğu kısmı gelip az kısmı beşinci çiftin az kısmıyla baş, boyun ve bel kaslarına ve oradan diyaframa ulaşmıştır. Sekizinci çiftin az kısmı omuza gelip çok kısmı kas ve kola ayrılmıştır.

Diyaframın bu sinirlerden pay almasının hikmeti şudur ki diyaframa gelen sinir yukarıdan inmekle bölünmesi kolay olmuştur. Diyaframın görevi gayet mühim olmakla, sinirleri çok değişik yerlerden gelmiştir. Ta ki bu yerlerden birinin başlangıcına zarar gelmekle onun işleyişi bozulmasın.

"Her şeyi hiç benzeri olmadan meydana getirip yaratan (Hâlık), yarattıklarını temiz ve sağlam bir nizam üzere yaratıp olgunlaştırarak birbirinden farklı niteliklerde meydana getiren (Bârî) ve yaratmış olduğu varlıkların şekil ve durumlarını takdir edip dilediği gibi meydana getirip şekillendiren (Musavvir) Allah teâlâ her ayıp ve kusurdan münezzehtir."

Beşinci Madde

Göğüs ve bel omurlarından çıkan sinirleri bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Göğüs omurlarından çıkan sinirlerin tamamı on iki çift olarak yaratılmıştır. Bunlardan birinci çiftin çıkış yeri, göğüs omurlarından birincisi ile ikincisi arasında ortak olan deliklerden bulunmuş ve iki kısma ayrılmıştır. Büyük kısmı, bel kaslarına ve kaburgalara dağılmıştır. Küçük kısmı, ilk iki kaburgaya uzanıp oradan boyun sinirlerinin sekizinci çiftinin eşliğinde eller tarafına gelip kol ve ellere ulaşmıştır. İkinci çiftin çıkış yeri, az önce ifade edilen ortak delikler olup onlar da iki kısma ayrılmıştır. Bir kısmı kol

derisine yönelip ona dokunma hissi vermiştir. **[131/b]** Diğer kısmı da kalan çiftlerle bir araya gelip omuz mafsalını ve beli hareket ettiren kaslara gitmiştir.

Bel omurlarından doğan sinirlerin (lumbal sinirler) omuza gelmeyen dalları, bel kaslarına ve kaburga kaslarına gelmiştir. Kaburga omurlarından biten sinirler, ancak kaburgalar arasında bulunan kaslara ve karın kaslarına ulaşmıştır. Bu sinirlerin kolları ile beraber, atar ve toplardamarlardan kollar gelip daha önce açıklanan sinir çıkış yerlerinden tamamen içeri girmişlerdir. Kasık sinirleri karın ve bel sinirleri ile ortak bulunmuştur. Çünkü kasık sinirleri iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısmı üç çifttir ki kaslar onlarla bilinmiştir. Diğer kısmı iki çift bilinmiştir ki karın kasları onlardır. Onların birinci kısmına beyinden inen sinir karışmıştır. İkinci kısmı karından gelen iki çift kas olmuştur. Onlar iki bacak kısmına büyük kollar gönderip birinci kısmın ikinci çiftinden onlara kollar gelmiştir. Bir kol da kuyruk sokumu sinirlerinin (sakrum sinirleri) birincisinden gelip hepsi birbirine karışmıştır. Bunlardan bazıları kalça kemiğinde kalıp bazıları baldırlara inmiştir. Bedenin arkasında ve uyluklar içinde damar ve kaslar çok olmakla, kasık kemiğinden çıkan kasların bedenin arkasından ve uylukların içlerinden ayaklar tarafına yol olmadığından, ayak kaslarına mahsus sinirlerin bir kısmı, husyelerin (testislerin) içine inen kanala varıp oradan kasık adalelerine girmiştir. (Böylece) oradan da diz adalelerine yönelip oradan dizlerin kaslarına inip gitsin.

Kuyruk sokumu -ki omurganın dibidir- sinirlerinin (sakrum) altı çift oluşu acayip bir durumdur. Bir çifti kasık adalesine karışmıştır. Kalan beş çift, sinir ve kuyruk sokumu yanından doğan tek bir sinir, bunlardan hepsi makat, zeker, mesane ve rahim kaslarına, karın zarına ve kasık kemiğinin içindeki dışa bakan kısımlarına ve kuyruk sokumundan (sağrı kemiği) gelen kaslara şu sayılanların hepsi dağılmıştır. Bu fasılda açıklanan sinirlerin sayısı, daha önce bildirilen kasların sayısı gibi beş yüz otuzdur. Buraya kadar bildirilen anatomi ilminin incelikleri, her şeyi yoktan var eden Yüce Allah'ın kudretinin kemâlini gösterir. İnsan cinsine Allah'ın büyük nimet verdiğine, beden organlarından her an şahitlik gelmektedir. İşte bu şekilde bir arada bulunan sanatları seyreden kalp gözü (basîret) açık bir kimse, Yaratıcısını bilmiş olur. Kendini lutuf ve ihsan denizine dalmış bulur. Mevlâsını can u gönülden sevip her halinde ona yönelmiştir.

[580]. Eski tıpta sinirler iki kısımdır: Birisi ile hissedilir; bunlar duyu sinirleridir (sensitif sinirler.) İkincisi hareket sinirleridir ki, bunlara "motor sinirler" de denir. His sinirleri bir şeyi anlamak içindir; bunlar vücuda çabuk haber iletsin diye latîf ve yumuşak olarak yaratılmışlardır. Hareket için olanlar, kırılmasın ve âciz kalmasın diye kat kat ve güçlü yaratılmıştır. (*Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, s. 156.)

[581]. Eski eserlerde adale-i medâriye-i ecfân denilen, göz kapaklarının çevresel kaslarından da bahsedilmektedir. *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*, Haz: Ali Seydî, Matbaa-i Kütüphâne-i Cihan, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Dersaâdet 1330.

[582]. Derz-i Lâmî'nin sözlük anlamı, "lâmbdoid dikiş"tir.

[583]. Carotid arterlerin çıktığı yerden aşağı iner ve carotid artere ulaşır. (İtâkî, *a.g.e.*, 160.)

[584]. Gırtlak yanına geldiğinde birkaç dala ayrılır. (İtâkî, *a.g.e.*, 160.)

[585]. Gırtlak kaslarına ve başı yukarıya doğru olan kasa gelir; gırtlağı geçip göğse geldikten sonra, ondan birkaç şube de geri dönüp yukarı çıkar; "tırcıhâlî" (arytenoid kıkırdak) kıkırdağının açılıp kapanan başı kaslarına ulaşır. (İtâkî, *a.g.e.*, 160.)

[586]. Rectus capitis anterior, rectus capitis lateralis ve subboccipital üçgen.

[587]. Cutaneus sinirleri (küçük occipital ve büyük occipital sinirler. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 77.)

[588]. Semispinalis capitis, cervecis vs. İkinci boyun siniri aynı zamanda önden sternomastoid kasa da sinir gönderir. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 77.)

[589]. Cercival plexus'tan gelen üstten dört boyun sinirinin ilk dalıdır. Plexus sternomastoid kasa gider ve deriye ve kaslara kollar verir. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 78.)

İkinci çiftin çıkış yeri, birinci omur ile ikincinin arasında ortak olan deliklerdendir. Ve bu çiftin çoğundan, başta bulunan organlar dokunma hissini bulmuştur ki başın etrafını tamamen sarıp başın ön tarafına dolanmıştır. Kulakların etrafındaki dış deride yerleşip açıklanan küçük çiftin eksiğini tamamlamıştır. Bunun geri kalanı boynun arka tarafındaki kaslara boyun arkasında olan yassı kasa ulaşmış ve onlarda hareket bulmuştur.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bedende olan sinirlerin bazısının fonksiyonu doğrudan (aslî); bazısının fonksiyonu ise dolaylıdır (ârizî). Sinirlerin doğrudan fonksiyonu şudur ki beyin bunlar

vasıtasıyla diğer organlara his ve hareket verir. Dolaylı fonksiyonu şudur ki kaslara güç verip bedeni kuvvetlendirmiştir. Sinirlerin ana çıkış yerleri beyin, uzantılarının son ulaştığı yer ise cilttir. Beyin iki yoldan sinirlerin başlangıç (bitiş, çıkış) yeri olmuştur.

Altıncı çift, beynin arka tarafından beşinci çifte bitişik olarak doğup derz-i lâmî'nin (L yivi) sonunda olan delikten çıkarak üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı, yedinci çiftin hareketine destek olmak için boğaz adalelerine ve dilin köküne ulaşmıştır. İkinci kısım, omuz adalelerine taksim olunmuştur. Üçüncü kısım ise önceki ikisinden büyük olup boyun damarının yükseldiği yerde yükselip ona bağlanmıştır. Ondan **[130/b]** iç organlara inerken hançere hizasına gelince, (kendisinden) dallar ayrılmış ve hançereyi kıkırdakları ile kaldıran uçlarını, üstünde olan adalelere bağlamıştır. Oradan aşağıya inerken hançere hizasına geldiğinde, ondan yine dallar çıkıp gırtlağın üçüncü kıkırdağını örtüp açan ve uçları kıvrık olan adalelere gelmiştir. Onun için tıp bilginlerine göre bunun ismi, asab-ı râci‘ (geri dönen sinir) olmuştur.

Altıncı çift, beynin arka tarafından beşinci çifte bitişik olarak doğup derz-i lâmî'nin (L yivi) sonunda olan delikten çıkarak üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı, yedinci çiftin hareketine destek olmak için boğaz adalelerine ve dilin köküne ulaşmıştır. İkinci kısım, omuz adalelerine taksim olunmuştur. Üçüncü kısım ise önceki ikisinden büyük olup boyun damarının yükseldiği yerde yükselip ona bağlanmıştır. Ondan **[130/b]** iç organlara inerken hançere hizasına gelince, (kendisinden) dallar ayrılmış ve hançereyi kıkırdakları ile kaldıran uçlarını, üstünde olan adalelere bağlamıştır. Oradan aşağıya inerken hançere hizasına geldiğinde, ondan yine dallar çıkıp gırtlağın üçüncü kıkırdağını örtüp açan ve uçları kıvrık olan adalelere gelmiştir. Onun için tıp bilginlerine göre bunun ismi, asab-ı râci‘ (geri dönen sinir) olmuştur.

. Cercival plexus'tan gelen üstten dört boyun sinirinin ilk dalıdır. Plexus sternomastoid kasa gider ve deriye ve kaslara kollar verir. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 78.)

. Gırtlak kaslarına ve başı yukarıya doğru olan kasa gelir; gırtlağı geçip göğse geldikten sonra, ondan birkaç şube de geri dönüp yukarı çıkar; "tırcıhâlî" (arytenoid kıkırdak) kıkırdağının açılıp kapanan başı kaslarına ulaşır. (İtâkî*, a.g.e.*, 160.)

. Rectus capitis anterior, rectus capitis lateralis ve subboccipital üçgen.

. Carotid arterlerin çıktığı yerden aşağı iner ve carotid artere ulaşır. (İtâkî, *a.g.e.*, 160.)

. Gırtlak yanına geldiğinde birkaç dala ayrılır. (İtâkî, *a.g.e.*, 160.)

. Cutaneus sinirleri (küçük occipital ve büyük occipital sinirler. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 77.)

. Semispinalis capitis, cervecis vs. İkinci boyun siniri aynı zamanda önden sternomastoid kasa da sinir gönderir. (İbn Sînâ, *a.g.e.*, s. 77.)

. Eski eserlerde adale-i medâriye-i ecfân denilen, göz kapaklarının çevresel kaslarından da bahsedilmektedir. *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*, Haz: Ali Seydî, Matbaa-i Kütüphâne-i Cihan, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Dersaâdet 1330.

. Derz-i Lâmî'nin sözlük anlamı, "lâmbdoid dikiş"tir.

. Eski tıpta sinirler iki kısımdır: Birisi ile hissedilir; bunlar duyu sinirleridir (sensitif sinirler.) İkincisi hareket sinirleridir ki, bunlara "motor sinirler" de denir. His sinirleri bir şeyi anlamak içindir; bunlar vücuda çabuk haber iletsin diye latîf ve yumuşak olarak yaratılmışlardır. Hareket için olanlar, kırılmasın ve âciz kalmasın diye kat kat ve güçlü yaratılmıştır. (*Şemseddîn-i İtâkî'nin Resimli Anatomi Kitabı*, s. 156.)

Birinci çift; birinci omurun iki deliğinden çıkıp sadece baş kaslarına dağılmıştır. Bu çift ince ve küçük yaratılmıştır. Ta ki çıkış yeri dar olsun ve omurga kemikleri olduğu hal üzere kalsın.

Beyin sinirlerinin ikinci çifti, açıklanan birinci çiftin çıkış yerinin arka tarafından doğup gözü kuşatan çukurun deliğinden çıkarak gözbebeği kaslarına bölünmüştür. Bu çift sinir oldukça kalın olmuştur. Ta ki onun kalınlığı başlangıç yerine yakınlığından ileri gelen yumuşaklığa yardımcı olsun ve onunla kuvvet bulup kafa çiftlerini hareket ettirmeye muktedir olsun.

Altıncı çift, beynin arka tarafından beşinci çifte bitişik olarak doğup derz-i lâmî'nin (L yivi) sonunda olan delikten çıkarak üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı, yedinci çiftin hareketine destek olmak için boğaz adalelerine ve dilin köküne ulaşmıştır. İkinci kısım, omuz adalelerine taksim olunmuştur. Üçüncü kısım ise önceki ikisinden büyük olup boyun damarının yükseldiği yerde yükselip ona bağlanmıştır. Ondan **[130/b]** iç organlara inerken hançere hizasına gelince, (kendisinden) dallar ayrılmış ve hançereyi kıkırdakları ile kaldıran uçlarını, üstünde olan adalelere bağlamıştır. Oradan aşağıya inerken hançere hizasına geldiğinde, ondan yine dallar çıkıp gırtlağın üçüncü kıkırdağını örtüp açan ve uçları kıvrık olan adalelere

gelmiştir. Onun için tıp bilginlerine göre bunun ismi, asab-ı râci‘ (geri dönen sinir) olmuştur.

İkinci çiftin çıkış yeri, birinci omur ile ikincinin arasında ortak olan deliklerdendir. Ve bu çiftin çoğundan, başta bulunan organlar dokunma hissini bulmuştur ki başın etrafını tamamen sarıp başın ön tarafına dolanmıştır. Kulakların etrafındaki dış deride yerleşip açıklanan küçük çiftin eksiğini tamamlamıştır. Bunun geri kalanı boynun arka tarafındaki kaslara boyun arkasında olan yassı kasa ulaşmış ve onlarda hareket bulmuştur.

Dördüncü çiftin çıkış yeri, üçüncü omur ile dördüncü omur arasında ortak olan deliklerden olmuştur. (Yukarıda) bildirilen üçüncü çift gibi bir kısmı öne bir kısmı arkaya dağılıp öndeki küçük olmakla beşinci çifte karışmıştır. Arka kısmı arka tarafa doğru dönüp oradan kaslara gidip sensenelere ulaşmıştır. Baş ile boyun arasında müşterek olan kaslara dallar gönderip oradan bele kadar inerek son bulmuştur.

Altıncı çift, beynin arka tarafından beşinci çifte bitişik olarak doğup derz-i lâmî’nin (L yivi) sonunda olan delikten çıkarak üç kısma ayrılmıştır. Bir kısmı, yedinci çiftin hareketine destek olmak için boğaz adalelerine ve dilin köküne ulaşmıştır. İkinci kısım, omuz adalelerine taksim olunmuştur. Üçüncü kısım ise önceki ikisinden büyük olup boyun damarının yükseldiği yerde yükselip ona bağlanmıştır. Ondan **[130/b]** iç organlara inerken hançere hizasına gelince, (kendisinden) dallar ayrılmış ve hançereyi kıkırdakları ile kaldıran uçlarını, üstünde olan adalelere bağlamıştır. Oradan aşağıya inerken hançere hizasına geldiğinde, ondan yine dallar çıkıp gırtlağın üçüncü kıkırdağını örtüp açan ve uçları kıvrık olan adalelere gelmiştir. Onun için tıp bilginlerine göre bunun ismi, asab-ı râci‘ (geri dönen sinir) olmuştur.

İKİNCİ FASIL

Atardamarların çıktığı yerleri ve faydalarını beş madde ile beyan eder.

Birinci Madde

Yürekten doğan atardamarları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bedende olan atardamarlar -ki onlara şiryân (arter) derler- hareket eden can damarlarıdır. Bunların biri hariç, diğerlerinin hepsi hareketlidir. İç yüzeydekileri korumaları için hepsinden sert yaratılmışlardır. Çünkü bunlar ruh cevherinin kuvvetli hareketlerinin çarpmasıyla karşılaşmaktadır. Atardamarların çıkış yeri, yüreğin iki boşluğundan biri olan sol boşluğudur. Çünkü sağ boşluğu, karaciğere yakın olduğundan gıdayı çekmek ve hazmetmekle meşgul bulunmuştur.

[132/a] Şiryân-ı verîdî (Akciğere giden damarlar), damarların hepsinin önünde ve küçük olup kalbin sol boşluğundan çıkarak akciğerde solunum yeri olan bölümlerin derinliğine gelmiştir. Bu damarlar akciğerlerin gıdası olan kanı, yürekten ona ulaştırmışlardır.

Çünkü akciğer gıdasını kalpten alır. Bu damarın çıkış yeri, kalbin ince kısmından ve akciğer damarlarına etki edecek yerdendir. Bu damar, diğer damarların aksine tek bir tabakadan meydana gelmiştir. Ta ki genişlemesi ve daralması (kontraksiyon) yumuşak ve kolay olsun; akciğerin kendine mahsus uygun olan buğulu ve ince kan kalpten akciğerin içine sızdığında, o sızma ondan kolaylık bulsun. Aşağıda açıklayacağımız verîd-i ecvef'in[590] (ana toplardamar) içinde akan kanın çok pişmesinin gerekli olduğu gibi, aynı gereklilik bunda olmasın. Özellikle bunun yeri kalbe yakın olmuştur. Böylece sıcaklıkla pişirme işini sağlayan kuvvet, ateşe kolaylıkla ulaşmıştır.

Toplardamarların iki zarı vardır ki giriş yerinin hâricinden içe doğru nüfuz etmiştir. Bunun sağlamlığa ihtiyacı olmadığından, iki zarla yetinmiştir. Ta ki buhar dumanıyla (karbondioksidin) ve hararetle pişmiş kanın, akciğere gönderilmesi kolay olsun. Aşağıda özellikleriyle açıklayacağımız ana toplardamar -gerçi akciğere yakındır- omurga yakınında akciğerin arka tarafından gelmiştir. Ön tarafından doğduğunda, dalları ve kolları akciğerin içine nüfuz etmiştir. Bunlar da Bârî teâlâ hazretlerinin kudretine işaret edip yardımının kemâline şahit olmuştur.

"Bütün bunları kusursuz yaratıp idare eden Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederiz."

İkinci Madde

Kalpten doğan büyük damarların durumlarını, şubeleriyle birlikte el ve avuca çıkışını bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Büyük atardamar (şiryân) kalbin sol karnından çıkıp iki kol olmuştur. Büyük kolu kalbin etrafını dolaşıp bir kısmı kalbin içine karışmıştır. Küçük kolu da kalbin arkasından geçip bir kısmı sağ boşluğuna dağılmıştır. Bu iki şubenin büyük kısımları yine iki dal olmuştur ki küçük kısmı yukarıya çıkıp, büyük kısmı aşağıya inmiştir. Aşağıya inen kısmın miktarının, yukarıya çıkan kısmından daha büyük oluşundaki hikmet, aşağıya inen kısmın kalpten, aşağı seviyede bulunan büyük ve birçok organı hararetiyle yetiştirip büyütmesidir. Yüreğin yukarısında bulunan kıymetli organlar sayıca az ve hacimce küçük olduklarından, onları besleyen ve yetiştiren kısım daha küçük olmuştur. Bu büyük atardamarın çıkış yeri üzerinde üç tane asılı perde (zar) vardır ki yüreğin içinden onunla beraber dışarı çıkarak ona kuvvet sağlamlık veregelmiştir. Bahsedilen bu iki kısmın sâid (kol) kısmı kalbin üstünde yine ikiye ayrılmıştır. Bunun büyük kısmı göğüs tarafına çıkıp oradan sağ tarafa eğik olarak dönerek gevşek, sölpük ete eriştiğinde, bu da üç dala ayrılmıştır. Bunun iki kısmı olup aşağıda açıklayacağımız şahdamarlarla beraber boynun sağ ve solundan başa çıkıp bölünmesinde onlara eşlik etmişlerdir. Üçüncü kısmı göğüs, iki önceki kaburgaları, boyun omurlarının üst altısı ve köprücük kemiğine ayrılıp omuzun üstüne (kürek kemiğine) ulaşmışır. Oradan iki elin âzâlarına inip onlarda dağılarak son bulmuştur. Kol atardamarının küçük kısmı **[132/b]** sol koltuk altı tarafına çıkıp hemen büyük kısmın üçüncü kısmı gibi ayrı ayrı olmuştur. İşte bu damarlar vasıtası ile bedenin organları hayat bulmuştur.

Her şeyi yoktan var eden Allah teâlâ ne büyük kudret sahibidir ki bedenlerin terkibini düzenlemiş ve onların işleyişini organlarla sağlamıştır. Her uzva can damarlarından hayat vermiş ve kan damarlarından besin lutfetmiştir.

Üçüncü Madde

Başa çıkan damarları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Büyük atardamarın sâid (kol) kısmının sebâbeteyn (şah damarı) adı verilen iki damarı boyuna ulaştığında, her biri iki dal olmuştur ki bunlardan biri ön,

biri arka adını almıştır. Ön kısım da iki dal olmuştur ki biri derinden gidip dile gelmiştir. Kalanı alt çenenin iç kaslarına dağılmıştır. Ve bir kısmı yüzeysel olup kulak kaslarına ve yanaklara gelmiştir. Çok sayıdaki dalları ile başın tepesine çıkıp sağdan gelen damarların ağızları soldan gelen damarların ağızları ile baş tepesinin ortasında hepsi birleşmişlerdir. Arka kısmı (kafa tarafına gitmiş olan dal) da ikiye ayrılmıştır ki bunlardan biri küçük, diğeri büyük adını almıştır. Küçük kısmın çoğu arka tarafa yükselip baş mafsalını kuşatan kaslara dağılmıştır. Kalanları beynin arka tabanına yönelmiş olup derz-i lâmî yanında olan pek çok büyük deliklerden içeri girmiştir.

Büyük kısım buradan dosdoğru çıkıp büyük deliğin önünde olan hançere deliğinden şebekeye dahil olmuştur. Orada tabakalar üzerinde tabakalar olan birbirine bitişik ve yapışık damarlara şebeke misali örülmüş ve dokunmuş olduğunda, öne ve arkaya, sağa ve sola dağılıp şebekeden yayılmıştır. Bahsedilen aynı şebekeden bir çift atardamar önceki gibi bir araya gelip zardan beyne nüfuz ederek, o ince zar içinde beynin kısımlarında dağılmıştır. Sonra beynin karıncığı dedikleri yere varıncaya kadar, bunun yukarı çıkan kollarının dar ve toplu olan ağızları, baş tepesinden inen toplardamar dallarının geniş ve büyük olan ağızlarına girmiş olan kısımlarına girmiş ve birleşmişlerdir. Çünkü Yüce Allah toplardamarları atardamarlara hizmetçi (sulayıcı) eylemiştir. Yukarıdan aşağıya dökülen kanın akacağı kanalların (zarfının) en güzel biçimi, baş aşağı vaziyette olmuştur.

Ruh damarları ancak (hayâtî) ruhu ifade ederler. Hâlbuki ruh, latîf ve hareketli olduğundan zarfının baş aşağı olması lâzım değildir. Belki ruhun zarfı baş aşağı olsa, onun yakınında olan kanın çok boşalmasına ve ruhun ondan zor hareket etmesine sebep olurdu. Çünkü ruhun hareketi yukarıya doğru daha kolay gelmiştir. Beyne lâzım olan sıcaklık gibi faydaların ruhtan beyne çıkıp orada dağılmaları için, ruhta bulunan hareket ve letâfet yeterli olmuştur. Onun için adı geçen şebeke, beyin altında yayılıp önce atardamar kanı onda duraklayıp ruh ile ısınıp pişerek, beynin mizacına benzemiştir. Daha sonra kemik ile sert zar arasına tedrîcen gelmiştir. Buradan beyne girip orada bulunan organ ve duyulara yayılmıştır. Bu tertip ve terkibi düşünüp aklına getiren hayret ehli, bunlardan nice ibretler almışlar ve bu işleyişi yaratanın her şeye kâdir olduğunu bilmişlerdir. **[133/a]** Ve bu sûretlerden [her şeye en güzel şekil ve sûretleri veren] (Musavvir)'in,

kendilerine olan inâyet ve korumasını bilmişlerdir. Mevlâ'ya en yüce muhabbetle yönelip dostluk ve huzurunda hep O'nunla kalmışlardır.

Dördüncü Madde

Yürekten aşağı inen büyük damarı bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Yürekten vücut organlarına dağılan atardamarın yukarıda açıklanan büyük kısmı, önce kalpten dümdüz inerek beşinci omura dayanmıştır. Çünkü onun yeri yüreğin başı hizasında olmuştur. Bu omurgadan aşağı dönüp omurga üzerinden aşağı inerek, kuyruk sokumu kemiğine ulaşmıştır. Ve bu büyük kısım inerken, yüreğin sağ karıncığında dağılmış olan damar göğsün hizasına gelince, küçük bir kol göndermiştir ki bu akciğerin göğüsten olan tarafına dağılıp akciğer bronşlarına dahi ulaşmıştır. Sonra aşağı inen bu kısım, göğüs hizasında olan omurlara geldikçe her birine birer kol göndermiştir ki bu da omurilik ve kaburgalar arasında dağılmıştır. Sonra göğsü geçerken ondan iki damar ayrılıp sağdan ve soldan diyaframa gidip onun kısımlarına dağılmışlardır.

Sonra inen bu kısımdan bir atardamar uzanmıştır ki ondan da üç dal ayrılmıştır. Bir dal karaciğere, biri dalağa, diğeri de makada ulaşmıştır. Karaciğere giden dal ondan geçip mesaneye kadar gelmiştir. Sonra inen bu kısımdan bir damar uzamıştır ki bağırsakların etrafında olan hassas noktaları bulmuştur. Daha sonra inen bu kısımdan üç damar ayrılmıştır ki bunların en küçüğü sol böbreğe gelmiştir. Böbrek bu damardan hayat bulmuştur. O böbreğin liflerine ve onu kuşatanlara dağılmıştır. Diğer iki büyük dal, böbreklerin içine girmiştir. Onlardan iki böbrek, kan suyu gibi suyu karaciğer konusunda anlatıldığı üzere çekmiştir.

Çünkü karaciğer içerisinde ikinci sindirimden kıvama gelmeyen kanın latîf suyu iki böbreğe dolup oradaki gıdalardan aldığında, onlarda kalan kesîf su mesaneye gelmiştir. İki böbrekten de iki atardamar ayrılıp erkek ve kadında yumurtalıkların içlerine kadar inmiştir. Sağ böbrekten ayrılan sağ yumurtayı bulmuştur. Sol böbrekten inen sol yumurtaya gelmiştir. Bu inen kısımdan pek çok atardamarlar ayrılıp düz bağırsağın etrafında bulunan damar kanalcıklarına taksim olunmuştur. Dalları omur aralarından omuriliğe girip hepsi orada dağılmıştır. Daha sonra bu inen kısımdan üç damar uzayıp ikisi kalça kemiğine, birisi testislerin cildine varıp dallara ayrılmıştır. Sonra inen asıl atardamardan bir küçük çift damar ayrılıp erkekte ve kadında öne gelmiştir. Oradaki damarlara karışmıştır.

Sonra en büyük kısım olan asıl inen damar omurganın sonuna varınca, ayrıntılarını aşağıda açıklayacağımız damarlarla beraber iki kısım olmuştur. Bir kısmı sağa bir kısmı sola gidip her biri kuyruk sokumu kemiğini (sakrum) kuşatıp oradan iki uyluğa inmiştir. Her birinden kuyruk sokumu altında birer dal ayrılıp biri mesaneye, diğeri göbeğe ulaşmıştır. Göbekte birbirine rastlayıp ikisinden pek çok dallar ayrılmıştır. Bazısı kasık kemiği üzerinde bulunan kaslara dağılmıştır. Bazısının etrafı mesane yolunu takip ederek kadında ve erkekte avret mahalline dağılmıştır. **[133/b]**

"Sanatının güzelliği karşısında akılların hayret ettiği, insanı kusursuz olarak en güzel sûrette yaratan, onlardan erkek ve dişi yaratan; âcizlikten, unutkanlıktan ve gevşeklikten uzak olan Allah teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir."[591]

Beşinci Madde

Uyluk, baldır ve ayak kısımlarına inen atardamarları bildirir.

Ey azîz! Bilinmelidir ki anatomi bilginleri şöyle demişlerdir: Bacaklar tarafına inen iki kısımdan her biri ikişer (biri medial diğeri lateral olmak üzere) büyük kol halinde olmuştur. Bir kolu dış, bir kolu iç olarak bilinmiştir. Uylukta bulunan kaslara dallar göndermiştir. Sonra baldırlara inerken, oradaki adalelere de dallar indirmiştir. Sonra ayağa inip ayaklar tarafında başparmakla işaret parmağı arasına büyük koluyla ilerlemiştir. Kalan dalları ayağın pek çok bölümünde içeri girmiştir. Aşağıda açıklanacak toplardamarların altından geçip diğer parmaklara gelmiştir.

Açıklamakta olduğumuz atardamarların -ki can damarlarıdır- bazısı atardamarların dalları gibi, beşinci omura nüfuz eden atardamarın şubesi gibi, omuz tarafına yükselen damarın dalları gibi ve koltuk altına meyleden damarın dalları gibi, şebekede birbirinden ayrılmış olan sebâbeteyn ve döl yatağı (meşîme) gibi, diyaframa gelen damarların dalları gibi, bir dal ile omuza nüfuz eden damar gibi; mideye, karaciğere, dalağa, bağırsaklara inen damarlar gibi, karın tarafından kuyruk sokumuna tek olarak inen damar gibi, iç organlarında olan damarlar gibi diğer damarlara eşlik etmeyip münferit kalmışlardır. Diğer dış organlarda olan atardamarlar çarpmadan korunmak için damarlar altında gizli kalıp toplardamarlar bu atardamarlara kalkan vazifesi görürler.

Aort adı verilen toplardamarlar ki kan damarlarıdır, bu şiryân (atardamar) denilen can damarları ile iki fayda için birbirine yakın olmuşlardır: Birincisi, kan damarına (aort) parlak bir zar ile bağlı olup onlara dokunan

organlar ikisinden kan ve can almakta istifade ederler. İkincisi, atardamarlar (şiryân) ile kan damarları birbirinden kan ve can alırlar. İşte insanın bedeninde tertip olunan can damarları bunlardır ki açıklanması bu kadar kaleme gelmiştir. Bunların hepsi toplam iki yüz atardamara ulaşırlar.

İnsanı en güzel sûrette yaratan Allah teâlâ, her ayıptan münezzehtir. Bizim kendi başımıza hareket, kudret ve kuvvetimiz yoktur. Güç ve kudret ancak yüce Allah'ındır. Yâ Rabbi! Bizi kudretine delâlet eden hakikatleri bilen ve ilmi ile amel eden ârif kullarından eyle.

İnsanı en güzel sûrette yaratan Allah teâlâ, her ayıptan münezzehtir. Bizim kendi başımıza hareket, kudret ve kuvvetimiz yoktur. Güç ve kudret ancak yüce Allah'ındır. Yâ Rabbi! Bizi kudretine delâlet eden hakikatleri bilen ve ilmi ile amel eden ârif kullarından eyle.

---

[590]. Verîd-i ecvef: Vena kava, veine-cave. (*Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, s. 328.)

[591]. *"Sübhâne men tahayyera fî bedâyi'i sanâyi'ihî ukûle'l-fühûli, sübhâne men savvera'l-insane fî ahseni sûretin bilâ-kusûrin, fe-minhum inâsun ve minhum zukûrun, subhâne men huve'l-munezzehü ani'l-aczi ve'n-nisyâni ve'l-futûr."*

. Verîd-i ecvef: Vena kava, veine-cave. (*Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, s. 328.)

. *"Sübhâne men tahayyera fî bedâyi'i sanâyi'ihî ukûle'l-fühûli, sübhâne men savvera'l-insane fî ahseni sûretin bilâ-kusûrin, fe-minhum inâsun ve minhum zukûrun, subhâne men huve'l-munezzehü ani'l-aczi ve'n-nisyâni ve'l-futûr."*

Çünkü akciğer gıdasını kalpten alır. Bu damarın çıkış yeri, kalbin ince kısmından ve akciğer damarlarına etki edecek yerdendir. Bu damar, diğer damarların aksine tek bir tabakadan meydana gelmiştir. Ta ki genişlemesi ve daralması (kontraksiyon) yumuşak ve kolay olsun; akciğerin kendine mahsus uygun olan buğulu ve ince kan kalpten akciğerin içine sızdığında, o sızma ondan kolaylık bulsun. Aşağıda açıklayacağımız verîd-i ecvef'in (ana toplardamar) içinde akan kanın çok pişmesinin gerekli olduğu gibi, aynı gereklilik bunda olmasın. Özellikle bunun yeri kalbe yakın olmuştur. Böylece sıcaklıkla pişirme işini sağlayan kuvvet, ateşe kolaylıkla ulaşmıştır.

“Sanatının güzelliği karşısında akılların hayret ettiği, insanı kusursuz olarak en güzel sûrette yaratan, onlardan erkek ve dişi yaratan; âcizlikten, unutkanlıktan ve gevşeklikten uzak olan Allah teâlâ her türlü noksanlıktan münezzehtir.”